SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
Lelt. napló: 214/2 Leltár:
egyéb: szám.

MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZET SZEGED

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTÖRTÉNETI ÁLLANDÓ BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

LVII. ÉVFOLYAM 1—4.

AKADÉMIAI KIADÓ BUDAPEST

1953.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:
BARTA JÁNOS, BÓKA LÁSZLÓ, KARDOS TIBOR, SZAUDER JÓZSEF,
TOLNAI GÁBOR, TÚRÓCZI-TROSTLER JÓZSEF

FELELŐS SZERKESZTŐ:
TOLNAI GÁBOR

Az Irodalomtörténeti Közlemények 1953. LVII. évfolyamának munkatársai:

Esze Tamás levéltáros, a történelemtudomány kandidátusa, *V. Windisch Éva* könyvtáros, *Benda Kálmán* levéltáros, *Kardos Tibor* egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, *Túróczi-Trostler József* egyetemi tanár, akadémikus, *Vargha Balázs* az Irodalomtörténeti Társaság osztályvezetője, *Dezsényi Béla* az Országos Széchényi Könyvtár osztályvezetője, az irodalomtudomány kandidátusa, *Jenei Ferenc* könyvtáros (Győr), *Bán Imre* egyetemi adjunktus (Debrecen), *Baróti Dezső* egyetemi tanár (Szeged), az irodalomtudomány kandidátusa, *Tarnai Andor* könyvtáros, az Irodalomtörténeti Közlemények technikai szerkesztője, *Scheiber Sándor* főiskolai igazgató, *Stoll Béla* tudományos kutató, *Eckhardt Sándor* egyetemi tanár, *Vörös Károly* levéltáros, *Komlós Aladár* tudományos kutató, az irodalomtudomány kandidátusa, *Gálos Rezső* nyug. középiskolai igazgató, az irodalomtudomány kandidátusa, *Juhász Géza* egyetemi tanár (Debrecen), az irodalomtudomány kandidátusa, *Kardos Pál* egyetemi docens (Debrecen), *Belia György* könyvtáros, *Sándor Anna* középiskolai tanár, *Makkai László* tudományos kutató, *Erdélyi Ilona* az Irodalomtörténeti Dokumentációs Központ munkatársa, *Rejtő István* az Irodalomtörténeti Dokumentációs Központ munkatársa, *Révész Imre* nyug. egyetemi tanár, akadémikus, *Bóta László* egyetemi tanársegéd, *Fövény Lászlóné* a Színház- és Filmművészeti Főiskola tanára, *Pirnát Antal* aspiráns, *Debreczeni Ferenc* tudományos kutató.

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST, V., AKADÉMIA-U. 2.

TECHNIKAI SZERKESZTŐ:
TARNAI ANDOR

A kiadásért felelős: Mestyán János. Műszaki felelős: Tóth Ferenc.
A kézirat beérkezett: 1953. IX. 21. — X. 5. Terjedelme: 34 (A/5) ív.
Példányszám: 500 db. Egy melléklet, 4 ábrával.

Állami Nyomda, Bp., I., Kapisztrán-tér 1. — 1953. — 4209/01. — Felelős vezető: Koltai Ferenc.

TARTALOM

Oldal

Esze Tamás: A Szegénylegények Éneke 5
V. Windisch Éva: Rákóczi Ferenc ismeretlen hadtudományi munkája 29
Esze Tamás: A Mercurius-kérdés revíziója 57
Benda Kálmán: A Rákóczi-nóta és a Rákóczi-induló reformkori életéről 77
Kardos Tibor: Huszita-típusú kantiléнáink 81
Túróczi-Trostler József: Az Archipoeta és a magyar irodalom 97
Vargha Balázs: A „zöld codex". Csokonai költői fejlődésének első szakaszáról 111
Dezsényi Béla: A Nemzeti Kör a negyvenes évek irodalmi és hírlapi mozgalmaiban .. 163

Kisebb közlemények.

Jenei Ferenc: Dávid Ferenc és Heltai Gáspár ismeretlen munkái 205
Bán Imre: Apáczai Csere János származása 209
Baróti Dezső — Tarnai Andor: Batsányi széljegyzetei a Magyar Museum köteteiben .. 213
Scheiber Sándor: Az Arany-idézte „Bábel tornya" 216
Korompay Bertalan: Szilágyi és Hajmási históriája a szlovéneknél és a magyar monda eredetkérdése 218

Vita.

Révész Imre: „Damasek"? 227
Baróti Dezső: Bessenyei György tucsa gazdálkodási nézetei 228

Adattár.

Stoll Béla: Szendrői hegedős-ének 231
Eckhardt Sándor: Egy szerelmesvers-fogalmazvány a XVII. század elejéről 233
Makkai László: Tolnai Dali János harca a haladó magyar kultúráért 236
Juhász Géza: Csokonai ismeretlen fordításai 249
Gálos Rezső: Levéltári adatok Ráday Gedeon diákkoráról 268
Benda Kálmán: Hajnóczy József széljegyzetei egy nevelésügyi tervezetre 272
Komlós Aladár: Vers a földesurak ellen a XIX. század elejéről 285
Vörös Károly: Parasztvers 1834-ből 288
— — Egy „kétes hitelű" Petőfi-vers 296
Erdélyi Ilona: Erdélyi János ismeretlen tanulmánya 298
Rejtő István: Thury Zoltán levelei Kovács Dezsőhöz 307
Belia György — Sándor Anna: Schöpflin Aladár hagyatékából 324
Kardos Pál: Tóth Árpád négy ismeretlen verse 338
— — Szemelvények Komját Aladár bátyjához írt leveleiből 344

Szemle.

Bóta László: Czóbel Ernő 349
Fövény Lászlóné: József Attila összes művei 350
Vargha Balázs: Arany János összes művei 359
Pirnát Antal: Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig 367
Debreczeni Ferenc: Hegedüs Géza, Csiky Gergely 369
Pirnát Antal: Makkai László, A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen 376
Névmutató 385

ESZE TAMÁS

A SZEGÉNYLEGÉNYEK ÉNEKE

I.

A II. Rákóczi Ferenc szabadságharcában kivirágzó vitézi-politikai költészetnek az egész magyar énekmondásban egyedülálló hajtása a két szegénylegény-vers: *Két szegénylegénynek egymással való beszélgetése* és a *Szegénylegények éneke*.[1] Keletkezésük történeti okaira korábbi tanulmányainkban már rámutattunk:[2] a szabadságharc keretei között zajló osztályharc termékei. A szegénylegények, akik éneket mondanak reménységükről és csalódásukról, a felkelés birtokos-nemes vezetőivel viaskodó jobbágykatonák.

A szegénylegény elnevezés eredetileg tágabb értelmű volt, az idők folyamán többféle embert is jelöltek vele. A végvári harcok idején szegénylegény a végek katonája, aki a maga elhatározásából, de a nyomorúság által szorítva, vállalta a katona-sorsot. Egy szál kardján kívül semmije nincsen, ezzel keresi az egyre szűkösebbé váló katona-kenyeret. Mikor a végvári vonal a török kiűzése után megszűnik, szegénylegény a kóborló katona, a csavargó hajdú. De szegénylegénynek mondották a nagyurak palástja vagy kardja alá húzódó kisbirtokú vagy éppen vagyontalan nemeseket is. Az urak servitorai és familiarisai is szívesen élnek, különösen folyamodványaikban, ezzel a névvel, mintegy utalva arra, hogy mennyire rászorulnak patrónusuk támogatására. E fogalom gazdag, sokrétű lesz a kurucvilág harcai között és mindinkább a népi kurucmozgalmak hőseit jelöli.

„Egy szegénylegény volt Esze Tamás" — mondja a *Szegénylegények éneke*, pedig Esze Tamás soha katona nem volt és szegény tarpai jobbágy létére hogyis tartozhatott volna valamelyik nagyúr udvarnépéhez. A XVII. század vége táján szegénylegény a vagabundus. Egész kötetet betöltő sorozatot állíthatunk össze ama bécsi rendeletekből, amelyek régi törvényekre hivat-

---

[1] A tanulmányban előforduló versek teljes szövegét l. a *Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig* c. gyűjteményben (Bp., 1953. *Magyar Klasszikusok.*) Jegyzetei rávilágítanak az egyes versek keletkezési körülményeire, szerzőségének kérdésére, kiadásaira. — A *Beszélgetés*-nek nincsenek variánsai, az *Ének* nagyszámú változataira és töredékeire vonatkozó kutatásaink eredményei nem fértek volna el tanulmányunk keretei közé, ezekről külön szeretnénk majd szólani.

[2] Az *Ének*-ről a Horváth János emlékkönyvben írtunk: *Magyar századok*. Bp., 1948. 131—141. l. A *Beszélgetés*-ről: *Irodalomtörténet*, 1949. 254—262. l.

kozva kiirtásukat rendelik el.[3] A század utolsó évtizedeiben hihetetlen mértékben elszaporodnak a hegyek és az erdők mélyén lappangó emberek. Válogathatunk az elnevezésekben, amelyekkel illetik őket, *vagabundi, latrones, praedones, faex hominum* — mind a szegénylegényt jelöli. A hazájában hazátlanná vált, korábbi társadalmi helyzetéből kiszakadt szegény kóborlót, aki él, ahogyan tud.

A szegénylegény most már nem egyfajta embert jelent, hanem sokfélét. A szegénylegények társasága patakok vizéből összefutó folyó. Sok közöttük az egykori vitéz, aki eddig valamelyik várban vagy palánkban a császár kenyerét ette, ha volt mit ennie, vagy Thökölyt szolgálta. Helyesebben mind a kettőt, hol az egyiket, hol a másikat. S mikor a császárnak már nem kellett, s kurucokra sem volt szükség, semmiképpen nem akart visszatérni falujába a szolgabíró és a földesúr igája alá, hanem társaival inkább kiállott a hegyekbe, s ott valóban praedo-ként viselkedett. A várakban rongyoskodó, koplaló, tetvesedő katonának remekbekészült rajza a mindnyájunk előtt ismeretes *Buga Jakab éneke (Mit búsulsz kenyeres . . .).* Édestestvére *Az egy bujdosó szegénylegény,* amely a végek és a kuruc harcok lovasvitézét már a „rút kóborlás" állapotában villantja elénk. Történeti személyekkel is jól ábrázolhatjuk ezt a szegénylegény-típust. Kis Albert, akiről még sok szó fog esni tanulmányunkban, ennek a szegénylegényfajtának legjellegzetesebb képviselője. Erkölcsileg magasabb szinten: Tokaji Ferenc, a hegyaljai felkelés szervezője és vezetője.

A tömeget a szegénylegény-mozgalmak számára a parasztság szolgáltatta. Annak a folyamatnak, amely az ekéje mögött békésen ballagó jobbágyból mindenre elszánt szegénylegényt formált, csak a Rákóczi-szabadságharc lezajlása után keletkezik pontos irodalmi ábrázolása: a *Porció-ének (Vagyon hazánkban két gonosz ember . . .).* A vers mondanivalója teljesen érvényes a szabadságharcot megelőző évekre is, csak abban nem, hogy ha korábban írják, hangja keserűbb, vadabb lett volna, mert korábban nagyobb volt a jobbágyság szenvedése is. Mikor a kéziratos-költészet feljajdul a hadiadó, a porció miatt, mindig ez a réteg kiált. A vármegye és a földesúri iga alatt nyögő és átkozódó jobbágyság már azért is szakadatlanul szaporította a vagabundusok számát, mert iszonyú sorsa ellen éppen maga a jobbágyfalu is azzal védekezett, hogy „kibontakozott" lakóhelyéből. Nem mindenki tért vissza a faluval, mikor a veszély multán vagy csalogató szóra visszatelepedett, s nem mindenki maradt odahaza, mikar a falu nem tudta magát elszánni a költözésre. Tarpa, Esze Tamás faluja, 1697-ben, mikor kettős dézsmáltatása ellen tiltakozik, ezt írja: „Az egy dézma mellett Nagyságtok meg hadni ne terheltessék, hogy így . . . tovább is szegény helyünkben maradhassunk meg, ne kéntelenitessünk pusztán hadni."[4] A falu nem költözött el, de a szegénylegények sorát a Rákóczi-szabadságharcot előkészítő tiszaháti felkeléskor éppen a falujukból kibontakozó tarpaiak növelték nagyra.[5] A jobbágy-

[3] A szegénylegényekre és a népi kurucság mozgalmaira vonatkozó gazdag forrásanyagot *A hegyaljai felkelés* és *A tiszaháti felkelés* c. forráskiadványokban gyüjtöttük össze. Mivel a legszükségesebb iratokra való hivatkozás is oldalakat töltene meg, a tanulmányunkban előforduló történeti adatok igazolását mellőztük, annál is inkább, mert az említett kiadványok megjelenése küszöbön áll.

[4] A folyamodvánnyal a Szepesi Kamara tanácsa 1697. augusztus 29-én foglalkozott. Lelőhelye: Országos Levéltár. Kamarai osztály. Repraesentationes, informationes et instantiae.

[5] L. tanulmányunkat: *A tiszaháti felkelés.* Bp., 1952.

szegénylegény típus fő képviselője Esze Tamás, a Tiszaháton, — hat esztendővel korábban Szalontai György, a végardói bíró, a Hegyalján. A tiszaháti felkelés kezdeményezői közül az egyik talpas hadnagy, aki kurucharcokban vált meg a jobbágysorstól, a másik sóval kereskedő tarpai paraszt.

A szegénylegények között mindig találunk néhány tanult embert is, egy kallódó diákot, hányódó mestert vagy prédikátort. A tiszavidéki református parasztságból a debreceni és a pataki kollégium és más református iskolák révén szakadatlanul áramlottak egyházi pályára a tanulni és emelkedni vágyó jobbágyfiak. A református prédikátori rendre ebben az időben még fokozottabban érvényes Bornemisza Péter találó megfigyelése: „A nemes nép és polgárok közül alig válik, ki fiát prédikátorságra tanyittatná, hanem holmi el vetett nyomorultak közül szedeget a Krisztus magának szolgákat, mint az apostolok is voltak. Ha valamely nemes ember Krisztus prédikátora lenne, azt mindenek csudálnák." Míg állt Erdély s a fejedelemségben államegyház volt a református egyház, előkelő emberek fiai is mentek olykor, nagy ritkán, egyházi pályára, de a fejedelmi házzal rokon Nadányi János prédikátorságát[6] valóban mindenki csudálta. A föld népe látja el prédikátorral a református egyházat. Persze nem mindenik kollégiumbéli diákból lett pap, mert a diákok egyrészét csak a paraszti állapotból való kiemelkedés vágya mozgatta. A kötelező rektoria során kihullottak az egyházi szolgálatból. A kollégiumok anyakönyveiben gyakori bejegyzés: *secularis factus* vagy *uxorem duxit*, vagyis a tanításra kibocsátott diák nem tért vissza a kollégiumba, nem vállalt prédikátori szolgálatot, nótárius lett vagy kereskedő, vagy éppen katona.[7] A kuruc ezredek mustra-lajstromaiban, különösen az alsóbb tisztek között, sok a *deák*. Nyuzó Mihály ezredének főstrázsamestere: Mihály Deák figyelte meg, hogy katonái bújdosóéneket énekelnek: „Őszi harmat, hideg szél fú . . ."[8] Még a prédikátori rendből is sokan kiváltak az ordináció előtt, a parochiákra kibocsátott fiatal papokat az egyházi felsőségnek fogadalommal kellett köteleznie a lelkipásztori pályán való megmaradásra.[9] A kurucvilág kezdetén a prédikátorok szinte sodródnak a nemzeti ellenállás táborába. 1672-ben, az első kuruc támadás idején „legbuzgóbbak a praedicatorok voltak, kik megérkezettnek látták a szabadulás és bosszúnak óráját. Törökös turbánokban, fegyverrel kezükben jártak a táborban és fanatizálták a népet a hitszegő császár és bálványimádó katholikusok ellen."[10] A kuruc prédikátorok irodalmi tevékenységükkel is méltóképpen szolgálták a nemzeti függet-

---

[6] Társadalmi helyzetére rávilágít verses halotti búcsúztatója: *Rhytmi Exequiales super obitu admodum Reverendi ac Clarissimi Domini Johannis Nadányi Pie in Dómino obdormientis Anno 1707. Die 18. July.* Csak fényképmásolata maradt, eredetije 1945-ben az Országos Levéltárban a Nadányi-család levéltárával együtt elpusztult.

[7] A régi magyar irodalom kutatását igen megnehezíti, hogy a református kollégiumok anyakönyveinek nincs a tudományos kutatás igényeinek megfelelő kiadása, sőt jelentős részük még kiadatlan. A debreceni kollégium anyakönyve Thury Etele *Iskolatörténeti Adattár*-ában jelent meg a II. kötet 96. lapjától kezdve (Pápa, 1908), életrajzi adatokkal kiegészített másolati példányait a kiadó nem vette tekintetbe. A sárospataki kollégiumé csak 1674-ig az *Egyháztörténet* c. folyóirat 1943—1945. évfolyamaiban.

[8] L. az *Őszi harmat után* c. tanulmányunkat: *Irodalomtörténet*, 1950. 64—70. l.

[9] A szabolcsi református egyházmegye legrégibb jegyzőkönyvében a XVII. század második feléből találunk ilyen kötelezvényeket.

[10] Idézet Pauler Gyula tanulmányából: *A bújdosók támadása 1672-ben.* Századok, 1869. 13—14. l.

lenség ügyét. Tolnai Mihály *Szent had*-a[11] Zrínyit szólaltatta meg a bújdosók között, s első irodalmi dokumentuma Zrínyi és a kurucok találkozásának. A század végén már ritka a fegyverrel vitézkedő prédikátor, de az 1697. nyarán zajló hegyaljai felkelésben a *motor rebellionis* még egy viszontagságos multú zempléni református pap: Kabai Márton. A kései kuruc mozgalmakban, a századfordulón, mindinkább a prédikátor-fiak tűnnek fel a szegénylegények sorai között. Esze Tamást egy ugocsai prédikátor fia, kit apja hivatala után Pap Jánosnak neveztek, nyerte meg és vonta be a Kis Albert körül gyülekező szegénylegények közé. A prédikátorok fiainak kevés jót igért az élet. Ekkor már akadtak olyan földesurak is, akik a jobbágyfiúból lett prédikátorokat a szökött jobbágyok között tartották nyilván, s ha őket talán nem is, de fiaikat igyekeztek visszakényszeríteni földesúri hatalmuk alá.[12] A prédikátorfiak otthon megtanulták, milyen nehéz sora van a papnak; ki van szolgáltatva a földesúr önkényének, de a papmarasztáskor a nép kényekedvének is, ezért közöttük is akadtak olyanok, akik bár kollégiumra mennek, de papok nem akarnak lenni. De a világi életben sem könnyű helyet és kenyeret találni, legfeljebb jó házasság révén, ezért igen sok a kallódó, helyét nem lelő *deák*. A vagabundus, kóborló diáknak is szegénylegény a neve. Remek irodalmi képe, sorsának teljes bizonytalanságát ábrázolva, a *Szegénylegény dolga:* „Oskolát elhagyván, — Társoitul válván, — Már nem tudja, melyik utra — Magát adja nagy bujában — Az szegénylegény." Gyakran a vagabundusok közé vezet az útja, mint Pap Jánosé is. Közülök kerülnek ki a szegénylegénycsoportok íródeákjai, s ők alakítják ki a jóformán színreformátus bújdosók katolikusellenes magatartását és a bújdosóköltészet erősen református hangját.

E három elemből ötvöződik össze a szegénylegények társasága. Thököly Imre még így jellemezte a hűségen megmaradó és az Alduna mellett vele kínlódó jobbágykatonákat, talpashadnagyokat: „A szegénylegény sem országért, sem hitért nem szolgál, hanem fizetésért, s hogy jól éljen, s jobb állapotot érjen."[13] Jellemzésének első felére rácáfolt a történelem, a másik részét igazolta. Thököly váratlan katasztrófája után a nemesség elhúzódott a kuruc törekvésektől, mert reménytelennek ítélte a harcot a hatalmában megnövekedett Habsburg-házzal szemben, a nemzeti függetlenség képviselői, agitátorai és harcosai a szegénylegények. Ők szervezik meg és robbantják ki a Rákóczi-szabadságharcot előkészítő népi kurucmozgalmakat: 1697-ben a Hegyalján, 1698-ban Ugocsában, 1703-ban a Tiszaháton.[14]

Hosszú esztendőkön keresztül a kancelláriai és katonai rendeletekben kiirtásra ítélt vagabundusok őrzik és erősítik a kuruc hagyományokat. E népi kurucok történetének csak körvonalait ismerjük még, mert a forrásokban, olykor a valóságban is, összemosódnak a hegyi tolvajok a kuruc szegény-

---

[11] RMK I. 1197. Könnyen hozzáférhető Incze Gábor kiadásában: *A Reformáció és Ellenreformáció Korának ... Egyházi Írói.*

[12] L. *Jobbágyszármazású prédikátorok sorsa* c. tanulmányunkat: *Élet és Jövő.* 1948. 31—32. sz.

[13] *Késmárki Thököly Imre és némely főbb híveinek naplói és emlékezetes írásai. 1686—1705.* c. kötetében (Pest, 1868. MHHS XXIII.) a 185. lapon.

[14] A hegyaljai felkelés történetének iratait l. a 3. jegyzetben említett kiadványban, a tiszaháti felkelés történetét az 5. jegyzetben idézett tanulmányban, az ugocsai mozgalom vázlatos történetét pedig a *Levéltári Közlemények* soronkövetkező számában megjelenő *Acta Reviczkyana* c. tanulmányunkban.

legényekkel. „Räuber oder Rebellen" — tanakodnak a császári helyőrség parancsnokai, mikor hírt kapnak hegyekben tanyázó vagabundusokról. Sokszor nem igen lehet eldönteni, vajjon útonállók fészkelnek-e a hegyekben, vagy pedig lézengő kurucok lappanganak, mert az a mód, ahogyan élnek és megszerzik a mindennapra valót, nem különbözik. Hogy mennyire összemosódott a rabló és a kuruc szegénylegény a köztudatban, arra jó példa a székelyhídi eset. 1698. őszén Vékás János hadnagy egy éjtszakán megrohanta embereivel a jobbágyokat képtelenül sanyargató Talmayr nevű német prófuntmestert. Midőn ez rémületében tolvaj-t kiáltott, támadói rárivaltak: „Nem tolvaj, ördögatta, hanem kuruc!" „A kuruc képében járók" gyakran csak erdei zsiványok, viszont zsiványok képében olykor híres kuruc hadnagyok lappanganak, s hogy valójában kurucok, csak akkor lesz nyilvánvaló, mikor zászlók alatt kezdenek járni és kiáltványokat olvastatnak a falvakon. A zsivány-szegénylegény és a kuruc-szegénylegény között az a döntő különbség, hogy a zsivány csak magára gondol: jól akar élni; a kuruc a közösség, a haza sorsán is tűnődik: jobb állapotot akar érni. Egyéni sorsának javulását a haza sorsának javulásától várja.

A függetlenségi harcok a fegyverbenálló jobbágyokat öntudatositották, ráeszméltették őket jelentőségükre és kifejlesztették társadalmi igényeiket. A kurucvilág mindjárt a kezdetén nagy ígéretet és lehetőséget csillantott meg a jobbágyság előtt: 1672-ben a Tizenhárom Vármegye bújdosó nemesei azzal hívták fegyverbe a népet a közös ellenség ellen, hogy minden jobbágynak országos nemességet ígértek, aki táborbaszáll a „testi-lelki szabadságért".[15] Ez az ígéret arra mutat, hogy már elhangzásakor volt ilyen igény a jobbágyok között a felszabadulásra, s támogatásukra csak az számíthatott, aki számolt vele és megígérte teljesítését. II. Rákóczi Ferenc anyai nagyapja, Zrínyi Péter is felszabadítást ígért parasztjainak, ha kardot kötnek mellette a császár ellen.[16] A felszabadulás vágya-reménysége a kuruc küzdelmek során összefonódott a jobbágykatonák szívében az idegen uralom leküzdésének vágyával, s mikor a századfordulón megindulnak a népi kurucság támadásai, ezekben — különösen a tiszaháti felkelésben — már tudatos politikai programmként jelenik meg a fegyvertfogó jobbágyok ama törekvése, hogy a harc eredményeképpen egyszerre szabaduljanak meg az idegen uralom és a földesúri elnyomás terhétől. Mikor a paraszti sorból való kuruc-vitéz a szabadságról beszél, mindig beleérti a maga felszabadulását is.

A szegénylegény-versekben azok a jobbágykatonák beszélnek, akik Rákóczi szabadságharcát szervezkedésükkel előkészítették és 1703. tavaszán behívták a hazába a Lengyelországban bújdosó fejedelmet. Rákóczi felismerte, hogy harcának kezdetén csak rájuk számíthat. Emberi nagyságát és politikai bölcseségét dícséri, hogy nem vonakodott szövetségre lépni velük. Szándékosan használjuk a „szövetség" szót Rákóczi és a szegénylegények viszonyának meghatározására, mert valóban az volt. Mikor Esze Tamás május 6-án maga is megjelent Rákóczi színe előtt, nem csupán a nép nyomorult sorsáról beszélt, hanem kívánságait is előterjesztette. Esküt kívánt, hogy nem fogja magukra hagyni a felkelőket és ígéretét vette: szabadságot ad a katonáskodó jobbágyoknak. „Akkor azt fogatta Nagyságod — így emlékeztetik később — hogy valaky

[15] L. a 10. jegyzet alatt idézett tanulmányban.

[16] Pauler Gyula említi: *Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvése, 1664—1671.* I. köt. (Bp., 1876.) 328. l.

Nagyságod mellett fegyvert kött, minden féle ur dolgátul, adózástoll és szer járástoll immunitáltatnak, kihez képest my is, az kik vagyunk, anál is inkáb Nagyságod hüsigire gyültünk és elenségünk ellen Nagyságoddal fegyverkeztünk." „Hallottuk az mü Kegyelmes Urunknak ő Nagyságának kegyes jó igéretit, hogy valamely jobbágy ő Nagysága mellett fel ül, kardját fel köti, szabadságot ad nekie, ha Isten ő Nagyságának boldog előmenetelt ad, az országot megbirhatja" — ilyen nyilatkozatot nem egyet idézhetnénk.[17] A tiszaháli szegénylegények tehát nem feltétel nélkül fogadták el Rákóczit vezérüknek, ígéreteit számontartották, és valóraváltását sürgették.

Rákóczi nyilatkozatainak döntő részük volt abban, hogy a nép megmozdult és tízezer meg tízezer ember állott zászlai alá. A jobbágy-szabadításról szóló ígéretek eljutottak a tömegekhez, a szegénylegényekből lett ezereskapitányok kiáltványai révén. Szabolcsban Esze Tamás „két rendbeli pátensei" járnak, hogy a „jobbágyok földesurakat ne szolgáljanak". Amerre csak eljut a népfelkelés hulláma, „megparancsoltatott mindenütt: élete elvesztése alatt egy jobbágy is olyan földesurat ne szolgáljon, aki Rákóczi ur részére nincs." A parasztfelkelés szegénylegény vezetőinek népszerűségére és tekintélyére menynyire jellemző, hogy Szintay István ugocsai nemes, egy kuruc sereg főhadnagya Kővár alatt, kinek jobbágyai is voltak, Kis Albertnek adta ki magát.[18] Mert a „mi uraink *szegénylegényekkel* — Ő dolgokban elől menének fegyverrel" — mondják egymásnak a mezőben a beszélgető kurucok.

A két szegénylegény-éneknek az a fő mondanivalója, hogy a szegénylegények, a jobbágykatonák méltóknak bizonyultak a felszabadulásukról szóló ígéretekre. Az *Ének* konkrét történeti események sorozatával bizonyítja: „Ha valaholott voltanak csodák — S mind kivül-belül estek szép próbák, — Szegénylegények magokat frissen forgaták." A *Beszélgetés* csak egyetlen történeti példát említ, mert szerzője ezt az egyet is elégségesnek tartja érdemük bizonyítására: a szegénylegényekre támaszkodva kezdették meg a szabadságharcot Rákóczi és Bercsényi. „Midőn mi uraink ez országban jöttek, — Arany, ezüst prémest akkor nem szemléltek, — Szőrüst s hátibőröst közekben öltettek." A kezdet nagy sikereit ők vívták ki: „Ezek bátorsággal németre mentenek — Eleget közülök lóról levertenek." „Mert az ellenséggel mikor szembeszállt", a szegénylegény „Mezételen karddal németekben kaszált." A szabadságot cselekedeteikkel érdemelték ki, méltán „Zugolódik sokat a szegénylegénység, — Akiket nyomorgat sokat is az inség", mert a felszabadításukról szóló ígéret nem valósult meg, rongyosan, koplalva harcolnak, sok törődésüknek, vérük hullásának jutalma értéktelen rézpénz.

Mind a két ének számonkérés. A *Beszélgetés* a szabadságharc legfőbb vezetőit, Rákóczit és Bercsényit figyelmezteti[19] a szegénylegények nyomorúságára és elkeseredésére, a kuruc nemesi tisztikar megbízhatatlan voltára: „Végye ezt Nagyságtok jó névvel mitőlünk, — Ne tulajdonítsa ezt vétkül minékünk, — Ha igazat írunk, ezzel mi nem vétünk, — Uraságtok tehet mindenekrül nékünk." Az *Ének* Rákóczit szólítja meg, de már nem panaszkodva és esdekelve, hanem keményen: „Vajjon vagyon-é hírével a Méltóság-

[17] L. *II. Rákóczi Ferenc tiszántúli hadjárata* c. tanulmányunkban. (Bp., 1951. *A Történettudomány Kérdései.* 12.) 83—88. l.

[18] *Második Teleki Mihálynak életéről való maga írása,* 1703. szeptember 13-i bejegyzésben. (Modern másolata a Magyar Tudományos Akadémia kézirattárában.)

[19] „Midőn mi uraink ez országban jöttek . . ."

nak, — Hogy sok vitézek, — Próbált legények — Rossz becsben vannak?" A szegénylegények haragja azonban nem Rákóczi, nem is Bercsényi ellen irányul, hanem az „urak" ellen és az „úrfiak" ellen.[20] A szegénylegény-énekek sötéten ábrázolják a kuruc hadseregben szolgáló nemeseket: fényűzők, haracsolók, csatakerülők, főbűnük még az is, hogy megakadályozták a jobbágykatonák felszabadítását: „Mely dolog bizony meg is lett volna, — Ha sok fondorkodó urak nem lettek volna. — Ily romlásban, — Kárvallásban — Nem estünk volna!"

E tanulmányunkban csak az *Ének*-kel foglalkozunk. Egy lépéssel szeretnénk előbbre jutni megértésében. Azt már korábbi tanulmányainkban megállapítottuk, hogy mind a két szegénylegény-ének a tiszántúli kuruc hadseregben keletkezett 1706-ban: a *Beszélgetés* ez év elején, néhány hónappal a zsibói csata és Erdély elvesztése után, az *Ének* a Rabutin hadjáratát követő nehéz őszi hónapokban. További feladatunk felderíteni, hogy az *Ének* milyen történeti előzmények után, melyik ezredben született, és ha ezt sikerül megállapítanunk, felvethetjük a szerzőség kérdését is. Szerzője olyan deákos műveltségű, verselésben gyakorlott ember lehetett, aki kezdettől fogva igen jól ismerte a szegénylegények aspirációit és ezekkel azonosította is magát. Személyét az ezred írástudói között kell keresnünk.

E kettős feladatot az *Ének*-kel kapcsolatban úgy próbáljuk megoldani, hogy két fontos strófájának mondanivalóját vesszük vizsgálat alá. A költemény exponálása az 1—4. versszak, a 3. mondja meg, miért keseredtek el végsőkig a szegénylegények:

Igen kedveltük a kurucságot.
Oly igen kaptuk, mint egy ujságot.
Nyerünk, gondoltuk, oly szabadságot:
Oltalmazzuk
S szabadítjuk
Szegény hazánkot.

Az 5—19. strófa a történeti rész, a jobbágykatonák rendkívül való érdemeinek bizonyítása, a 20. a történeti szemle összefoglalása, a vers tanulsága: „Ha valaholott voltanak csodák, — Szegénylegények magokat frissen forgaták, — Csak szegények, — S nem úrfiak — Véreket onták."

A történeti részből számunkra most legfontosabb a 11. versszak, mert benne a szerző önmagát is említi:

Híres Huszt vára Máramarosban
Miképen esék birodalmunkban?
Mi szegénylegények voltunk csak alattomban.
Magam láttam:
Tokos uram
Futott pallosban.

Ki volt a huszti szemtanú? Nyilván a várat elfoglaló gyalogezreddel jutott be a várba. Melyik volt ez a kuruc regiment, s kimutatható-e soraiban az a mozgalom, amelyről szóltunk, mikor a szegénylegények igényeit, társa-

[20] *Jól látod tiszteket mostan az országban,*
Kiket nem tisztségben, de inkább rabságban
Tartani kellenék s járatni az vasban.
De ők mostan vannak fényes uraságban.

dalmi törekvéseit vizsgáltuk? Fellobbant-e vitézeiben az a nagy keserűség, amely a történeti események felsorolása közben ki-kitört — a szegénylegények szájába adva — az *Ének* szerzőjéből: „Nosza vitéz, — No, kardra kéz, — Légy hű halálig!" Midőn e kérdésekre választ keresünk, a történetírás és az irodalomtörténet határmesgyéjén járunk. Tanulmányunkat a szorosanvett irodalomtudomány könnyen átutalhatja a történeti studium körébe, mi azonban itt is kifejezést adunk annak a meggyőződésünknek, s utalunk arra a tapasztalatunkra, hogy történeti énekeinket, s általában vitézi-politikai énekköltésünket csak történeti módszer alkalmazásával lehet feldolgozni, s csak e munka elvégzése után kerülhet sor irodalomtörténeti értékelésükre.

II.

Mit értettek a szegénylegények a szabadságon és milyen formában akarták birtokolni? — erre a kérdésre felel az *Ének* idézett 3. strófája: „Nyerünk, gondoltuk, oly szabadságot: — Oltalmazzuk — S szabadítjuk — Szegény hazánkot." A jobbágykatonák nem ingyen kérték a jobbágyi állapotból való felszabadításukat, hanem a haza szabadságáért való fegyveres szolgálatuk és véráldozatuk fejében. Azért, mert oltalmazzák és szabadítják hazájukat. E tekintetben elfogadták a vérrel szerzett szabadságról szóló nemesi történetszemléletet, amelyről így beszél egy — valószínűleg Rákóczi színe előtt is elmondott — nemesi ének:[21]

Oh te kis magyarság
Vizsgáld meg szívedben:
Minémű szabadságunk?
A széles világon,
Ily nagy tágasságon,
Mi lehessen országunk?
Véren fundáltatott,
Országunk nyeretett.
Nem találtatik másunk!

A magyar történet azonban a vérrel szerzett szabadságnak olyan formáját is létrehozta, mely lényegesen különbözik a nemesi szabadságtól: a hajdúvárosi szabadságot. A nemesember *személyére nézve* szabad, a hajdúszabadság csak *közösségben* élhető és gyakorolható. Éppen száz esztendővel a szegénylegény-énekek keletkezése előtt telepítette le Bocskai a hajdúkat jutalmul azért, hogy felkelését Béccsel szemben diadalra segítették.[22] A hajdúk az erdélyi fejedelmek alatt városaikban, hadnagyaik vezetése alatt szabad életet éltek: földesurat, adót nem ismertek, csupán fegyverrel kellett szolgálniok. A váradi várból elhangzó három ágyúlövésre tízezer emberrel vonultak Erdély fejedelmének kardja alá. A szegénylegények hajdúszabadságot kívánnak a jobbágykatonák számára, a haza állandó fegyveres szolgálata fejében kívánják a jobbágyságból való felszabadításukat.

Ez az igény újságként jelenik meg a kuruc jobbágymozgalmak történetében. Láttuk, 1672-ben a nemzeti ellenállást szervező bújdosó nemesek „országos nemességet" ígértek a jobbágyoknak, ha felkelnek a Habsburg-uralom

[21] *Descriptio fortunae inconstantiae.* L. az 1. alatt idézett gyüjteményben.
[22] A hajdúkérdés megvilágítását l. a 17. szám alatt említett tanulmány 34—38 lapján.

ellen. Honnan támadt tehát az új váradalom? A szegénylegények alakították-e ki, vagy pedig Rákóczi ötlete volt?

A fejedelem kegyelettel gondolt nagy ősére a magyar szabadságért való harcban, s tudta, hogy a hajdúk segítették győzelemre. Emlékirataiban[23] feljegyezte róla „az öregek hitelre érdemes hagyományá"-t: miként vitték bele barátai a császár ellen való harcba. Sokat foglalkozott a hajdúkkal, s mert sokat várt tőlük, viselkedésük nagyon lehangolta. A tiszántúli hadjárat végén így ír róluk: „Viritim insurgálván táborunkba be nem jöttenek, egyéb iránt is a közjónak elébb mozdításában velünk s többiekkel együtt nem foglalatoskodnak." A Rákóczi-korabeli hajdúság már csak árnyéka volt Bocskai híres hadinépének, amelyről Illésházy István így emlékezett meg: „Ez világnak históriáit olvassák fel, soha ilyen hadat nem olvasnak." Számban és anyagiakban megerőtlenedtek, katonai erényeik megromlottak. Bocskai 15 524 hajdúvitézt telepített le a hét hajdúvárosba, 1700-ban már csak 982 családfőt írtak össze. Belső hanyatlásukat Rákóczi arra vezette vissza, hogy „a hajdúvárosok első alapítóinak szándékát nem minden korban követték és a városok lakóit szigorú katonai fegyelemben nem tartották".[24] A fejedelem abban is Bocskai nyomdokába lépett, hogy kezdettől fogva igyekezett szabad katonaközösségek létesítésére. Szándékára rávilágít a simontornyaiak 1704. augusztus 17-én kelt privilégiuma: „Kegyelmesen engedtünk nekik oly szabadságot, azzal össze kötvén bizonyos rendelkezésünket is, a' Nemes Ország továb való dispositiojáig... hogy azon egész hellyben senkinek is másnak katonai és hajdúi renden kívül szabados ne légyen lakni s oda be is menni, ha hadi rendeink közzé számláltatni nem akar... Tartozzanak a Nemes Ország szolgálattyában, ki adandó parancsolatunk szerint, az katonák paripásson, karabélyosson, kardosson, pár puskásson, az gyalogok karddal, hoszszú puskával, s mind két rendbéliek köntesessen s egész készséggel insurgálni és mind addig táborunkban vagy... a' Nemes Ország szolgálattyában lenni, valameddig tőlönk vagy méltóságos generális uri hiveinktül házokhoz való meneteleknül engedelem nem adattatik. ... Dunán túl léveő generális úri hívünk az mellv tiszteket engedelmünkbül denominál, ... azoktul mindenekben függjenek és mind hogy az bíróság tiszti ezzel közülök ki vétetik, hogy senki is azzal közülök élhessen, semmiképpen meg nem engedgyük. ... Sem magok, sem pedig othon maradandó házok népe, tselédgyek semmi nemü paraszti szolgálattal, akár mi névei nevezendő adóval, dézma, octava adással nem terheltettik."[25] A simontornyai példából látszik, Rákóczi a lehanyatlott, katonáskodni vonakodó hajdúvárosok pótlására szabad katonaközösségeket akart létesíteni.

Mikor a fejedelem ezzel a kérdéssel foglalkozott, a hajdúvárosok példáján kívül egy másik példa is figyelmeztette és serkentette. A karlócai béke után létesített határőrvidékek főként délszláv eredetű lakosai szigorú katonai közösségekben éltek és a katonai szolgálat fejében teljes önkormányzatot élveztek, s mentesek voltak mindenféle adózástól. A fejedelem e „rác"-nak nevezett katonanépet is meg akarta nyerni a szabadságharc számára, s kiált-

[23] Az *Histoire des Révolutions de Hongrie* c. mű (Hága, 1739.) V. kötetében jelent meg. Vas István készítette fordítását idézzük.

[24] Az Emlékiratokban, midőn az 1704. évi események vázolása előtt az ország rendjeit ismerteti.

[25] A privilégiumot Rákóczi 1704. augusztus 17-én a csongrádi táboron adományozta. Fogalmazványa: *Protocollum Expeditionum*, 83. l. (Országos Széchényi Könyvtár. Fol. Hung. 978.)

ványában hajdúkiváltságot ígért néki: „Minden rác városok, amelyek most hazánk szabadsága mellett fegyvert fognak, valamint más hajdúvárosok, oly szabadsággal fognak élni s egyedül csak fegyverekkel fogják hazájokat szolgálni." Ez a kiáltvány, helyesebben ennek egyik fennmaradt példánya, rávilágít, mennyire köztudomású volt, hogy Rákóczi a katonáskodó jobbágyokat hajdúszabadsággal fogja megjutalmazni. Midőn Torday Ferenc kuruc ezereskapitány fegyverre szólította a Tisza jobbpartján lévő borsodi községeket, más híján a rácoknak szóló kiáltványt küldötte át nékik, ezzel a megjegyzéssel: „A Tiszán által szóló pátenst szükségemben más országra küldöttem, kinek helyében a rácoké maradott, kinek is continentiája mindegy."[26] Ime, itt az első adat a szabadságharc történetében arra, hogy a felkelő parasztoknak a kiáltványok hajdúszabadságot ígérnek. A szegénylegényekből lett ezereskapitányok pátensei is nyilván ezt tartalmazták, a hajdúkiváltság ígéretével biztatták a jobbágyokat fegyverfogásra.

A fejedelem azonban csak a maga szabad elhatározásából, a szolgálat jól megérdemelt jutalmaképpen és pedig a kurucok pártján lévő földesurak sérelme nélkül akarta adományozni az egyes községeknek a hajdúvárosi kiváltságot, hogy valóban „véren fundáltatott" szabadság legyen. Ezért fogadta idegenkedéssel két ugocsai község: Salánk és Nagyszöllős akcióját.

A salánki esetet özvegy Barkóczy Györgyné Kohárу Judit, Károlyi Sándor szatmári főispán, ekkor már kuruc tábornok, anyósa mondja el Sennyey Istvánnak, Rákóczi tiszántúli tábornokának szóló levelében 1703. november 14-én: „Méltóságos Fejedelemhez akarnak menni némely nyakas emberek, dobot s zászlót kérnek, hogy — Salánk — hajdúvárossá tétessék."[27] A levél névszerint felsorolja azokat a Barkóczy-jobbágyokat, akik a mozgalmat megszervezték és sikerre juttatása érdekében mindent elkövetnek: „Ezek pedég a zenebonaszerzők: Fábián István, Gergely János, Orbán Mihály, Zsódos András, Barta István." „Itt való legények, kik hogy hadban mentenek, de itt ültik szüntelen való idejeket." Vajjon melyik ezredbe íratták be magukat? Salánkról 26 ember ment kurucnak, s kettő kivételével mind Esze Tamás hajdúezredében szolgál.[28] Az összeírásban azonban egyik név sem fordul elő, de öt közül négynek a családi nevét megtaláljuk Esze Tamás ezredének mustrakönyvében.[29] Idejüket nem csupán „nagy isteni káromlással, lövöldözéssel s részegeskedéssel" töltik, inkább erőszakoskodásaik is a kitűzött célt szolgálják. „Minthogy pedég nagyobb része az községnek nem akarja, az olyanok ellen feltették: erővel is vigyék, mindenébül praedát vessenek, s a házát is széjjel hányják." A falu minden fegyverfogható emberét Esze Tamás ezerére akarják vinni, hogy midőn a hajdúkiváltság jelvényeit kérik, elmondhassák a fejedelem előtt: aki csak mozdulni tudott, Salánkról mindenki fegyvert fogott, a falu kész véren megváltani a szabadságot. Katonáskodni azonban nem mindenkinek van kedve, s bizalmatlanság is fészkel itt is, másutt is a nép szívében, mert „sokaktól, mind úri rendektől s mind közemberektől

[26] L. a 17. szám alatt említett tanulmány 83—84. lapján.

[27] *Archivum Rákócziánum*, I. 240. l.

[28] *Specificatio eorum, qui ex Comitatu Ugocsensi campestrem militiam secuti sunt.* (Országos Levéltár. II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának levéltára.)

[29] *Mustra-könyv ... Károly Sándor ... commandója alatt való nemes lovas és gyalog regimentjeirül.* Az ezredek teljes létszámára kiterjedő összeírása alapján Károlyi 1706. február 26-án kezdte összeállítani. (A Károlyi-nemzetség levéltárában.)

ijesztetnek, hogy csak hiában fogott volna az jobbágyság fegyvert, mert mihely az had száll, ismét ugyan csak jobbágyok lésznek".[30]

Volt-e valami köze a salánki megmozduláshoz Esze Tamásnak? Ha Tarpa analógiáját tekintjük, igennel válaszolhatunk. A tarpaiak 1705. júliusában kinyilatkoztatták: „semmi paraszti munkát" fel nem vesznek. Elhatározásuk mellett akkor is kitartottak, midőn karhatalommal próbálták őket szolgálatra kényszeríteni. Esze Tamás tiltó parancsára hivatkoztak.[31] E zendüléssel indult el az a folyamat, amely Tarpa hajdúvárossá nyilvánításával végződött. Nagyszöllős esetét vizsgálva látni fogjuk, nem ő volt az egyetlen szegénylegényből lett kuruc ezereskapitány, aki elősegítette és pártfogásába vette a hajdúvárosi aspirációkat.

Salánkkal egyidőben Nagyszöllős is feltámadt földesurai: a Perényiek és Vay Mihály ellen.[32] A szöllősieket a földesuraiktól elkobzott egykori szabadságuk is serkentette a hajdúkiváltság megszerzésére. Reviczky Imre harmincados, aki majd tíz esztendőt töltött Nagyszöllősön, s jól ismerte a lakosok és a földesurak ellentétét, így tájékoztat minket a mozgalom eredetéről: Occasione modernae revolutionis in compluribus locis rustica plebs jugum terrestrium dominorum excutere, sese in libertatem per armorum pro patria sumptionem asserere nitebatur. Inter quos erant et oppidi Nagy Szőlős in comitatu Ugocsiensi incolae, qui antiquius a divis Ungariae regibus a rurali coditione exemptos, verum priori saeculo potentiose per familiam Prénianam privilegiis suis ablatis in statum colonicalem redactos asserebant, hujusque jacturam libertatis aegre ferentes, in omnem intensi occasionem nunc ejusdem temperandae opportunum instare tempus rati, adscito sibi in patronum Alberto Kiss colonello, se imposterum adinstar hajdonicalium oppidorum armis servire velle resolverunt, sibique in signum obtentae hujus gratiae vexillum et tympanum impetrarunt."[33] A mozgalom itt is úgy folyt le, mint Salánkon. A Perényiek 1703. december 1-én kelt panaszában azt olvassuk, hogy „hajdúvárosi szabadságnak színe alatt" maguknak Sennyeytől zászlót és dobot hozattak, azokat, akik „ezen fegyver-felvételeknek és zászló alá való meneteleknek" ellene volt, erőszakosan kényszerítették, „kedvek ellen is sokakot megesketvén, magokkal elhozának". „Nagyságod bölcsen megítélheti — panaszolják a Perényi-ház asszonyai[34] — melyik kötött fel Urunk parancsolatja szerint országunk szabadítása végett fegyvert, melyik peniglen csak az nemesi rend ellen való bosszúságból és magok privatuma végett?" E panaszból is világosan láthatjuk: „Nagyszöllősön is, mint mindenütt a Tisza-vidéken, a jobbágyság színe-java azért fogott fegyvert Rákóczi mellett a haza szabadítására, mert ezzel a maga „privatumát", a jobbágyságból való szabadulást is munkálhatta. A szegénylegény-kapitányok kiáltványai nem hangzottak el

---

[30] Idézet „egynehány seregek főhadnagyinak" 1704. júliusában kelt folyamodványából. Közli R. Kiss István, *II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelemmé választása.* Bp., 1906. 144—145. l. V. ö. báró Perényi Miklós alább idézett nyiltkozatával.

[31] L. Ramocsaházy György tiszántúli prefektus jelentéseit Károlyihoz 1705. május 21-én, június 19-én és július 24-én. (Károlyi-nemzetség levéltára: 1705. Máj. Fasc. 3 C. 36, 1705. Jun. Fasc. 4 D. 18. és 1705. Jul. Fasc. 3 C. 29.)

[32] Perényi Istvánné, Jánosné, Miklósné és Gáborné folyamodványa Sennyey István tiszántúli generálishoz 1703. november 1-én: *Archivum Rákóczianum*, I. 233—234. l.

[33] *Diarium Secundum*-ának utolsó bekezdésében. Ismertetését l. az *Acta Reviczkyana* c. tanulmányunkban, a *Levéltári Közlemények*-ben.

[34] Férjeik ekkor már kurucnak álltak és Rákóczi táborán voltak. Nyilván ők is sürgették a fejedelem előtt a szöllősiek leültetését a jobbágyságra.

hiába, a felkelő jobbágyok tiltják, szabad hajdúkra nézve megszégyenítőnek tartják a földesurak szolgálatát: „Az mely jobbágyink még hozzánk kötelességeket örömest megmutatnák is, — olvassuk a Perényi-folyamodványban — azokat öléssel fenyegetik. Hogyha parancsolatunk szerint valami dolgainkban találtatnak, magunkot is személyünkben illetlen bestelenségekkel, adta s teremtette-mondásokkal minden szemérem és irtózás nélkül szüntelen illetnek."

A Reviczky-féle tudósítás legérdekesebb és kutatásunkat továbbsegítő adata az, hogy a szöllősiek Kis Albert ezereskapitány patronatusa alatt kezdették meg hajdúvárossá való alakulásukat és benne bízva szállottak szembe földesuraikkal. A salánkiakat az Esze Tamás pártfogásába vetett bizalom erősítette, a szöllősiek előtt Kis Albert a jobb jövő biztosítéka.

E nagyhírű kuruc kapitány a vitézből lett szegénylegény, a szegénylegényből lett vitéz legjobb példája a kurucvilág történetében. Ekkor 39 esztendős, változatos életpályára tekinthet vissza. Gerseni László beregmegyei birtokosnemes szökött jobbágyaként kezdette pályafutását. Thököly kurucai közé állott és talpashadnagya lett a fejedelemnek. Mikor ura Erdélyből is kiszorul és az Alduna vidékén egyre nyomorúságosabb körülmények között tengődik mindjobban apadó seregével, csapatával együtt ő is hűtlenül elhagyja, átáll a császáriakhoz. Nemsokára Veterani tábornok elbocsátólevelével búcsut mond a császári hadseregnek is. Károlyi Sándor szatmári főispán fogadja szolgálatába embereivel együtt, majd Szatmár vármegye a hegyi rablók kiirtására. Mikor szolgálatuk végetért, 1696. augusztusában, Nagybánya vidékén kiállottak a hegyekbe, s „kuruc hirt költöttek" magukról. „Az illobai hegyektől fogva az erdélyi havasokig" ők az urak, „s czifrán, párduczbőrösön, forgóson járván egynémelyik közzülök, hol Petróczinak, hol Ubrisinek nevezték", Kis Albert „valami nyolcz hasonló rebellisekkel lévén az előljárójok". Számuk egyre nőtt, s a róluk szóló jelentésekből Nigrelli generális kassai főkapitány azt a következtetést vonta le, hogy „hinc aliud non potest expectari, quam intestina una astuta silentiosa nova rebellio". Az a felkelés, amelytől Nigrelli tartott, 1697. július 1-én valóban kitört a Hegyalján. Előkészítésében Kis Albert mellett már Esze Tamásnak is része volt. A tanulmányunk elején említett Pap János, aki rokona is volt, vonta be a szegénylegények közé. Károlyi Sándor még a hegyaljai felkelés kitörése előtt mindkettőjüket elfogatta. Esze Tamást nem sokkal utána szabadon engedték, Kis Albert megszökött börtönéből, de Biharban újra kézrekerült, s örökös rabságra ítélték. Innen is meg tudott szabadulni, 1702—1703 telén a Tiszahátón tűnik fel: Esze Tamás társaságában a Rákóczi-szabadságharcot előkészítő tiszaháti szegénylegény-támadást szervezi. Rákóczi gyalogos ezereskapitányává tette, bár — nem alaptalanul — igen rossz véleménnyel volt róla. Emlékirataiban „bűneiért körözött tolvaj"-nak és „gonosztévő"-nek írja. Ugocsa 658 jobbágykatonájából a felénél több Kis Albert ezredében szolgált.[35]

„A parasztokat mélységes gyűlölet vezette uraik ellen",[36] a jobbágyok és a földesurak ellentéte azonban sehol sem élesedett ki annyira, mint Ugocsában. A megyén vonult keresztül Moldvába a hegyaljai felkelők egyik, Thököly-

[35] Kis Albertnek és általában a szegénylegények vezetőinek részletes életrajzát összeállítottuk *A hegyaljai felkelés* című okmánygyűjteményünkben. — Katonáira nézve l. a 28. jegyzetben említett összeírást.

[36] Rákóczi írja az *Emlékiratok*ban.

hez igyekvő csapata, s felverte Újhelyt, Újlakot, Fancsikát, Nagyszöllőst. A következő évben, 1698-ban megint kurucmozgalon van Ugocsában, ez azonban már egészen másternészetű megmozdulás, mint a hegyaljai volt. Az 1697-es felkelés Thököly nevében, nemzeti szabadságharc kibontakoztatására törekedett, s e cél elérése érdekében egységet akart teremteni a jobbágyság és a nemesség között, a felkelők tömegével esketik maguk közé a nemeseket, és csak azokat üldözik, s prédálják, akik nem akarnak kurucnak állani. Az 1698-as ugocsai kurucság már egészen úrellenes. „Most a nemességet üldözik, s kivált kipen a portio szedőket" — írja Barkóczyné. „Rebellálásunknak oka — mondják Csáni János főkapitány vitézei — az magyar hozában megh hizakodot nadáljok, urak, kik sok szegénjeknek keresménjekel nadály mógyára megh hizakodtanak." Ezért „Ugocsában és Beregben nagy bujdoklással laknak a nemesek" ebben az időben. Az „erdei vitézek" megrohanják a Perényiek kúriáit Nagyszöllősön, Perényi Farkast el is fogják. 1699 nyaráig van róluk hír. A következő évben megint szegénylegények gyülekeznek a Máramarossal határos ugocsai hegyekben, mert „egészlen éhel halásra jutot ez az föld". Ugocsában legerősebb a Rákóczi-várás: „Isten hozná ki hamar Rákóczi urunkat, talám a' nagy inségbül meg szabadítana!" „Várjatok ördög atták — mondotta Perényi Miklós báró nagyszöllősi jobbágyainak — el bíztátok magatokat Rákócziban, de el jüvin a' német s mind karóban vonatunk benneteket!"[37] Ilyen adatok után nem kell magyaráznunk, miért éppen Ugocsában lobbant fel a hajdúszabadság vágya és reménye, s az Ugocsa megyei jobbágyok miért állanak éppen szegénylegényből lett ezereskapitányok zászlai alá?

Kis Albert ugocsai hajdúinak egyrésze bizonyára még Rákóczi bejövetele előtt, a tiszaháti felkelés idején, ment kurucnak, többségük azonban itt is, mint Beregben, csak akkor, midőn a fejedelem tiszántúli hadjárata során birtokába vette Ugocsát, Máramarost és Huszt várának elfoglalásával kiküszöbölte ezen a vidéken is a megfélemlítő német veszélyt. Rákóczi Majos Jánost bízta meg az erre irányuló katonai akció vezetésével. A kállói táboron három lovas- és egy gyalog-regimentet adott a keze alá: a maga katonáin kívül Ilosvay Bálint és Pap Mihály lovasait, Kis Albert talpasait.[38] E sereg augusztus 6-án nyomult be Nagyszöllősre. A szöllősi eseményeket egy irodalmi és egy levéltári forrás segítségével nagyjából rekonstruálni tudjuk. Reviczky Imre ezt írja *Diarium*-ában: „Interea innotuit nobis Rákóczianos jam ubique diffusos et multiplicatos Szőlősinum ingressos, domos eorum baronem et nobilium, qui alio sese barones quidem ad Huszt, alii vero Szatthmarinum receperant, depredatos, foedum in modum ea omnia, quae instantaneo eorundem usui esse non poterant, destruentes, et inutilia reddentes, quae militia demum in comitatum Máramorossiensem est profecta." Másik forrásunk egy megyei vizsgálat jegyzőkönyve 1706-ból arról, hogy „in 1703 ... kiczodák s miczoda rendbéli

[37] A „Kegyelmes Urunk Ő Felsége méltóságos személlye ellen némelly hejába valót beszéllők ellen peragált inquisitio" során Szigeten 1703. szeptember 27-én Máté Deák, a huszti vár vicekapitánya vallja: „Nagy-szőlősi Diószegi Dániel uram mondotta: Úgy hallom, úgy mond, a szőlősi hites emberektül, hogy azt mondotta Prinyi Miklós uram nekiek: Várjatok ördög atták etc." (Országos Levéltár. II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának levéltára.)

[38] V. ö. a 17. jegyzetben idézett tanulmányunk 53—57. lapjaival, ott idézett forrásainkból azonban a Majos János keze alá adott ezredeket nem tudtuk megállapítani, ez a következő jegyzetben említett vizsgálati jegyzőkönyvből derült ki.

emberek, hová való kard viselők avagy pedig otthon lakosok mentenek volna ... Vaji Mihály Uram . . nagy-szöllősi udvarházára hatalmasul?"[39] Jól kiegészíti Reviczky tudósítását. Majd mindenik vallomástevő kiemeli: az udvarházakra a *hajdúk* mentek rá, s közöttük szöllősiek is voltak Munkácsy Mihály hadnagysága alatt. Kis Albert hadnagya, Visi István „seregestül az úr udvarában ment volt, . . . mindeneket el akart volna foglalni". A továbbiak megértése érdekében viszont már most figyeljünk fel Pap Mihály lovas ezereskapitány magatartására: ő már most a nemeseknek fogja pártját a hajdúkkal szemben, tőle kér levele által oltalmat az irodalomtörténetből ismeretes Ujhelyi István[40] is. Vay Mihály udvarbirája három sertést adott neki, hogy „itt alá s fel járván az hadakkal, hogy mégis kárt ne tegyenek, mivel az több urak részérül is mind adtanak".

Ekkor, az ugocsa-máramarosi hadjárat alkalmával, szövődött a szöllősiek barátsága Kis Alberttel. Az eddigi és a további adatok összevetéséből kitűnik, döntő része volt abban, hogy felmerült bennük elveszett régi szabadságuk visszaszerzésének vágya. De nem a kiváltságaikat bizonyító régi okmányokat kutatták, hanem megragadták a felkelésadta lehetőséget: fegyverbe szólították a fegyverfogható férfiakat, akik nem akartak zászló alá menni, azokat erővel kényszerítették, zászlót és dobot kértek a tiszántúli kuruc generálistól, és hajdúvárosnak deklarálták Nagyszöllőst. Ha most, az elmondottak után olvassuk el a *Szegénylegények éneké*-nek harmadik strófáját, ez a kezdetben homályosnak tetsző versszak nem szorul további magyarázatra:

Igen kedveltük a kurucságot,
Oly igen kaptuk, mint egy újságot.
Nyerünk, gondoltuk, o l y s z a b a d s á g o t.
Oltalmazzuk
S szabadítjuk
Szegény hazánkot.

A hadjárat legjelentősebb eseménye Huszt várának elfoglalása volt. Erről — az *Ének* egy erősen megváltozott strófájával — másfélszáz esztendő múltán is énekeltek:

Nemes Huszt vára Máramarosba
Mikor jutott a mi birtokunkba,
Akkor volt ám a magyarnak szörnyű hatalma,
Akkor láttam német uram a plundrába.[41]

A vár megszerzését is a szegénylegények nagy érdemei között említi az *Ének*: „Mi szegénylegények voltunk csak alattomban". E homályos mondat értelmére Rákóczi *Emlékiratai* világítanak rá: „Máramarosban az Ilosvay-fivérek szerencsésen intézték az ügyeket. Huszt várának német katonái már néhány év óta egyátalán nem kaptak zsoldot és elégedetlenek voltak parancsnokukkal. Ilosvay Imre, aki e célból vonult oda vissza, zsákmányul ígérte nékik e tisztet. A katonák megölték, feladták a várat és szolgálatomba álltak."

---

[39] A vizsgálatot 1706. december 7-én indították meg. Jegyzőkönyve: Országos Levéltár. Családi levéltárak osztálya. Bethlen-lt.

[40] Életrajzát és műveinek említését l. *Magyar Napraforgóvirág* c. tanulmányunkban. (*Egyháztörténet*, 1943. 330—345. l.)

[41] Fabó Bertalan idézi Tóth István „áriái és dalai"-ból *Egy ismeretlen nótagyüjteményről* c. cikkében. (*Magyar Zenetudomány*, 1907. 13—15. l.)

Láttuk, Huszt menedékhelye volt a kurucok elől menekülő nemeseknek, ide húzódtak be részben a szöllősi nemesurak is. Ilosvay Imrének nem volt nehéz — labancot játszva — bejutnia a várba. Egy Hennik nevű német vitézzel összejátszva, megnyerte magának az elégedetlen őrséget, augusztus 17-én hajnali két órakor a prezidiáriusok felzendültek, s bebocsátották a várba Kis Albert lesbenálló hajdúságát.[42] A *Szegénylegények éneké*-nek szerzője tanúja volt az eseményeknek, a hajdúkkal együtt rohant a kapukra, s látta, mikor felkoncolták báró Eytnert, a vár parancsnokát: „Magam láttam: — Tokos uram — Futott pallosban." Nyilván már az ugocsa-máramarosi hadjárat folyama alatt is ott volt Kis Albert ezredében, melyhez bizonyára még a tiszaháti felkelés idején, a regiment megalakulásakor, csatlakozott.

Az eddigieket összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a *Szegénylegények éneke* a jobbágyság hajdúkiváltságáért folytatott harcának irodalmi dokumentuma, megbecsülhetetlen történeti forrása. E harc Ugocsában zajlott, kulminációs pontja Nagyszöllős városa volt. A megmozdulást Kis Albert inspirálta, személyének és szolgálatának jelentősége tehát nagyobb, mint eddig gondoltuk. Gyökereit tehát a Rákóczi-szabadságharcot megelőző szegénylegény-mozgalomnak történetében kell keresnünk. Azok az adatok, amelyeket a nagyszöllősiek kudarcáról gyüjtöttünk, megerősítik a most levont tanulságokat, s hozzásegítenek minket egy olyan feltevéshez, amellyel a szerző személyét akarjuk megközelíteni.

III.

A *Szegénylegények éneké*-nek 4. strófája a csalódásról énekel. A nagy reménység, amely a Rákóczi-szabadságharc kezdetekor a jobbágy-katonák szívében támadt a jobbágyi állapotból való felszabadulásuk felől, nem teljesedett, pedig közel jutott a megvalósuláshoz:

Mely dolog bizony meg is lett volna,
Magyarországot megnyertük volna.
Ha sok fondorkodó urak nem lettek volna:
Ily romlásban,
Kárvallásban
Nem estünk volna!

Az ugocsai jobbágy-aspirációk kudarca jó illusztráció gyanánt szolgál a szegénylegények panaszához, mintegy hitelesíti, megmagyarázza azt a csaknem dühbe fulladó keserűséget, mely az *Ének* felkiáltásaiból árad. Éppen nem lehetetlen, sőt az elmondandók valószínűvé teszik, hogy az *Ének*-be beleszövődött valami a reménységükben megcsalatkozott, jobbágysorba visszasüllyesztett szöllősiek keserűségéből, a „sok fondorkodó urak" ellen támadt jogos felháborodásából.

Megaláztatásuk folyamatát nagyjából fel tudjuk vázolni. A salánkiak megtörésének csak az eredményét ismerjük, a szöllősiek szomorú esetét már részleteiben is. Az új hajdúváros valóban kitett magáért, bizonyságát adta.

[42] Arra nézve, hogy valóban Kis Albert ezrede nyomult be a várba l. Dolhay György Huszton 1703. október 27-én kelt levelét Sennyei Istvánhoz: *Archivum Rákóczianum*, I. 228. l.

hogy a jogért áldozni akar: egy zászlóalja hajdút küldött Szatmár ostromára, Rákóczi gorsási táborára, pedig nem egy szöllősi katonáskodott már Kis Albert ezerében Munkácsy Mihály zászlója alatt. Az új szöllősi vitézek is „Kis Albert directiója alá" mentek.[43]

Hogy Nagyszöllős valóban hajdúvárossá alakult, erre nézve döntő bizonyíték az, hogy a bírói intézményt a lakosok megszüntették, Kósa Gergely személyében hadnagy igazgatja őket. Simontornya katonaközösséggé való szervezésekor már láttuk, ez a legfőbb jele a változásnak. „A bíróságnak tiszti... közülük ki vétetik, — olvastuk Rákóczi rendeletében — Dunán túl levő generális uri hivünk, az mely tiszteket engedelmünkbül denominál,... azoktul mindenekben függjenek." Midőn később Rákóczi Tarpát hajdúvárosi kiváltsággal „megajándékozta és megtisztelte", ott is maga nevezte ki a hajdúkapitányt,[44] a szöllősiek azonban — ha csak nem Sennyey nevezte ki — alighanem választották hadnagyukat. Az eseményeket jórészt abból a két levélből ismerjük, amelyeket Kósa Gergely hadnagy írt a történtekről Kis Albertnek és a fejedelemnek.[45]

Barkóczyné panasza 1703. november 14-én kelt, a Perényieké két héttel korábban, november 1-én. 26-án már elkövetkezett Szöllős fekete napja.

A Perényi-család panasza Rákóczi színe elé került, nyilván a tiszántúli generális, Sennyey István tájékoztatta őt az ugocsai eseményekről. A fejedelem rendeletet bocsátott ki, melyet azonban nem ismerünk. A szöllősi hadnagy így emlékezik meg róla: „Az Nagyságod parancsolattyát mikor Szőllősre hozták, már Szatmár alat voltanak el ment becsületes embereink." Mind a két panasziratban azt sérelmezték a földesurak, hogy a mozgalom vezetői erőszakosan viselkednek, Szöllősről „kedvek ellen is sokakot megesketvén, magokkal elhozának" a táborra. A fejedelmi rendelet valószínűleg az erőszakos hajdútáborozást tilalmazta, ezért menti magát a hadnagy: már Szatmár alatt a táboron vannak a szöllősi hajdúk. Feltehetjük, e rendeletében bízta meg Pap Mihály ezereskapitányt az ugocsai hajdúmozgalom ügyének megvizsgálásával. Választása bizonyára azért esett Pap Mihályra, mert résztvett az ugocsa-máramarosi hadjáratban s jól ismerte, személyes tapasztalatból tudta a történteket.

Pap Mihály egyik vezetője volt a szabadságharcot bevezető tiszántúli felkelésnek. Ott volt már a szegénylegények erdei gyűlésén is, ahol Rákóczi hazahívását elhatározták. Bige Györggyel együtt őt küldték követségbe a fejedelemhez, s résztvett mind a három követségükben. Rákóczi így emlékezik meg róla *Emlékirataiban*, midőn felidézi a kurucokkal való találkozásnak és a kliemieci tábornak képét: „Pap Mihály, szakállas öreg és nagy ivó, maga is paraszt lévén, a lovasok parancsnoka akart lenni." Személyes tulajdonságaira jól emlékezett vissza, társadalmi helyzetére nézve azonban tévedett, Pap Mihály nemesember volt és pedig nem is a paraszti sorba hullott szegény nemesek közül való, hiszen béresei voltak, s a fejedelemtől birtokadományt

[43] Az 57. számú jegyzetben említett folyamodványból tudjuk.

[44] Az egri táboron 1708. augusztus 25-én kiadott diplomájában. Thaly idézi: *A székesi gróf Bercsényi család.* II. köt. (Bp., 1887.) 475—476. l. Az eredeti okmányt használtam, mely Thaly hagyatékából az Országos Levéltárba került, de már fel nem található.

[45] A Kis Albertnek szóló: *Archivum Rákóczianum*, I. 250. l., a Rákóczinak szóló: Országos Levéltár. II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának levéltára.

kapott.[46] Remete nevű beregmegyei faluját ajándékozta neki, amint az adománylevél mondja: „édes hazánk s nemzetünk szolgálattyában e mostani köz ügynek kezdetén mind idegen országbul való kijövetelünk alkalmatosságával, mind penig annak utánna is, nevezetesen munkácsi várunknak obsidiojában 's kezünkhöz való vevésében, úgy egyebött is az időknek és helyeknek mi voltához képest meg mutatott hűséges szolgálattyá"-ért. 60 év körül járt, mikor a kurucok közé állott. Valóban italos ember volt és részegségében oktalan dolgokat cselekedett és hiábavalókat beszélt. Mikor nagybányai kapitányságban szolgált, Rákóczi 1704. augusztusában vizsgálatot indíttatott ellene erőszakoskodásai és haszontalan beszédei miatt. „Azzal kérkedet volna, az ország terhét ő vette vállára és az mi Kegyelmes Urunkat eő Nagyságát ő tötte emberré, ő hozta ki Lengyel Országból, még sincs becsületi; az „Urunk jószágát... ha lehetne, mindenét felpraedáltatna."[47] E garázda ember kezébe került a szöllősiek ügye.

Hadnagyunk így számolt be viselkedéséről Kis Albertnek szóló levelében: „Mi valóban rosz és keserves állapotba vagyunk, mert Pap Mihály ma estve idejött részegen, most megjött hajdúkat rútul megverte, jöttében az utczán megfogta és megfosztotta, Vai uram házánál rabságban tétette. Hadnagyunkot hivatván, adtával-teremtettével szidta: hijja oda a várost, mert Urunk parancsolatját hozta, hadd olvassa el. Annak meghallására odamenvén: semmit nem olvasott, hanem rútul káromkodván, jő Szendi Zsigmond és Samu, Perényi Jánosné szolgája: Mutassátok nemes-leveleteket és hogy hajdúváros ez? Ezeket az embereket is a többéhez fogságba tétette, és megesküdt, hogy reggelig megkaróztatja és felnyársoltatja. Már mint lesz a dolog reggelég? — Isten tudja."

Az esetről a hadnagy jelentést ír a fejedelemnek is, érdekes az aláírása: „Nagy Szőlősnek *ithon hagyattatott* lakosi, fő hadnagy Kósa Gergely", mert ez is arra utal, hogy a fegyverre alkalmas férfiak a fejedelem táborán voltak. Akik éppen látogatóban voltak odahaza, azokat, mert hajdúnak állottak, megverette, megfosztotta, börtönbe vettette azokkal együtt, akik a hadnagy hívására jelentek meg előtte, s alighanem a tanács tagjai voltak. A levélben említett Szendi Zsigmond Ugocsa vármegye szolgabírája volt, tehát az atrocitások a megye és a földesúr képviselőjének jelenlétében, bizonyára a megtorlás és az elrettentés szándékával mentek végbe, sőt a Rákóczihoz írt levél szerint a kegyetlenkedésekben ők is résztvettek. A hadnagy a Rákóczinak szóló jelentést is Kis Albertnek küldötte el, s soraiban ott van a beléje vetett bizalom is: „Kérjük azért Kegyelmedet az Isten nevében, ezen dolgot Urunknak írja meg, törvény szerint orvosoltassék meg. Ezen Urunknak szóló levelet is küldje el Kegyelmed." Nagyon fontos számunkra a levél utolsó mondata: „Az egész

---

[46] 1706. január 1-én Kászonyban kelt az adománylevél. Rákóczi munkácsi uradalmának leveleskönyvében maradt fenn. (Országos Levéltár. Kamarai osztály. U. et C.) — Pap Mihály maga írja a fejedelemhez intézett folyamodványában: „Benei possessor lévén, határjátul más possessorokkal együtt N. Keviczky Miklós Uram által nem igaz uton" megfosztatott, „kirül való donatiója... Rudolphus Római Császártul ma is megvan, mellyet confirmáltanak más keresztény királyok is." (Országos Levéltár. II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának levéltára. Extractus Instantiarum, 561.) E soraiból következtethetünk arra, hogy mi vitte őt a kurucok közé. — Életrajzi adatai *A tiszaháti felkelés* okmánytárában.

[47] *Pap Mihály dolgai iránt való inquisitio.* 1704. augusztus 15-én folytatták le Nagybányán. (U. ott.)

hazának lakosi igen megzendültenek, mert Munkácstul fogva mindenütt így cselekedett." Arra következtethetünk belőle, hogy a salánki kísérletet is Pap Mihály törte le, de talán arra is, hogy Salánkon és Nagyszöllősön kívül másutt is voltak ezen a vidéken kísérletek a hajdúszabadság kivívására. Pap Mihály cselekedeteit nem menthetjük részegségével, hiszen láttuk: mikor Majos János hada benyomult Nagyszöllősre, akkor is már a földesurak mellett volt a hajdúkkal szemben, bizonyára most sem a fejedelem szándékát valósította meg, hanem a földesurak érdekét szolgálta.

Még egy forrásunk van szöllősi garázdaságáról, ez még jobban kiemeli, a szegénylegények fegyvertársa, a tiszaháti felkelés egyik vezetője, milyen messze ment el a földesúri érdek szolgálatában. Diószegi Dániel nagyszöllősi prédikátor azt panaszolja a fejedelemnek: Vele sem bánt kíméletesebben, mint a lakosokkal, „megkötöztette, káromlotta, házrul-házra hurcolta s nékie ezt mondotta: Ördög atta, szülte, könyörögj három óráig, mert felakasztatlak három óra után. Ezeket látván a felesége s gyermeki a prédikátornak, őket a nyavalya ki ütötte. Javait elprédálta."[48] E cselekedetének jellemzésére említsük meg — hiszen fejtegetéseinkre nézve sem közömbös: Pap Mihály református valláson volt.

Mi bűne volt Pap Mihály szemében a prédikátornak? Fennmaradt még a hajdúvárossá alakulás előtti időből, 1703. augusztus 27-ről Orosz János főbíró és a református gyülekezet Rákóczihoz intézett folyamodványa, mely rávilágít a Perényiek és református jobbágyaik harcára. „Nem elég volt, hogy testünkben kinosztak, hanem lelkünkben is kinosztattak. ... Mert égh alat az egész keresztinysig között ollyan nagy lelki fogságban nem volt gyülekezet, mint mi az német birodalom alat, mert mi nekünk templomunkat, parochiánkot, scholánkat el vettik. Azután más házakot vettünk pizen papnak és mesternek, azt is el vettik. ... Az Nagyságod meg esküt ellensigi, a Periny ház vette el tőlünk ... a kik most is káromolyák Nagyságodat és hadát és jobbágyokat fenyegetik, hogy kurucznak ne menyenek, mert az Isten a lelkeket ne boldogicsa, hogy ha Isten még német világot ad, keresztől vonattyák a nyársan őköt. Azért is nem mertek el menni még, a kik igyekeztek volna is. ... Őrissze Kegyelmes Urunk Nagyságod magát tőllök."[49]

A földesurak és a jobbágyok ellentétét tehát vallási harc is mélyítette. Az ellentét oka azonban Szöllősön is, másutt is, így a hegyaljai városokban, főként a református lakosok kettős anyagi megterhelése volt: fizették prédikátorukat és tanítójukat, s emellett tartaniok kellett a rájuk telepített papokat, szerzeteseket. Nagyszöllősre is érvényes Rákóczi megfigyelése az *Emlékiratok*ban: „Minthogy a nép ... legnagyobb része eretnek vallásokat követett, a lelkipásztoroknak nem voltak híveik, s ezzel az ürüggyel nem prédikáltak, ... de szigorúan megkövetelték parókiájukból a tizedet és az egyéb járandóságokat és pénzt halmoztak ..."[50] „Most is két barát jött reánk, mi bizony nem tarthattyuk, hanem tarcsák az Perinyi urak, ha köl ő Nagyságoknak" — panaszolják a szöllősiek Rákóczinak roppant elkeseredéssel, a végső reménység hangján: „Nagyságod ollyan mint az Istennek angyala, mi pedig ollyan mint egy holt eb."

---

[48] U. ott. Extractus Instantiarum, 1536. — L. még: *Tábori papok II. Rákóczi Ferenc hadseregében* c. tanulmányunkat. *(Egyháztörténet,* 1943.)

[49] Egykorú másolata a Perényi-család levéltárában. (Országos Levéltár. Családi levéltárak osztálya.)

[50] Az *Emlékiratok* említett társadalomrajzában.

A kurucvilág évtizedeiben ilyen harcok között ötvöződött egybe a népi kurucság a református prédikátori rend egy széles rétegével. A szöllősi prédikátor is osztotta a nép váradalmát, támogatta törekvéseit, mert csak a földesúri iga lerázása hozhatta el számára és gyülekezetének is a várvavárt békességet és biztonságot, ezért kellett megszenvednie. Hogy Diószegi Dániel valóban a nép ügye mellett állott, erre nézve elég megemlítenünk: az ő szájából terjedt el a labanc földesurak ellen vezetett vizsgálat idején Perényi Miklós báró ama fenyegetése, hogy mihelyt a német hadak megérkeznek, Rákóczihoz szitó jobbágyait karóba fogja húzatni. A hajdúszabadságért folytatott küzdelem bukása után nem is maradhatott meg Nagyszöllősön, tábori prédikátornak állott Ilosvay Bálint ezerében.

E harcban a Perényiek győztek. Rákóczi Ugocsa vármegye panaszára 1704. február 27-én ezeket írja: „Parancsoltunk Pap Mihály hívünknek, hogy az olyan vakmerő, megátalkodott és minden szabadságot magának vindicáló, 's fegyvert nem viselő parasztoknak szófogadatlanságát büntesse meg."[51] Pap Mihály egy zászlóalja hajdút „ültetett le régi jobbágyságokra". Mikor a fejedelem felismerte a nevében űzött katonafogdosást, elrendelte: „Valakik nagyszőllősiek közzül önként kuruccá akarnak lenni, lehessenek, zászló alá mehessenek".[52] Ez a rendelkezés azonban nem változtatott azon a tényen, hogy Nagyszöllős újra visszasüllyedt a földesúri hatalom alá vetett jobbágyfalu állapotába.

A harc azonban még esztendőkön át folyik a jobbágykatonák és a nemesi vármegye, illetve a jobbágykatonák és a földesurak között. A vitézek azoknak a kedvezményeknek a kiterjesztését követelik, a velük egykenyéren lévőkre, melyeket Rákóczi 1703. szeptember 28-án kelt rendeletével a harcoló jobbágy szűkebb családja számára biztosított. A földesúri szolgálat alól csak a jobbágykatona feleségét és kiskorú gyermekeit mentette fel, az ilyen „semmi szolgálattal nem tartozik, a telekiben is a földesurak semmi nemű praetextus alatt ne aggraválják". „Akinek pedig gazdája vagyon házánál, például öregebb bátyja vagy öccse vagy atyja legyen is ... a földös urat tartozik szolgálni törvény szerint". A feleség csak élelmet tartozott adni a hadak számára, a tágabb család már búzát és abrakot is és csak a szekerezéstől volt mentes. A jobbágyokat — a táboron lévőket és az otthon lakosokat — Rákóczi rendelete nem elégítette ki. A vitézek elkeseredve emlegették, hogy „ha a gazda táborban vagyon, a fiát otthon hajtják, ha a fia van a hadban, otthon az apját szolgáltatják".[53] A földesurak viszont ragaszkodtak a feleség adóztatásához és szolgáltatásához, sőt el is kergették a jobbágytelekről. A feleséget a megyék is adóval, szolgáltatásokkal terhelték. Kis Albert ezrede 1704. áprilisában ezt írta Rákóczinak: „Nyomorúságos sorsunkat, állapotunkat méltóztassék kegyelmes szemmel meg tekinteni, mivel az nemes vármegyék tisztei othon, házunknál maradot cselédeinket az tháborra kivántató élés adásra erőltetik és a földes urak penig szolgálattal terhelik cselédinket és pénzbeli fizetésre erőltetik a nemes vármegyei tisztyei. Az mellyet hogy ha az Nacságod méltóságos személye nem orvosol, tellyességgel el pusztulunk és Nacságodnak és nemes országnak közönséges szolgálattyát nem continuálhattyuk."[54]

---

[51] *Történelmi Tár*, 1909. 399. l.

[52] Az 57. számú jegyzetben említett folyamodvány szerint.

[53] L. a 17. jegyzetet.

[54] Rákóczi 1704. április 13-án ezt válaszolta a folyamodványra: „Remonstrállyák, mitsoda földes uroktul vagyon injuriáltatások, annak utánna lészen orvosoltatások." (Országos Levéltár. II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának levéltára.)

Sok ilyen folyamodványt tudnánk idézni, de mind csak általánosságban kívánja a szabadságot a földesurak hatalma és a közterhek alól. Kis Albert ezredének egy újabb folyamodványa azonban teljes súlyával veti fel a hajdúkiváltság problémáját. Pedig mikor ezt a folyamodványt írták, — valószínűleg 1705-ben — Kis Albert már nem volt életben. Rákóczi 1704. márciusában Egerben felakasztatta „gyilkossága, paráznasága és edictumunk ellen tött sok cselekedeti" miatt és mert „a szakmári sáncnak eloszlatására, oly nagy kárvallásokra ő adott volna okot".[55] Helyébe nemesi származású ezereskapitány került Kajdi István személyében, aki korábban Bereg vármegye szolgabírája volt.[56] Ő azonban nem akadályozta, sőt inkább támogatta vitézeinek aspirációit. Rákóczi így jellemezte: „Az való, hogy a köz nép elméjével, szívével nyelve által igen bír."[57] Az említett folyamodványból, amelyet „Kajdi István fő tisztjeivel s az egész hajdúsággal edgyütt" terjesztett a fejedelem orcája elé,[58] jól látszik, mennyire foglalkoztatta az ezredet még esztendők múlva is a hajdúkiváltság ügye. E folyamodvány a *Szegénylegények éneke* mellett a hajdúszabadságért folytatott harc legfontosabb történeti dokumentuma.

Negyedik pontjában bejelentik igényüket a „hajdú városnak való helly"-re, Rákóczi „fejedelmi igirt kegyelmességét is elméjekben tartván", „az honnat is életek fogytáig" a fejedelmet és „nemes országot fegyverekkell szolgálhassák és ha az ország törvénye s a haza szabadsága engedheti, Szatmár vára hellyit" kérik. Az ötödik pontban megismétlik korábbi panaszukat a földesurak és a vármegyék tisztjei ellen, de már keményebben és határozottabban említik „felességeknek, othon maradott neveletlen fiaknak, egy kenyéren vélek lévő attyokfiaknak, othon maradot gazdájoknak sanyargattatásokot" s fenyegetéshez nyúlnak: „Alázatosson követtjük Herczegségedet: ha többén injuriáltatunk, ... seregestől rájok menvén, meg büntettjük, házát és lakó helljét széllyel hányván, mert ha példát nem tészünk belőllök, mind Herczegséged, mind mi távul létünk miat, igen injuriáltatunk." A hajdúk égő sebe azonban még mindig a nagyszőllősi eset, „mellyet ma is fájlalnak", hiszen a földesurak még azokat sem engedik táborba jönni, „valakik sponte, nem erőltetésbüll, hanem magok szabad akarattyokbul akarnak fegyver viselő hajdúk lenni", hiába adott erre rendeletet a fejedelem.

Az ezred világosan és határozottan beszél erről a számára legfontosabb kérdésről, sőt — mintha vígasztalni akarná magát Szőllősért — egy újabb tervet vet fel hajdúváros létesítésére. Avasújvárosból 42 ember szolgál az ezerben, 12 pedig egy lovasezerben, „egy zászló allya száz husz legénybüll magok közzül sereget csinálnának. Herczegséged hűségére minden háztul hajdút állatnának, csak jobbágyi nagy onussok mitigáltatnék".

---

[55] „Augusztus 18-ról Angyalosról tudatta Kajdi István — Bereg megyével — hogy a nehány hónap előtt Egerben felakasztott Kiss Albert helyére gyalogezred parancsnokává ő neveztetett légyen ki." (Lehoczky Tivadar, *Beregvármegye monographiája.* I. köt. Ungvár, 1881. 218. l.) V. ö. Rákóczi 1704. március 15-én kelt rendeletével Buday Istvánhoz: *Archivum Rákóczianum,* I. 80. l.

[56] Lehoczky i. m. I. 362. l. — A kurucokhoz való csatlakozását elmondja gr. Csáky Istvánnak írt keltezetlen levelében. Idézi Thaly i. m. II. 476. l.

[57] Károlyi Sándorhoz írt levelében 1706. április 13-án. *(Archivum Rákóczianum,* I. 523. l.)

[58] Országos Levéltár. II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának levéltára. Tartalmából bizonyos, hogy 1705. őszén írták.

Figyeljünk fel arra a néhány sorra is, ahol a jobbágy-sanyargató urakról beszélnek és a *Beszélgetés* néhány helye fog eszünkbe jutni. Ezt írják: „Aszt a világi ember is eszibe veheti, az ollyak kivánnyák a fegyver viselő rendeknek cselédeket háborgatni, kik csak *színes magyaroknak* tartják magokot, azért nem kivánnak engedelmeskedni Herczegséged kegyelmes parancsolatjának." A *Beszélgetés*-ben a szegénylegények így beszélnek az urakról. „kik kénytelenségbül kurucokká lettek":

Jól látod tiszteket mostan az országban,
Kiket nem tisztségben, de inkább rabságban
Tartani kellenék s járatni az vasban,
De ők mostan vannak fényes uraságban.

Nem olyan az ördög, amint őtet irják!
Nem is mind magyarok, kik magokat vallják!
Idővel dolgai kinyilatkoztatnak,
Ki volt igaz hive az Magyarországnak!

A vers azzal a féltő szeretettel óvja a fejedelmet az uraktól, mint a nagyszöllősiek folyamodványa: „Édes urunk, félhetsz!"

A *Szegénylegények éneke*, a hajdúkiváltságért folytatott harcnak ez a remek, művészi értékű záróakkordja, csak ott keletkezhetett, ahol ez a harc megindult, s ahol évekig lángolt, ahol végül is dacba és keserűségbe fulladt: Kis Albert hajdúregimentjében.

IV.

Szerzőjét is az ezredben kell keresnünk.

Az instancia a színes magyarokról szóló, már idézett mondatát így vezeti be: „Aszt a *világi* ember is eszébe veheti . . .". Ez a mondat úgy hat, mintha a folyamodványt *egyházi* ember fogalmazta volna, aki itt elárulta magát,[59] hiszen van adatunk rá, hogy a kuruc vitézek prédikátorokkal, iskolamesterekkel íratják folyamodványaikat. Ez a feltevés is az ezred tábori prédikátorára figyelmeztet bennünket.

Rákóczi 1705. december 7-én kelt rendeletével kötelezte az ezereskapitányokat „alkalmatos egyházi személy" beállítására, a tiszántúli református ezredekben azonban már korábban is, néhol már a szabadságharc kezdetétől szolgált prédikátor. Károlyi Sándor generális találóan „kuruc prédikátorok"-nak nevezte a tiszántúli regimentek papjait, mert főként olyan prédikátorok állottak katonai szolgálatra, kik egyházuk, gyülekezetük sorsának jobbrafordulását egy új kurucvilágtól várták,[60] akik ismerték a népi kuruc mozgalmak vezetőit, harcaikkal együttéreztek vagy segítették is őket. Rákóczi Emlékirataiban megemlékezik arról, hogy mindjárt az első napokban jelentkezett

[59] Példaképpen idézhetjük a *Beszélgetés* első strófáját:

Példabeszédekben azt minden méltóság
Hallotta s hallja is nemesség és pórság:
V i l á g i szerencse, hogy csak mulandóság.

Az énekszerző által idézett példabeszéd a világi szerencsét az örök üdvösséggel állítja szembe. Ilyen értelemben használja a *világi* szót Keczer Menyhért is a *Thököly haditanácsá*ban: „Világi dolgokban nincs erősb példánál."

[60] L. a 48. jegyzetben említett tanulmányt.

nála egy prédikátor és biztató híreket hozott számára. Csak a vezetéknevét említi, Turi Sámuelnek hívták, a fejedelem ismerte is. Érdekes, hogy mielőtt Munkácsra került volna, egyik megelőző szolgálati helye a tiszaháti felkelés szülőfaluja, Tarpa volt. Egyik kéziratos prédikációs-kötete nem régen került elő a sárospataki könyvtár kézirattárából; hozzásegít minket a Rákóczi-kori református igehirdetés tartalmának és stílusának megismeréséhez.[61]

A fejedelem hálával emlékezett meg több alkalommal is a „kuruc prédikátorok" szolgálatairól. Tiszabecsi Tamás „sokszor életének is veszedelmével . . . ellenségünk ellen való operatioinkat tapasztalható haszonnal segéltette, az mint ezekről commendirozó tiszteink által hitelessen informáltatunk" — írja Rákóczi a prédikátor hűséges szolgálatait jutalmazó adománylevelében. Munkácsi Dávid is a fejedelem dolgaiban járt Szatmár ostroma körül, majd Szegednél, s veszedelmes küldetései után azt kérte, hogy „elébbeni papi tisztit, melyet Nagyságodhoz való szeretetiért le tett vala, continuálhassa". Ujhelyi István ungvári prédikátor is mindjárt a szabadságharc elején állott Rákóczi mellé, s egy irodalmi stílusú levélben, amely a Rákóczi-kor levélirodalmának egyik legjelentősebb darabja,[62] figyelmeztette az életét fenyegető veszedelemre. Herczegszöllősi István egy kéziratban napjainkig is megmaradt teológiai művét ajánlotta a fejedelemnek, és a nagyszombati ütközet után megható sorokban kérte: „Ne cselekedgye mászor azt, a' mit Nagy-Szombatnál cselekedett, . . . mezételen fegyverrel ne concredálná életét a német nemzetnek."[63] Az ilyenfajta prédikátorok közül való Kis Albert, illetve Kajdi István hajduezredének prédikátora is: Tasnádi H. István.

Azért is fel kell figyelnünk rá, mert verselő prédikátor volt. Mindjárt a szabadságharc kezdetén hosszú, barokk latinságú dicsőítő versben köszöntötte a haza küszöbéhez érkező fejedelmet s felkelését Ezékiel látomására utalva, a halott csontok feltámadásához hasonlította. Költeménye mindjárt meg is jelent Debrecenben.[64] Ajánlását Kajdi Istvánhoz, „a mi Legkegyelmesebb Urunknak táborában a hadügyek leghüségesebb birájához, az hősi erénnyel hires férfiuhoz" intézte. A mű címlapján így nevezi meg magát: „Indignus nuncius voluntatis Christi in deserto Beregino-Borsovensi."

Műve a bizonyság, milyen nagy lelkesedéssel fogadta Rákóczi bejövetelét és első sikereit. Ajánlásából arra lehet következtetni, hogy szemtanúja volt a kurucok első csatájának Tiszabecsnél, mert ezeket írja pártfogójának, Kajdi Istvánnak érdemét magasztalva: „Te contemperatum unum Individuum animo exultabundo tueamur; quae nisi scirem stupori ferendo non essem, cur, in bivio Fati praesentis nolens perdiu adulari, in medio Phalangum effuso Abelis sangvine commixtarum nuper admodum, ultro primum eminuisti, ubi per fidem in justum et Clementem Principem mediantibus Pegasi tui ungulis, inter mille sequentes catapultas et glandes sulphuruco-ignigenas servatus es . . ." Nyilván mindjárt akkor csatlakozott a kurucokhoz, midőn Rákóczi serege Benénél, Borsova mellett, kibontakozott a hegyekből, s szinte bizonyosra vehetjük: már ekkor prédikátori szolgálatot vállalt Kis Albert hajdú-

[61] Turi életrajza és prédikációskönyvének ismertetése közeljövőben megjelenik a *Református Egyház* c. lapban.

[62] Kiadtuk a *Református prédikátorok folyamodványai II. Rákóczi Ferenchez* c. publikációban: Bp., 1951.

[63] Folyamodványát és életrajzát l. u. ott.

[64] RMK. II. 2152.

regimentjében, hiszen pátronusa, Kajdi István, aki alighanem borsovai lakos volt, korábbi ígéretéhez híven, szintén a kurucok pártjára állott. Mikor a fejedelem az ezredet Ugocsa és Máramaros elfoglalására küldötte, vele volt s látta Nagyszöllős fellelkesedését a hajduszabadságért, s azon az augusztusi hajnalon Kis Albert talpasaival együtt jutott be a huszti várba.

Ezrede ragaszkodott hozzá, s Rákóczitól megjutalmazását kérte. A fejedelem „azon ezer informatiójára" ajándékozta meg egy beregszászi házzal.[65] Ha nem osztja a regiment politikai véleményét, nem helyesli a hajdúszabadságért való harcát, bizonyára nem emelnek szót érette, nem ragaszkodnak hozzá a hajdúvitézek. Szerették, mert „kuruc prédikátor" volt, összeforrt a szegénylegényekkel.

Verse, egyénisége, ezredéhez való viszonya indokolttá teszi ennek a kérdésnek a feltevését: Nem Tasnádi István írta-e a *Szegénylegények éneké*-t? Ha elfogadjuk azt a megállapítást, hogy a hajdúszabadság igénye Kis Albert ezredében tudatosodott, s halála után is ez az ezred küzdött megvalósításáért, pedig ebben az elmondottak után nem igen kételkedhetünk, el kell fogadnunk Tasnádi István szerzőségének hipotézisét is. Ki is írhatta volna más egy olyan korban, amikor még írástudó ember is kevés van, nemhogy énekszerző?

A Rákóczi-kor irodalmával foglalkozó szerzők[66] meg sem szokták említeni Tasnádi nevét, pedig latin verséért is megérdemelte volna, hogy írjanak róla. A vers szinte egyedülálló dokumentuma a szabadságharc kezdetén kibontakozó Rákóczi-kultusznak, s a kezdeti roppant lelkesedésről is sok mondanivalója van, e tekintetben is csak az *Allegorica expressio* ér fel vele.[67] Mivel irodalomtudományunk végre szakított azzal a felfogással, hogy a magyarországi latin-nyelvű irodalom nem magyar irodalom, foglalkoznunk kell Tasnádi versével is. A maga egészében barokk poeticai követelményekhez igazodó üdvözlő vers, illetve vers-sorozat, Ovidius modorában, telve mitológiai parádéval, mégis van néhány részlete, melyet — magyarra fordítva — be kellene illesztenünk a Rákóczi-szabadságharc költészetének jelentősebb emlékei közé.

Mivel Tasnádi versével senki sem törődött, életrajzi adatait sem kutatták fel. Családi nevének csak kezdőbetűjét ismerjük, mert a kollégiumi diák ebben az időben még származási helyéről írta és nevezte magát. Neve talán a tasnádi összeírásokban is előfordul, hiszen a századfordulón a földesurak és az uradalmak már többnyire nyilvántartják a prédikátornak ment jobbágyfiakat.[68] 1690. február 19-én írta alá a debreceni kollégiumban az iskolai törvényeket.[69] Nem tudjuk, hol volt rektor. A beregi református egyházmegyében szentelték fel, mint borsovai prédikátort,[70] de azt sem tudjuk, mikor. Borsováról ment tábori káplánságra. Mikor Kajdi István megvált ezredétől és helyébe Rákóczi

---

[65] Tasnádi István életrajzi adatait összefoglaltuk a 48. jegyzetben említett tanulmányunkban. Az újabban előkerült adatok nem módosítják.

[66] Sem Márki Sándor, sem Zolnai Béla nem említik a Rákóczi-kor irodalmáról adott összefoglalásukban.

[67] Csak a címe latin. Kezdete: „Magyarország, Erdély hallj új hírt!" R. Kiss István fedezte fel s adta ki a *Századok*-ban: *Adalékok a Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez.* (1904. 690—697. l.)

[68] L. a 12. jegyzetet.

[69] Thury Etele idézett kiadványa szerint.

[70] Széles András: *Protocollum secundum actorum publicorum Tractus Beregiensis.* 33. l. (1824-ben készült, jelenleg lappangó kézirat.)

az alezredest, Almási Mártont, nevezte ki, ő is búcsut mondott a regimentnek, de továbbra is megmaradt a kuruc hadsereg szolgálatában: 1708-ban a munkácsi őrség prédikátora. Életének további folyását homály takarja.

Ha feltevésünk helytálló, s valóban ő szerezte a *Szegénylegények énekét*, szerény életrajzi adatai mögött emlékezetre méltó költő rejtezik, s valószínűleg több verse is lappang kéziratos költészetünk még áttekinthetetlen rengetegében.

* * *

Talán kelleténél is szélesebb alapot vetettünk fejtegetésünknek, s méltán érheti kifogás: sok benne a történelem és kevés az irodalom, s többet okulhat belőle a Rákóczi-szabadságharc történetének kutatója, mint a kuruckor költészetének búvára, hiszen történeti képe hiteles, irodalomtörténeti következtetése hipotetikus. De éppen ezért fogadtuk szívesen, hogy irodalomtörténeti folyóirat adott alkalmat a kérdés felvetésére és megtárgyalására. Tanulmányunk jelképe annak, hogy napjainkban közelít egymáshoz a két elidegenedett testvér: a történet és az irodalom tudománya.

V. WINDISCH ÉVA

RÁKÓCZI FERENC ISMERETLEN HADTUDOMÁNYI MUNKÁJA

HADAKOZÓ EMBERNEK TANÍTÓ SCHOLÁJA

Amikor Rákóczi 1703 június 14-én átlépi a magyar határt és az élébe sereglő jobbágyok élére állva megindítja harcát a hazáért és a szabadságért: e kicsiny csapatok megható bizalmán s külföldi hatalmak néhány igéretén kívül úgyszólván semmi egyébre nem támaszkodhatik. A következő hónapok meghozzák a magyar társadalom mindeddig elképzelhetetlenül széleskörű csatlakozását: nemcsak a mindenéből kifosztott szegénység, hanem a Habsburg-uralommal elégedetlen nemesség is felsorakozik zászlaja alá. Rákóczi néhány hónap alatt urává válik az ország anyagi és erkölcsi erőforrásai nagy részének, s ezzel a szabadságharc győzelmes megvívásának legfőbb feltételét biztosítja.

Csakhogy ezeknek az erőforrásoknak megléte önmagában még kevés. Ahhoz, hogy egyetlen ellenállhatatlan erejű folyamként sodorhassák el a szabadságuk útjában álló idegen, gyarmatosító hatalmat: egyetlen mederbe kell együvé terelni őket. Rákóczira az a feladat vár, hogy a tömegek szabadságvágyát, osztályharcos lendületét szervezett, harcos mozgalommá alakítsa.

A fiatal, kezdetben tapasztalatlan Rákóczi vállalja ezt a feladatot, s hozzálát az alakuló mozgalom kereteinek megalkotásához.

Minthogy a létesülő önálló Magyarországnak elismertetését fegyverrel kell kivívnia: a központi probléma a nemzeti hadsereg felállításának és fenntartásának kérdése. Ennek érdekében kell újjászervezni a közigazgatást, az adórendszert; kell biztosítani a mezőgazdasági termelést, fellendíteni az ipart, tevékenységre késztetni a kereskedelmet, fejleszteni a tudományokat; s végül, de nem utolsó sorban a hadviselés céljainak megfelelően kell nevelni, tanítani, fegyelmezni az újonnan alakult hadsereg tagjait, tiszteket és közlegényeket egyaránt.

Mindezek a feladatok a 17. század folyamán Európaszerte jelentkeznek a rendi monarchia helyébe lépő, a feudális állam fejlődésének legmagasabb és legutolsó stádiumát, a maximális politikai centralizációt jelentő abszolút monarchiákban. A burzsoázia fejlődésének elősegítése révén az abszolút monarchiában nagy lendülettel bontakozik ki az ipar és kereskedelem, s ezen új bevételi források által a rendektől fokozatosan függetlenülni képes központi hatalom gyors ütemben hívja életre támaszait: a csakis tőle függő, szakszerű

bürokráciát, s az állandó, szilárd katonai hierarchiával, új, csakis nagy, egységes seregtestek által megvalósítható harcmodorral rendelkező, rendszeresen kiképzett, a fejlődő polgári természettudomány eredményeit, az egyre szaporodó szakirodalmat már rendszeresen felhasználó hadsereget.[1]

A Habsburg állam a 17. század közepén már rálépett a fejlődésnek erre az útjára; ezzel együtt seregei is elsajátították a reguláris hadviselés szabályait. Ahhoz, hogy Rákóczi a siker reményében vehesse fel a harcot: a modern hadszervezéshez hátvédül szolgáló, a modern abszolútizmus felé fejleszthető államszervezet létrehozása előtt azonnal és közvetlenül jelentkező feladatként magát a hadsereget kell megteremtenie.

Szabadságharc megindítását és folytatását egyedül biztosítani képes nemzeti hadsereg Mátyás király óta nincsen Magyarországon. Zrínyi óhajai nem váltak valóra, s a 17. századi szabadságharcok az ország szétszakítottsága miatt a lakosságnak aránylag nem nagy részét mozgósították. Rákóczinak tehát egészen elölről kell megkezdenie hadserege megszervezését. Csatlakozó tömegben nincsen hiány. Az első nehézség, amellyel a fejedelem szembetalálja magát az, hogy katonái a modern hadviselés gyakorlatában teljességgel járatlanok. De még ennél is súlyosabb hiányosság az, hogy nincsenek megfelelő tisztek, akik a betanítást elvégezzék, s a seregek hadmozdulatait a kor modern taktikájának szellemében irányítsák.

A kuruc hadsereg tisztjei legnagyobbrészt a szabadságharchoz csatlakozott nemesség köréből kerülnek ki. A népi vezetés kialakulásának kezdeményeit 1703-tól kezdődőleg fokozatosan váltja fel a feudális hierarchiának megfelelő főúri, nemesi vezetés. „A szabadságharc társadalmi bázisa, a széleskörű nemzeti összefogás politikája megkövetelte, hogy a Habsburg-ellenes függetlenségi harcban résztvevő nemesek mind politikai, mind katonai szempontból szilárdan kezükbe vegyék a vezetést. Enélkül a Rákóczi vezetése alatt megvalósított nemzeti összefogás nem maradhatott volna fenn egy napig sem."[2] A nem főrangú katonák közül a tábornoki karba egyedül Vak Bottyán kerül be; Esze Tamás és a szepességi Czelder Orbán brigadérosságig emelkednek.

A nemesi tisztikar azonban — ha a hadseregen belül jelentkező társadalmi ellentétek kiéleződéséig a nemzeti összefogást biztosítja is — a hadsereg szakszerű vezetésére már éppen nem képes. Az alantas tisztek nagy része Thököly régi tisztikarából kerül ki; más részük, főleg a későbbi évek folyamán csatlakozó tisztek, a császári sereg volt tagjai. Thököly tisztjei a portyázó taktika hívei; a tisztikar többsége a modern taktika, stratégia kérdéseivel sem elméletben, sem gyakorlatban nincsen tisztában.

Maga Rákóczi, — akinek neveltetését a bécsi udvar úgy irányította, hogy a hadvezetés problémái minél távolabb álljanak tőle — a szabadságharc megindítása előtt, Lengyelországban, olvasmányok segítségével igyekszik megszerezni a szükséges hadászati ismereteket;[3] ez azonban magában véve nem pótolhatja a közvetlen harctéri tapasztalatok hiányát. Ez a körülmény — mint

[1] Az abszolút fejlődés értékelését ld.: Abszolutnoje vremja. *Bolsaja Szovjetszkaja Enciklopedija*, I. k. H. é. n. 36. l. — A 17—18. sz. katonai fejlődésének kérdésére: Delbrück Hans: *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte*. IV. Neuzeit. Berlin, 1920. 257. skk. 11.

[2] Heckenast Gusztáv: *A Rákóczi-szabadságharc*. Bp. 1953. 52. l.

[3] Markó Árpád: *II. Rákóczi Ferenc, a hadvezér*. Bp. 1934. 21. l.

Emlékiratainak néhány megjegyzése elárulja — állandó aggodalomban tartja a szabadságharc megindulásakor; egyedül abban reménykedik, hogy idősebb, katonai tapasztalatokkal rendelkező híveitől, hadserege első tábornokaitól tanulhatja meg azt, amit könyvekből elsajátítani lehetetlen.[4]

Rövid idő alatt be kell látnia, hogy várakozásában keservesen csalódott. „... az első ütközetben megtanultam, hogy egyikünk sem ért a taktikához" — írja Emlékirataiban az 1704. decemberében lezajlott nagyszombati csatáról.[5] A szabadságharc folyamán nem kevés alkalma lesz, hogy újból és újból meggyőződjék tisztjei tudatlanságáról. 1705-ben hadvezérei a legragyogóbb alkalmat szalasztják el a törbecsalt ellenséges sereg biztos megverésére (Vág—dudvági kelepce), hogy utána néhány nappal a középső és alsó vezetés tétovázó, fegyelmezetlen magatartása juttassa győzelemhez a császári csapatokat a kétszeres túlerőben lévő kurucokkal szemben (pudmerici csata). „Mindenki más árulással gyanúsította volna őket, pedig csak rikító tudatlanságról, elvesztett fejekről és határozatlanságtól ingadozó elmékről volt szó" — írja Rákóczi.[6] A zsibói vereséget nem kis részben Károlyi Sándor tétlensége okozza, s a későbbi, egyre végzetesebbé váló vereségek mindegyikének okai között döntő súllyal szerepel az engedelmességre és parancsolásra egyaránt képes tisztikar hiánya.[7] „Azok között, akik magasabb katonai rangot viseltek, egy sem volt, aki ne érdemelt volna szigorú, de igazságos büntetést, amiért nem teljesítette parancsaimat — írja Rákóczi. — Kétségkívül gyakran meg is kapták volna, ha tudatlanságuk, s egyéb hibáik nem mentették volna őket, mert nem volt elég ügyes alattvalóm ahhoz, hogy helyüket be tudtam volna tölteni és hibáikat javítani."[8]

Az első csalódások után Rákóczi maga lát hozzá seregének átszervezéséhez. Könyvekből, s francia tisztjeivel folytatott hosszas megbeszélésekből sajátítja el a reguláris hadvezetés szabályait, s tudását azonnal átültetni igyekszik a gyakorlatba is. A régi magyar — portyázó — hadviselés hívei, Thököly régi tisztjei, szembefordulnak vele, a szabadságharc sikertelenségeiért őt okolják. Mint az Emlékiratok írja, azzal vádolják, hogy elszalasztja az alkalmakat az ellenség megverésére, csak azért, hogy megtartson bizonyos szabályokat, melyek „nem a nemzetnek valók".[9] A fejedelem a kuruc tömegekben lát biztosítékot arra vonatkozólag, hogy az új harcmodort rövidlátó tisztjei ellenére is érvényesíteni tudja: ezeknek „szilárdsága és bátorsága, a háború minden tapasztalata, sőt sejtelme nélkül — kizárólag jóakaratuk és tanulékonyságuk, a szerencsétlenségek után is megrendíthetetlen nagylelkűségük tudta csak a háborút folytatni..."[10] Rákóczi munkácsi hercegségének jobbágyai, udvari ezredének közvitézei „egyébre sem vágytak, mint tanulásra".[11] Másutt az egész kuruc táborról, „nemességről és katonaságról" írja Rákóczi: „Ha lettek volna mesterei a haditudományban, szívesen tanult és engedelmeskedett volna

---

[4] *II. Rákóczi Ferenc emlékiratai.* Ford. Vas István. Pach Zsigmond Pál bev. tanulmányával. Bp. 1951. 55., 77., 100. l.

[5] U. o. 105. l.

[6] U. o. 117. l.

[7] Ld. Markó, id. m., különösen az V. fejezetben.

[8] *Emlékiratok*, 73. l.

[9] U. o. 119. l.

[10] U. o. 75. l.

[11] U. o. 110. l.

és vitézségével megállta volna a helyét."[12] Rákóczi nem idegenkedik attól a gondolattól, hogy meg nem felelő tisztjeit leváltsa, s olyanokkal pótolja őket, akik az ő intenciói értelmében képesek eljárni, — mint Esterházy Antalnak írja, aki a tisztek és közvitézek közötti viszony megromlásáról panaszkodik: „az mely tiszt az alattavaló hadaitúl fél, búcsuzzék az szolgálattúl, találok mást helyében; mert ha az Isten kegyelme segített bennünket tiszt nélkül való kezdetire: segít ezután is folytatására hadakozásunknak."[13]

A szolgálatban álló és leendő tisztek képzését Rákóczi úgyszólván egymaga igyekszik biztosítani. A francia tisztek, akiknek egyik fő feladatuk lett volna a kuruc seregek hadászati színvonalának emelése — elsősorban nyelvi nehézségek, másrészt a magyar tisztek részéről gyakran, s nem mindig indokolatlanul mutatkozó bizalmatlanság, s mindkét okból származó elszigeteltségük folytán — nem váltják be e téren a hozzájuk fűzött reményeket.[14] A tisztképzés szakszerű megvalósítása érdekében Rákóczi kezdetben katonai akadémia felállítását tervezi, minthogy azonban ennek megvalósítása egyelőre lehetetlen, 1707-ben felállítja udvarában a nemes ifjak társaságát, melynek keretében legjobb tisztjeinek kell majd az ő személyes felügyelete mellett az új tisztikart kiképezniök.

*

A gyakorlati képzés mellett döntő fontosságúnak tartja Rákóczi a hadismeretek elméleti elsajátítását is.[15] Károlyi és Pekry 1707. évi sikertelen hadműveleteit bírálva, miután e tisztekről kiderült, „hogy mindnyájan bűnösök, tudatlanságból és határozatlanságból, ami voltaképpen az előbbinek következménye", — utasítja Pekryt, hogy kérjen tanácsot Szent Iványi Jánostól, a palotások ezredesétől, „akinek legalább némi könyvekből szerzett elméleti jártassága van."[16]

Egy hadseregben, mely a regularitás elvei alapján épül fel, minden tisztnek, minden közvitéznek pontosan körülhatárolható tudnivalói, feladatai vannak. Pekry egyik stratégiai lépését kárhoztatva, így ír Rákóczi: „Gondolom, fogja Kegyelmed mondani, hogy az tisztek javallották; nincs is kétségem benne, mert ük csak ugy szóllanak, mint kapitányok: de Kegyelmednek ugy kell cselekedni, mint generálisnak."[17]

Rákóczi nemcsak elvárja tisztjeitől, hogy úgy cselekedjenek, amint rangjuk megköveteli, hanem módot is kíván nyujtani hadserege minden tagjának — a közvitéztől a generálisig — hogy az állapotával járó tudnivalókat elsajátítsa. A hadsereg szervezése, oktatása és nevelése céljából keletkezett hadászati irodalom sok vonatkozásban töredékesnek látszó ránkmaradt darabjai a valóságban egyetlen szervesen fejlődő egész részei.

A hadi irodalomnak az a műfaja, melyet a gyakorlat elsőnek követel meg, s melynek közzébocsátása a rendezett hadsereg fennállásának conditio sine

---

[12] U. o 75. l.

[13] *Archivum Rákócziánum.* Szerk. Thaly Kálmán. I. osztály, II. k. Bp. 1873. 112. l. 1707. október 14.

[14] A francia katonaság itteni szereplésére ld.: Markó Árpád: *Les soldats français dans le Guerre d'indépendance du Prince François II. Rákóczi.* Paris, 1934.

[15] *Emlékiratok,* 75., 77. l.

[16] U. o. 181. l.

[17] *Archivum Rákócziánum,* II. k. 122. l. — 1707. november 1.

qua non-ja: az edictum, a hadsereg tagjainak különféle természetű jogait és kötelességeit tárgyaló rendelet.

Rákóczi edictumai — többségükben — nem száraz, az élet folyását megmerevítő paragrafusok. Alattvalók és állam kapcsolata még nem vált bürokratikussá; a rendeletek közvetlen kapcsolatot létesítenek vezetők és vezetettek között, személyesebbek, mint a későbbi korszakok rendeletei, s a viszonyok kevésbbé komplikált volta folytán kevésbbé szakszerűek, sokoldalúbbak is. Így Rákóczi edictumaiból nemcsak a hadsereg szervezésének, fejlődésének egyes állomásai bontakoznak ki, de megismerkedünk általuk a katonaság egész belső életével, s fejlődése során felmerülő valamennyi problémájával. A sorok közül tisztek és közvitézek együttélésének, szegénylegények, parasztok, s a nemesség ellentéteinek némely összetevő tényezői is kiolvashatók. Az edictumok elé írt bevezetések pedig — a tömegekhez szóló újság hiányában — arra szolgálnak, hogy a parancs meghallgatóinak emlékezetébe idézzék háborús tevékenységük okát és értelmét, s így e bevezetések a szabadságharc ideológiai alapjairól alkotott ismereteink elmélyítéséhez járulnak hozzá. Az egész hadseregre vonatkozó rendeletek kibocsátója úgyszólván mindig Rákóczi; gyakran a fogalmazásban is észrevehető az ő kezenyoma; a szövegek a maguk egészében azonban általában nem az ő munkái.

Az első edictumok szükségképpen a katonaság fegyelmezését, az együttlét alapvető feltételeinek megteremtését szolgálják. A klimieci táborban csak szóval kihirdetett fegyelmi szabályzatot[18] csakhamar követik az első írásos edictumok, így a Rápolti Nagy Pál károlyi várkapitány részére Domahidán, 1703. szeptember 7-én kibocsátott edictum, mely 21 pontban foglalja össze a táborban szem előtt tartandó erkölcsi és fegyelmi szabályokat, szigorúan utasítva a katonai hierarchia megtartására: „minthogy a hadakozásnak szerencsés kimenetelit Isten után a rendtartástól is várhatjuk, valamint az közvitézlő rendeknek, úgy illendőképpen a tiszteknek is egymástúl való függése és engedelmessége parancsoltatik".[19] Ez az edictum külön cikkelyben vet gátat „a szegénység zaklatásának" a katonaság által, s külön hangsúlyozza, hogy „hasonló tilalomban legyen nemességeknek házok s javoknak megbántása..." Egy hasonló jellegű, valamivel részletesebb, és valószínűleg szintén 1703-ból származó edictum érdekes módon nem hangsúlyozza a nemesi javak kímélésének parancsát; lerögzíti, hogy „senki az otthon lakos szegénységet ne nyomorgassa", de a következő cikk nem szól általában a nemességről, csak azt parancsolja, hogy a katonák „közöttünk szenvedő, becsületes Atyánkfiainak házoknépét ne háborgassák, sem külső jovokat ne prédálják; jószágokat, marhájokat ne bántsák; embereket ne sarcoltassák".[20] A kímélet tehát — úgy látszik — a nemesi vezetés megszilárdulása előtti időben csak a kurucokkal együtt harcoló nemességre vonatkozik.

Az időrendben következő dunaordasi edictumot 1704. május 14-én adja ki Rákóczi, s benne szintén fegyelmi kérdéseket foglal össze, — nyilván nemcsak a katonaság kioktatására, hanem azért is, hogy a hadbírák kezébe uta-

[18] *Emlékiratok*, 39. l.

[19] *Történelmi tár*, 1904. 36—39. l. Közli Bányai Károly. Eredetije a Gencsy-család balkányi levéltárában volt.

[20] Hadtörténelmi Közlemények (a továbbiakban HK.), 1888. 651—653. l. Közli Thaly Kálmán. Eredetije az Országos Levéltárban. (Archivum Rákóczianum, Lymbus.)

sítást adjon.[21] A néhány hónappal később, Kiskőrösön, 1704. július 1-én kelt „Tábori főstrázsamester és alatta való tábori strázsamesternek instructioja" már elhagyja az eddigi parancsok kezdetlegesebb talaját, és egy speciális problémakörre terjeszkedik ki: Rákóczi saját táborának őr-rendtartását szabályozza.[22] Egy évvel később, 1705. május—júniusban jelenik meg a valamennyi táborra vonatkozó őrszabályzat: „Az táborunkban lévő mezei strázsáknak rendi.[23]

Az 1705. év egyébként is döntő a hadseregszervezés további alakulása szempontjából. 1705. januárjában Rákóczi elrendeli reguláris hadak szervezését, s 1705. május 1-én két terjedelmesebb, a további fejlődés irányát mindvégig megszabó edictum jelenik meg, most már nyomtatásban, Egerben. Az egyik utasítás a várparancsnokokhoz szól a vár s az oltalmazására szolgáló eszközök karbantartásának kötelezettségéről, s a várőrség belső rendjéről; technikai utasításokat ad, s szabályozza a városban élő polgári lakosság magatartását is.[24]

A május 1-én kelt másik kiadvány az eddigi hadi törvénykönyv-kezdemények rendszeres továbbfejlesztése. A bevezetés valamennyi tisztnek, „kiváltképpen pedig Generalis Fő-Hadi Birának, s utánna való több felső s alsó Hadi Biráinknak" ajánlja figyelmébe a 12 titulusra, s ezen belül articulusokra osztott „Isten törvénye, és jó kegyességen épült" regulákat, melyeknek célja „Vitézlő Rendeinket, az mindenkor hasznos kegyességnek uttyán egyenes nyomban jártatni." Fegyelmi, erkölcsi szabályok felsorolása után következik a rendszabás „mindenféle vitézlő rendeknek magok alkalmaztatásokrul", melynek első articulusa a katonai magatartás nem annyira parancsoló, mint nevelő célzattal történő összefoglaló szabályozását adja: „Mind személy szerint, mind közönségessen, minden lovas és gyalog renden lévő hadakozó emberek, nékünk és Magyar Hazánknak tartoznak betsületessen szolgálni, igazaknak és engedelmeseknek lenni, kárát el-távoztatni és tilalmazni, s javát s bóldogulását, minden erejekkel s tehetségekkel segiteni, az elejekbe tétetett Generalisoknak, Hadi-vezéreknek, és minden Felső-Tiszteknek magok vonogatása nélkül engedelmeskedni, semminémü zenebonát vagy háboruságot senki ne inditson, se valamire okot ne adgyon, hanem magát mind az ellenségre, mind penig az ellen való menetelbe, az hartzolásra alkalmatossan tartsa, a Strására való menetelbe-is, és ostromkor éjjel és nappal, sőt minden alkalmatosságokba, valamikor a szükség kiványa, magát ugy visellye, a'mint betsületit szerető vitézlő rendet illeti, kinek-kinek érdeme szerint meg-jutalmaztassa, nagy büntetés alatt."[25] A következő titulusok a tábori élet rendjét, fegyelmét, a várak parancsolóinak kötelességeit, a fegyver gondozását, a „mustrák" rendjét, s a hadbírák szerepét szabályozzák.[26] A szabályzat köte-

[21] Említi Thaly a Rákóczi szabályzatairól írott összefoglaló tanulmányában: *Magyar katonai irodalom a XVIII-ik század elején. (Irodalom- és miveltségtörténeti tanulmányok a Rákóczi-korból.* Bp. 1885. 269—346. l.) 275. l. Lehetséges, hogy ez a szabályzat a szintén 21 pontos domahidi edictum egyszerű megismétlése. — Rákóczi edictumait, regulamentumát összefoglalóan ismerteti Markó Árpád is, *II. Rákóczi Ferenc, a hadvezér* című művében.

[22] HK. 1895. 299—303. l. Közli Thaly K.

[23] HK. 1888. 308. l. Közli Thaly K. A fogalmazvány a szepesi kamara levéltárában található. (Orsz. Levéltár.)
(Szabó Károly nem ismeri.) Ism. Thaly, id. m. 297. l.

[24] Ism. Thaly, id. m. 316—324. l. Nyomtatott példánya az Orsz. Levéltárban.

[25] Nyilván sajtóhiba „megjutalmaztatása vagy büntetése alatt" szavak helyett.

[26] Megjelent nyomtatásban cím nélkül. Ld. Orsz. Széchényi Könyvtár. RMK. I. 1709/a.

lességévé teszi a tiszteknek, hogy „jól oktassák s tanitsák a köz vitézlő népet, mint viselyék magokat az Hadakozásba és harczkor."

Az 1705 májusában kiadott törvénykönyv a hadi regulák nagyjából végleges megfogalmazását jelenti. A szécsényi országgyűlés napjaiban, 1705 szeptember 28-án kiadott regulák[27] a májusi törvénykönyvet dolgozzák át: a mű bevezetése, szerkezete nagyjából változatlan marad, mindössze a májusi törvénykönyv egyik titulusát — Az Hadakozásban kivántató munkákról — dolgozzák bele Rákóczi „Törvény-tudó Fő-Hivei" a katonaság általános magatartását szabályozó fejezetbe; az articulusoknak címet adnak, s a jelentősebbeket új fogalmazásban adják elő; a büntetések nemeit pedig számos helyen enyhítik. A májusi törvénykönyv például a harmadízben káromkodáson ért katonát hóhér kezére adja; a szeptemberi csak egyházi fenyítéknek kívánja alávetni; éppígy, míg a mustrán más tiszt vitézeivel megjelenő tiszt, a hosszú ideig a tábortól engedély nélkül távol lévő, vagy hadtestét önkényesen változtató katona vétségeit a májusi törvénykönyv halállal kívánja büntetni, — a szeptemberi regula szerint az ilyen vétket elkövető tiszt „tisztitül megválik", — a közvitéz „mentsége szerint bünhődik", illetve „testében büntettetik".

A Nagyszombatban 1706-ban nyomtatásban megjelenő „Az Magyar Vitézlő Rend hasznára s javára rövideden öszve vétetett Hadi Regulák avagy Articulusok",[28] melyek az 1707-re tervezett rendszeres szabályozás elkészültéig „rövidebb formában, a dolognak hamaréb voltáért előre is közönségessé" tételnek, érdekes módon ismét a szigorúbb büntetéseket léptetik életbe. E 47 paragrafusból álló, s csak a katonai fegyelem lényeges kérdéseit tárgyaló mű nem a hadbírák, hanem a közvitézek számára készült: utolsó paragrafusa elrendeli, hogy „az Tisztek a seregek előtt, ezeket gyakran meg-olvastassák, s szóval is elejekben adgyák, magok alattok valóinak, főképpen minden mustra, és sold fizetéskor, hogy jól meg értsék, és azoknak meg-tartására vigyázzanak".

Az ónodi országgyűlésen a Regulamentum universale-val kiadott, hivatalosan megerősített „Hadi Regulák, Articulusok, Edictumok és Törvények"[29] azután visszanyúlnak a szécsényi országgyűlés reguláihoz. A különbséget mindössze néhány szakasz bővebb megmagyarázása, továbbá a hadi bíróságot szabályozó teljesen újjáalkotott XII. titulus — A hadi törvényes processusról — jelenti.

A hadi törvényeket megelőző Regulamentum universale viszont az új fejlődést újonnan megrögzítő nagyszabású alkotás; előzménye, az 1705-ben vagy 1706-ban készült 92 szakaszos regulamentum-tervezet kéziratban maradt.[30] Az ónodi Regulamentum bevezetése elvileg magyarázza meg a rendtartás szükségességét. Minthogy „tapasztalyuk mi is, hogy ellenségünknek nem természete s ereje, hanem hadakozó rendinek különbözősége hatalmasabb ellenünk", nem lehetséges, írja a bevezetés, „mást, többet, s jobbat

---

[27] Nyomtatásban megjelent Nagyszombatban, 1707-ben, *Az Magyar országi confoederált nemes statusok és rendek részéről szabott Hadi Regulák, Articulusok, Edictumok és Törvények* címen. Orsz. Széchényi Könyvtár. RMK., I. 1734/a. (Orsz. Széchényi Könyvtár jelzete, Szabó Károly nem ismeri.) Ráday eredeti fogalmazványát ld. Ráday-levéltár, I. d/1—3.

[28] RMK. I. 1718.

[29] RMK. I. 1734. A Regulamentummal együtt jelent meg.

[30] Ism. Thaly id. m. 296—297. l. „Maga kárán tapasztalta édes nemzetünk . . ." Hasonló kezdetű, de 104 pontból álló regulamentum eredeti, Bercsényi javításaival ellátott kéziratát ld. az Orsz. Széchényi Könyvtár Kézirattárában, Fol. Hung. 195. jelzeten.

óhajtanunk, s munkálkodnunk, minthogy azon eszközt, s azon fegyvert, a' kivel ellenségünk maga hitin tartja megaláztatásunkat, kivévén kezéből; az önnön maga fegyverével emészszük meg felfuvalkodott hatalmát." S „mint a jól vetett magnak az idő termést, ugy adhat a jól plántáltt Hadi Rend állandó boldogulást Nemzetünknek".[31] A regulamentum részletesen ismerteti a kuruc hadsereg szervezetét, fizetési, ujonçozási rendjét, szól a hadak téli szállásáról, a generalis commissariatusságról, végül a hadi törvényről. Ugyanez év szeptember 3-án Terebesen az erdélyi rendek számára is kiadják e szabályzatot, az erdélyi viszonyokat szem előtt tartó, új bevezetéssel és befejezéssel; a szöveg nagyjából azonos az ónodival, a latin szöveg azonban új, más fordító munkája.[32]

Az ónodi kiadványokkal a hadszervezés és hadi jog megalkotásának műve befejeződik. Az országgyűlést megelőző évekből ismerünk még néhány speciális szabályzatot, — így Bercsényi 1706-os bajmóci Particularis Regulamentum-át, a hadak téli szállását illetőleg,[33] Rákóczi udvari tisztjeihez intézett instructióját,[34] továbbá a tűzérség szervezéséről 1705-ben Sréter János főinspectorhoz intézett instructiót, mely a tűzérség fejlődését döntő módon befolyásolta.[35] A tisztképzés szolgálatában állanak végül a Nemes Társaság részére kiadott edictumok.[36]

Az edictumok, regulák, s a regulamentum a hadsereg fegyelmezett, rendezett fennállását szolgálták. A törvények a seregszervezés és a tábori élet minden vonatkozását kimerítően szabályozták, közvitéz és tiszt megtanulhatta belőlük, mivel tartozik egymásnak, mivel hazájának, s hogyan kell eljárnia, ha a szabadság ügyét szívén viseli, s azt akarja, hogy a kuruc hadsereg az ellenséggel való összecsapásokban kifogástalanul működjék.

Az edictumok, a regulamentum nem terjeszkednek ki azonban a hadsereg életének minden részletére. Ezek az utasítások megtanítják a közvitézt: hogyan kell engedelmeskednie, de magára hagyják a tisztet abban a pillanatban, amint szembekerül az ellenséggel; — megtanítják még neki, hogyan fegyelmezze csapatait a csata tüzében; de arról, milyen taktikát kövessen, a hadvezetésnek milyen módszereit alkalmazza, hogy elnyerje a győzelmet az ellenség felett: nem szólnak egy szót sem.

A hadtudomány, stratégia, taktika elméleti kérdéseivel foglalkozni a hadi tractatusok, hadtudományi kézikönyvek feladata. Ahhoz, hogy a szabadságharc tisztjei ezekkel a kérdésekkel tisztába jöhessenek: elengedhetetlenül

---

[31] *Regulamentum universale.* RMK. I. 1733. Bevezetés. Ism. Thaly, id. m. 278—294. l.

[32] Egykorú másolatát ld.: Orsz. Széchényi Könyvtár Kézirattára. Fol. Hung. 649. — Ism. Thaly, 295—296. l.

[33] RMK. I. 1723. Ism. Thaly, id. m. 324. l.

[34] Rákóczy György neve alatt közli Rumy Károly György: *Monumenta Hungarica* című Pesten, 1817. megj. műve első kötetében.

[35] Századok, 1898. 813. l. Közli Thaly K.

[36] Rumy, id. m. I. k. 196—212. l. közli A Nemes Társaság számára való Edictumok szövegét. A társaságra vonatkozó más rendelkezésekkel együtt ism. Thaly, id. m. 328—344. l. — Az 1707 utáni évekből származó néhány utasítás a harcmodorra vonatkozólag ad útbaigazítást; így az 1710-ben a romhányi csata után kiadott, később még említendő hadparancs a harc és visszavonulás módozatait szabályozza. (Közli Thaly, HK. 1892. 273—277. l.) A munkácsi vár parancsnokához 1711. febr. 10-én intézett utasítás részletekbe menően tárgyalja a várvédelmet. *(Archivum Rákóczianum,* III. k. 572. skk. ll.) Egy keltezetlen, de a taktika kérdéseire kiterjeszkedő, s így feltehetőleg 1710 körül kelt utasítás a „Tábori zsákmányozásnak rendi"-t szabályozza. (Ism. Thaly, id. m. 324—326. l.)

szükség van a hadtudományi kérdésekkel foglalkozó elméleti művekre. Rákóczi jól tudja ezt; s mihelyt a hadsereg adminisztratív, szervezési, fegyelmi kérdései végleges formájukban tisztáztatnak: előtérbe lép a hadtudomány elméleti kérdéseinek problémája.

A hadtudomány fejlődése Zrínyi óta nem sokat haladt előre Magyarországon. Tolnai Mihály református lelkész, a bujdosók tábori papja „Szent Had, az az, Lelki s' Testi Szabadságokért fegyvert vont Vitézek Tüköre" című művében, melyet Wesselényi Pálnak, „Az igaz Magyaros Magyarok Lelki s' Testi Szabadságokért Szám-kivetést szenvedők Táborának választott Fő Generalissának" ajánl, a szabadságmozgalmak elméleti és gyakorlati problémáinak adja rövid áttekintését Zrínyi szellemében, de a fő súlyt inkább az ideológiai, mint a katonai szempontokra helyezi.[37] 1690-ben Balthyány Ádám gróf, Zrínyi utódja a horvát báni székben, „Mars Politicus, azaz Okos Hadviselő, avagy Bölcs Hadi Vezér külömbféle hires neves hadviselők példáibul származott maximái és tudománya" címen kezd klasszikus és magyar példákra támaszkodó tractatust írni, de műve csonkán marad.[38] Forgách Simon, Rákóczi későbbi tábornoka, a 17. század utolsó éveiben a császári hadsereg ezredeire vonatkozó szakmunkát ír arról, „mimódon ő Fölsége az Ország conservatiójával continuálhatja a török ellen való hadakozást".[39] 1705-ben ugyancsak Forgách tüzetes emlékiratot nyujt át Rákóczinak „az hadakozásrul s mostani operatiókrul".[40] Mindezen munkáinál döntőbb jelentőségű azonban az a tette, hogy 1705-ben kinyomatja az általa igen nagyra becsült Zrínyi Miklós „Török Áfium"-át.

Zrínyi műve a kuruc olvasó számára nemcsak mint szabadságszeretetre és németgyűlöletre mozgósító, lendületes olvasmány volt jelentős. A mű olyan égető hadtudományi kérdéseket tárgyal, melyeknek megoldása az elmúlt ötven év alatt nem sokkal haladt előre. Az állandó hadsereg követelése, a gyalogság előnyben részesítése a lovassággal szemben, a hadsereg ellátása s fegyelmének biztosítása: mindezeket a problémákat Rákóczinak is meg kellett oldania. S amikor Forgách bevezetésében magasztalja Rákóczit, mint aki által „fegyverre kelnünk szabadságunk mellett lött hatalmunk", s mint aki „a Nagyméltóságu Bánnak vére lévén, nemcsak igyekszik a jó militaris disciplinát béhozni — sőt parancsolja és parantsoltatja máris"[41] — bizonyára csak megerősíti Rákóczi lelkében az elhatározást, hogy „ezen mi magyar nemzetünket a pogány módra szokott hadakozástól elszoktassa, a szófogadást szivére tapassza, a ki által nemcsak az idegen nemzet igájától megszabadítja, de az ő vitézkedésre teremtett virtusi által más nemzeteknek is példája és dicsősége lehessen".

*

1707 őszétől kezdve a hadviselésre alkalmas idő beálltáig a fejedelem pataki és szerencsi kastélyaiban, később Kassán, Tokajban, Nagykárolyban tartja téli szállását. A hónapok látszólagos nyugalomban telnek: Rákóczi tárgyalásokat folytat főembereivel, kihallgatáson fogadja külföldi uralkodók

[37] Colosvarati, 1676. RMK. I. 1197. (Új kiadása Bp. 1937.)
[38] Ism. Thaly K., HK. 1891. 273—274. l.
[39] Thaly Kálmán: *Ghymesi gróf Forgách Simon tábornok, mint író. (Irodalom- és műveltségtörténeti tanulmányok,* 211—268. l.) 224—225. l.
[40] U. o. 228. l.
[41] U. o. 217—220. l.

megbízottait, leveleket olvas és válaszokat diktál. Kedvező időben udvarával vadászatra indul a hegyaljai erdőségekbe. „Magánossan való irásinak végbenvitele után a Felséges Fejedelem vadászni kiment, Ordinantián lévő Gavalérokkal, Béjárókkal, Főember szolgáival, és Karabilyosokkal, hat vezetékkel, a'mint szokott mindenkor eő Felsége; az honnant is délfelé visszajövén, Fejedelmi Asztalához leült. Ebédután a Franczia Generálissal sokáig conferálván, azután megint foglyászni kiment, és onnét éppen csak estve visszajött", — írja a fejedelem egyik őszi napjáról Beniczky Gáspár, Rákóczi bizalmas belső titkára.[42] E szórakozások azonban egy percre sem vonják el a fejedelmet országos gondjaitól: életének nyilvánosság előtt lejátszódó, uralkodói mozzanatai mellett napról-napra érleli magában az előtte álló feladatok megoldását. Alig múlik el nap, amelyről Beniczky Gáspár fel ne jegyezné: „Ebéd után magánossan való dolgai körül egész estig eő Felsége foglalatoskodott."[43] Máskor: „Postán jött némely Levelek és Könyvek olvasásában s egyéb szükséges dispositioknak rendben való vitelében sokáig occupálódván eő Felsége, azután lenyugodott."[44] „A Felséges Fejedelem felkelvén és magánossan való irásokban egyideig occupálódván, azután némely Franczináknak Audientiát adott."[45] E magános elmélkedések, írások, s nem kis mértékben bizonyára a francia tisztekkel folytatott gyakori, hosszú megbeszélések terméke a fejedelem hadtudományi kézirattöredéke: a Hadakozó embernek tanító scholája.

Közvetlen indítékokat e mű megírására az 1707. év őszén összesűrűsödő események szolgáltattak. Ez év augusztus végén, szeptember elején Rákóczi Pekryhez írott levele még tele van reménységgel: „Negociatiónkból oly erős segitséget várhatunk, az melly által hazánk rövid idő alatt következhető boldogulását is várhatjuk",[46] október közepén pedig Erdély szerencsétlen elveszte felett érzett keserűségében kijelenti: „az hadakozásnak rendi és módja szerint a jónak még csak reménlésére is nem vólna okom".[47] Csapatai ellenállás nélkül vonultak ki Erdélyből, mely őt néhány hónapja fejedelmévé választotta; a hadműveletek során a császári seregben nevelkedett tisztjeinek tudása is elégtelennek bizonyult. „... mind az táborozás, mind az járás felfordult eszeveszettségből áll és kormányoztatik, melybül csaknem siralmas szivvel kell gondolkodnom az had conservatiojárul és azon darab tartomány megmaradásárul" — írja Bercsényinek.[48] S jóllehet a portyázó harcmodor bizonyosfokú fenntartását az adott körülmények között Rákóczi maga is szükségesnek érzi, — most már attól tart, hogy ennek az ideje is elmúlt. Mint Károlyinak írja 1707 novemberében: „az Kegyelmed villámlásait és sokfelől kezdendő operatióit megértvén, mentül tovább considerálom ezen projectumot, annál több akadályt látok benne; mert tapasztalva láthatjuk, hogy kárunkkal tanitottuk az ellenséget az illyen lármáskodások ellen való operatiokra."[49]

A harcterek prolémáin túl, más körülmények is indokolják azt, hogy Rákóczi az eddiginél következetesebben lásson hozzá a nyugati harcászat

---

[42] *Beniczky Gáspár naplója.* 1707—1710. (*Rákóczi Tár.* Szerk. Thaly Kálmán. I. k. Pest, 1866. 1—232. l.) 44. l.
[43] U. o. 101. l.
[44] U. o. 54. l.
[45] U. o. 89. l.
[46] *Archivum Rákóczianum,* II. k. 92. l.
[47] U. o. 113. l. — 1707. okt. 14.
[48] U. o. 138. l. — 1707. nov. 15.
[49] U. o. 124—125. l. — Keltezetlen.

meghonosításához. A szécsényi országgyűlés lezárta a szabadságharc első, bizonyos fokig ideiglenesnek tekinthető szakaszát, s az azóta eltelt időben Rákóczi minden vonalon igyekezett megteremteni az új, állandó berendezkedés alapjait. Az ónodi országgyűlésen kiadott regulamentum által a hadszervezés kérdése egyelőre lezártnak volt tekinthető; ónodi propozícióiban Rákóczi most már a hadászat fejlődésének irányát igéri megváltoztatni: minthogy „a szükséges hadakozást" „azon utak és módok követése által, mellyekkel eddig, folytatnunk nem lehet" — jelenti ki Rákóczi — „válasszunk oly utat, mely által boldogulásunkat leginkább remélhetjük".[50] A belső szervezéssel párhuzamosan Rákóczi az 1708. évre nagyszabású stratégiai tervet készít: elhatározza, hogy csapataival betör Sziléziába, s a nyugati seregekkel egyesülve, Frigyes Vilmos porosz herceget Magyarország trónjára ülteti, — magának csak az erdélyi fejedelemséget kívánván megtartani.[51] E hadjárat, mely a kuruc seregeket nyilvánvalóan eddig ismeretlen feladatok elé fogja állítani, különös súlyt ad a hadügyi kérdéseknek. A hadjárat előkészítése, a hadsereg újjászervezése során felmerülő problémák, s ezzel egyidejűleg a vezetés gyöngeiről szerzett keserű tapasztalatok adják a közvetlen indítékot Rákóczinak, hogy számos sürgető feladat megoldása mellett is hozzáfogjon a kuruc szabadságharc katonai kézikönyvének elkészítéséhez.

*

A kis kézirat, mely az Országos Levéltár Múzeumi Törzsanyagának 18. századi keltezetlen csomóiban fekszik, a „Hadakozó embernek tanitó scholája" címet viseli, s minden valószínűség szerint a Rákóczi-Aspremont-levéltár tartozéka volt, ahonnan ismeretlen úton került be a heterogén elemekből álló gyüjteménybe. A quart formátumú, félhasábosan irott szöveg 19 foliora terjed, s egy 1708 március 11-én Vetési Lászlóhoz, Rákóczi franciaországi ügyvivőjéhez intézett levél fogalmazványával szakad meg. A szöveg első nagyobb felét Rákóczi tollba mondotta valamelyik titkárának, a szöveg második részét sajátkezűleg írta. A Vetésihez intézett levél fogalmazványa egy harmadik kéztől származik.

A mű keletkezésének időpontja teljes pontossággal nem határozható meg. A terminus ante quem kétségkívül 1708. március 11., a terminus post quem 1707 nyara, minthogy az akkor megjelent regulamentumokra Rákóczi a kéziratban hivatkozik; sőt azt az időpontot, melynél a munka korábban nem készülhetett, nyugodtan 1707 októberében jelölhetjük meg, minthogy a kézirat bevezetésében vázolt kedvezőtlen hadihelyzet éppen ekkor, Erdély elvesztével állott elő. Lehetséges, hogy a mű két időpontban készült, s a két rész — a diktált és az autográf — megírása között hónapok teltek el: a bevezetésben Rákóczi „négy esztendőtül fogvást" tartó hadakozásról beszél, ami az 1707-es keletkezést teszi valószínűvé; az 1708-as levéltöredék viszont azt mutatja, hogy a kézirat ebben az időben is Rákóczi asztalán heverhetett.

A kézirat nagyobbterjedelműnek szánt, magyar nyelvű hadtudományi mű töredéke. Bevezetése, s első két fejezete: „Az hadi disciplinárul" és „Az hadakozásnak fejérül, az országló Fejedelemrül", úgy látszik, Rákóczi eredeti munkája; a fennmaradt további két fejezet azonban: „Az Fü Generalisrul"

[50] Idézi Wellmann Imre: *Az ónodi országgyűlés történetéhez.* Szentpétery-emlékkönyv. Bp. 1952. 569. l.

[51] Márki Sándor: *II. Rákóczi Ferenc.* II. k. Bp. 1909. 548—571. l.

és „A Táborozásrul" — egy François La Valière nevű szerző 1643. körül írott francianyelvű hadtudományi munkájának fordítása.[52]

Nem véletlen, hogy Rákóczi éppen francianyelvű mű lefordítására vállalkozik. A hadsereg, melynek tisztikara számára ez a kis mű gyakorlattá igyekszik tenni a magasabb hadművészet elemeit, a 17. század első harmadától kezdve Európa legmodernebb hadserege. A harmincéves háború első évtizedeiben hihetetlen mértékben lezüllött francia hadsereget Richelieu, a francia abszolutizmus kiépítésével párhuzamosan, annak hódító céljai szolgálatában újjáteremti: új ezredeket állít fel, egységesíti a gyalogságot, átveszi Németalföld polgári harcászatának és hadszervezésének tapasztalatait.[53] A század közepén a francia állam már többszázezer főnyi ütőképes hadsereggel rendelkezik. E fejlődés nyomán létrejön a 17. századi hadifejlődés legnagyobb vívmánya, egyben az abszolút hatalom legerősebb támasza: a központi, állandó hadsereg.

Európa többi hadseregével szemben a század folyamán mindvégig megőrzött fölényét a francia hadsereg a természettudományok, matematika hatalmas fellendülésének, s az e fejlődést kihasználó haditechnikának köszönheti. A stratégia, taktika elemi szabályai változatlanok maradnak; de a tűzérség szerepe hatalmasan megnő, a várak, városok megostromlásához pontos műszaki tervek készülnek.[54] A harcászat művészetből tudománnyá válik.

E nagyarányú fejlődés természetesen a hadtudományi irodalmat is erősen megélénkíti. Nagyobb jelentőségű műszaki leírások mellett seregestől jelennek meg a század folyamán kevésbbé ismert szerzőktől, rendszerint tapasztalt katonáktól származó művek, melyek a harcászat elveire, a hadmérnöki tudományok alapelemeire tanítanak, s a tisztek kötelességeit, feljebbvalóikhoz és alárendeltjeikhez való viszonyukat ismertetvén, megrögzítik annak az átalakulásnak egyes fázisait, melyeken keresztül a tiszt az abszolút rendszer megszilárdulásával saját belátása szerint működő, többé-kevésbbé önálló condottiereből vagy nemesúrból az állandó hadsereg hierarchiájába illeszkedő, meghatározott feladatokkal megbízott, állami funkcionáriussá válik. E művek célja nem az, hogy a harcászatot új utakra vezessék; egyszerűen össze kívánják foglalni azokat az elméleti és gyakorlati tudnivalókat, melyek-

[52] François La Valière a 17. sz. tizes éveiben született. Fiatal korától kezdve katonai pályán működött, s mint tehetséges katona, gyorsan haladt előre. A máltai lovagrend érdemeiért tagjává választotta, Velence meghívta hadserege egy vezető pozíciójába, amit azonban La Valière nem fogadott el. A hadjáratok szüneteiben hadtudományi tanulmányokat folytatott, s „részben, hogy tökéletesítse magát a hadi tudományban, részben, hogy oktassa azokat, akik tanulni akarnak", *Général d'Armée* című munkát készített, melyet Mazarinnek ajánlott és küldött el. A spanyol-francia háborúban, Lerida vár 1644. évi ostrománál életét vesztette, s művét d'Aigremont hadmérnök saját toldásaival saját neve alatt Párizsban 1652-ben kiadta. A plágium napvilágra került; 1667-ben és 1673-ban a mű ismét megjelent, most már az igazi szerző neve alatt ; 1693-ban pedig Hágában jelent meg, mint egy négykötetes hadtudományi kézikönyv IV. kötete. — A munkát bevezető rövid életrajz adatait használta L.-Mayeul Chaudon *„Nouveau Dictionnaire Historique"* című lexikona hatodik kiadásának (Caen, 1786.) VIII. kötetében. La Valière származásáról a lexikon azt állítja, hogy a Bourbon eredetű de la Baume le Blanc családból származott, s apja, la Vallière és Choisi ura Ostende ostrománál esett el. Ezeket az adatokat nem tudtam ellenőrizni; a *Nouveau Dictionnaire* hírhedt pontatlan adatairól (La Valièrenek is tévesen két művet tulajdonít, holott a szóbanforgó kötet a fiatal hadvezér egyetlen munkája), s az újabb életrajzgyüjtemények úgyszólván teljesen megfeledkeztek La Valière-ről.

[53] Delbrück, id. h. és J. Revol: *Histoire de l'Armée Française*. Paris. 1920. 82—85. l.

[54] Delbrück, id. h.; J. Revol, id. m. 98—100. l.

nek birtokában az alsóbbrendű tiszt kifogástalanul és szakértelemmel teljesítheti kötelességét.

Ennek az irodalomnak egyik darabja La Valière: Pratique et Maximes de la Guerre című munkája, mely a taktika alapelemeit tartalmazza. Népszerűségére jellemző, hogy 1652 és 1673 között három kiadást ért; utoljára 1693-ban Hágában jelenik meg, mint a „Les Fonctions d' un Capitaine de Cavalerie, et d'Infanterie, les devoirs de l'Homme de Guerre. Et aussi la Pratique de la Guerre" összefoglaló cím alatt kiadott négykötetes katonai kézikönyv negyedik kötete. A magyarázó metszetekkel illusztrált gyüjtemény — négy szerző különböző tárgyköröket megvilágító munkáját tartalmazván — kedvelt olvasmánya és hasznos tankönyve lehetett a 17. századi francia tisztikarnak.[55]

Az első kötet Sieur de Birac műve és a lovassági tisztek feladatairól szól; függelékében közli mindazokat a rendeleteket, melyeket az uralkodó 1661 és 1669 között a lovasság számára kibocsátott. Ez a kötet önállóan 1669-ben jelent meg először Párizsban. A második kötet szerzője De Lamont, Toulon város kapitánya; ez a kötet a gyalogsági tisztek feladatairól szól, s tartalmazza a katonai vezényszavakat, valamint az 1651 és 1668 között megjelent katonai utasításokat; végül — metszetekkel illusztrálva — az ostrom és várvédelem szakszerű, mérnöki tudnivalóit. A harmadik kötet, mely szerzőjét nem tünteti fel, s mely címével — Les devoirs de l'homme de guerre — Rákóczi címválasztását befolyásolhatta, a katonai erényekről, a tisztek által általában követendő magatartásról ír, s tételeit sok történeti példával világítja meg. E kötetekhez csatlakozik negyediknek La Valière említett műve. La Valière négy könyvben tárgyalja a hadseregek vezetéséhez szükséges tudnivalókat. Az első könyv a jó fővezér tulajdonságairól ír, azután a táborozásról, a táborhelyek őrzéséről és a sereg vonulásáról; a második a különféle csatarendeket írja le, és azt a módot, ahogyan a csapatokat a csatában irányítani kell; a harmadik részben az ostrom módozatait és eszközeit ismerteti; a negyedik a városok, várak, táborhelyek meglepetésszerű elfoglalására vonatkozólag ad útmutatást. E négy könyvhöz csatlakozik D'Aigremont hadmérnök kiegészítése, mely az egyes tisztek feladatait, s a gyalogság vezényszavait tartalmazza.

Valószínűnek látszik, hogy La Valière művének ez az utolsó kiadása került Rákóczi kezébe. Francia tisztjei, akik XIV. Lajos érdekeinek képviselete, s a szabadságharc katonai problémáinak lehető modern megoldása érdekében tartózkodtak a fejedelem mellett, s akikkel ő — mint Beniczky Gábor írja, — éppen a mű megírásának időpontjában igen gyakori és hosszadalmas megbeszéléseket folytatott — bizonyára ellátták az általuk is használt modern hadtudományi művekkel.[56]

[55] Az Országos Széchényi Könyvtár birtokában lévő példány — mely az Illésházy-család dubniczi könyvtárából származik — már 1712-ben egy francia tiszt birtokában volt, amint ez a címlap verzóján lévő, egyébként olvashatatlan bejegyzés nyomai mutatják; a könyv később „Jean Baptiste d'Estienne Bar. de Vassquez (Vauguez?) premier Lieutenant" tulajdona volt. A kötetek terjedelme: 104, 160, 140, 140 l.

[56] Beniczky 1708. március 1-ről a következőket jegyzi fel: „Korán regvel Mádrul eő Felsége megindulván, vadászva Göncz felé ment, az hova is délután érkezvén, és Fejedelmi Asztalához némely Franczia Tisztekkel leülvén, annakutánna szüntelen való irásokban foglalatoskodott." (Id. m. 101. l.) Március 6-áról pedig: „Magánossan való irási körül a Felséges Fejedelem foglalatoskodván, egész délig occupálódott, conferálván sokáig a Franczia Generálissal, kinek végbenvitele után Fejedelmi Asztalához leült. Ebéd után hasonlóképpen szüntelen dictálásban és irásban is töltvén ideit, egész kilencz óráig azokat continuálta." (Id. m. 102. l.) Nem lehetetlen, hogy ezek a megjegyzések a kis mű keletkezésére vonatkoznak.

La Valière művének tervbevett fordítása azt látszik bizonyítani, hogy Rákóczi a francia hadviselés módszereinek átvételével kívánta megújítani hadseregét. A kuruc hadsereg hadászati gyakorlatában — mint ezt a hadtörténeti kutatások megállapították — német minta, a Savoyai Eugén-féle hadszervezés és hadvezetés érvényesült.[57] Az egyetlen francia eredetű hadszervezeti forma a brigád-rendszer; a hadműveletek a német iskola tanításainak értelmében folynak le. A szabadságharc megindulásakor Rákóczi a Palocsay György által még 1702-ben lefordított I. Lipót-féle hadicikkelyeket használja fel regulamentumai elkészítéséhez,[58] s Georg Boeckler 1695-ben Frankfurtban megjelent Schola Militaris Moderna című rendszeres hadtudományi kézikönyve a szabadságharc hadügyeinek alakulására jelentős befolyást gyakorolt. Mindez nem zárná ki azt, hogy Rákóczinak szándékában ne állott volna a francia hadvezetés módszereinek meghonosítása. Maga az a körülmény, hogy a régi magyar hadviselési rendhez ragaszkodó tisztek körében nem a gyakorolt német, hanem a francia hadviselés elleni ellenszenv terjedt el, azt bizonyítja, hogy Rákóczi a francia módszereket állította követendő példának szemük elé.

Rákóczi azonban nem kívánta szolgailag, a helyi viszonyok szemmeltartása nélkül alkalmazni a francia hadtudományi elképzeléseket. 1707. októberében figyelmezteti Esterházy Antalt a francia módszer válogatás nélküli alkalmazásának veszélyeire: a „contra-posztérung" hasznát „ily modalitással, az mint Kegyelmed irta, — írja levelében — tapasztalhatta talán az francia hadakozásban; de bizonnyára az magyarnál, nem hiszem, tapasztalhassuk hasznát."[59] La Valière művének fordításával egyidőben pedig megbízza Szent Iványi Jánost Boeckler említett művének lefordításával.[60]

Hogy mi a jelentősége a két mű egyidőben, vagy közvetlenül egymásután történő lefordítására irányuló kísérletnek, — ebben a kérdésben találgatásokra vagyunk utalva. Lehetséges, hogy a két mű s a magyarországi tapasztalatok összehangolásával Rákóczi új magyar hadtudományi mű írását vagy íratását vette tervbe. Lehet, hogy La Valière művének fordítása közben kedvét vesztette: úgy találta, hogy a francia szerző sok helyen általánosságban mozog, vagy a megvalósítás módozatait találta kétségesnek, s jobbnak látta, hogy szakszerűbb, több konkrét tudnivalót tartalmazó kézikönyvet adjon katonái kezébe. Lehetséges végül, hogy a két munkát különböző közönségnek szánta: míg általában tisztjei tudását Boeckler tárgyilagos, sok adatot tartalmazó művével kívánta volna fokozni, addig nemesi testőrsége számára szükségesnek érezte a könnyebb, tractatus-szerű francia szöveg átdolgozását, melyből olvasói nemcsak katonai magatartást tanulhattak, de a benne foglalt, nem szorosan véve hadtudományi fejtegetések magukévá tételével az újonnan létesülő nemzeti abszolutizmus hűséges támaszaivá válhattak volna.

*

Rákóczi ugyanis nem elégszik meg a gyakorlati tartalmú francia szöveg lefordításával. Néhány rövid bevezető fejezetben azt is megmagyarázza: miért van szükség erre a hadtudományi munkára, s hogyan kell értékelni a hadjáratot vezérlő Fejedelem méltóságát.

[57] Markó, id. m. 55. l.

[58] Századok, 1873. 174. l. Thaly közlése.

[59] *Archivum Rákócziánum*, II. k. 112. l. — 1707. okt. 14.

[60] Szentiványi levele Rákóczihoz, 1708. ápr. 10. (Orsz. Levéltár, Kamarai lymbus) és Rákóczi Szentiványihoz, 1708. ápr. 25. (Protocollum Rákóczianum, IV. A Jeszenák-család levéltára.) — Esze Tamás szíves közlése.

Ezek a fejezetek a Hadakozó ember tanító scholájá-nak a nemzeti abszolutizmust megalapozó magyar államelméleti művek sorában is helyet biztosítanak. E részletek feltétlenül önállóbbak, mint a hadtudományi fejezetek; lehetségesnek látszik azonban, hogy a fejedelem itt is felhasználta — ha kisebb mértékben is — a rendelkezésére álló magyar vagy külföldi politikai és hadtudományi művek néhány részletét.

A bevezető fejezet rövid pillantást vet a hadi helyzetre, s megállapítja, hogy a tisztek tudatlansága okozza azt, hogy ámbár a magyar nemzet „az Természettül sok hadi virtusokkal megajándékoztatott légyen", a haza szabadsága „földre tapottatott", s a négy év óta tartó hadakozás nem tud eredményt elérni. A fejedelem nyiltan a reguláris hadviselés hívének vallja magát; nem veti el a portyázó harcmodort sem, kijelenti azonban, hogy ez a hadviselésnek csak járuléka, nem fundamentuma, s segítségével a döntő győzelem nem vívható ki. A mű feladata tehát az, hogy a tiszteknek „út és alkalmatosság az tanulásra adattassék."

Nemcsak tisztjei tudatlansága okozott azonban Rákóczinak — mint láttuk — súlyos gondokat; legalább olyan nagy mértékben gátolta a hadjárat szerencsés folytatását a tisztek fegyelmezetlensége is, s az, hogy a fegyelmezetlen tisztek katonáik körében sem tudták a fegyelmet maradéktalanul megtartatni. A hadjárat valamennyi nagyobb csatája kínálja a példákat e fegyelmezetlenség végzetes következményeihez: a nagyszombati, pudmerici, zsibói csatavesztés okai között a tisztek tudatlansága mellett első helyen szerepel az a körülmény, hogy — mint Rákóczi 1707-ben írja Bercsényinek — kiki hozzászokott „maga fantáziája szerint disponálni az hadak között."[61] Rákóczi komoly erőfeszítéseket tesz, hogy hadseregét fegyelemre szoktassa;[62] 1706-ban írja Károlyinak: „Hiszem, eleitől fogvást, ha minden dispositiók véghezmentek volna, nem tudom, eddig hogy járt volna az német! Én is, valóban meguntam az illyen fogyatkozásokat; kihezképest csak declarálja Kegyelmed az tiszteknek, hogy én megesküdtem, hogy valakik a parancsolatokat véghez nem viszik, — nem kimillem tüllök az akasztófát."[63] Ilyen körülmények között érthető, hogy hadtudományi tractatusa elején a fejedelem külön fejezetet ír „az hadi disciplinárul", mely „az hadakozásnak olly lelke, a' melly nélkül nem csak annak folytatása lehetetlen, de kezdése is haszontalan", s a fej és tagok viszonyának klasszikus hasonlatával magyarázza meg, hogy a „sok ezer különböző akaratú ember" között ő maga egyedül kívánja a fej szerepét betölteni. — Ezt a hasonlatot a 17. század elejének erdélyi politikai irodalma is szívesen alkalmazza: Füsüs János Királyok tüköre c. művében több ízben is írja, hogy a fejedelem a fő, de ebből csak azt a következtetést vonja le, hogy „a királynak, úgy mint az alatta lévő nép fejének, több jóságos cselekedeteknek öltözetiben kell járnia, mint az tagoknak, kik alatta élnek és tengnek."[64] A fejedelem kizárólagos parancsnokságának ez a XIV. Lajos magatartására emlékeztető hangsúlyozása különbözteti meg Rákóczi álláspontját a korábbiaktól, jelezvén azt, hogy az abszolút nemzeti állam kialakításának törekvése Rákóczi személyében már magasabb fokon nyilvánul meg, mint a 17. századi Erdélyben.

---

[61] *Archivum Rákóczianum*, II. k. 59. l. — 1707. márc. 23.

[62] Márki Sándor, id. m. II. k. 522—523. l.

[63] *Archivum Rákóczianum*, II. k. 522—523. l. — 1706. ápr. 13.

[64] Füsüs János, pataki: *Királyoknak tüköre*. Bártfa, 1626. 315—316. l.; más értelmezésben használja ugyanezt a hasonlatot a 105—106. és 117—118. lapokon.

Hogy azonban a kiváltságaik felett óvatosan őrködő nemességet s elsősorban talán Erdély rendeit, akik néhány hónapja választották fejedelmükké e kemény szavakkal el ne riassza magától, a következő fejezetben Rákóczi az igazságos és kegyes fejedelem alakját vázolja fel. A fejezet irodalomtörténeti előzménye az az 1610 és 1641 között megjelent néhány kötet, amelyek az uralkodók kötelességeivel, az uralkodáshoz szükséges erényekkel foglalkoztak, így Laskai János Justus Lipsius-fordítása, Füsüs János már említett, Bethlen Gábornak ajánlott műve, s végül talán Gvevara Antal, spanyol püspök Horologii Principum c. nagyterjedelmű művének császári területen megjelent fordítása is.[65] Valószínűnek látszik, hogy Rákóczi ismeri e munkákat, általánosságban hivatkozik is rájuk, s néhány gondolatukat, — melyek egyébként a kialakulóban lévő nemzeti abszolútizmusok közös gondolatai — fel is használja. E fejezet — talán szintén az említett művek hatásaként — a 17. század protestáns, prédikátori stílusának nyomait mutatja. Az uralkodói hatalom eredetét Istennek tulajdonítja: a fejedelmeket „az mindenható Isten egyedül az népnek vagy ostorul, vagy maga jó kedvébül aggya, s azoknak választások és változtatások az ő Szent Kegyelmétől függ" — írja. — Ez a gondolat az erdélyi rendek álláspontjának pontosan megfelel. Rákóczi előtt fejedelmi beiktatásakor beszédet tartanak: „egy ítélőmester egy óráig tartó szónoklatot intézett hozzám, — emlékezik vissza Rákóczi — részletezte, hogy Isten az, aki a jó és rossz fejedelmeket adja, hogy általuk áldja vagy büntesse az alájuk vetett népeket."[66]

Ez Istentől eredő hatalom birtokában azonban Rákóczi nem kíván önkényesen uralkodni: a törvények „igazgatása alá az szabad országokat kormányozó királyok és fejedelmek is vannak vetetve." Ezt a gondolatot az erdélyi politikai írók is hangsúlyozták: Füsüs műve bevezetésében kijelenti, hogy el kell vetni azt a tévhitet, hogy „a fejedelem szabados az törvénytül"; ha a király Isten törvényéből gubernálja az országot, maga is ahhoz szabja életét, „mindenek az törvények alá vettetvén." Csak így várhatja Füsüs szerint az uralkodó boldogulását.[67] Rákóczi nagy jelentőséget tulajdonított uralma törvényességének; emlékirataiban gyűlölettel ír az eskűszegő, törvénysértő királyokról: „mindig a királyok szegték meg először a törvényt", s a nép nem fogott fegyvert, „mindig csak eskűszegő és a törvény ellen fellázadt királyok ellen."[68]

A törvényesség mellett az igazság és kegyelmesség az, melyet e politikai írók a fejedelemtől elsősorban megkívánnak.[69] Füsüs így ír: „Az országnak székiben ülő Gubernatornak Királyi bottya, mellyel az országot igazgattya: az törvény; az fejében lévő Korona: az igaz vallás; az arany alma, melyet kezében tart: az igazság."[70] Ez a gondolat is visszatükröződik Rákóczi művében: kívánatos, hogy a fejedelem „alattavalóit igazgató bottyát egyengesse az törvény, vezérellye az igazság, s tartóztassa az kegyelem." — Ép így a kor han-

[65] Laskai János: *Justus Lipsiusnak a polgári társaságnak tudományáról írt hat könyvei.* Bártfa, 1641. (RMK. I. 709.) Füsüs id. m. (RMK. I. 549.) Draskovics János: *Horologii Principum. Az az Az Fejedelmek Órájának második könyve.* Grätz, 1610. (RMK. I. 421.) E műveket ismerteti: Ballagi Géza: *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig.* Bp. 1888. 28—36. l. — Ld. még a Kerecsényi Dezső cikkében (Fejedelmek órája. Prot. Szemle 1929.) ismertetett irodalmat.

[66] *Emlékiratok*, 165., 209. l.

[67] Id. m. Dedikáló levél és I. fejezet.

[68] *Emlékiratok*, 64—65. l.

[69] Laskai, id. m. 297. l.

[70] Füsüs. id. m. Első könyv bevezetése.

gulatában gyökerezik Rákóczi szép gondolata háborúról és békéről: a fejedelem „szeresse a hadakozást, hogy népét óltalmazhassa, de el ne felejtse az békességet is, az mellynek szerzéséért vonattatik ki az igaz fegyver." Füsüs is, Laskai is bőven fejtegetik műveikben, hogy a fejedelmeknek „az szép békességért" kell harcolniok,[71] hogy „igaz ok" a háborúságra „főképpen akkor vagyon, midőn az országhnak oltalmáért támadnak fel a hadak",[72] s hogy az igaz uralkodó és a kegyetlen fejedelem között a különbség épen abban rejlik, „hogy amaz a fegyvert a békességnek ótalmazására tartya kezében, ez azért, hogy a nagy gyülölségeket nagy félelemmel zabolázza meg."[73]

Az igaz fejedelem viszont mértékletességgel, nyájassággal, kegyelmességgel, méltósággal uralkodik.[74] Rákóczi is azt kívánja a fejedelemtől, hogy keménység és lágyság között okos középutat választva, „magát minden alatta valói Attyának lenni tudván, böltsességével és mértékletességével, maga méltóságát meg tartó nyájasságával mindeneknek szívét magához kapcsollya." E szép, tömör sorok szubjektivitását Saint Simon Rákóczi-portréja árulja el: „Böles, szerény, mértéktartó" — írja Saint Simon Rákócziról, „Igen könnyed mindenkivel, és ami ritkán található együtt — ugyanakkor sok benne a méltóság, anélkül, hogy modorában bármi is éreztetné a dicsőséget. Rendkívül tisztességes, egyenes, igaz, a végsőkig bátor ember."[75]

A modern, abszolút fejedelem eszményi alakjának személyes átélésen alapuló megrajzolása után tér rá Rákóczi La Valière művére. A mű első fejezetének tartalma kétségkívül hozzájárult ahhoz, hogy Rákóczi éppen ezt a hadtudományi munkát választotta ki fordításra: a szerző felhívja a hadvezérek figyelmét arra, milyen nagy károkat okozhat a meg nem felelő hadvezér fejedelmének, s kioktatja a hadsereg vezéreit arról, hogyan kell eljárniok, ha nem saját érdekeiket, hanem fejedelmük és az ország ügyét tekintik; felhívja figyelmüket az állandó tanulás, a hadászat kérdéseiben való elmélyedés, történeti és földrajzi ismeretek megszerzésének szükségességére. A második fejezet, melynek fordítása már félbeszakad, a táborhely helyes kiválasztásáról, a tábor célszerű elrendezéséről szól.

Fordításában Rákóczi úgyszólván mondatról mondatra követi mintáját. Általában nem törekszik szószerinti fordításra, a gondolatokat adja vissza lehető pontosan, lerövidítve itt-ott a francia szerző helyenként bőbeszédű fogalmazását, egy-egy félmondattal magyarázva meg másutt azt, amit leendő olvasói szempontjából nem tart elég világosnak. Mint tudjuk, Rákóczi kitűnően ismerte, beszélte a francia nyelvet, — ezzel a tudásával úgyszólván egyedül állott hadseregében, hiszen azért is kellett neki magának e fáradságos feladatra vállalkoznia, — e szakszerű szöveg fordítása azonban mégis súlyos nehézségek elé állította. A nehézségeket nemcsak az okozza, hogy Rákóczi, gyermekkorától 1703-ig külföldön élvén, nem ura tökéletesen a magyar nyelvnek, hanem az is, hogy a magyar nyelv ekkor még nem állott azon a fokon, sem szerkesztés, sem szókincs tekintetében, mint a máris komoly irodalmi multra visszatekintő francia nyelv. Francianyelvű szöveg pontos tolmácsolására az elmúlt évszázadokban nem igen találunk példát irodalmunkban: a

[71] Füsüs, id. m. 91—92. l.
[72] U. o. 103. l.
[73] Laskai, id. m. 466—467. l. A háború kezdetéről és végéről ld. még Füsüs, id. m. 91—92. l.
[74] Füsüs, id. m.
[75] *Emlékiratok*. Saint-Simon emlékirataiból. 221. l.

magyar nyelv a latin stíluselemek felhasználásával fejlődik, s nehezen tud idomulni a modern szöveg megkövetelte sajátosságokhoz. Rákóczi fordítása szemmelláthatóan szerkesztési nehézségekkel küzd; a francia szöveg sokszor bonyolultan összetett mondatait nem képes mindvégig egyforma világossággal visszaadni. Kiváló fordítói erényekről tesz viszont tanuságot franciás fordulatok, elvont kifejezések magyarosításában; ezeket szabatosan, az eredeti értelmet híven tolmácsoló magyaros fordulatokkal adja vissza. Néhány példa: qu'il s' y porte avec coeur — bátor szívvel forgolódik; témoigner tant de mépris pour sa vie — életének bátor kockáztatásával; ils se rendent coupables — méltó, hogy számot aggyanak és bünhőggyenek; les diverses pensées, que l'imagination lui présente — nagyra ki terjesztetett gondolatit; il marchera en état de s'en rendre maître — oly erővel mennyen, hogy aztat erővel is el nyerhesse. — Kísérletet tesz arra is, hogy a magyarban ismeretlen katonai kifejezéseket új szavakkal pótolja: a „le parc" szót — értve ez alatt a táborban az ágyuk felállítási helyét — „rekesz"-nek fordítja s jegyzetben meg is magyarázza e régebben más értelemben használatos szó új jelentését.

Néhány eltérés a magyar és francia szöveg között érdekes világot vet a két társadalom különbözőségeire. Így Rákóczi — már az első fejezetben, ahol pedig fordítása pontosabb, mint a továbbiakban — kihagyja azt a mondatot, melyben La Valière a hadviselésben szükséges buzgóságot ahhoz az indulathoz hasonlítja, mellyel a szerelmes igyekszik elnyerni kedvese kegyét. Ezt a hasonlatot, mely a 17. századi francia uralkodóosztály társadalmi viszonyait jól megvilágítja, Rákóczi méltatlannak és frivolnak érezhette a magyar szabadságharc életbevágó problémái között. — Érdekes eltérés az is, amikor a francia „sujet" szót — a szöveg a hadvezért arra inti, hogy ne pusztítsa ok nélkül sem a saját, sem az ellenséges ország lakosságát, vagyonát — Rákóczi „szegénység"-nek fordítja, jóllehet másutt, jogi vonatkozásban, használja az „alatta való" kifejezést.

A szöveg a táborozásról szóló fejezet közepén megszakad. Rövid, és szintén befejezetlen, francianyelvű levélfogalmazvány következik 1708. március 11-éről Vetési Lászlóhoz: Rákóczi örömét fejezi ki Vetési szíves franciaországi fogadtatása felett, és megküldi megbízólevelét, melyre a követnek a további tárgyalások folytatásához van szüksége.[76]

A mű befejezetlenségének okát illetően találgatásokra vagyunk utalva. Lehetséges, hogy Boeckler munkájának fordíttatása tette feleslegessé a mű folytatását. De valószínűbb, hogy a tavasz beálltával meginduló hadműveletek, a szécsényi hadjárat diplomáciai és katonai előkészítése közvetlenebb feladatok megoldását rótták ki a fejedelemre, aki téli szállását elhagyva, seregeihez indult. A következő évek sem kedveztek a munka továbbfolytatásának: Rákóczi kapcsolatai az itt tartózkodó franciákkal lazábbá válnak, Des Alleurs márki, XIV. Lajos katonai tanácsadója Rákóczi mellett, Munkács várába húzódik vissza.[77] A Franciaországgal való együttműködés gondolata fokozatosan hát-

[76] Fiedler, Joseph: *Aktenstücke zur Geschichte Franz Rákóczy's und seiner Verbindungen mit dem Auslande. Aus den Papieren Ladislaus Kökényesdi's von Vetés.* (Wien. 1855.) c. művében (l. k. 81—83. l.) közli Vetési egy Rákóczihoz intézett jelentését, melynek elején 1708. jan. 14., végén jan. 25. áll dátumként. Valószínű, hogy Rákóczi válasza erre a levélre céloz. Vetési tudósítja Rákóczit XIV. Lajos által történt szíves fogadtatásáról, és a francia uralkodó biztató ígéreteiről.

[77] Márki Sándor: *Desalleurs altábornagy Rákóczinál.* HK. 1917. 249. l.

térbe szorul; Rákóczi új szövetségese, Nagy Péter cár segítségével reméli kivívni a magyar szabadság ügyének győzelmét.

Az 1708 augusztusában lezajló trencséni csatával megindul azután a szabadságharc hanyatlása. Rákóczinak sem ideje, sem módja nincs többé arra, hogy hadseregét új elméleti alapokon szervezze át. Forgách Simonnak 1710-ben börtönében írott Discursusai az államigazgatás egyéb kérdései mellett tárgyalják ugyan a hadszervezet, harcmodor néhány problémáját — Forgách korábbi álláspontjához híven a gyalogság nagyobbmérvű alkalmazása, a „regula és bizonyos exercitium alatt" harcoló seregek megszervezése mellett szólal fel, — de művének az adott körülmények között nem lehet hatása.[78] Rákóczi maga sem változtatja meg álláspontját: „Az német ellen reguláris had nélkül nem boldogulhatunk, melyre nézve teljes igyekezetem az, hogy aztat újonnan szaporítsuk, és fent hagyjuk inkább annak haszontalan fizetésén, az ki se harcolni nem tud, se tanulni nem akar" — írja 1710-ben Esterházy Antalnak.[79] Nem mond le tisztjei elméleti oktatásának irányításáról sem teljesen; csakhogy nagyobb terjedelmű művek helyett az események gyorsabbodása folytán rövid utasításokkal kénytelen beérni. Igen érdekes ebből a szempontból 1710-ben, a romhányi csata után kiadott hadiparancsa; e csatában tisztjei az annyiszor szemükre hányt hibák megismétlésével játsszák el a kedvező alkalmat az ellenség megverésére. A fejedelem a parancs kezdő szavaiban a Tanító Schola bevezetéséhez egészen hasonlóan jelenti ki, hogy a „tisztek tudatlanságából eredett confusiónkat" a jövőben kiküszöbölni óhajtván, röviden ismerteti a reguláris hadviselés néhány szabályát, melyeket a tiszteknek az ütközetek folyamán kell szem előtt tartani. Leírja az ütközet előtt felállítandó harcrendet, a tiszt szerepét az ellenség elleni roham, s az esetleges visszavonulás irányításában,[80] — tehát a taktika azon kérdéseinek nyujtja rövid összefoglalását, amelyeknek a La Valière-féle mű fordításában éppen következniök kellett volna. A hadparancs stílusa arra enged következtetni, hogy Rákóczi itt is francia mintát használt; La Valière megfelelő fejezetével azonban csak néhány gondolatbeli és sorrendi egyezés mutatható ki. A hadparancs hatása természetszerűleg nem lehetett már nagy; a harc befejezéséhez közeledett, s abban, hogy ez a befejezés tragikus volt, nem kis szerepet játszott az, hogy a Rákóczi által mindvégig hirdetett modern hadtudományi elvek sohasem váltak a kuruc szabadságharcosok közös tulajdonává.

*

Rákóczi magyarnyelvű írói működésének eddig ismert emlékei, kiterjedt, irodalmilag is jelentős levelezésén, néhány beszédén, és a szabadságharc céljait közvetlenebbül szolgáló, s csak több-kevesebb bizonyossággal neki tulajdonítható rövidebb szövegeken kívül mindössze imádsága, s néhány prózai zsoltárfordítása. A Hadakozó embernek tanító scholája a fejedelem egyetlen magyarnyelvű munkája, mely — gyakorlati célkitűzései ellenére is — irodalmi alkotásnak tekinthető. Bevezető fejezetei a magyar államböleseleti irodalmat gazdagítják; hadtudományi részlete Zrínyi munkásságának tovább-

[78] Megj. Pest, 1848. *Rákóczi Discursusai, avagy II. Rákóczi Ferenc fejedelemnek a magyar nemzet örökösítését tárgyazó gondolatai.* Ism. és Forgách szerzőségét bizonyítja Thaly, *Irodalom- és miveltségtörténeti tanulmányok*, 229—245. l.

[79] 1710. jan. 24. Idézi Markó, id. m. 35. l.

[80] Közli Thaly. HK. 1932. 273—277. l.

folytatása. Nyelvi szempontból mint a fordításirodalom egy érdekes darabja, s mint a katonai műnyelv továbbfejlesztésére irányuló kísérlet érdemel figyelmet.

A kézirat hadtudományi jelentőségét már érintettük. E francia munka lefordításával Rákóczi nemcsak hadszervezési elveinek irányára világított rá, de a szakszerű, modern katonai irodalom magyarnyelvű tolmácsolásával úttörő munka elvégzésére vállalkozott. Hadszervezői, hadvezéri alakját ez a vállalkozás új színnel gazdagítja. — A kuruc szabadságharc hadászati problémáinak megoldására nemcsak e befejezetlen fordítás, de az egész négykötetes könyvecske tanulmányozása sok tanulsággal szolgálhatna; könnyen lehetséges, hogy a kuruc regulamentum, az utasítások, vezényszavak — legalább is az 1707 körüli években, — De Birac, De Lamont, La Valière műveinek felhasználásával készültek.

A Hadakozó embernek tanító scholája adalék végül a kuruc szabadságharc eléggé nem ismert felépítményének, Rákóczi abszolútista, a nemzeti és polgári fejlődés irányába mutató ideológiájának feltárásához.[81] *)

* * *

HADAKOZÓ EMBERNEK TANÍTÓ SCHOLÁJA

Jólehet sok, és tsak nem mondható le irhatatlan az, az mit az hadi embernek, 's annál is inkább Tiszteknek tudni kel, mindazonáltal mivel annak egy része bizonyos Regulákban compendiáltatott, az mellyekrül ez következe-

[81] A szöveg közlésében a következő szempontokat tartottam szem előtt: 1. Az eredeti, rendkívül hiányos interpunkciót pótoltam. A fordított szövegrészben, ahol az írásjel hiányzott, a francia eredeti írásjeleit tettem ki. — 2. A magánhangzók következetlenül és hiányosan feltett ékezeteit pótoltam. A mű egyéb helyesírási sajátosságait változatlanul hagytam. A nagybetűk használatát — néhány esettől eltekintve, ahol a szó nagybetűvel való kezdése teljesen indokolatlan, — szintén meghagytam. — 3. A kerek zárójel az eredeti zárójelet, az egyenes zárójel az áthúzott szövegrészeket jelzi. Szögletes zárójelben saját magyarázó megjegyzéseim vannak. Rákóczi fordítói szempontjainak világosabbá tételére közlöm az eredeti francia szöveg első bekezdéseit:

„La conservation ou la perte des Couronnes dépend si souvent de la bonne ou mauvaise conduite de ceux qui commandent les Armées, que le Prince ne peut apporter trop de soin à bien choisir les personnes qui doivent remplir les charges de cette importance. Si la malice et l'gnorance des autres principaux Officiers de l'Etat le mettent en danger de perir, comme ce mal ne devient grand que par succession de tems, on peut le prevoir et y remedier; mais si un General est infidele ou incapable, il peut en un moment faire perdre une Armée, et ainsi par une seule faute ruiner entierement son Maitre.

Quoi qu'un General ne soit point obligé d'agir en toutes les actions de la Guerre, il faut toutesfois pour bien parler de cette charge, faire voir en quoi elle consiste, et comme il faut se comporter en chacune d'elles; c'est une science qu'il doit posseder parfaitement, afin de bien donner ses ordres à ceux qu'il a choisi pour les executer: Les principales sont d'ordonner d'un campament, de poser la garde d'un camp, de marcher une Armée, de la mettre en bataille, de la faire combattre, d'entrprendre sur les quartiers, ou sur des Villes ennemies, de former le blocus d'une place, et de l'attaquer: Il faut de plus qu'un General sçache quel équipage d'artillerie lui est nécessaire, proportionnément à la force de son Armée et à ce qu'il peut entreprendre, qu'il sçache aussi d'ou il tirera ses vivres et munitions de guerre, et quel argent il aura, tant pour le payement des Gens de guerre et des travaux, que pour les vivres, artillerie, et hopitaux. Auparavant donc que de parler des diverses actions de la guerre, il faut faire voir quelles qualitez sont necessaires à un General, pour bien s'acquitter du commandement d'une Armée."

* Az erdélyi államelmélettel kapcsolatos fejtegetést a szerkesztő nem tartja bizonyítottnak.

Szerkesztő.

zendő Tractatusban szó lészen, az másika penig hoszszas experientiábúl áll, az mellyet le irni lehetetlen, hogy ha mindazonáltal akárki is /ha/ az elsőtt nem tuggya, az másikát bizonyára olly könnyen meg nem tanulhattya. Innen következet Nemzetünknek boldogtalansága, az melly ámbár az Természettül sok hadi virtusokkal meg ajándékoztatott légyen, egész bóldog emlékezetű Mátyás Király idejétül fogvást olly tudatlanság setétségébe vala(nk) vetve, hogy az hadi regulának még tsak az neve sem marada közöttünk. Mellynek melly hasznát vettük, gyászba öltözött Hazánk ditsőssége és földre tapottatott szabattságúnk meg mutattya. Mert, ha szintén kérkedhetnénk is némelly azótátul fogvást történt az Török és Német Nemzeten vet Győzedelmeinkel, azok az rosz rend tartás miat olly álhatatlanok vóltak, hogy háromszor is verettettünk, az mig eczczer vertünk, és Nemzetünk az Törökkel való hadakozásban az ő móggya szerint sok dibdább portázásokra, 's haszontalan ellenkezésekre szokván, annyira el fajzott, hogy az Német Regularis ellenségnek szembe nem álhatván, olly Principiumokat vet fel, az mellyek az hadakozásnak nem fundamentoma, hánem accessoriumi szoktanak lenni. Mert ugyan is, ha az sűrű portázásokat, lopó próbákat, s les hányásokat, hertelen rohanásokat, ellenkezéseket fontollyuk, meg láttyuk bizonyára, hogy mind ezek az hadakozásban szükségesek ugyan, de nem ollyak, az mellyek által vagy országot nyerhessünk, vagy magunkat állandó képpen fel szabadíthassuk, 's erősségeket óltalmazhassunk, avagy víjhassunk. Példa ebben az mostani hadakozásunknak négy esztendőtül fogvást való folyása, mellynek bóldogulását bizonyára még eddig nem azért nem érhettük el, hogy Isten ő Szt. Felsége maga kegyelmét meg vonta vólna (az mellynek eddig is tulajdonithattyuk meg maradásunkat), avagy hadaink kevés számának, a melly ellenségünket sokkal felül halaggya, de csak egyedül annak, hogy magúnk erejét meg nem esmervén, és avval élni nem tudván, magunk magunkat nem segithettük, és segíteni nem tuggyuk. Nem is annyira panaszolkodhatunk Tisztünk bátortalanságárúl, mint tudatlanságárúl. Hogy tehát ezeknek is út és alkalmatosság az tanulásra adattassék, következendő Regulák meg fogják mutatni, mibül állyon az hadakozásnak legnagyobb ereje, és kinek kinek particularis hivatallya.

ELSŐ RÉSZ

Az hadi disciplinárúl

Valamint az Emberi Testben az lelket minden tagjaink elevenitőjének lenni tapasztallyuk — ugy eczczersmind nyilván láttyuk aztat is, hogy az Istentül minden testi épséggel fel ékesittetett emberben ennek kormánnya alá, minden tagjaink olly engedelmességgel vannak vetve, hogy mihent magát lelkünk az járásra resolvállya, azonnal mozdittya magát az lább, oda veti magát szemünk, a'hová ez parantsollya, és oda nyujtódik kezünk a'hová akarja, úgy hasonló képpen az engedelmesség az hadakozásnak olly lelke, a'melly nélkül nem tsak annak follytatása lehetetlen, de kezdése is haszontalan. Mert valamint az fellyebbemlített testbe haszontalannak lenni látnánk, ha minden tagunknak külömbb akarattya vólna, és lábunk, kezünk tsak akkor mozogna, azmidőn néki külömböző akarattyából teczczenék, 's nem akkor az midőn lelkünk parantsollya, úgy az hadakozzásban, az melly sok ezer külömböző akaratú ember által folytattatik, mi jótt remélhetne akárki is, ha kinek-kinek akarattya úgy meg nem egygyeztetnék az engedelmesség által,

hogy az Fű hadi Vezér kormányi szerint mindenek folyhassanak. De valamint az Fű, az mellyben értelmünk, akaratunk, és az Emberi Test lelkének leg főbb operatioi vannak helyheztetve, haszontalan vólna Szív nélkül, az melly az elevenítő melegséget magában foglallya és az Tagokban az Vért circuláltatván azokat eleveníti és conservállya, tehetetlen vólna az kéz és lább tsontok, inak, és eretskék s vér nélkül, úgy akármelly Fejedelem és Országoknak feje haszontalannak itiltetnék Szív azaz Fű Generalis, kezek azaz alatta való Generalisok, lábok azaz Ezeredes kapitányok, inak alattok való tisztek, erek azaz tizedesek és más aprólékos tisztek, vér azaz hadakozó köz legények nélkül. Nem tsudálkozhatik azért akárkiis az Hadi edictumok keménységén, és az rendhez szabott Reguláknak /s/ meg tartásának sürgetésén, az mellyek nélkül egy Országló Fejedelem fájdalmokkal és nyilallásokkal hasogattatott Fűhez, és az egész hadakozó Test minden némü nyavalyáktúl környül vétetett, és épségnélkül kornyádozó és már már haldokló emberi testhez hasonlittatik. De mivel miben állyon az hadi disciplina tartás, és a tiszteknek egymástúl való függése, azokrúl bűven szóllanak az edictumok és hadi törvények, a mellyeknek Tudománnya minden hadi tiszthez illik és szükséges, annak okáért azoknak tudománnyára igazitván czélunkat űzzük.

MÁSODIK RÉSZ

Az Hadakozásnak Fejérül, azz Országló Fejedelemrül

Az Szabad Országok és azokban lévő minden Rendek elevenitő lelkérül, a Törvényekrül és ezekbül eredő fenyitékrül, rövid elmélkedésünket el végezvén, mivel ezeknek igazgatása alá az Szabad Országokat kormányozó királyok és Fejedelmek is vannak vettetve, az kiknek tselekedetit, nemtsak az Istentül adatott jó lelki isméret, szükséges hogy igazgassa, de bizonyára kivántató az is, hogy az alattavalóit igazgató bőltyát egyengesse az törvény, vezérellye az igazság, 's tartóztassa az Kegyelem, hogy azokat ékesítő erköltsökrül is rövideden szóllyunk, szükséges. Mert noha tuggyuk, hogy azokat az minden ható Isten egyedül az Népnek vagy ostorúl vagy maga jó kedvébül aggya 's azoknak választások és változtatások az ő Szt. Kegyelmétül függ, mindazonáltal szándékúnk ellen /vólna/ és illetlen vólna, hogy ha ezekben kivánható jókat el halgatnánk. Igassággal és kegyességgel támogattya az Fejedelmi székeket az Propheta, mellyek tagathatatlan, mivel minden jó tselekedeteknek kutfejei és forrási, mindeneket magokban foglalnak. De mindenek felett szükséges, hogy ebben is olly középútt tartattassék, hogy se amannak keménységével az alatta valói elméjeket magától el ne idegenittse, se emennek láttságával az rosz tselekedeteknek utat ne nyisson, hanem magát minden alatta valói Attyának lenni tudván, böltsességével és mértékletességével /'s nyájjas/ maga Méltóságát meg tartó /ásával/ nyájjasságával mindeneknek szivét magához kaptsollya. — Szeresse az hadakozást, hogy népét óltalmazhassa, de el ne felejtse az békességet is, az mellynek meg szerzéséért vonattatik ki az igaz fegyver, mellyre midőn maga Országa hasznáért kénszerittetik, — személlyét s fárattságát, költségét, és egy szóval minden tehettségét attúl ne kimillye. Mivel mindazonáltal maga mindenekre reá nem érkezhetik, válaszszon magának olly Generalisokat, az melyek által, úgy mint Szive 's kezeivel, az emberi testnek feje kormányozza az hadi dolgait. De mivel ezekrül e következendő részekben bűvebben fogunk elmélkedni, azok-

nak hivatalokat itt félben hagyván, térünk az szükséges gondolkodásokra, az mellyeknek meg fontolása és visgálása az hadakozás előtt szükségesek, mellynek tudnia illik kezdeti akaratúnkon aall de nem az vége, és annak minden szerentsei olly álhatatlanok, hogy egy tisztnek vétke végső veszedelemre vetheti országát, felfordithattya Fejedelmi székit és egy szóval olly nyomorúságokra jutathattya, az mellyeknek jóra való fordulása tsak egyedül az Isteni kegyelemtül, és nem maga erejétül származhatik. De viszont ezeknek és hasonlóknak elmélkedésében ugy el ne merüllyön, hogy ha igyének igasságát tapasztallya, mind ezeket férre tévén folyamoggyék az Isteni kegyelemben való reménséghez, melly szerint minden tselekedetitt kormányozván, legyen azon, hogy annak Szt. áldását Magára 's népére terjeszhesse. Sok 's nem is ezen materiához valók vólnának mind azokat le irni, az mellyek egy Fejedelemben kivántatnak, és az mellyekrül könyveket irván, elég legyen ezeket emlitenünk az hadakozó Testünknek fejérül.

HARMADIK RÉSZ

Az Fő Generalisrul

Az Koronák és az Országok meg maradása annyiszor függ az Táborokat vezérlő Generálisok jó vagy rosz tselekedetitül, hogy ezeknek választásárul soha eleget nem gondolkodhatnak az Fejedelemek. Mert ha szintén más pólitiai tisztek és Ministerek is azokat veszedelembe ejthetik, azok miat következhető roszszak késedelmesebbek lévén, az időnek folyásával orvosolhatók; de ha az Fő Generalis maga hűségtelensége a vagy tudatlansága által el veszti az tábort, eczczeri tselekedetivel földig rontya Fejedelme székit és Országát.

Jólehet az Generalis nem tartozik minden hadi tselekedetekben személlye szerint jelen lenni, midőn mindazonáltal tisztirül szóllúnk, szükségesnek láttyuk megmutatnunk, mindenekben magát hogy visellye; melly tudománt néki ugy kel tudni, hogy az szerint maga parantsolatit ollyak által folytathassa, akik azoknak végben vivői lehetnek. Kiválóképpen való tudománnyi ennek az tábor helyeknek elrendelése, olly alkalmatosságokban tudni illik, az midőn azok az ellenséghez vagy közel esnek, avagy azokban harczot állani akar. Az Tábori strásáknak ollykor kirendelések, az táboroknak rend szerint való inditásának elrendelése, harczra való kirendelése, harczoltatása, az Véghelyekre rendeltetett ellenség ellen való próbálás, ellenség várainak, várossainak vitatása; szükséges annak tudni az allatta váló Táborhoz /képest/ és próbájához képest, mennyi ágyú és tüzes szerszám, s egy szóval Artoleria kivántassék, tuggya honnan vészi Hadainak élését és fizetését, és egyébb költségeket. De minek előtte az hadi állapotoknak folytatására fakaggyúnk /abban/ azon Generalisban mitsoda erköltsök és mineműségek kivántatnak el nem mulathattyuk, az mellyek által tisztinek meg felelhessen.

Valaki tehát ezen tisztre fel emeltetik, magát az hadakozásban történhető minden napi veszedelemtül ne vonogassa, sőtt az legnagyobbakban is erős és álhatatos légyen, mellyek midőn az bátor szívtül erednek, ugy teczczik hogy ez benne leg szükségesebb, mert noha ugyan vóltanak sokan az kiknek /nyilvan/ bátortalanságok nyilván való vólt, de még is, de még is [!] ellenségeken győzedelmeskettenek; veszedelmes dolog lehet mindazonáltal azokat mindenkor tsak az okosságra bizni, az mellyek az bátorságtul függenek. Mert az harczok meg nyerésében nem elégséges mindenkor jól rendelkezni, azaz commen-

dérozni, de az hadakozás olly mesterség, a'mellyben sokszor kintelenittetik maga személlyével is fizetni; és ha a jó rendelési egy Generalisnak jól harczoltattyák az hadat, maga példája mindazonáltal ezeknél is többet tészen; mert az bizodalom, az mellyel hozzája viseltetnek az alatta valói, el felejteti ezekkel az félelmet és az veszedelmeknek meg vetését ettül tanúllyák, holott ha ennek tselekedeti félelmét meg mutattyák, maga láttságát ezekkel is közli, de ha láttyák, hogy ez bátor szivel forgolódik, amazok is nem tartyák olly félelmesnek az halált, az midőn előttök járójok életének bátor koczkáztatását szemlélik. /az buzgóságos indulat/

Az buzgóságos indulat légyen társa az bátorságának, mivel ez erőssiti amaszt, és az Természet fogyatkozásit segiti elől hozni, édessit ez minden fárattságokat, és felül halasztattya az leg nehezebb dolgokat is, s ösztönzi minden utok módok ki keresésére: az mellyel az ellenségnek árthat.

Noha azért az bátorság és az buzgó indúlat olly nemes és szükséges minemüségek, hogy mind azok /felettébb való képen/ elégséges képpen benne nem lehetnek, vigyázzon mindazonáltal, hogy tüllek el ne ragattattassék; mert veszedelmes az vakoknak kalahuzsága, mellyeket nem is lehet követni ennyi sok veszedelmes utakon veszedelmesztetés nélkül. Valamennyiben kivánható dolog tehát, hogy az köz vitézlő rend az fellyebb emlitett minemüségek után járjon, annyiban félhető, hogy ha azokat tsak egyedül követi az Hadakat követő Generalis, akinek ezeket maga jó itiletivel kormányozni kel. Mert ha ű általok vezéreltetik az bátorság, olly utakra vezeti, az mellyek követése által igen hamar el veszhet, 's avval Fejedelmének semmit sem használhat, az buzgó indulat penig olly próbákat kezdethet vélle, az mellyeknek véghez vitelére elégséges nem leszen. Éllyen azért ezekkel úgy, mint egy okos hajókázó, /mag/ az ki vitolláit ki eresztvén, tsak annyi szélt fog, az mennyi hajójának jó kormányozására elégséges.

Aki mindazonáltal az Fű Generalisságnak hivatallyát elérni kivánnya, abban az hadakozáshoz való indulat is szükséges, mert sokan vannak, az kiknek bátorsággal és buzgó indulattal teli szivek, és bölcs itilettel felékesíttetett elmével életeknek nagyobb részét töltik az táborokban, még sem lehetnek alkalmatosok ezen hivatalra. Mert valakik az hadakozásra vagy erővel vagy más bizonyos okokbúl aggyák magokat, természet szerint való hajlandóság nélkül elől nem mehetnek, és az természet hozza magával, hogy nehéz azt meg tanúlni, a mihez az embernek kedve nintsen; mellybül származik, hogy ámbár sokat lássanak, hallyanak, elméjök mindazonáltal kedve nélkül annyira meg nem világosittathatik, hogy illy nagy szolgálatra valaha alkalmatosak lehessenek. És ha szintén szivek 's indulatok által ösztönöztetnek is az ollyan alkalmatosságok keresésére, az mellyek által ditsősséget nyerhessenek, megelégesznek avval, hogy az reá bizattatott dolgot véghez vigyék, de nem fog- /lalkosz és kodtattyák/ lalatoskottattyák elméjöket annak meg visgálásában, ha helyesek vóltake azon parantsolatok, az mellyeknek véghez vitelét reájok bizták. Hogy azért valaki az parantsolatok és hadi Fű vezérlés folytatására alkalmatos lehessen, szükséges hogy űtett az természet szerint való hajlandóság is segittse, és hogy ez ösztönözze az benne lévő alkalmatos minemüségeket annak el érésére. Ez az az titkos erő, aki vónszon kit kit az természettül beléje ótatott leg alkalmatosabb vóltára, és minek előtte még eszünk alkalmatossá tétetessék is tselekedetink vezérlésére, még gyermekségünknek minden alkalmasztatásábúl ki teczczik. Ezen minémüségek mondánk hasznosak egy Országnak az midőn egy személyben találtatnak és társul vészik az jámborságott, mellytül ha tanátsot nem vesznek fel tett szándékok véghez vitelében, annyi-

ban félthetők a mennyiben kivánhatók. Ezen jóságos tselekedett és erkölcs tanittya az Generalisokat, hogy az kezekben adatott erőtt az Fejedelmek országi hasznára fordittsák, és hogy az által az Szegénységet ne pusztittsák és rontsák, és erőszakokat ne kövessenek, még az ellenség földén is, ha tsak az Fejedelmeknek hasznokra nintsenek; a'mint sokszor történik, hogy az Generalisok magok hasznokat keresvén, nem az Fejedelmekét és Országokét, mellynek sokszor nagy részét az ellenségek praedájává teszik, hogy másutt nyereségek által magoknak hasznot hajthassanak, a hol az prédálások és adóztatások miat az kezek alatt lévő tábort rontyák és vesztik az ellenség földén; mellykor méltó, hogy számot aggyanak és bünhőggyenek mind azokért, az mellyeket az ellenség az el hagyot tartományban követett, 's ugy az kezek alatt lévő hadak veszedelmeért is; szükséges azért hogy tuggyák hogy mivel tsak egyedül az Országok haszna ád nekiek hatalmott az ellenség Országára, életére és javára, az midőn ezek az Fejedelmek hasznokon kivül történnek, az Generalisok rajtok semmit sem követhetnek, ha tsak az tolvaj nevet magokra nem akarják venni.

Az Ország mutató Mappák és azoknak historiáji, az ékesen szóllás, maga jó termete és az hadi viselőkhöz maga jó alkalmasztatása, és testinek egésséges vólta, olly részek, az mellyek végső képpen fel ékesitik az Generalis személlyét, de mindezek nem éppen szükségesek. Mindazonáltal akik az természettül mind ezen minemüségekben részesitettenek is, azoknak az tudomány ollyakat is adott, az mellyek az természet hatalmában /adva/ nintsenek, és akinek az jóságos erköltsök legjobb és egyenesebb értelmet /sokkal/ sugárolnak is, sokal ditsekedhetnek ugyan, de mind ezek /ve/ tsak végezetlen munkát tesznek, ha az tapasztalás és szemmel látás benne az végső munkát véghez nem viszi /k/; mert ez az, a'mely nagyra ki terjesztetett gondolatit az /jó/ egyenes itilett által /mind/ egybe hozza és mind azokba jó választást tétett vélle. Ettül kérünk tanátsott legszükségesebb dolgainkba, mivel ez sok szép tselekedeteknek és néha vétkeknek is bizonysága lévén, nékünk egész tudománt adhat, az mellyet az sok történetekbül veszen.

Noha ugy teczczik, hogy az elmének világositása, az melly szükséges az táborokat igazgató nagy emberekbe, olly kegyelem, az mellyet tsak az tapasztolástúl várhatni, bizonyos mindazonáltal /az is hogy annak (ennek) is sokan sok ditsősségének/

[A következő részek Rákóczi kézirásával folytatódnak:]

az is, hogy ehez való ragaszkodás nélkül sokan ennek dicsőségét nagy részben el nyerték, és kevés idő alat az hadakozás álapoti értelmét jobban el érték, mind sem mások hosszas idők folyásiban /alat/. És mivel nagyob része az nagy embereknek az szem látás és tapasztalás által tették magokat alkalmatossá az Táborok vezérlésére, a kik ezek cselekedetek meg visgálásába fáradoztak, és elmélkedések által értésében, s életek historiai meg visgálásában szorgalmatoskodnak, oly nyereségek volt, hogy amazok munkái által tanulván, azon jókban részesültenek, am mellyek el nyerése /nekiek/ amazoknak sok nyughatatlanságokban, és vérek ontásában állot.

Hogy tehát ezen fáratságos és hosszas ut meg rövidithessék, szükséges, hogy az ki fel magasztaltatását az fellyeb való tisztekre ohaitja, /ma/ nemcsak az ollyan hivatallyábul tanulni igyekezzék, de szorgalmatoskodgyék abban is, hogy ollyak irásit szerezhessen, és /discursus/ beszéd s elmélkedésit halgassa, az kik az hadakozásról jól, s értelmesen szóllanak, mert ezek által elméje meg /iga/ világositatik azokban, az mellyeket szükséges, hogy kövesen

az sok történhető alkalmatosságokban, az mellyeket naponkint előnkben ád az hadakozás; rövid idő alat fog eképpen harczokat, /latni/ erősségek oltalmazását és vívását látni és sokszor az hadakozás legfőb történetibe és alkalmatosságiba találkozni; és ha ezek között magát, elméjét foglalatoskodtattja azok cselekedeti megfontolásában, az kiken ezek megfordultak, maga elméjét és itiletit annyira fel ékesiti, hogy az leg nagyobb dolgok el követésére is alkalmatos lészen.

A Táborozásrul

Mivel maga az Fő Generalis ritkán szokot az Tábor helyek kiválasztására nenni, hacsak ot /hon/ egynihány napig az tábort nyugosztalni nem akarja, avagy az ellenség közel léte miat oly helynek ki választása nem szükséges, az melyben mind az tábori alkalmatosságok büven meg legyenek, mind pedig harczra alkalmatos hely lehessen, szokás szerint erre azonnap szolgálatban lévő Generalis fő straza mester az Generalis avagy Fő Quártely mesterrel küldettetik, az Lovas és Gyalog Ezerek Quartely mesterivel, furirokkal, sőt néha az Ezerbeli Fő Straza mesterek is előre mennek, és kiki maga ezerébül arra rendeltetet hadakat is küld, az ki az helyét Ezerének el intézvén, aztat strázállya. — Szükséges hogy ezekkel mennyen az tábori Porkoláb is, avagy viceje, és az leg elsők között légyen az táborhelyen, hogy az ott találandó fű fel ne kaszáltassék, hanem azok számára maradgyon, a kinek hol helye rendeltetik.

Az Generalis mellé rendeltetik elégséges kesirő, [!] hogy az tábor hely ki keresésében bátran el járhasson, melyben ha valamely ellenkező dolgokat, avagy akadályokat látna, oly erővel mennyen hogy aztat erővel is el nyerhesse, lovasságot, és ha szükséges gyalogságot is vivén magával. És ha csak az ellenségtül nincs mit tartani, — az száló helytül /el m/ egy jó melfödnire /elöt/ érkezvén az tábor akkoron előre megyen; de ha az ellenség közel, és erős volna, csak egy fertály melyfödnire megyen előre. Hogy ha az utakat jól nem tudgya, jó kalauzokat veszen maga mellé, és Artelleriabeli tiszt, s hid mestereket egy szekér ásó s kapával, és ásó emberekel, az kikkel az utakat igazithassa, és a hol látná hogy sokáig kellene dolgozniak, hadakat hadgyon az ásó emberek mellet, az kik őket oltalmazhassák. Meneteli alkalmatosságával maga előt portát küld /es/ az tábor helyre, és ha az ellenségtül tarthat, oldal járókat is rendel, és helyt nevez nekiek közel az tábor helyhez, a hol minnyájan öszve gyülekezzenek, az mely szokás szerint valamely hegy, domb, avagy halom szokott lenni a felől, az merre van az tábornak az uttja, hogy ha valamely okbul magát nem kivánná el rejteni.

Hogy ha az hagyot helyre érvén, portáit ot nem találllya, ujjabbakat küld azon helyek felé, az merre az előbbeniek mentenek; és mind addig az tábor osztáshoz nem fogat, az még portái felől hire nem leszen, avagy leg aláb az les helyeket jól meg nem járatattya. Hogy ha az Fő Generalis szabad akarattjára hatta oly helyet választani, az minemüt akar, szükséges hogy tudgya azon utat, az mellyen más nap fog indulni az tábor, és mentül jobban lehet, az jó tábor helyeknek végére jár, mellyekben leg fő képpen fogja meg visgálni helyheztetését, és annak az oltalomra való alkalmatos voltát, ha félelmes /hely/ volna; ha pedig nem, jól fog vigyázni az füvek, /az/ szénás helyek, források, kutak, patakok avagy tók, s posványok s erdők közel létire, az tüzellés alkalmatosságára, utak jóságára és az más napi indulás környüségére, hogy

tudni illik abban az hadak szorulni ne kéntelenitessenek; ugy az helyrül is el ne felejtkezzék, az honnan az nap megindúlt az tábor, hogy tudni illik ne feletléb messze essék az tábor helyhez.

Néha az Generalisok helyheztetik az Táborokat oly helyekre, az hol magoknak leg alkalmatossab helyeket és házakat találhatnak; de ha tisztteknek jól akarnak megfelelni, szükséges hogy oly helyeket keressenek az /kiket/ mellyet az Fejedelmek szolgálattya kíván/nya, hogy válaszszanak/ az hadak alkalmatosságára és meg tartására nézve.

Hogy ha az Generalis jó kalauzokat nem kaphat, és oly emberek nem volnának körülette, az kik az helyet, csinnyát jól nem tudnák, hol lehetne legalkalmatossab tábor helye, oly személyeket küld azoknak megvisgálására, az kik/nek válasz hozás/ szavainak hihessen, és elégségesek lehessenek, mindeneket előtte meg beszélleni, és le ábrázolni; és a szerint /el végezvén magában/ végső végezést vévén, egy részét az mellette levő hadaknak /tul küldi azon a hely/ azon helynek, az mellyen meg szállani akar, túlsó részére küldi, hogy ot strazát álhassanak az tábor el gyöveteléig, és fel váltásokig; kikis az Generalis avagy az Tábori Strasa mesterek parancsolati szerint egy vagy töb seregekben fognak állani és azonnal Circalokat fognak küldeni az Strazáló helyek környéke meg visgálására.

Ha az Generalissal pedig töb hadak volnának, mind sem szüksége volna reájok az tábori strazakra, az többit az Füvellés kedvéért le szálidhattya.

Az nyomon valami gyenge strazát hagyván, maga az tábort köröskörül meg fogja járni, ha oly magos helye nem volna az honnan azt minden felül ki láthatná; az alat mindazonáltal az Generalis, avagy fő Quartély mester az Quartély mesteri, és fourirji által az helyt fogja ki méretni és osztatni, minek utánna az Generálisok Quartéllyát ki osztatta.

Mind ezeket elvégezvén hirt ád az Generalis fő strasa Mesternek, az kiis az helyeket meg visgálván és az Brigádáknak helyeket ki mutatván, az Artolleriának és Commissariatusságnak is helyt rendeltet, és az mennyiben lehet az tábort valamely patakocska avagy folyó víz mentiben nyujtja el; és ha az ellenség közel és oly erős volna hogy tüle tarthatna, és tul volna /nak/, annak egy partjára helyheztesse a táborát. Az mi pedig annak következendő indulását illeti /arra magokat nem szeren/ az viz által meneteliben az tábor ne szerencséltetessék, hanem eléb álgyukkal, és gyalogsággal jól meg rakatatván az /részén/ tábor részén levő partot, és gázlókat, azokat mentül alkalmatossabbá tétetesse, hogy az tábor szaporán által mehetvén darabonkint meg ne szégyenitessék, és veretetessék. Ne is próbáltatassék az által menetel, ha csak elegededő ideje nem lészen az egész tábor által vezérlésére. Ha mindazonáltal az által menetel sietö és szükséges volna, és tartható, hogy azon utakat elvesztvén az ellenség által ellenébe magát be sánczolván, nehezebíthetné a költözését, minden idő vesztés nélkül költöztetessék által az had, az mint érkezik, és olykor /inkáb/ szükségeseb jó, és alkalmatos harcz helyt választani mindsem tábor helyt keresni. Ha az ellenség közel volta és ereje (tartásra) a tüle való tartásra okot nem ád, és az hadak alkamatossága keresésétül elméjét el nem fordittya, az jó tábor hely ki keresése egyedül való gondgya lészen. Ha az ellenség nem igen meszsze leszen, feléje fogja helyheztetni az álgyukat, ha meszsze volna, csak a felé rendellye, a mely felé más nap indúlni kel. Az Artelleriának *rekeszsze [a másik oszlopba irva:] rekesz* az a hely, az hol az egész tábori munitio és Artolleriához tartozó szekerek szoktak lenni, az mely mivel magános helyt /és/ kiván és strazákkal körül vétetik, rekesznek neveztetet,

[eddig a jegyzet] szokás szerint az álgyuktúl nem meszsze rendeltetik, ha mindazonáltal félő volna, job s tanácsosab aztat az leg erősseb és bátorságosab helyre helyheztetni, mivel /az/ néha az munitioi el vesztésévelis könnyen meg veretethetik az tábor. Az lovak mindazonáltal az fellyeb emlitet rekeszhez közel lesznek.

Az éllés az Artolleriához közel rendeltetik, és a maga szekereibül kereket csinál, az melynek közepire kötetnek az vonó marhák és lovak; ha pedig erős hely nem találtatnék az Artolleria rekesze bátorságára job volna ezen szekerekkel amaszt körül vetetni az félelmes helyeken.

Az hadak mindenkor háttal az szekerek, s arczal a mező felé légyenek szállítva.

Az gyalogság kezdi az maga gunyhói avagy sátori sorját három lépésnyire a fegyverétül, az mellyek mindenkor az sereg eleire rakatatnak egy rakásra. Az straza mestereké lészen az első sátor avagy kalyiba, és az capitányok az sereg végén legyenek; de az midőn az ellenség erős portáitul kellene tartani, akkoron lehet az tábor eleire szállitani az tiszteket és tábori korcsmáros avagy marcotányosokat, hogy az ő szekerek és sátorok akadályoztassák az ellenség hertelen való rohanását, és idő adatassék az hadnak az maga rendbe való vételére.

[Más kézzel:]

A Mr de Vettes ce 11.e Mars *1708.*

J'ay receu Vostre lettre du 22e Januier auec beaucoup de plaisir ayant appris les bonnes dispositions, dans lesquelles vous avez trouvez le Cour à mon egard; vous ferez mes remerciments deut sur les resolutions fauorables, qu'ils m'ont donné. Je vous joins icy les lettres de croyance pour que vous puissiez continuer la Negociation de laquelle vous me donnerez desormais des informations plus

[A szöveg a mondat közepén megszakad.]

ESZE TAMÁS

A MERCURIUS-KÉRDÉS REVÍZIÓJA

II. Rákóczi Ferenc az első magyar államférfi, aki a sajtót jelentőségéhez méltó módon állítja be egy nagy nemzeti küzdelem szolgálatába. Az ő nevéhez fűződik a magyar időszaki sajtó megindulása. Szabadságharcának harmadik esztendejében a fejedelmi kancelláriáról kerül ki ujságírásunk első terméke: a *Mercurius Hungaricus,* vagy amint második számától kezdve nevezték: a *Mercurius Veridicus ex Hungaria.* Története első példányának felbukkanásától kezdve foglalkoztatja a történetírókat és az irodalom történetének művelőit, ennek ellenére még sok benne a homály és a bizonytalanság. Mint a nagy kuruc szabadságharc történetének majd minden mozzanatát, ezt is körülfonta a képzelet, s túlzásaival ezt is eltorzította. Tanulmányunkban a *Mercurius* valóságos történetét akarjuk felderíteni. Hogy munkánk jó eredménnyel járjon, szükséges az eddigi kutatás során felgyült adatok gondos számbavétele, megrostálása és helyes értelmezése. Röviden: a Mercurius-kérdés teljes revíziója.

I.

A *Mercurius Veridicus* nem kezdete, hanem betetőzése II. Rákóczi Ferenc sajtó-propagandájának.

A kurucok propagandája kettős célt szolgált: meg akarta védeni a nemzetet a hamis hír, az ellenséges hírverés kártevéseitől és tájékoztatni akarta a nagyvilágot, a külföldi közvéleményt a magyar nép igazáról, szabadságharcának fontosabb katonai és politikai eseményeiről.

A szabadságharc szerves része a XVIII. század elején zajló európai történetnek. Keleti ága a spanyol örökösödési háborúnak, de a diplomácia, sőt a hadviselés erős szálaival belefonódik az északi háborúba, a svéd-lengyel-orosz küzdelembe is. A kurucok tájékoztató-szolgálata kiterjedt az ellenséges államokra is, hiszen a császár szövetségesei: az angol királyság és a hollandi rendek közvetítik a béketárgyalásokat Bécs és a magyarok között, s az Ausztriával szövetséges Poroszország fővárosa egyik legerősebb felfogó-állomása a kuruc hírszolgálatnak, titokban támogatja is Rákóczi diplomáciai terveit. A sokszínű, sokfelé megoszló századeleji Európában messzehangzó szava volt a kuruc propagandának és hírszolgálatnak, s hangja — például a protestáns szolidaritás révén — oda is eljutott, s néha ott is rokonszenvre talált, ahol legkevésbbé várhatnánk: a hivatalosan ellenséges országok közvéleme-

nyében és publicisztikájában.[1] Rákóczi világosan látta: a szó és az írás nemkevésbbé hathatós fegyvere a nemzet szabadságáért folyó harcnak, s ezért mindent elkövetett a külföld tájékoztatására. „Mennyen ezért a világ eleiben — írja első újvári kiáltványában — igaz ügyünknek istenes folytatása, ellenben az Ausztriai Háznak az dolgok végezésében való színes állhatatlansága, hogy az dolognak — az első békekísérletnek — el mulása és fegyverünk meg mozd tása ne nékünk, hanem az ellenkező rész szokott keménységének tulajdoníttassék."[2]

Ezért adta ki mindjárt a szabadságharc kezdetén híres manifesztumát „nemzetünknek s édes hazánknak a német nemzet kegyetlen uralkodása alatt tett hallatlan megnyomoríttatásáról, maga méltóságos személyének nagy méltatlan szenvedéséről és az Ausztriai Ház erőszakoskodása alól való felszabadulásáért fogott magyar fegyvernek ártatlanságáról". E megrázó kiáltványt olvasva, Vörösmarty *Szózat*-ának soraira kell gondolnunk: „Népek hazája: nagy világ — Hozzád bátran kiált." A *Recrudescunt* valóban a világhoz kiált: „Universis Orbis Christiani Principibus et Rebuspublicis. Nec non aliis quibusvis cujuscunque Conditionis, Gradus, Honoris, Dignitatis, Officii praeeminentiae Statibus et Ordinibus."[3] Ezért nyomatja ki a selmeci[4] és a nagyszombati[5] eredménytelenül végződő béketárgyalások aktáit, hogy „e világ előtt anyival inkább nyilván valóvá tétettessék az Austriai Háznak csalárdsága s veszedelmünkre czélozó fel tett minden igyekezete".[6]

Hogy a külföld mennyire igényli a kurucok aktáit, publicisztikai írásait és híreit, erre nézve hadd említsünk meg néhány adatot. Bonac, XIV. Lajos danzigi követe 1705. március 13-án — vagyis még a *Mercurius* megindulása előtt — ezeket írja a fejedelemnek: Ráday Pál február 9-i tudósítását megkapta a hadihelyzetről. Fontos volna, hogy ezt a tájékoztató szolgálatot Ráday a jövőben is rendszeresen ellássa. Kéri, utasítsa őt erre.[7] Ráday az első szám hatásáról beszámolt Berthóti Ferenc lőcsei parancsnokhoz írt levelében: „Nagy emberek kívánják oda bé — a svédek által megszállt Lengyelországban — tudni az dolgokat, legkiváltképpen Krakkóban levő svéciai Commendans-General Stromberg, ki is Principallisának hetenként kiván azokkal kedveskedni."[8] A békeközvetítők is „kívánták az nyomtatni szokott Magyar Diarium-novelláknak continuatióját, ... mert históriákat iratnak ezen mi actáinkbul".[9]

Bonac leveléből, de több más hasonló adatból is kitűnik, hogy a kurucok már a *Mercurius* megindítása előtt végeztek tájékoztató szolgálatot az

---

[1] Az idevonatkozó diplomáciai okmányok a *Ráday Pál iratai* című akadémiai kiadványban rövidesen napvilágot látnak.

[2] Hasonmás-kiadásban megjelent a Rákóczi halálának kétszázéves fordulójára kiadott Emlékkönyv I. kötetében a 120. és a 121. l. között. — Egyetlen ismert példányát Szabolcs vármegye levéltára őrizte meg. RMK. I. 1698/c. Fényképmásolat az OSzK.-ban.

[3] A *Recrudescunt* ismertetését l. Márki Sándor Rákóczi életrajzának I. kötetében: 241—251. l.

[4] A selmeci aktáknak két változata is van: Rákóczi 1705. április 25-én Egerből küldötte meg a megyéknek. OSzK Todoreszku-gyüjt. Két változatban.

[5] Az O. L. Rákóczi gyüjteményében, ill. Szabolcs vm. levéltárában.

[6] Idézet a megyéknek megküldött kiáltvány Érsekújvárott 1706. július 30-án kelt kísérőleveléből. Bp.-i Egyetemi Könyvtár, Kaprinai-gyüjt. XVI. köt.

[7] Országos Levéltár: Rákóczi-Aspremont lt.

[8] L. a III. fejezet 6. pontját.

[9] L. a III. fejezet 11. pontját.

európai udvarokban. E tudósításaik a *Mercurius* közvetlen előzményei, éppen ezért összegyüjtésük és publikálásuk újság-történeti érdekből is fontos feladatunk.

Rákóczi a hazai közvélemény tájékoztatására és formálására is gondolt, s e munkát semmivel sem tartotta kisebb jelentőségűnek, mint a külföld informálását és megnyerését. Igazoló példa gyanánt megint a *Recrudescunt*-ra hivatkozhatunk. A marosvásárhelyi Teleki-könyvtár egy olyan példányát őrzi, amelyet a fejedelmi kancellária 1704. február 26-án Kos Mihály gyalogezereskapitánynak küldött meg.[10] A fejedelem tehát gondoskodott arról, hogy a „magyar fegyvernek ártatlanságáról", fegyverfogásának okairól a vitézeket tájékoztassa, s őket a *Recrudescunt* révén politikai nevelésben részesítse. A kiáltvány magyarnyelvű debreceni kiadása[11] ezt a célt szolgálta. Második újvári kiáltványát — nyilván az elsőt is — azzal küldötte meg Bercsényinek, hogy „maga mellett való táborunkban levő hadaink között regementről regementre publicáltassa s patefaciáltassa, kik is az ellenség csalárdságát által látván, annyival inkább fel indittassanak hazájokhoz való szeretetekre".[12]

A szabadságharc a rendiség korában folyik; a nemzet: a rendek, a privilegizált magyarság, a rendi határokon kívül élő tömegekre meg nem tartozik az ország dolga. Rákóczi azonban említett kiáltványát a falvakon, a jobbágyközségek előtt is felolvastatta, mert a jogtalan és írástudatlan népet is nevelte a haza dolgaival való foglalkozásra, s részesévé akarta tenni az öntudatos nemzeti közvéleménynek. 1706. július 30-án megparancsolta a megyéknek: helységről helységre haladva tegyék közhírré „a békesség tractájának" megszakadásáról szóló, a nemzetet további harcra szólító kiáltványát.[13]

Az ilyen adatok arra utalnak, hogy megvolt a szüksége és a lehetősége egy magyarnyelvű újság megindításának is. A *Mercurius* eredetileg a hazai tájékoztatás számára készült, Eszterházy Antal tábornok, a lap eltervezője és első számának kibocsátója „in consolationem plebis et populi ... hogy annyival is az szegénység bátoríttassék in tantum in quantum mintegy vigasztaltassék" akarta szerkeszteni a lapot.[14] A hazai tájékoztatás és a nemzetnevelés érdekének azonban hátrálnia kellett a külpolitika érdeke előtt: mikor a kancellária Eszterházytól átvette a *Mercurius*-t, a külföld tájékoztatásának szolgálatába állította.

A XVIII. század eleje az időszaki sajtó virágzásának első ideje egész Európában. 1703 augusztusa óta a Habsburg-birodalom országait egy Bécsben szerkesztett félhivatalos jellegű lap, a *Wiennerisches Diarium* tájékoztatja az eseményekről.[15] Magyarországra — különösen a Rákóczi-szabadságharc nyolc esztendeje alatt — egész Nyugateurópából áramlanak az újságok, s híreik levelek útján, kivonatos szövegekben ismertté válnak. Gazdag gyüj-

---

[10] Márki említi i. m. I. kötetének 316. lapján a 10. jegyzetben.

[11] L. Vincze György „debreceni typographus" folyamodványát Rákóczihoz, melyre a fejedelem 1705. július 6-án válaszolt. (O. L. II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának levéltára. Extractus Instantiarum, 121. sz. bejegyzés.)

[12] Idézet az újvári pátens Bercsényihez intézett kísérő-leveléből. 1706. július 10-én kelt Érsekújvárott.

[13] L. a 6. jegyzetet.

[14] L. a III. fejezet 2. pontját.

[15] A lap változatos történetére nézve jó útbaigazítást ad Hanskarl Erzsébet: *Budai, óbudai és pesti hirek a „Wiennerisches Diarium" első ötven évfolyamában. (1703—1752.)* című publikációja bevezetőjében. (*A Fővárosi Könyvtár Évkönyve.* VIII/1938. 182—184. l.)

tésünk van a Rákóczi-korabeli magyarországi újságolvasásról, erről azonban külön tanulmányban szeretnénk beszámolni. A *novellák* kézről-kézre járnak, s híreikkel megnyugtatják vagy megzavarják az emberek elméjét. Rákóczi felismerte: milyen sokat árt az ellenséges sajtó a szabadságharc ügyének, olykor még idehaza is, ezért kapott Eszterházi kitűnő ötletén, s tette a felkelés félhivatalos közlönyévé a *Mercurius*-t. „Ne láttassék mind igaznak lenni, az kit az idegen nemzet szokott promulgálni novellákban", a „németh hazugó novellák" ellensúlyozására készült a kurucok újsága. Tábori, vagy katonaújságnak mondani éppen ezért tévedés.[16]

II.

A kurucok újságára először Szalay László figyelt fel, mikor *Magyarország története*-nek VI. kötetét írta. Az 1705. évi május—júniusi eseményekről szólva, a lap *Mercurius Hungaricus* néven megjelent első ismert számát is felvette forrásai közé. Ezzel a szerény utalással kezdődik a Mercurius-irodalom, 1859-ben. A Mercurius-probléma azóta a magyar sajtó történetének egyik legfontosabb kérdése.

Részletesen először Szalay tanítványa, Thaly Kálmán foglalkozott vele *Az első hazai hírlap 1705—1710.* című 1879-ben megjelent tanulmányában.[17] Aprólékos gondossággal gyüjtögette össze benne a *Mercurius* történetére vonatkozó töredékes levéltári adatokat. A Szalay kezén megforduló számot már hiába kereste a gróf Károlyi-nemzetség levéltárában, csak egy, Szalay készítette, rövid kivonatát közölhette dolgozatában. Ráakadt azonban az 1708. évi július 25—augusztus 9-i számra. Ezt előbb magyar fordításban ismertette a *Vasárnapi Ujság* olvasóival 1866-ban, majd eredeti szövegét is közölte említett tanulmányában. Több nyomtatott példányt hosszú pályafutása alatt sem talált. Figyelme azonban kiterjedt a lap kéziratos szövegeire is. Az 1708-as számot nem is betűhíven adta ki, hanem összevetette kéziratával s egy kontaminált szöveget hozott létre. Megtalálta az 1710. januári szám kéziratát, amelynek később nyomtatott példányát is előkerítették, továbbá a csak kéziratból ismert 1706. augusztusi számot. A *Mercurius*-sal hozta összefüggésbe az 1705. júniusi kömlődi harcokról szóló kéziratot: a *Földvár körül való dolgokrul irt Novellá*-t, amely tanulmányában szintén megjelent.[18]

A *Mercurius* nyomtatott számait még Thaly életében két szerencséskezű kutató gyarapította. Marczali Henrik a berlin-dahlemi *Preussische Geheimes Staatsarchiv*-ban két számot talált: az egyik az a szám volt, amelyre már Thaly is hivatkozott, a Szalay-lelte elkallódott szám, a másik az 1705. augusztusából való. Marczali felfedezését Thaly ismertette a *Magyar Könyvszemle* 1883-as évfolyamában, s mindjárt közölte a berlini számok teljes szövegét is. Itt tette közzé a *Mercurius*-ról talált újabb adatait.

A Mercurius-kutatás történetében eddig legnagyobb sikere Hellebrant Árpádnak volt: egyszerre három ismeretlen számot talált a kiskartali

[16] Szimonidesz Lajos *Mercurius* tanulmányának címe: *II. Rákóczi Ferenc hadi ujságja*. Bp., 1940. (Különnyomat a *Magyar Könyvszemle* 1939. évfolyamából.)

[17] *Értekezések a történelmi tudományok köréből.* VIII. 4. Ezentúl csak *Értekezések*.

[18] Ezt a címet — bár idézőjelben adja — Thaly adta Bottyán 1705. június 10-én kelt címnélküli jelentésének, amelynek nyilvánvalóan semmi köze nincs a *Mercurius*-hoz, csupán olyan hadműveleti napló, mint Eszterházy Dánielé, melyre Thaly szintén úgy hivatkozik, mint a *Mercurius* előzményére. (L. a III. fejezet 1. pontját.)

Podmaniczky-Degenfeld-könyvtárban. Megtalálta a kéziratban már ismeretes 1710. januári és a korábban teljesen ismeretlen 1710. februári és 1710. márciusi számot. Mind a hármat publikálta a *Történelmi Tár* 1895. évfolyamában. Szimonidesz Lajos, abban a hiszemben, hogy teljesen ismeretlen *Mercurius*-számokat talált, a kiskartaliakat hasonmásban adta ki a *Magyar Könyvszemle* 1939-es kötetében.

Az eddigiekben felsorolt számoknak azonban újabb példányai is kerültek elő. Kont Ignác a francia külügyminisztérium levéltárában meglelte az 1708-as számot,[19] amely a Károlyi-nemzetség levéltárában Thaly óta szintén lappangott. Mi találtuk meg és adtuk ki a *Magyar Könyvszemlé*-ben 1946-ban.

Az 1705. májusi számnak egykorú kéziratos példányát Markó Árpád fedezte fel az evangélikus egyház levéltárában.[20] Géresi Kálmán arra figyelmeztette a kutatókat, hogy az 1705. augusztusi szám nyomtatott példánya megvan a lőcsei evangélikus egyházközség könyvtárában is.[21]

Ha a most felsorolt adatokat összegezzük, azt látjuk, hogy a *Mercurius*nak mindössze hat számát ismerjük, bár 13 nyomtatott és kéziratos példánya került elő:

Az 1705. májusi számból van 2 nyomtatott példány: egy Budapesten, egy Berlinben; egy kéziratos példány Budapesten.

Az 1705. augusztusi számból is két nyomtatott példány ismeretes: egyik Berlinben van, a másik Lőcsén.

Az 1706. augusztusi számnak csak fogalmazványa került elő.

Az 1708. augusztusi szám két nyomtatott példányban van meg: az egyik Budapesten, a másik Párisban, kéziratos másolata is fennmaradt.

Az 1710. januári számnak van egy nyomtatott és egy kéziratos példánya, mind a kettő Budapesten.

Az 1710. februári és

az 1710. márciusi számnak csak Budapesten őrzött nyomtatott példányát ismerjük.[22]

1895. óta a *Mercurius*-nak csak olyan példányai kerültek elő, melyek már korábban is ismertek voltak.

A *Mercurius*-ról szóló irodalom mind a mai napig Thaly megállapításait tette magáévá. 1866-ban, mikor a Mercurius-kérdéssel először foglalkozott, Thalynak még az volt a véleménye, hogy a *Mercurius* alkalmilag megjelent újságlapok sorozata, tizenhárom esztendővel később azonban már *rendszeresen megjelenő* időszaki kiadványnak minősítette. 1879-ben megjelent nagy tanulmánya: *Az első hazai hírlap* már ennek a praeconcepta opinio-nak a bizonyítására szolgál: „Hévvel hansúlyozom — mondotta — a magyar hírlapirodalom kezdeményezésének dicsőségét a Rákóczi-kortól elvitatni senki sem birandja".

---

[19] *Bibliographie française de la Hongrie (1521—1910.)*. Paris, 1913. 233. l.

[20] *II. Rákóczi Ferenc, a hadvezér* című könyve (Bp., 1934.) 81. lapján említi.

[21] *A lőcsei új könyvtár* című cikkében: *Századok*, 1906. 670. l.

[22] A bibliográfiai irodalom sehol sem sorolja fel teljesen a *Mercurius* meglévő számait. A RMK. a II. kötet 2228. tételszáma alatt említi a két 1705-ös berlini számot és a Károlyi-nemzetség levéltárában talált 1708 ast. Mivel a lapból egyetlen példányt sem látott, leírása pontatlan és használhatatlan. Szimonidesz nem ismeri Hellebrant publikációját, s nem tud Kont, Géresi és Markó adatairól. Dezsényi Béla bibliográfiai kézikönyvéből *(A magyar hírlapirodalom első százada (1705—1805.)* Bp., 1941.) szintén kimaradtak a Szimonidesznél is hiányzó adatok.

Midőn a Marczali-féle számokat kiadta, publikációjának bevezetésében ezeket írta: „1866-iki ... értekezésemben ... ismertetett 1705- és 1708-iki két szám után határozottan kifejeztem azon nézetemet, hogy lehetetlen csak elképzelni is, miszerint a magyar rendek hasonló hírlapok útján ne tudatták volna háborújok egyéb nevezetesebb eseményeit is az érdeklődő külfölddel, s ezen egykorú röpívek még netalán lappangó példányai felkutatásának fontosságát névvel hangsúlyozám. A buzdítást azonban elsősorban magamra alkalmazva, azóta folytatott történelmi búvárlataimban folytonos élénk figyelmet szenteltem e tárgynak és noha a lengyel-, német- és franciaországi könyvtárakat még át nem vizsgáltatván, a *Mercurius Veridicus*-nak további példányaira nem akadhattam is: mindazáltal találtam számos oly egykorú följegyzésre, vonatkozásra és hírlapfogalmazatra, melyekre hivatkozva most már bátran merem állítani, hogy az 1866-ban még általam csak röpívekül emlegetett „Mercurius Veridicus ex Hungaria" hat évfolyamon át fennállott rendszeres heti, utóbb havi közlöny volt. Ez tehát hazánkban megjelent első hírlap, nem a Bél Mátyás-féle 1721—22-iki „Nova Posoniensia". Hogy ezen a hazai hírlapirodalom történetére nézve nagyfontosságú, mert annak kiinduló pontját képező állításomat minél világosabban bizonyíthassam: elhatározám jelen értekezésemben kor szerinti renddel s szó szerinti hűséggel mindazon adataimat közzé tenni, amiket eddigelé, 14 évi kutatás után a fennforgó tárgyról összegyüjtenem sikerült. Közlöm pedig, saját combinatióimmal kísérve, szó szerint azért, hogy belőlük mások is tetszésökhöz képest kivonhassák okoskodásaikat és ezek folytán a hazai hírlapirodalom kezdetének kérdése véglegesen eldönthessék." A *Mercurius* történetéről gyüjtött adatai hosszú során végigtekintve, Thaly annak a meggyőződésének ad kifejezést, hogy ezekre épített érvelése cáfolhatatlan. Ebből viszont az következett a kutatás számára, hogy keresgélje össze, kutassa fel a lap hiányzó számait, hiszen a nyolc éven át folyó lapnak mindössze hat száma ismeretes.

Thaly bizonyító adatait senki sem vizsgálta felül, ezért sajnálkozott Markó Árpád a hiányzó számok elkallódásán: „A magyar történet szempontjából örök veszteség, hogy e hat évig élő hivatalos folyóirat teljes gyüjteményét a mai napig nem sikerült megtalálni." Ha a *Mercurius* valóban rendszeresen megjelenő, 1705. májusától heti, 1710. januárjától havi újság volt, a veszteség óriási, a hat meglevő számmal szemben legalább 210 hiányzó áll szemben. De lehetséges-e, hogy míg a megjelent számok óriási többsége minden nyom nélkül elkallódott, addig a megmaradt számokból duplumok és kéziratos példányok is kerültek elő? Nem ébreszt-e gyanút, hogy Budapesten, Párisban és Berlinben csak olyan számok bukkantak fel, amelyek valamilyen formában idehaza is előkerültek?

Már maga ez a meggondolás is kötelességünkké teszi Thaly adatainak felülvizsgálását: hátha nem is annyira cáfolhatatlanok, mint gondolta? Az ő felhívásának engedünk, mikor adatait és a kutatásainkat megelőző adatokat időrendbe állítjuk és megrostáljuk.

III.

Adatai és érvei így következnek:

1. 1705. április 5. Magyarszögyén. Bercsényi levele Rákóczinak. *Archivum Rákócziánum*, IV. (1875.) 439.

„Az diariumot institualtatom."

E mondathoz Thaly ezt a megjegyzést fűzi: „A Rákóczi által Eszterházy Antal indítványára kiadatni rendelt nyomtatott hirlapok számára készülő hadi tudósitások és pedig itt

név szerint a három város elfoglalásáról szóló napló értetik, — melyet lásd alább, az április 14-iki levélhez mellékelve". A napló címe: *„Diarium Serenissimo Electo Transylvaniae Principi ac Domino Domino Francisco Rákóczy de Felső-Vadász etc., etc., occasione (occupationis) Trium Liberarum ac Regiarum Civitatum: Modor, Bazin et Szentgyörgy humillime praesentandum"*. (Archivum Rákóczianum, 462—465.)

Thaly téved. Eszterházi Dániel *Diarium*-a nem a *Mercurius* számára készült tudósítás, hiszen a lap terve csak Eszterházi Antal 1705. április 14-i levelében merült fel.

2. 1705. április 14. Kassa. Eszterházi Antal levele Rákóczinak. *Értekezések*, 10—11.

„Hogy Ngod méltóságához és édes hazámhoz való buzgó készségemet minden hasznossal s jóval megbizonyithassam, — vévén méltó consideratióban más, ezzel advicinált országoknak non absque fructu practikált dolgait, mellyek partim intuitu stratagematis bellici, partim vero de more regni et consolationem suorum regnicolarum, extraneorum vero incutiendum metum, külemb-külemb állapotokat kinyomtattatván, idegen országokban is exmittáltatják, — ezt pedig látván hazánknak semmi kárára, se pedig Ngod praejudiciumjára vergálni: in omnem fortunae eventum, pro primo egy-két exemplárt de rebus in Hungaria gestis imprimáltattam, mellyek közzül ime praesentibus includálván egyet, alázatossan megküldettem Ngodnak; kit is erga ruminationem ha méltóztatik kegyelmesen approbálni, approbálván confirmálni, — az mint el is várom ez iránt való kegyelmes resolutióját Ngodnak, — minden halogatás nélkül Lengyel-, úgy más országokba is, az hová Ngod méltóztatik disponálni, transmittálni fogom: ne láttassék mind igaznak lenni, az kit az idegen nemzet szokott promulgálni Novellákban. Azért jovallanám, Kegyelmes Uram, ha tovább is egy bizonyos novellista subordináltatnék, az ki is pure et praecise csak ebben industriálván, mindeneket seriesben venne. Magam is, amennyire lehet, abban cooperálódom. Kegyelmes Uram, ha szintén mind igaznak nem comperiáltatik is, — azzal nem nagyot vétünk!"

Thaly megjegyzései: „Hátlapjára az előkészitő udv. titkár kurta kivonatokat irt, mely igy kezdődik: „Tractusát kinyomassa-é? Novellista maga is lesz." — „Ma már, fájdalom, hiányzik e nagybecsü melléklet."

A *Mercurius* itt említett első száma azóta sem került elő.

A fejedelem válaszát Eszterházi levelére Thaly eredmény nélkül kereste. „Hogy mit válaszolt közvetlenül Eszterházinak? s megengedé-e az ezáltal kinyomatott első hirlapokat a külföldre széjjelküldözni? Arról ugyan nincs tudomásunk: de van, igenis, arról, hogy az indítványt tényleg elfogadta, — mert a vezénylő-tábornokokat és főbb várparancsnokokat mindenfelé szerte az országban azonnal utasítá az alattok és körülöttük történő nevezetesb eseményeknek hirlapi közlésre szánt rövid leíratására s az (ekkor Egerben időző) fejedelmi udvarhoz mielőbbi beküldésére. Udvari cancelláriájának pedig meghagyá, hogy e beérkező jelentésekből — azokat latin nyelvre fordítván, — hétről-hétre kinyomatandó hirlapokat szerkesszen." Mire alapította Thaly ezt az állítását, hogy Rákóczi rendeleteket adott ki a *Mercurius* hírekkel való ellátására és szerkesztésére? Ez csak négy esztendő multán derült ki, midőn újabb Mercurius-dolgozatában a következő adatot közölte:

3. 1705. április 28. Medgyesi tábor. Forgách Simon levele Rákóczinak. *Magyar Könyvszemle*, 231.

„Az Novellák iránt magamnak is intentiómban vala, hogy az mostani parancsolatja szerint Ngodnak az itt történhetők is expediáltassanak; csakhogy — szégyen megirnom! — az itt való vitézekkel ritkán vitethetek olly actust véghez, hogy méltó volna irásban feltenni; az mik történnek mindazáltal, igenis, tétettem dispositiót, hogy mind azok rendivel consignáltatván, scriptotenus postai alkalmatosságokkal expediáltassanak."

4. A fejedelem rendeletére utal a következő tudósítás is:

1705. június 14. Szered. Bercsényi levele Rákóczinak. *Archivum Rákóczianum*, IV. (1875.) 573—574. *Értekezések*, 16—17.

„Két hadnagya Ebeczki uramnak fogadást tettek: németet ki fog előbb? Friedrich 15 lóval kivágta Pozsannak az kilső hóstát kapuját, kihajtotta az marhát, — németet nem kaphatott fogni, de öltek hármot. Az másik, Szabó István, általuszott az Dunán lopva, kettöt vágtak, egyet hozott; mellyik az nyertes? Ez lopva próbált, usztatva rabot hozott, — amaz nyilván próbált az városon, nyert, de rabot nem hozott; quis palmam obtinuit? Szép volna illyen kérdésformában nyomtatni az Diariumban. Éntőlem ugyan mindenik nyér, mert mindeniket megajándékozom."

5. Thaly *Az első hazai hirlap* c. dolgozatának befejezése után értesült arról, hogy Marczali Henrik Berlinben két *Mercurius* számot talált. Egyik a Thaly-ismerte adatok időrendjében itt következő 1705. májusi szám. Dátumai: Agria, 30. Maji. — Ex Castris ad Vagum, 24. Maji. — Ex Vallo Imsóth, 26. Maji. — Ex Castris ad fluvium Körös, 28. Maji. — Ex Transylvania, 24. Maji.

6. 1705. július 8. Lőcse. Berthóti Ferenc levele Rákóczinak. *Értekezések*, 17—18.

„Ráday Pál uram levelét vettem, az kiben kivánja ő Kglme, hogy hetenként Ngod kegyelmes determinatioja szerint Ngod szerencsés progressusinak folyamatjit imprimáltassam s küldjem ő Kglme után, minthogy nagy emberek kivánják odabé tudni az dolgokat, legkiváltképpen Krakkóban levő svéciai Commendans-General Strombergh, ki is Principálissának hetenként kivánja azokkal kedveskedni. Én penig valameddig Ngod kegyelmes parancsolatját nem veszem, s a Tekintetes Cancellariárul meg nem küldetik, — semmit nem imprimáltathatok s nem is imprimáltatok, hanem várom alázatosan ez iránt Ngod kegyelmes determinatióját."

Thaly Berthóti e leveléből ezeket következteti: *a)* A lap „szerkesztésével, a vezénylőtábornokoktul közvetlenül az udvarhoz beküldött jelentések nyomán, az udv. cancellária volt megbizva", tehát Eszterházi nem kapott megbízást Rákóczitól. Thaly szerint azért nem, mert Kassáról a Vágvidékre, a hadak közé távozott. *b)* „Kassán a hirlapnyomtatás Eszterházi ..... távoztával, a különben is ekkor igen rendetlen és hanyatló ottani nyomdában, megszünt, s a további nyomtatás ..... Lőcsére — hol a hires Brewer-nyomda létezett — tétetett vala át, hogy a nyomtatásra s szétküldésre ezentul Berthóti Ferenc ügyeljen föl, Eszterházi helyett." *c)* „Ráday Pál udv. tanácsos és erdélyi cancelláriájának igazgatója, ekkor tájban Lengyelországon át a berlini udvarhoz és XII. Károly svéd királyhoz küldetvén követségbe: tudtára adatott, hogy a *Mercurius Veridicus*nak is ujabb számaiból bizonyos mennyiségű példányok utána fognak expediáltatni, hogy azokat a barátságos külföldi államok ministerei és hadvezérei között szétoszsza."

Következtetései nem egészen helytállóak. Látni fogjuk, hogy Eszterházi nem azért vált meg a *Mercurius*-tól, mert tábornoki feladatai akadályozták. Nincs döntő bizonyíték arra, hogy az első szám Kassán készült volna, viszont a levelet megelőző — 1705. májusi — számot is Lőcsén nyomták. A levélből nem lehet kiolvasni azt, hogy Rákóczi új *Mercurius* számokat igért volna Rádaynak, hiszen — mint a következő adatból kiviláglik, — csak az ő kívánsága határozta el egy újabb szám kibocsátását.

7. 1705. július 13. Kéméndi tábor. Rákóczi válasza Berthóti levelére. *Értekezések,* 19.

„Hogy Ráday Pál hivünk kivánságának eleget tehessen Kglmed: meghagytuk cancelláriának: hetenként compiláltatván Kglmeddel közöljék, Kglmed pedig Lőcsén imprimáltatván, dirigálja ő Kglme kezéhez."

Thaly Ráday idézett kérésére és Rákóczi utasítására építi azt a feltevését, hogy a *Mercurius* „rendszeres heti közlöny" volt: „És férhet-e még ennyi s ily határozott hangú fejedelmi intézkedés után kétség ahhoz, hogy tehát a *Mercurius Veridicus* csakugyan hírlap volt?" Pedig már a következő adat is kétséget ébreszt.

8. 1705. július 22. Lőcse. Berthóti levele Rákóczinak. *Értekezések,* 19.

„Ráday Pál uramnak küldendő novellákat még mind ekkoráig sem vettem."

9. Az adatok időrendjében most a másik berlini szám következik. Dátumai: Nitriae, 16. Mensis Augusti. — Ex Castris Serenissimi Principis ad Ivánka, 23. Aug. — Ex Bloquada ad Trencsinum, 20. Aug. — Ujvárino, 19. Aug. — Ex Transylvania, 16. Aug.

Ez a szám már *Mercurius Veridicus ex Hungaria* címmel jelent meg. Thaly szerint „Jablonsky superintendens, a porosz királyi udvar papja ... küldötte vala meg Ilgen ministernek", e révén jutott a berlin-dahlemi *Preussisches Geheimes Staatsarchiv*-ba. *Jablonsky*hoz kétségtelenül Ráday révén került mindkét berlini szám. — Thaly megjegyzése: „1705 augustus harmadik hetéről való", azt sejteti, hogy előtte még két augusztusi szám megjelenését tételezte fel.

10. 1705. szeptember 10. Szécsény. Rákóczi levele br. Meszczimszky Pálnak. *Értekezések,* 20.

„Literas praetitulatae Dominationis Vestrae una cum transmissis Novellis, gratanter percepimus. Qualia vero hic nova agantur, — ex acclusis Novellis intellectura erit."

„A fejedelem ... a lengyel főur e szivességét a *Mercurius Veridicus* ujabb számainak megküldésével viszonozza vala" — írja Thaly. Ezt az adatot csak annak bizonyítására lehet felhasználni, hogy az 1705. augusztusi szám szeptember 10-én, — 17 nappal az utolsó tudósítás után már a kancellárián volt.

11. 1705. november 7. Nagyszombat. Bercsényi levele Rákóczinak. *Archivum Rákóczianum,* IV. 731. *Értekezések,* 20—21.

„Igen kivánnák az követek az szécséni actákat és Confoederatiót diákul: azt mondám: most van nyomtatásban, — elhiszem penig: nem lehet, de Ngod parancsolatja nélkül nem cselekedhetem. Kivánták az nyomtatni szokott Magyar Diárium-novelláknak is continuatióját, és az mi hadi tiszteinknek rend szerént való neveit, mert históriákat iratnak ezen mi actáinkbul."

Thaly ezt a tudósítást így értékeli: „Bercsényi e szavai meggyőző bizonyiték arra nézve, hogy a kurucz hirlap folytattatott, és hogy a megelőző számok a britt és holland közbenjáró ministereknek már előbb megküldettek volt." Értelme éppen ellenkezője ennek: a mediátorok a *Mercurius* folytatását kívánták azért, mert az elakadt.

Az 1705. évből Thaly 11 adatot gyűjtött össze. Ha ezeket józanul mérlegeljük, erre az eredményre jutunk: A *Mercurius*-t Rákóczi hetenkint akarta megjelentetni, a folyamatos megjelentetés szándéka tehát kétségtelen; a meglevő adatok azonban csak három szám kiadásáról tudósítanak: az első Esterházi Antal kísérleti száma, a második a fejedelmi kancellárián kiadott májusi szám, a harmadik az augusztusi, ez Ráday ösztökélésére látott napvilágot. Ha adatértékelésünk helyes, az újabb adatok megállapításunkat fogják erősíteni.

12. Az 1706. évből egyetlen levéltári adatunk sincs a *Mercurius*-ról, megvan azonban egy augusztusi szám kézirata. Dátumai: Ex Castris ad Strigonium positis, 19. Augusti. — Die 20. Augusti. — Die 20. Augusti. — Die 21. Augusti. — Die 21. Augusti. — Die 18. Augusti. — Die 12. Julii, Constantinopoli. — Die 22. Augusti. — Die 24. Augusti. — Die 25. Augusti. — Die 26. Augusti. — Die 28. Augusti, apud Strigonium. — Die 28. Augusti.

A fogalmazványt Thaly a vörösvári Rákóczi-levéltárban találta, s két ízben is kiadta. Először 1879-ben *Az első hazai hirlap* c. dolgozatában, másodszor az *Archivum Rákócziánum* IX. kötetében 1883-ban. Az utóbbi publikáció nem teljes szövegű, 13 cikkéből a kötet anyagába *(Bottyán János vezénylő tábornok levelezései s róla szóló más emlékezetre méltó iratok. 1685—1716.)* beleillő 1., 2., 3., 10., 11. cikkeket tartalmazza, anélkül, hogy Thaly ezt a kiadványban egy szóval is megemlítené.

Nyilt kérdés: megjelent-e nyomtatásban ez a gazdag tartalmú szám? Thaly bizonyosra veszi, sőt azt állítja, hogy az 1706. év folyamán, ezt megelőzőleg, több szám látott napvilágot. Érvelése nem meggyőző: „Figyelemreméltó — írja — mindjárt a hirlap kezdete: „Hodie" ... valamint a Károlyirul szóló aug. 21-iki tudósítás vége: „Praesens curririus nuperrimam triplicem stragem Rascianorum confirmat." Amennyiben mind e két hely mutatja, hogy a jelen hírlapszám folytatás, melyet szükségkép más számoknak, és pedig rövid idő előtt megjelent számoknak kellene megelőzniök. Az idézett végszak éppenséggel visszautalás az előbbi számra, melyet — fájdalom — nem ismerünk. Szóval, maga a szöveg irálya is mutatja, hogy rendszeresen megjelenő ujság áll előttünk." Még a szóbanforgó szám megjelenése sem látszik valószínűnek. Minden egyes ismert számról van levéltári adatunk, erről nincs. Berthóti Ferenc 1706. évi leveleiben sem. Nyilván kéziratban maradt, s nem is nehéz rájönni, hogy miért. 1706. szeptemberének első napjaiban már kezd megbénulni az élet a Felvidéken, a kuruc hadvezetés lázasan készülődik Rabutin támadásának elhárítására. Ezekben a nyugtalan napokban fontosabb gondja is volt a fejedelemnek, mint a *Mercurius*, s talán a lőcsei nyomda üzeme is hetekre megállt. Mire a veszély elmúlt, a szám elveszítette időszerűségét, s nem volt értelme többé kinyomatásának.

Az 1707. évből sincs adat. Thaly egy Bercsényi-levélből vett idézettel akarja a *Mercurius* életbenlétét bizonyítani.

13. 1707. február 18. Ungvár. Bercsényi levele Rákóczinak. *Archivum Rákócziánum*, V. (1877.) 362.

„Az erdélyi jó hireket örvendem szivem szerint; ugy látom, parantur viae Domino. Hogy azonban szaporitsam én is az jó hireket: imé, accludálok alázatossan más levelet is Nagyságodnak; talán jó lesz ezt csak elhinnünk, ne is várjuk confirmátióját, — csak igy kell az gazettákban bocsátani."

Nem lehetetlen; hogy Bercsényi a *Mercurius*-ra gondolt, mikor ezeket a sorokat írta. A Rákóczi-kor sajtótörténetét azonban nem szabad csak a Mercurius-kérdésre korlátozni, fel kell vetnünk a kérdést: nem kísérelték-e meg a kurucok a külföld tájékoztatását a velük rokonszenvező idegen sajtó útján? Volt ilyen külföldi sajtó? — ez is tisztázatlan kérdés. Ha Bercsényi mégis a *Mercurius*-ra gondolt, ez az adat akkor sem bizonyíték a folyamatos 1707. évi megjelenés mellett, sőt egy szám kiadására sem.

Az 1708. tavaszáról idézett két adat sem bizonyíték a *Mercurius* megjelenése mellett.

14. 1708. április 11. Beszterce. Bercsényi levele Rákóczinak. *Értekezések*, 26. *Archivum Rákócziánum*, V. 626.

„Görgénnek, quod posteros et gloriam gentis, dücsésségessebb az históriája, megtartásánál; méltó is lesz ezt divulgálni, ..."

„Ez alatt nyilván a hirlapi közhirré-tételt érti, a mi kétségen kivül meg is történt." Nem kétségtelen, hogy megtörtént; bizonyíték nincs rá. S megtörténhetett másképen is, mint a *Mercurius* útján.

15. 1708. május 18. Beszterce. Bercsényi levele Rákóczinak. *Értekezések*, 26. *Archivum Rákóczianum*, V. 655.

„Akartam Blaskovics Uramot előrebocsátanom az zászlókkal, hogy Morvában való szerencsés járásárul Ocskai Uramnak maga tehessen relatiot. Nem igen szemrevalók ugyan az zászlók: de valent satis pro augenda fama et faciendo bono sangvine... Ezt meg lehetne cum declaratione még írnya az külső országra is, — lám ők kissebbet is hírrelnek!"

„Itt is határozottan hirlapi uton leendő informálása a külföldnek értetik" — írja Thaly. — Erre az adatra is áll, amit az előzőről mondottunk.

Az 1705. augusztusától 1708. augusztusáig eltelt három évről — az 1706. augusztusi szám kéziratán kívül — Thaly egyetlen levéltári adatot sem talált a *Mercurius*-ról. A tárgyalt három 1707—1708. évi „adat" csak arra nézve szolgál bizonyítékul, hogy a kurucokra nézve kedvező eseményekről (egy ismeretlen tartalmú jó hírről, Görgény hősies védelméről és egy szerencsés morvai beütésről) „pro augenda fama" tájékoztatni akarták a nagyvilágot. A *Mercurius*-ra vonatkozó adatokat ugyanaz a fátum érte volna, mint a *Mercurius* számokat: az elveszettnek tekintett számokról az adatok is elvesztek volna? A soron következő adat-sorozat az ellenkezőjét bizonyítja.

16. 1708. augusztusában megjelenik egy Mercurius-szám. Előkerült nyomtatásban, megvan a fogalmazványa, s két levéltári adat is szól róla.

Datumai: Ujvarini, 6 Mensis Augusti. — Ex Castris ad Szécsény positis, die 9. Augusti. — Vigesima-quinta Julii, ex Castris ad Sopronium positis. — Ibidem, 1 Augusti. — Ex Castris ad Albam Juliam Transylvaniae positis, die 28. Julii.

E számot Thaly 1865-ben a Károly-nemzetség levéltárában találta. Azután nyolc évtizedre eltünt a kutatók szeme elől.

17. Augusztus 20. Lőcse. Berthóti Ferenc levele Károlyi Sándornak. *Értekezések*, 32.

„Nem kétlem, máshonnan is értette Nagyságod az trenycsényi szerencsétlenséget, az kit sokkal nagyobbra exaggerállyák már az bécsy novellákban is, mint sem magában volt az dologh, ki miá nem kevés consternátióban volt ezen a földön az ember..."

A következő mondat Thalynál nincs meg. Az eredeti levélből idézem: „Mostani trencsényi casusrul való novellákat Felséges Urunk parancsolattyábul imprimáltatván, kivántam Nagyságodnak is meg küldenem, ugy az bécsi novelláknak pariáját is."

18. 1708. augusztus 22. Eger. Aszalay Ferenc levele Károlyinak. *Értekezések*, 32—33.

„Noha Szécsénybül 8. currentis, post infoelicem conflictum Trencséniensem 5. die, szerencsétlenségünkrül bövebben tudósitottam Exciádat: mindazonáltal azólta nyomtatásban jövén ki mind arrul s mind más occurentiákrul való relatió, — ime Nagyságodnak alázatossan accludálom."

„Az 1708-ik évből a *Mercurius Veridicus*ról a fönnebbieknél több adattal, fájdalom, eddigelé nem birunk; mily érdekes volna pedig, például az Ocskay László s Bezerédy Imre árulásairól, Balogh Ádám sept. 2-iki kölesdi győzelméről, vagy Érsek-Ujvárnak az ostrom alól lett fölszabadulásáról és a sáros-pataki országgyülésről kiadott — bizonyára kiadott! — számokat fölfedeznünk." E sorokat Thaly 1878-ban írta. Utána még jó három évtizeden

át „buvárolta" a Rákóczi-korra vonatkozó levéltári emlékeket, gondos gyűjtése előttünk fekszik *Kuruckori-Okmánygyűjteményé*-ben.[23] A Mercurius-kérdésben egyetlen lépéssel sem tudott előrejutni.

1709-ből Thalynak két adata van arra, hogy „a hirlap 1709-ben is megjelent — talán már ekkor, sőt talán már 1708-ban is csak két hetenként, avagy havonként".

19. Az egyik Csécsi János havi krónikájának *(Historia rebellionis Rákócziana)*[24] 1709. január havi beszámolója: „Per totum Regnum Hungariae ingens rumor spargitur de fortalitio Leopoldstadiensi, a Comite Generali Antonio Eszterházy felicissime expugnato; — quae fortuna, ut vera, jam in Novellis hic et ibi spargebatur, et ut vera credebatur; eadem Novellae eundem affirmabant Arcem quoque Szered, ad flumen Vágum per eundem expugnatum; — cum tamen nihil in re fuerit, praeterquam, quod pontem ejus loci decantatum, Germanis transire volentibus, insigniter defenderit, cum aliquot Germanorum periculo."

Thaly a folyamatosság bizonyítása érdekében váddal illeti a kuruc hírszolgáltatást: „Semmi kétség, hogy Tsétsi itt, az ismételve idézett „Novellák" alatt a *Mercurius Veridicus*-t érli, és csakis ezt értheti, — mely a háboru szerencsétlenségei folytán csüggedező hazafikedélyek fölfrissitésére találta és tálalta fel ama vigasztaló hireket." Majd a lapalji jegyzetben, hogy valamit mégis megmentsen a *Mercurius* becsületéből, ezt írja: „E hir hihetően Körmend vára s a ballai sánc bevételéből eredt."[25]

A vád alaptalan, a *Mercurius* nem közölt légbőlkapott híreket. Rákóczi nem osztotta Eszterházi „tág lelkiismeretű" felfogását: „Ha szintén mind igaznak nem comperiáltatik is, — azzal nem nagyot vétünk!" s a „német nyomtatott hazugságok" ellen megbízható hírekkel akart küzdeni. Bercsényi szerint is az a lap feladata, hogy „a naponként hazudozókat havonként egyszer megcáfolja". A *Mercurius* Markó Árpád véleménye szerint „tartalma szerint középúton haladt a tárgyilagos történeti krónika és a politikai eszélyesség diktálta időszerű közlemények között. A vereségeket, kényszerű visszavonulásokat óvatosan körülíró magyarázó szövegezése, a kellemetlen dolgokat teljesen mellőző irányzata azt mutatják, hogy a *Mercurius* nem tartotta feladatának mindenütt az igazság kinyomozását és feltárását, hanem megelégedett a külföld és az ország közhangulatának csak általánosságban való tájékoztatásával". Alaptalan „vigasztaló híreket" azonban nem „talált és tálalt fel". A valóság az, hogy Csécsi tudósításában nem a *Mercurius*-ról van szó, hanem egy semleges vagy baráti sajtóorgánumról, mely egy kurucoknak kedvező hírt közölt. Annak igazolására, hogy érvelésünk helyteálló, idézzük Balogh Gáspár 1709. február 16-án Károlyihoz írt levelét: „Házunkhoz szerencsésen visszatérvén, minemü novelláim érkesztek, azokat convincálom Nagyságodnak. Adná Isten, hogy mind igazak volnának."[26]

20. Thaly következtetéseinek értékére még jellemzőbb a másik 1709-es adat.

1709. augusztus 1. Jósva. Bercsényi levele Rákóczinak. *Értekezések*, 34. *Archivum Rákócziánum*, VI. (1878.) 235.

„Dunántul is szaporán gyün most levelem; ime azért accludálom Fölségednek, hogy az tenorábul láthassa Fölséged respiratiójukat. Elhitték, látom, általgyün Haiszter, noha gazetában irják az ujváriak (nem nekem,) oly hirek volna: Pozsonbul inditottak munitiót, kinek érkezésikorra Pálfi is általmégyen."

---

[23] Országos Széchényi Könyvtár. Fol. Hung. 1389.

[24] Thaly adta ki a *Történelmi naplók. 1663—1719.* című kötetben 1875-ben: MHHS, 27.

[25] Eszterházy Antal 1709. április 13-án Sümegen kelt levelében ezeket írja a ballai harcokról: „Már az idén egy néhány rendbeli próbákat instituálván, derekas triumphusokat reportáltunk az téli üdőnek kemény és az havaknak nagy voltokkal is. Legelsőben is Soprony vármegyében situált Balla nevü helységnek duplás sánczát hadaimnak egy részével aggrediálván, annak külső sánczát két óráig tartó ostrom után Isten szerencséssen kezünkbe adta kevés emberünk kárával s az bent levő ellenségnek nem vető romlásával és feles lovaiknak el hozásával. (O. L. II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának levéltára.) Ez az esemény 1709. január 14-én történt Eszterházy 1709. január 23-án Bercsényinek írt levele szerint. (Thaly, *Gróf Eszterházy Antal kurucz generális tábori könyve. 1706—1709.* Bp., 1901. 307. l.) Nincs semmi köze a Csécsi-napló tudósításához.

[26] Bátorfaluról. Károlyi-nemzetség levéltára: Kuruckori iratok. Irregestrata.

E világosan érthető tudósításból ezt a következtetést vonja: „Ez nyilván az érsekujvári parancsnok részéről a *Mercurius* számára beküldött tudósításra vonatkozik." Holott értelme az, hogy az érsekújváriak egy német újságból tudomást szereztek Pálfi Dunántúlra való készülődéséről; Pozsonyból már municiót is indítottak útnak, s erről valakit, nem Bercsényit, tudósítottak: „Gazetákban — írják az újváriak — oly hirek volna" etc.[27]

1710-től szépszámú levéltári adat akad, mert három száma is ismeretes a *Mercurius*-nak: a januári, a februári és a márciusi száma. A levéltári adatok mind e számok valamelyikéről szólnak. Thaly úgy véli, hogy ez már „a hatodik évfolyam".

21. Csak a januári szám szövegét ismerte, ezt is csak kéziratból. Kiadta *Az első hazai hírlap* 34-40. lapjain. Dátumai: Ujvár, sive Neuhausel, quarta Januarii. — Cassoviae, quinta Januarii. — Eperjes, quinta Januarii. — Cassoviae, decima Januarii. — Eperies, decimaquinta Januarii. — Ex Castris ad Danubiam positis, 18. Januarii. — Ex Castris Transylvaniensibus ad Somlyó positis, vigesima Januarii. — Ex Castris Serenissimi Principis ad Heves positis, vigesimatertia Januarii. — Leutsoviae, vigesimaquarta Januarii. — Ujvár, vigesima sexta Januarii. — Homonnae, vigesima octava Januarii.

A fogalmazvány Bercsényi titkárjának, Ebeczky Sámuelnek a kezeírása, Bercsényi egy-két sajátkezű igazításával. Thaly az 1710-es adatok alapján helyesen következtette, hogy a *Mercurius* ekkor már „a fejedelmi helytartó: gr. Bercsényi Miklós cancelláriáján szerkesztetett". Helyesen mutatott rá arra is, hogy az 1710. évi számokat Bártfán készítették, mert Lőcsét 1710. januárjában már ostromolták a császáriak, s a város február 13-án német kézre is jutott.

22. A januári számra vonatkozik a következő adat:

1710. február 15. Ungvár. Bercsényi levele Brenner prépostnak. *Archivum Rákóczianum*, VIII. (1882.) 126. *Magyar Könyvszemle*, 231.

„Az magyar gazetákat megküldöttem, s hogy continuálni fogjuk, megirtam."

Az 1710. februári számot Thaly nem ismerte, de helyesen sejtette, hogy az alábbi adatok erre a számra vonatkoznak.

23. 1710. március 10. Kassa. Bercsényi levele Brenner prépostnak. *Archivum Rákóczianum*, VIII. 207. *Magyar Könyvszemle*, 232.

„Inhorruit nuper R. D. Vra ad casum Leucsoviensem, — inhorrescet jam ad perfidiam ejusdem Generalis Andrási, qui nuper tam gloriosam laudem aeterno foedavit dedecore: dum miseram, extrema virtute certantem Civitatem et tam generosam, Regno ac sibi fidam prodidit militiam, uti annexus loquitur Mercurius, qui typo actu mandatur, interim hic scriptum praemitto, misterium mox typo sequitur, ut adjuncta praeteriti mensis."

24. 1710. március 18. Kassa. Bercsényi levele Brennernek. *Archivum Rákóczianum*, VIII. 212. *Magyar Könyvszemle*, 232—233.

„Quod autem domesticarum rerum causam attinet: video Dominum Gortholt ex affectu et zelo suo quo erga nos ducitur, impatienter ferre, quod fides nostris non datur Novellis et Viennensia praevalent mendacia, non mirum: quia crebriora; certum, quid-quid „Mercurius" continet: pro veris habenda sunt; sufficitque inter dictim mentientis, mestruum cum veritate circumire „Mercurium". Binas Viennenses gloriantur victorias in typo, deflent in quarterrys; ridemus ea quatidie, dum Moraviam visitant, Posonium et Viennam circumvolant copiae nostrae, quae Martius feret „Mercurius"; Leucsoviensem proditionem declarat Februarius."

E két adat alapján írja Thaly: „Az 1705-ben hetenként kiadott hirlap, a háborus idők mostohára fordult viszonyai következtében, most már, úgymint 1710-ben, csak havonként jelent meg." Feltevésének helyes voltát — de nem az egész 1710. évre kiterjedően — a Hellebrant Árpád közölte 1710. január, február márciusi számok igazolták, a lap 1710. első évnegyedében valóban folyamatosan megjelenő havi újság volt.

[27] Hogy valóban így kell értelmeznünk e sorokat, ennek bizonyítására idézzük Érsekújvár parancsnokainak, Nagyszegi Gábornak és Ordódy Györgynek 1710. május 12-én Károlyihoz írt leveléből ezt a mondatot: „Pro curiositate németh hazugó novellákat is által küldettem Excellentiádnak, kit levelekkel nyertek el." (U. ott. 1710. Máj. Fasc. 1. A. No. 25.)

25. 1710. március 19. Bártfa. Okolicsányi Mihály levele Bercsényinek. *Értekezések*, 41. „Exiád kegyelmes parancsolatja szerint im 60 exemplárbul álló Novellákat küldettem Exiádnak; marad nálam is egynéhány, kiket Lengyelországban bé fogom küldeni."

26. Ez az 1710. februári szám. Tartalmára Thaly még csak következtetett. Dátumai: Bartphae, die tertia Februarii. — Ex Károly, Die sexta Februarii. — Eperjesino, Die septima Februarii. — Ex Castris ad Sz. Mártonkáta positis, Die octava Februarii. — Ujvarino, Die decima Februarii. — Eperjesino, decima quinta Februarii. — Ujvarino, Die decima sexta Februarii. — Ex Castris ad Szent-Martonkata positis, Die decima septima Februarii. — Szathmarino, Die decima octava Februarii. — Cassoviae, Die vigesima secunda Februarii. — Ex Károly, Die vigesima sexta Februarii. — Eperjesino, Die vigesima septima Februarii.

27. 1710. március 20. Bercsényi levele Brennernek. *Archivum Rákóczianum*, VIII. 217. *Magyar Könyvszemle*, 233.

Seculus est Mercurius in typo, hic denuo acclucus, qui in rei veritate explicat actum illum. Quis jam ex solis sibi contrarys relationibus veritatem Varsaviae eruat, nisi huc ad locum conflictus veniat et sepulta 2000 et ultra inimicorum corpora revidere velit."

A romhányi csatáról szóló tudósítást a januári szám hozta.

28. 1710. március 27. Bártfa. Okolicsányi Mihály levele Bercsényinek. *Értekezések*, 43. „Az typográphia iránt meghagytam: a mint lehet hamarjában, vegye rendben, hogy elküldhessük Kassa felé. ... Ha Exciádnak tetszeni fog itt imprimáltatni a Novellákot, előbbeni levelemben feltött difficultásra nézve, — mig rendben veszi, addig tudom, vehetem Exciád kegyelmes parancsolatját."

Az „előbbeni levél" Bártfán, 1710. március 24-én kelt. Thaly *Az első hazai hirlap* 42—43. lapján idézi: „Typográphia iránt való kegyelmes parancsolatját értettem. Kivánván ezért Exciád kegyelmes parantsolatjának eleget tennem: magamhoz hivattam az typographust és bűven megjelentvén neki Exciád intentióját s parantsolatját, legelsőben is felelt, hogy a typographia nem az övé, de a Nemes Városé; továbbra penig tudakoztam tüle; mennyi szekér kivántatnék abban lévő instrumentumok alá? Ahhoz ugyan sok szekér nem kivántatnék, hanem azt mondotta: ha igy fogja bolygatni, mint most van, nemcsak nagy kár esik benne, de ha szekér-hányásban összseegyvelednek a betük, — esztendeig ad imprimendum rendben nem veheti öket. Hanem, ha el kellenék iktatni innét: szintén ugy, juxta ordinem alphabeticum külömb-külömb rendben s kötésekben köllenék a betüket, mint ha imprimálni kellenék; mely rendben való vétel egy holnapig is, — a mint előttem mondotta — véghez nem mehetne. Jelentettem ugyan Biró Uramnak is az dolgot; egyebet nem felelt, hanem, hogy notabilis kár és confusio nélkül nem lehet elvitele, kiváltképpen ha hirtelen el kellenék vinni. Ezeket tehát megjelentvén, elvárom alázatosan Exciád további parancsolatját."

29. 1710. április 5. Bártfa. Okolicsányi Mihály levele Bercsényinek. *Értekezések*, 44. „Sugó Uram ő Kglme ideérkezvén, kezemhez adá Exciád kegyelmes parancsolatját. ... Az Novellákat actu imprimáltatom, holnap elküldem Exciádnak, és mihelyst elgyün Semsey Miklós Főstrázsamester Uram ide, typographiát is rabokkal együtt elviheti; már a szekerek is készen vannak, — kirül irtam ő Kglmének."

„Az 1710 mártius havi szám volt tehát az utolsó a Mercuriusból, mely Bártfán nyomatott, april 5-kén" — írja Thaly — mert a bártfai nyomdát április 17. körül Kassára szállították át. „Annyi bizonyos, hogy az átköltöztetett nyomda május elejére már rendben és működésben volt Kassán, ugy, hogy az april hórul kiadott hirlap már itt készülhetett el."

30. A márciusi szám Thaly kutatásai óta valóban előkerült. Dátumai: Ujvarino, Vigesima octava Februarii. — Ujvarino, secunda Martii. — Cassoviae, quarta Martii. — Ex Krasznahorka, sexta Martii. — Eperjesino, octava Martii. — Cassoviae, Nona Martii. — Eperjesino, decima Martii. — Eperjesino, duodecima Martii. — Ujvarino, decimaquarta Martii. — Ex Sancto Nicolao, ad Transylvaniam, decima quinta Martii. — Cassoviae, decima sexta Martii. — Ex Castris ad Késér positis, vigesima tertia Martii. — Cassoviae, vigesima sexta Martii.

Áprilisi számot nem ismerünk. Megjelenését Thaly két adattal próbálja valószínűsíteni. Az egyik adat arról szól, hogy a Kassára átszállított bártfai nyomda valóban működött: Madarász Márton „Szép Áhitatos Elmélkedési"-nek colophonja: Kassán nyomtattatott Bártfa Városának bötüivel 1710. eszt." A másik levéltári adat:

31. 1710. május 13. Kassa. Berthóti Ferenc levele Bercsényinek. *Értekezések*, 45. „Midőn már egyik rendbéli levelemet bépecsételtem volna: ugy érkezék Exciád kegyelmes parancsolatja Veracius Constantius könyvnek megküldésérül; egyet tartottam volt meg magamnak, több nem is volt, azt is Exciád parancsolatjára ezen alkalmatossággal alázatosan megküldettem, együtt pro Aprili imprimáltatott Novellákkal."

Nem döntő bizonyíték áprilisi szám léte mellett. A „pro Aprili imprimáltatott Novella" az április hóban nyomtatott márciusi *Mercurius*.

Még két 1710. évi adatot hoz Thaly a *Mercurius*-sal összefüggésbe:

32. 1710. június 24. Sztára. Bercsényi levele Rákóczinak. *Archivum Rákóczianum*, VI. 530. *Értekezések*, 45.

„... nagy okot át nekem arra csak ezen acclusa is, kit már gazeta-formában bocsátok az világra."

Thaly megjegyzi, hogy az említett „acclusa" „B. Urbich bécsi orosz követ tudósítása". „Urbich Bécsbe menő utjában Eperjesen jun. 18-kán költ... levelének hirlapi tárgyalását, Bercsényi e nyilatkozatának utmutatása szerint, az *Igazmondó Magyar Mercurius* junius haváról kiadott számában kell keresnünk." Szövegközlése is önkényes, magyarázata is. Bercsényi e levelében a következő rész vonatkozik az Ubrich-ügyre: „Nagy okot ád nekem... ezen acclusa is, kit már gazeta-formában bocsáttak az világra, s az mint nyomozhatom, Eperjesrül költ, hihető, ott adta ki Urbik; és már publicum obtinuit vocem: Fölséged kész föntlhadni Magyarországon, csak talis-qualis securitássa lehessen, ha szintin excludáltatik is az bikessigbül szemilye Fölségednek. Igy veszik értelmét Fölséged declaratióinak." A szöveg értelme egészen világos, Márki Sándor meg is értette: „Sajátságos, hogy Urbich bécsi orosz követ 1710 nyarán a Rákóczihoz még hű Eperjesen is nyomathatott oly újságlapot, mely a fejedelem csüggetegségéről adott hírt." Hogy valóban ez a helyes magyarázat, kitűnik Rákóczi 1710. június 27-i leveléből: „Több hazugság is mondatott már én felőlem, nemcsak az eperjesi gazéta, az melynek hamisságának megmutatására tudom én azt, hogy ad még Isten nekem is időt." Hol van itt szó a *Mercurius*-ról?

33. 1710. november 26. Szkólya. Bercsényi levele Rákóczinak. *Archivum Rákóczianum*, VI. 618. *Értekezések*, 45.

„Alázatosan kérem Fölségedet: decretumot és az Novella-constitutiókat, az pozsoni Articulusokkal és egy Istvánfit küldjön bé Fölséged, mert igen nagy szükségem lesz azokra in casu de electione regis, — csak Veraciusom sincsen. Mig Jaraszlót megjárom, egyhét belé telik, addig béhozhatják."

„Itt — írja Thaly — „az Novella-constitutiók" alatt más nem értethetik, mint a *Mercurius*-nak a legujabb eseményeket tartalmazó, tehát november havi száma." Még az sem tekinthető bizonyosnak, hogy egyáltalán újságlapokról van-e szó ebben a tudósításban; valószínű, hogy nem.

Thaly adatainak reviziója ezzel az eredménnyel zárult: Az adatok egyrésze csak általánosságban szól a *Mercurius*-ról, vagy nem is a lapra vonatkozik. Azok az adatok pedig, amelyek kétségtelenül a *Mercurius* történetét világítják meg, egytől-egyig az ismert számokra utalnak. 1706-ból egyetlen adatunk sincs az említett fogalmazványon kívül, ennek megjelenését mindaddig nem tekinthetjük valószínűnek, amíg nyomására vagy expedíciójára levéltári adat nem kerül elő. 1707-ből adat sincs, szám sincs. 1708-ból csak az a számunk van, amelynek első cikke a trencséni csatával foglalkozik, az adatok mind erről a számról szólnak. 1709-ből nincs számunk, egyetlen adatunk a tévesen értelmezett Csécsi-féle. 1705-ből három számról, 1710-ből megint háromról van tudomásunk, mindegyik adat e két évből e hat szám valamelyikével van összefüggésben.

Vizsgáljuk meg a kérdést az újabban előkerült levéltári adatok fényénél is. Kutatásaink során a következő Mercurius-adatok kerültek elő:

1. 1705. június 6. Ráday Pál naplója lengyelországi követségéről: *Diarium itinerationis in Poloniam simulque legationis ad aulam Svecicam et Stanislao neo electi regis Poloniae.* — Ráday-levéltár.

„Lőczére érkezvén, megh nyugodtam. ... A mint is más nap novellákat nyomattatván, Franczia Országban, Prussiában, Dantzkában és más egyéb helyekre el küldöztem."

Igen fontos adat a *Mercurius* első ismert számáról. Szövege, nyomdai ellenőrzése, expedíciója Ráday Pál munkája.

2. 1705. szeptember 11. Berlin. Jablonsky Ernst Daniel porosz udvari prédikátor levele Rádaynak. — Ráday-levéltár: I. d/2—17.

„Pro eleganti descriptione nuperi prelii apud Leopoldipolim gratias ago maximas et gaudeo summopere cladem Hungarorum tantam non fuisse, qvantam fama mendax ebuccinaverit. Relationem illam Vestram Excellentisimo Ilgenio communicavi, a qvo regi praelecta fuit. Ubi hoc qvoque memorandum est, ejus epistolae numeros initiales seqventes fuisse· Datum Nitriae 18. a Augusti 1705."

Thaly ezt az adatot, amely a *Mercurius* második ismert számára vonatkozik, forrás megjelölése nélkül így említi: „Ez a szám *Mercurius Veridicus ex Hungaria* címmel jelent meg. Jablonsky superintendens ... küldötte vala meg Ilgen ministernek."

3. 1705. október 29. Konstantinápoly. Horváth Ferenc portai követ jelentése Rákóczinak. — Országos Levéltár. Rákóczi-Aspremont-lt. Caps. B. Fasc. 13.

„Igaz dolog, Kegyelmes Uram, hogy itt az ellenség elég mocskossan hirdette azt a vereskői actust a mi részünkre. De hogy a Nagyságod Mercurius Veredicussa érkezett, minden hamis hirek le nyomattak, mivel azonkivül is a Porta már sok izben tapasztalván illyen nyilván való hazugságokban eőket, nem sokat hiszen nekiek."

Ez az adat is az előbbi szám hatásáról számol be.

4. Eszterházy Antal levele a fejedelemnek. Töredék, vége a keltezéssel együtt hiányzik. Válasz Rákóczinak arra a levelére, melyben Eszterházyt a Senatus miskolci ülésére hívta meg. A gyűlés 1706. január 25-én volt, tehát ezt megelőzőleg keletkezett, nyilvánvalóan Kassán. — Eredetileg az Országos Levéltár kamarai osztályának *Missilis* gyűjteményében a *Remittenda* sorozatban volt, most *II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának levéltára* őrzi.

A fejedelmi kancellária lapszélen így foglalta össze a levél minket érdeklő részét: „Az novellák ki bocsátását most is alázatosan javallaná Nagyságodnak." Szószerinti szövege:

„Előbbi tavally Nagyságodtul ide lett expeditiom alkalmatosságával is tettem vala alázatos insinuatiot, hogy ha más okra nézve nem is, solum in consolationem plebis et populi, az köztünk folyó hirek had imprimáltatván bocsáttotnának ki, azont én keztem vala is institualnom, de láttatott ez Nagyságodnak inkáb disgustusára, mint akarattya szerint esni, lévén ollyan parancsolatom Nagyságodtul: az ollyan novelláknak az udvartul kelletik adatni. Mind az által penitus in suspenso lévén mindeddig, kivántam praesentibus alázatossan reiterálnom azon novellák ki nyomatása iránt instantiámat Nagyságod előtt csak egyedül azon okbul, ha más effectusa nem láttotik is lenni, hogy annyival is az szegénység bátoritassék in tantum in quantum mint egy vigasztaltassék, rendelvén arra egy jó alkalmatos subjectumot, az ki azon novellák öszve irásában szorgalmatoskodván, itten imprimáltotná és az szokás szerint ki bocsáttoná."

E levél döntő bizonyítékot szolgáltat Thalynak a *Mercurius* folyamatos — hetenkinti — megjelenését hangoztató véleményével szemben: a lap 1705-ben elakadt.

5. 1706. december vége. Egylapos címnélküli tudósítás az 1706. év végén történt a kurucok számára kedvező hadi eseményekről. — Országos Levéltár. Családi levéltárak osztálya. Balassa-lt. Fasc. 43.

Tartalma: 25. X bris Samarjárul. „Bottyán Uram Pápát vírrel meg vette." — 25. X bris. Munkáczrul. „Az myeink Erdélyben Isten engedelmibül szép operatiókat tesznek." — 30. X bris. Rosnyórul. „Smiglesky saxonista 11. X bris Zondacz táján Lubomersky hadát disipálta."

Kétségtelenül három harctéri tudósítással van dolgunk. De kérdés: a *Mercurius* számára készültek-e? Valószínűbb, hogy a fejedelmi kancelláriára beérkezett jelentések kivonatai valamelyik kuruc főtiszt, talán Orosz Pál tábornok számára.

6. 1708. augusztus 15. Eger. Ifjabb Perényi Imre levele Károlyi Sándor tiszántúli generálisnak. — Károlyi-nemzetség levéltára. Kuruckori iratok. 1703. Aug. Fasc. 2. B. No. 5.

„Mivel enyihány napoktul fogvást nem volt materiám, hogy jó hirekkel udvarolhattam volna Kegyelmednek, roszakban pedig, tudom, kevés gyönyörüsége vagyon Kegyelmednek, akartam inkámb mások által azokat megh tudni. Szintén tegnapi napon láttam Thercsénbül költ novellát azon harcz felől, az melynek is tenora ez volt: 3 praesentis az német armada megh ütközvén az kuruczokkal, Modorkánál az mezőt ugyan az német nyerte, de nyolcz száz ember kárral, azon felül három százat vittetek be Threncsénben sebekben. Az kuruczok részirül pedigh maradott helyben kilencz száz, harmad fél százát azon kivül vittenek rabul. És igy nem szintén olyan veszedelem volt, az mint iszonyitották."

Ha a Perényi Imre levelében említett novellát összevetjük a *Mercurius* trencséni számával, azt látjuk, hogy a két tudósítás nem fedi egymást. Az ismeretlen novella tudósítása „Trencsénbül költ", pontos adatokat tartalmaz mindkét fél veszteségéről és előfordul benne egy olyan helynév (Modorka), mely a *Mercurius* szövegéből hiányzik. Viszont ez több olyan mozzanatot tartalmaz, amelyet Perényi aligha hallgatott volna el Károlyihoz írt levelében, ha ebből merítette volna értesülését. Korábbi feltevésünket, hogy a trencséni csatáról két

különböző szövegű kuruc novella készült, az egyik mindjárt az ütközet után Bercsényi kancelláriáján, a másik augusztus 9-én a fejedelemén, bizonyíték híján el kell vetnünk. Perényi novellája külföldi újságlap volt.

7. 1708 augusztus 20. Lőcse. Bertóthi Ferenc generális, lőcsei kommendáns levele Károlyi Sándornak. — Károlyi-nemzetség levéltára. Kuruckori iratok. 1708. Aug. Fasc. 2. B. No. 5.

„Nem kétlem, máshonnan is értette Nagyságod az trencsényi szerencsétlenséget, az kit sokkal nagyobra exaggerállyák már az bécsy novellákban, mint sem magában vólt az dologh, ki miá nem kevés consternatióban vólt ezen az földen az ember. ... Mostani trencsényi casusrul való novellákat Felséges Urunk parancsolatyábul imprimáltatván, kivántam Nagyságodnak is küldenem, ugy az bécsi novelléknak pariáját is."

Berthóty a *Mercurius*-t készítő lőcsei Brewer-nyomda inspektora volt. Tudósításából kiderül, hogy a lap 1708-as száma bécsi újsághírek ellensúlyozására készült a fejedelem parancsából.

Íme, az általunk gyűjtött adatok is azt az eredményt erősítik, amelyet Thaly adatainak revíziója során nyertünk: semmi nyoma annak, hogy a *Mercurius*-nak az Eszterházy-féle számon és az ismert hat nyomtatott és egy kéziratban maradt számán kívül más száma is készült volna. Csak ennyi volt az időszaki kuruc sajtószolgálat egész termése.

Az Eszterházy-féle első szám az egyetlen, amely hiányzik a Mercurius-sorozatból. E szám felkutatása érdekében minden lehetőt el kell követnünk. S mivel a lap két 1705-ös száma, eddigi ismereteink szerint, egyetlen magyarországi közgyüjteményben sincs meg, figyelnünk kell arra, nem rejtőzik-e mégis valamelyik kolligátumban? Arról a feltevéstől azonban, hogy a *Mercurius* kétszáz s egynehány számból álló „teljes sorozata" valamelyik svéd vagy francia könyvtárban vagy levéltárban lappang, végleg le kell mondanunk.

A *Mercurius* nem volt folyamatosan megjelenő időszaki kiadvány, mint Thaly hitte. Még leginkább 1710-ben bizonyult annak, mikor havi lapnak szánták, s három hónapon át valóban meg is jelent. De kétségtelenül azzal a szándékkal alapították, hogy hétről-hétre tájékoztassa a nagyvilágot a kuruc hadviselés eredményeiről, kudarcairól és a béketárgyalások folyamatáról. Tehát „a magyar hírlapirodalom kezdeményezésének dicsőségét" a Rákóczi-kortól mi sem akarjuk elvitatni, a magyar időszaki sajtó őse valóban a *Mercurius Veridicus ex Hungaria*.[28]

IV.

Az elmondottak után röviden összefoglalhatjuk a *Mercurius* történetét. Ötlete és első száma Eszterházy Antal tábornok jó politikai érzékét dicséri. *Mercurius Hungaricus*-a azonban Rákóczi sajtópolitikáját fejlesztette tovább azzal, hogy korszerűbb formában — nem kiáltványok és traktátusok segítségével — adta a világ tudtára a magyar szabadságharc mondanivalóit. Kezdeményezésének rendkívül érdekes vonása, s ebben teljesen eltér Rákóczi *Mercuriusá*-tól, a föld népének tájékoztatására irányuló szándéka. Mindkét javaslatában szót emelt a „consolatio regnicolarum" érdekében, hogy „annyival is az szegénység bátoritassék". A külföld tájékoztatását ő is szükségesnek tartotta, s a maga készítette első számból „minden halogatás nélkül Lengyel,

[28] Máté Károly *Az első magyarországi hirlap kérdése* című tanulmányában bebizonyította, hogy valóban a *Mercurius* az első hazai hírlap, nem pedig — mint Pintér Jenő vélte — Szentiványi Márton *Ephemerides* című napi jegyzeteket tartalmazó gyűjteménye. (Bp., 1943. *Sajtótudományi Könyvtár*, 3.)

ugy más országokba is" akart küldeni egy-két példányt. Javaslatában sajtótörténeti tekintetben különösen figyelemreméltó: újságíró beállítását kívánta a kuruc hirszolgálat munkájának végzésére. Felismerte, hogy „egy jó alkalmatos subjectum" nélkül, aki „azon novellák öszve irásában szorgalmatoskodván", „pure et praecise csak ebben industriálván", „mindeneket seriesben venne", nem fog menni a lap dolga. Magának mintegy a lapot irányító főszerkesztő feladatkörét szánta, s csak annyit kért a fejedelemtől, hogy melléje „egy bizonyos novellista subordináltatnék". Csak sajnálni lehet szép és okos tervének kudarcát: Ha kezében marad a *Mercurius,* valószínűleg folyamatosan megjelenő újságja lett volna a szabadságharcnak. Hogy a kuruc sajtó ügyét mennyire szívén hordozta, kitűnik második javaslatából: nem nyugodott bele Rákóczi intézkedésébe, kérve-kérte a *Mercurius* folytatását. „Édes hazájához való buzgó készségét" valóban „hasznossal és jóval" bizonyította meg.

Rákóczinak azonban tökéletesen igaza volt abban, hogy a kuruc sajtószolgálatot nem irányíthatja Eszterházi, mert sem képességeinél, sem egyéniségénél fogva nem alkalmas ilyen nagy súlyú feladat végzésére. Az a kép, amelyet a fejedelem *Emlékirataiban* rajzol róla, nem éppen kedvező: „Habozó volt, megzavarta őt még a szeles fiatal tisztek és adjutánsok fecsegése is, mindig hallgatott rájuk, mert ő reá mindenkor az hatott legjobban, aki legutoljára beszélt." Rákóczi a *Mercurius*-t félhivatalos külpolitikai orgánumnak szánta, s arra a férfiúra bízta, aki a diplomáciában belső bizalmasa és állandó munkatársa volt: Ráday Pálra.

A *Mercurius* 1705-ben megjelent két számát Ráday fogalmazta, s az ő munkája az 1708-as szám is. Midőn Rákóczi 1705. május 7-én útnak indította őt „az felséges svéciai udvarhoz és az uj választott lengyel-országi királyhoz", még éppen csak hogy felmerült Eszterházi 1705. április 14-i leveléből a *Mercurius* terve, s talán még ki sem érlelődött a fejedelemben az a szándék, hogy a lap szerkesztését a kancellária kötelességévé tegye. Mikor azonban „az császár die 5a Maii történt halálára nézve" útjából visszahívta, s május 30-án új utasítással megint Lengyelországba küldötte, már feladatául szabta, hogy útközben Lőcsén álljon meg és nyomassa ki a *Mercurius* szövegét.[29]

Már elmondottuk, a kurucokkal rokonszenvező és a magyarokat megbékíteni szándékozó országokban milyen jó fogadtatásban részesült a *Mercurius.* Ráday látva a lap sikerét, javaslatot tett hetenkint való kibocsátására, s Rákóczi el is rendelte a kancelláriának: „hetenként compiláltatván" a lap szövegét a beérkező jelentésekből, küldje a lőcsei nyomdába. A nyomda felügyelője, Berthóty Ferenc pedig utasítást kapott a szövegek haladéktalan kinyomtatására.

„Férhet-e még ennyi s ily határozott hangu fejedelmi intézkedés után kétség ahhoz, hogy tehát a *Mercurius Veridicus* csakugyan hirlap volt?" — kérdi Thaly. Pedig Berthóti 1705. július 22-i levele Rákóczihoz világosan bizonyítja: a június 6-án kinyomott és szétküldött májusi szám után jódarabig nem nyomtak Lőcsén *Mercurius*-t, hiszen a generális még semmi kéziratot nem kapott a fejedelmi kancelláriáról.

A kancellária nyilván Rákóczi utasítására tekintett el a szövegek készítésétől. Nem nehéz megmagyarázni, a fejedelem miért parancsolt hallgatást. Semmi jelentős eseményről nem tudott volna beszámolni a külföldnek, de már kialakult benne és a felvidéki harctéren megvalósulásra is érett leg-

[29] L. az első jegyzetet.

nagyobb szabású katonai terve. Arra számított, hogy a Vág és a Dudvág között kelepcébe csalja, megsemmisíti vagy fegyverletételre kényszeríti Herbeville császári főparancsnok hadseregét. Ha nagyszerű terve — szinte a megvalósulás pillanatában — nem omlik össze tábornokainak alkalmatlanságán, a *Mercurius* világraszóló, a szabadságharc sorsát eldöntő győzelmet kiálthatott volna világgá.[30]

A lap következő száma azonban csak a nem nagy jelentőségű, de mégis fájdalmas pudmerici vereségről számolhatott be olvasóinak. Az udvar a maga győzelmét és a kurucok vereségét képtelenül nagyította, — gondoljunk csak Jablonsky és Horváth Ferenc idézett leveleire, — ezért sürgősen tájékoztatni kellett a külföldet a valóságról. A *Mercurius* 1705. augusztusi száma ebből a szükségből született meg. Ráday éppen a legjobbkor érkezett meg Lengyelországból, augusztus 16-án Nyitrán ő fogalmazta meg a *Mercurius*-t.

Ez a szám a kuruc újságírás legérettebb alkotása. Új névvel is jelent meg: neve ezután *Mercurius Veridicus ex Hungaria*. A *Veridicus* — az *Igazmondó* — jelző beiktatásával a címbe Rákóczi arra akart rámutatni, hogy a kurucok lapja mindig igazat ír, mert nem osztotta Eszterházi kissé léha felfogását: „Kegyelmes Uram, ha szintén mind igaznak nem comperiáltatik is, azzal nem nagyot vétünk." Eszterházy a *Mercurius*-sal elsősorban a haza fiait akarta megnyugtatni és vígasztalni, Rákóczi pedig a külföld megbízható tájékoztatására törekedett.

Az előző számban a hadieseményekről Rákóczi rendeletére tudósítást küldő tábornokok: Eszterházi Dániel, Bercsényi, Bottyán, Károlyi, Forgách és Pekry személye körül csoportosulnak az események. Az új számban a nyomaték már nem a személyekre, hanem az eseményekre esik. A májusi számon még a pátens forma hatása érzik, ez már nyugati stílusú újság. Nagy kár, hogy ezzel a számmal a *Mercurius* hosszú időre elakadt, mert hogy valóban elakadt, ez kétségtelenül kiviláglik Bercsényi 1705. november 7-i leveléből: „Igen kívánnák az követek ... az nyomtatni szokott magyar Diarium-novelláknak continuatióját." De kitűnik Eszterházi második előterjesztéséből is: „Penitus in suspenso lévén mindeddig."

Az 1706. augusztus 19.—augusztus 28. között történt eseményekről készült szám szintén Ráday munkája lehet, mert ebben az időben idehaza volt. E Mercurius-szám a béketárgyalások megszakítása után, akkor készült, mikor újból megindultak a kuruc hadműveletek, s Rákóczi már Esztergomot vívta. Az volt a rendeltetése, hogy a világot a nemzet harckészségéről és győzelmi reménységéről tájékoztassa. Már megmagyaráztuk, miért nem jelenhetett meg nyomtatásban.

1708 augusztusáig semmi nyoma a *Mercurius*-nak. Ekkor a trencséni vereség újból megszólaltatta. Rákóczi kuruc újsággal akart védekezni a bécsi novellák konsternáló hatása ellen.

A trencséni számmal lezárult a *Mercurius* történetének második szakasza is. Midőn 1710 elején a lap megint életre kelt, már Bercsényi kancelláriáján szerkesztették. Hogy miért került át a lap Bercsényihez, azt Rákóczi *Emlékirata*inak egyik 1710 elejére utaló mondata magyarázza meg nékünk: „A diplomáciai levelezést Bercsényire bíztam." A főgenerális lelkes fáradozásából született meg a *Mercurius* három utolsó száma 1710 januárjában, februárjában és márciusában.

---

[30] L. Markó Árpádnak a 20. jegyzetben említett könyvét.

E három szám többnyire rövid híreket tartalmaz igen gyarló nyomdai kiállításban. Már nem a lőcsei Brewer-nyomda termékei, hiszen Lőcse 1710. február 13-án megadta magát a császáriaknak. Bártfa város nyomdájának kopott betűivel készült mind a három. A januári szám fogalmazványa Bercsényi titkárának, Ebeczky Sámuelnek az írása, alighanem őt tarthatjuk a februári és a márciusi szám szerzőjének is.

A *Mercurius* egy március 26-i hírrel fejezte be pályafutását, melynek vége felé valóban az volt már, aminek Thaly kezdettől fogva látni szerette volna: rendszeresen megjelenő hírlap.

A magyar hírlapírás kezdeményezésének érdeme valóban a *Mercurius*-é. Nem több, mint kezdeményezés, de mint ilyen, tiszteletreméltó. Bizonysága a kurucok éberségének, egészséges védekező ösztönének. A kurucság szellemi teljesítménye nemkevésbbé értékes, mint katonai erőfeszítése; értékes terméke a *Mercurius* is. Számunkra különösen jelentős, hogy a szabadságáért harcoló magyar nép lapjával kezdődik a magyar sajtó története.

BENDA KÁLMÁN

A RÁKÓCZI-NÓTA ÉS A RÁKÓCZI-INDULÓ REFORMKORI ÉLETÉRŐL

Mészöly Gedeon *Kölcsey Hymnusa és a Hymnus Kölcseyje* (Értekezések a nyelv- és széptudományi osztály köréből XXV/10. Bp. 1939.) című tanulmányában rámutatott arra, hogy a Himnusz egyes versszakaiban a Rákóczi-nóta sorai csengenek vissza. A továbbiakban számos adat tükrében meggyőző erővel bizonyította, hogy a 19. század első harmadában a Tiszántúlon, közelebbről a debreceni kollégium diákjai között élt a Rákóczi-nóta, s a nótán keresztül Rákóczira, a kuruc szabadságharcra való emlékezés. A reformkori Tiszántúl kuruc érzelmei a Rákóczi-szabadságharc hagyományaiból táplálkoztak tehát, s ez az itt elevenen élő hagyomány ihlette meg Kölcseyt költészetében és erre támaszkodott politikai küzdelmében.

Az alábbiakban néhány szétszórt adatot közlök, amelyek azt bizonyítják, hogy a Rákóczi-nóta, a Rákóczi-induló, általában II. Rákóczi Ferenc neve és emléke nemcsak a Tiszántúl hagyományaiban volt a függetlenségi szellem táplálója, hanem országszerte eggyé forrt a nemzeti törekvésekkel, és míg a Fejedelemre, a szabadságharcra való emlékezés a dal alakjában is ihletője, lelkesítője volt mindazoknak, akik szembeszálltak a Habsburg elnyomással, a Rákóczi-nóta eléneklése, a Rákóczi-induló eljátszatása nyílt politikai hitvallás volt.

Adataim a reformkori országgyűlések idejéből, 1827—1843 közöttről valók. Legtöbbjét a császári titkosrendőrök és besúgók jelentéseiből merítettem, melyeknek a bécsi rendőrminisztérium levéltárában őrzött (1929-ben elégett) eredetijéről még Takáts Sándor által készített másolatok az Országos Levéltárban vannak. Az adatok zömükben a Pozsonyban egybesereglett jogászfiatalságra, a jurátusokra, követi titkárokra, távollevő követek helyetteseire vonatkoznak, ahogy nevezni szokták: az országgyűlési ifjúságra.

Ez az ifjúság túlnyomó részében radikálisan ellenzéki gondolkozású volt, s politikai nézeteit nem rejtette véka alá. Állandó és közvetlen kapcsolatban voltak az ellenzék vezéregyéniségeivel, s ugyanakkor, bár az országgyűlés határozataira nem volt közvetlen befolyásuk, közvetve — a tárgyalások alatt karzati közbeszólásaikkal, tetszés- nemtetszés-nyilvánításaikkal, esténkint a kaszinókban vagy a színházban, az ellenzéki követeknek adott rokonszenv-, az aulikusoknak adott ellenszenv-tüntetések révén — mégis hozzájárultak az ellenzék harcának erősítéséhez. Ennél azonban fontosabb számunkra, hogy magatartásuk fokmérője és kifejezője volt országos viszonylatban is az ellenzéki hangulatnak. Mai ismereteink nem elegendők annak lemérésére, hogy gondolkozásuk, felfogásuk formálásához milyen mértékben járult hozzá a különböző megyék szellemisége, forradalmi hagyománya. De azt

határozottan állíthatjuk, hogy körükben a különböző táji tradíciók az évekig tartó együttlét alatt, többé-kevésbbé egységes hagyománnyá ötvöződtek, amit aztán, visszatérve megyéjükbe, tovább terjesztettek. A diéták ezen a réven hozzájárultak tehát a nemzeti hagyományok országos viszonylatban való egységesítéséhez, és ebben az értelemben mondhatjuk azt is, hogy az országgyűlési ifjúság körében kiforrott tradíciók országos viszonylatban is jellemzők.

Ezek a, ismét hangsúlyozom, szétszórt, töredékes adatok (amelyek számát rendszeres gyüjtés nyilván még jelentősen kibővítheti) egybehangzóan azt mutatják, hogy a Rákóczi-nóta és a Rákóczi-induló a pozsonyi országgyűlési ifjúság körében is élt, s nemcsak eleven forrása volt a Rákóczi személyéhez és szabadságharcához fűződő nemzeti hagyományoknak, de eléneklése vagy eljátszatása tudatos kiállás volt a Fejedelem nevétől elválaszthatatlan függetlenségi törekvések mellett, melyeket nyíltan kimondani felségsértés lett volna. Sőt, a nemzeti függetlenségi törekvéseken túlmenve, Rákóczi személye jelképévé, a Rákóczi-nóta pedig hitvallásává lett az elnyomott néposztályok felszabadításáért vívott (a nemzeti célkitűzésektől amúgy is legtöbbször elválaszthatatlan) küzdelemnek is. Így érezték ezt az ifjak a Rákóczi-nóta eléneklésekor, de így értékelte ezt a rendőrség is.

Most pedig minden megjegyzés nélkül közlöm az adatokat.

1827 áprilisának végén József nádor Pozsonyból váratlanul Bécsbe utazott. Az országgyűlés egy része, az ellenzék, azt remélte, azért, hogy rábeszélje az uralkodót, járuljon hozzá az ellenzék igazán mérsékelt reform-kívánságaihoz. Amikor május elején a nádor visszaérkezett a diétára és semmi engedményt nem hozott, a jurátusok elhatározták, hogy elkeseredésüket és a nádor iránti növekvő ellenszenvüket nagy tüntetéssel juttatják kifejezésre. Egységes felvonulásukat ugyan betiltották a hatóságok, de azt nem tudták megakadályozni, hogy kisebb csoportokban be ne járják a várost. „Rákóczi idejéből való dalokat énekelve" végigvonultak a fő útvonalakon, s a nádor palotája előtt egyikőjük ezt kiáltotta: „Vivat constitutio Hungarica, pereat despotismus Germanicus". (Éljen a magyar alkotmány, vesszen a német zsarnokság. 1827 május 11-i jelentés: Országgyűlési Levéltár 33. fasc. 4176/a. sz. Említi Takáts Sándor is: *Országgyűlési tüntetések Pozsonyban* c. tanulmányában. *Emlékezzünk eleinkről.* Bp. Génius, év nélk. II. 434. l.)

1832 december 29-én Pozsonyban az országgyűlési ifjúság baráti összejövetelt rendezett a kaszinó különtermében. Kezdeti csendes beszélgetés után — mondja a névtelen följelentő — „fölhevülve a bortól és a pezsgőtől, ... a cigánybanda kíséretével elénekelték a Rákóczi-nótát", majd „éltették a lengyel forradalmat, annak vezetőit és Kosciuszkót, végül pedig a francia júliusi forradalmat." (1833 január 4-i jelentés: *U. o.* 49. fasc. 7375. sz.)

1833 január 6-án a névtelen följelentő ezt közli: „Tegnap este az országgyűlési ifjúság már sokszor említett tagjai a színház-kaszinóban ismét elénekelték a Rákóczi-nótát. Sőt Kempelen absentium ablegatum, meg az aradi Bittó kényszerítették az összes jelenlévőket, azokat is, akik nem tartoztak társaságukhoz, hogy kalapjukat levegyék és úgy hallgassák az éneket. — Ugyancsak tegnap, a színházi előadás után, a bihari patvaristák kezdeményezésére, [a jurátusok] kalapjukat levéve, harsogó viváttal éljenezték Rákóczit." (*U. o.* 7377. sz.)

Pár nap mulva, január 9-én ugyanez a besúgó kétségbeesve jelenti, hogy a Rákóczi-nóta eléneklése szinte minden este megismétlődik a kaszinóban. (*U. o.* 7378. sz.)

1836 február 24-én az országgyűlési ifjúság fáklyászenével tisztelte meg Palóczy Lászlót, Borsod megye népszerű ellenzéki követét. A követ ablakai alá felvonulva, a cigánybanda rázendített a Rákóczi-indulóra, s azt kétszer egymásután eljátszotta. Ezután Lovassy László az ifjúság nevében köszöntötte Palóczyt, mint meg nem alkuvó, igaz magyar hazafit. A követ válaszában megköszönte az ifjak bizalmát, s arra kérte őket, mindig csak a haza ügyét nézzék, s őt is csak addig becsüljék, amíg hazájához hű marad. Háromszoros éljen után a cigánybanda újra eljátszotta a Rákóczi-indulót, majd a jurátusok elvonultak. (1836 február 25-i jelentés: *U. o.* 50. fasc. 7606/a. sz. Említi Takáts Sándor is: *i. m.* 436—437. l.)

1836 májusában a diétáról Pestre érkezett Wesselényi Miklóst és Széchenyi Istvánt tisztelte meg fáklyászenével a pesti ifjúság. Lovassy László vezetésével felvonultak előbb Wesselényi szállására, Károlyi György gróf Üllői-úti palotája elé, s miután a zenekar eljátszotta a Rákóczi-indulót, Lovassy nagy beszédben köszöntötte Wesselényit. A rendőri jelentés külön kiemeli a beszéd „republikánus stílusát", ami, tudjuk, közvetlen kiváltója volt Lovassy elfogatásának, majd elítéltetésének. Wesselényi félórás, erősen „izgató" beszédben válaszolt. Sok éljenzés után a zenekar eljátszotta a Rákóczi-indulót, s az egész menet a zenekarral együtt Széchenyi lakása elé ment, ahol mindez megismétlődött. (A bécsi Polizeihofstelle 1836 május 13-i, időközben elégett jelentéséből részletesen ismerteti Takáts Sándor: *Wesselényi Miklós és a titkos rendőrség* c. tanulmányában. *Kémvilág Magyarországon.* Bp. Franklin, év nélk. 53—55. l.)

1836 augusztusában ugyancsak a pesti jogászifjúság a barsmegyei Balogh Jánost köszöntötte fáklyászenével. Baloghot megyéje küldöttség élén Pestre menesztette, hogy az elfogott Lovassy László jurátus és társai ügyében teendő közös lépésről tanácskozzék Pest megye vezetőivel. Az ifjak felvonultak a Fehér Hajóhoz címzett vendégfogadó elé, s „először is a zenekar eljátszotta a Rákóczi-indulót, majd pedig más nemzeti dalokat játszott". Ezután Farkas György jurátus köszöntötte Baloghot, az ifjúság háláját tolmácsolva a barsi küldöttségnek azért, hogy felkarolja az elfogott ifjak ügyét. Balogh válasza után „a zenekar eljátszott még egy pár Rákóczi-korabeli nótát", azután a tüntetők elvonultak. („Es wurden noch einige Rakotzgys gespielt." Anonym jelentés, Pest, 1836. szeptember 1.: Országgyűlési Levéltár, 50. fasc. 7640. sz. Említi Takáts Sándor is: *Országgyűlési tüntetések, i. m.* 435. l.)

1836 november 26-án, Pesten, Széchenyi István ezt jegyzi fel naplójába: „Tegnap és ma a szinházban, a felvonások közti szünetekben Rákóczi nótáját játszák. Az ifjúság tombolva követeli minden felvonás után. Idők jele." (*Széchenyi István naplói.* Szerk. Viszota Gyula. V. Bp. 1937, 39. l.)

1840 március 11-én Pozsonyban a megyéjük által visszarendelt tolnamegyei ellenzéki követeket, Bezerédj Istvánt és Perczel Miklóst búcsúztatta az országgyűlési ifjúság fáklyásmenettel és szerenáddal. A mintegy 80 fáklyás ifjút nagy tömeg (közte sok ellenzéki követ) kísérte először Bezerédj lakása elé. Az ünnepi szónok Tóth Lőrinc pesti ügyvéd volt, aki méltatta Bezerédj érdemeit. Bezerédj hosszú beszéddel válaszolt: intette az ifjakat, maradjanak hívek az alkotmányhoz, és ne engedjenek alkotmányos jogaikból. Beszéde végén a zenekar eljátszotta a Rákóczi-indulót, majd a fáklyásmenet Perczel lakása elé vonult. (1840 március 12-i jelentés: Országgyűlési

Levéltár 64. fasc. 9149. sz. Említi Takáts Sándor is: *Országgyűlési tüntetések, i. m.* 441—443. l.)

1840 szeptember 7-én, Pesten, az ifjúság ismét Wesselényinek adott fáklyászenét. A zenekar legelőször a Rákóczi indulót játszotta. *(Széchenyi naplói, i. m.* V. 401—402. l.)

1841 november 28-án, Pesten, Deák Ferencet tisztelte meg a fiatalság fáklyászenével. A menet a Rákóczi-induló hangjaira vonult fel az Angol Királyné szálloda elé, ahol Erdélyi János köszöntötte Deákot. *(Széchenyi naplói, i. m.* V. 520—521. l.)

1842 augusztus 24-én, a Lánchíd alapkőletételének estéjén, a pest-budai ifjúság Széchenyi ünneplésére fáklyásmenettel egybekötött szerenádot rendezett. Felvonulva Széchenyi lakása elé, a zenekar rázendített a Rákóczi-indulóra. Majd az egész menet Kossuth szállása elé vonult, hogy nevenapja alkalmából köszöntse őt. (A bécsi rendőrségi Informations-Protokoll-ból idézi Viszota: *Széchenyi naplói, i. m.* 622. l. 2. jegyz.)

1843 szeptember 21-én Szenkirályi Móriczot, Pest megye ellenzéki követét, Kossuth követtársát ünnepelte nevenapja előestéjén Pozsonyban az országgyűlési ifjúság. A fáklyásmenet a Rákóczi-induló hangjaira vonult fel Szentkirályi lakása elé, akit az ifjúság szónoka köszöntött nevenapja alkalmából és kérte, védje ezentúl is olyan elszántan a nemzet jogait, mint ahogy eddig tette.

KARDOS TIBOR

HUSZITA-TÍPUSÚ KANTILÉNÁINK

Az utóbbi években sorozatosan kerültek elő olyan adatok, amelyek amellett tanúskodnak, hogy a huszita háborúk idején antifeudális népi irodalmunkban meghonosodott a gúnyos forradalmi kantilénák műfaja.[1] Ezek a tömegeket mozgósító harci dalok nem lehettek előzmények nélkül Magyarországon sem. A jokulátorok gúnydalai, ezenkívül az úgynevezett „bolondos ünnep" alkalmával szerzett csúfondáros deákénekek, a vágáns dalok, a gúnyos farsangi játékok és dalok bizonyára előkészítették.[2] A „bolondos ünnepek"-ről határozottan tudjuk, hogy a deákok ez alkalmakkor az egyházi felsőbbségeket csúfolták ki. A nürnbergi farsangi játék irodalmi emlékei ugyancsak széleskörű társadalmi szatírát tartalmaznak. Mindamellett a huszita típusú gúnyolódó énekek keletkezési módja, szerepe, mozgósító ereje sokkalta nagyobb jelentőségű műfajra enged következtetni. Az alábbiakban megkíséreljük ennek a félig lírai, félig epikus, jellegében erősen szatírikus műfajnak jelenlétét bizonyítani és magyarországi emlékeit számbavenni.

Előre kell bocsátanunk, hogy még messze vagyunk attól, hogy felmérhessük a magyar huszita irodalom egész körét. Úgy véljük, hogy legrégibb fennmaradt bibliafordításunk eredetének eldöltével, keletkezési körülményeinek ismeretében[3] tovább kell folytatnunk vizsgálatainkat, melyek nélkül középkorvégi társadalmunk és irodalmi életünk sok jelenségét nem vagyunk képesek megmagyarázni. Ilyen kérdés a gúnyos huszita kantilénák műfajának s a huszita irodalom egyéb válfajainak megléte. Jacobus de Marchia, a pápai inquizitor tételeinek egybevetése Husz János műveivel, nemkülönben pörének aktáival úgy, amint az Petrus de Mladenovic összegyüjtötte *Historia*-jában, arra mutat, hogy egyes huszita iratok közkézen forogtak, illetve forradalmi célból lefordításra kerültek. Az inquizitor által feljegyzett egyes tételek fogalmazása és egymásutánja felismerhetően ezekből a huszita iratokból származik, úgy, amint az eléje hurcolt papok, deákok műveltségük, olvasmányaik alapján válaszoltak kérdéseire. Így pl. a 36—41. pontok Husz Jánosnak *Az egyházról* (De Ecclesia) írott munkájának 5. fejezetét tükrözik. Jacobus de Marchia pontjai közül a 48—56-ig terjedő pontok Husz Jánosnak a kon-

[1] Irodalomtörténet 1950. 2. 121; Századok, 1950. 1—4. 141—142; A MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, 1952. III. köt. 1—2. 176.

[2] Kardos Tibor: *A magyar vígjáték kezdetei.* Kodály Emlékkönyv. Zenetudományi Tanulmányok, I. Budapest, 1953. 141—43. Akadémiai Kiadó.

[3] U. a. *A Huszita Biblia keletkezése.* A MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, 1952. III. köt. 1—2.; 127—77.

stanzi börtönben készített, de el nem mondott hatalmas védőbeszédéből valók *(Sermo secunda)*, amelyet Petrus de Mladenovic felvett *Historiá*-jába.[4] A délmagyarországi huszita tételek 64. pontjának 4. §-a, amely a Prágai Zsinat tételeit adja vissza, de hozzácsap egyéb megállapításokat is, Husz Jánosnak megállapíthatólag Magyarországon is ismert himnusza és „prózá"-ja szellemében mondja ki, hogy „Husz János szent".[5] A huszita vitairodalom feltétlenül behatolt Magyarországra és ugyanolyan szerepe kellett hogy legyen, mint azoknak a propagandaképeknek, melyekről ugyancsak Jacobus de Marchia ad számot és amelyeken a népi fantázia a Prágában jól bevált szatirikus ábrázolásokat festette vászonra és fára: lefestik egyik oldalon Jézust, amint szegényen szamárháton vonul be Jeruzsálembe, a másik oldalon pedig a pápát lovon, földi pompában. Vagy úgy ábrázolják a pápát, amint éppen misézik és Belzebúb és az ördögök ministrálnak neki.[6] Igy hát nincs abban semmi rendkívüli, hogy a huszita háborúk legfőbb irodalmi szövege, a bibliafordítások mellett Magyarországon is létrejött a forradalmi kantiléna.

Amikor 1931-ben elsőízben foglalkoztunk a délvidéki huszita felkelés irodalmával, Jacobus de Marchia ismeretlen tételeinek megtalálása és teljes szövegének kiadása kapcsán,[7] már jeleztük, hogy az inquizitor jelentésének második pontjában ezt írja: „Et uterque sexus cantat in missa cantilenas." Ezt akkor úgy magyaráztuk, hogy a latin ének helyett, amit azelőtt az egyháziak szolgáltattak orgonakísérettel, „a gyülekezet magyar nyelvű és melódiájú énekeket (cantilenas) énekelt". Majd pedig világias melódiáknak értelmeztük e dalok zenei karakterét.[8] A probléma akkor kezdett ismét foglalkoztatni, amikor a felszabadulás után a *Huszita Biblia* keletkezési körülményeit igyekeztem felderíteni, és így elém került a husziták dühös ellenségének, Andreas de Brodának *Tractatus*-a, aki pontosan ugyanerről ír, de tartalmilag is megjelöli, hogy férfiak és nők — a Jacobus de Marchia által említett „uterque sexus" — mit is énekeltek: „Ugyanis az isteni zsolozsmákat, mint az introitus, a graduália és egyéb, a miséhez tartozó dolgokat megvetve, hetyke, csábító, zendülésre és öldöklésre bujtogató dalokat énekeltek népi nyelven a mise alatt férfiak és asszonyok, sőt gyermekek is." Ennek alapján már meg lehetett válaszolni egyik kutatónknak azt az aggodalmát, hogy sohasem fogjuk megtudni, mit énekeltek Budai Nagy Antal fegyverre kelt paraszti népei.[9] Már akkor utaltunk rá, hogy a huszita kantilénához hasonló tartalmú és eredetében hasonló keletkezésű műfaj nyomai fellelhetők. Ezt a hasonlóságot azonban meglehetősen tágan kellett értelmeznünk, és meg kellett maradnunk az alkalmi történeti daloknál, melyeket propaganda céljából költenek, vagy, amelyek ritmusukban utalnak huszita kapcsolatokra. Két példánk közül az első a Bencédi Székely István által feljegyzett daltöredék, melyet az iskolások énekeltek Mátyás király választásakor Pest utcáin. Utaltunk reá, hogy a huszita kantilénákat is cseh papok, iskolamesterek szerzették, megtaní-

[4] Kiadta Höfler. *Geschichtsschreiber der hussitischen Bewegung in Böhmen. Fontes Rerum Austriacarum. Scriptores.* Vol. II. 297—315.

[5] U. o. Vol. VI. 230. és Kardos Tibor: *A laikus mozgalom magyar bibliája*, Minerva, 1931. 81.

[6] U. o. 31—32. §. 80. Csehországban, Prágában már 1416-ban sor került ilyen festmények használatára. V. ö. *Chronicon Procopii. Fontes Rer. Austr. Scriptores.* Vol. II. 72.

[7] Kardos Tibor, i. m. 52—81.

[8] U. o. 65—66.

[9] Irodalomtörténet. 1950. 2. 121. Andreas de Broda *Tractatus*-a idézett helyét l. *Fontes Rerum Austr.* Vol. VI. 339.

tották rájuk az iskolásgyermekeket, bejárták vele Prága utcáit s a dalok órák alatt elterjedtek, mindenki énekelte őket. Ezek a dalok mozgósítottak, forradalmi akciókra, veszélyes ellenfelek megtámadására, szorosan összefogták a népet, stb.

A Mátyás megválasztására szerzett éneket ugyancsak iskolásgyermekek harsogták Pest utcáin, még pedig akkor, amikor ez a választás még nem dőlt el. Tömeghangulatot teremtettek, amely befolyásolta az eseményeket. A városi lakosság tömegei álltak a Hunyadi-párt mellett.

A másik emlék, a Hunyadi Mátyás halála alkalmával szerzett dal viszont különleges ritmusával utalt a cseh kantilénák műfajára (3 + 2) (3 + 2 összeállítású tízes.)[10] A továbbiakban kiderült, hogy szent László magyarnyelvű himnusza, amely teljesen világi értelemben fogja fel a vallásos tárgyat és a Hunyadi János halála körüli időben keletkezett, a nagy hős egyéniségének kimutatható hatása alatt, szintén nagyrészt az említett huszita-ritmusban van írva.[11]

Mindezen példáknak volt azonban egy gyöngéjük. Felvetődött magyar földön egy huszita ritmus-fajta, feltűnt a tömeget mozgósító, politikai célú alkalmi dal, de egyiknek sem volt szatirikus éle, forradalmi jellege. Már új mozzanat merült fel akkor, amikor a *Huszita Biblia* fordítását elemezve kiderült, hogy az *Apor-kódex* két zsoltár-fordítása verses fordítás, még hozzá olyan zsoltárszakaszok verses fordítása, amelyek politikai tartalmukban jellemzőek voltak.[12] Evvel a kérdés lényegesen közelebb került az alap-problémához: volt-e huszita jellegű forradalmi kantiléna? Tekintve, hogy e két verses fordításra közben újabb bizonyítékok kerültek elő, vissza kell térnünk reájuk. Előbb azonban tisztáznunk kell magának a kantilénának fogalmi körét, és azt, hogy a rendelkezésünkre álló gyér adatok alapján Andreas de Broda és a magyarországi ferences inquizitor szóhasználatán kívül ebben a korban hogyan értelmezték a kantilénát.

Maga a *cantilena* szó már a klasszikus latin irodalomban is előfordult és értelmezése felmutat olyan vonásokat, melyek évezredes fejlődés során is vagy megmaradtak, vagy továbbfejlődtek. Ilyen meglehetősen állandó vonás a kantilénának mint gúnydalnak a szerepe. Mind a *Thesaurus,* mind pedig Forcellini *Totius latinitatis lexicon*-ja és a hozzá csatlakozó *Glossarium* ismeri a sértegető, gúnyolódó *kantilénát.*[13] Ha tehát *Du Cange*-nál azt találjuk, hogy a galloknál a katonákat csata előtt lelkesítő rigmusok (s ugyanígy a frankoknál is) kantilénák voltak,[14] akkor esetleg arra gondolhatunk, hogy ezek a dalok az ellenségre mondott becsmérlő dalok voltak. Ugyanilyen gúnyolódásnak helye lehetett győzelmi dalokban is, mint a híres katonaének mutatja: „Mille, mille, mille, mille, mille decollavismus!" Ugyancsak az ókorban volt olyan tágabb értelme a kifejezésnek, amely általában dalt értett rajta és általában a „*carmen*" és „*cantus*" szó szinonímájaként fogta fel. Ugyanakkor a kicsinyítő képző alapján kevésbbé értékes, jelentéktelen dalként is értelmezték.

[10] Irodalomtörténet, i. h.

[11] Kardos Tibor: *A huszita mozgalom és Hunyadi Mátyás szerepe a magyar nemzeti egyház kialakulásában.* Századok, 1950. 1—4. 142.

[12] U. a. *A Huszita Biblia keletkezése.* i. h. 176.

[13] *Thesaurus linguae latinae,* Vol. III. Fasc. I. Lipsiae, 197. B. G. Teubner 285—86., A. F. Forcellini: *Totius latinitatis lexicon,* Tom. II. Prati, 1841. 65; U. o. *Glossarium,* Tom. VI. Prati, 1875. 525.

[14] Du Cange: *Glossarium mediae infimaeque latinitatis.* Tom. II. Niort, 1883. 105.

Érdekes, hogy az olasz szóhasználat a klasszikus értelmezésekből az *egyszerű, monoton, népi* jelleget következtette ki, tekintet nélkül arra, hogy jellege világi, vagy egyházi volt-e. A XIV. századi olasz krónikás, Salimbene hol világi, hol egyházi dalt ért rajta, amely vagy nyelvében népi, vagy dallamában népi eredetű. II. Frigyes olasz nyelven írt szerelmi költeményeit éppen úgy *cantilenának* nevezi (cantilenas et cantiones invenire), mint az olasznyelvű vallásos népéneket, vagy egy fra Enrico nevezetű ferences dalszerző zenei tevékenységét, aki kidolgozott zenéjű, latinnyelvű, de *szövegükben egyszerű és dallamukban a népéneken alapuló dalokat* szerzett. El is mond egy a maga nemében eddig egyedülálló adatot. Idézi fra Enrico egyik latin szerzeményének néhány sorát és előadja, hogy a dalszerzőt egy szolgálólány nótázása ihlette meg, aki a pármai székesegyházon énekelve ment át s mindjárt idéz is két sort ebből az olasz népdalból, amely minden valószínűség szerint szerelmes dal volt:

E s' tu non cure de me
e ne curaro de te[15]

Amikor a kifejezés a középkorvégi zeneelméletben feltűnik, határozottan népi és világi jellege van. Johannes de Grocheo 1300 körül írott *Tractatus*ában az ünnepélyesebb cantustól, melynek körébe sorolja a chanson de geste-eket és a sirventes-eket, élesen elválasztja a *kantilénát,* mint táncdalt. Szerinte a *kantiléná*-nak három típusa van, a rotunda (rondeau), a stantipes (estampida) és a ductia, amely utóbbi könnyű, gyorsan fel- és leszálló dallamú táncdalt jelentett. Ennek alapján a modern zenetörténet többszólamú formájában *kantilénán* rondeau-t, virelaist és balladet ért, általában a refraines táncdalt.[16]

Negyven évvel utóbbi az az adat, melyet Szabolcsi Bence idéz Lüttichi Jakab mester *„Speculum musicae"*-jéből, aki azon kesereg, hogy az egyszerű, világos, férfias és szabályos régi muzsika helyébe ledér, zabolátlan, bonyodalmas, ugráló és táncoló muzsikát hoznak be: „A régi tisztes műfajokat *(organum, conductus)* megvetik, csak *motetust* meg *cantiléná*-t ismernek."[17]

Ez a zenei fogantatású értelmezés a *kantilénát* mind népi eredetű táncdalt jellemzi, még komplikáltabb formái között is. A modern haladó zenetörténetben Heinrich Besseler általában *kantiléná*-nak a XIV—XV. század új, dalszerű zenei stílusát nevezi. Ebben a formájában a kantiléna szerelmi dal, mint ahogy a Bartal által idézett virágének értelemben vett *„cantilena carnalis"* is.[18] Az ilyen jelzős megkülönböztetés már tekintetbe veszi a *kantiléna* szétágazását. Szatirikus jellegű, alkalmi jellegű, szerelmi és bordalra, amely utóbbit valóban *„cantilena potatoria"* néven emlegettek. Volna a *kantiléná*-ra egy Mátyás király személyével kapcsolatos adatunk is, Arnoldus de Bawaria *„Ars poetica"*-jából. A szerző Mátyás király tátokzatos költőjéről, Magyar Gáborról beszél, aki „honfitársai gyönyörűségére igen csiszolt

---

[15] A *cantilena* olasz értelmezésére: *Vocabolario della lingua italiana.* Vol. I. Milano é. n. (1911) 564. Salimbene II. Frigyesről: Salimbene de Adam: *Cronica.* A cura di Ferdinando Bernieri. Bari, 1942.. Scrittori d'Italia. Vol. I. 505.; a *cantilena* mint vallásos népének: *U. o.* I. 98, II. 203.; — mint népi dallamon alapuló zenei alkotás: *U. o.* I. 262., 264.

[16] Gustave Reese: *Music in the Middle Ages.* New-York, 1940. 22, 322.

[17] Szabolcsi Bence: *Régi muzsika kertje,* Budapest, 1947. 28.

[18] Heinrich Besseler: *Bourdon und Fauxbourdon. Studien zur Ursprung der niederländischen Musik.* Leipzig. 1950 33 és passim. Továbbá Bartal Antal: *A magyarországi latinság szótára,* Budapest, 1901. 100.

*kantilénák*at és verseket szerkesztett egybe anyanyelvén olyan szerencsésen, hogy mint mondják, Magyarország művelt királya, Mátyás király is sokszor felüdítette magát velük pihenő idejében". A latin eredeti terminológiája pontos: a *cantilena* dalolható ritmikus verset jelent, a *versus* vele szemben mértékes verset, ami lehetett leoninus hexameter is. Az már azután bizonytalan, hogy Magyar Gábor kantilénái lírai, vagy epikus természetűek voltak-e. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy kétségesnek tartjuk ennek a forrásnak vagy magát a hitelességét vagy legalább is az Ábel által közölt szöveg *egészének* hitelességét. Ábel e szövegrészt Kemény *Kalászatok* c. kiadványa alapján idézi. Arnoldus de Bawaria művére, de még annak említésére sem tudtam ráakadni.[19] Ezen felül bevezető mondatának latinsága olyan kifejezésekkel, mint pl. „vita nationalis", sokkal későbbi keletűnek, magyarán: hamisítványnak látszik. Nincs kizárva, hogy egy korabeli poetika felhasználásával készült késői szövegről van szó, de legalább is egy megtoldott, kétes hitelességű idézetről.

Van azonban olyan XVI. század eleji emlékünk, mely a *kantilénát,* mint műfajt társadalmi gúnydalként értelmezi és mindjárt illusztrálja is, ez pedig Apáthi Ferenc *Feddőéneke,* mely a Peer-kódexben, ahonnan származik, *Cantilena* címen szerepel.[20] Bár a kiéneklő vers célbaveszi a törökkel nem törődő, pompázó nagyfeudálisokat, a könnyelmű fiatalokat, kikapós asszonyokat, koldus deákokat, sőt a parasztokat is, mégis visszatérő refrain a papok gyűlölete. Ez önmagában jellemző a Mohács-körüli évtizedek egyházellenes, prereformációs hangulatára, a világi és egyházi feudalizmus eléggé mély meghasonlására, jellemző a nemesség többségének hangulatára. A mi szempontunkból azonban különösen jellemző, hogy a bejegyző egy ilyen hatalmasokat és főként papokat gúnyoló verset pontosan *cantilená*-nak nevezett. Emellett a papgúnyoló motívumok természetesen összhangban vannak a hagyományos huszita érvelés vádjaival: a papi élet, a szerzetesi regula tiszteletben nem tartása, kapzsi pénzgyűjtés, pompa, zabolátlan életmód. E motívumok folytonosságáról az életben természetesen maga az egyház gondoskodott. De voltak egyéb okai is. Ilyen ok volt a huszita mozgalom feléledése a Mohácsi vészt megelőző emberöltő időszakában és nem utolsó sorban a *kantilénák* egy válfajának műfaji hagyománya.

Más alkalommal rámutattunk arra a tényre, hogy a Hunyadi Mátyás halálát követő évtizedekben az a középnemesség, melyet a centralizáció egykori megalkotója vont be a politikai életbe, folytatta a király politikáját, ami az egyház visszaszorítását illeti. Azt nem mondhatjuk, hogy az államegyházi politikának az az összefüggő széles rendszere fennmaradt volna, mert hiszen az a centralizációt tételezi fel, mely a király halálával megszakadt. Kétségtelen azonban, hogy a pápai jövedelmeket megnyírbáló, a tized beszedését a kilenced mögé szorító, az egyház állami funkcióit csökkenteni igyekvő törekvés általános ebben az időben is.[21] Már 1497-ben azt követelik a budai országgyűlésen, hogy az egri püspök ne lehessen koronaőr. Az 1499-i országgyűlésen határozatot is hoznak, hogy az ország koronája többé pap kezébe

[19] E. Ábel-St. Hegedüs: *Analecta Nova.* Budapestini, 1903. 10—11; a szöveggel szemben táplált kétségekről Kardos Tibor: *Mátyás király és a humanizmus.* Mátyás király-Emlékkönyv. Budapest. (1940) II. 99—100.

[20] *Régi Magyar Költők Tára, I. Középkori magyar versek.* Szerk. Horváth Cyrill. Budapes,, 1921. 491—95. Vásárhelyi András is *Cantilena*-nak jelzi ugyanezen kódexben levő népies vallásos dalát (u. o. 236). A két típust a népiesség és az énekelhetőség kapcsolja össze.

[21] Századok. i. h. 175—76.

ne kerüljön. Ekkor írják Esztergomból Estei Hippolitnak: „Félek, hogy ez az ország is Csehország sorsára fog jutni."[22] A világi feudalizmusnak ez a törekvése egészen széles arányú. Ezentúl főispán csak akkor lehet valamelyik püspök, ha annakidején az Árpád-házi „szent királyok" egyike ezt a jogot a püspöki méltósághoz hozzácsatolta. Egy egész sor korlátozó rendelkezést hoznak, amelyeket azonban nincs erejük keresztülvinni. A világi feudalizmus egyházkorlátozó törekvései között a legerőteljesebbek az 1504-i dekrétum ama cikkelyei, amelyek néhány évre gyakorlatilag hatályon kívül helyezték a dézsmaszedést. Ekkor fordult a pápa II. Ulászlóhoz ijedt hangú levelében, avval vádolva meg az ország előkelőit, nemeseit, sőt „minden világit", hogy az egyház javait elrabolják, a dézsmát nem adják meg, a klérust fenyegetik és „minden erejükkel arra törnek, hogy az egyházi rendet megkissebbítsék, sőt megsemmisítsék".[23]

Az egyházi és világi feudalizmus közötti feszültség jele, hogy a pápai politikát híven követő obszerváns ferencesek szónokai igen erőteliesen nyilatkoznak meg a világi feudalizmus jobbágyelnyomásáról. E téren Laskai Ozsvát még radikálisabb hangot üt meg, mint Temesvári Pelbárt.[24] Ezek a jelenségek: egyrészt a világi feudalizmus széleskörű egyházellenessége és szekularizációs törekvései, másrészt ennek ellensúlyozására a jobbágyok elnyomatását tárgyaló szerzetesi szónoklatok önmagukban is igen erőteljes huszita agitációra engednek következtetni. Az olasz levélíró joggal gondol Csehország sorsára. Erre voltak támpontjai is a korabeli politikai helyzet ismeretében. Csehországban ebben az időben egyre nagyobb befolyásra tettek szert a *„Cseh-morva testvérek"*. Hittételeiket bizonyító, vallásos életüknek gyakorlását kérő emlékirataikat a magyar udvarban jól ismerték, róluk vitatkoztak. A király cseh kancelláriájának olyan vezető egyénisége válaszolt reájuk, mint Olmützi Ágoston.[25] A *„Cseh-morva testvérek"* agitációja olyan veszélyesnek látszott, hogy a magyar püspökök és főurak voltak, akik kikényszerítették II. Ulászló 1508-i tiltó és üldöző rendeletét a *„Cseh-morva testvérek"* ellen. Sőt a közhiedelem szerint a magyar püspökök szövegezték is meg a rendeletet. Annyi bizonyos, hogy a szövegben nyíltan szerepel, hogy a királyt intézkedéseire „a szomszédos országok egyházi és világi főméltóságai szólították fel" abbeli félelmükben, hogy az „eretnekség" túlterjed Csehország határain és „az egész kereszténységre", értsd a szomszéd országokra is „veszedelmet" fog hozni. Ugyanekkor a híres ferences szónok, Laskai Ozsvát, mint élő veszedelmet ábrázolja a huszita tanok terjedését és utal egyes szerzetestársai hitehagyására.[26] A *„Cseh-morva testvérek"* bár nem voltak olyan radikálisak, mint a táboriták, mégis a huszitizmus ekkori formájának legszélsőbb változatát jelentették. Hatásukra állandóan megújul a törekvés a kelyhes főnemesség

[22] Kellellenül emlékezik meg az egyházellenes intézkedésekről Fraknói Vilmos (*A Hunyadiak és a Jagellók kora. A magyar nemzet története*, szerk. Szilágyi Sándor, Budapest, 1906. IV. köt. 363—369.) — Az esztergomi levél kivonata és idézete Óváry Lipót: *A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának oklevél-másolatai*. Budapest, 1890. 201. No 854. A levél maga hiányzik a megfelelő dobozból.

[23] A pápa levelét ld. Georgius Pray: *Epistolae procerum*, I. Posonii, 1806. 49—51. Továbbá Századok, i. h. 176.

[24] Horváth Richárd: *Laskai Ozsvát*, Budapest, 1932. 57—58.

[25] A. Gindely: *Geschichte der Böhmischen Brüder*, Prag, I. Bd. 1857. 96. 101. I. J. Müller: *Die deutschen Kathekismen der Böhmischen Brüder*, Berlin, 1887. Monumenta Germaniae Pedagogica. Vol. IV. 61—67. és Lydius: *Waldensia*. Rotterodami,, 1916.

[26] A. Gindely, *i. m.* 132. J. Müller, *Geschichte der Böhmischen Brüder*, Hernhut, 1922. 307—311. Horváth Richárd: i. m. 67—71.

és a katolikusok között a kiegyezésre. A parasztoktól rettegtek a feudálisok, akikre a „*Cseh-morva testvérek*"-nek nagy befolyásuk volt.

A huszitizmus terjedésének Magyarországon az előbbiekből következőleg két útja volt. Az egyik a kelyhes álláspont feltűnése, amellyel könnyebben megmagyarázható a magyarországi világi feudálisok éles egyházellenes magatartása. A cseh kelyhes-mozgalomnak is lényege volt az egyház állami funkcióinak visszaszorítása, a dézsma meg nem adása és főként a szekularizáció. Ugyanígy jellemző a magyarországi helyzetre az az erőfeszítés, melyet Szalkai László esztergomi érsek tett Campeggio pápai követnél a mohácsi vészt megelőző években (1524—26), hogy a kelyheseket kibékítse a katolikus egyházzal.[27] A vallási egyesülést már megelőzte a katolikus és kelyhes rendek szoros szövetsége a „*Cseh-morva testvérek*" és a lutheránusok ellen. Kétségtelen, hogy Szalkai László a kelyhes nemesi törekvéseket akarta ezáltal megszelidíteni.

Bár az egyházi és világi feudalizmus meghasonlása is fontos tényező ezekben az évtizedekben, s az így létrejött megoszlás előmozdította a Dózsa-felkelés kitörését, mégis sokkal jelentékenyebb volt a „*Cseh-morva testvérek*", vagyis a népi huszitizmus befolyása. Felszabadulás utáni történetírásunk (Karácsonyi Béla) felvetette a magyarországi huszitizmus bizonyos továbbélésének és fennmaradásának kérdését, éppen a Dózsa-felkelés ideológiai megokolására, a feltevés azonban nem támaszkodott eléggé konkrét bizonyítékokra. Csaknem 90 éve ismeretes Mircse Jánosnak az a közleménye, amelyben a milánói levéltárból egy egykorú levelet adott közre a Dózsa-háborúról. Ebben Bakócz környezetéből Bethinus de Comitibus arról ad hírt, hogy a cseh husziták a nép között erősen terjesztették tanaikat és felkelésre biztatták a népet Magyarországon is. Közli érvelésüket, mely szerint soha nem vesztettek háborúban, amióta elszakadtak a római egyháztól. Azóta nem volt járvány és — ez a legjellemzőbb a parasztok körében folytatott agitációra — azóta sem jégeső, sem vihar nem verte el a termést és nem volt éhinség. Érvelésükben arra is hivatkoztak, hogy mentek a dézsmától és mindennemű adótól. A jeles apostoli protonotárius ezekkel a csüggedt szavakkal fejezi be híradását: „Ilyen ördögi biztatásokkal törekedtek megfertőzni és megrontani ezt a magyar királyságot."[28] Bethinus de Comitibus híradását meg tudjuk erősíteni más forrásokból is. A modenai levéltár egyik emléke, melynek másolata a Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának másolatgyűjteményében van, csaknem egy évvel korábbi időpontról, 1513 július 25-én azt jelenti Magyarországról, amit egy évvel később a már idézett szerző. A levél írója Giovanni Battista Bonzagni így ír: „Folytatólag egy másik újságom is van erről a vidékről. Csehországban a köznép összeesküvéseket sző a bárók ellen és ugyanilyenek vannak Magyarországon is." Tehát a két ország népi forrongásait összekapcsolja. Ugyancsak ő ír arról, hogy az egri püspöknek vitás ügye van a nemességgel, de a király szeretné lecsendesíteni éppen ebben a feszült helyzetben (in questi tempi maxime). Amit Bonzagni csak mint egyszerre fellépő jelenségeket említ, Bethinus de Comitibus viszont mint okozati összefüggéssel összekapcsolt tényt, azt igen konkrétan hangsúlyozza 1514. július 12-én kelt jelentésében a velencei köztársaság római követe Pietro

[27] Fraknói Vilmos: *Szalkai László esztergomi érsek és a cseh utraquisták*, Magyar Sion, XV. 1884. 251—264.

[28] Mircse János: *Két érdekes okmány a milánoi levéltárból*. Magyar Történelmi Tár, 1867. 250—52.

Quirino kamalduli szerzetes, akinek sokágú kapcsolatai voltak a pápai udvarnál: „Leveleink vannak Németországból is..., melyek azt mondják, hogy a Magyarországgal határos részeken a német és cseh köznép jelentékeny tömegei mozdultak meg és csatlakoztak a magyar plebejusokhoz (con la plebe di Ungaria) és valamennyien együtt mellükön a kereszttel újonnan választott királyukkal üldözik annak a királyságnak a nemeseit..."[29]

Anélkül, hogy mélyebben mennénk bele ebbe a kérdésbe és elhatárolnánk egyúttal a Dózsa-háború ideológiájában a huszita elemeket egyéb ideológiai mozzanatoktól, megállapítható a huszitizmus élő befolyása s evvel együtt annak lehetősége, hogy a *„Cseh-morva testvérek"* igen gazdag röpiratirodalma és énekköltészete,[30] mely táborita hagyományokból táplálkozott, átkerüljön hozzánk is. Megvolt annak is a lehetősége, hogy a hazai hagyományok felújuljanak. Itt kell azt a figyelembe nem vett adatot is hangsúlyoznunk, hogy Marino Sanudo világkrónikájába beékelve egy olyan magyarországi jelentés olvasható a Dózsa-háborúról, amely szerint egyes Dózsa hadában résztvevő és a nemesek által elfogott és kínhalált szenvedett papok nemzeti nyelven énekelve mentek a vesztőhelyre.[31] E dalok lehettek vallásos énekek is, de az adat ismét a huszita-népi felkelések harci énekköltészetére és annak szerepére jellemző.

Ezekután Apáti Ferenc *Cantilená*-ját közelebbről is meg tudjuk határozni. A huszita kantilénák egy meghatározott típusának magyar változata. Höffler a huszita mozgalom történeti forrásainak kiadásában egy antiklerikális úr- és polgárellenes eretnek dalt közöl a prágai egyetem egy XIV. századi kódexéből. A dal címe *„A világ csalárdsága"* (Incipit dolus mundi).[32] Ez a dal a huszitizmust megelőző évtizedek népi elkeseredésére jellemző, szerzője a jelek szerint szegény pap vagy vágáns lehet. Költeményét latinul írja párosrímű hetesekben és nyolcasokban, ugyanabban a versformában, melyben a legtöbb huszita kantiléna készült. Akárcsak Apáti Ferenc, ő is sorraveszi az egyes papi típusokat, főpapokat, plébánosokat, kanonokokat, szerzeteseket, ezenfelül a feudális nagyurakat, a hamis tanúkat, s végülis megtérésre int. A főuraknak ugyanazt rója fel, amit Apáti Ferenc. Ahelyett, hogy a pogányra mennének, a keresztényeket öldöklik. Érvelése a kanonokok és szerzetesek ellen teljességgel párhuzamos Apáti Ferencnek a szerzetesek, apáturak ellen írt versszakaival. Például Apáti Ferenc utolsó versszaka, amely talán a legsikerültebb, így szól:

Igen kevés hajok, szántalan jószágok,
Erős regulájok, kevés zsolozsmájok;
Bársonyos szolgájok, fekete kápájok,
Az apáturaknak.[33]

---

[29] Bonzagni levelét ld. *Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának oklevélmásolatai*, Modena, IV. Fasc. I. Cancelleria Ducale Dispacci degli oratori Estensi in Ungheria. Pietro Quirino jelentését ld. uo. Velence, Dispacci da Roma, Capi del Consiglio dei Dieci Busta, I.

[30] A katolikusok, kelyhesek és *„Cseh-morva testvérek"* csak 1500. és 1510. között, kb. hatvan értekezést és röpiratot adtak ki, de ebből ötvenet a *„Cseh-morva testvérek"* írtak, pedig számbelileg kevesen voltak. Gindely: *i. m.* 124. — A testvéreknél igen fontos volt az éneklés, különösképpen a zsoltáréneklés. Gindely: *i. m.* 122. Énekeskönyveikről J. Müller i. m. 296, 506.

[31] Marino Sanuto: *Világkrónikájának Magyarországot illető tudósításai*. Kiad. Venzel Gusztáv, Magyar Történelmi Tár, 1877. 261.

[32] *Fontes Rerum Austriacarum Scriptores*, VI. 51—57.

[33] *Régi Magyar Költők Tára*, I. 493, 14.

Az ismeretlen szerzőnek a kanonokokról írott sorai — miután az egyházak vagyonáról bőven beszél — először megállapítják, hogy a szigorú regulákról nevezik őket kanonokoknak, de nem látogatják a kórust (ahol zsolozsmázni kell), katonaruhát öltenek, világi dolgokat keresnek s pénzöket hitvány emberekre szórják.

Világos, hogy ebbe a típusba tartozó vágáns-huszita kantilénával állunk szemben, amely azonban társadalmilag korlátozottabb és egyes árnyalatokban eltér a cseh típustól. Apáti Ferenc is elsősorban élesen és részletesen a papi rendet énekli ki, változata tömörebb, költőibb, színesebb az ismertetett cseh típusnál. A polgárok helyébe a deákok lépnek s azoknak koldus volta. A királyok, nagyfeudálisok ugyanúgy szerepelnek nála, mint a cseh változatban. A csalás, rászedés, cserbenhagyás motívuma éppen úgy kezdő és vezető gondolat Apáti Ferencnél, mint *A világ csalárdságá*-ról szóló cseh kantilénában. A cseh változatban azonban nincs meg a jobbágyokat támadó szakasz, míg Apáti Ferencnél világos utalás történik a Dózsa-háborúra:

„Sámsonnak alejtá az pór önnön magát
Látod nagy haragját, nem tiszteli urát
Fogjad meg szakállát, vedd el csak jószágát,
Megalázza magát."[34]

Azonban annak ismeretében, hogy ezekben az évtizedekben és különösképen a Mohácsot megelőző években a kelyhes huszitizmus hatása igen erős volt a magyar nemességre, világos, hogy olyan huszita típusú kantiléna Apáti Ferenc *Feddőéneke*, melynek szerzője a katolikus egyház ellenes nemesi irányzathoz, a kelyhesekhez állt közel. A kelyhesek, mint tudjuk, Csehországban is készek volta a nem huszita világi urakkal összefogni, csakhogy elkerüljenek egy új paraszthábort. Még azt is hozzáfűzhetjük, hogy Apáti Ferenc kantiléjának ritmusa a ritmikus szaffikus strófa, amelyet jól ismertek a vágánsok is, de amelyik struktúrájában igen közel állt a 16. századi magyar táncdalhoz, az „ungaresca" néven ismert táncokhoz.[35] Apáti Ferenc költeménye műfaji megjelölése, felépítése, motívumai, ritmusa és a történeti társadelmi körülmények alapján vágáns-huszita típusú kantiléna. Tekintve, hogy a *Cantilena* egyike legsikerültebb 16. századi verseinknek, világossá válik, hogy milyen fontosságot kell tulajdonítanunk a huszita típusú szatirikus költeményeknek.

Ezekután hozzáfoghatunk egyrészt a *Huszita Bibliá*ban felismert verses zsoltárfordítások meghatározásához, valamint egy másik olyan irodalmi emlékünk meghatározásához, mely ugyancsak ismerős a magyar irodalomtörténet búvárai előtt, ez pedig az a néhány versszak, melyet Heltai Gáspár interpolált Tinódi Lantos Sebestyén *Zsigmond király és császárnak krónikája* című éneke végére.

Az *Apor-kódex* 96. zsoltárának első sorai ősi nyolcasokban vannak magyarra fordítva. Ezt a *Huszita Biblia* keletkezési körülményeit vizsgálva

---

[34] *U. o.* 492, 9.

[35] A ritmikus szaffikus versről, illetve strófáról Paul Eickhoff: *Der horazische Doppelbau der sapphischen Strophe und seine Geschichte. Wandsbeck*, 1895. U. a.: *Der Ursprung des romanisch-germanischen Elf- und Zehnsilbers, aus dem Worttonbau des sapphischen Verses*, u. o. 1895. — A magyar *ungaresca* elnevezésű táncok mögött álló szaffikus ritmusra bő anyagot ad Szabolcsi Bence készülő tanulmánya: *A XVI. század magyar tánczenéje.* Zenetudományi Tanulmányok, II.

már megállapítottuk, és avval magyaráztuk, hogy az említett sorokban isten országának eljöveteléről és ítéletéről van szó, a *Huszita Bibliá*ban annyit emlegetett „forbátlatról" (retributio). A szövegrész így hangzik, megtoldva egy hatodik sorral, amely esetleg ugyancsak ősi nyolcasként ejtődött ki:

Ur országlott, vigaggyon föld,
Öröljenek sok szigetek,
Köd és homály ő környöllő,
Igazolat és ítélet
Ő székinek segedelme.
Tűz ele(ve) kel ő előttő.[36]

Ez az erőteljes költői fordítás valóban alkalmas arra, hogy harci dalként énekelje az igazságtételre vágyó, nyomorgatott tömeg. Azóta kiderült, hogy nem lehet szó félreértésről, amennyiben az *Apor-kódex* 88. zsoltárának 14—15. szakasza, mely hasonló tartalmú, csaknem szószerint azonos, ugyancsak verses fordításban jelenik meg s e versnek formája ugyancsak „ősi nyolcas". Meg kell jegyeznünk, hogy az első két sor cezúrája jobban hasonlít a cseh kantilénák nyolcsorosainak 5 + 3-as tagolására. A szöveg így hangzik:

Erősejtessék te kezed,
(É)s felmagasztassék te jogod.
Igazolat és ítélet
Te székednek készöleti,
Irgalmasság és igazság
Elölkelik te orcádat.[37]

Az „és" szócska magánhangzó nélküli ejtése (s) másik, alább idézendő példánkban is lehetséges. Nem lenne meglepő a fölös szótagszám sem. A cseh kantilénák meglehetős szabadon áramlanak: hetes, nyolcas, hatos, kilences, tízes sorokban. Ismert jelenség az is, hogy egy bibliai helyet emeljenek ki, konkrét harci feladatok, vagy pedig huszita vallási tételek megerősítésére. Pl. az ószövetségből való a szövege annak a cseh *kantilénának*, amellyel a két szín alatti áldozást és ennek harci jellegét igyekeztek ének formájában terjeszteni. A *Királyok Könyve* III. része 19. fejezetének 5—8. szakasza adja az alapszöveget, melyből ezt a kantilénát alkották:

Illést angyal szólítá:
Erőd kevés, készülj rá,
Hosszu az ut, mely téged vár,
Hogy végére eljussál,
Vedd, ime, a kenyeret,
Tűstént üritsed e kelyhet![38]

A dézsma eltörlésének meglehetősen konkrét politikai feladatát ennél sokkal kevésbbé konkrét kantiléna-szöveggel okolták meg, melyet széltében énekeltek. Itt már nincs is szó bibliai szöveg lefordításáról, mindössze arról, hogy az „úr parancsát" teljesítik.

Betöltjük az úr parancsát,
És keressük az ő szavát.
Sokan vannak a káromlók,
Akaratát rútul meg nem hallók.[39]

---

[36] *Nyelvemléktár*, VIII. Budapest, 1879. 190.
[37] *U. o.* 184.
[38] *Fontes Rerum Austriacarum Scriptores*, II. 625.
[39] *U. o.*

A magyar példa a biblikus szövegnek és a forradalmi cselekménynek konkrétebb, természetesebb összefüggését mutatja, mint ez a két cseh kantiléna.

A *Huszita Bibliá*ból kiválasztott másik kantiléna-szerű fordítás pontosan megfelel a cseh-huszita források azon megjelölésének, hogy a huszita nép támadja ellenségeit, a pápát, a katolikus egyházat és annak híveit.[40] A szóbanforgó zsoltár a bálványokról és a bálványok megalkotóiról és imádóiról szól. A katolikusok szent-kultuszát, képeit, szobrait patárénok és husziták közismerten bálványimádásnak tartották. Az Apor-kódex 144. zsoltára a 15—19. szakaszig verses alakítás nyomait mutatja.

Pogányoknak képek, arany és ezüst
Emberi kezeknek művelkedeti,
Szájok vagyon és nem szólnak.
Szemek vagyon és nem látnak,
Fülök vagyon és nem hallnak,
(É)s mert nincs szellet ő szájokban
Egyenlőek legyenek ő velek,
Kik alkották azokat,
És mend kik biznak őbeléjek.[41]

Az első két sor 11 szótagos. Ezt követi három „ősi nyolcas", egy negyedik sor, melyben a sorkezdő „és" lerövidülése ugyancsak ősi nyolcast ád. Ezt kilenc szótagos, majd hétszótagos és újból ősi nyolcas sor követi.

Ennyi ingadozást a korabeli magyar verselés formái nem egyszer mutatnak olyan esetben is, amikor világos, hogy nem változatos strófa alkotása a cél, hanem a magyar ritmus sokat vitatott jellegzetességével állunk szemben, a szabadon lebegő szótagokkal.

Hogy ezúttal is versről van szó, azonos bizonyítási módszerhez tudunk folyamodni. A megelőző kantiléához hasonlóan egy másik zsoltár azonos tárgyú része ugyancsak többé-kevésbbé azonos, verses szöveggel van fordítva. Sajnos, a szöveg a végén csonka, mert az Apor-kódexben éppen itt három levélnyi hézag következik. Azonban a kérdéses szövegrész nagy része megmaradt. Az *Apor-kódex* 113. zsoltárának 4—7. szakasza így hangzik magyar verses fordításban:

Nemzeteknek képek arany és ezüst,
Emberi kezeknek művelkedeti
Szájok vagyon és nem szólnak,
Szemek vagyon és nem látnak,
Fülök vagyon és nem hallnak,
Orrok vagyon és nem esznek,
Kezek vagyon és nem tapasztalnak,
Lábok vagyon — — — — — —[42]

Ez az utóbb közölt, kantilénaként énekelt zsoltár közeláll Apáti Ferenc kantilénájának egyháztámadó szövegéhez, de amíg az gyakorlati, nem hitelvi oldaláról közelíti meg tárgyát, ez a huszita dogmatikának katolikus-ellenes

[40] *Chronicon Procopii*, u. o. 71—73. Továbbá u. o. 378. Megjegyzendő, hogy az előbbi két helyen a *cantinlena* szinonimájaként a *cantio*, az utóbbi helyen a *carmen* kifejezés áll, ami természetesen tartalmilag az adott esetben semminemű eltérést nem jelent.

[41] *Nyelvemléktár*, VIII. 217.

[42] *U. o.* 205—203.

pontjait népszerűsíti. Apáti Ferenc *Cantilenájának* nem hitelveket támadó, hanem az intézmény romlottságát támadó tónusa is kelyhes elvekre vall, az utóbbi kantiléna a táboritákhoz közelálló álláspontra.

Az a huszita kantiléna azonban, amely a legkonkrétebb, a legerőteljesebb, Apáti Ferenc költeményénél is költőibb, Heltai Gáspárnak már említett interpolációja. Ismeretes, hogy Tinódi Lantos Sebestyén *Zsigmond király és császárnak krónikája* c. énekét nem vette fel művei gyűjteményébe, és az először a Heltai Gáspár által kiadott *Cantionale*-ban jelent meg Kolozsvárott, 1574-ben.[43] Tinódi éneke nem volt Zsigmond-ellenes, ellenben támadta a huszitákat. Heltai egyes részeket kihagyott, másokat megváltoztatott, és ismét másokat interpolált. A műnek egy 1572-es kézirati másolata és a versfők szövegének megzavarodása alapján meg lehet állapitani, hogy hol és mit változtatott Heltai: ahol valami csoda történt, azt kétségbevonja; Zsigmond hitszegését pápaellenes támadásra használja; másutt moralizál. Határozottan le kell azonban szögezni, hogy az eredetinek huszitaellenes kitételeit érintetlenül hagyja. A mű végére az 1157. sortól az 1200-ik sorig azonban egy olyan énekrészt interpolált,[44] melynek humora, költői ereje és főként tendenciája homlokegyenest ellenkezik nemcsak Tinódi Lantos Sebestyén felfogásával, de Heltai Gáspár álláspontjától is eltér. Az interpolált rész gúnyolja Zsigmondot, a papokat, azonban ezen messze túlmegy. A pokolba rakja a feudális társadalom tipikus képviselőit, egy érseket pl. hamis dézsmáért. Önkénytelenül is Lépes György erdélyi püspök jut eszünkbe, akinek a dézsma ügyében elfoglalt embertelen álláspontja robbantotta ki az erdélyi parasztfölkelést és aki egy törökellenes vállalat során menekülés közben 1441-ben elpusztult, a magyar huszita felkelések leverése után alig két évre. Ki van emelve a versben a hamis kancellár is, aki pénzért ad ki osztályos levelet. Kiénekli a nemesurakat dúlásért, hamis vámszerzésért, ezeket sajátságosan „paraszturak"-nak nevezi. Az interpolációra jellemző, hogy olyan részleteket tud Zsigmond király életéről, felravatalozása és eltemetése körülményeiről, amelyeket csak szemtanú tudhatott és amelyek hiányzanak mind Thuróczi János, mind pedig Bonfini leírásából:[45]

Úgy forgolódnak nagy sok rendbéli papok,
Ott lobognak nagy sok viasz istápok,
Veriteznek kövér nyaku barátok
Mert pendülnek nagy sok aranyforintok.

Öltötték egy koporsóban székiben
Koronájában, szép öltözetiben,
Mongyák, hamar irták szentek köziben,
Várják a két kezét, hogy érjen egyben.

Nagy kétségem van, hogy égbe menjen
Csak valaki nékie ne segéljen;
De mind éjjel-nappal zengnek fülébe,
Azok ha vihetik szentek közibe.[46]

---

[43] *Régi Magyar Költők Tára*, III. Budapest, 1881. *XVI. századbeli magyar költők műveí.* Közzéteszi Szilády Áron, 463.

[44] *U. o.* 357—58.

[45] Johannes de Thurócz: *Chronica Hungarorum*, J. Schwandtner: Scriptores Rerum Hungaricarum I. 239. és Antonius de Bonfinis: *Rerum Hungaricarum Decades*, Dec. III. Lib. 4. 357—58. Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum: Red. Ladislaus Juhász. Lipsiae B. G. Teubner, 1936. Tom III. 76.

[46] *Régi Magyar Költők Tára*, III. 357.

Az interpolációnak ez a része költői szemléletességével és vad szatírájával elüt Heltai verses modorától és egy meghatározott ponton, amikor gúnyos célzást tesz arra, hogy aligha jut fel az égbe, hacsak valaki nem segít neki, a szatírának olyan kemény fokát tételezi fel, amely a moralista Heltaitól távol állt. Heltai Gáspár többi interpolációitól eltérően itt világosan utal arra, hogy *egy ének volt a forrása*. Heltai Gáspárról egyébként is megállapítható, hogy bőven használt népi forrásokat, kolozsvári plebejus-hagyományt, antifeudális paraszti meséket. Mátyás királyról és a kolozsvári bíróról szóló tréfája is plebejus-hagyomány. Meséje *Egy nemes emberről és az ördögről* erőteljesen népies ízű, jokulátor darab. Heltai forrásmegjelöléséből kiderül, hogy a felhasznált ének invenciója mi is volt: Pásztóczy Tari Lőrinc 1411-ben véghezvitt írországi zarándoklásához kapcsolódott, aki mint Jacobus Yonge dublini nótárius jegyzőkönyvéből kiderül, a szokáshoz híven valóban hozott valamiféle üzenetet Zsigmond királynak. Tari Lőrinc a jelek szerint averroista volt és a jegyzőkönyv szerint kétkedő szelleme ellen keresett volna orvosságot. Hihetőbb, hogy a kíváncsiság hajtotta s egyszersmind politikai megbízatást teljesített. A zarándokhelyről erkölcsi tartalmú intéseket szoktak hozni és ő is hozott. Utazásának regényes leírása, amely első formájában valószínűleg tőle eredt, ismeretes volt és egy változata hosszú ideig megvolt a gyöngyösi ferencrendi zárda egyik kódexében.[47] Ezt az ismert történetet használta fel leleményül az ismeretlen szerző, akinek latinul tudó deáknak vagy szerzetesnek kellett lennie, olyannak, aki jelen volt Zsigmond váradi temetésén és nem sokkal utána írhatta meg költeményét és aki huszita meggyőződésű volt. Rendkívül érdekes például, hogy a pokol tüzes fürdőjében nem az erkölcstelen életű Cillei Borbála forgolódik Zsigmonddal, hanem Mária királyné. Nyilván, mert az özvegy királyné még életben volt, Zsigmondot viszont a halott Mária mellé temették Nagyváradra. A szerző mindenkit gyűlölt, aki király volt s ezenfelül Mária az eretneküldöző Nagy Lajos leánya is. A költemény szerkezetéből többet kikövetkeztetni nem lehet, mint hogy a temetés leírásával kezdődött és avval hogyan iparkodnak mennybe menekíteni és szent hírbe hozni Zsigmondot. Pedig az a pokolban van feleségével, érsekeivel, püspökeivel, uraival, udvarhölgyeivel egyetemben. Megmondta ezt neki Tar Lőrinc előre, mire Zsigmond megfogadta, hogy a mennyországra igazítja útját. Védőszentjének nevére megrakatta Budán Szent Zsigmond templomát. Ez azonban aligha segített rajta.

Nem ismeretlen a másvilági látomásnak szatírára, feddésre, fenyegetésre való felhasználása. Uguccione da Lodi, aki a legrégibb olasz költők egyike, egy patarén eretnek, *Libro*-jában adott erre példát és nem kisebb követője lett e példának, mint Dante Alighieri. Az a Dante, akinek művét Zsigmond udvarában olvasták és jól ismerték. Ugyanígy használja fel társadalombírálatra a látomás műfaját Langland híres költeménye a *Paraszt Péter látomása*, mely Angliából igen korán átkerült Csehországba és ismerete megállapítható olyan remekművön is, mint *A csehországi szántóvető* (1400 után) és *A kis takács* (1408).

Az, ami Heltai Gáspár ritmikai átformálásán keresztül is hozzánk jutott a valóban művészi szatírából, arra enged következtetni, hogy a gúnyos kanti-

[47] Kropf Lajos: *Pásztói Rátholdi Lőrinc zarándoklása 1411-ben*, Századok 1896, 716—730. Továbbá Kardos Tibor: *Középkori kultúra, középkori költészet*, Budapest, (1941) 175—179. — A gyöngyösi kéziratról Id. Szilády Áron: *Régi Magyar Költők Tára*, III. 468—69.

lénának egészen magasrendű formái is voltak. A temetés szemléletes, mozgalmas, gúnyos képe után így folytatja Heltai a Tinódi 11-eseihez idomított szöveget:

Énekben hallottam, vagy volt, vagy nem volt,
Tar Lőrinc hogy pokolba bément volt,
Egy tűzes nyoszolyát ő ott látott volt,
Négy szeginél négy tűzes ember áll volt.

Szózatot ott Tar Lőrincnek adának,
Az nyoszolyát tartják Zsigmond királynak,
Érsek, püspek két paraszturak voltanak,
Az négy ember hamis urak voltanak.

Érsek az hamis dézmaért kárhozott,
Kancellárius levélváltságért kárhozott,
A két nemesur dulásért kárhozott,
Hamis vámszörzésért egyik kárhozott.

Nagy sok csodát Tar Lőrinc látott volt,
Egy tüzes kádferedőt ott látott volt,
Zsigmond császár hogy benne feredett volt,
Mária, király leányával ott forgódik volt.

Sok párta nélkül való leányokat,
Szép menyecskéket, és szép ruhásokat,
kiknek Zsigmond megmérte köldekeket,
Hosszaságokat és ő szép tügyeket.

Ezt császárnak Tar Lőrinc megmondá
Ezt felelé: lészen arra nagy gondja,
Mint ő ágyát pokolból kiiktassa,
És hogy menyországra igazgathassa.

Koronának egy kis ágát elrontá,
Tizenhárom várast ő elszakasztá,
Nyolcvan-ezer forintért zálagositá,
Budán szent Zsigmondot avval rakatá.

Belé kazdagságot, papokat szörze,
Jószágot nagy-sokat oda engede,
Szent Zsigmondnak ő azt felnevezteté,
Hanemha ágyát avval kivethette.[48]

A gúnydal alapgondolata: hogy a császárt és úri környezetét sujtó ítélet ellen nem segít sem temetési ceremónia, a tisztítótűzben (purgatórium) szenvedő lelkekért mondott könyörgés, az erre tett alapítványok, mint a királynak saját védőszentjére tett alapítványa és templomépítése, mely az országnak annyi pénzbe került. A költemény így tükröződő szerkezete és alapgondolata is arra utal, hogy a kantilénát már a huszita felkelések leverése után írta a szerző, amikor nem az azonnali megtorlással válaszolt a nép, hanem ismét a túlvilági elégtétel lépett előtérbe. A *Huszita Biblia* első kantilénája isten jelen ítéletére utal, ez a túlvilágra. Azok, mint cseh mintáik is rövidek, mert akciókat kísérnek, cselekvésre mozgósítanak, ez hosszabb lélegzetű, mintahogy a kelyhesekkel rokonszenvező Apáti Ferenc *Cantilená*-ja ugyancsak terjedel-

[48] *U. o.* 358.

mesebb. Nem lehetett idegen ez a dal Heltai szívének. Végighúzódik benne a katolikus egyház és a feudalizmus pénzkiszipolyozó erőszakossága. A „kövérnyakú barátok" forintokért izzadnak Zsigmond holtteste körül, a Tar Lőrinc üzenetétől megszeppent Zsigmond töméntelen forinton szeretné kijárni a szabadulást a pokolból, az érsek hamis dézsmát szedett, a kancellár hamis levélváltságot, a nemes úr hamis vámot. Csak egyiknél szerepel külön megnevezve az erőszakosság és a világi uraknál közösen, hogy „paraszturak", azaz jobbágytartók, jobbágy-nyomorítók voltak. Ilyen vonatkozásban elképzelhető, hogy Heltai enyhített valamelyest a szövegen. E rész stílusa annyira éles, humora olyan vad és plasztikus, mely egyéb interpolációtól elüt és *az általa megnevezett, forrásul említett ének sajátja.* Erre vall a költemény szilárd megkomponáltsága, tónusának egysége, a temetés és a pokolbeli jelenet tipikus körülményeinek valóban művészi ábrázolása.

Összefoglalva az eddigieket, azt kell mondanunk, hogy a huszita-típusú kantiléna összes válfajai megjelentek Magyarországon. A forradalmi időszak rövid, erőteljes énekei a zsoltárok szavával hirdették, hogy az uralkodó társadalom kultusztárgyai bálványok, mert nincs bennük „szellet" és bálványimádók, akik ezeket tisztelik, énekszóval hirdették, hogy felhők és villámok között eljön és már itt is van az isteni ítélet, elérkezett az „elégtétel" órája. A Tar Lőrinc pokoljárásáról szóló ének és Apáti Ferenc *Cantilená*-ja arról tanúskodnak, hogy a mélyen meggyökeresedett műfaj hogyan fűzte támadó szatíráját eseményekhez, hogyan gyakorolt bírálatot az egyház minden rétegéről és a hatalmasokról. Mindezek az emlékek költőileg értékes és jellemző alkotások, melyeknek hatása nem múlt el nyom nélkül a népi szatíra kialakulására. A Mátyás király megválasztásakor szerzett és Pest utcáin énekelt dal a kantilénák szélesen elterjedő funkcióját és mély hatását mutatja a nemzeti életre. Ugyanezt igazolja a szent Lászlóról írt világias vers és Hunyadi Mátyás halálára írt gyászének ritmusa is. Bár az eddigi adatok, bizonyítékok, emlékek is jelentékenyek és máris a huszita *kantilénák* több típusát mutatják, a kutatást tovább kell folytatni és a zenetörténet XVI—XVII. századi dallamaink átvizsgálásával, nemkülönben a magyar versritmus kutatói jelentékenyen gazdagíthatják ismereteinket.

TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF

AZ ARCHIPOETA ÉS A MAGYAR IRODALOM

Az Archipoeta néven ismert középkori latin költő, a híres *Gyónás* (Confessio) szerzője, a világirodalom legrejtélyesebb „névtelenjei" közé tartozik. Századokon keresztül az angol Walter (de) Mapes, oxfordi archidiakonus-szal (1198) azonosították vagy legalább is neki tulajdonították a *Gyónás* szerzőségét. Pontosan száztizenegy évvel ezelőtt aztán Jacob Grimm, a tudományos germanisztika megalapítója, váratlanul azzal a felfedezéssel lepte meg a világot, hogy az Archipoeta német vágáns költő, aki Reinald von Dassel kölni érseknek, Barbarossa Frigyes kancellárjának környezetéhez tartozott s költészetével a császár világuralmi törekvéseit, restaurációs politikáját szolgálta. Felfedezése történeti s nyelvi adatokon kívül jórészt szubjektív, érzelmi bizonyítékokra támaszkodott.[1]

Míg az anglisztika — ha jól látom, — még ma is ragaszkodik a Mapes Archipoeta-azonossághoz,[2] míg a romantisták kezdettől fogva kevés kivétellel s következetesen elutasították, de mindenesetre szkeptikusan fogadták (G. Paris, G. Gröber) s ma is elutasítják, a germanisták túlnyomó többségükben siettek magukévá tenni Grimm föltevését s idővel valóságos mitosszá építették ki azokat a gyér életrajzi adatokat, amelyeket az Archipoeta hitelesnek tartott tíz verséből elemeztek ki. A fordulat akkor következett be, amikor a hatalmasan fellendülő középlatin filológia kutatásainak homlokterébe állította az Archipoeta-problémát. Sikerült is számos szövegkritikai s más részletkérdést tisztáznia, pl. azt, hogy pártfogójával, az érsekkel, Olaszországban találkozott első ízben, hogy ennek halála (1167) után nem adott többé életjelt magáról, hogy többek között Salernóban is járt s hogy verseinek javarészét román területen írta. Ezenkívül megállapította biblicizmusának és skolasztikus műveltségének terjedelmét, viszont egyet nem tudott: eloszlatni az Archipoeta kilétét s egész életét megülő mélységes homályt s megnyugtató módon eldönteni a költő származása körül megindult, folyton élesedő vitákat, amelyekbe a nemzeti hiúság és elfogultság is beleavatkozott. Ugyanakkor, persze, az is kiderült, hogy a költő nyelve, a középlatin, amelyre a feltevések és elméletek legtöbbje épült, nem tekinthető feltétlenül szilárd alapnak. Mert ez a

[1] A Walter- (Gualterus, Gauterus) név a XIV. századi kéziratokban bukkan fel első ízben. — L. Th. Wright, *The Latin Poems commonly attributed to W. Mapes*, London, 1841.

[2] Jac. Grimm, *Gedichte des Mittelalters auf König Friedrich den Staufer u. aus seiner sowie der nächstfolgenden Zeit.* Philologische und historische Abhandlungen der Königl. Akademie der Wissenschaften zu Berlin, 1843. — Kleine Schriften, 1866, III. 1—102.

[3] Ezt teszi pl. a Jos. T. Shipleytől szerkesztett, *Dictionary of World Literature*, New York, 1943, *Goliard* címszava, 336, W. Mapesnek tulajdonítván a *Confessio*-t.

nyelv, noha szókészletében, grammatikájában egyre több engedményt tesz a nemzeti nyelveknek, s mint az államapparátus, az egyház, az iskola, a tudomány, a deákműveltségűek nyelve már-már közel áll ahhoz, hogy élő nyelvvé váljék, mégis, mint egy nemzetfölötti közkeletűség nyelve nem fejezheti ki a gondolat és az érzelem közvetlen valóságát s a legszemélyibb gondolatot és érzelmet is semlegesíti. Kiderült, hogy pl. azokkal a (nyelvi, helyesírási, rímtechnikai) germanizmusokkal szemben, amelyekkel az egyik fél az Archipoeta német származását bizonyítja, ugyanannyi ugyanolyan romanizmus állítható szembe, aminek alapján a másik fél a francia vagy az olasz származást véli bizonyíthatónak.

Az egész nyelvi vita természetére és menetére jellemző, hogy végül egyetlen verssor, az Archipoeta első, Olaszországban keletkezett költeményének azon verssora körül összpontosult, amelyben ő a „transmontanus"-ok nevében „az érsekhez, mint transmontanus"-hoz folyamodik, segítsen rajtuk: „Et Transmontanos, vir Transmontane, iuva nos!" Már most tudvalévő, hogy a „Transmontanus", akárcsak a „Transalpinus" vagy „Ultramontanus" középkori politikai, egyházi szóhasználatának s a beszélő (író) földrajzi helyének megfelelően egyaránt jelenthet Alpesek-inneni olaszt s Alpeseken-túli németet, franciát, burgundit. Ezen az alapon tehát az Archipoeta egyaránt minősíthető németnek, olasznak, franciának, burgundinak, föltéve, persze, hogy sikerül ezt verseinek ideológiai-politikai tartalmával összhangba hozni.

W. von Steinen érdeme, hogy a transmontanus jelentéstani s fogalomtörténeti értelmezéséből kiindulva, de ezt túlhaladva, olyan ideológiai-politikai, emberi-érzületi szempontok figyelembevételével próbálta igazolni az Archipoeta olasz származását, amelyek mindenesetre szilárdabb talajon mozognak, mint a Grimm-elmélet érvei.

Már rámutattunk arra, hogy az Archipoeta ideológiai-politikai magatartását Barbarossa világuralmi koncepciója, olasz politikája határozza meg. Grimm és követői éppen ezen az alapon formáltak jogot a költőhöz. Holott ez sohasem tagadta, hogy a kölni érsekhez, a császár politikájához való viszonyát kifejezetten szolgálati viszonynak tekinti s természetesnek tartja, hogy szolgálatáért megkapja a bérét. S ha gazdáját és pártfogóját elkíséri Burgundba, Németországba, ha Kölnben jár, ebben is csak merő szolgálatot lát, sohasem érzi és mutatja a hazatalálás, a viszontlátás örömét. Tíz költeményében a legkisebb nyom, a leghalványabb célzás, a legjelentéktelenebb földrajzi utalás sem árulja el, hogy a szolgálaton kívül más emberi-érzelmi szál is kötné a császárhoz, Németországhoz, a német néphez. (Már csak ezért is súlyos perspektivikus tévedés volt, közvetlenül a német politikai költészet legnagyobb képviselője, W. von der Vogelweide mellett jelölni ki a helyét!) Hogy azonban ez a magatartása éppenséggel nem vonható egy kalap alá a vágánsok sokat emlegetett kozmopolitizmusával, az „ubi bene, ibi patria"-hitvallással, amely nem ismer sem nemzeti, sem földrajzi határt, erre nézve a legjobb ellenpélda az Archipoeta maga. Költészetének atmoszférája félreérthetetlenül olasz, de mindenesetre olasz elemekkel teljes. Ami földrajzi hely-, városnév, politikai célzás akad verseiben, az kivétel nélkül Olaszországra s itt is Lombardiára vonatkozik. Semmi kétség, itt ismeri ki magát a legjobban. S ez nem lehet véletlen. De ami a legfeltűnőbb: Amikor Milano feldúlása után (1162) az északolasz Novarában himnikus verssel köszönti a diadalmas császárt, azt várnók, hogy végre szóhoz jut a német ember. Ehelyett három versszakon át olyan megkülönböztetett érzelmi hangsúllyal s annyi melegséggel ünnepli Novarát, ahogyan soha német városról vagy Németországról nem beszélt.

s ahogyan csak szülőföldjéről szokott beszélni az ember. Az ilyen sorok: Carmine, Novaria, semper meo vives ... Inter urbes alias eris laude dives ... Letare, Novaria, nunquam vetus fies, Meus tu carminibus renovari scies — valóban többet árulnak el a költő érzéseiből, mint a legmagasabb himnikus pátosz.[4]

(Volt a vitának néhány pozitív melléktermékе, köztük a legfontosabb: megerősíti azt a tézist, hogy a vágáns vers, vágáns versszak és rímtechnika román, közelebbről: francia területen alakul ki s ott is éri el legmagasabb művészi fokát. Figyelemreméltó tény az is, hogy az Archipoetát közvetlenül megelőző időből, német nyelvterületen mindössze kétszer kerül elő a vágáns versszak, Rachewinnél, Otto von Freising „notarius"-ánál.)[5]

Az Archipoeta világhírét annak a költeményének köszönheti, amely *Gyónás* (Confessio) címen terjedt el Európaszerte kéziratban, élőszóval, a XVI—XVII. század óta pedig nyomtatásban is. Minden országnak, népnek jutott belőle, a magyarnak is.[6] A költemény népszerűségének nyitja mindenekelőtt az a hallatlan merészség, amellyel a keresztény „bűnbánat szentségé"-nek legfontosabb részét, a gyónást, a gyónás formáját, technikáját profanizálja s ezzel, ha csak néhány versszak időtartamára is, könnyít azon a szörnyű lidércnyomáson, amellyel a siralom-völgy, a világmegvetés, aszkézis ideológiája, a túlvilági büntetéstől való állandó rettegés nehezedik a középkori ember tudatára. Ehhez járul a virtuozitás, amellyel kimeríti a nyelvi-ritmikai, formai „közkeletűség", a vágáns vers minden lehetőségét. Ez még nem humanizmus vagy renaissance, de van benne néhány elem, amely már a feudális bázist ostromolja, valami egy új embertípusból, amely érzékeinek első szabadságát és mámorát élvezi, de ugyanakkor bölcs mértéktartással féken is tudja tartani őket. S éppen ez a magatartás az, ami pár száz év mulva megkapja a humanista Goethét s két csodálatos versének megírására inspirálja.

A *Confessio*[7] terjedelme kéziratonként 14 és 30 versszak között váltakozik. Formájára, mint a hosszabb vágáns költeményekre általában, jellemző az atektónikus, szabad szerkezet. Más szóval: a közös ideológiai-motivális kereten belül egyes versszakcsoportoknak vagy akár egyes versszakoknak meg-

---

[4] Az újabb Archipoeta-irodalomhoz: B. Schmeidler, *Zum Archipoeta,* Historische Vjhrsschrift, 1911, 367. — H. Brinkmann, *Zur Persönlichkeit des Archipoeta,* GRM. 1925, 102. — O. Meissner, *Festschrift* f. O. Walzel, 1924, 34. — Fr. Panzer, *Italische Normannen in der d. Heldensage,* 1925, 73. — W. Stapel, *Des Archipoeten erhaltene Gedichte,* 1927. M. Manitius, *Die Gedichte des A.,* 1927. — W. Stammler, *Verfasserlexikon,* I. 1931, 107. — G. Ehrismann, *Geschichte d. d. Literatur bis zum Ausgange des Mittelalters,* II., 1935, 215. — E R. Curtius, *Der Archipoeta und der Stil mittelalterlicher Dichtung,* Rom. Forschungen, 54. — M. Buchner, *Pseudo-Turpin, Rainald von Dassel und der Archipoet,* Zschrft. für franz. Sprache u. Literatur, 1928, 67. (a francia eredet mellett). — H. Meyer-Benfey, *War der Archipoet ein Deutscher,* Zschrft. f. d. Altertum, 1935, 71, 201. (provencei eredet). — W. von Steinen, *Die Heimat des Erzpoeten,* u. o. 72, 97 (olasz eredet). — A. Schumann, Zschrft. für franz. Philologie, 56, 222. (lotaringiai vagy burgundi eredet). — A vita ismertetése és az idegen eredet megkísérelt cáfolata: K. Langosch, *Der Archipoeta war ein Deutscher.* Histor. Vierteljahrsschrift, 1935, 435. és D. Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft, 15. 202.

[5] L. Wattenbach, *Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften,* München, 1873, 687. — A vágánsversszakról: I. Schreiber, *Die Vagantenstrophe in der mittellateinischen Dichtung,* Strassburg, 1894.

[6] Kardos Tibor, *Deák műveltség és m. renaissance,* 1939, 68.

[7] Más címen: Poete c.; Ridmus episcopi Gulii; Confessio Goliae; Incipit c. eiusdem; Item Guleardus de vitae suae mutacione. L. Schmeidler, 391.

van a maguk viszonylagos vagy abszolút önállósága. Ez lehetővé teszi, hogy idegen versszakok tapadhatnak az összöveghez (ilyen idegen eredetűnek bizonyult *Carmina Burana*-beli változatának harminc versszakából az utolsó öt,) anélkül, hogy ez bárminemű belső változással járna, hogy kisebb-nagyobb versszakcsoportok vagy akárcsak egyes versszakok kiválnak az összefüggésből s önálló életet kezdenek. Így vált ki belőle s járta be dallá önállósodva cím nélkül vagy *Cantilena potatoria* címen a *Confessio* öt versszaka a világot. De — amint látni fogjuk — arra is van példa, hogy egyes sorai egymással vagy idegen eredetű verssorokkal keveredve váltak közkeletűekké.

Mindezt el kellett mondanunk általános tájékoztatóul, hogy nagyobb távlathoz s szilárdabb bázishoz juttassuk a magyar Archipoeta-problémát, amely mindeddig mintha kissé légüres térben mozgott volna. Mert hogy ilyen problémánk van, az kiderül az utolsó évek irodalomtörténeti és folklór-kutatásaiból. Pálóczi-Horváth *Ötödfélszáz Énekei*-nek kiadása pedig egyenesen napirendre tűzi s szükségessé teszi, hogy foglalkozzunk vele, pontosabban: hogy tiszta helyzetet teremtsünk a *Cantilena potatoriá*-nak meglepően nagyszámú magyar származéka és változata körül, amelyek látszatra váratlanul, minden előzmény nélkül bukkannak fel a XVIII. század vége felé s a XVIII—XIX. század fordulóján. A kései időpont s a nagy szám úgyszólván egyedülálló jelenség a *Cantilena* újabbkori történetében, de nem szabad ahhoz a perspektívikus tévedéshez vezetnie, mintha a magyar változatok feljegyzésének időpontja összeesnék a dal magyarnyelvű életének kezdetével. Hiszen — hogy egy szomszédos területről vett példára hivatkozzam — a magyar szókincs szláv vagy latin elemeinek kései szótározása sem jelenti okvetlenül azt, mintha a szótározás időpontja előtt nem éltek volna.

Szabolcsi Bence a *Kodály-Emlékkönyv*-ben (74) foglalkozik a *Cantilena potatoriá*-val, mégpedig a vágáns költészet összefüggésében. „Messzibbre ágazik", írja itt, „a goliárd-költészet egyik legnépszerűbb emlékének az Archipoétától vagy talán Walter Mapestől eredő híres „Gyónás" egyik önálló életre kelt és szabadon variált töredékének, a „Meum est propositum" szövegű dalnak magyarországi pályafutása. Németországban Bürgernek egy 1771-i német nyelvű átköltése elevenítette fel; s magyarországi elterjedése — épp XVIII. századvégi gyűjteményeink adnak róla nálunk először hírt — összefügghet németországi reneszánszával." Valóban, a dal németországi kultuszában fordulatot jelent Bürger átköltése, ha nem is egészen abban az értelemben, ahogyan Szabolcsi gondolja. Igaz, az átköltött dal, amelyet Bürger maga is isteni „Sauflied"-nek nevez s amely magán viseli a költő féktelen, rebellis természetének minden jelét,[8] már néhány évvel a megjelenése (1778) után megzenésítve népszerű diákdallá, „kocsmadal"-lá válik, 1782 óta pedig a német dalgyűjtemények alapállományához tartozik.[9] Emellett azonban diákszájon tovább él az összövegnek, a századok óta elterjedt *Cantilena potatoriá*-nak, egyik-másik latinnyelvű változata, amelyet — eddigi tudomásunk sze-

[8] Jellemző, hogy amikor J. Grimm elsőízben veti fel az Archipoeta német származásának gondolatát, ebben jó része van annak, hogy megkapja a két költő elemi rokonsága.

[9] *Akademisches Liederbuch* 1. Dessau-Leipzig, 1782. — *Allgemeine Blumenlese der Deutschen*, Zürich, 1784. — *Trink- u. Commersch-Lieder*, Halle, 1791. — Erk-Böhme, *Deutscher Liederhort*, III., Leipzig, 1894, 493. — Más, korai dallama: Chr. Gottl. Neefe, *Vademecum für Liebhaber des Gesanges u. Klavieres*, Leipzig, 1780. 14. — L. A. Kopp, *Burschenschaftliche Blätter*, VII. — V. ö. C. Enders, *Zur Geschichte des Gaudeamus igitur*, Euphorion 1904. 401.

rint — egy nem kevésbbé ismert és népszerű diákdal, a *Lauriger Horatius* dallamára énekeltek.[10] Ha pedig mindenáron ragaszkodunk a renaissance-fogalomhoz s határozott személyhez akarjuk kötni, akkor itt van Goethe, akinek már említett két dalában hatszáz év után — középkori elemeitől megszabadulva, humanizálódva, a lírai művészet legmagasabb fokán valóban újjászületik egyfelől az egész *Gyónás (Generalbeichte,* 1802), másfelől külön a Cantilena (Tischlied, 1802) emberi magva. (Motiválís vonatkozásában formailag-ritmikailag még egy harmadik Goethe-vers, az *Offene Tafel,* is idetartozik, jeléül annak, milyen mély benyomást tett Goethére a *Cantilena,* amelynek egyéb régebbi német „átköltései" közül még csak kettőt emelünk ki: Fr. L. Stolberg *Rundgesang*-ját s Joh. Heinrich Vossnak a dán Baggesen nyomán írt *Rauschlied*-jét, mint mindmáig ismeretlen két adatot a Cantilena „világtörténeté"-hez.)

De tartozunk az igazságnak azzal a megállapítással, hogy Bürgernek a *Cantilena* európai, tehát magyar történetében is van egy olyan jelentősége, amelyet eddig senki sem méltatott figyelemre, talán mert ez a *Cantilena* latin szövegével, nem pedig német átköltésével van kapcsolatban.

Noha Németország is azok közé az országok közé tartozott, ahol időnkint talán elhomályosult, de sohasem szakadt meg teljesen a *Cantilena* élő és énekelt folytonossága, „klasszikus", csonkítatlan összövegének ismerete még jóval a XVIII. századon innen is jóformán inkább csak a literátusoknak és filológusoknak egy aránylag szűk körére szorítkozik. Már most Bürger azáltal, hogy verseinek 1778-iki gyüjteményében a *Zechlied* előtt „ritkasága" és „bohó jellege" miatt lenyomatja ezt a szöveget, minden latinul értő olvasója számára most első ízben teszi hozzáférhetővé. Ebben, de csakis ebben az értelemben valóban jogunk van egy bizonyos renaissanceról beszélni.[11]

De ez még nem minden. Bürger a latin szöveget egyik barátjától, H. Chr. Boietól, a nálunk is népszerű göttingeni „Musenalmanach" szerkesztőjétől kapta, aki vele együtt tagja volt a „Hainbund" néven ismert szabad írói szövetkezésnek.[12] A „Hainbund" tudvalevőleg provinciális változata az átfogóbb s az egész német nyelvterületre kiterjedő „Sturm und Drang"-mozgalomnak. A néphez való új viszonyában, Rousseau és Shakespeare követésében, Ossziánrajongásában, érzelmességében, elvont zsarnokgyűlöletében, patriotizmusában is az új polgárság kezdeti osztályharca, ideológiai tanácstalanságában pedig írói társadalmi helyzetének éretlensége tükröződik. Ha feltámasztja

---

[10] Egy ideológiai körbe tartozik a *Gaudeamus igitur*-ral s a *Cantilená*-val:

Lauriger Horatius, quam dixisti verum;
Fugit Euro citius tempus edax rerum,
Ubi sunt, o pocula dulciora melle!
Rixae pax et oscula rubentis puellae?

(Erk-Böhme, III. 49.) Németül G. Schwab *Commersbuch*-jában (1815). Az egész problémakörhöz: A. Kopp, *Deutsches Volks- u. Studentenlied in vorklassischer Zeit,* Berlin, 1899.

[11] Amikor B. J. Docen († 1828), aki pedig kora legtájékozottabb germanistái közé tartozik, egy müncheni kéziratból kiadja a *Phyllist* és *Florát* (Aretin, *Beiträge zur Geschichte und Literatur,* 1806, 9) úgyszólván mint ismeretlent említi a *Confessió*-t, amely még felfedezésre vár, s mindössze Pol. Leyser egyik bibliográfiai jegyzetére *(Historia poetarum et poematum medii aevi,* 1727) és Bürgerre tud hivatkozni.

[12] Boie levele Bürgerhez, 1772 szept. 21.

a német középkort, a gótikát, a Minnesangot, Hans Sachsot, Dürert, a vágáns költészetet, ebben nem romantikus nosztalgia vezeti, hanem az a remény, hogy ideológiai segítséget talál náluk.

Bürger néhányadmagával a mozgalom legradikálisabb szárnyához tartozik. Élete, költészete, főleg balladaköltészete egyetlen tiltakozás esztétikailag a klasszikus ideológia, politikailag a feudálabszolutizmus, az elnyomás minden formája ellen. Innen többek között legballadikusabb balladájának, a *Lenoré*-nak példátlan visszhangja a forradalmasodó vagy már a forradalom lázában élő Európában. Nos, amint Boievel váltott leveleiből kiderül, a kilúgozott, elvtelen és jellegtelen anakreontikus költészet ellen irányuló tendenciájával, a *Cantilena* latin szövegének közreadása s „átköltése" szintén ebbe a politikai-ideológiai összefüggésbe tartozik, csakúgy, mint Bürger híres *Pervigilium Veneris*-fordítása. (Pontosan idevág, hogy pl. Herder híres népdalgyűjteményében, a *Volkslieder*-ben, amely meglehetősen tágan értelmezi a népköltészet fogalmát, közli Walter Mapesnek a papok nőtlensége ellen írt versét s jegyzetben utal a *Confessió*-ra is.)[13]

A marxista-leninista világnézeten alapuló irodalomtudomány éppenséggel nem tagadja a nemzeti irodalmak kölcsönhatásának lehetőségét, haladó társadalmi eszmék, ideológiák, filozófiai és esztétikai nézetek, magasrendű irodalmi alkotások példamutató, nagykorúsító hatását, sőt megkülönböztetett jelentőséget tulajdonít ennek a hatásnak mindazokban az esetekben, amikor időszerű, ideológiai-politikai, társadalmi szükségletek kielégítéséről van szó. De ugyanakkor élesen elkülöníti a maga módszerét a polgári hatáskutatásnak idealista vagy pozitivista összehasonlító módszerétől, amely túlteszi magát téren, időn, konkrét társadalmi léten és szükségleteken, s kölcsönzést, utánzást szimatol ott is, ahol a „hasonló társadalmi szerkezet a felépítményben is gyakran a legapróbb részletekig menő hasonló jelenségeket hoz létre" (Mejlah).

Ha már most ilyen megfontolások alapján vizsgáljuk azt a tézist, vajjon a *Meum est propositum* magyarországi elterjedése összefügghet-e a Bürger jegyében álló németországi renaissanceával, olyan eredményekhez jutunk, amelyek túlnőnek egy magában véve nem is nagy jelentőségű részletprobléma körén s valóban távolabbi összefüggésekre utalnak.

Nem mondunk újat azzal a megállapításunkkal, hogy Bürger a Kazinczykor ébresztő szellemei közé tartozik. Népköltészet iránti érdeklődésünk éppen olyan kevésbbé képzelhető el az ő külső segítsége, mint a Herder elméleti-gyakorlati ösztönzése és útmutatása nélkül. A rokon feltételek és viszonyok között kibontakozó Csokonai számára jó ideig ő az egyik követendő példakép ízlésben, modorban, formában. Amiben nincsen semmi szégyelni való. Hiszen Walter Scott is Bürger *Lenore*-ját fordítva lép az irodalomba, az olasz Berchet a *Lenore* jegyében harcol a klasszikus ideológia és az osztrák elnyomás ellen s az orosz Zsukovszkij is Bürgerben látja a ballada egyik mesterét.[14]

Az akkor még Walter Mapesnek tulajdonított *Cantilenára* is ő hívja fel néhány literátorunk és műkedvelőnk figyelmét, noha a dalnak magának szélesebb népi körben való elterjedése nem áll összefüggésben vele.

---

[13] Ezek után nem meglepő, hogy a „Hain" költőinek (Hölty nek, Fr. L. Stolbergnek, M. Millernek, Joh. H. Vossnak) vágánsritmust követő verseiből egész kis antológiát állíthatunk össze. Leggyakrabban Joh. Martin Miller, a „Siegwart" írója él vele.

[14] L. erről: Turóczi-Trostler, *Csokonai forrásaihoz*, EPhK, 1912; *Bürger és Petőfi*, u. o. 1913; *Realizmus és irodalomtörténet*, 1946, 9.

Azt hiszem, Ráday Gedeont sem kell felfedeznem. Polgári irodalomtörténetírásunk azzal a kegyelettel és tisztelettel foglalkozott vele,[15] amely kijár a rokonszenves, aulikus főúrnak, a műpártolónak, Kazinczy barátjának és irodalmi inspirátorának. Kiemelte verstani reformját, kezdeményező szerepét Árpád feltámasztása, Zrínyi újjáértékelése, a magyar Osszián-kultusz körül. De itt aztán meg is állt, s nem vette észre, mert képtelen volt észrevenni Ráday óvatos, de végeredményében pozitív viszonyát a francia és német felvilágosodáshoz s hogy éppen kezdeményezéseivel, pl. Osszián-fordításával, milyen érzékenyen reagál kora európai irodalmának új, haladó tendenciáira. Még kevésbbé volt abban a helyzetben, hogy fölismerte volna, micsoda jelentősége van annak, hogy Ráday lefordítja a *Cantilena potatoriát*, noha a fordítás tényét természetesen tudomásul vette.

Ráday fordítása „Mapes Gvalthernek kortsma-dala" címen 1790-ben, az *Orpheus* II. (július, 290—293.) kötetében jelent meg. (Egy jegyzetében Bürger fordítására utal.) Nyilván Bürger példáját követi abban, hogy ő is lenyomatja a vers latin szövegét, amely egyetlen szó híján egyezik a Bürgerével.[16] Viszont az ő „Kortsma-dal"-a nem modernizáló átköltés, mint a Bürgeré, hanem tartalomban, formában a pontoskodásig hű mása a latinnak s mint ilyennek, mint látni fogjuk, talán mindössze egy egykorú megfelelője akad a XVIII. század irodalmában, s az is Pesten jelent meg.

Bizonyára nem én vagyok az egyetlen és első, akinek feltűnt, hogy Ráday műveinek Váczy-féle kritikai kiadásában (77—78. l.), nem tudni miért, de bizonyára nem véletlenül, a *Kortsma-dal* az utolsó versszak utolsó sorát kivéve az értelmetlenségig meg van csonkítva. Ha meggondoljuk, milyen különleges hely illeti meg Ráday fordítását (első szabályos, irodalmi vágáns versünk) nemcsak a magyar, hanem a világköltészetben is, elsősorban megjelenésének időpontja miatt, azt hiszem, nem felesleges, ha most, 163 év után újra napvilágra hozzuk, mégpedig latin eredetijével együtt:

Mihi est propositum in taberna mori
Vinum sit appositum morientis ori;
Ut dicant, cum venerint, angelorum chori:
Deus sit propitius huic potatori.

Poculis accenditur animi lucerna;
Cor imbutum nectare volat ad superna,
Mihi sapit melius vinum in taberna,
Quam quod aqua miscuit Praesulis Pincerna.

Suum cuique proprium dat natura munus;
Ego nunquam potui scribere ieiunus,
Me ieiunum vincere posset puer unus,
Sitim ac ieiunium odi tanquam funus.

Tales versus facio quale vinum bibo,
Ac non possum scribere nisi sumto cibo,
Nihil valet penitus quod ieiunus scribo
Nasonem post calices carmine praeibo

Szándékom hogy éltemet végezzem kortsmába
Haldokló számhoz közel bor legyen kannába
Hadd mondják az angyalok ama végórába
Isten e nagy lhatót vegye oltalmába
A bor és szövétneke, Böltseség sáfára;
De tsuszóbb a kortsmai, s jobb innyem [számára,
Mint akit vizzel kever a püspök kóltsára.

Tehetségéről szokás kit-kit megditsirni;
Ám nem tudtam soha is verset szomján irni,
Engem tsak egy gyermek-is meg-tud éhen birni
S nékem mintsem koplalást jobb halált igérni.

Ollyan versem a millyen bort gyomromba [főzök,
Járják éh hassal fejem tsak tompító gőzök,
Munkám egy babot sem ér, kin szomján [kérőzök,
Bor-korsok közt Násót is könnyen megelőzök.

[15] Az az arckép, amelyet Arany rajzolt róla, még ma is „modernebbül" hat, mint akár Váczy János bevezetése (*Gróf Ráday Gedeon összes munkái*, 1892), akár Vas Margit értekezése, *Ráday Gedeon élete és munkássága*, 1932.

[16] A második versszak harmadik sorában — Mihi sapit dulcius vinum in taberna — Bürgeri „dulcius"-a helyett Rádaynál *melius*. (*A Carmina Burana* szövegében is „dulcius".)

Mihi nunquam Spiritus Prophetiae datur,
Nonnisi cum fuerit venter bene satur.
Cum in arce cerebri Bacchus dominatur,
In me Phoebus irruit et miranda fatur.

Buta elmémben soha eggy vers sintsen készen,
Valameddig gégém jól magához nem vészen,
De mihelyt az Agyvelőm ura Bacchus lészen,
Phoebus belém bérohan, és tsudákat tészen.

Amikor Ráday hozzáfog „Árpádról írandó bajnoki ének"-éhez, hirtelen fölébred aulikus lelkiismerete, visszaijed a maga patrióta merészségétől s mentegetőzve idézi Józsefet, az „Austriai Ház legdrágább, legszentebb szemefényét":

„Ne bánd, ne bánd, hogy most pennám Árpádról ír.
Ne bánd ez egyszer most, mert lesz, ha még én élek,
Bizony lesz oly idő (add Isten érnem el!),
Melyben triumphusid az égig viszem fel,
S virtusidról ennél készültb verssel beszélek."

Valami hasonló visszahőkölést látni abban, ahogyan „Mapes mentsége" című versében a kényes ízlésű műkedvelő gyengíteni szeretné a *Kortsma-dal* plebejus és rebellis hangját, gúnyra magyarázván a költőnek a bormámorról, mint a művészi ihlet forrásáról való felfogását, s ahogyan szembeállítja vele a racionalista poetika szabályaihoz, a józanokossághoz igazodó költő típusát.

A *Mapes mentsége* ideológiatörténetileg, de mint az Archipoetának egyetlen önálló magyarnyelvű visszhangja s mint névhez köthető eredeti vágáns versünk igen figyelemreméltó teljesítmény. Elég lesz három legjellemzőbb versszakát idézni:

A józan a részegest mindenben előzi,
Mert fejében nem kereng a bényelt bor gőzi,
Elméjében verseit addig s addig főzi,
Meg Máróhoz közelít s Násót néha győzi.

Olykor a józannál sincs a vers mindig készen,
De elméje csakhamar kiderül egészen,
Mely ha elragadtatik s józan részeg lészen:
Phoebus belé bérohan és csudákat tészen.

Én, Mápes, e kortsmadalt ilyenképen értem,
Melynek könnyű folyását nemcsak megdícsértem,
Hanem deák lábait magyar fülhöz mértem:
Nyertes! ha csak árnyékként szépségét elértem.

Ráday *Kortsmadal*-a legalább is mint adat és emlék sohasem merült az irodalomtörténeti tudat színe alá. Ezzel szemben mind a mai napig — a német kutatás számára is — teljesen ismeretlen maradt a *Cantilena potatoriá*-nak egy német fordítása, amely négy évvel Bürger átköltése után, 1781-ben jelent meg, még pedig kimutathatóan Pesten s ezért külön figyelmet érdemel. A fordító, Heinrich Gottfried Bretschneider (1739—1810) ahhoz a jól ismert felemás kalandor írótípushoz tartozik, amelynek annyi változatát produkálta a társadalmi és politikai átalakulás, az esedékes forradalom várakozásában élő, megbolygatott XVIII. század. A thüringiai Geraban született. Résztvett a hétéves háborúban, megfordult Londonban, Hollandiában és Párizsban; Berlinben egy életre szóló barátságot kötött Nicolaival, a porosz vulgáris felvilágosodás vezérével. Levelezésük kimeríthetetlen kultúrtörténeti kútfő. Szabadkőműves, a jezsuiták, a klerikalizmus esküdt ellensége, II. József bizalmasa és hírszerzője. Lembergi könyvtáros korában Martinoviccsal is megismerkedik. Az osztrák és magyar felvilágosodás, az osztrák-magyar szabadkőművesség törté-

nete éppen olyan kevéssé képzelhető el nélküle, mint pl. a germanisztika előtörténete. Élete mozgalmasabb és izgalmasabb, mint művei, amelyek közül csak néhány verse, Werther-paródiája, önéletrajza s egy magyar vonatkozású bécsi regénye élte túl korát. Magyarországi tartózkodása — (1777—1778. kerületi vicekapitány Versecen, 1779—1784. a budai egyetemi könyvtár harmadik könyvtárosa) — teljesen a felvilágosodás és kultúrközvetítés jegyében áll. Munkatársa a *Ratio educationis*-nak. Német népdalokat, régi könyveket, kéziratokat gyűjt. Így terelődik figyelme a régi német irodalomra, Fischartra, Grimmelshausenra s minden bizonnyal a vágáns költészetre, Mapesre is, akiben akkoriban sokan a felvilágosodás egyik előhírnökét látták. S így jut arra a gondolatra, hogy lefordítja a *Meum est propositum*-ot. Fordítása, a latin szöveggel együtt, verseinek gyűjteményében *(Fabeln, Romanzen und Sinngedichte)* olvasható, amelyet éppen Ráday pesti könyvszállítói, Weingand és Köpff adtak ki. Mindez csak azt bizonyítja, hogy kellett lenni egy közös ideológiai légkörnek, amely megmagyarázza, miért esik a német Bürgernek, Bretschneidernek, a magyar Rádaynak, s mint látni fogjuk, még néhány magyar kortársának pontosan erre az egy költeményre a választása. Hogy Rádayra vonatkozólag is eloszlassunk minden objektív kételyt: tudjuk, hogy személyesen ismeri Bretschneidert s hogy verseskönyve megfordul a kezén. Bürger fordítására hivatkozva a Bretschneiderét is megemlíti, mint amely irányadó lehetett számára abban a tekintetben, hogy átköltés helyett formahű fordítást adjon.

Amilyen szükségesnek látszott, hogy kiemeljük történeti elszigeteltségéből Ráday *Kortsmadal*-át, éppen olyan megokoltnak érezzük, hogy föltámaszszuk poraiból Bretschneider „Trinklied"-jét is, amely mindenképen „egyszeri" olvasatnak számít: legalább eddigi tudomásunk szerint a *Cantilená*-nak egyik első modern, tartalmában, formájában hű nemzeti nyelvű fordítása a világirodalomban.[17]

TRINKLIED.

In der Schenke fahr ich ab, und das ist mein Wille.
Dass man mir, beym letzten Hauch noch die Gläser fülle,
Trifft mich denn der Engel Chor, bey dem vollen Becher;
Nun so ruft es: Gnade Gott! diesem frommen Zecher.

Nur der edle Rebensaft bringt den Geist in Hitze,
Nur bey Nektar schwingt er sich, bis zur Pindus Spitze.
Was des Gastwirths Zapfen gibt, kann mich mehr erfrischen,
Als des Bischofs Tafelwein, den die Diener mischen.

Jeder Mensch hat auf der Welt seine eigne Gabe,
Nüchtern überwindet mich auch der kleinste Knabe;
Was ich nüchtern schreiben will, geht nicht von der Stelle,
Durst und Hunger hass ich mehr, als wie Tod und Hölle.

[17] A szerény Bretschneider-irodalom jórészt életrajzi vonatkozású. A minket érdeklő összefüggésekkel alig vagy épenséggel nem foglalkozik. Életére vonatkozólag mindmáig legkiadósabb forrásunk: K. Fr. Linger, *Denkwürdigkeiten aus dem Leben des k. k. Hofrats H. G. von Bretschneider. 1739- bis 1810.* ... Wien u. Leipzig, 1892. — Két magyar értekezés is foglalkozik vele (Szent-Királyi Margit: *H. G. von Bretschneider első budai évei, 1777—82*, B.-pest, 1938. és Szabó Margit: *H. G. von Bretschneider budai tartózkodása, 1782—1784.* B.-pest, 1942). Egyetlen érdemük, hogy lenyomatják Bretschneidernek Fr. Nicolaihoz írt leveleit Gragger R. másolatában és jegyzeteivel. Kívánatos volna Bretschneider folklorisztikai, germanisztikai működésének s a magyar felvilágosodás történetében betöltött szerepének beható ismertetése.

Wie der Wein, so klappt der Reim, das ist Dichter Weise,
Keine Feder setz ich an, ohne Trank und Speise,
Das ist keinen Teufel werth, was ich schreibe nüchtern,
Und berauscht, da zählt man mich zu den grössten Dichtern.

Mich erfüllt ein hoher Geist, Weissheit vorzutragen,
Aber, Freunde! merkt es wohl, nur bey vollem Magen,
Mich begeistert kein Apoll, wenn ich nüchtern singe,
Aber wenn mich Bachus labt, red' ich Wunderdinge.[18]

Amit az utolsó évek kutatómunkája a *Cantilena potatoria* magyar vagy magyarországi anyagából feltárt, alig tekinthető többnek statisztikai, de még csak statisztikai szempontból sem kifogástalan anyagnál.[19] Ha megnézzük ezt a látszólag összefüggéstelen, látszólag kaotikus anyagot, két típus válik ki belőle, amelyek többé-kevésbbé összefüggésbe hozhatók egymással.

Az egyik az öt versszakból álló „irodalmi" típus, amely kéziratok útján, később nyomtatásban terjedt s rögzített szövegénél fogva a középkor óta csak lényegtelenül változott. (Az eredeti „Meum est propositum" mellett a hiátusos „Mihi est propositum", az „in taberna mori" mellett az „in popina mori"...) Népszerűsége, ismerete a hosszú századok alatt kizárólag diákos műveltségű rétegekre szorítkozott. Nemzeti nyelvű fordításaiban sem került a nép szájára.

Ezt a típust képviseli s ennek a szövegét fordítja nálunk Ráday Gedeon. Ráday (vagy Bürger) latin szövegét másolja Vass János énekgyűjteménye (1797, Széchényi Könyvtár, Oct. Hung. 161, 4/b), Farkas Lajos verseskönyve (XIX. sz. fordulója; Széchényi Könyvtár, Oct. Hung. 396, 61/b), a latin szöveget Ráday fordításával együtt Kresznerics Ferenc dalgyűjteménye (M. T. Akadémia, 184. a. rész, 35/a: latin, 35/b: magyar).

A második típus körül a legnagyobb zűrzavar uralkodik. Mindenekelőtt megállapítjuk, hogy a típus változatai közül kerülnek ki századok óta a ma is élő, énekelt, rögzítetlen, szabadon terjeszkedő diákdalok. Alapul és kiindulópontul az irodalmi szöveg első versszaka vagy két kezdő sora (Mihi est pro

---

[18] Bretschneider a latin szöveget is közli. Az Orpheus és Bretschneider latin szövege közti eltérések:

Orpheus I. 3.: dicant — Bretschneider: dicunt.
Orpheus II. 3.: melius — Bretschneider: dulcius

Itt hívom fel a figyelmet Goethe ifjúkori barátjának, Joh. Georg Jacobinak híres dalára *(Nach einem alten Liede,* Werke, III. 51—53), amely jórészt a *Gaudeamus igitur-t* „átkötve" ugyancsak a vágánsformát népszerűsíti:

(Sagt wo sind die Veilchen hin,
Die so freudig glänzten,
Und der Blumen-Königin
Ihren Weg bekränzten? —)

Két magyar átdolgozását ismerjük: az egyik a Szentjóbi Szabó Lászlóé (A poéta), a másik a Ráday Gedeoné (Mezei dal: Hol vagynak a violák...).

[19] A dallamtörténeti és szövegtörténeti anyag leltározása: Ötödfélszáz énekek. Pálóczi Horváth Ádám dalgyűjteménye az 1813. évből. Sajtó alá rendezte Bartha Dénes és Kiss József, Budapest, 1953. 696. — (Bartha), 859—60. (Kiss József). — A *Cantilena* első sorának első rögzítése a magyar filológiai irodalomban: Magassy Antal, E. Ph. K. 1901, 294., de Mapesre vagy az Archipoetára való hivatkozás nélkül; a második: Szabó T. Attila, *Kéziratos énekeskönyveink* stb., Zilah, 1934, 169.: „Gualterus de Mappes „Mihi est propositum" kezdetű nemzetközi diákéneke". — L. ehhez: Kardos, *Deákműveltség és magyar renaissance,* 71.

positum in taberna mori . . . stb.) szolgál. Ehhez tapadnak aztán a bormámor, a jókedv ellenőrizhetetlen útját követve más vágánsdalok sorai, a felismerhetetlenségig eltorzított verstörmelékek, amelyeket nem fog össze más, csak a pillanatnyi helyzet, a közös ritmus és dallam. Ilyen helyzetekből születnek természetes nyelvváltás útján a nemzeti nyelvű vagy kevert (latin-német, latin-magyar) nyelvű változatok.

A változatsor elejére tenném a Bartha Dénestől (*A XVIII. század magyar dallamai,* Budapest, 1953, 31. sz.) közölt sárospataki (1798) szöveget, mert ez rögzíti a legszemléltetőbb módon a széteneklés és összeeneklés egész folyamatát:

1. Vinus, vina, vinum, nomen adjectivum, stb.
. . . . . .

2. Meum est propositum in popina mori,
Dulce vinum fundere sitienti ori
Donec nigros angelos venientes cernam,
Cantantes pro ebriis requiem aeternam.

3. Aeternam, aeternam, requiem aeternam
Cantantes pro ebriis requiem aeternam.
Meum est . . .

4. Legat suas regulas poeta et rhetor,
Agat et dissentiat lites suas rhetor(?),
Quid quid agant ceteri, meum non est fori,
Meum est propositum in taberna mori . . .

A vers, úgy, amint van, igazi „egyveleg". A „vinus, vina, vinum" messze vándorolt nemzetközi bordícséret első versszaka. (A század elején diáktársaságban változataival együtt még magam is hallottam.) A következő versszakoknak nem igen akad európai megfelelője s az a történeti érdekességük, hogy feltételezik nemcsak a közkeletű *Cantilena,* hanem a *Gyónás* egész csúcsjelenetének ismeretét. A második versszakban a *Gyónás* XI—XII. versszakának átszövődését s az Archipoeta profanizáló szándékának olyan túlhajtását látni („sanctos angelos" helyett „nigros angelos", „cantantes pro mortuis" helyett „cantantes pro ebriis"), amely már átlépi a XII. század határát s ujabbkori travesztálásra vall. De hadd szemléltesse ezt a *Confessio* eredeti szövege:

(XI) Tercio capitulo memoro tabernam.
Illam nullo tempore sprevi neque spernam,
Donec sanctos angelos venientes cernam
Cantantes pro mortuis: Requiem aeternam.

(XII) Meum est propositum in taberna mori,
Ut sint vina proxima morientis ori.
Tunc cantabunt letius angelorum chori:
Sit Deus propitius huic potatori.

A harmadik versszak — a mámoros hangulat tetőpontján — megközelíti azt a halandzsa-beszédet, amelyet olyan jól ismerünk a nemzetközi és magyar lakodalmi gajdokból. (L. Turóczi-Trostler József: *Fenékkel felfordult világ,* Budapest, 1942, és: *A tótágast álló világ,* Budapest, 1943.) Az utolsó versszak három első sorában újból egy jellegzetes középkori vágáns-töredékre ismerünk.

Az „összeénekelt" szövegnek nyilván közös forrásból eredő pontos megfelelője található Jankovich Miklós egyik gyüjteményében (1801, Széchenyi Könyvtár, Quart. Hung. 174, 4/a—4/b). Egy három versszakos változata a *Dunántúli Verseskönyv*-ben (Széchényi Könyvtár, Quart. lit. 700, 2/b—3/a. *Diversae Cantiones Latinae Saeculares,* V.). Ennek utolsó versszaka ugyancsak „egyszeri olvasat":

Factum est convivium liberale multum,
epulis et poculis splendite excultum,
ibi postquam genio satis est indultum,
reliquerant socii me vino sepultum.

Érdekes, hogy Pálóczi Horváth Ádám, aki pedig lefordította Bürger *Prometheus*-át s mint az *Orpheus* munkatársa és olvasója ismerte a *Cantilena* klasszikus szövegét, hiszen a maga Bürger-fordítása is itt jelent meg (*Orpheus* II. 250), *Kortsma-tus*-ában, mégsem ezt, hanem a diákegyveleget követi.

Ha végül az eddig felszínre került magyarországi latin változatok számát megszerzem egy debreceni *Tréfás bordal*-lal,[20] amely szóról-szóra egyezik a sárospataki egyveleg két első versszakával, azt hiszem, sikerült legalább egy-két ponton annyira tisztázni a helyzetet, hogy most már a magyarnyelvű népi változatoknak egyfelől a latin összövegekhez, másfelől egymáshoz való viszonya is könnyebben tisztázható. Ez azonban kívül esik problémakörömön. Mindössze az „Életemnek végóráját töltöm a csárdába"-típushoz (Szúnyoghné nótáskönyve, 1900, Kodály Zoltán, 1936) járulnék hozzá két eddig ismeretlen változattal. Az egyiket Révész Imre akadémikus volt szíves közölni velem:

Életemnek végóráját töltöm a kocsmában;
Onnan visznek szent angyalok fényes mennyországban.
Péter bácsi is azt mondja széles jókedvében:
Uram, ezt a jó borivót vegye kegyelmében...

A másik változatot Buday Péter nyugalmazott balatonalmádi tanár hallotta 1903-ban Désen egy nagyenyedi diáktól, s ő jegyezte fel számomra:

Életemnek végóráit töltöm a kocsmába,
Onnan visznek az angyalok széles mennyországba,
Az angyalok is azt mondják odafönt az égbe:
Uram, ezt a jó borivót vegye kegyelmébe.

Az a szerény eredmény, amelyhez jutottunk, nincsen minden tanulság nélkül. A „Confessio" néhány magyar műkedvelő magánügye, és látszólag kizáróan személyi szükségleteket elégít ki. De ha figyelembe vesszük, hogy Ráday fordítása révén más erőkkel együttműködve, a maga helyén a klaszszikus szövegnek is része van egy új irodalmi kultúra kialakításában, megállapíthatjuk, hogy nem volt felesleges a kérdést napirendre tűzni. Arról persze szó sem lehet, hogy akár Bürger *Zechlied*-je, akár Ráday *Kortsmadal*-a ezen túlmenően befolyással lehettek volna a *Cantilena* kései népi származékainak elterjedtségére és sorsára. Nyilvánvaló, hogy itt egy teljesen külön

[20] Közölve: *Debrecen a régi magyar irodalomban. (Magy. Irod. Ritkaságok,* 58. 121. — Nyilván ebbe az összefüggésbe tartozik a Pósfalvai Tullok Mihálytól feljegyzett változat is, amelynek csak kezdő sorait — a Meum est propositum in *popina mori*-t idézi Magassy, E. Ph. K. 1901.)

fejlődéssel s ennek során egy nemzetközi irodalmi szövegnek népivé válásával kell számolnunk, amely ebben a formájában valóban közkeletű érzelmi szükségleteket tudott kielégíteni. A szöveg közvetítésére pedig nem vállalkozhatott, az egész folyamatot nem indíthatta el más, csak a diákság plebejus része, amely már társadalmi helyzeténél fogva is, érzületileg is közel áll a néphez s minden költészet legősibb forrásához, a népköltészethez. Hogy ezt belássuk, felesleges akár a deákot, akár a deákok közvetítő szerepét misztifikálnunk.

Bizonyára jelentős eredményekkel járna és számos s mind a mai napig felderítetlen vagy homályos kérdést világosabban látnánk, ha a közvetítés társadalmi-ideológiai feltételeinek, a közvetítők személyének vizsgálata mellett a közvetítés formájára is kiterjesztenők a kutatást, arra, vajjon a közvetítés élőszóval (emlékezetből) vagy pedig kézirat, nyomtatott könyv útján történik-e? Ritka eset az olyan, mint a *Cantilena potatoriá*-é, amikor ugyanazt a versszöveget kétféleképpen közvetítik: egyfelől élőszóval, korlátlan terjeszkedési lehetőségekkel a nép, másfelől könyv útján, korlátolt terjeszkedési lehetőségekkel egy szűkkörű irodalmi réteg számára. A népi változatok ősalakját nyilván a Thaly-közölte ponyvára került szöveg (XVIII. sz. vége) rögzíti a leghívebben:

Nékem egy szép gondolat jutott most eszembe,
Fel is tettem én magamban: teljes életembe
Holtig bort nyalni,
A korcsmán meghalni...
Hej dinom-dánom,
Töltsd tele nem bánom![21]

Ezzel a szöveggel aligha versenyezhet s ezért nem is szoríthatja ki Pálóczi Horváth fordítása, amely a latinnyelvű deák-egyveleg első versszakán alapul, amelynek alakításába azonban — amint két első sora mutatja — a népdal is beleavatkozott:

Feltett szándékom nekem csapszéken meghalni,
Jó bort tele torokkal nyelni, de nem nyalni;
Mig a setét angyalok érettem eljönnek,
S részegeknek aluvó nótát énekelnek.[22]

Nem árt egyre újból és újból rámutatni arra, hogy ma már nem érjük be bizonyos mágikus és misztikus erőkre való hivatkozással, amikor idegen szövegek és dallamok nemzeti recepciójáról beszélünk. Csak ha esetenként felvetjük a kérdést, micsoda szükségletek kielégítésére szolgál ez a recepció, milyen mértékben felel meg az anyagi javakat termelő nép vágyainak, ösztönös törekvéseinek, érzéseinek, csakis akkor vagyunk abban a helyzetben, hogy megértsük azokat a módosításokat és minőségi változásokat is, amelyek a recipiált szövegeken és dallamokon végbemennek. Itt azután nem mindegy, vajjon egy farsangi tréfának, egy vágáns dalnak, a *Nyúl éneké*-nek vagy egy zsoltárnak, misztikus szövegnek, a reformáció harci énekének, Thomas Münzer egy szórvány-gondolatának befogadásáról és áthonosításáról van-e szó...

[21] *Vitézi énekek és elegyes dalok*, Pest, 1864. II. 385.
[22] *Ötödfélszáz Énekek*, Akad. kiadás, 422.

VARGHA BALÁZS

A „ZÖLD CODEX"

(CSOKONAI KÖLTŐI FEJLŐDÉSÉNEK ELSŐ SZAKASZÁRÓL)

Domby Márton, Csokonai első életrajzírója nyomatékosan megokolta szép könyvének előszavában, hogy miért tartja szükségesnek a költő fiatalkori, diákéveiben írt műveinek közlését. Többek közt így érvelt:

„Ezen töredékeknek címjét látván szíves olvasó, meglehet, elijedsz tőlök és azt mondod: ... Hogy ezek többnyire az ő kijött munkáinál előbb készültek, és így az ő gyermekes idejének éretlen szüleményi.

Erre is azt mondom én is *először*, hogy ezek többnyire az ő kijött munkáinál elébb készültek: de *másodszor* azt, hogy csak ugyan Csokonai lelke fuvall ezekben is mindenütt, ami gondolatom szerint ezeknek olvasására elég; harmadszor pedig azt, hogy éppen az ő gyermekségi s deáki idejéből vagyunk többnyire elegendő dátum nélkül az ő biográfiájában. — Ezek hát szükségesek csak annyiban is, mennyiben a biográfia (mert csak annak nevezem már) hijányosságát pótolják." (D. M. Csokonay V. Mihály Élete 's Némely még eddig ki nem adott Munkái. Pest, 1817. V—VI. l.)

Azok közt, akik Csokonairól írtak, egyedül áll Domby ezzel a megbecsülő véleményével. A többiek — Toldy, Haraszti, Ferenczi — csupa rosszat mondanak a költő zsengéiről, talán éppen azért, hogy későbbi fejlődését annál fényesebbnek tarthassák." ... Fennmaradtak papirosai közt darabok, mik a belső szükség nélküli verselés szomorú tanulságai" — írja Toldy. Haraszti fölényesen szidalmazza a kisdiákot: „E hülye álomszuszék nem sok vizet zavar, bár annyit dicsérgeti versificálásáért meg declamálásáért a poeseos praeceptor." Babits Mihály azt írja: „a soha kiadásra nem szánt"' és „gyakran kétes szerzőségű verseknek óriási tömegéről" — amelyeket Harsányi István és Gulyás József közöltek először — hogy „a költő képét inkább zavarják, mint gazdagítják."

Ezekkel a véleményekkel szemben Dombynak adhatunk igazat. De nem árt megerősíteni, hogy későbbi fejlettebb versei sokkal értékesebbek a zsengéknél — nehogy Budai Ézsaiás otromba tévedését ismételjük meg, aki a költő halála után így vélekedett: „Az bizonyos, hogy a poéta gyermekkorában jobb verseket írt azoknál, melyekre mostani munkáiban néha futólag tekintettem."

Az iskolai zsengékben, kezdetleges versgyakorlatokban Csokonai költői tehetségének első mozdulásait próbáljuk felismerni. „A belső szükség nélküli verselés" száraz formulái között meg akarjuk keresni azokat a sorokat és verseket, amelyekben már a „Csokonai lelke fuvall".

Tizenhét és huszonegy éves kora között, 1790-től 1794-ig írta bámulatosan fejlett politikai verseit a földesúri önkénytől sujtott jobbágyok sorsá-

ról, a klérus és a monarchia ártalmas szövetségéről, nemzeti életünk fejlődésének elodázásáról (Az estve, Konstancinápoly, Magyar! Hajnal hasad.). Költészetének ez az első virágbaborulása csoda, de nem megfejthetetlen. Megfejtéséhez azt is meg kell vizsgálnunk, hogy tizenhétéves kora *előtt* hogyan verselt, miről írt. Az iskolai zsengék egyenes előzményei a nagy alkotásoknak, sokszor még olyanformán is, hogy belőlük alakította, fejlesztette ki új versét.

Minden költő életrajzának az az első izgalmas fejezete: hogyan lett költővé, hogyan kezdett a kötelező rossz versek után jó verseket írni. De sajnos, legtöbb nagy költőnk gyermeki munkái elvesztek, egy-kettő híján. Mennyivel jobban ismernénk Arany János ifjúkorát, ha a tizenkétéveskori köszöntővers és a Toldi között nem volna olyan mérhetetlen hézag művei sorában.

Csokonai diákéveihez megvan a kulcsunk. Fennmaradt egy kéziratos kötet, amely legkezdetlegesebb próbálkozásaitól kezdve tartalmazza verseit, az ő sajátkezű javításaival és toldásaival. Felbecsülhetetlen értékű ez a könyv: a Toldy Ferenc ismertette Zöld codex, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia kézirattára őriz a Kisebb költemények IV. kötetébe belekötve.

Ennek a gyüjteménynek és a fennmaradt többi diákkori műnek vizsgálata talán közelebb visz egy lépéssel Csokonai költői fejlődésének megértéséhez.

I. A ZÖLD CODEX PROBLÉMÁJA[1]

Csokonai legkorábbi verseinek ez a gyüjteménye külső formájában is olyan sajátságos, sőt szinte titokzatos, hogy tartalmának elemzéséhez szükséges magának a kötetnek tüzetes ismertetése.

Toldy Ferenc így ismerteti a Zöld codexet (Csokonai Mihály Minden Munkái 952. szelet. Jegyzések és változó olvasások.) „Gaal László birtokában van egy 8-rétű, zöld táblájú, bőrhátú verseskötet, mellynek sarkán arannyal e cím olvasható: Carmina. Tartalmát gyermek- és deákkori magyar és deák versek teszik, mik idegen s elég gyermekes kézzel irvák. Később, hihetőleg Patakon 1795. Cs. némelyeket saját kezével kijavítgatott, némelyeket kitoldott . . . mik aztán nagyobb részt a Dietai Musában meg is jelentek. Vagy fele a leveleknek kitépetett. Egy része a Hátrahagyott Elegyes versek I. könyvében közlött daraboknak, mellyeknél z C. (zöld codex) áll, innen vétetett."[2]

Jelenleg a Zöld codex nem önálló kötet, hanem a Kisebb költemények IV. számú kötetébe, kisebb terjedelmű kéziratos maradványok közé van bekötve. Az eredeti zöld tábla már nincs meg.

A kötet lapjainak nincs egykorú folyamatos számozása, csak későbbi, feltehetőleg Toldytól származó ceruzás lapszámozás. Ugyancsak Toldy írhatta oda ceruzával az egyes versekhez a címutalásokat és más megjegyzéseket.

A kötet jelenleg nyolc, nem egyenlő lapszámú ívből áll. Mostani fűzése egységes, de Toldynál is későbbi eredetű, mert annak már nincs nyoma, hogy „fele a leveleknek kitépetett."

A kötetbe írt versek nem folyamatosan következnek egymásután. Az első, tíz levélből álló ív végén üres lapok maradtak eredetileg. Azokra a lapokra írta be Csokonai a *Tengeri háború* című vers toldalékát.

---

[1] Az első három fejezetnek a Zöld codexből vett idézeteit betűhíven közöljük.

[2] Lásd még Toldy részletes kéziratos megjegyzéseit a M. Tud. Ak. kézirattárában. Tört 2—r. 71. sz. alatt.

Megszakad az írás folyamatossága az ötödik ív végén egy háromsoros töredékkel:

A kereken gyorsan repülő napok(nak)
A töllünk rohanó esztendők forognak
A midőn lefonnyák Párkák rokkájokat.

(Lásd Harsányi és Gulyás II. 396. l.)

A vers után még megmaradt üres helyre Csokonai verslistákat írt.

Ezután következik három ív, amelyeken latinnyelvű versek olvashatók. Ezek közül a harmadik (az egész kötetben nyolcadik) ív második lapjától kezdve ismét üres lapok következtek, amelyekre Csokonai a kötetben található egyes versek toldalékait írta.

A kötet folyamatosságában még két zökkenő van.

A hadról című vers befejezése hiányzik. A lap alján olvasható még a következő lapra utaló szó: *A forgó,* de a következő lapon nem ez folytatódik, hanem a *Tengeri háború* toldaléka, anélkül, hogy lap hiányának, kitépésének nyoma lenne, sőt a párosan megfelelő lapokon a leírt szöveg is folyamatos Még érdekesebb, hogy ez a megszakadás az ív második felén, a fűzés utáni lapokon van.

Az ötödik ív második lapja ki van vágva, de a vers (Egy magyar gavallér) folytatódik, átugorva a kivágott lapot. Az ötödik ív ezáltal nyolc helyett csak hét lapot tartalmaz.

Ha az új bekötéskor a Toldy által említett kitépett lapok csonkjait benne hagyják a kötetben, akkor tudnánk, hogy melyik részéből hiányoznak lapok. Így legfeljebb az ívek egyenlőtlen lapszámából következtethetünk: 1. ív 10 lap; 2. ív 6 lap; 3. ív 10 lap; 4. ív 6 lap; 5. ív 7 lap; 6. ív 8 lap; 7. ív 8 lap; 8. ív 10 lap. De ha feltételezzük, hogy mindegyik ív 10 lapból állt, akkor sem éri el a hiányzó lapok száma a kötetnek „mintegy felét."

Mivel a legrejtélyesebb hiány éppen Csokonai egyik legüldözöttebb versének (A hadról) leírásában van, okunk van arra, hogy gyanúsnak tekintsük a kitépéseket, hiányokat, s ne pusztán arra gondoljunk, hogy írás közben elpiszkolódott lapokat szedtek ki.

A kötet, ahogy ma előttünk áll, nem folyamatosan írt gyüjteménynek látszik tehát, hanem három különálló füzet egyesítésének. Egy egyíves és egy négyíves magyarnyelvű, és egy háromíves latinnyelvű füzet lehetett eredetileg, mindhárom végén üres lapokkal. Ezeket még azelőtt fűzték együvé, mielőtt Csokonai a toldalékokat beleírta, mert mindhárom részben utalásokat írt egyes versek után. „Lásd a többit a Toldalékba" — és hasonlóakat.

A három résznek ez az elkülönülése azért érdekes, mert Csokonai diákkorában, s később is az úgynevezett *Purum, tisztázati* füzetbe írták bele a diákok versgyakorlataikat, s külön volt füzetük a magyar és a latin nyelvű versekhez. Hátha ebben a tagolódásban Csokonai három eredeti, diákkori versesfüzetének nyomát fedezhetjük fel. Hogy a Zöld codex az eredeti versfüzetek kolligátuma volna, annak ellenemond az egyenetlenségei mellett is egységes kézírás és a versek sorrendje.

Toldy, mint láttuk, határozottan állítja, hogy a Zöld codexet idegen kéz írta, csak a javítások és toldalékok származnak Csokonai kezétől. Ez valószínű. Az írás határozottan különbözik Csokonai ismert, jellegzetes kézírásától.

A három versesfüzetet egy kéz írta, mégpedig eléggé egyöntetűen. Néhány vers leírásán meglátszik a fáradtság, elsietettség, amely az eredeti versgyakorlatos füzeteknek is jellegzetessége. A diákgyerek későn fogott hozzá néha a leckéhez, álmos volt, elkapkodta az írást, s olykor firkált is a vers mellé verselési kínjában, ha egyenesen a purum füzetbe fogalmazott, mert szorította az idő. A Zöld codexben itt-ott van csak elsietett írás, s az egyöntetűség azt mutatja, hogy egyfolytában, rövid időn belül készült a leírás, nem egy, vagy több iskolai év munkájával. Nem lehet ez eredeti versgyakorlatos füzet. De forrásainak, az eredeti tisztázati füzeteknek még olyan apró nyomai is maradtak a másolatban, mint néhány vers végén a gyerekes büszkeséggel odabigygyesztett: *Vége.*

A versek sorrendje is arra mutat, hogy *valamivel* későbbi tisztázatban maradtak fenn a versek. A sorrendben ugyanis egyaránt megtalálhatók a későbbi szerkesztésnek és a keletkezés időrendjének jelei.

Ugyanannak a témának kezdetlegesebb és fejlettebb kidolgozásai közvetlenül egymásután következnek. Az első íven a harmadik vers: *Az estvének leírása.* A negyedik pedig *Az estve* címmel ma ismert vers első fele, ezzel a zárósorral: Ne fedd bé kedvemet hideg szárnyaiddal. Ezután következik: *Egy fösvénynek leírása,* majd a *Zsugori uram* címmel ismert vers első fogalmazása ezzel a címmel: *Ugyan arról a fösvényről.* Iskolai versesfüzetben ez a sorrend elképzelhetetlen. Nem írhatja meg egy diák a következő napi penzumot gyengébb és jobb változatban. (Csokonai, mint kisdiákkori tanítója, Kovács József feljegyzi, nem is a többiekkel együtt, hanem kedve szerint dolgozta ki a feladatokat: „Az igen különös természet volt benne, hogy erőltetni a tanulásra, annyival inkább versírásra soha nem lehetett, mellyet én kitanúlván egész szabadságban hagytam, hogy írjon vagy ne írjon, mikor több Tanuló társai írtak". Ez a feljegyzés pedig a legkorábbi verselő évekről, 1785—86-ról szól!)

A szándékos szerkesztés, közös témájú versek egymásmellé helyezése azonban nem homályosította el teljesen a kronológikus sorrendet. A magyarnyelvű versek sorrendjében azok kerültek utoljára, amelyek nyilvánvalóan „új versek" voltak a kötet leírása idején: *a Magyar! Hajnal hasad, Egy magyar gavallér, A reggel, A dél, A tél, A nyár, Az ősz.* Ezek fejlettebbek, tehát későbbiek, mint a versek átlaga, sőt az egész kötetben legfejlettebb verseknek mondhatók. Ezekhez hasonló színvonalú még néhány vers, amely a szerkesztés során valamilyen okból, például éppen témaegyezésből előbbre került.

Már az eddigiekből is kiviláglik, hogy a Zöld codex versanyagának legfontosabb kérdése: homogén, jellegében és keletkezési idejében nagyjából egységes versanyag van-e benne, vagy másolással együvé keveredett korábbi és későbbi versek tömege. Iskolai versgyakorlatos füzetek másolata-e a kötet, vagy mindenünnen összeszedegetett verseknek félig rendezett, félig rendetlen halmaza.

Az eddig cím szerint is említett versek között ott van: *Az estve, Zsugori uram, Magyar! Hajnal Hasad.* Ezek a versek első változatban a *zsengék között* a Zöld codexben maradtak ránk, viszont a nyomtatott kiadásokban mint a Dietai Magyar Muzsa *„nagy"* versei ismeretesek.

Vajon zsengék és fejlett versek keverednek-e kötetünkben, vagy pedig ezek a versek is eredetileg diákkori zseniális próbálkozások voltak, s csak évek múlva formált belőlük olyan verset a költő, amelyet később is vállalt, s nyomtatásba is adott?

Ahhoz, hogy ezt a kérdést megoldhassuk, el kell felejtenünk a nyomtatott kiadásokban található csoportosítást, az onnan ismert verscímeket, egységesnek látszó versszövegeket, s magára az eredeti kéziratra figyelve kell a verseket vizsgálnunk. Csak így dönthetjük el, hogy *mennyire* homogén a Zöld codex versanyaga.

Az eredeti kéziratban sok vers felett más címet olvashatunk, mint ahogy a nyomtatott kiadásokból ismerjük őket. *Zsugori uram* címe (mint már említettük): Ugyanarról a fösvényről. *Az én vagyonom:* A poéta csak gyönyörködni szeret, nem kíván ő semmi egyebet. *A színesség:* Lurida sub dulce melle venena latent. *Déli aggodalom:* A dél. Az eredeti cím mind a négy esetben iskolai versfeladat címe is lehetett. Az új címek személyes vonatkozásra utalnak, típust rajzolnak, s már ezzel is igénylik, hogy a költeményt komolyan vegyék. Csokonai adta ezeket az új címeket a nyomtatásra kerülő változatoknak.

Még árulóbb jele a versek iskolás eredetének, hogy *a Proo* (propositio, versfeladat) megjelölés sokkal több vers előtt szerepel, mint a nyomtatott kiadásokban. A kötet ötvenhat verséből harmincháromnak a címében előfordul a *Proo* jelzés. A Harsányi-Gulyás kiadásban, amely először közölte teljes számban a codex verseit, csak huszonkét vers címében maradt ez meg. Már Csokonai elhagyta az áruló *proo*-t mindazokból a versekből, amelyeket nyomtatásba szánt, vagy erre a célra átdolgozott. Toldy kiterjesztette ezt azokra a versekre, amelyeket méltónak tartott, hogy felvegye a Hátrahagyott elegyes versek csoportjába. Sőt nem jelzi a *Proo*-t a Csokonai életrajzához mellékelt teljes verslajstromban, (LXXXVIII. szelet) a közlésre nem méltatott versek címében sem.

A következő versek címéből maradt el a kiadásokban a *Proo* jelzés:

Szüntelen közel van a halál

Az estve

Zsugori uram (Eredeti címe: Ugyanarról a fösvényről. AP. Pr.)

Az én vagyonom (A poéta csak gyönyörködni szeret, nem kíván ő semmit egyebet)

A színesség (De eadem proone, utalva az előző vers címére: Lurida sub dulce melle venena latent)

A szabadsághoz (De eadem proone, utalva az előző vers címére: Libertas optima rerum)

A szerencse (A szerencse változó)

A tengeri háború (A tengeri zivatarról)

A kevély

A földindulás

A gazdag

Rút ábrázat s szép ész.

Ezek szerint a kéziratos kötet verseinek jó kétharmada címében is világosan utal versfeladatra. (Csak éppen megemlítem azt a lehetséges ellenvetést, hogy a másoló, Csokonai valamelyik diákja önkényesen toldotta meg a verscímeket a *proo*-val. Ez nem valószínű. Csokonainak első dolga lett volna a korrigálás során, hogy ezt törölje, legalábbis azoknak a verseknek címéből, amelyeket értékesnek tartott.)

Még a *proo* jelzés nélküli egyharmadrész-cím is jórészt iskolás jellegű:

Poétai felvídulás
Az álom leírása
Egy város leírása
A hadról
A tél
A nyár
Az ősz.

Alig van egy-két olyan verscím, amely a téma önálló választását, vagy legalábbis nagy költők példájának önálló követését mutatja:

Rövid nap s hosszú éj
Az embergyűlölő
Barátságos búcsúvétel
A pártütő
Konstancinápoly
Magyar! Hajnal hasad.

A versek címe alapján tehát úgy látjuk, hogy az egész kötet: iskolás verseknek nagyjából egységes gyüjteménye.

Ezt az egységet maga Csokonai kezdi felbontani azzal, hogy bírálja, válogatja, selejtezi, javítja, kitoldja a verseket. Egyiket eredeti formájában alkalmasnak találja arra, hogy nyomtatásba adja, a másikat átgyúrja, átdolgozza, sorait felcseréli, kifejezéseit erősíti.

A kötet magyarnyelvű verseinek több mint felét kiselejtezi. A selejtezésre vonatkozó jelzések feltehetően Csokonaitól származnak és egyidőben keletkeztek a javításokkal.

Egyes versek és versrészletek át vannak húzva, például a *Cigány* című egészen, s a *Konstancinápoly*ból egy frivol részlet. Az ilyen teljes áthúzás azonban ritka a kötetben.

Huszonhét vers címe mellett *v* jelzés van. Azokat a verseket jegyezte meg így, amelyeket méltatlannak érzett költészetéhez, s nem akart nyilvánosság elé bocsátani. (Mint lehetséges feltevést említem meg, hogy ez a rostálás esetleg első kritikusától, Földitől származhatik.)

Ez a *v*-jeles válogatás nem egyezik meg a kiadásokból ismert csoportosítással. Olyan verseket is kirekeszt, amelyeket Toldy felvett a Hátrahagyott elegyes versek csoportjába *(Szüntelen közel van a halál, Quem dii oderunt praeceptorem fecerunt).* Viszont nem találjuk a *v* jelet két olyan versnél, amelyeket Toldy selejtezett ki, csak címüket közölte a listájában. *(Egyedül a tudományok teszik halhatatlanná az embert, kivált a poézis. Az embergyűlölő.)* Ezt a két verset tehát Csokonai még jónak, vagy fejleszthetőnek ítélte.

A *v*-jeles válogatás eredményét majdnem pontosan tükrözi az a verslajstrom, amely a *Zöld codex* legelején található ezzel a jelzéssel: Nro 15. Ez csak a meghagyott verseket sorolja fel kettő kivételével (Egyedül a tudományok teszik halhatatlanná az embert, kivált a poézis és Az embergyűlölő), tehát alapjául szolgált Toldy közlésének. A laistrom a cím új változatát közli egyes verseknél, s külön felsorolja a toldalékokat is. Ez annak jele, hogy a verslajstrom a legkésőbbi, a kötet érdemleges zárásakor keletkezett.

A következő címeket adja meg ez a 15-ös számú lajstrom:

1. Az Estve
2. A Fősvény
3. Quem Dii oderunt
4. Az Álom
5. Mindég kőzel van a' Halál
   Tóldalék a Fösvényhez (az utóbbi szó áthúzva) — a Tengeri Háborúhoz
6. Az én Vagyonom
7. Konstántzinápoly
8. A' Tzigányról
9. A Hadról
   Tóldalék a Tengeri Háborúról
10. A' Kétszínűség
11. A' Szabadság
12. A' Rővid nap s' hosszú Éily
13. A' Szerentse
14. Tengeri Háború
15. A' Kevély
16. A' Föld indúlás
17. A' Gazdag
18. Rút ábrázat. s' szép ész
19. Baráttságos Bútsú vétel
20. A' Párt űtő
21. Magyar! Hajnal hasad
22. A' Magyar Gavallér
23. A' Reggel
24. A' Dél
25. A' Tél
26. A' Nyár
27. Az Ősz
    Toldalék a Fősvényhez
    Konstántzinápolyhoz
    A' Szerentséhez
    A' Földindúláshoz
    A' Délhez
    A' Télhez
    A' Nyárhoz
    Az Őszhöz
    Az Estvéhez
    Az Álomhoz
28. A' Szökevény Ámor Tassóból
29. Tasso Amintássa, Pásztori játék

A címek részben már a későbbi nyomtatott kiadás címei (Az én vagyonom, Tengeri Háború), részben olyan változatok, amelyek később nem kerülnek elő (A kétszínűség — Színesség helyett, A Fösvény — Zsugori uram helyett).

A lajstrom utolsó két darabja megmagyarázza, hogy miért találta Toldy a lapok felét kitépve. Ezt a két nagyobb darabot tépték ki a kötetből. A többi helyeken tehát nem kell nagyobb hiányt feltételeznünk az említett kisebbeken kívül.

A versek válogatása után kezdett hozzá Csokonai a javításhoz és toldáshoz. Ez persze nem jelenti feltétlenül azt, hogy elővette a verseket és együttőhelyében átírta és kitoldta őket. Tizenhat vershez készített toldalékot (jelenleg ismert címükkel): A tengeri háború, Zsugori uram, Konstancinápoly, A szerencse, A kevély, A földindulás, A déli aggodalom, A tél, A nyár, Az ősz, Szeptember, Október, November, Az estve, Az álom, Magyar! Hajnal hasad.

Akármilyen páratlan tehetsége volt az „ex tempore" verselésben, nem hihetjük, hogy az árendába adott világról, a bagoly vakbuzgóságról, a kedvese tekintetében gyúlt tűzről, az újboron való beszélgetésről *(Az estve, Konstancinápoly, Déli aggodalom, Az ősz)* és a többi témákról olyan egyfolytában írta volna meg a kiegészítéseket, mint ahogy a kötetbe beleírta. Ahogy a kötet eredetileg leírt versanyaga: egységes leírása a különböző időben készült verseknek, úgy a toldalékok is csupán összefoglalását adják a poétai érlelésnek, ha ez nem tartott is évekig. Lehet, hogy néhány hét alatt elvégezte, mikor reménye nyílt, hogy versei megjelenhetnek, s Kazinczynak mutatványt akart küldeni műveiből.

A válogatást kiadásra gondolva végezte. Kitűnik ez abból is, hogy első nyomtatott versgyűjteményében, a Diétai Magyar Muzsában tizenkilencet

közölt abból a 29 versből, amelyet nem jelzett törlendőnek a gyüjteményben. A toldalékkal ellátott versek három kivételével (Az álom, A déli aggodalom, Konstancinápoly) mind megjelentek a Diétai Muzsában, de részben megcsonkítva. Ezeken kívül hét vers eredeti formájában, vagy az eredetihez képest rövidítve: A színesség, Rút ábrázat s szép ész, A rövid nap s hosszú éj, Barátságos búcsúvétel, A had, Az én vagyonom.

Ha figyelembevesszük, hogy több vers megjegyzését a cenzor tilthatta meg (ezek közt lehetett a Konstancinápoly, Az álom, A pártütő), akkor nyugodtan mondhatjuk, hogy a Zöld codex válogatását Csokonai kifejezetten nyomtatott kiadásra készítette el. Amit kiadásra érdemesnek és a cenzurás világban kinyomhatónak tartott, azt mind meg is próbálta belevenni a Diétai Magyar Muzsába. Válogatása éles, tudatos, csak azt ítélte megmaradhatónak, amelyben értékes tartalmat, vagy továbbfejleszthető csírát látott.

Mérlegeljük ezek után, hogy mikor keletkezhetett az eredeti gyüjtemény és mikor végezhette Csokonai a revideálását.

A verseknek eredeti formájukban való megírása, s átdolgozása között el kellett telnie néhány esztendőnek. Annak a néhány esztendőnek, amely legfontosabb Csokonai eszmei és költői fejlődésében. A Konstancinápoly eredeti formája ezzel a sorpárral végződött:

A szemfül heréltek utánunk zúdulnak
Jer fussunk, hadjuk el kapuit Stámbulnak.

A toldalék már így kezdődik:

Denevér babona! Bagoly vakbuzgóság!
Meddig lesz [kegyetlen] körmöd köztt a' Mindenhatóság.

Az estve zárósorai először így hangzottak:

Késs mélly borzaztó éjj komor óráiddal
Ne fedd bé kedvünket hideg szárnyaiddal.

Csak az újonnan írt részben szárnyalt magasra a vers:

Úgyis e' Világba semmi részem nintsen,
Melly bádgyadt Lelkemre megnyúgovást hintsen.
Mikor a' Világnak Lármáját sokallom,
Kevélynek, fösvénynek tsörtetését hallom.
Mikor az Emberek körűltem sibongnak,
S Kényjektől részegenn egymásra tolongnak.

Nagyot nőtt Csokonai szelleme míg az eredeti versek sokszor még enyelgő és érzelmes leírásától a toldalékok eszmei és művészi magaslatáig felhatolt.

De nemcsak a *megírás,* hanem a *leírás* között is időnek kellett eltelnie. Nem tudjuk a Zöld codex eredetét úgy magyarázni, hogy összeszedte, leíratta a feltalálható verseit, s azonmód hozzáfogott a válogatásukhoz. A versek első és második változatának időpontja között ugyanis számos új verset írt, amelyek feilettebbek az eredeti Zöld codexbeli verseknél, de alatta maradnak a toldalékoknak. Ilyenek a Diétai Magyar Muzsa versei közül: Serkentése a Muzsának, Miért ne innánk, Hívása a Muzsának, s a szerelmes versek első

sorozata. Már pedig a Zöld codex — eredeti leírásában — teljes gyüjteménynek látszik, amelyben nagyjából minden vers benne van az első próbálkozásoktól a *Magyar! Hajnal hasad,* és az ezzel egyidősnek vehető versek megírásáig.

Ezzel pedig már évszámban is meghatároztuk a kötet verseinek keletkezését: 1785-től 1790-ig, legfeljebb 91-ig.

1785-ben, tizenkétéves korában lépett a poétai osztályba. Itt kellett először verses gyakorlatokat írnia, Kovács József osztálytanító alatt. Kisdiákkoráról jegyzi fel Domby Márton (4. l.): „A hir azt beszélli felőle: hogy, mikor egyszer Poesist tanuló korábann, az apró oskolákra vigyázó Professor, az ő oskolájokba menvén, verseket olvastatott volna, Csokonay olvasván a magáét, a' tőlle elkapta, és elragadtatva szaladt ki Kollégáihoz, hogy lássák azt a' mit ő talált".

A Csokonai édesapjának halálára írt búcsúztató vers már úgy emlegeti Mihályt, mint nevezetes kis költőpalántát.

Mihály, én kertemben leg nagyobb vetemény
Mint meg tsal engem is téged is a remény
Ládd-e midőn Marot és Nasot temeted
Nékem a Hatyui nótát veregcted
Gyász Propositiod véletlenül már oh!
A Te Atyád, és nem Ovidius Maro.
Gyász elégiáddal ezt fuvatni kellett
Ülvén szomoruan már kész sirom mellett.

Talán még a tizenkét éves gyerek bámulatot keltő verseit is itt kell keresnünk a Zöld codex legprimitívebb darabjai között. De ha 1785-ig nem megyünk is vissza, 1787-es keletkezésű verseknek feltétlenül kell lenni köztük, mert nagy a különbség még az iskolás modoron belül is, feltétlenül számítanunk kell legalább három-négy éves fejlődésre a Zöld codex eredeti versanyagában.

Az 1790-es évszám a *Magyar! Hajnal hasad* című versből adódik, amely első változatában világosan mutatja a II. József halála utáni nemesi-nemzeti mozgalmak hatását, új befejezésében pedig a reakció erősödése miatti elkeseredést.

Ez a vers tehát legbiztosabban datálható. Csak kérdés, nincs-e az eredeti versek közt olyan, amelyet nyomós okkal ennél lényegesebben későbbre kellene tennünk.

Két verset vehetünk gyanúba, egyiket történelmi, másikat életrajzi adatok alapján.

A pártütő c. verset Toldy óta ilyen címmel közlik a kiadások: XVI. Lajos elvesztésére. Ez az önkényes címváltoztatás durván hamisít. Ilyen sorok egyáltalán nem illenek XVI. Lajosra:

Néha azt nevezik gyilkos párt ütőnek,
Kit kedves Hazája tart védelmezőnek,
Némellykor kik tikon a' Hazát kontzojják
Haza Árulással a' hivet vádojják.

Könnyű helyen áll az a gondolat, hogy a magyar jakobinus mozgalom résztvevőinek perbefogásáról, kivégzéséről íródott. De konkrét utalást erre

sem találunk. Indokolhatóbb talán az a feltevés, hogy az 1790-es országgyűlés izgatott hangulatában született ez a vers. A hazafiság és hazaárulás fogalmával való visszaélésről szól, de elég általánosító, határozatlan fogalmazásban.

Másik kétes évszámú vers: Az Ember gyülölő. Négy sor az egész:

Azt beszélli Timon hogy ő mind egy eránt
Gyülöl mind(en) embert, s még senkit meg nem szánt.
Mellyre mások könnyü választ feleltenek,
No tehát őtet is gyülölik mindenek.

A Timon-probléma a kollégiumi kicsapatás idején robbant ki Csokonaiból. Akkor beszélt így a diákokhoz, búcsúbeszédében: „Timonná kell lennem, Uraim! misantropus Timonná, látván, hogy ily emberséggel ellenkező módon bánnak velem."

De hol van *Az Ember gyülölő*, fölényeskedő, s éppen ezért gyermekes bölcselkedése a búcsúbeszéd vallomásától. Ott Timon ellen érvel, itt vállalja Timon szerepét keserű kényszerből. Tehát ez is korai versnek számítható, amit egyébként kezdetleges technikája is megerősít.

A többi versben egyikben sincs olyan motívum, amely határozottan 1790 utánra utal. Mint a későbbiekben, a versek eszmei és művészi elemzésénél látni fogjuk, a Zöld codex versanyaga a költő-gyerek 1790—91-ig haladó fejlődését tükrözi.

Még egy próba kell a versek keletkezési idejének általános meghatározására. Vajjon nem találunk-e olyan versformát, amelyet csak a későbbi években használhatott Csokonai. Éppen ezekben az években kerül nyilvánosságra a magyar költészetnek új formai gazdagodása: a nyugateurópai versforma néhány első kísérlete. Ráday Gedeon, majd Földi János már régóta próbálkoznak a rímes-időmértékes verselés meghonosításával. A bécsi Magyar Muzsa 1787-es évfolyamában ismerteti Földi a „hangmértékes" és „végezetes" versek után a „kétszeres" verseket, s példaként közli 1781-ben írt rímes anapestus-versét: *Egy gyenge szülött halála alkalmatosságával iratott vers.*

A Zöld codex verseinek túlnyomórésze párosrímű tizenkettős, Bessenyeinek és költői körének versformája. Mikor Csokonai verselni kezd, ez a forma már legyőzte a négyesrímű verset, Gyöngyösi István verselési hagyományának már csak néhány konzervatív híve maradt.

Harmincöt versben találunk párosrímű tizenkettőst. A többi magyar versforma elenyészően csekély számmal szerepel: Párosrímű nyolcas: *A szabadsághoz*, 8—7 szótagos keresztrímű strófák: *Egyedül a tudományok teszik halhatatlanná az embert* és *A poéta csak gyönyörködni szeret.* Régies magyar verselési forma: *Exundatio aquarum.*

A klasszikus mértéket négy hexameter és öt distichonos vers képviseli. Az egyik distichon azonban a végső sorokban leoninusra vált át. (A virtus a legbátorságosabb kőfal.)

A többségben lévő magyar versforma és a kisebb számmal képviselt klasszikus verselés mellett csupán négy versben láthatjuk a „kétszeres vers" alkalmazását. De *akkor*, az 1787 utáni években ez a négy vers is elég ok arra, hogy tudatos kísérletezésre következtessünk.

A négy vers közül háromnak a formája többé kevésbbé felismerhető rímes anapestus: *Panaszolkodik egy mindenbe szerentsétlen de igaz lelkü*

ember, Lurida sub dulce melle venena latent és *Thisbe keservei.* Ezek közül az elsőben csupán nyomai vannak a versmértéknek, csak az utolsó sorokban ismerhető fel világosabban a metrum:

Tsak a' bú árja tsatázik;
Már rajtam bánatok álnak
És könnyel már szemem ázik
'S a' búk szivembe leszálnak.

A másik két vers mértéke pontosabb, de a megfogalmazás azokban is hasonlóan kezdetleges, szinte értelmetlen:

Ronts minden nyelved is ártott
És szép szin közbete mérget
Attsz: s más vérébe be mártott
Fegyvert és rontod e férget.

Nem gondolhatunk egyébre, mint hogy 1787-ben valamelyik tanára megmutatta neki Földi cikkét (esetleg találkozott is Weszprémiéknél a Debrecenbe látogató Földivel) s azonnal próbát tett az újmódi verselésben.

Jellemző, hogy az ütemezés világosabban kivehető ebben a három versben, mint az értelem. Az iskolai hexameterekbe és distichonokba beletanult diák aránylag könnyebben rátalál a „kétszeres" vers módjára, mint maga Kazinczy, aki saját bevallása szerint sokáig sikertelenül próbálkozott vele.

Ennél a három kezdetleges versnél jóval fejlettebb *A rövid nap s hosszú éj* című vers.

Nyolcsoros versszakai szabályos negyedfeles jambus-sorokból állnak. A vers tartalma nem jelentős, elmélkedés az éj és halál hasonlóságáról. Mégis későbbi, jóval 1790 utáni keletkezésűnek tarthatnánk fejlett verstechnikája alapján. Földivel csak 1791 után került Csokonai állandó kapcsolatba, s az ő baráti bírálata, amely a mondanivalóra, szókincsre, versformára egyformán kiterjedt, szembetűnően segített fejleszteni verseit.

A rövid nap és hosszú éj megírását mégsem szükséges feltétlenül a Földivel való barátkozás éveire tennünk, hiszen láttuk, hogy már 1787-ben milyen gyorsan reagált Csokonai az új verselési mód ismertetésére. Az is kiderülhet a többi próbálkozásokkal való összehasonlításból, hogy ez a vers volt irodalmunkban az első épkézláb rímes jambikus vers.

A versformák alapján sem kell tehát módosítanunk azt a határozott feltevésünket, hogy Csokonai 1790—91-ig írt kisebb költeményeit tartalmazza a Zöld codex.

Alig egy-kettő van a fennmaradt versek között, amelyet erre az időszakra tehetünk, s még sincs benne a Zöld codexben.

Ilyenek: A virtus a legbátorságosabb kőfal, Oskolai vacatio, A mező, Az aratás, A reggelről (Már alélva pislog szép fénye azoknak Az éjjel szikrádzva égő csillagoknak . . .), A rózsa, Venusi harc, s talán egypár temetési vers. Ezeket, mivel témájuk is, feldolgozásuk is beleillik a Zöld codex versanyagába, a továbbiakban a fiatalkori versekhez számítjuk. Hogy miért nem kerültek bele mégis a Zöld codexbe, azt ma már nem tudjuk megokolni még feltevésekkel sem.

A felsoroltakon kívül meg kell még említenünk két, történelmileg datálható versét, amely az 1785—90-es időszak végén keletkezett: *Laudon* és

Belgrádra. Mindkettő II. József török elleni hadjáratához fűződik. A *Belgrádra* című verset Csokonai 1790-es eredetűnek mondja: „Ez a kis darab nevendék Muzsámnak maradványa. Irtam 1790-be. Hadd legyen itt, ugy sem foglal nagy helyet." (Valószínűbb, hogy mindkét versnek 1789 a dátuma.) Azért fontos ez a megjegyzés nekünk, mert ime ő is ennek az évnek táján vonja meg a határt a zsenge és a kiadásra méltó művek között. „Nevendék muzsájának" ezt a kiadatlanul maradt darabját egy kis megfontolás után besorolja az élete végén összeállított *Alkalmatosságra irt versek* közé.

A Zöld codex *toldalékainak* keletkezési idejét elég pontosan meghatározhatjuk. Az Akadémia könyvtárának kéziratai közt, a kisebb költemények II. kötetében van a *Convasatum quid* című versgyüjtemény. Ennek a csonka kéziratos füzetnek anyagát nagyrészt a Zöld codex *kiválogatott* versei teszik, mégpedig toldalékkal ellátott változatban. Az eredeti szöveget a toldaléktól vízszintes vonás választja el. Tehát még friss a kiegészítés, a részek nem forrtak össze véglegesen egy verssé. *A nyár* Zöld codexbeli befejező része itt még az *Álom*hoz van hozzáfűzve, s témájával illik is ide, mert pihenő aratóról szól.

A Convasatum quid új darabjai közt ott van egy pontosan datált vers is: a Futtába készült versecskék: 1792. december.

Kazinczy 1793-ban biztatta először Csokonait, hogy kinyomtatja a verseit. 1793-ra tehetjük a Tempefői megírását, vagy legalábbis elkezdését. S tegyük hozzá: 1793 a francia forradalom tetőpontja, a jakobinusok diadalainak éve. Mindaz, amit *Az estve, Konstanczinápoly, Tempefői* jelent Csokonai fejlődésében és az egész magyar költészetben, 1793-ra érhetett a tudatosságnak erre a magas fokára.

Legkésőbb 1794 végéig tartottak a magyar politikai életben azok a feltételek, amelyek közt a Zöld codex Toldalékai létrejöhettek. A köztársasági mozgalom vezetőinek elfogása után olyan helyzet alakult ki, amelyben ilyen versek nem születhettek meg. A harcos, bátor optimista hangot egy fejlődőben lévő, siker reményével induló mozgalom sugallta, amellyel Csokonai csak közvetett kapcsolatot talált ugyan (Földyn, Kazinczyn keresztül), de eszméit lelkesen hirdette.

El kell vetnünk tehát Toldynak azt a feltevését, hogy a Toldalékok 1795-ben Patakon készültek. Ennél feltétlenül korábbiak: 1792—94 között keletkeztek.

II. „VERSCSINÁLÁS ÉS POÉZIS" A KOLLÉGIUMBAN

Verscsinálás és poézis között ő maga tesz különbséget: „A verscsinálás nem poézis; mert ez a gondolatoknak, a képzelődésnek, a tűznek természetében és mindezeknek felöltöztetésében áll: a verscsinálás pedig csak a szózatok hangjának bizonyos regulákra vételére, s külső elrakására ügyel, hogy azok harmóniával szálljanak az ember fülébe. Ahonnan lehet valaki jó poéta, ha mindjárt verset nem ír is; és ellenben jó verseket írhat valaki, de azért nem poéta." (A magyar verscsinálásról közönségesen.)

A verscsinálás tudománya tehát a verstan, azt akárki megtanulhatja az iskolában. A poézis: gondolat, képzelőerő, lelkesedés — ezt nem olyan könnyű megszerezni.

A maga fejlődését is úgy tekinti Csokonai, hogy sikerült poétává fejlődnie:

Kazinczy! Földy! kik belőlem
Mármár poétát tettetek...

Ez a két sor nemcsak egyszerű tiszteletadás, hanem elkötelezés a Kazinczy iskolájához. Kazinczy levelei, többszöri intései erősítették meg az elhatározását, hogy tudatosan is szakít a kollégiumi hivatalos és a diákság között divatozó ízléssel, amelyet Kazinczy ízléstelennek bélyegzett. Nem térünk ki most arra, hogy a későbbiek során mi okozta az újabb ellentéteket Kazinczy és Csokonai között, elég most annyi, hogy Csokonai Kazinczy intésének engedve már préceptor korában szembefordult a kollégiumi verselés hagyományával.

Ez a szakítás azonban nem lehetett gyökeres, különösen nem úgy, ahogy Kazinczy kívánta volna. Már tizenhétéves korára a maga erejéből eljutott a poézisig: az iskolai verscsinálás sémáiból a maga költői gondolatainak teremtett kifejezőeszközt. Elindulásában nemcsak akadályozta, hanem segítette is, amit tanáraitól tanult.

Csak egy példát. Kovács József a poétai és első retorikai osztályban megfigyeltette a lelki állapotok rajzát az *Aeneis*ben, s ezek mintájára íratott gyakorlatokat:

IMPEDIT IRA ANIMUM

Durva tekintettel szemeit forgattya tüzessen,
Ördögi ábrázattya mutat vad tigrisi képet,
Igy rontván sok ezer meg ezerszer öszve haragja,
Fut ő, kél, mindent rontván, a hogy érheti tzéjját.
Ortzájánn a harag sok ezer szinekbe tsatázik.

Gyermekes felfogás, néhol majdnem értelmetlen, de már az első és utolsó hexameterben „Csokonai lelke fuvall".

Ha csak magát a formát nézzük, akkor is világos a fejlődés ettől a lelkirajztól a Zsugori első fogalmazásáig:

Ül pénzes ládáján sovány ábrázattal,
Tisztelvén Mammonát örök áldozattal.
— — — — — — — — —
A bús gond bé esedt ortzájába hever,
Mérget kedveltető kintseiből kever,
Mellyeknek oly sárgák sovány gödrei, —
Mint az aranyra vert királlyok képei,
Mint a' sirból feljött rémitő halottak,
Mellyekről minden hust Párkák lefosztottak.

S akár tovább a Dorottyáig:

Már látom, reszkéteg fogja el tetemét,
Már vasvillamódra hányja a két szemét.
Morgásra áll szája, forog benn a nyelve,
Keserü aggsággal van melle megtelve.
Bus melancholia gőzölög a fején,
A harag rozsférge bántja ülőhelyén.

Milyen is volt az a verselési hagyomány, amelyet a Kollégiumban kapott, hogy fölébe kerekedjék, úgy vegye birtokába?

Legbővebben első költészettanárának, Háló Kovács Józsefnek tanítási módszerét ismerjük, mert Aeneis-fordításának utószavában megírta a tanítók okulására. (Magyar Éneis. Komárom, 1799. 235—238. l.) Öt pontja van ennek a rövid módszertannak. Ezeket kell megfigyeltetni a tanulókkal:

1. A szereplők jellemüknek megfelelően beszélnek és cselekednek.

„Éneásnak charactere a' nagy kegyesség és bölcs vitézség. Innen folynak már, hogy Pantheus pap az ő házához szalad: hogy oly gyakran áldozik és könyörög. Innen, hogy mihelyt a szárazra kiszáll, maga lövöldöz szarvasokat és felosztja éhes katonái közt; bátorítja őket, és örömet mutat előttök, bár maga legmélyebben szomorú."

2. A beszédeket a költő a dolgokhoz, időhöz és a körülményekhez alkalmazza.

„A Dido beszédei a IV. könyvben mennyire előadják egy nagyon szerelmes, de a szerelemben megcsalatott, és a kétségbeeséshez közelítő asszonynak indulatit; mint váltják fel egymást a szép szó és a bosszankodás, a kérés, fenyegetődzés, a harag és átkozódás."

3. A költő megszemélyesíti a tárgyakat és érzéseket mitológiai alakokkal.

„Ezt, hogy *szélvész támad és lecsendesedik*, poétai gondolkodással úgy adja elő Vergilius, hogy leírja Eolust, mint a szeleknek parancsoló királyt, a szeleket pedig mint néki engedelmeskedő jobbágy szolgákat; leírja a szelek házát, és onnan való kirohanásukat; felhozza Neptunust, aki maga eleibe citálja a szeleket, s keményen megfeddi őket; Tritont és Cimothoet, akik a hajókat letaszigálják a kőszálakról."

„A dolgoknak ilyen personificálásában és előadásában áll a valóságos poesis, — írja Kovács József — nem pedig a rövid vagy hosszú sillabáknak tudásában; úgy hogy lehet valaki valóságos jó poéta, ha szintén egy verset nem is tud írni". (Milyen jó tanítvány Csokonai: szinte szószerint ismétli, *A magyar verscsinálásról közönségesen* című tanulmánya idézett részében, amit Kovácstól hallott, de továbbfejlesztve. A poézist, mint láttuk, nem csupán a mitológiában keresi, hanem gondolatokban, képzelődésben és poétai tűzben.)

4. „Adják értésekre tanítványaiknak azokat a sok szép hasonlatosságokat, melyekkel mintegy illuminálja Vergilius az őtőle lefestett dolgokat; és ugyancsak láttassák meg vélek a hasonlatosságokat és megjegyzéseket."

5. „Hogy pedig soha meg-ne unják, sőt a legnagyobb gyönyörűséggel és vetélkedéssel tanulják a gyermekek Vergiliust: cselekedje azt a tanító, hogy ossza fel változtatva tanítványai közt a személyeket, és azoknak beszédjeiket: most egyik viselje Junó személyét, másik Eolusét és mondja az ő orációikat, amaz asszonyi és könyörgő hangon, ez pedig férfiason és engedelmességet mutató gesztusokkal. Tegye meg most egyik tanítványát Priamusnak, másikat Hekubának, harmadikat Pirhusnak, és úgy tanultassa s mondassa el velek a Priamus halálát, a személyekhez alkalmaztatott hanggal, indulattal és magaviseléssel. Ha tetszik, egy tanitványi közül mindenkor mondhatja az orációkat összefoglaló és közben jövő szavait is magának Vergiliusnak. — Képzelni is alig lehet, micsoda tüzet, érzékenységet és az indulatoknak előadásában való formáltatást szerez az ilyen gyakorlás a nemes elméjű és szívű tanítványokban. A magam tapasztalása után szólok: mert így gyakorlottam én haidan az én tanítványaimat: és nem dicsekedem, hanem csak mások ítélettételét mondom, ha azt mondom, hogy igen sokra vittem sokakat közülök. Egy azok közül V. Csokonai Mihály, akit szép munkáiról jól esmér a Magyar közönség."

Nem jogtalanul végzi tanácsait ez a derék, úttörő pedagógus Csokonai említésével. Bár Vergilius fordításával nem alkotott remeket, de tanítása megfogant. Az iskolai Aeneis-dramatizálások serkentő hatásáról biztos tudomásunk van. Csokonai volt a leglelkesebb színjátszó a Kollégiumban. „. . . minden tanítóinak s másoknak is egész életében különösen szemébe tünt az a nagy elevenség, tűz s actori tehetség, mellyel ő már gyermekkorában a beszélő, s cselekvő személyeknek minden indulatit, magok viselését, cselekedetét s egész módját, szokását a bámulásig követni tudta, nagy korában pedig, mikor valamit beszélt, vagy előadott, az egész társaságnak szemét s lelkét magára ragadta." — írja Domby Márton. (6. l.)

Az egykori poézis-órák emléke élt tovább Csokonai tanítási módszerében, búcsúzó beszédének megindító hatásában, színdarab-rendezésében és utoljára: Halotti verseinek előadásában. „Ily tüzzel, ily elevenséggel, most méltóságosan, majd nevetségesen, most felháborodva, majd lecsendesedve beszélvén tanitván ő: a követett személyeknek mind charaktere, mind egész históriája s természete tanitványi fejében egyszerre megragadt s az ő tanitványi a helyett, hogy a hideg leckéktől idegenkedtek volna, az ő oskolájába mint teátrumra egymást törve mentek." (Domby 13. l.)

„Mindenkor elevenen lesz előttem az a szívható megjelenés, midőn ő a palástos Minervától végbucsut akarván venni, a debreceni Kollégyiomban, egy a maga nagyságát s megsértetését mélyen érző lélekkel, egy az elválás miatt vérhedző szivvel állott fel több mint ötödfélszáz tanuló társai között, hogy tőlök örökre bucsut vegyen. A legfelsőbb potenciára emeltetett az ő meggyult lelke és valahány szikrát bocsátott ki magából, mindaz az ő szájának, szemének, tagjainak mozdulatai által sokszorozódván, electromi battériás villám gyanánt lövődött keresztül az ötödfélszáz ifjun és az egész auditórium egy néma rángatódzásba jött. Én még igazán tüzes és rettenetes akciót a teátrumon kivül ezt az egyet láttam. Szemével, szájával, haja szálaival, karjainak s tagjainak minden mozdulatival beszélt, indított, s ontotta ki a meggyült érzést. Hasonlót lehet mondani a gróf Rhédey Lajosné felett véghezvitt akciójáról is." (33—34. l.)

Itt már persze nemcsak sikeres tanításról van szó, hanem Csokonai kibontakozó egyéniségének érzékeny reagálásáról is. Nagy különbség, hogy Junót, Eolust játszotta vagy a maga pörös ügyében állt ki a négyszázötven diák elé. Az bizonyos, hogy első költői élményei a latin auctorok tanulásához kapcsolódnak, s hogy ezekel szívből megszerette, az elsősorban Kovács József érdeme volt. És viszont: a kisdiák Csokonai lelkesedésének nagy része lehetett abban, hogy fiatal osztálytanítója megbizonyosodott módszerének helyességéről, s költészettanítási tapasztalatait igyekezett később elterjeszteni.

A kollégiumi költészettanításnak tantervben is szentesített fogyatékossága volt, hogy csak a klasszikus római auctorokat ismerte el igazi költőknek. A magyar költészet hagyományaival és korabeli alkotásaival félig-meddig illegálisan, kerülő utakon ismerkedtek meg a diákok. A Liber memorialis Colloquia Latina, Fundamenta stili cultioris, Rhetorices contractae nem vitték közelebb a gyerekeket a klasszikusoktól a nemzeti és korabeli költészethez, hanem éppen a formalizmus és moralizálás tévútjaira vezették. Versgyakorlataik, melyeket a legtöbb diák keserves tollrágással írt, igazában nem is Vergilius, Horatius példáját követték, hanem a latinnyelvű iskolai költészet vulgáris hagyományát. Már az is újítás volt ehhez a nyomasztó tradicióhoz képest, hogy magyar nyelven *is* írtak verseket.

A hivatalos iskolai deáknyelvűség nem zárhatta el a diákokat teljesen a magyar költészettől. Ismerték, ha egyebet nem is, Szenczi Molnár Albert zsoltárait, amelyek túlnyomó részét tették a református egyházi éneklésnek. Csokonai szerencsésebb volt a diákok átlagánál, mert már otthon hallgathatott világi magyar verseket is. Anyja könyv nélkül is szerette idézni Gyöngyösi verseinek szebb részleteit. Édesapja is literátus ember, naplójába a város eseményeinek feljegyzése mellé versek is kerültek.

A Zöld codex legkorábbi verseinek — (ha nem is a tartalma —) de a versformája azt mutatja, hogy nem maradt ismeretlen a kisdiák előtt a korabeli magyar versírás sem, mert párosrímű tizenkettősökben, s leoninusokban is versel a hexameter mellett.

Kisdiákkorában még nem lehetett áttekintése Csokonainak a magyar irodalomról, se a régiről, se a korabeliről. Akármilyen kedvesek voltak a Vergilius-leckék, mégis csak korlátozták, határok közé rekesztették költészeti tudását. Csak akkor pótolja hiányzó ismereteit a régi irodalomban, mikor a kollégiumi könyvtár ódon köteteibe temetkezik éjtszakánkint. Bár Balassiról, úgy látszik, ekkor sem hallott, mégis imponáló tájékozottságot szerzett. Ez világlik ki a *Tavasz*-hoz írt előbeszédéből: „Ama finnyáskodó pedig olvassa meg Heltai, Tinódi, Valkai, Barcsai, Csanádi, Temesvári, Lisznyai, Zrinyi, Paskó, Horhi Juhász, Lippai és egyebek velős magyar irásait, sőt holmi Bányász Csákányt, Sopronyi Veres Tikmonyat, X ut Tököt és több eféle korpáju grapsákat se hagyjon megtekintetlen." Figyelemreméltó, hogy a *multnak* ilyen felsorolása után az *élő* magyar irodalmat Gyöngyösin kezdi „.... tegye kézi könyveivé Gyöngyösiéket, Faludit, Bároczyt, Bessenyiéket, Kazinczyt, Arankát, Horvátot, Péczelit, stb."

Az iskolai versírást egyre erősödő kedvvel és önállósággal művelte, de az iskolás máz sokáig megmaradt versein, bármennyire szabadjára engedték is megértőbb tanárai.

A verses feladatoknak két jellegzetes témájuk volt: a leírás és a moralizálás. Leíró témák Csokonainál: Egy kies kert leírása, Az estvének leírása, Fulmen describitur, stb. Erkölcsi témák: Gloria calcar habet, Bene qui latuit, bene vixit, A virtus legbátorságosabb kőfal, A szerencse változó, stb. A leírás fejlettebb formája a jellemzés: Egy fösvénynek leírása, A kalmár, Invidus és a már említett lélekrajz: Impedit ira animum.

Ezek a témák már Csokonaiék idejében is avultak voltak, de szívósan fenntartották magukat, amíg csak szokásban volt az iskolában versgyakorlatok készítése.

Szoboszlai Pap Zsigmond, aki 1796-ban volt *poéta*, tehát 10 évvel fiatalabb Csokonainál, ezeket a témákat dolgozta ki diáriumában: (Diarium pro versibus purum comparatum. Debreceni Kollégium Könyvtára R 285. sz.)

A katonai életet le kell írni. Mindent munkával adnak. A jó feleségről. Az özönvizről. Senki sem hiszi magát olyannak a mitsodás. A szerentse változó. A szépség elmulik. Semmisem használ, ami nem árthat egyszersmind. Mikor szép tavasznak kellene lenni, akor hideg szelek sanvargatnak bennünket. A Hizelkedő. A vásárról. A tegnapi esső és az égi háborut le kell irni. A nyomoruság teszi édessé a boldogságot. Famae Descriptio stb.

De alig van változás a félévszázaddal későbbi iskolás versgyakorlatok témáiban is.

1846-ban egy nagykőrösi diák, Técsi József ilyen feladatokat dolgozott ki a nagykőrösi iskolában „oktató Sántha Lajos alatt": Az esőzés, A lovak

általi elragadtatás, Az önbizottság, Az irigység, A kétszínüség, Nagyravágyás, A háboru, A szerencse változékony. Hasonló témák, mint 50 évvel ezelőtt Debrecenben, sőt azonos cím is akad. De mégis van tematikai fejlődés az 1846-os versgyüjteményben, mert Kisfaludy Károly — Vörösmarty — Garay — Czuczor nyomán megjelennek a nemzeti történelmi versek: Salamon, Hazánk állapotja mongoljáráskor, Clára (Zách Klára), Johanna, Forgács és Gara vitézsége, Hunyadi László felett, Hunyadi Mátyás, Kont István, Várnai harc. Az iskolai év végén ráadásnak a versformák gyakorlására: Földindulás (Madrigál), Erény (Rondó), Szeretet (Ritornell), Árva fiu (Triolett).

A versgyakorlat-írás sívárságát nem is csak a témák ósdisága okozta. Parancsra kellett verselni — születhetett-e ebből poézis?

Még aki jókedvéből, tanárai kitüntető ösztönzésére versel diákkorában, mint Csokonai, s megvan a nyíladozó tehetsége is, az sem írhat mindjárt jó verseket. Szükségszerűen minden költő formális versírással kezdi, gyerekkorában azokat a verseket utánozza, amelyeket megismert. Még azt sem mondhatjuk, hogy a kor divatját követi, mert a megismert versek esetleg elmaradnak a korszerű verseléstől, ahogy Csokonai idejében is.

Formális az ilyen verselés, mert nem közvetlen élményből, nem a valóságból táplálkozik, hanem formáival együtt gondolatait is a megismert versekből veszi. Belekerül esetleg egy-egy önállóan megfigyelt kép, élményből merített gondolat is az ilyen gyerekes versbe, de egész tematikája és egész formakészlete mégis másodlagos marad. Azt veszi csak észre maga körül a kezdő verselő, amit egyébként is illik, szokás, divat megverselni. Később tanulja meg, a maga kínján és a maga sikerein, hogy egyéni módon is lehet írni.

A gyermeki epigonizmus jobban kitünteti az utánzott verseknek modorát és modorosságát, s vulgarizálja az eszmei tartalmat. A félig-meddig megértett, s a valóság kritikája alá nem kerülő gondolatok otrombán, gyámoltalanul bukkannak elő a diákversekben. Különösen akkor feltűnő ez, ha a gondolatok a teológus moralizálás unalmas maximái, a képeket a római mitológia istenei adják, s a verselés is olyan divatjamúlt, mint az akkori kollégiumi verstanításban.

A szerencse változó témáját Csokonai is, s az említett két diák is kidolgozta. Hármuk versének összehasonlítása ad legjobb képet az iskolai nevelésnek félévszázadon át változatlanul továbböröklődő formalizmusáról — s Csokonainak a sémákat áttörő tehetségéről.

Szoboszlai Pap Zsigmond (1796)

A nagy szerencsének dolga nem állandó
Nem szokott e lenni soha maradandó
Bár apolgasson ez, nyájasson keblébe,
Vidám szerelmének ültessen ölében, (!)
De ennek azonnal hitelt mi ne adgyunk
E vak szerentsével jobb lesz ha fel hagyunk.
A mikor a Tisztség poltzára fel hágunk
A mikor be telik régi kivánságunk,
Akkor hoz fejünkre but, szomoruságot,
El veszi az Tegnap adott vigasságot.

— — — — — — — — — — —

Técsi József (1846)

Déli szelet mint északival mondják vetekedni
Mely által föld jól meg keményszik mely melegül fel
A Dél táji meleg lég frissé változik aztán
Ez minutába valóba nem oly már mint ezelőtt
Most esik a hó gyenge pihelybe ház felületre
Majd jön csendes s zápor eső mely őt lesodorja
S mint mikor a szép nap felhők közt jár kel az égen
Földünd (!) most egyik majd más részére tekintget.
Szint éppen igy változik a gyors szárnyu szerencse
Mert nyomorokkal küzdőket most tészi magasra
Ember társi fölött emelé föl gyenge kezével
Majd a fő polcról sok embereket le térit ő
S a ki barátja előbb azt gyorsan földre le sujtja
Igy mi ne higyjünk benne bizony csal a csalfa szerencse
Mert ámbár nyujtott ő fényes tiszteletet és
Általa áldva vagyunk bár gazdag sok vagyonokkal
Mégis hogyha viszont közelit el vészi mi tőllünk.

Csokonai ismert verse összehasonlíthatatlanul gazdagabb ezeknél, de még mindig iskolás, különösen az elején:

Bár szemét rád a sors mosojogva nyissa.
Bár feléd fordujjon tarka gojóbissa,
Bár nyájas karokkal kivánjon ölelni,
S Páva módra fénylő szárnyára emelni,
Bár jöjjön kintsekkel talpig bé takarva,
Nála hizelkedjen a bőségnek szarva:
Ne hidj neki, ne hidj: mert sokan meg esnek,
Mikor nálla boldog életet keresnek.
— — — — — — — — — — —

Aki nemcsak kötelességből versifikált, hanem első kis sikereitől fellángolva poétai útat akart törni, annak ki kellett szabadulnia az eszméknek és stílusának ebből a rabságából. Csokonainak sikerült ez. Éppen a Zöld codex versei tanúsítják, nemcsak kiegészített formájukban, hanem már először is, ahogy elkészültek.

Tartalmi rk.

III. ÉLMÉNYEK ÉS ESZMÉK

Az összehasonlító irodalomtörténetírás éppen Csokonai költészetének feltrancsirozásával adta leginkább tanújelét alapvető korlátoltságának. Csokonai verseinek egész gondolatkészletét, formakincsét szétajándékozták — erősebb vagy gyengébb megegyezések alapján — különböző olasz, német és francia íróknak, költőknek. Ha a Csokonait ért hatásokról szóló disszertációkat olvassuk, az az érzésünk, hogy soha egyetlen egyéni gondolata, őszinte érzése nem volt neki. Ugyanakkor életrajzából ennek ellenkezője látszik: mindent a legtüzesebben átélt, örömet, fájdalmat s életének minden fordulóján versbe, levélbe, elbeszélésbe foglalta élményeit.

Az összehasonlító irodalomtörténet számára az író — könyvmoly, aki jeles szerzők műveiből kompilál. A szellemtörténeti módszerrel írt tanulmá-

nyok szerint a gondolatok egyik írásból a másikba átszármazva fejlődnek, maguk után húzva a kimutatható irodalmi hagyaték végtelen láncolatait.

Ilyen elemzés csak akkor adhatna helyes képet, ha az írók csakugyan nem mozdultak volna ki egész életükben könyvtárodújukból. Szerencsére az írók nemcsak olvastak, hanem éltek is. Csokonai nemcsak költeményeket tanulmányozott, Bürgerét, Metastasioét, hanem szerelmes is volt Lillába. Az olvasmányokból merített gondolatok nem elbonthatatlan láncként fonódnak rá egy költő életművére, mindenütt megszakítják őket a közvetlen élmények. S nem is csak egyéni élményei, hanem a társadalmi környezetében magáévá tett vélemények, állásfoglalások is.

Akármilyen szűkreszabott környezetben nőtt fel a Kollégium kisdiákja, társadalomban nőtt fel. S akármennyire beletemetkezett olvasmányaiba, nehezen mérkőzhettek meg könyvélményei valóságos élményeivel.

Amit olvasott: segített neki megmagyarázni a világot — akár tévesen, akár helyesen. Amit maga körül tapasztalt, az segített megértetni az olvasmányait.

Sokat olvasott életében, sokféle könyvet, s az akkori debreceni-magyarországi viszonyokhoz képest jó könyveket. Ismerte és tisztelte Helvetiust, Voltairet, Rousseaut. Eszméiknek tudatosító hatása félreismerhetetlenül megvan műveiben. De ezeket a hatásokat is csak akkor értékeljük helyesen, ha azt is látjuk: milyen társadalmi élményeket tudatosítottak benne, milyen konkrét állásfoglalásra juttatták el őt az akkori történelmi helyzetben.

1. A rousseauizmus

Csokonai gyerekkori verseiben már sajátságosan keveredtek az átvett és önálló élményből fakadt gondolatok.

Legkorábbi, legkezdetlegesebb verseiben Rousseaura emlékeztető eszmék nyomát találjuk, pedig szinte bizonyos, hogy még nem olvasta Rousseaut, mikor ezt írta:

Áldott természetnek kies lakó hellye
A nyájas örömök legelő mezeje.

(Proo: Egy kies kert leírása.)

Illyenkor vehetnek a' musák időket
Pallás taníttya (a) tudományra őket.
Mert ekkor szűnik meg a Városi Zárma,
A Gondos musáknak igen nehéz járma.

(Proo: Az estvének leírása.)

A városi műveltség elutasítása, a természeti élet dícsérete csak látszólag rousseaui itt. Csokonai még nem olvasta „Az emberek közötti különbségek"-et, nem is azt visszhangozza, hanem az olasz humanista költői tradíciót, sőt a nemesi patriarchális költészet idilli ábrázolásait, amelyekben voltak vulgarizált, egyértelműen reakcióssá tett rousseauizmusok.

De ugyanakkor *Az estvének leírásá*ban — mint már Ferenczi Zoltán észrevette — ott van egy valóságos élmény halvány nyoma: az éjtszakai olvasásé. A mitológiai kifejezésmód leplébe burkolva önmagát jellemzi. Nappal, ha csak tehette aludt, s egész éjtszaka olvasott — jegyezték fel életrajzírói.

A patriarchális népiességnek egyik legjellegzetesebb tétele, amelyet bibliai és római irodalmi közhelyekkel is támogatott, hogy a gazdagok és hatalmasok boldogtalanok, csak a parasztember tudja, mi az igazi boldogság. A 18. század végi pásztori és mezei idillek sorából csak egyből mutatunk ízelítőt:

B. Hari Péter 1789-ben így versel:

Aki bir sok kinccsel, ranggal, gazdagsággal,
Küszködik oh mennyi nyugtalansággal
Szivébe amellett! A koronás főnek
Legnagyobb terhe van. De a szép mezőnek
Lakosa napjait számlálja csendesen,
E rövid éltet csak ő éli édesen.

(Erkölcsi és mezei három énekek.)

A század végén rohamosan elterjedő pásztori és mezei költészet jórészt feudális és klerikális volt. Sem a római, sem a humanista költészet hasonló jellegű alkotásaihoz nem volt igazában köze, még kevésbbé a rousseaui gondolatokhoz. Félreérthetetlen tendenciája az, hogy meggyőzze az olvasót a jobbágyi élet eszményi szépségeiről, s bebizonyítsa, hogy a kereskedők, iparosok, hivatalnokok, nagyurak, sokkal kevesebb gyönyörűséget lelnek az életben. Nem hajdani elvesztett boldogságról beszél, hanem a jobbágykunyhókban meglévő boldogságról, s éppen azokban az években, mikor a jobbágyokat a majorsági gazdálkodás bevezetése a nyomorúságból a kétségbeesésbe hajszolta. Célja tehát az éleződő társadalmi harc letagadása.

Csokonai diákverseiben feltűnően sokszor hangot kap a gazdagság és hatalom sivár hiábavalósága. Legteljesebben a *„Propositió: Egyedül a tudományok teszik halhatatlanná az embert, kivált a poésis"* című versben:

Bár birj te nagy gazdagsággal,
Világon éjjen fénnyenn (!)
's Földi minden boldogsággal
Ditsekedjen reményed

Bár Hectori vitézséged
Itt mindent fejül mújjon
's Mindeneknél kedvességed
Gyönyörűségbe fújjon;

Legyenek bár kamaráid
Sok kintsekkel telyesek,
És szép fényes Palotáid
Cirádákkal ékesek;

Bizd el magad tisztségedbenn
A Grófi méltósággal,
Kevéjkedj örögségedbenn (!)
Sok szép Drága jószággal;

Bár birj sok birodalmakat,
mástól tsalárdságoddal,
Végy el tsak sok városokat,
Uralkodj hatalmaddal:

De ezt az idő vaskeze
Egészen mind lerontja,
Mindent, ami gyülekeze
A földre veti, ontja.

A következtetés azonban már nem az, hogy csak a *paraszt* boldog, hanem a *költő*. A nagyurak körül tenyésző erkölcstelenséggel szemben a poétai virtust állítja példaképnek az ezek után következő versszak:

Aki szereti a virtust,
Poésist gyakorolja,
Kötik annak a szép mirtust,
A halált nem kóstolja.

Ez még csupán a humanista erkölcsi tételek ismétlése. Nem a maga költői halhatatlanságáról ír a kisdiák, csak kifejti a propositiót, ahogy az szokás. Nem volt még semmi baja grófokkal. Nem fordultak meg fejében lázadó gondolatok a csalárd uralkodók ellen. De amit itt csak ismételt, mégis magáévá tette egész életére. Ebből a gyarló penzumból nőtt ki, igaz élményekkel meggazdagodva, művészi formában a Tavasz bevezetőverse (debreceni síremlékének felirata):

De a Muzsáknak szózatja
A sirt is megrázkódtatja
S életet fuvall belé
A virtus nevét felfogja,
S örök trombitán harsogja
A nap két háza felé.

A patriarchális költészet azt hangoztatta, hogy a gazdagok, nagyurak: sajnálatraméltók. Azt sose mondták róluk, hogy utálatosak, gonoszak. Ezt a gondolatot Csokonai már nem foghatta ki a „levegőből", az iskolás közhelyekből. Az ótestamentumi próféták nem egyszer átkozták ugyan a gazdagok gyalázatosságait, de a Kollégium tanárainál ezt nem volt divat emlegetni, hiszen fő pártfogóik a gazdag civisek voltak.

Szemetszúróan kiemelkedik a propositiós versek sorából *Egy fösvénynek leírása*, amely először fest gyűlöletes képet a vérszopó uzsorásról. Eléggé ismert vers, azért idézünk belőle, hogy bemutassuk a gyerekesen dadogó és biztoshangú sorok jellegzetes váltakozását:

Mig Plutó jóságát nem közlé emberrel,
A mig meg nem vesztett sokat édes szerrel,
's mihelyt az Ur őket veré gazdagsággal:
Bémocskolták éltek sok rut gonoszsággal.
Mert ebből származott az a fösvény elme,
A mellynek tsak a pénz minden segedelme;
Mert a Crezusi kints a fösvény szentsége,
Ha pénzt kérnek tőlle, mindjárt van mentsége.
Akármi nagy vétket nem fél vinni [kihúzott szó] *végbe,*
Tsak hogy bús ládája pénzzel telhessen be.
Tsak hogy pénzt aggyanak, rágja a fa héjját,
Bosszantja az I[ste]nt, ha nem éri tzéjját.
A pénz kivánságát soha el nem unnya,
Mig örökre szemét maga bé nem hunnya.
A gondtól gyötretik lelke s tetemei,
Nem esmérnek álmot bé esedt szemei.

A pogány és keresztény mitológia naivul keveredik ebben a versben, de a homályos sorok közt megcsillan az élet színe. A becsettszemű, pénzsóvár uzsorást magunk elé képzelhetjük ezeket a sorokat olvasva. A kisdiáknak ez a témája „bevált". Az egyik következő kidolgozásban csak úgy ontja a becsületsértéseket *A gazdag*ra.

Néki ezer juha [legel] járkál a hegyekenn,
Ezer ökre [járkál] hizik a kövér rétekenn,
De ezer ökrével minek ditsekedik,
Ha maga a gazda az ezereggyedik?
Hogy [ő] drága étkekkel van rakva asztala,
Mit ér, ha ezekkel tsak [disznót] barmot hizlala?

És így tovább, végig.

A téma fejlődését magában a Zöld codexben tovább kísérhetjük: a *Zsugori uram* és *Az estve* toldalékának egyrésze ugyancsak az uzsorásról szól. Ezt a típust Csokonai már legkorábbi verseiben a valóság színeivel rajzolta meg, nem elvont tételekkel.

Ilyen személyes gyűlölet és ilyen szemléletes ábrázolás már nem születhetik kegyes frázisokból. Kellett olyan élménynek lenni, amely kiváltotta a fösvény-versek sorozatát, s amely ezekben a versekben felülemelte a kis költőt az iskolás klapánciákon.

Nem csak azt tudjuk, hogy az uzsoráskodás, a pénztőke felhalmozásának ez a primitív módja átszőtte a távoli országokkal kereskedő Debrecen társadalmát, hanem azt is tudjuk, hogy a Csokonai-család anyagi romlását az apa halála után uzsoraadósság okozta. Ferenczi Zoltán ezt írja Csokonai életrajzában:

„A költő éppen a poétai (V.) osztályt végezte apja halálakor, s ezzel vége lett a könnyű, boldogabb életnek. Anyja ugyan előbb arra gondolt, hogy az üzletet folytatja, segédet fogadott tehát; de már 1788-ban felhagy vele, mert az adósságok miatt az apai házat is kénytelen eladni. Ugyanis apja 1776-ban a kollégiumtól 200, 1778. július 7-én Madas Istvánnétól 100 rfrtot, nővére és férje 1777 július 4-én az ő kezessége mellett újra 200 vfrtot (170 rfrt) kölcsönzött a kollégiumtól. A kamatokat Diószegi halála után nem fizették meg s ezért 1785 november 21-én perbe fogatván, noha kiviláglott, hogy az adósságból csak 100 rfrt terheli Csokonaiékat, akik ezt siettek a kollégiumnak kifizetni, hogy a telek felerészét megmentsék; a tanács mégis úgy ítélkezett, hogy a végrehajtás 496 rfrt 43½ kr. erejéig az egész hagyatékra terjesztessék ki. Ez így is történt és 1788 elején 1700 rfrton a telek Pap Mihály szűrszabóé lett s ez egyszersmind végét vetette az üzletnek is." (16. l.)

A védtelen özvegy milyen hatalmasságokkal áll szemben: a hitelező Kollégiummal, az ítélkező tanáccsal és a házára ácsingozó szűrszabómesterrel. Ezek hárman összefogva nem veszíthetnek pert. Csokonai természetesen tud a perről, ha nem látja is tisztán az összefüggéseket. Tizenkétéves ekkor.

Hogy mennyire kívánjuk konkrét tükrözését látni ennek az élménynek a sorozatos fösvény-versekben, az már nem lényeges kérdés. Hasonló perek, felgyűlt kamatteher behajtására kitűzött árverések napirenden voltak Debrecenben. Csokonai akkor is meghallotta volna a koldúsbotra jutott özvegyek jajszavát, ha nem éppen az édesanyja kerül ilyen siralmas helyzetbe. De azért feltűnő ez a részlet:

„Ama boldog idő jaj ugymond elmúltak,
Mellyekben szegények lábamhoz borultak
És tettzésem szerént magukat intézték,
Mert pénzemért szavam mint törvényt ugy néztek."

(Egy fösvénynek leírása.)

A *Halotti versek*ben, élete végén talán ugyanez az élmény tér vissza (bibliai reminiszcenciákkal):

S kivált, mikor látom, hogy a gonoszoknak
Tündöklő napjaik kényckre forognak,
Szabadon ferednek az ártatlan vérbe,
S a szüzek erkölcsét nyerik érte bérbe.
A szegényt a törvény útján megkésclik,
S a rongyos arvának kenyerét bénycik.
Magok az álnokság hálóját hintik el
S a törvény kötelét csufolva tépik el:
Mégis a boldogság mosolyog le rájok,
Szivek víg és nyugodt, virit az orcájok. —

Nagy vonásokban látjuk már, hogyan fejlődött ki véleménye a gazdagokról. Megtanulta a humanista tradíció formuláját. Keservesen megismerkedett a gazdagok embertelenségével. Személyes élményeiben meglátta a tipikus vonásokat. Magasabb fokon írta meg ugyanezt a témát, most már nem sajnálva, hanem támadva a gazdagot. Eszmeileg is tisztábban, s élettcljesebb ábrázolással.

2. *A pártfogó*

A mecénás-keresés is előbb jelenik meg verseiben, mielőtt még tapasztalatai, élményei lehetlek erről a nyomorúságról.

A Tempefői-probléma, a magyar költő magárahagyatottsága egy versgyakorlatban szólal meg először. A propositió maga is vers, latin distichon: Sint Maecenates feret Hungara terra Marones, Vergiliumque tibi vel tua rura dabunt. Ez a címvers nyilván nem az ő csinálmánya, hanem a tanár játéka vagy akkori közismert rigmus. Az „eszme" tehát itt is idegen eredetű. A vers így záródik:

Zengene köztünk (is) hangos versekkel Apollo,
Hogy ha ki zöld koszorut tenne fejére neki
Virgiliust lelnénk, köztünk itt lenne Homérus,
Tsak hogy már Macenast(!) tudna mutatni Hazánk.

Fölösleges bizonyítani, hogy a poétai vagy rétori osztályt végző diáknak nem az volt élete vágya, hogy verseihez mecénást találjon. Igazi gondja ez a pozsonyi diéta idején s azután lett.

Debrecenben kerülhetett először olyan helyzetbe, hogy mecénáshoz kellett fordulnia. De nem mellékes kérdés, hogy mikorra tehetjük első ilyen próbálkozásait. A többi között éppen a Tempefői datálása szempontjából érdekelhet ez bennünket.

A Tempefői keletkezését 1793-ra tesszük a Magyar Hírmondóban megjelent híradás alapján, amely így jellemzi a darabot: „ez comoedia formára vett nemzeti satira, ingeniosissima, sed mordacissima, sed verissima." Még ha feltételezzük is, hogy 1793-ban csak az első változat készült el, s a ránkmaradt teljes darab későbbi, akkor sem mehetünk feljebb 1795-nél a datálásban. A „Tempefői-élmények" legsűrűjébe mindenképpen akkor került bele, mikor a darabot már megírta.

Haladjunk visszafelé az évek során, kutatva a pártfogókról való személyes élmények első nyomait. 1793-ban már kellett nyomós okának lenni a „mordacissima" szatíra megírására, a magyar mecénásokról. *A bagoly és a kócsag* beszélgetésében, amely szorosan kapcsolódik 1790 eseményeihez, az ifjú költő így esedezik a kócsagokhoz: „Ti ártatlan lakosi e tónak, ti csendes szelid kócsagok! adjatok nekem önkényt a ti tollaitokból csak egy szálat. Ti szabadságot keresni ugysem mentek. Hadd nyerjek én a ti önkényt való adományotok által valamelly gazdag hazámfiától, a min egy kis lantocskát vehessek."

Már ebben a korai műben is süvít a gúny: kócsagtollért nemesi irodalompártolás. Ez is egészen más, mint a *Sint Maecenates* kegyes óhaja.

Ennél is korábbi lehet az a Zöld codexbeli vers, amely később *Az én vagyonom* címet kapta. Eredeti címén: *Proo:* A poéta csak gyönyörködni szeret, nem kíván ő semmit egyebet.

Te a királyok udvarát
Éhen és szomjann lesed,
A nagyok tsalárd pitvarát
Szív szakadva keresed.

A kevéllyeknek lábait
Örvendezve tsókolod
S ezzel hillyánosságait
Érdemidnek pótolod.

Te nem sajnálsz mászni porbann
Másoknak rabja lenni,
Csak hogy szabad légyen sorba
A több [kopókkal] szklávokkal menni

's Ekképen nyert érdemeid
Ruháidra varratod
Szolgaságos szép jeleit
Azokonn fitogtatod

A Gazdag paszamántokkal
Láttatol jelenteni,
Hogy több paszamántosokkal
Tartozunk betsülleni

Azért fellengzős palotát
Rakattz a felhők között
A mellybé bibort s tafotát
A más világ költözött

A szegénytől gratziádat
Sok gráditsra emeled
S tőlled készült palotádat
Még magad is tiszteled.

A *Sint Maecenates* címéhez odakerült az elítélő *ô* jel. *Az én vagyonom* után már nem volt a mecénás-versnek létjogosultsága. Tehát már a Zöld codex verseiben kiéleződik és eldől a mecénás-kérdés: a nagyuraktól nincs mit remélni a költőnek.

Az én vagyonom összecseng az előbb idézett verssel: *Egyedül a tudományok teszik halhatatlanná az embert, kivált a poézis.* Második fele a szegényen maradó, de független költőt és a természetet dicséri:

De légyen ez a szerencse,
Legyen tied, barátom!
Sorsom ettől az ég mentse
(Menti is, amint látom)

Egy helyhez nem kötelezem
Én gyönyörködésemet;
S így magam le nem vetkezem
Szabados tetszésemet.

Minden, ami csak szépíti
Az egész természetet,
Bennem a gondot enyhíti,
Ha rabszíjára vetett.

Egybefonódik itt a három gondolat: az idilli (itt már tisztábban rousseaui) természetszemlélet, a hatalmasok gyűlölete s a *Sint Maecenates* után újonnan fogalmazott mecénás-kérdés.

Ez az új fogalmazás csak elvben zárta le a problémát. A valóságban Csokonai egész élete küszködés a mecénásokkal. Hiába látja már most olyan tisztán, hogy a költőnek függetlennek kell lennie, a nemesi társadalomban ez lehetetlen. Műveinek jövedelméből nem élhetett meg akkor az író. Ha volt vagyona, rákölthette a nyomdára. Ha szegény volt, instanciázhatott nagyuraknál, vendégeskedhetett birtokos nemeseknél, hálából verseivel szórakoztatva a háznépet. A polgári értelemben vett írói függetlenség elérhetetlen ábrándja maradt Csokonainak.

Akkori társadalmunk elmaradottsága adja magyarázatát annak, hogy Csokonai később is oly sokszor ellentmondásba keveredik. *„Az én vagyonom"*-ban kimondott elvekkel — egészen haláláig. Élete sora reménytelenül összefonódott a gyűlölt, kigúnyolt — de újra és újra felkeresett — pártfogókkal.

3. Az estve

Egyéni élményekről, egyéni sérelmekről beszéltünk. Kétségtelen, hogy a Móricz Zsigmond „tüzesgépéhez" hasonló nagy élmény lappang már a gyerekkori versek mögött. De ez az élmény se Móricznak, se neki nem traumája, lelki nyavalyája, hanem ösztönzés a világ megértésére. Mindkettőjüket és sok más írót a családjuk küszködése nevelte „szociológussá", a társadalom ellentéteinek vizsgálójává.

Csokonai — úgy látjuk — majdnem tudatosan kutatta, hogyan volt lehetséges, hogy családi vagyonukat igazságtalanul elrabolják. S a feleletet újabb gyötrő kérdések formájában találta meg az akkori Debrecen társadalmában.

Amit „láthatott", arról csak közvetve tudunk, kortörténeti adatokból. De megvan a bizonyítéka, hogy mindezt valóban meg is látta: *Az estve* című verse második részében.

Debrecen statisztikája II. József idejében 2826 iparos és mesterembercsaládot számlált össze, 3311 zsellért és csak húsz „parasztot". A mesterséget és kereskedést űző polgároké és a városé volt a földek legnagyobb része is. A zsellérek ki voltak zárva a városi földek bérletéből s az erdők használatából. A város zselléreinek száma a környező földbirtokokról elűzött jobbágyokkal is szaporodott. Debrecen szélén évekig sátorban laktak az Egyekről „vallási okból" elűzött jobbágyok. A majorsági gazdálkodást bevezető káptalan kiverte őket, a kálvinista civisek pedig „befogadták", olcsó munkaerőnek. Ezeknek a cigánysorra szorított, plebejussá vált jobbágyoknak leszármazottait még száz év mulva is „lógeresiek"-nek nevezték (Szücs István: Szabad Királyi Város Debrecen történelme. Debrecen, 1870 — 797—802. l.) Az egyekiek ügyében Bessenyei György is eljárt az udvarnál, s felháborodva írt az őket ért igazságtalanságról.

Ez a helyi jelenség csak egyik láncszeme egy országosan végbemenő folyamatnak: a majorsági gazdálkodás erőszakos bevezetésének. Egy nemrég megjelent kiváló történelmi kiadvány: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon, 1711—1790, sokoldalú áttekintést ad erről a folyamatról. A majorsági gazdálkodással Szántó Imre tanulmánya foglal-

kozik: *A majorsági gazdálkodás uralkodóvá válása, a parasztság nagyarányú kisajátításának kezdetei.* A kérdés történetének tárgyalása helyett itt beérhetjük néhány jellemző idézettel. Az adatok az ország sok vidékéről származnak, de Csokonai verse a bizonyíték, hogy Debrecen környékére is érvényesek.

Somogy megyei jobbágyok panasza a megyéhez: 1772. „1°, hogy legelő mezőnk nincsen, mert a minémő legelő mezőt hagyott az incsellér, lehetetlen az marháinknak rajta el élni, csak harmad vagy negyed részinek is." (Balázs Éva: Jobbágylevelek, 225. l.)

Moson megyei jobbágyok kérése földesurukhoz, 1774: „. . . méltóztatnék Exellenciád consideratióban vennyi kimondhatatlan nagy szükségünket, s szokott irgalmassága szerint rajtunk könyörülnyi, és engedelmet adnyi, hogy az erdőbül szükségünkre egy kevés tüzre való fát vághatnánk." (U. o. 228. l.)

Zemplén megyei jobbágy az uradalmi felügyelőhöz, 1780: „Minthogy a Méltóságos Gróf Exellenciája kegyes rendelkezésébül a mult 1779-ik esztendőben határunk és szántón földeink felmérettek: én pedig majd egész életemet nagy munka mezejében sok tövises gazokbul, nagy költségemmel és fáradtságos munkáimmal szántó földeket tsináltam, mellyek közül vag öt köböl alá való földekre vagy hatvan szekérnyi ganéjt ki is hordottam, most pedig a földeknek fel osztása által azon ortván földeimtől végképpen el is estem, melly káromat keservesen szenyvedem . . ." (U. o. 234. l.)

Az eddig falusi köztulajdonban levő korcsma, mészárszék, malom, halászat földesúri beneficiummá változott, amelyet a földesúr most már teljesen monopolizált, esetleg árendába adta vissza a község kérésére. (Szántó i. m. 249. l.)

„A szentmiklósiak (Somogy m.) határukat a Fekete Sárig ember emlékezettől fogva bírták, szabadon legeltették, irtották és kaszálták. De Festetics Kristóf „tilos tábláknak kitételével és fölállításával" elrekesztette és eltiltotta őket határuk használatától. A szétrombolt földközösség romjain a rajkiak (Zala m.) az úrbérrendezés korában már csak keserű jeremiáddal emlékeztek vissza a „boldog aranykor"-ra: Az eleinknek mind erdő, mind víz, mind korcsma szabad volt, de most mindenektül el vagyunk tiltva, semmivel sem vagyunk szabadok." (U. o. 256. l.)

Nem is kell több idézet, hogy rekonstruáljuk azt a történelmi helyzetet, amelynek ismeretében Csokonai megírta:

Nem is Tsuda! mert már a [földek] rétek árkolva,
És a Mezők körűl vagynak barázdolva.
Az erdők tilalmas Korlát közt állanak,
Hogy bennek az urak Vadai lakjanak.
A Vizek a' szegény Emberekre nézve
Tőlők munkált fákkal elvagynak pétzézve.
Te vagy még egyedűl, óh arany Hóldvilág,
Melyre Donátziót nem hozott a' Világ.
Te vagy még, Éltető Levegő! ámellyen
Indsenéri Duktus nem járt semmi hellyen.
S tégedet, óh legszebb hangu Szimfónia,
Ingyenn hallgathat még minden ember' fia;
S titeket, óh édes Kontzerti Hangzások,
Hallhatnak a Szegény Pásztorok s Munkások . . .

Ez a rész a Zöld codex toldalékában van, tehát jóval 1790. után keletkezett. De ebben a tömör megfogalmazásban, sokéves élmények és tapasztalatok sűrűsödnek.

Csokonainak nem volt kezében egyéb közvetlen írásos forrás ehhez a társadalomrajzhoz, mint apjának naplója. Ezt a naplót ő örökölte, mint nagyobbik fiú, s apja halála után két évvel, bele is írta gyerekes öntudattal: „Iam possidet iure haereditario Mich. Csokonai ab anno 1788. 1° Februarii."

Csokonai József feljegyezte naplójába a város, a Kollégium életének nevezetes eseményeit. Olyan jelentős tényeket is megörökített, amelyek minden magyarázat nélkül megvilágíthatták a naplót öröklő fiú előtt Debrecen népének akkori helyzetét.

1776 november 18-i bejegyzése így szól: „A F. Királyi és Setemvirális(!) Táblákon már régulta fojó Processusban t. i. A Boldogfalvai Szepes, Ebes, Macs, Bánk és Fancsika Zálogos Pusztái eránt *Deliberáltatván* Debrecen Városától, N. Kállai Plebánus Rozgoni Pál (az egri Püspök Eszterházi Cárol erszényével, eszével 's titokra való czélzásával) elnyerte. Mely el nyert Jószágoknak foglalkozásokra Itélő Mester T. Sághi Mihály le is jött. A' hol is a' dolog, igy ment véghez, a. m. A' Szeles és Szarvas Csap-székek között, a Kis-pércsi utakat, az Ispotály felöl, a' homok Kert felé menő által vágó Kereszt ut mellett Debrecen felől jobb kézre állott Biró T. Domokos Lajos és Senat. Fráter István; bal kézre pedig Consil. T. Fay János Uraimék. A Szarvas Csap szék felől pedig bal kézre állott a' T. Itélő Mester, jobb kézre Plebánus Rozgoni Pál urak. A' hol is Itélő Mester Ur el olvasta a' *Deliberatumot* és parancsolta az el nyert Pusztákat resignáltatni. De T. Senator Frater István Uram kard félig ki huzva adta a' N. Város Irásba tett *repulsióját* az Itélő Mesternek, hogy a' szerént el is oszlottanak. Fenyegetődzvén mindazáltal Rozgoni a Városhoz. Ekkor itten sok szürös Emberek a' szür ujjból ki rángatott leveleket mutogattanak, hogy nekik nagyobb Jussok vólna Debrecenhez, mint Rozgoninak. Nevezetesen Fekete Nevü Szürös Ember."

Ez a leírás már magában is ad némi eligazítást a „szűrös emberek" akkori sorsáról, de mégsem tekinthető *Az estve* közvetlen forrásának. Csokonainak sok tapasztalatot kellett szereznie az akkori Debrecenben, hogy ilyen tökéletes élességgel és teljességgel meglássa korának parasztkérdéseit.

Honnan veszi a tudását? Elsősorban saját szemével, sérelmektől fölkeltett figyelmével látta, hogy mi történik körülötte. Apja haláláig a család a 3000 polgárcsalád közé számított. Az árverés után a 3000 plebejus-zsellér család életmódjához közeledtek, bár szereztek is egy kis házat az elárverezett helyett.

Regényírói fantázia tudná csak feleleveníteni azokat a jeleneteket, amelyeknek során megismerkedett a debreceni szegények életével. Anyja borbélynéból félig-meddig kuruzslóasszonnyá lett, házipatikáját áldották a messzebbi szomszédságban lakó szegények is. Helybejöttek hozzájuk az emberek panaszaikkal, nehéz sorsukkal.

A tapasztalatok áradatának rendberakásához nem volt elég a felébredt figyelem. Rousseau is segített. De nem az elsekélyesített, hanem az eredeti. Csokonai már Debrecenben kellett hogy olvassa „Az emberek közti különbségek"-et.

Rousseaut az eredeti tőkefelhalmozás jelenségei késztették az emberek közötti különbségekről való elmélkedésre.

„Abban a mértékben, amint az ipar és művészet terjed és virágzik, a földmíves megvetetten, a fényűzés fönntartásához szükséges adókkal terhelve és arra ítélve, hogy életét éhség és munka közt töltse el, elhagyja mezőit, hogy a városokban keresse meg azt a kenyeret, melyet neki kellene oda vinnie. Minél több csodálattal töltik el a fővárosok a nép buta szemét, annál inkább kell rettegnünk az elhagyott mezők, ugaron hagyott földek, a koldusokká, tolvajokká vált s nyomorúságukat akasztófán vagy trágyadombon végző polgároktól elözönlött utak látásától." (Bogdánfy Ödön fordítása, Olcsó könyvtár, 1905. 159. l.)

Amit Rousseau itt mond, az szöges ellentéte a feudális magyar rousseauisták tanításának, amely a megnyomorított parasztoknak arról fecsegett, hogy ők milyen boldogok, s kirablóik élete milyen keserves.

Rousseau, mint Engels az Anti-Dühring-ben klasszikusan elemzi, a fejlődés antagonisztikus ellentmondásait látta meg. Az ősi boldogság rajza nem idill nála, hanem forradalmi tanítás.

Csokonai az „aranykorról" elsősorban Rousseau alapján ír:

„Az engém, a tiéd mennyi lármát szüle,
Miolta a miénk nevezet elűle.
Hajdan a termő föld, míg a birtokká nem vált.
Per és lárma nélkül annyi embert táplált,
S többet; mert még akkor a Had és Veszettség
Mérgétől nem veszett annyi sok Nemzetség.
Nem volt még koldússa akkor a Törvénynek,
Nem született senki gazdagnak szegénynek..."

(Az estve.)

De találkozott az aranykor gondolatával Tasso verseiben, Vergiliusban, s még sok írónál találhatott volna róla érdekes gondolatokat. Az emberiség ősi boldogságát sem Rousseau, sem Tasso, sem Vergilius nem maguk találták ki. Olyan gondolat ez, amely a rabszolgatársadalom kialakulásával minden földön, minden népnél megtermett, sokféle változatban.

A rajki jobbágyoknak sem kellett „Az emberek közti különbség"-et olvasni, hogy a „régi boldogság"-ot a kisajátítás előtti helyzet visszaállítását követeljék.

Az eszméknek nemcsak átvételével kell állandóan számolnunk az irodalom történetében, hanem hasonló társadalmi feltételek között való közvetlen kialakulásával is, s nemcsak a primitív költészetben, hanem a fejlett irodalomban is.

Az eszmék „ősnemzését" mint lehetőséget mindig fel kell tennünk ott, ahol ez valószínűbb, mint a filológiai, írásos emlékekben kimutatható kapcsolat.

Az előbbi példákban is próbáltuk már megmutatni, hogy a közvetlen tapasztalásból eredő s készen kapott gondolatok milyen gazdagon fonódnak együvé egy költői műben. Az olvasmányok anyaga állandó kölcsönhatásban van az élettapasztalatokkal, a naponta észlelt társadalmi jelenségekkel.

Csokonai lángelméjét az mutatja, hogy nem tévedt el olvasmányainak rengetegében, hanem a valóságra vonatkoztatva bontotta ki belőlük a továbbvivő igazságot. Így vezették el kamaszkorának társadalmi tapasztalatai a reakciós rousseauizmustól Rousseau forradalmi dialektikus tanításáig.

4. „a Magyar! Hajnal hasad"

Csokonainak a jobbágykérdésre vonatkozó tapasztalatait rekonstruálva túlmentünk a Zöld codex eredeti versanyagán. Most vissza kell térnünk az 1790-es évhez, amikor első határozott politikai állásfoglalása megszületett. A II. József halálát követő nemesi ellenállás harcaiban önálló véleménye volt Csokonainak.

A Zöld codexnek két verse is tanúskodik erről: *a Magyar! Hajnal hasad* és *A pártütő*.

Annak a versnek, amelyet „Magyar! Hajnal hasad" címmel ismerünk, címe is, szövege is másképpen volt az eredeti kéziratban, mint a Diétai Magyar Muzsa óta megjelent nyomtatott kiadásokban.

Címe eredetileg meg van toldva egy névelővel: *a Magyar! Hajnal hasad*. Ez arra utal, hogy válasznak készült egy akkor közismert versre: Darvas Ferenc: *Hazafiui intés*-ére. (Másképpen: Egy igaz hazafi intése hazafi társaihoz a jó reménység tengerre benyuló hegyéről . . . Lásd: Ballagi Géza: A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig. Budapest, 1888. 449—450. l.)

Darvas Ferenc helytartói tanácsos, tehát előkelő állami hivatalnok volt Budán. Tagja a budai szabadkőműves páholynak „Az első ártatlansághoz". Laczkovics Jánossal, a magyar jakobinus mozgalom később kivégzett tagjával együtt. Kapcsolatban volt Ráday Gedeon közvetítésével Kazinczyval is. 1790-ben, amíg ki nem alakult az udvar új politikája, határozottan a köznemesi ellenzékkel tartott. Az országgyűlési tárgyalásokon szembeszállt a klérus néhány követelésével, s így nyilatkozott: „ha illy difficilis a klérus, annak veszedelmes lesz consequentiája". Állítólag a Martinovics-pör gyanúsítottai közt is szerepelt, de ezt az újabban megjelent forráskiadvány: A magyar jakobinusok iratai (Budapest, 1952) nem erősíti meg.

Az udvari reakció megerősödésének teljesen behódol, 1795-ben már buzgón denunciál (lásd i. m. III. 165—166. l.). A magyar jakobinusok pöre idején kitüntetést is kap.

Későbbi sötét szereplése nem változtat azon a tényen, hogy 1790-ben a köznemesi ellenzékkel együttérző szabadkőműves volt. II. Lipót 1791-ben még a magyar közélet veszedelmes emberei közt említi, ezzel a megjegyzéssel: „de suffisant talent, mais le goût des précédants" (Mályusz: Sándor Lipót főherceg nádor iratai 1790—1795. Budapest, 1926. 442. l.).

Hazafiui intés-e minden akkori folyóiratban megjelent 1790 elején, az országgyűlés összehívása előtt. Tehát fontos programmvers volt az országgyűlésre. Külön röpiraton is terjesztették. Kazinczy az Orpheus 1790. májusi számában közölte.

Hazafiui intés

Magyar! hajnal hasad, de meg nem virradt még
Hát este ki tudja milyen leszen az ég?
Sok napnak vig volt már reggele 's fel-költe,
Nyugtáig azonban sok keserüt tölte.
Örülj, de okosan; ne hirtelenkedjél:
Sok vagyon még hátra! Azon törekedjél
Hogy több sebeid is mind bé-gyógyuljanak
Ugy hogy soha többé ki ne ujjuljanak.
Igaz, hogy kezedben van már az a nagy kints

Melly nélkül ugy látszik állandóságod nints:
Igaz az is, szépek a tett ajánlások,
De mi könnyen férnek azokhoz rontások.
'S bár most sokat nyerj is, ha nem léssz állandó,
'S az idők' sorsával bátran truttzolandó,
Mit nyersz, szegény, hanem ujabb keserveket,
Multtaknál nehézbben emésztendőeket?

Ha jobb lábra tészessz Nemest és Parasztot,
Kire sokféle más sok bajt 's terht árasztott,
Ha rendbe téssz Királyt, Grófot, Bárót, Papot,
Le-mentével akkor ditsérhedd a' Napot. —
Ország Gyülésének kell hát előbb lenni,
'S abban mind ezeket lábra jobbra venni,
Melly ugy lessz, 's Mennyből is ugy jő segedelem,
Ha sokfelé nem von a' sziv 's az értelem.
Ha koronás Födet mint illik tiszteled,
'S magyar véreidet eggy formán öleled.

Darvas verse nemzeti törekvések megvalósulását várja az országgyűléstől, s a király megkoronázásától. (Az utolsó sor egyik változatban így hangzott: Ugy tehesd Leopold fejére koronád." Lásd: Marczali: Az 1790—91. országgyűlés, II. kötet, 4—5. l.)

Érdekegyesítésre, az ellentétek arányos kiegyenlítésére hívja fel az országgyűlésre készülő nemeseket, hogy érvényesíteni tudják követeléseiket.

Csokonai verse visszhangja a Darvasénak. Eredeti szövege ez volt:

a' Magyar Hajnal hasad

Vigadj magyar haza..... tömött [a kéziratból kivakarva, helyén a *meg ne tagadd* szavak]

Javaidtól azt a való(d)i örömöt
A mellyért vig hanggal echózik a Mátra
Az egész Hazábann harsogó Vivátra
Már lehasadoztak a hajdani gyásznak
Komor fedelére vont fekete vásznak
Mellyeket a' fényes világosság előtt
Az el múlt időknek mostohás keze szőt.
Rongyos szőnyegének rongyainál fogva
Egy nyájasabb hajnal virit mosolyogva
Sugarait minden felé botsátgattya
Mellyel a meg rögzött homájt meg szaggattya.
Biztattya hazánkat ketsegtető képe
Hogy már a Magyarnak Napja is kilépe
's rövid időnn fel hág egünk Dél pontyára
's meg világosittya földünket sugára.
Kelly fel azért Magyar, álmodból serkeny fel
Már ortzáidra süt e nyájas égi jel
Kelly fel 's Ásiai Musákkal köszöntsed
Elibe Háláló indulatid öntsed
Örvendj hogy el múlván a hosszu éjjtzaka

Meg nyilt a' nap kelet bársonyos ablaka
Ezokból egy kövér reménység táplálhat
Hogy még napod fényes Delére találhat
Lessz még a' Magyarnak ollyan ditső neve
A millyen volt a' Mars mezején eleve
s' Még azok is Laurust fűznek Hérósinkra
Kik most finyás orral néznek Magyarinkra.
Idvez légy szép Hajnal ragyogtasd fákjádat
Vig egünkön mutasd mosojgó ortzádat
Jer! imé Ninfái(!) már a vig Dunának
Elődbe koszorus fővel indúlának.

Így írta meg 1790-ben. A *Hazafiui intés*-hez fűzi gondolatait, nem vitázik vele, hanem kiegészíti, más vonatkozásait mutatja meg. Derűlátása egyértelműbb. Darvas verse a biztatás mellett „újabb keservek" lehetőségével is ijeszt.

Csokonai versének első szakasza kibontja a hajnalhasadás metaforáját széles szimbolikus képpé. „Magyar! Hajnal hasad" — már ez magában is felvilágosult, szabadkőműves jelszó. Csokonai kifejtésében még világosabban az. Aki „fekete vásznak" „rongyos szőnyegeiről", a „megrögzött homály szétszaggatásáról" beszél, az Voltaire, Rousseau, Helvetius tanítványa.

Hogy mennyire közkeletű volt akkor a francia felvilágosodás magyar híveinél a hajnal képeinek ez a sora, annak bemutatására olyan szöveget idézünk, amelyet Csokonai bizonyosan nem ismert: Kazinczy 1790. március 25-i levelét Aranka Györgyhöz.

„Nagy még a setétség, kedves Barátom! és nekem ugy látszik, hogy mivel némelly hellyeken napok támadnak, a' barlangok setétjei még feketébbekké válnak, mint eddig voltak, mig egünket estvéli homály fogta vala bé. Én megmakatsitottam magamat ki-tsikarni a Superstitio kezéből a' véres tört, és irtóztató képéről le-kapni az áll-ortzát. Voltaire, Rousseau, Helvetius a' Sansouciba lakott Philosophus, 's a' Kőmivesség ugy adnak paist balomba, jobbamba kardot, lábaimra szárnyakat, mint mikor Perseust készitették fel az Istenek az Andromeda meg-szabaditására."

Közkeletű gondolatokat ismétel tehát Csokonai itt is, de nem akármilyeneket. A teológus morálnak, iskolai bölcseségnek nincs már nyoma. A felvilágosodás képeinek sora még ilyen általános megfogalmazásban is azt jelenti, hogy Csokonai a nemzeti mozgalmakban lehetőséget lát a reakciós, klerikális erők leverésére.

A vers első része egyértelmű, könnyen magyarázható. A második felének már vannak talányosabb, fogósabb sorai:

Lessz még a' Magyarnak ollyan ditső neve
A millyen volt a Márs' mezején eleve
'S még azok is Laurust fűznek Herosinkra
Kik most finnyás orral néznek Magyarinkra.

Mit keres a felvilágosodás képei közt, a hadi dicsőség emlegetése? Ezeknek a soroknak értelmezésénél nem elégedhetünk meg azzal a közkeletű szembeállítással, hogy a magyarok régen harcban vitézkedtek, most pedig a művelődésben kell jeleskedniök.

Kíséreljük meg konkrétebb kapcsolatba hozni ezeket a sorokat az előző évek eseményeivel. A *Belgrádra* és a *Laudon* című versek mutatják, hogy

mennyire érdeklődött Csokonai az utolsó török háborúk eseményei iránt. A háború vezetésének egyik fordulata országszerte nagy figyelmet keltett: Hadik András leváltása a fővezérségről, s helyére Laudon kinevezése. Farádi Vörös Ignác visszaemlékezéseiben (kiadta Madzsar Imre, Budapest, 1927, 97. lap) így ír erről:

„Gróff Hadik meg vizsgálván a tartománt, két hidakat az hegyek között tsináltatott, ezek által nagyobb számu katonaságnak öszve huzását eszközlötte. Hadik hirét halván a török s látván a két hidak által szerzett közülést, nyakra főre ki ment a mi tartományunkból. Ez után Belgrád bé vétele eránt groff Hadik bé küldötte a felségnek planumát és kérte eö felségét, engedné meg ősz fejét király s haza hivségiért Belgrád kapuihoz vinni s életét fel áldozni. Nagy embernek, de kivált anyi nemzetek között, amennyi féle akkoron a mi armadánknál találkozott, magyarnak még több irigye és ellensége találkozik, mint más nemzetnek, tehát Hadik magyar vezér ellen is nagy volt az irigység. Amint fető emberektül hallottam, azt sugták a fölységnek, hogy bé küldött planum szerént groff Hadik bizonyosan el veszi Belgrádot az ellenségtől és ezen győzedelem által az armadánál nagy tekéntetet, a katonaságnak nagy szeretetét és bizodalmát meg nyeri, félős, ne hogy az armada kezében levén, ezen zürzavaros időkben, a midőn Magyar ország az el vesztett szabadságát ohajtya, még a magyar koronát fejére tegye. Mert ippen Joseff császár a török háboru előtt kezdette az uj systemát, nemesek conscriptioját, minden nemes házoknak is numerizállását, még háboru alatt is a nemes birtokokat mérette, háboru előtt a magyar koronát Pozsonybul Bétsbe vitette és ezzel magát meg nem koronáztatta, a vármegyék gyüléseit el rontotta, a deák és magyar nyelv helett németet bé hoza és a fell irásokat vagy repraesentatiokat németh nyelven kénszeréttettek tenni. Az illyen környü állásokban könnyü volt groff Hadik igaz hivségét kétségben hozni . . ."

A továbbiakban leírja Vörös Ignác, hogy Laudont nevezték ki. Hadikot mélyen megbántotta a mellőztetés, súlyos betegségbe is esett utána.

A kortárs visszaemlékezése nemcsak a török háborúk feszült politikai légkörét szemlélteti, hanem a Hadik leváltásával kapcsolatos mendemondákat, kombinációkat is. Az ügy akkori jelentőségét mutatja, hogy még a félhivatalosnak számító *Hadi és más nevezetes történetek* is határozottan fájlalja Hadik leváltását.

Ez az esemény lehetett Csokonai versének történelmi előzménye. Az első rész általános képeihez viszonyítva a második rész lényegesen konkrétabb, s ebben is feltűnő ez a sorpár: „S még azok is Laurust fűznek Herosinkra, kik most finnyás orral néznek Magyarinkra." Erre a „finnyás orral való nézésre" nem igen lehet általános, az akkori beszédtémáktól, politizálástól elvonatkoztatott magyarázatot keresni.

1790-ben, és éppen Debrecenben, a nemzeti mozgalmak egyik tűzfészkében különös jelentősége van a Hadik-ügyre való célzásnak. A tiszai kerületek nemessége nemcsak a gyűlések vitáiban vitézkedett, hanem fegyveres előkészületeket is tett követeléseinek biztosítására. A fegyverkezés szinte a nemesi inszurrekció képét öltötte. A hajdú és jászkun lakosságot is belevonták azzal az ígérettel, hogy biztosítják nemesi jogaikat. A mozgalom nemesi jellege azonban élesen megnyilvánult abban, hogy az udvar felé parasztlázadás veszélyének megelőzésével indokolták.

Hogyan gondolkozott ezekről az eseményekről Csokonai?

Ne felejtsük el, hogy szinte gyerek még, éppen hogy kinőtt abból a korból, mikor az iskolai tételeket kevés kritikával ismételgette verseiben. Már

önállóbb, öntudatosabb, de a politikai kérdésekben kezdő, a vélemények, viták sűrejében most kezd tájékozódni.

Verse optimistább, mint Darvasé, nincs benne megfontoltság, egyeztetés, veszélyek emlegetése. Felvilágosult mondanivalója gazdagabb, élesebb, mint a *Hazafiui intés*-é. Neki is azok a világirodalmi mesterei, mint a Kazinczy körül csoportosuló íróknak, velük közös forrásból származnak a „hajnalhasadás" képei.

De ugyanakkor ebben a hajnalhasadásban jobban meglátja a nemzeti törekvések győzelmének lehetőségét. Darvas verse az uralkodóház és a nemzet viszonyának ügyében megbékélést hirdet.

Csokonai erről a kérdésről nem vitázik ugyan, de a nemzeti sérelem említésével mégis kifejezi közvetve azt a reményét, hogy a kibontakozás a felvilágosodás-polgári haladás és a nemzeti törekvések győzelme lehet *egyszerre*.

1790-ben ez még reális reménység, a haladó értelmiség politikai elve. Csak a következő években derült ki, hogy nem több, mint szép illuzió.

Honnan vette Csokonai ezeket az értesüléseket? Egyetlen körbe volt bejárása, ahol az ország dolgáról hasonló modorban tárgyalhattak: Weszprémi István, orvos családjához. Weszprémi többször igénybevette orvosi munkájában Csokonai József sebészi segítségét, barátjának fogadta, s orvostörténeti könyvének egy példányát dedikálta is neki. (A kötet a Széchényi Könyvtárban van. Dörnyei Sándor közlése.) A kapcsolat Csokonai apjának halála után sem szakad meg a Weszprémi-családdal. Mihály itt ismerkedett meg első poéta-mesterével, Földi Jánossal. Földi 1789-ben jegyezte el Weszprémi Juliskát. Csokonai versében Földinek, Kazinczy barátjának nézetei szólalhatnak meg. Lehet, hogy ő mutatta meg az Orpheus számait, s a többi folyóiratot is.

A *Magyar! Hajnal hasad* volt első politikai költeménye (a török legyőzésén örvendő két versétől eltekintve), amely aktuális eseményekhez fűződik. Véleményünk szerint mellé kell tennünk, valamivel későbbi időpontra, a *Pártütő*-t.

Ez a vers a nemesi politika hangját szólaltatja meg, mikor elítéli a Horia-parasztfelkelést, de kegyelettel emlegeti a nemzeti függetlenség vértanúit:

„Voltak sok párt ütők, találunk sok Hórát
Ki Hazája ellen vezette Táborát
De soknak e nevet tsupánn azért atták,
Mert különbenn őket meg nem gyilkolhatták."

Általánosságokat mond a vers, elég határozatlanul, de mégis világosan véd és vádol:

Ki Párt Ütő ki nem ítéllye a' Haza,
Mellyet vagy meg ronta, vagy (me)g oltalmaza
Néha azt nevezik gyilkos pártütőnek,
Kit kedves Hazája tart védelmező(ne)k
Némellykor, kik titkonn a' Hazát kontzojják,
Haza Árulással a' hivet vádolják.

1790-ben országszerte nagy volt a felháborodás a köznemesség és főnemesség körében is az udvari tisztviselők ellen. Ez a hangulat csak fokozódott, mikor az országgyűlési ellenzék leszerelésére nagyszabású felségárulási pör

előkészületeit tették meg. Az elkészített vádiratban kitöltetlenül hagyták a vádlottak nevét, drasztikusan figyelmeztetve az ellenzéki politikusokat, hogy vigyázzanak a fejükre. Ez volt az „erős kéz" alkalmazásának első jele, s eredményében is előkészítője lett a hamarosan kialakuló új helyzetnek: az udvar és a nemesség összefogásának a forradalom veszélye ellen.

Csokonai verse pártütőről beszél, akit a „haza" igaz embernek tart. A vád koholói viszont ellenségei a hazának. A hasonlóság eléggé szembetűnő.

E két költemény tehát azt mutatja, hogy Csokonai 1790-ben a nemzeti mozgalmakkal rokonszenvezett — de a felvilágosodás világnézete alapján. Tehát Földivel, Kazinczyval értett egyet, az ő hatásuk alatt állt. Az első versben töretlen lelkesedéssel, a másikban támadva és védve szolgálja a felvilágosult nemzeti haladás ügyét.

De megáll-e ez a magyarázat, ha a 90-es évek elejének többi fontos művére is gondolunk? *A bagoly és kócsag* gyilkosan kicsúfolja a tökfejük mellé kócsagtollat tűző, handabandázó nemeseket. A *Békaegérharc* paródizálja az 1790-es országgyűlést, ahol „a sok mendemondának egy szálnyi haszna sem lett". S ezeket követte a *Tempefői*, a parlagi nemesség legfejlettebb szatírája.

Talán jobban megértjük Csokonai véleményének ezt a változását, ha Tempefőinek erre a keserű felkiáltására gondolunk:

„Megvallom, szégyenlem nemzetemet, aki oly mélyen hortyog a megrögzött parasztság álmában, hogy akkor sem nyitja fel szemeit belőle, mikor az idegenek által körüle lobbantott fény eleven színekkel kinyilatkoztatja a szégyennek és dicsőségnek határait. Ha olykor a bárdolatlanság meghasogatott szőnyegén kikukucskál is a nemesebb politurára, önnön maga vét kettős fedelet pislogó szemeinek lomha héjára."

A mondanivaló ellenkezője az 1790-es versnek (a Magyar! Hajnal hasad), de a kifejezések ugyanazok. Ott a nemzeti dicsőség, itt a nemzeti szégyen. Ott a megrögzött vak homály, itt a megrögzött parasztság (bárdolatlanság). „Meghasogatott szőnyegek" itt is, mint ott.

Az 1790-es illúzió szétfoszlása után 1793-ra megérlelődött a nemesi politika felvilágosult ,plebejus kritikája. Ennek a kritikának egyes motívumai már 1791 körül, *A bagoly és a kócsag* beszélgetésében és a *Békaegérharc*-ban feltűnnek.

A bagoly és a kócsag a külsőségekkel tüntető hazafiaskodást gúnyolja, de még azzal a reménykedéssel zárul: „reménylem boldogabb időket támaszt az uj király, és a leülepedett hazafiuság."

A *Békaegérharc* az 1790-es országgyűlés gyarló eredményeit bírálja néhány frappáns célzásával.

A *Tempefői* már leszámol az egész 1790-es reménységgel. Ugyanez a kiábrándulás szól a *Magyar! Hajnal hasad* átdolgozásából.

Az 1790-es verset megtoldotta hat sorral, mikor a Zöld codex verseit kiválogatta. A kéziratban a friss fogalmazást olvashatjuk, eredeti javításokkal. (A kihúzott szókat zárójelbe tettük.)

Ezt minap eggy Magyar Jámbor énekelte
's [Benn] Ebben a' 20dik Századot képzelte.
Ne is félj, óh Magyar! [Haza] talán akkorára
[Talán már jobb] Boldogabb nap jön fel [Eged] reád valahára
'S [a'] ki [most] mérget forral Hazádnak ellene
Megveri a' Magyar Seregek istene.

Csokonai műveinek 1795-ös sajátkezű lajstromában a vers címe mellett ezt a műfaj-megjelölést olvashatjuk: *szatira*. Darvas Ferenc *Hazafiui intésének* szatírája? Nem: a saját 1790-es lelkesedéséé. Így számol le a jakobinus pör idején a haladás közeli diadalának s a köznemesség fejlődésének 1790-es reménységével, és ebben a fogalmazásban hagyja versét örökül ránk, az „emberi század" magyarjaira.

5. *Konstancinápoly*

Csokonai világnézetének és művészetének tüneményes kibontakozásáról talán a *Konstancinápoly* című vers keletkezése tanúskodik legszebben. Ez a vers első formájában az iskolás versek legiskolásabbika — de a benne lappangó halvány gondolat elég volt Csokonai zsenijének, hogy a sötétség elleni harc pátoszának legmagasabb fokára fejlessze.

Az első változat: *Egy város leirása*. Gyerekes sorpárok, több-kevesebb összefüggéssel. Pl.

„Bé mentem a' várba, a' hol megütköztem,
Mert sok kintsek között majd el tévejedtem
Drága temjént visznek ennek oltálára,(!)
[És] Sok ajándékokat emelnek számára
Ül az Achmet Zultán kevéj trónusábann,
Gyönyörködik szeme sok tzifraságábann
Lába aladt(!) hever tündöklő ezüstje
Mellyre sóhajt fel dult sok városok füstye
Sok Drágaságoknak e város hazája
Az egész világnak mert ez szója-szája
A Palotájára mesterség tzifráját
Té[g]kozlá a szépség rá a frizuráját.
Te nagy kevély Császár kinek bünös karja
Öl ront pusztit 's vérrel a Földet takarja,
Kitől függ sokaknak mind élte s halála:
Boldog ki kedvébe helyet jól találá."

Az iskolás közhely itt is feltűnik: a török szultán megrovása. Négyszázéves küzdelem után került sor az utolsó összecsapásra a törökkel, II. József alatt. Már régesrég nem a végvári vitézség nemzeti ügye volt a félhold elleni harc, hanem a birodalmi hadügy egyik mellékes feladata, amelyet elég dicstelenül oldott meg. Az iskolák mégis megpróbáltak nemzeti lelkesedést gyujtani tanítványaikban a bűnös császár szidalmazásával, s „vitéz seregeink" magasztalásával. (Tehát a *Belgrád*-ra és a *Laudon is* folytatása ebből a szempontból az *Egy város leirásának*.)

A mohamedán vallás csak mellékes motívum itt a török hódítás mellett:

Drága temjént visznek ennek oltárára,
Sok ajándékokat emelnek számára.

A második kidolgozás: A *Konstancinápoly* címen ma ismert vers első fele. A török-magyar ellentét ebből nyomtalanul eltűnik. A város leírása kibővül egy csiklandós háremjelenettel. A mohamedán kultusz jellemzése pedig

a babona elleni támadássá erősödik. Csokonai ezeket a részeket később átszerkesztette, mikor hozzájuk illesztette a vers második részét. Eredeti sorrendben így következtek:

A roppant Templomok ugy láttzik kérkednek
Nevével a' bennek lakó Muhamednek
a' Mellyekbe sok szent bőgéseket halla
Az ezekben igen gyönyörködő Alla
Örül, hogy [nag](!) nevét a' felhőkre há[n]nya
Talpig zöld sejembe fénylő Muzolmánnya
S könyörűlvén hozzá esdeklő táborán
Szentebb lesz az illyet igérő Alkorán
Óh eszére óh melly sürü felhőt vona
A szentség szinével bé mázolt babona
Ti is itt állatok kő szálnyi Metsetek
Mellyek a' fellegek közzé rejtettetek
Hegyes tetőtök[nek] aranyozott holdja
Fénnyével az égi holdak számát toldja."

Ezek a sorok közvetlenül a tízsoros bevezető után következtek, megelőzve a háremjelenetet. A toldalék megírásával egyidejűleg Csokonai úgy csoportosította a sorokat, hogy a legélesebben babona-ellenes két sor kerüljön a végére, s ehhez csatolhassa a vers antiklerikális kifejlesztését:

Oh (eszére) e népre, oh melly sürü felhőt vona
A szentség szinével bémázolt babona.

A felvilágosodás irodalmának orientálizmusa kezdettől fogva a feudalizmus kritikájának szellemes formája volt. De a debreceni kollégium diákjaihoz ez is — akárcsak Rousseau tanítása — csak elernyedt, veszélytelen hullámverésekben jutott el. Konstancinápolyról, háremről írni irodalmi divat lett. Történelmileg érthető, hogy a magyar diákok versgyakorlataiba az elhalványult eredeti tartalom helyére a török-magyar ellentét tolakodott be, de az is elvesztette multbeli erejét.

A második változat ~~firhangos~~ háremje diákos, de nem iskolás pajzánkodás. A kollégiumi tanárok ezt jobban zokon vették volna Csokonaitól, ha szemük elé kerül, mint a törökök babonáinak bírálatát. A pogány kultuszok lenézése végre is kegyes keresztényi kötelesség volt az ő szemükben.

Azt azonban bizonyosra vehetjük, hogy Csokonai már diákkorában sem a keresztény vallás magasabbrendűségének bizonyítására írta:

A roppant Templomok ugy láttzik kérkednek
Nevével a bennek lakó Mohamednek!
a' Mellyekbe sok szent bőgéseket halla
Az ezekbenn igen gyönyörködő Alla.

(Csak mellékesen említjük: kollégiumi pörében kérdőre vonták, hogy miért nem jár templomba. Azt felelte, hogy nem bírja a hangos éneklést hallgatni.)

Bizonyos, hogy a vers vallásellenes tartalmát s a török-keresztény párhuzam szatirikus élét a későbbi befejezés hatalmasan megerősítette. De ennek

világos alapjai már megvoltak az eredeti versben. A Zöld codexben kihagyandónak jelezte az *Egy város leirását*. Nyugodtan megtehette, mert olvasmányai ráébresztették az orientalizmus divatjának eredeti tartalmára.

A Konstancinápoly toldalékában is Rousseau tanulságai törnek fel:

Mig az emberi Nem hajdan a' Természet
Együgyü keblében nyugva heverészett,
Nem emelted még fel kiáltásod szavát,
Hogy keresd a[z] vak Éj[jel] fiainak Javát.

Látluk már, hogy Rousseauból a nép, a magyar jobbágyság sorsának helyes szemléletét tanulta. *Az estve* befejezése a földesúri önkény jelenségeit sűríti vádpontokba, a *Konstancinápolyé* a papi népbutításét:

Azolta adja ki a kenyért Házából,
Kikapván élhel hólt kitsinnye szájából
A szent Névre vágyó [Anya] balgatag anya is,
Hogy tudjon mit [enni a'] ragni Dervised fogais.

A népet kell kiragadni a klérus karmai közül. Ezt a feladatot sajátmaga elé így szabja ki gyönyörű kis versében:

Nézd el, a hangos filoméla, nénje
A tavasz hogy jött, kiderűle fénye.
Fészkel és kedves fiait segiti
Majd kirepiti:

A hazánk buzgó fia igy cselekszik,
Durva vaksággal hevesen veszekszik,
Mert okos igy lész valahára és ép
A nyomorult nép.

Az idegen elnyomást együtt emlegeti a *Konstancinápoly* a fanatizmussal, mindjárt a toldalék első soraiban:

Denevér babona! Bagoly vakbuzgóság!
Meddig lesz [kezedben] körmöd köztt a Mindenhatóság?
Mig ülsz a Királyok koronáján, kintsén,
A Vitézek Kardjánn 's a' Népek bilintsén?

Szintézise ez a vers az összes problémáknak, amelyek megérlelődtek a kisdiákból nagy költővé emelkedő Csokonaiban. Csak pár szóval vázoljuk, hogyan fejlődött idáig antiklerikálizmusa. A Kollégiumban volt alkalma megútálni a teológia szövevényes tanait, kérelmet adott be tanárainak, hogy mentsék fel a hittudomány hallgatásától. Felismerte az 1790 után erőre kapó klerikalizmus veszedelmét, s a reakciós politikával való összefonódását. (Lásd erről írt levelét Harsányi—Gulyás II. 620. l.) Olvasmányaiban eljutott az atheizmus megbecsüléséig. (Természeti morál. Összes művei. Franklin-kiadás, 1125. l.)

A Konstancinápoly nemcsak a leggazdagabb tartalmú, hanem a legoptimistább vers is a Zöld codex toldalékaival beteljesedő első korszakában. A *Magyar! Hajnal hasad* szatirikusan vetíti át a jobb világ képét a huszadik

századba. *Az estve* keserű gúnnyal emlegeti az éltető levegőt, amely egyedüli szabad jószág maradt az árendába adott világban. A Konstanczinápoly befejezése késői boldog korról beszél ugyan, de a sötétség vereségének biztos reményével:

Áldott Emberi Természet! [emeld fel köztünk örök szódat]
[gyujtsd] [köztök] [Szent fényed]
emeld fel [köztök] örök beszédidet.
'S mindenek hallgat[ják]ni fogják Törvényedet.
E' kézzel fogható setétség eltünik,
Az Éljnek Madara húholni megszünik:
Eggy jóltevő Világ a' Menyből ki derül,
S a' sok ki gondolt Meny mind homyályba merül.
A ki [talán] máris abból fakadtt indúlatok
[T] Nyelvemre harsogóbb hangokat ontsatok.
Emelkedj fel Lelkem! — előre képzelem
Mint kiált felszóval eggyet az Értelem
S azonnal a' [setét kárpitok] [ködök] ropognak,
A[z] [avált] Szivről az amit Kérgek lepattognak
A' [Term.] Szeretet Lelke a' földet bé teli
'S [Az] Ember az ember [társt] ismét megöleli
[Oh akkor] Tárházát az áldott emberiség nyitja,
Édes fiainak sebeit gyógyitja.
[Kedves lakhelyekké válnak a barlangok]
2. Boldogitó értzzé válnak a harangok,
1. Eloszolnak a szent s a' panaszos hangok.
[Ezer sz] Azzal sok száz embertárson [azzal] segitenek
A' mi[t]nn most eggy czifra Tornyot épitenek.
[Jövei siess] Jövel oh boldog kor! [Jövel] Siess késő Század.
Én ugyan lelketlen por leszek már akkor.
De [vigan] jöttödre vigann zengem énekemet,
Vajha [meg] emlitnél te tsak egyszer engemet.
[Bár e' Bagoly világ]
Ugy e' Bagoly Világ ám rémit[het]ne tőle,
Nemes útálással halnék ki betőle.

IV. A „GYARLÓ VERSELÉS"

Hátra van még a Zöld codex művészi eszközeinek vizsgálata. Ezzel újra próbát kell tennünk: vajjon elég egyöntetű-e a verselés ahhoz, hogy az eredeti változatokat legkésőbb 1791-ig datálhassuk. Ugyanakkor azt is meg kell néznünk, hogy az egyöntetűségen belül hol vannak a fejlődés továbbmutató jelei. Erre az eddigiek során is tettünk megjegyzést egy-egy szemelvénynél, de itt lesz mód arra, hogy gazdagabb szemléltető és bizonyító anyagot használjunk.

Nagy vigyázattal kell Csokonai verseiben gyarlóságokat keresnünk, még kisdiákkorában is. Hátha éppen különleges nyelvi, kifejezési sajátság az, amit — hiányos stilisztikai ismereteinkre hallgatva — hibának vélünk.

Intő példa erre Elek István tanulmánya *Csokonai versművészetéről*. Ez az egyébként lelkiismeretes részlettanulmány azzal tette magát neveze-

lessé a Csokonai-irodalomban, hogy a nyelvi jellegzetességeket minduntalan verselési gyarlóságnak bélyegzi. Kényszerű inverziót vél ezekben a sorokban:

Akárki mit felőlem mond
Mind szél után bocsátom

Elfordul, ha mégyek felé,
Feláll, mihelyt ülök mellé.

holott mindkét helyen a népi élőbeszéd szabályos szórendjét használja a költő.

Rímkényszernek mondja az *Esztendő négy szakasza* zárórímét:

Ősz űl setét orcámba, és
Sok buja fellegével
Özönnyi könnyzáporral és. (— esik)

pedig itt tájnyelvi igealak merész alkalmazásáról van szó.

„A hangmagasság elemi törvényének" megsértéséért rója meg ezt a rímet:

Meredek kősziklák bémohodzott szirtja,
Melynek vén tüskéit semmi kéz nem irtja,

pedig feltünhetett volna Eleknek, hogy a *szirt* szót Csokonai mindig mélyhangúnak tekinti. S ehhez éppen olyan nyelvtörténeti joga van, mint ahhoz, hogy a rá rímelő szó i-jét (irtja, birtok) mélyhangúnak vegye.

Óvakodni fogunk tehát, nehogy nyelvi, verselési sajátosságokat meggondolatlanul hibának bélyegezzünk. De az sem kenyerünk, hogy a kezdő verselő minden sorát igazolni próbáljuk. A *fejlődés* a legfontosabb szempontunk a költői sajátságok vizsgálatánál, tehát elsősorban azt minősíthetjük gyarlóságnak, amit Csokonai később kijavított, elhagyott, megtagadott, vagy egyenesen kicsúfolt.

1. A mitológia

Fejlődésének három fontos problémája van.

(1) Természetmegfigyelése, jellemzése, s költői megszemélyesítései mind a *mitológia* burkából fejlődtek ki.

(2) Nyelvi kifejezési módjának gazdagsága kezdeti fokon még a fogalmazással való küszködés nyomait mutatja.

(3) Rímelését, ritmusát, szerkesztésmódját a verselési kényszerűségből fejlesztette fölényes verstechnikává.

Ahol a római költészet a tökéletes példa, mint a Kollégiumi verstanításban, ott a mitologizálás elengedhetetlen tartozéka a versírásnak. A kis hajdúivadékok együgyű, természetes gondolkodásmódját beleszorították itt a mitológia kalodájába, hogy a szélről Eolus, a mennydörgésről Zeus, a napsütésről Phoebus jusson eszükbe.

A kollégiumi latinizálásnak ezt a valóságtól eltérítő mesterkéltségre vivő nyomorúságát Csokonai is sinylette, de idejekorán szembefordult vele. Debrecenről, a Múzsák lakóhelyéről útálattal emlékezik meg 1791-ben, Horváth Ádámhoz írt versében: „hol tudományok atyja Fiait deák hinárral zavart

vizből itatja." *A magyar nyelv feléledése* című tanulmányában kifejti, hogy idegen nyelven nem lehet tudományos gondolkodásra nevelni.

Bár a mitológiával jókor szembelyezkedett, verseibe mégis mindvégig belekeveredtek mitologiai elemek. De nagy a különbség az alkalmazásukban. A komikus eposz ironikus istenvilága egészen más tőről fakad, mint a versgyakorlatok naiv mitologizálása. Éppen abban láthatjuk a fejlődést, hogy fölébeemelkedett a mitologizálásnak, s elmegyötrő tradícióból tudatosan használt költői eszközzé tette.

Az istenségek formális, oda nem illő alkalmazására egy fiatalabb kortársának, Szoboszlai Papp Istvánnak 1796-os versgyakorlatos füzetéből idézünk. (Debreceni Kollégium Könyvtára R. 258. 10. sz. kéziratos kötet.)

Vásár van már ma, zeng már a piatzi lárma
Dob, Dada, Nána, Dorog ros hozatásba forog.
Ez napi vásárban most senkisem hagyhat a sárban
Sátor deszka fala porba keverve vala.
Porhoz az is járult, hogy Eolus szüntelenül fujt
Phoebus adott eleget jól ki derült meleget.

Ezek a leoninusok jól példázzák a valóság képeinek összekeveredését a mitológia „deák hinárjával". Hasonló elegyedés Csokonai kezdő verseiben is van, de ott már az ellentét túlzott kiélezése tudatos paródiát sejtet:

Neptun is haszonnal halássza tavait,
Triptolemus bőven rakja asztagait.
Dudolgatván fogja paraszt esztekéjét,
Hol csára, hol hajszra mozditja szőkéjét.

Idilli szemlélet és anakronisztikus mitológia gyengíti a verset, de a részletekben már kiütközik a reális megfigyelés. Jókora lépést kellett tennie, hogy a parasztság valóságos problémáit mitológia nélkül ábrázolni tudja:

Barmaim, jaj be soványok,
Elfogyott a takarmányok,
Már sem széna, sem mező,
Ezer az ember szükségi,
Nincs uj, elfogyott a régi,
Majd kihuz az éhező.
(Az esztendő négy szakasza.)

Az idézett rész két első sora — tudatosan vagy öntudatlanul — népdal parafrázis:

András nap után az idő,
Sürven tornyodzik a felhő
Rimánkodnak a bárányok,
Elfogyott a takarmányok.

Tehát az élményanyag átvett formákkal és átvett gondolatokkal keverve alakul verssé először. A költő leveti magáról ezeket a cafrangokat, eljut a lírai realizmusig, s ehhez a népköltészet is segíti (mint a *jó* költészet egyik formája).

Kovács József azt tanította: ha Vergilius a szelet Eoulusnak tulajdonítja, ez megszemélyesítés. Az ókori költészet nagy alkotásaiban meg is volt valamilyen formában a mitológiának a természettel, s az emberi tulajdonságokkal való kapcsolata. De ez a versgyakorlatokban már csak úgy tükröződik, hogy a *szél fujt* kifejezés helyébe az kerül: *E o l u s f u j t.* Ez pedig semmivel sem magasabb foka a megszemélyesítésnek, mint az eredeti magyar kifejezés, csak mesterkéltebb. Különösen akkor, ha a poros debreceni nagyvásár sátorai közt fuj Eolus.

De aki figyelmesebb poéta volt, s nem elégedett meg az egyszerű névhelyettesítéssel, az tanulhatott megszemélyesítést a Vergiliusi verselésből is.

A nyilás ideje a mig el nem haladt,
Kucorog a rózsa zöld boriték alatt,
Majd osztán levelit széljelebb taszitja,
Gyenge bimbócskáit részekre hasitja,
S pirosló ujjait onnan kimutatja,
Mellyel a kiváncsi szemet csalogatja.
Végtére kinyilván egészen kebele,
Kereken egymásra tekerül levele.

(A rózsa.)

Ez is Kovács József oktatása: „Szoktassák a Tanitók tanitványaikat Poétai gondolkodás módjához, vagy minden dolgoknak helyes itélettétellel való personificatiójokhoz." De több ennél. Ehhez a vershez botanikai lecke és elmerült szemlélődés is kellett. Csokonai jól megnézte, megjegyezte, hogyan változik napról-napra a fakadó rózsabimbó. Kovács József is örülhetett a „helyes itélettétellel való" megszemélyesítésnek (ha ugyan ő tanította még, mikor ezt a verset irta).

Domby szépen irja le, hogy mennyire ki volt fejlődve Csokonaiban az „Észrevétel talentoma": „Semmi a szeme eleibe nem akadt, a' mit az ő figyelmetessége meg nem ragadott volna. Az előtte levő tárgynak semmi része, portzikája nem maradt, a' mit külön-külön vévénn meg nem rázogatott, meg nem rostálgatott volna, 's néha egy ollyan kitsinységen, mellyet más meg sem látott, felakadván, sokáig mélázván, egész Anecdotum 's Román lett belőle. Illyen észrevételekből kerekedett az egész Dorottya; Innen volt az is, hogy ő a Füvész Tudománybann, Természeti Históriábann, 's Mathematicában felettébb gyönyörködött . . ."

Az „észrevétel talentoma" már kisdiák korában megmutatkozott nála, s ellensúlyozta, gyengítette a formális költészettan hatását.

A természet megfigyelése és a formális verselés más módon is küzd korai verseiben. A mitológiával együtt becsúsznak a debreceni eredetű képek közé a római istenek eredeti lakóhelyének erdős-hegyes-tengerparti tájképei.

*Egy kies kert leirás*ának egyik sorpárja:

A termő gyümölts fák majd hogy egymást érik,
Egyről gyümöltsöket vékával is mérik.

Ez a debreceni „kertek", a Vénkert, Sestakert, Tócóskert gyümölcsszüreteinek emléke. De pár sorral lejjebb már:

Egy magos kő szikla a' habok mérgitől
Örzi e kies hejt(l) észak hidegétől.

A debreceni kertben a köszikla éppen olyan anakronizmus, mint a mecsetben a harang, de az egyik gyermekes naívság, a másik furfangos gúnyolódás.

A keverék-tájképek valószínűleg a legkorábbi verscsoporthoz tartoztak a Zöld codexben. Innen nemcsak a valóságos magyar tájakhoz vezet út, hanem tisztán költött képekhez is. Akárcsak a 19. század eleji magyar festők, ő is rajzol fantasztikus tájakat: viharos tengert, olasz hegyvidéket, földrengést. Ezekben a fantáziaképekben már modernizált mitológiát alkalmaz, a nyugati szentimentális költészet mintájára, s ezzel előkészítője lesz a magyar romantika kifejezésmódjának. A Zöld codexbeli *Földindulás* Vörösmarty *Előszó*jának felejthetetlen képeire emlékeztet, de Gyöngyösi allegóriáira is:

A Halál a' füstnek 's pornak közepében
Kevéllyen kóvájog véres szekerében:
's Fel ütvén zászlóját egy barna fellegre
Nyílát sűrűnn hánya e szegény seregre.

Ez is mitológikus megszemélyesítés, ha nincs is benne istennév. Éppen az olimpuszi statisztériától megszabadulva fejlesztheti a mitológiát jellemábrázolásig. Ez a *halál* élő alak, bár jellemvonásai nem valóságos emberi tulajdonságok, hanem a halál-mitológia elemeinek variálásai. A halál kevély, diadalmas és kikacagja áldozatait — ez még mindig csak kostruált jellemzés.

Emlékszünk, hogy Kovács József úgy magyarázta a költői jellemzés genezisét, hogy a költő előre megszabja hősének absztrakt jellemvonásait: „Éneásnak charactere a' nagy kegyesség, és bölcs vitézség."

A középkori mitológiának volt ez kedvelt ábrázolási módja képzőművészetben, irodalomban egyaránt. A bűnök és erények allegorikus képei, a haláltánc-énekek szereplőinek jellemzése mutatják az ókori mitológiától a 18. század-végi iskoladrámák primitív jellemzéséig egyfolytában élő tradíciót.

Csokonai is itt kezdte, például az *Invidus*-sal:

Görbe szemekkel jár az irigység, 's hánnya sebessen
Villámló szeme bámúlván szikrádzik ugyan tsak,
Örtsáján(!) a' bú sok ezer rántzokba verődnek(!)
E viperát martzong, egyedül csak ez étel(e) ennek.
's igy bé esedt szemmel mindent haragudva tekint ez.

A már említett *Impedit ira animum*, s a *Zsugori uram* párhuzama azt mutatja, hogy az élmény, a gazdagok elleni gyűlölet már itt, az Invidusban áttörte a mitológikus jellemzés burkát.

Tegyük ezek mellé Bessenyei *Irigy*-ét (Természet világa. Régi magyar könyvtár, 1898. 199. l.).

Az irigység fel kél s nevetve melléd ül,
A pokolnak kinja könyvez ki szemébül.
Nyögödzve beszél, mérgében mosolyog,
Rád nézne, de szeme tsak széllyel tébojog.
Hideg verejték foly le sápadt ortcáján,
S Mérges epe böfög gyomrábul fel száján.
Szemei bé estek: ajaka meg sárgult,
És szava epéje sárgájába belé fult.
Mind nadály, magának szivén ugy kunkorog,
Szemében gyötrelem és kárhozat forog;

A személyes gyűlölet, sőt undorodás itt is nyilvánvaló. Ez az „irigység" nem absztrakció. Bessenyei egyik birtokos szomszédja, vagy megyegyűlésbeli ismerőse volt a modellje. A párhuzam is megerősíti azt a feltevésünket, hogy Csokonai fösvényverseinek személyes indítéka volt.

A Zöld codex legfejlettebb verseiben már *költő*. Tájat rajzol, megszemélyesít, jellemzést ad magáról, másokról, mitológiai, iskolás feszélyezettség nélkül.

A' mosdott nap eggy fél felhőre könyökől
A megszü[l]rt áerben vidámon tündökől.
Büszkénn mutogattya a szagos rétekben
Apró [tseppe] képecskéit a kristály cseppekben.

(A nyár.)

Ez a megszemélyesítés eredeti, hibátlan, pedig a korábbi versanyaghoz tartozik.

A mitológia könnyed, észrevétlen alkalmazását az olimpuszi sereg travesztált kigúnyolása készítette elő. *(Békaegérharc, Istenek osztozása, Tolvaj isten.)* Persze, az olimpuszi istenek mellett kaptak egy-két pajkos legyintést a kálomista isten-prezsbiterek is. Ez is annak a jele, hogy a mitológiával való leszámolás nem külön esztétikai ügye volt.

Mikor aztán a travesztiák közvetett ábrázolásmódját szűknek érzi, elveti ezt is, s a legyőzött isteneknek csak egy-egy szókép, allegória díszítésére ad szerény megbízatást.

Harakszik(!) a gyermek Bakhus a Hordóba,
Mig egy részét ki nem szedik a lopóba.
Mérgébe tajtékját turja a szájával,(!)
Ki üti fenekét s el fut utoljára.[1]

Kapj az általaghoz, ne szégyenld barátom,
Ne szégyenld; látd én is számat nem tátom.
Gyönyörü Munka ez ha szinte lutskosis,
Örömmel nyúl ehhez a' paszamántos is.
Még must korába is a bor viggá tészen,
s Minden reá tartást a szivből elvészen.
Hát még ha [megérik] férfi kort érhet ['s hébe-hóba] a hordóba,
S mint Királyi Székbe ki száll a kantsóba?
Melly édesen pe'seg [akkor] már előre látom.
Melly vigakká tészen ő akkor Barátom!

(Az ősz. October.)

Bakhus úr, a boritalok hatalmas istene, itt már alárendelt szerepet játszik: az újbor mellett pityizáló nagydeákok beszédmódjának jellemzését szolgálja. Nem nyomja el a költői kifejezést, mint az iskolai gyakorlatok istenségei, hanem éppen gazdagítja.

Ebben a szolgálatban meg is hagyta Csokonai az isteneket.

[1] Eddig tart az eredeti szöveg, innentől kezdődik a toldalék.

2. *A nyelvi kifejezés.*

A diákgyerek, akire ráparancsoltak, hogy verset írjon, küszködik a kifejezéssel, s hol sikerül értelmes verssorokat kerekítenie, hol nem. A szájhagyományban mai napig fennmaradtak anekdóták a régi diákok versszülési kínjairól.

Az értelmetlen fogalmazásra megint másik diáktól idézünk példát, nem Csokonaitól. A már említett 1846-os verseskönyv így elmélkedik a *Kétszínűség*-ről:

„Kétszinüség ostromlod te az emberi szivet
Mig a büntől meg nehezült nyilaid bele szurod.
Nincs veszedelmesb tagja az emberi álladalomnak,
Mint a rossz lelkü kétszinü és hazug ember.
Omlani kéntelen az már mely kebelébe fogadta
Omlani társa barátja kit szerelemmel ölelget
Mondja barátja ki volt soha többé nem szereténdi,
Igy lesz társ most kész örömét szomorát vele önként
Ontani. Jaj de midőn segedelmét kéri veszély közt
Látja hogy ugy járt: mint be nyul a rózsa bokorba
Marka magáévá ohajtja akarja levenni
Im a tüskétől sebesitve ragadja kezét is . . .'

Folyamatos itt a zavar, értelmetlenség, erőltetettség. Gondolata sincs a diáknak, úgy kínozza sorról-sorra a témát. De még a nehezen összeszedett gondolatok is alig-alig öltenek értelmes nyelvi formát.

Csokonai is halandzsával kezdte a versírást:

Fulmen describitur

Ront mindent, valamit tsak ronthat az égnek alatta,
A Tüzes dörgő nyilját hajigájja sebessen
Ès az atzél cserfákat az erdőnn törderi izre,
Hogy haki(!) látván észrevehetné, futna elölle,
Nints olly erősség, melly szenvedhetné kitsapását.

Jellemző, hogy a leghomályosabb verssorok hexameterekben és distichonokban kerülnek elő. A rímes tizenkettős jobban segíti a mondat rendeződését, sorvéggel, cezúrával, rímmel. Hexameterben könnyen elveszti egyensúlyát a kezdő költő. Szinte érezzük a fellélegzését, mikor a sor végére eljut.

Az értelmetlen vers jellegzetesen formalista. Minden tartalmi, eszmei szempontot megelőz benne az a kétségbeesett igyekezet, hogy ritmikailag helytálló szavakkal folytatódjék a sor — vagy rímes versnél: hogy a szótagszám és rím egyezzék.

Első biztató jele a fejlődésnek, hogy már nem az egész vers értelmetlen, csak egyes sorai:

A mord Merkurius szárnyain(n) repültem,
A Fekete tenger partyára leültem.
A Habok mormolva verik a' kő szirtot . .

Eddig jó, de most belezavarodik:

...De ezek tsufolván, mellyet ki nem irtott
Még a' dühös habok mérgek s irigységek,
Ámbár akár meddig tartott [irigységek] dühösségek...
(Egy város leirása.)

Meglazul a mondatban a nyelvtani, értelmi kapcsolat, s groteszk verssorok formálódnak:

A nagy Alpesekről a szelek leszállnak,
Melyek mormolással tengerpartra állnak(!)
(Ventus describitur.)

(Itt a kényszerű rím is segített elrontani a képet.)

Ki Pinduson mulatozik,
És Pegazust kóstolta,(!)
A szűz Muzsáknak áldozik
S ezt kedvelli azolta
(Egyedül a tudományok teszik halhatatlanná az embert, kivált a Poesis.)

Bár fujjon szél, s a tenger buzdul is erősen,
Nem fél a kalmár, bár habok öszveüt is.(!)
A tengert járván, csak hogy gyöngy légyen elégszer,
A veszedelmektől nem tart ez s hányja hajót(!?)
(A kalmár.)

A versforma, a verselő diák réme, prokrustesi kegyetlenséggel nyujtja ki, vagy szorítja-nyírja kellő hosszúságra a formálódó mondatot. Némelyik sor tele van töltelékszavakkal:

H o g y h a k i h e z jutalom jár u g y a n n á l örömestebb
Nagy bátorsággal m i n d é g folytatja az utját
Glória k i t h a vezet nagy örömmel sijjet utána,
A Pindust járó Muzsákkal énekel a k i,
Gáncsot láb elé nem hányhat semmi t e r e m t é s.
(Gloria calcar habet.)

A ritkított szavak feleslegesek a versben, de kellettek a hexameterhez. Becsúsztak töltelékszavak a Zöld codex fejlettebb verseibe is, de már ritkábban:

A roppant templomok ú g y l á t s z i k kérkednek.
(Konstancinápoly.)

Az átdolgozásban ki is javítja helyénvalóbbra:

A roppant templomok n é z d m i k é n t kérkednek.

E g y s z ó v a l e vidám melancholiának
Kies szállásai örömre nyilának
(Az estve.)

A pénz kivánságát addig el nem unja,
Mig örökre szemét m a g a bé nem hunyja.
(Egy fösvénynek leirása.)

És hogyan lesz a töltelékszóból művészi kifejezőeszköz? Úgy, hogy a költő lazábban, fesztelenül akar beszélgetni, s a versben is az élőbeszéd kötetlen mondatszerkesztését követi:

Ne higyj hát, barátom, ne higyj mondom neki,
Mert halálra csalnak sireni éneki

(A szerencse.)

Már a vig szüretnek örül minden ember,
Mellyel örvendeztet bennünket szeptember.
Októbert olly formán biztatja előre,
Hogy nektár lesz a bor és máslás a lőre.

(Az ősz. Szeptember.)

Későbbi műveiből: a színdarabokból, Dorottyából felesleges is idéznünk példákat a szószaporítás művészi, jellemző alkalmazására.

Ha szűk a sor, tömörít. Elhagyja például a névelőket:

Romlik a sok kötél, a hajó repedez,
Hajóba házakat csupán az ég fedez.
Törnek a vasmacskák, hajó hánygattatik,
Charonhoz utazni hajós hivattatik.
Mellyet látván hajós, jajgatásra fakad,
Gondolván, hogy ég, föld, mindjárt öszveszakad.

(Ventus describitur.)

A névelőnek ez a sorozatos elhagyása talán még drámai hatású is lehetne, ha ugyanakkor nem pazarolná a vers a szótagszámot helytöltőkkel, s szenvedő ragozással. Így fülsértően idegenszerű.

A fösvény leírásában már fel sem tűnik a névelő hiánya, tehát helyénvaló:

Ama boldog idők, jaj, ugymond, elmultak,
Mellyekben szegények lábamhoz borultak.
És tetszésem szerint magukat intézték,
Mert pénzemért szavam mint törvényt ugy nézték

Általánosan elterjedt az iskolai versírásban néhány stiláris sajátság. Egymástól is eltanulhatták, s a szükség is rávihette őket, példától függetlenül.

Ilyen a kérdések, felkiáltások, közbevetések halmozása: bizonyos kezdetleges dramatizálás.

A vizen mosolygó sugárok magokat
Mossák, de jaj nézzük, mi leli azokat.

(Ventus describitur.)

Kipihent erővel ugy csendesen mennek,
Mi baja, kérdezvén, volna annak s ennek.

(Ventus describitur.)

(Az utóbbi sorpár értelme: a vihar után kérdezgetik egymást a hajósok, hogy történt-e baja valamelyiknek.)

Sőt mit mondok? vagynak olyan csókolások,
Melyekkel tisztelnek áruló Judások.

(A szinesség.)

Fejlettebb formában:

Esmerek én egy vént. — Ki az? — Neve nincsen,
Régen eladta már aztat is a kincsen . . .
— — — — — — — — — — —
Hol lakik? . . .

(Zsugori uram.)

Mit érzek? . . . mig szólok, egy kis nyájas szellett
Rám gyengén mennyei illatot lehellett.

(Az estve.)

Ennek párja a *Hafiz sírhalmá*-ban:

Mit érzek! a virágok
Bimbóikon kinéznek,
Habosan terül az illat,
A fellegek szaladnak,
S belőlük a szelid nap
Mosolyog derült egünkre . . .

Számtalan idézettel tudnánk bemutatni egész költészetében — ha ez lenne a feladatunk — hogy verseinek hogyan ad drámai erőt párbeszédekkel, közbeszólással, függő beszéddel, de úgy, hogy az öröklött modorosság teljes értékű kifejezőeszközzé érik.

A moralizálásnak talán még az egyházi stílusból átszármazott bizonyító formulája, hogy a leírt jelenség *gyakran* meg szokott történni. A tipikus ábrázolást, a hatásos megjelenítést próbálják ezzel pótolni.

Gyakran a setétes üregü barlangnak
Rejtekébe fényes kincshalmok lappangnak
Gyakran a természet láthatatlan karja
A keserü alá az édest takarja

(A rózsa.)

Gyakran a kázsia illatu epernek
Apró leveli közt kigyók is hevernek.

(A szinesség.)

Az 1846-os verseskönyvben:

Gyakran jó kedvvel az ember
Fel ül a kocsijára
Gondolván, nincs előtte vész
S békén jut pályájára.

(A lovak általi elragadtatás.)

A verses fogalmazás gyötrő nehézsége szorítja rá a diákot, hogy népi és régi kifejezéseket is használjon, ha nem jut eszébe irodalmi, választékos szó. Tömör, találó kifejezés kerül a versbe — kényszerből:

Ne higy; mert a midőn legjobban kecsegtet,
Forrót alád éppen az alatt csepegtet.

(A szerencse.)

Ő asszony, s szerencse; minden pontban fordul,
Nem sok akár vigan légyen, akár mordul.

(A szerencse.)

Esőket mindenről
Éjszakról ugy délről
Hajtson lehellésekkel

(Exundatio aquarum.)

Sok drágaságoknak e város hazája,
Az egész világnak mert ez szója-szája.
A palotájára mesterség cifráját
Tékozlá a szépség rá a frizuráját.

(Egy város leirása.)

Nyilvánvalóan a népi élőbeszéd kötetlensége bátorította fel arra is, hogy az egyes és többes számot szabadon váltogassa:

Szülőm buk árjai vala
Minden kedv tőlem elhala

(Panaszkodik egy mindenben szerencsétlen, de igaz lelkű ember.)

De ha legkedvesebb szabadságod nincsen
Bár kezed, lábaid ne légyen bilincsen.

(Libertas optima rerum.)

Más összefüggésben már idéztük ezt a népies archaikus részletet:

A habok mormolva verik a kőszirtot,
De ezek csufolván, mellyet ki nem irtott
Még a dühös habok mérgek s irigységek,
Ámbár akármeddig tartott dühösségek.

(Egy város leirása.)

Szenci Molnár Albertre emlékeztető régiesség:

Bár igyék a balsors Érisnek borába
Még is be nem férhet Muzsák táborába

(A poétai felvidulás.)

Most bárány képedet vedd fel
Majd farkas szinbe hevervén
És ived másra ne tedd fel
Igy bokros buba kevervén...

(Lurida sub dulce melle venena latent.)

Ez a versszak már annyira régies ízű, hogy azt is hihetjük: egy régi verseskönyv ihlette.

A felnőtt Csokonai a népi fordulatokat és a régiességeket egyaránt biztos stílusérzékkel használja. De ebben segíthette kezdetben a diákverselés kényszere is. Három évvel a Zöld codex lezárása után már elkészülhetett Szuszmir meséje, a magyar irodalom első hiteles népmese-lejegyzése, amelyhez foghatót még a mult század második felének gyüjtői is alig írtak le. Igen nagy a színvonalkülönbség a propositiók népiessége és Szuszmir meséje között, viszont az időbeli távolság olyan rövid, hogy szükséges volt ezt a kapcsolatot is megemlítenünk. Megint csak előtűnik itt Csokonai ifjúkorának legfontosabb sajátsága: a tüneményes fejlődés.

3. Verstechnika

A nehezen született vers gondolatai — ~~mint láttuk~~ — erőltetve követik egymást. Ez a szerkezetén, gondolatfűzésén is meglátszik.

A *reggelről* írt vers végesvégig csak egy gondolatkötést használ: mely, melyet, melynek, melyen. A *Quem dii oderunt praeceptorem fecerunt* hosszú, körmondatszerű gondolatláncba gabalyodik bele, előre és visszautaló *ha, hogy* és *mely* kötőszókkal. Az ilyen versben az utolsó sor nem befejezés, csak a gondolathalmaznak félig-meddig sikerült megszakítása.

Fejlettebb forma ennél a párosrímű tizenkettős sorpároknak, mint a gondolatok és képek egységeinek lazább egymásmellé rakása. (A békesség. A gazdag.) Ez a kapcsolás már feltételezi, hogy minden sorpárban van valami életrevaló, szemléletes kép, vagy találó gondolat.

Elmultak a hadak, már megnémulának
Gyászos harsogási Mars trombitájának.
A halált menydörgő ágyuk nem ropognak,
A puskák s köszörült kardok nem villognak.
Maga a dühösség, a hadak magzatja,
Fogva van, sok ezer vaslánc szorongatja.
Az arany békesség templomát megnyitja.
Újul szakadozott oltárán kárpitja.

(A békekötésre.)

A következő sorokat itt is a *hogy* kötőszó sorozata kapcsolja össze, de minden sorpár mégis önálló egység.

Az egész versre kiterjedő tudatos szerkezeti elképzelésre legjobb példa a *Konstanczinápoly* átszerkesztése, ~~amelyről már beszéltünk~~. A laza szövésű első változatból és az élesebb tartalmú, egységes toldalékból kellett új versegységet építeni, a részek felcserélésével. A kapcsolást azzal a sorpárral erősítette, amely az első változatban megbújt a többi részek közt, de eszmei kiindulást adott az egész vers újjáalkotásához.

Korai verseiben sokkal gyakoribb a közölés és a hozzá hasonló mondatszerkesztés, mint később. Ez lehet a zsoltárok verselésének nyoma is, de sokkal inkább a leoninus-divat hatása. A leoninus maga szüli a közölést, anélkül, hogy a versírónak gondolkoznia kellene a mondat szerkesztésén:

Nem fél mérgétől, Basiliscus erős erejétől,
Nem fél, nem hátrál, módot ölésre talál.
Cerberus orditson, harapó fogakat vicsoritson,
Még is ez ellene áll, véle erőre kiszáll.

(A virtus a legbátorságosabb kőfal.)

A tizenkettős sorokban már nagyobb a távolság a két rímelő szó között, különlegesebb, ritkább a közölés:

Egy magos kőszikla a habok mérgétől
Őrzi e kies helyt éjszak hidegétől.

(Egy kies kert leírása.)

A palotájára mesterség cifráját
Tékozlá a szépség rá a frizuráját.

(Egy város leírása.)

A megmosdott nap az, aki mindeneket
Táplál sugárival minden embereket.

(Az álom leírása.)

Nagyabb, strófaszerű egységbe fogja a tizenkettősöket távoli ismétléssel:

Ó asszony s szerencse, minden pontba fordul.
Nem sok, akár vigan légyen, akár mordul.
Azért hát, barátom! bár szived rettentse,
Meg ne rettenj tőle; ő asszony s szerencse.

(A szerencse.)

Ez már a *Farsang búcsúszavai* strófaszerkezetének előkészítője is lehet. Még távolabbi refrénszerű ismétlése egy sorpárnak:

Jer barátom minden unalmat üzzünk el
Az ujboron vidám beszélgetésünkkel.

(November.)

A rímelésnek többféleképpen befolyása van a vers mondatainak szerkezetére.

A Csokonai nevében burjánzó későbbi kollégiumi verselésnek kibírhatatlan modorossága volt a rímkovácsolás. Ezzel a gúnyos megjelöléssel Kovács Józsefet (nem Csokonai volt tanárát, hanem „ama pátkait") illette az utókor. A „kovács" rímelésnek két feltűnő példája van Csokonai versei között: az *Oskolai vakáció* és a *Szücs Sára koszorúja*. A második nyilvánvalóan késői, tudatos paródia. Az előbbi iskolai versnek látszik, de nagyon meglehet, hogy ezt is játékból csinálta préceptor korában, elrettentő például tanítványainak.

A rímkovácsolás egyhangúsága annak a helyes szabálynak rossz alkalmazásából származik, amelyet Csokonai így fogalmazott meg verstanában: „Gyönyörű változás esik e sarkalatos szókban, mikor azok különböző részei az orációnak; mikor felteszem, az egyik sarkalatos szó verbum, a másik nomen, vagy adverbium stb." (A magyar verscsinálásról közönségesen.)

A „gyönyörű változásnak" ebből a szabályából „dísztelen egyformaság" lesz, ha örökké úgy használják, hogy az első sor végén valamilyen névszó van, s erre üt rá a rímelő sor, hasonló végződésű igével.

Hát míg Mars vitézi a vérengző hadnak
Halálos mezején a vérbe izzadnak.
S a füstből eredett éjjelt hozó ködnek
Közepén egymással izzadva küszködnek,
Vagy míg Palinurus a zajos tengeri

Habok közt a kormányt két kézzel tekeri
'Es mig a nemzetek kividorult s deli
Egének oszlopát ősz Atlas emeli
Addig az álomra ingerlő pásitnak
Zöldellő bársonyán a Musák ásitnak.
(Oskolai vakáció.)

Nincs benne ez a vers a Zöld codexben, ez is megerősíti, hogy a rímkovács enjambement-ok halmaza tudatos csúfolódás. Enjambement-t később is csak kivételesen használt, többnyire idegen versformában.

Fiatalkori verselése *aránylag* azért könnyebb, mert legtöbbször megelégszik az azonos ragozású szók rímelésével, s nem keres minden-áron meglepő rímeket. Van verse még később is, amelynek minden ríme ragismétlés. A Szüntelen közel van a halál-ban: szépségét — ékességét, csüdálod — utálod, hagyatott — bizatott, stb. Még a Dorottyában is sokszor ilyen tiszta rímeket sorjáztat: módosság—pajkosság, nyelvünkkel—nemzetünkkel, lakhelyeden—szépségeden, nemességed—téged.

De van egy időszak: a Zöld codex évszak-verseiben látjuk nyomát, amikor mesterrímeket akar összeválogatni. Munkamódszere ilyenkor félig-meddig formális. Átgondolja a témából adódó, frappáns rímet ígérő szavakat; például az Ősznél a szüret és gyümölcsszedés szakkifejezéseit: lőre, bakar, körtvély. Rímet keres rájuk: előre, takar, kevély — s a kész rímekhez épít hozzá versSorokat.

Hasonlóan előre elkészített rímek a *tél*-ben: derek—puderek, papucs ma—kucsma, bora—cimbora, ártja—kártya.

Ez már nem a kezdő verselő kényszerű formalizmusa, hanem éppen ellenkezőleg: a fölényes verselő cicázása a témával. A Zöld codex nagyszerű verseivel szinte egyidőben alakul ki Csokonai költészetében bizonyos verstechnikai formalizmus. Tetőpontját azokban a németből fordított versekben éri el, amelyeket Nagy Sámuel közölt Sander-fordításában.

Már szinte a századvég (a 19!) francia formalistáinak túlfinomult modorában verselt:

Gyengén leheg, alig piheg, tán már elszenderedett
Minden erdő, forrás, s ferdő álomba keveredett
Azt mint rengő, a kerengő patakok ugy altatják,
A viz pereg, zörög, csereg; a fák csak ugy hallgatják.
Az erdő kong, hol e cseng bong a köveken, s hortyognak
Suhogási, suttogási a szellőknek suttognak.
A mezőkön, s legelőkön cseppjei a harmatnak,
Az ösztövér földre kövér áldásokat hullatnak.

Sem a versformát, sem a belső rímek halmozását nem a német szövegből vette. Ott mindössze ennyit talált ezekhez a sorokhoz:

Der Wind durchweht vom Abendwinde
Rauscht sanft, die Quelle fliesst gelinde,
Und segenreicher Thau
Tränkt Feld und Au. —

De nem találhatta alapját Sander versében ezeknek a soroknak sem:

Forrnak a sok gyors munkások a csendes kunyhók felé,
Ott a sok lom, s majd az álom hogy fullasztja mind belé.

Az estve és *Konstanczinápoly* költője hiába fogott bele a formalista költői feladatba, hogy különc versformákba önti egy lapos német vallási könyvek (Isten jósága és bölcsesége a természetben) szentimentális verseit — nem sikerült neki valódi formalistává finomodnia.

A kunyhók álombamerült népének nehéz lélekzetvétele ide is elkísérte.

Ez már a formalizmussal vívott küzdelem egyik jelensége, amely új fejezetet nyit Csokonai fejlődésében.

* * *

A Zöld codex tehát diákkori versek gyüjteménye. Nagy költőink közül Csokonai az egyetlen, akinek nagy számban maradtak fenn gyermeki verspróbái. Egyedülálló dokumentum ez a kötet: írója három-négy év alatt fejlődik versfaragó kisdiákból jelentékeny költői egyéniséggé, s újabb három-négy év alatt a magyar felvilágosodás legnagyobb költőjévé.

Az iskolai költészettan keretei között, szokványos gondolatok kezdetleges megfogalmazásával kezdte Csokonai is a versírást, mint többi diáktársa. Személyes élményei és az akkori Debrecen társadalmában szerzett tapasztalatai segítették, hogy az iskolás sémákat áttörje.

A közhelyszerű eszmék merész egyéni gondolatokká fejlődnek verseiben — a hagyományos, elkoptatott kifejezőeszközök élő, újszerű formákká.

A Zöld codexben foglalt verseket korábbi keletkezésűeknek kell tartanunk, mint az eddigi Csokonai-kronológiák. A codex eredeti versanyagának és toldalékainak megírása közötti évekre (1791—93) tehetjük az első epikai, szépprózai, műfordítási és drámai kísérleteket, s az első szerelmes verseket.

Tanulmányom megírásával az volt egyik célom, hogy hozzájáruljak a kritikai kiadás szerkesztésének, a Csokonai kronológia megállapításának nagy munkájához. De kísérletnek is szántam: hasonló módszerrel szeretném feldolgozni Csokonai egész költői pályáját.

DEZSÉNYI BÉLA

A NEMZETI KÖR A NEGYVENES ÉVEK IRODALMI ÉS HÍRLAPI MOZGALMAIBAN

A XIX. század elején a gazdasági viszonyok gyökeres átalakulása elkerülhetetlenné tette az egész társadalmi felépítmény megváltoztatását. „A kapitalizmus betört a feudalizmus gazdasági rendjébe — ezt nem lehetett többé meg nem történtté tenni." [1] Most már maguk a rendek követelik a reformot. Egyelőre csak közvetlen gazdasági érdekükre, a terményértékesítés kérdésére összpontosítják figyelmüket és korlátlan kereskedelmi szabadságot követelnek: a gyarmati kiszolgáltatottságot okozó közbenső vámok ledöntését. „A terményértékesítés kérdése azonban csupán egyik részlete volt a megoldandó nagy problémáknak, az általános mezőgazdasági krízis a feudális és gyarmati helyzetben levő ország egész termelési és társadalmi rendjének minden problémáját nagy erővel előtérbe állította. A válság leküzdése és a jövedelmezőség biztosítása új, intenzívebb művelési termények bevezetését és nagyobbmérvű állattenyésztést követelt, ehhez azonban *pénz, tőke, hitel s alkalmas munkaerő: bérmunkás* kellett volna, ez pedig Magyarországon mind hiányzott." [2]

Széchenyi a nagybirtokos osztályt a dinasztiával egyetértésben akarta megnyerni a reformok számára. De a feudális nagybirtok urai a fennálló rendhez körömszakadtig ragaszkodtak, s így a reform a középnemességben találta meg tömegbázisát. „E demokratizálódó reformer középnemesség politikai vezéreként Kossuth emelkedik ki... az átalakulást ő is fokozatos reformok útján kívánta megvalósítani, de a nemesség alsóbb, szélesebb rétegeire támaszkodva, mégis alulról törekszik megindítani és keresztülvinni a szükséges változást." [3] Ennek szolgálatába állítja Kossuth írott hírlapjait, majd a Pesti Hírlapot, ez vezeti társadalmi szervező munkájában, egyesületek és vállalatok alapításánál és vezetésénél.

Kossuth társadalmi szervező munkája annak a tudatos belátásnak az eredménye, „hogy nyomorúságos státusviszonyaink közt az egyesületi eszmét kell utilizálnunk mindenek felett".[4] Alapításai között sorrendben az első az 1841-ben keletkezett Iparegyesület és legnagyobb hatású az 1844-ben alapított Védegylet. Valamennyit megelőzte azonban az a társaság, amely még Kossuth fogsága idején alakult ki a Pesten központosult, baloldali és radikális nézetei-

[1] Révai József: *Magyar szabadság — világszabadság. Marxizmus, népiesség, magyarság.* 1949. 168. l.

[2] Mód Aladár: *400 év küzdelem az önálló Magyarországért.* 1951. 112—113. l. (Alához az eredeti szövegben.)

[3] Mód Aladár, i. m. 121—122. l.

[4] Idézi Kosáry Domokos: *Kossuth a reformkorban.* 1945. 47—48. l.

vel már szinte hagyományt képviselő értelmiségiek: írók, színészek és tudósok mozgalmából. A század első felének irodalmában — amely Révai József szerint Magyarországon a gazdasági élet változásaiból szükségképpen kinövő öntudatbeli változásnak főeszköze[5] — gyökerezik az az egyesület, amely 1844-ben először adja ki Petőfi összegyűjtött verseit, amelyben 1847 nyarán az ellenzék programmja megszületik és amely 1848 döntő napjaiban a pozsonyi országgyűlés még mindig habozó, alkudozó táblabíró-politikáját szavának merész felemelésével döntésre kényszeríti.

A Nemzeti Körnek és utódjainak, az Ellenzéki Körnek, majd a Radical-Körnek társadalmi mozgósító szerepét éppúgy ismerjük, mint irodalmi életünkben elfoglalt helyét. A Nemzeti Kör története összefüggően megírva mégsincs — talán azért, mert a történelmi tudományok egyes ágait mesterkélten izoláló régi felfogás hatása alatt az irodalomtörténet a Kör politikai mozgalmainak megítélésére nem érezte magát „illetékesnek", a politikai történetírás pedig irodalmi társaságot látott benne, aminek a Kör eredeti címében és alapszabályaiban valóban nevezte magát. A politikai irodalom és elsősorban a hírlapok és folyóiratok történetírója azonban elkerülhetetlenül a Kör fennállásában, majd megoszlásában, az irodalmi társaságtól a politikai társaskör s végül a minden haladó erőt mozgósítani rendelt szervezetté való átalakulásában találja meg a fejlődés egyik tényezőjét s egyben a fejlődés visszatükröződését is. Előbb-utóbb arra kényszerül, hogy a Körről szóló részletadatokat egységbe foglalja, egymással szembesítse, néhány, szinte a köztudatba belerögződött tévedést kiigazítson. A napisajtó meg főleg a divatlapok híradásai eleinte, majd polémiái a harc döntő szakaszában kezébe adják a fejlődés kulcsát. Bizonyára kár volna, ha adatainak felhasználásától visszariadna, csak azért, mert elsősorban az irodalmi vonatkozások érdeklik, — de az is helytelen volna, ha anyagát a történelmi kutatás eredményeivel meg a levéltári feltárt és fel nem tárt nyomokkal nem vetné egybe.

A Kör története 1848-ig három szakaszra oszlik, amelyek mindegyike az egyesület elnevezésében is változást hoz. Mint a hírlapok életében, itt is mindig a belső fejlődés állomásait kell keresnünk a névváltozások mögött. A különböző neveken és címeken felbukkanó pesti irodalmi, majd politikai társaságok, végül forradalmi klubok egy közös magból indulnak ki; a társadalmi és politikai viszonyok alakulása kényszeríti ki a megoszlást és az éles elvi szembefordulást; 1847-ben és 1848-ban magasabb szinten, tisztázottabb felfogás jegyében ismét egyesülésnek vagyunk tanúi, míg a márciusi napok után a haladók, a fiatalok újabb szervezetei viszik tovább a forradalom ügyét.

I.

A Körtől a Nemzeti Körig

„Abban a látszólag apolitikus, mert a cenzúra miatt nyiltan beszélni nem tudó irodalomban, amelynek élén az Athenaeum köre, Vörösmarty, Bajza, Toldy állt, részben tiltakozásul a bécsi önkény ellen, határozott fordulat következett be: elszakadás az addig túlnyomóan német műveltségtől a nagy forradalom óta elhanyagolt francia felé s ezzel egyben a polgári forradalom s részben az utopisztikus szocializmus problematikája felé is."[6]

---

[5] Révai József: *Kölcsey, Marxizmus, népiesség, magyarság.* 1949. 11. l.

[6] Waldapfel József: *Költők a forradalomban. Forradalom és szabadságharc.* 1948. 524—525. l.

A polgári forradalom eszméi annál könnyebben fértek ehhez a körhöz, mert társadalmi helyzeténél fogva is legközelebb állt a jobbágysághoz, amelynek felszabadításán múlott a köznemesi reformerek törekvéseinek sikere, a termelési viszonyoknak megfelelő új magyar társadalmi rend megteremtése, a reformkor mozgalmainak sikere is. „A jobbágyság mellett az *értelmiség* volt az, amely legjobban szenvedett attól, hogy a nemesi Magyarország zsírjába fullad és nem tud haladni. Néhány tízezer ember csak ez az értelmiségi réteg — ügyvédek és jurátusok, nemesi házitanítók, diákok, gazdatisztek, az alsó papság, a megyei bürökrácia alsó rétege — de ez a réteg volt a feudális Magyarország szellemileg legmozgékonyabb, politikailag legaktívabb rétege. A szegény nemesség fiai és a jobbágysorból, polgársorból származók keveredtek össze ebben az értelmiségben", amely „már nem a megyék nemesi gyűlésein, nem is csak a rendi országgyűlések végnélküli szónoklataiból tanulja a politikát, hanem a főváros kávéházaiban tartott társas összejöveteleken, félig titkos klubokban, egyletekben".[7]

A klubokat és egyleteket titkolózásra kényszeríti Metternich és Sedlnitzky kémrendszere. Még a Nemzeti Kaszinót is fennállása óta kémekkel figyelteték, mert — mint egy besúgó jelentése mondja — kétségtelenül az a célja, hogy hazafias közszellemet teremtsen.[8] A pozsonyi jurátusok Társalkodási egyesületének durva üldözése pedig nem hagyhatott kétséget az iránt, hogy a klubokban folyó vitákat a kormány a „köznyugalomra" veszélyesnek ítéli és mindent megtesz elnyomásukra. Az a rendszer, amely az országgyűlés alsó és felső tábláján együttülő kiváltságos rendek és azok képviselőinek tanácskozásait is bizalmatlanul szemlélte, nem nézhette jó szemmel a kisnemesek, polgárok és értelmiségiek fiaiból kikerülő irodalmi és „társalgási" egyesületek résztvevőit.

A Nemzeti Kör nem ott folytatta, ahol a pozsonyi jurátusok abbahagyták, noha azokkal már tagjainak személyén keresztül is sok szál köti össze. A galádul tönkretett Lovassyn, meg a vidéken élőkön (pl. Vukovich Sebő) kívül a Társalkodási egyesület résztvevőinek jó részét megtaláljuk később a Nemzeti Kör tagjai között.

De még kevésbbé járhatott a Kör a Nemzeti Kaszinó útján, sőt azzal már társadalmi hátterénél fogva is szembenállt. A Nemzeti Kaszinó mágnáskaszinóvá vált, ahol németül beszéltek, amelynek tagjai közé tartoztak a kormány emberei, a személynökök, az országbírák, sőt osztrák miniszterek is.[9] És mikor 1841-ben Kossuth kérte felvételét, Széchenyi maga bírta rá a kérelem visszavonására, noha Kossuth ajánlója Széchenyinek is régi barátja és fegyvertársa, Wesselényi volt.[10] A Kör már keletkezésének pillanatában szélesebb társadalmi réteghez óhajtott alkalmazkodni, amikor az évi tagsági díjat 10 forintban állapította meg, míg a Nemzeti Kaszinóban a tagdíj 50 forint volt.

De még ennyibe sem került a részvétel azokon az összejöveteleken, amelyek megelőzték a Kör formaszerinti megalakulását. A társaság eredete ugyanis 1837-re, a Nemzeti Színház megnyitásának évére nyúlik vissza. A színészek előadás után a Magyar-utca egy kis földszintes házában levő Lamacs-féle vendéglőbe jártak vacsorázni. Megyery, Szentpétery, Lendvay,

[7] Révai József: *Magyar szabadság — világszabadság.* I. m. 169. l.
[8] Takáts Sándor: *Hangok a multból.* É. n. 168. l.
[9] Takáts, i. m. 170—171. l.
[10] Kosáry, i. m. 129. l.

Fáncsy, Egressy vendéglői társaságához csatlakoztak a Pesten élő írók is, élükön Vörösmartyval. Lassan közéjük férkőzött néhány jurátus, majd egy pár ügyvéd, orvos és hivatalnok szaporította az összejövetelek létszámát, úgy, hogy a kiskocsma szűkké vált és a társaság átköltözött a Sebestyén-téri Csigavendéglő első emeleti különtermébe.[11]

Itt alakultak szabályszerűen egyesületté „Kör, irodalom és művészet barátainak egyesülete" néven. Eredetileg tehát csak „Kör" volt a társaság neve és csupán az 1843 december 10-i rendkívüli közgyűlés határozta el, hogy „jövőre nézve az Egyesület címe egyedül és minden hozzáadás nélkül „Nemzeti Kör" leend".[12] A Kör legnépszerűbb tagja Vörösmarty Mihály volt, „ő volt ennek alapítója, elnevezője, ő ügyeinek jelenleg is legbuzgóbb vezetője, elannyira, hogy a mondottakon kívül már csak igen kedves, mulattató, soha senkit nem sértő, mindent magához vonzó, példás társalgása által is valódi centruma, központja lett a Körnek". Elnökké azonban az 1841 október 10-i közgyűlés nem őt, hanem Fáy Andrást, alelnökké Császár Ferencet választotta meg. Vörösmarty a választmányi tagok sorában szerepel Bajza József, Csanády Ferenc, Egressy Gábor, Eötvös József, Erdélyi János, Fogarassy János, Garay János, Henszlman Imre, Lukács Móric, Nagy József, Simon Florent, Stuller Ferenc, Tóth Lőrinc, Trefort Ágoston és Zofcsák József társaságában. A vezetőség összetételében egészen a Nemzeti Kör megoszlásáig, 1845-ig csak annyi változás történt, hogy 1842 októberében Vörösmarty Mihály, 1843 október 12-én pedig Fényes Elek lett az alelnök.[13] A választmány később kibővült s így került bele 1844-ben Kronperger Antal kanonok, aki 1845-ben a Gyüldébe lépett át. A tagok sorában ismertebb nevek: Barabás Miklós, Beck Károly, Bérczy Károly, Bloch Móric, Bugát Pál, Csapó Pál, Deák Ferenc, Dessewffy Marcel, Egressy Benjamin, Egressy Gábor, Erkel Ferenc, Fáncsy Lajos, Frankenburg Adolf, Gaal József, Gorove István, Gyurman Adolf, Heckenast Gusztáv, Horárik János, Hunfalvi Pál, Irinyi János és József, Jósika Miklós, Kuthy Lajos, Landerer Lajos, Lauka Gusztáv, Lendvay Márton, Megyery Károly, Meszlényi Rudolf, Nagy Ignác, Ney Ferenc, Perczel Móric, Pulszky Ferenc, Ráday Gedeon, Rottenbiller Lipót, Rökk Szilárd, Szentpétery Zsigmond, Szigligety Eduárd (Ede), Szontágh Pál, Teleky László, Tóth Lőrinc, Trefort Ágoston, Vahot Imre, Vachott Sándor, Vásárhelyi Pál, Vörös Antal.[14] Túlnyomó többségükben a haladó irodalmi és politikai mozgalmakból ismert egyéniségek. Jellemzőek azok is, akik hiányzanak: a Dessewffy-családot például Marcel gróf képviseli, a későbbi utopista békeapostol, aki ezért és szocialista szimpátiái miatt kissé „a család szégyenének" számított, hiányzik azonban Aurél, a haladó konzervatívok vezére, aki

[11] Baróti Lajos: *A „nemzeti kör". Egy lap a negyvenes évek történetéből. Vasárnapi Ujság.* 1884. 346., 362. l. Reök István: *A „Nemzeti Kör" pecsétnyomója. Vasárnapi Ujság.* 1861. 42—43. l. Ferenczi Zoltán: *Petőfi életrajza.* 1896. I. 355—364. l.

[12] A Nemzeti Kör jegyzőkönyvei az Egyetemi Könyvtárban találhatók, G. 164. jelzet alatt (és nem mint Baróti nyomán Ferenczi írja, a Nemzeti Múzeum könyvtárában). Ahol az ülések dátumán kívül mást nem idézünk, mindig a jegyzőkönyv megfelelő helye értendő.

[13] Nemcsak Baróti és az ő nyomán Ferenczi i. h., de a kémjelentéseket feldolgozó Takáts (i. m. 252. l.) is tévesen Vörösmarty elnökségéről beszél. — 1842 május 19-től 1843 október 12-ig a jegyzőkönyvek hiányzanak; az 1842-i választásokról l. *Regélő,* 1842 október 6. 857. l. — Vörösmarty, a Kör alapítója és centruma: *Pesti Hírlap.* 1843. január 26.

[14] *A ‚Kör' (irodalom és művészet barátainak egyesülete) tagjainak névsora és alaprajza.* Pest, 1842.

Kossuthtal polemizált a Világ hasábjain, és Emil, a reakciós Budapesti Híradó későbbi szerkesztője.

Az 1842-ben kinyomtatott tagnévsorban már Kossuth Lajos neve is szerepel. Az 1841 október 21-én tartott választmányi ülésen pedig Gyurman Adolf még azt jelentette be, hogy „közönségesen tisztelt Hazánkfia, a Pesti Hírlap szerkesztője... jelen körülményeinél fogva a Körnek tagja nem lehet". A „jelen körülmények" jelentőségét nem tudjuk megmagyarázni, hiszen — Széchenyi ellenállása nélkül — Kossuthot valószínűleg a Kaszinóba is beválasztották volna, nem valószínű tehát, hogy a Körtől — ha csak ideiglenesen is — politikai okok miatt maradt volna távol.

A Kör pillanatnyilag sem hagyott kétséget Kossuthhoz való viszonya szempontjából. Az október 21-i választmányi ülésből Gyurman Adolf és Antal Mihály tagok személyében külön bizottságot küldtek ki, hogy Kossuthnak ünnepélyesen adják át a Kör köszönetét az általa felajánlott külföldi hírlapokért. A közgyűlések időpontját a Pesti Hirlapban teszik közzé — Kossuth újságja tehát a Kör hivatalos lapjává válik.[15]

A tagok száma az 1842-ben kiadott névsor szerint 181, 1844-ben 254,[16] „Köztük vallásra nézve: 135 római katolikus, 111 protestáns, 5 óhitű, 3 zsidó. Az összes tagok közül 69 író (ezek közt 35 tagja a m. tudós társaságnak) és 29 művész. Állapotra nézve tagjai közt van 81 ügyvéd, 6 kir. táblai jegyző, 2 orvos, 9 pap (7 rk., 2 ref.), 3 katona, 12 professzor és különtanító, 18 író, 5 mérnök, 16 kir. hivatalnok, 5 megyei, 8 városi és 8 egyesületi tiszt, 8 kereskedő, 7 városi polgár, 25 földbirtokos (ezek közt 5 mágnás). Lakhelyükre nézve: 227 állandóan Pesten, Budán és Óbudán lakik. Vidéki 19."

Ez a statisztika eléggé mutatja, hogy a társaság valóban túlnyomóan értelmiségiekből és városi polgárokból áll, társadalmilag is a reformkor leghaladóbb elemeiből. Igaz, hogy a 69 író közül csak 18 van, aki „állapotra nézve" is író, tehát tollából él — a többi nyilván a földbirtokosok és a különféle hivatalnokok sorába számítandó be. A földbirtokosok közül azonban csak 5 a mágnás — és ezek közül is névszerint ismerjük Eötvös Józsefet, Teleky Lászlót és Ráday Gedeont, akik nyilvánvalóan nem tartoznak a reakciós nagybirtokosok közé. A Regélő statisztikusa a vallás szerinti megoszlást is közli s ezzel megcáfolja a titkosrendőrség jelentését, amely szerint „a zsidók nagyon törtetnek a Körbe":[17] mindössze 3 zsidóról tud. Igaz, hogy a kereskedők és más polgárok száma aránylag nagy és 1844-től kezdve a tagfelvételre összehívott választmányi ülések jegyzőkönyveiben egyre több „pesti polgár" szerepel az ajánlottak között. A Kör tehát tudatosan a városi polgárság irányában terjeszkedik.

A Kör jelszava, amelyet pecsétjén visel: „egyesült, hogy egyesítsen."[18] „A Körnek kimondott és ki nem mondott czélja egyelőre nem vala más, mint *egyesülés egyesítés végett.* Az egyességnek először czélnak kelle lennie, hogy utóbb eszközzé váljék" — írja majd a Pesti Hírlap 1845 október 16-án. (Kiemelés az eredeti szövegben.) Az egyesítés jelszavát még Kölcsey, majd

[15] 1843. december 10. rendk. közgyűlés.

[16] *Regélő Pesti Divatlap,* 1844. január 14. 58—59. l.

[17] Takáts, i. m. 253—254. l.

[18] Reök, i. h. — A „pecsétnyomóról" hosszas tárgyalások folynak a Körben 1844. április 11-én, május 2-án, augusztus 22-én és szeptember 26-án. A pecsét Magyarország címerére támaszkodó nemtőt ábrázol, aki békeolajágat nyujt e szavak felett: „Egyesült, hogy egyesítsen".

Deák és Kossuth fogalmazták meg és tudjuk, hogy az adott történelmi viszonyok között megvolt a maga politikai jelentősége: egyesíteni a nemzet nemesi és jobbágyi rétegeinek az érdekeit.[19] „Ezen köregyesület — írja 1843 január 26-i hosszú cikkében a Pesti Hírlap — valódi mintaiskolája a magyarhoni elegyes néposztályok tömérdek fokozatának, mellynek tetejéről lenézve szédül a józan emberi fő, s talapjáról föltekintve vérzik a tiszta emberi szív. A Körnek legnagyobb érdeme abban van, hogy itt a legkülönbözőbb elemeket is inkább láthatjuk, asszimilálódva, mint más illy egyesületekben; s az egészen bizonyos népszerű színezet ömlik el . . ." Még világosabban szól a Pesti Hírlap 1844 december 8-án a Kör demokratikus szelleméről: „az áldott egyformaság s szabadság szárnyai alatt kiki tetszés szerint mulatja által napszakmáitól üres idejét."

Ez a szabad szellem, meg hogy a Körben csak magyarul beszélnek, lényegesen kevésbbé tetszik a feszülten figyelő rendőrségnek. A Kör, mondják a besúgók, azt tette céljává, hogy a nemzeti törekvések központja legyen. Az egész országgal ki akarja építeni e célból kapcsolatait. 1844 július 1-én pedig már azt jelentik a rendőrminiszternek, hogy a Kör Kossuth kezében csak eszköz, ő szaporította a tagok számát, ő hirdette, hogy az ellenzék reformeszméit a lakosság azon rétegei közt is el kell terjeszteni, amelyek politikával eddig nem foglalkoztak. Ferstl rendőrtanácsos, Lovassyék hírhedt pribékje, szerint pedig a Kör már 400 tagot számlál, akik mind az értelmiséghez tartoznak s mint írók, orvosok, ügyvédek, mérnökök nagy összeköttetéssel rendelkeznek s majdnem egyedül ők alkotják a közvéleményt s Pest megyének erkölcsi erejét. A Kör írótagjai röpiratokkal, újságcikkekkel a liberális alapelveket terjesztik. A Kör tagjai 1845-ben Deák Ferencet akarták Pest megye követének megválasztani, s bizonyára meg is teszik, ha maga Deák nem tiltakozik. Befolytak a komáromi választásokba is: Perczel vezetése alatt fiatalembereket küldtek oda, hogy korteskedjenek. Mikor jelöltjeik még sem nyertek többséget, a bukott jelölteket Pesten fáklyászenével fogadták.[20]

A kémjelentések nyilvánvalóan sok túlzást tartalmaznak, hiszen a besúgók minél jobban igyekeztek kiérdemelni bérüket. Az egykorú hírlapokból is megállapítható azonban, hogy különösen a „journal-olvasás" közben élénk politikai vitákat folytatnak a Kör tagjai. „Az olvasószobában sokszor éles észrevételeket tesznek a journálvilág, különösen pártcsatáink mozgalmai felett, sőt ha leghíresebb disputáló athletáink szállanak a síkra, a nagy zaj és követelő pattogás miatt minden csendesebb természetű tagtárs kénytelen háttérbe vonulni. Kik az irodalom csatamezején keményen összeütközének, azok egymás irányában itt is megtartják ellenséges állásukat . . ."[21] A journal-olvasás kezdettől fogva nagy szerepet játszott a Körben: ajándékozás vagy előfizetés útján egyre több belföldi, de külföldi hírlapra is tettek szert. Még 1841-ben ajánlotta fel Kossuth a Freyhafen, a Hamburger Börsenhalle, a Telegraf für Deutschland, az Ausland, a Leipziger Allgemeine Zeitung, a Deutsche Vierteljahrschrift, a Galignani, Messenger és Messager című hírlapokat. Példáját még ugyanakkor[22] követték Vörösmarty a Jelenkorral, Gyurmán a Pesti Hírlappal. Elsasser az Orvosi Tárral, Bajza az Athenaeummal,

[19] Révai, i. m. 359. l.
[20] Takáts, i. m. 253—261. l.
[21] *Pesti Hirlap*, 1843. január 26.
[22] 1841 október 21-i választmányi ülés.

Török és Kacskovics a Magyar Gazdával. 1841 novemberében már az összes magyar lapokra sürgetik az előfizetést, különösen az Erdélyi Híradóra, tekintettel a kezdődő erdélyi országgyűlésre. 1845 november 22-én nagy lelkesedéssel határozzák el a francia demokrata lapoknak: a Constitutionnel-nek és a National-nak a járatását. A könyvtár gyarapítására 1843 december 3-án 100 forintot fordítanak; a Kör írótagjai rendszerint átengedik műveik egy-egy példányát. Szabályozzák a könyvkölcsönzést is, a hírlapkölcsönzést pedig eltiltják.

Hírlapok és könyvek olvasása és megvitatása, irodalmi közvélemény kialakítása szorosan összefüggött a Kör politikai törekvéseivel. Az „irodalom és művészet barátainak egyesülete" azonban kellett, hogy még egy lépéssel tovább menjen és valóban — amint szervezete és főleg anyagi körülményei megengedték — áttért az aktív irodalompártolásra is. Mindjárt legelső cselekedete ezen a téren megmutatta, hogy irodalompolitikai szerepét jól fogta fel: Petőfi verseit adta ki. A Kör első korszakának ez a legismertebb fejezete, ez szerezte számára a legnagyobb dicsőséget az irodalomtörténet ítélőszéke előtt, úgy, hogy felesleges róla bővebben szólanunk.[23] Itt csak azt hangsúlyozzuk, hogy az irodalom- és művészetpártoló tevékenység a Körben állandó viták és kezdeményezések tárgya volt, — rendszerint azonban pénzhiány miatt nem ment túl egyesületek és társaságok támogatásán. 1842 január 20-án egy-egy részvényt jegyez a Kör a Kisfaludy-társaság és a műegyesület részére. Az 1845 február 21-én Pest megyéhez intézett beadvány választmányi ülésen elfogadott fogalmazványa szerint támogatták még az Ipar-, Kisdedóvó- és Hangász-egyesületeket. 1842 május 19-étől kezdve vasárnap délelőttönkint felolvasó üléseket tartanak. Az első jelentékenyebb lépés azonban ezen a téren Nemes Pál szobrászművész külföldi útjának támogatása. Ezzel kapcsolatban az 1843 december 10-i rendkívüli közgyűlésen határozatot hoztak, amelyben „most és mindenkorra kimondá az egyesület azon elvet, hogy bárminémű olly vállalatokban, mellyeket közhasznúaknak és üdvöseknek lenni elösmert, szellemileg, minden anyagi hozzájárulás, kezesség vagy jót állás nélkül czimét és pártfogását adhatja." Maga a támogatás aláírás és egyéni megajánlások útján történik. Ugyanezt az eljárást alkalmazzák majd Petőfinél is. Az ügyet előbb kiadják bírálatra egy kijelölt bizottságnak; a bizottság elnökének, Török Jánosnak jelentése alapján Nemes megkapja két évre az aláírási íven biztosított évi 277 forintot, noha Ferenczy szerint, akinek véleményét kikérték, „az említett ifjúban van ugyan talentum, de estheticai tehetség nincs".[24]

Az 1844 január 23-i választmányi ülésen Fényes Elek tesz indítványt, hogy irodalmunk haladásának gyorsítása s az olvasóközönség szaporítása végett felhívást intézzenek az összes „a két magyar hazában létező olvasó, cassinói vagy bár mi néven nevezendő" egyesületekhez, hogy a Körhöz beadott s ott megbírált kéziratok kiadása iránt hozzájuk gyüjtőíveket küldhessen.[25] Csanády Ferencet megbízzák az egyesületek összeírásával, Ágoston Józsefet pedig a felhívás megszerkesztésével.

---

[23] Ferenczi, Baróti i. h. Ferenczi. *Versek I.* 1844. *Petőfi-Múzeum.* 1893. 8—16. l. Takáts, i m. 254—255. l. A Petőfi-kiadással és az irodalmi mozgalmak támogatásával kapcsolatban l. még az 1844. január 20., március 27., április 11., május 11-i ülések jegyzőkönyveit.

[24] 1844. január 1. választmányi ülés.

[25] Ferenczi, i. h. — 1844. január 23 választmányi ülés jegyzőkönyve.

A felszólítás szövege március 27-én még nem készült el, csak április 11-én, de még májusban sem küldték szét, mert kinyomatását a cenzúra megakadályozta.[26] De a Fényes indítványára hozott határozat szolgált alkalmul arra, hogy Vörösmarty javaslatára május 11-én elhatározzák Petőfi verseinek kiadását.

Még egy kéziratot nyujtottak be a Körhöz bírálat és kiadás végett: Szokolay István: Czéhek és ipar szabadság című munkáját. Ezt Fényes, Lukács Móric és Csanády Ferencből álló hármas bizottságnak adták ki bírálatra, de a bírálók jelentést nem tettek.[27]

1844 június 2-án jelenti a Pesti Hírlap, hogy a Nemzeti Kör Nemzeti Zenetár című kiadványsorozatot is indított. Az első füzetben Rózsavölgyi Márk zeneműveit gyűjtötték egybe, elsősorban azért, hogy a kiöregedett művész szűkös anyagi viszonyain segítsenek. A zenetárt kiadó köri bizottmány elnöke és pénztárosa Vahot Imre. Havonkint egy-egy 3 íves füzet megjelenését tervezték, a Honderű azonban csak 1845-ben ad hírt a második füzet megjelenéséről.[28]

A Kör működését a kormányhatóságok nem nézték jó szemmel. Mint láttuk, közvetve, a cenzúra útján, megakadályozták irodalompártoló munkájának kiterjesztését is. 1844-ben már a közgyűlés időpontjának közlését sem engedik meg az újságban.[29] Az 1843 október 15-i közgyűlésen elhatározzák az alapszabályok és a névkönyv újbóli kiadását 300 példányban — csakhogy a cenzúrahivatal még 1844 március 12-ig sem adja meg az engedélyt. Összefügg ez nyilván azzal is, hogy a Kör sohasem terjesztette fel alapszabályait jóváhagyásra; amikor 1842 június 13-án ez a kérdés felvetődött, a többség úgy döntött, hogy „maradjon az egyesület az eddigi rendeletek mellett". Tehát ugyanarra az álláspontra helyezkedett, mint Deák Ferenc Zala vármegye 1845 március 4-i közgyűlésén:[30] csak a közkereseti társaságok bejelentését rendelik el az 1840-es törvények, de még azoknak a működését sem kötik jóváhagyáshoz. Máskülönben bármily egyesület szabadon, jóváhagyás nélkül működhetik.

Deák beszéde már a hivatalos gépezet általános támadása ellen védekezik, amelyet az, az egyesületek ellen, 1845-ben indított. Egy rendelkezéssel valamennyi egyesület alapszabályainak, valamint keletkezésük és célkitűzésük ismertetésének bekérésére szólítják fel a megyéket. Erre a rendeletre a Kör is kénytelen válaszolni 1845 február 21-én. A rendelet kiadására azonban nem a Kör, hanem a Védegylet egyre „veszélyesebb" tevékenysége szolgáltatott ürügyet.[31]

Részben Kossuth személyén keresztül, részben saját célkitűzéseinek megfelelően a Kör a Védegyletet is élénken támogatta. 1845 május 16-án az igazgatóválasztmány kimondta, hogy „az Egyesület, valamint eddig, úgy termeit

---

[26] Május 7. közgyűlés. Ferenczi úgy tudja, hogy a felhívásokat szétküldték.

[27] Máskép a jegyzőkönyvekben nyoma lenne. A kéziratot a május 11-i közgyűlésen nyujtották be.

[28] 188. l.

[29] Május 7. közgyűlés jegyzőkönyve.

[30] *Deák Ferenc beszédei.* 1829—1847. Összegyüjtötte Kónyi Manó. 1882. 140—141. l.

[31] V. ö. 1844. március 12., május 7. és augusztus 22-i ülések jegyzőkönyvét. Az alapszabályok felterjesztéséről Orsz. Levéltár, Helytt. 1845. 4—1. A Védegyletről, Kosáry, i. m. 313. l. Takáts, i. m. 258—259. l.

ez után is minden a haza s emberiség javát szolgáló egyesületnek örömmel megnyitandja, megnyitni nemes kötelességének érzendi". Mindenkor szívesen látja pedig a népkönyvkiadó és a nevelési társulatot.

E határozatban a Védegylet névszerint említve nincs, mégis nyilvánvaló, hogy reá is vonatkozott. 1844 október 13-án — egy héttel a Védegylet pozsonyi alakuló ülése után — nagy hangverseny volt a Körben; nők is voltak jelen, mégpedig igen nagy számban, több mint százan, akiket Vahot Imre felszólított a Védegylet támogatására. Utána lakoma következett, s itt Vörösmarty szólította fel a jelenlevőket, hogy idegen szövetet és ruhát ne vegyenek, külföldi bort ne igyanak, külföldi szivart ne szívjanak.

A Kör helyiségeiben rendezték a Védegyleti bálokat.[32] Ezek, valamint az évről-évre megtartott „köri bálok" valóságos tüntető felvonulások voltak a magyar beszéd, a magyar zene és tánc, valamint a nemzeti viselet mellett. Az 1845 január 23-i köri bálon ezerhatszázan vettek részt; igaz, a Pesti Divatlap szerint sokan beszéltek németül és a magyaros ruhákban is volt kifogásolnivaló. A cél tehát nyilvánvalóan a honi öltözet és a magyar nyelv propagálása, amelyre a bálok útján a nőket igyekeztek minél nagyobb mértékben megnyerni. Lehetetlen minden részletében követni ennek a társadalmi aprómunkának a mozzanatait; pedig mindez a Védegylet mozgalmát támogatta, a nemzeti ipar védelmét kitágítva a mindenfajta külföldieskedés elleni harccá. Mindezt a divatlapok élénk agitációja kíséri: élükön Vahot Imre nyujtja át a bálok kisnemesi hölgykoszorújának a saját ízléséhez szabott fellengző elismerést: „A nemzetiség és a honszerelem napja nagyobb hatással, éltetőbb, elevenítőbb erővel kezd sütni korcsulásnak indult fajtánk kebelére, s im az idei vigadó tündérkertében szebbnél szebb virágbimbók fakadának ki, fölékesítve nemzetiségünk friss, eleven színeivel, eltelve a honszerelem kedves illatával... a mennyiben e bájvirágok, lelkesebb honleányaink egyedül az édes nemzeti nyelven társalogva, leginkább nemzetit lejtve s nemzeti ruhába öltözve, egészen magyarokká lettek... honszerelmök védszárnyai alá véve a honi ipart, az önmegtagadás, a nélkülözés nemes indulatával s a cudar korcsok gúnymosolyai dacára is a kötelességteljesítés büszke önérzetével viselék magukon azon belföldi egyszerű kelmét, melly azelőtt a külföldies fényűzés miatt nem hogy nyilvános helyeken, de még az úri világ házi köreiben is legfölebb a szolgáló leányokat takará. És ime most, lelkes úrhölgyek! tinmagatok levétek szolgálói a honnak, mellynek szolgálatában híven élni, becsülettel meghalni, a legnagyobb dicsőség s legédesebb földi gyönyör!"

Ugyanígy a hazafias, ellenzéki szellem táplálását szolgálta a Kör a magyar zene érdekében tett lépéseivel is. Nemcsak Rózsavölgyi dalainak összegyüjtése, de a Bihary-féle cigánybanda szerződtetése[33] sem volt véletlen ötlet eredménye: a magyar dal forradalmasító hatása abban az időben vált igazán elevenné, cigányzene és magyar nemzeti zene azonossága még nem volt kétséges. A Honderűből tudjuk, hogy „a cigányzenét teljesen honosítandó, városunk hatósága több keleti faju muzsikusnak pesti lakói jogot osztogatott". És — ne felejtsük el — 1848 március 9-én este ugyanez a Bihary-féle zenekar játszotta a párizsi forradalom hatása alatt először nyilvánosan a Marseillaise-t.

---

[32] Baróti, i. h. — V. ö. Vahot Imre *Emlékiratai* (1881). 198. l. — *Regélő*, 1844. febr. 11. — *Pesti Divatlap*, 1845. január 5., január 9., január 19., január 28., február 6., március 6.
[33] *Honderű*, 1845. december 2. II. 437.

A társasági szervezés aprómunkája is mind egy cél felé mutat: a Kör bálok és zenekarok szervezése közben sem vesztette szem elől igazi hivatását. Egy új erjedés ereje lendíti át azután teljes erővel abba az irányba, amely már a forradalom felé vezet.

II.

Nemzeti Kör — Pesti Kör — Gyülde

A Nemzeti Újság jelentette elsőnek 1845 október 7-én, hogy a Nemzeti Körben meghasonlás támadt. A tagok többsége az egyesület székhelyét az országúti Kunewalder-házból az úriutcai Horváth-házba akarta áttenni. A kisebbség, élén Fényes Elek alelnökkel, a költözést ellenezte, a Nemzeti Körből kilépett s egy hét mulva elhatározta, hogy Pesti Kör névvel újjáalakul.

Bár már eleve gyanús egy kissé, hogy a főpapoktól támogatott Nemzeti Újság, a klerikalizmus közismert szócsöve az, amely a legélénkebben tájékoztat a Körben kitört válság mozzanatairól — egyelőre higgyük el, hogy a szakadást egyedül a Kör helyiségváltoztatása okozta. De majd feltárulnak a mélyebben fekvő okok is.

Az előző fejezetben elmondott események nagyrésze már nem a Kör első szállásán, a Csiga-vendéglő fölötti szűk különteremben zajlott le. 1842 február 14-én elhatározta a választmány, hogy más helyiséget keres és április végén már valóban megnyitotta új termeit a Hatvani-utcára és Kerepesi-útra szögellő díszes Heinrich-ház első emeletén.[34] Itt már tekézni is lehet, míg a Csigában csak sakk és dominó járta. Kártyázni nem szoktak a Körtagok sem előbb, sem utóbb — mondják dícsérőleg az egykorúak.

De a költözködési hajlandóság ezzel még nem nyert kielégülést: 1844 március 12-én már ismét új szállás, az országúti Kunewalder-ház mellett dönt a rendkívüli közgyűlés, október 13-án pedig be is költözik a Kör. Az új házat fényes ünnepséggel avatja fel, amelyen Schodelné a Szózatot, Laborfalvy Róza a Szép Ilonkát szavalja, majd a nemzeti színház kara adja elő Garay „Köri kördalát" Erkel zenéjével. Zárszóképen Vahot Imre a Védegylet pártolására buzdítja a jelenlévőket,[35] ez utóbbi beszédre már utaltunk.

1845 szeptember 14-én azután rendkívüli közgyűlésen újabb költözködést határoznak el, mégpedig az úriutcai Horváth-házban óhajtanak helyiséget bérelni, mert ez a város szívében fekszik, míg a Kunewalder-ház a külvárosban. Szeptember 28-án azonban Fényes aggódva jelenti a választmánynak, hogy mindeddig semmi sem történt a költözés ügyében, a Horváth-ház tulajdonosa az egyesület hozzá intézett levelét válaszra sem méltatta. Külön bizottságot küldenek ki, amely megállapítja, hogy a helyiség még 4 hónapig el van foglalva, hogy jelenlegi állapotában használhatatlan és hogy a bért előre kellene fizetni, ami a Kör jelenlegi anyagi helyzetében lehetetlen. Ennek ellenére az október 4-re újból összehívott rendkívüli közgyűlés többsége megint a költözés mellett dönt. Az igennel szavazók közt volt többek közt Vörösmarty, Vállas Antal, Irányi Dániel, Eötvös József, Irinyi József — nemmel szavazott Török János, Garay János, Erdélyi János, Fényes Elek és Illucz Oláh János, a Nemzeti Újság szerkesztője. Az összes szavazatok száma:

[34] *Regélő Pesti Divatlap.* 1842. április 28., július 17.
[35] Baróti, i. h. — Garay János: *Összes költeményei.* 1862. 81—82. hasáb.

64 igen, 25 nem. Az ülés végén Fényes Elek lemondott, azzal az indokolással, hogy hivataloskodásának ideje lejárt és hogy a tisztújító közgyűlésen nem tud megjelenni.

Tíz nap mulva pedig, október 15-én az alig két hete lakhatatlannak nyilvánított Horváth-házban már megtartják az első közgyűlést. Tudomásul veszik Fáy András lemondását, melyet betegségével indokol, köszönetet szavaznak neki a Kör érdekében 1839 óta kifejezett munkájáért és megválasztják az új tisztikart. Elnök: Teleky László, alelnök Holovich Boldizsár, városi tanácsos, jegyző Reök István.[36]

A kisebbség, amely látszólag kizárólag pénzügyi okokból ellenezte a költségesebb helyiség bérbevételét, megmarad a Kunewalder-házban s itt új egyesületet alakít Pesti Kör névvel. Elnökké Ráday Gedeont, alelnökké Fényes Eleket választották.

Fényes Elek tehát, aki lemondását hivatali ideje lejárásával, meg más elfoglaltságával is indokolta, az új egyesületben újra elvállalta az alelnökséget. A szakadást továbbra is a szállásváltoztatással, valamint a vele várható anyagi nehézségekkel magyarázzák: „. . . a többség, mely a szállásváltoztatást elhatározá, nagyrészben egyéves tagokból állott, kiknek kötelezettsége (t. i. tagdíjfizetési kötelezettsége) szeptember végén megszünt s kik újra még nem kötelezék magukat. Következéskép szavazatjoggal nem birtak és mégis szavaztak s a hároméves tagokat, kiket a kötelezettség súlya leginkább nyomna, diadalmasan leszavazták. Kitünt továbbá, hogy a mostani szálláson maradás esetén 600 frt tiszta fölösleg maradna, az alapszabályok értelme szerint valamely közhasznú célra fordítható, kiköltözés által ellenben kétezer forinton túl fogna a társaság terhelletni, melly összveg természetesen leginkább a leszavazott hároméves tagokat nyomta volna . . .“ Látszólag tehát kizárólag a költségtöbblet riasztotta vissza a kisebbséget és különösen a régebbi tagokat, akik anyagilag nagyobb áldozatot hoztak a Körért. Az egyik lap szerint olyan tag is szavazott a költözés mellett, akinek a szavazásra egyetlen jogcíme volt: az, hogy tagdíjat még egyáltalán nem fizetett.

Mindez azonban nem volna elég magyarázat még akkor sem, ha a költségeket illető kétségek teljesen alá lettek volna támasztva. A valóság azonban az, hogy a kisebbségben maradtak által alapított Pesti Kör kénytelen volt új bútorokat vásárolni, meg azután kevesebb tagja is volt s ezért a tagdíjat mindjárt a kétszeresére kellett emelnie. Kissé különös módja a takarékosságnak.

A heves hírlapi polémia során, amely a megoszlott Kör körül kitört, lassan-lassan azután más indokok is merülnek fel. Itt mindjárt említsük meg, hogy az egész sajtóból kizárólag a Pesti Hírlap foglalt kezdettől fogva egyértelműen az újjáalakult Nemzeti Kör mellett állást; valamennyi többi lap, a Nemzeti Újsággal és a Budapesti Híradóval, tehát a konzervatív reakció bevallott orgánumaival az élén a disszidensek, azaz a Pesti Kör pártján álltak.

Hosszú cikkben magyarázgatja a szakadás okait a Pesti Divatlap október 16-i száma. Az új, 12 szobás helyiség helyett a régi, 6 szobással kellett volna beérni, és a megtakarított pénzt inkább a Kör „magasabb szellemi céljainak előmozdítására“ költeni. Ez eddig nem új. De azután így folytatja: „A Kör alakulása első éveiben nagyobbrészint oly férfiakból állt, kik részint

[36] A jegyzőkönyveken kívül l. *Honderű*, október 7., október 21. *Budapesti Híradó*, október 12., október 16. *Nemzeti Ujság*, október 7., október 14. *Pesti Hirlap*, október 9.

írók és művészek, részint az irodalom és művészet iránt érdekelve . . . minden szépet és közhasznut előmozditani buzgólkodtak. És ez így volt még akkor is, midőn a Kunewalder-házba költöztünk. Itt azonban ugyszólván semmi szigoruhb ügyelet nem lévén az ujon ajánlott tagok választásában, csak hogy a szám növekedjék, mindenkit vegyesen befogadtak körükbe . . . számos oly közönyös lelkü tagot is, kik közt többen nyiltan kimondták, hogy ők a kört csak puszta mulatóhelyül tekintik . . . Ezen kivül több, ellenvéleményt nem türő, csupán szőrszálhasogatni, szájaskodni tudó egyén, a legingerültebb, legszenvedélyesebb vitákkal fertőzteté meg a tanácskozásokat . . ." Az Életképek október 18-i számában a bajok okát abban látja, hogy a Kör alapszabályainak minden pontját meg lehetett változtatni s meg is változtatták, beleértve azt is, amely az „irodalom, művészet és minden közhasznúak" pártolását mondta ki az egyesület céljául. Addig változtatott az egyesület önmagán, míg eredeti valójából és eredeti céljaiból semmi sem maradt.

Ez a két utóbbi cikk már egy kissé tovább megy, mint a megelőzők, és mint a szükszavú jegyzőkönyvek. Összegezzük: 1. túl sok tagot vettek fel; 2. az új tagok a csendes művészetpártolás helyett hangos vitákba kezdtek; 3. az egyesület eredeti célját nem teljesítette, nem törődött az irodalommal.

Különösen élesen nyilatkozik az irodalomellenes körtagokról a Jelenkor 1845 október 16-án megjelent Köri mozgalmak című cikkében: „A bizonyos bukás alapos félelméhez járult még azon szomoru körülmény is, miszerint az egyletet, magasb célok számüzetésével számos tagjai, mindinkább, egyedül csak játék s mulatóhelyül tekinték s nyilván kimondatott, még pedig nagy befolyásu tag által, az irodalomtul s müvészettől irtózás. Ily helyzetben — folytatja a Jelenkor — nem maradt egyéb hátra, mint hogy kilépjenek azok, kik nem ábrándra, hanem biztos valóra számítanak . . . kiknek hátuk müvészettől s irodalomtul nem borsózik."

Tehát egyesek, nem csak hogy közömbösek voltak az irodalom iránt, de egyenesen irtóztak tőle. De kik ezek? Nos, a sajtó eziránt sem hagy kétségben, a Nemzeti Újság október 31-én kimondja: „Ki olly körnek tagja s pártfogója, melly *elnökének* háta is borsódzik mindentől, mi tudomány, irodalom és müvészet, attól mást józanszerüleg, mint csak botlásokat nem is várhatni." (Aláhúzás tőlem. D. B.)

Így hát az, akinek a háta is borsódzott irodalomtól és művészettől, aki a körben a hangoskodó, ellenvéleményt nem tűrő szárnyat vezette, aki ábrándra és nem biztos valóra számított — *az nem volt más, mint az újjáalakult Nemzeti Kör elnöke: Teleky László.* És a Nemzeti Újság állitását senki sem cáfolta, a Pesti Hírlap hallgat róla.

Teleky László — maga is iró, a forradalmi magyar külpolitika egyik későbbi vezetője, aki minden valószínűség szerint következetes elvhűségéért adta 1861-ben az életét, — Teleky László az, aki megveti és únja az irodalmat.

Hihető, hogy ez a kijelentés valóban elhangzott s valószínű, hogy valóban Telekytől hangzott el. De természetesen mást jelentett, mint amit a Nemzeti Újság értett, vagy érteni akart belőle. Amikor a Jelenkor ábrándról és biztos valóról beszél, már könnyű meglátni, miről is van voltaképen szó. Az ábrándozó, vitatkozó, hangosan politizáló új tagokból álló többség mindenképen kényelmetlen lehetett azok számára, akik maguk is politizáltak ugyan, de a gyakorlatban elégnek hitték, ha ott folytatják, ahol Kazinczy és Kisfaludy abbahagyták, a nemzeti nyelv és irodalom csendes művelésénél. Akik elégnek vélték, hogy kiadták egy fiatal népi költő verseit, akiben akkor még a forra-

dalmárt talán csak sejtették, vagy nem is sejtették. A nem politizáló irodalom hirdetői, jószándékú, táblabíró-nemesek és óvatos polgárok. Ne felejtsük, nem csak Teleky, de Vörösmarty sem maradt köztük, ő is továbbment a hangoskodó fiatalokkal, az új Nemzeti Körbe. Vajjon neki is az irodalomtól borsódzott-e a háta?

Tehát az újjáalakult Nemzeti Kör a régi Kör ellenzéke, a többségre jutott ellenzék, amely átvette a hatalmat. Többségét a Pesti Kör tagjai által lekicsinyelt, hangoskodó fiatalokból, meg az új, kispolgári, kishivatalnoki és jurátus tagokból merítette, akiknek nem a vagyon volt az erősségük, ezért csak 1 évre jegyezték le a tagsági „részvényt", ahogy akkor hívták, nem 3 évre, mint a módosabbak. A Nemzeti Kör a Kunewalder-házból a haladó szellemet, a továbbfejlődés szellemét vitte magával a Horváth-ház új termeibe.

Mindez még csak sejtés, de jól megalapozott sejtés. Igazolása a társadalmi és irodalmi fejlődésben is megtalálható — abban a fejlődésben, amelyhez maga a Kör is hozzájárult, illetve, amelyet magán is szükségképpen érzett és — hiszen ezért voltak a tagjai írók — nem csak érzett, de tudatosított is és nyiltan szembefordult azokkal, akikben a tudatosodás lassabban ment végbe. 1845-ben már Kossuth Pesti Hírlapjának több mint négyéves agitációja átalakította, meggyorsította a fejlődés tempóját. S ez a gyorsulás maga is következménye, tudatosulása volt a társadalmi és gazdasági fejlődés meggyorsult ütemének. A vámfalak ledöntése Ausztria és Magyarország között már nem menthette volna meg az öt év óta még végzetesebben hanyatló feudális gazdálkodást. Kossuth — a középnemesek élén — már a védvámos és iparosító politikát hangoztatta.[37] Ennek kifejezője a Védegylet, de magábanvéve ez sem volt elég, hiszen Kossuth maga 1845-ben már észrevette ezen a nagy alkotásán a hanyatlás jeleit és néhány hónap mulva vissza is vonult tőle.[38]

És a francia eszmék betörése is tovább folytatódik, egy új csoport, új politikus- és írócsoport, a centralisták fellépésével. „A nemesi ellenzéken belül Kossuthnak a megyében a függetlenség legfőbb biztosítékát látó csoportjánál a nemesség kritikája és a társadalmi reform követelése terén még radikálisabbak azok, akik a francia viszonyokat a helyszínén ismerték meg. Eötvös és társai, a centralisták, akik Kossuthnak bécsi kívánságra történt félreállítása után átveszik a Pesti Hírlap szerkesztését, a polgári társadalmi rendre való áttérés legkövetkezetesebb és legnagyobb tudású hirdetői."[39]

A Nemzeti Kör megoszlása tehát a politikai megoszlást követi. Az ellenzéki mozgalom erősödik, de nem erősödhet meg anélkül, hogy ne állítsa szembe egymással az ellenzéken belül a határozott és a kompromisszumos politika híveit. csak az ellentét kiélezése vezethet el a végső megoldáshoz.

Hogy a politikai fejlődés mennyiben hatott a Nemzeti Körre, arra több és korábbi bizonyítékunk is van. A Budapesti Híradó írja október 12-én, hogy egyesek már 1845 elején hibáztatták a Kör részvételét a politikában, nevezetesen beavatkozását a megyei tisztválasztásokba, ahol ők vitték keresztül, hogy Nyáry Pált alispánná választották. A politikát kizárni akaró körtagok nem helyeselték, hogy a Kör helyiségeit a Nyáry-párt rendelkezésére bocsá-

[37] V. ö. Mód Aladár, i. m. 127. l.

[38] Kosáry, i. m. 320. l.

[39] Waldapfel, E. M. 525—526. l. V. ö. még Takács Mária: *Társadalmi állapotok és törekvések Magyarországon*, 1830—1847. 1909. 95—102. l.

tották.[40] Már márciusban szó van arról, hogy az alapszabályokat revideálni kell, többet kellene foglalkozni irodalommal és művészettel. Április 8-án, Fényes Elek felgyógyulása örömére, lakoma volt a Körben, hol — mint szokásos — számos pohárköszöntő hangzott el. „Vajha e toastok összegének tartalma, t. i. azon kívánat, hogy derék alkörelnökünknek sikerüljön visszahozni a körbe az összetartást és egységet, teljesedésbe menne" — írja a Honderű.

Nem kell nekünk összegeznünk az eddigieket: az Életképek december 20-i számában a Pesti Kör őszintén kimondja, hogy a szállásváltozás és az azzal kapcsolatos költségtöbblet „inkább jogos alkalmul, mint okul szolgált a visszavonulásra".

A megoszlást ezek szerint politikai véleménykülönbség, az értelmiség és a középnemesség leghaladóbb szárnyának élesebb csatasorba állása robbantotta ki. Közéjük tartozik Teleky László, az új elnök is. De még fontosabb kérdés Kossuth állásfoglalása. A kémjelentések levéltári gyűjteménye, az Informationsprotocoll szerint több tudós és nagyrészt konzervatívok maradtak vissza, de velük maga Kossuth is — míg az új helyiségbe költöztek Kossuth legjobb barátai, Teleky, Besze János, több ügyvéd, jurátus, színész, kishivatalnok és más „politikai bajkeverők" ... Miután Kossuth a megyei kérdésben a centralistákkal a legélesebben állt szemben, érthető, hogy nem tartott azonnal velük.[41] A Honderű is megerősíti, hogy a szegényebb és kevesebb tagot számláló Pesti Körnek ő ad tanácsokat a tagtoborzásra.[42] Ha a szakadást elsősorban a centralisták és a megyei rendszer híveinek élesebb szembefordulása váltotta ki, akkor szinte természetes, hogy Kossuth a Pesti Kör oldalára került. Megmutatkozott ez már az év tavaszán, amikor a Körben a bomlás első jelei mutatkoztak. Ekkor — a március 2-i rendkívüli közgyűlésen — maga Kossuth tesz indítványt az alapszabályok revíziójára, mert a Kör szerinte is eltért eredeti célkitűzésétől. Az indítvány következtében a választmányi tagok nagy része március 7-én lemond, de lemondásukat április 13-án visszavonják. És „a kör magasabb céljának minél-inkábbi elérésére szolgálható eszközök ajánlása végett kiküldött bizottmány előadása — boldogabb időre halasztatott".[43]

Sem a jegyzőkönyvek, sem a hírlapi cikkek nem fednek fel többet a külső eseménytörténetnél. De nyilvánvaló, hogy az első szakadás megegyezéssel végződött és valószínűleg a centralisták ideiglenes visszavonulását jelentette. Április 24-én ugyanis a Kör Deák Ferenc tiszteletére ebédet adott, amely után „a kedélyes, kedves társalgásu Deák Ferenc különféle érdekes közügyi tárgyak — *különösen az általa nem helyeselt pesti hírlapi centralisatióról ... értekezett*".[44]

A Deák-lakoma egyébként a nehezen helyreállított egységet kívánta nyilvánosan dokumentálni: százan vettek rajta részt, a pohárköszöntőkben Deákon kívül Eötvös Józsefet, Fáy Andrást, Kossuth Lajost és Vörösmartyt ünnepelték.

---

[40] Orsz. Levéltár. Informationsprotocoll. Ungarisch-Siebenbürgische Section. 1845. július 4.

[41] Mindenesetre téves tehát, hogy az új Nemzeti Kör „Kossuthék részvételével" folytatta működését. (Kosáry, i. m. 335. l.) V. ö. Informationsprotocoll. 1945. október 24.

[42] *Honderű*, 1845. október 20.

[43] *Pesti Divatlap*, 1845. április 17.

[44] *Pesti Divatlap*, 1845. április 24. Aláhúzás tőlem. D. B.

Kossuth tehát eredetileg a Pesti Kör hívei közé tartozott, sőt a centralistákkal szemben elfoglalt álláspontja miatt vezető szerepet vitt az új társaság megalakulásánál. Nyilvánvaló, hogy őrá is céloz a Pesti Hírlap, amikor 1845 október 16-án azt írja, hogy a szakadásban résztvevők közt „több oly férfit látunk, kiket épen szilárd kitürésökért tanultunk becsülni. S a népszerüséget — legyen az akár cél, akár eszköz — az illyen férfiaknál veszélyeztetve látni nem szeretjük".

Kossuth személye ekkor már az egész ellenzéki mozgalom központja. A Pesti Hírlap új, polgáribb szárnyat képviselő vezetői sem akarnak lemondani róla és egyáltalán nem látunk következetlenséget abban, amikor a Pesti Kör mellett kiálló Kossuthot — a Nemzeti Körben is választmányi taggá választják meg.[45] Minden véleménykülönbség ellenére mindkét kör baloldalinak tudja magát — teljes mértékben tudatossá teszi ezt egy újabb szakadás, amely végleg tisztázza a helyzetet és lerántja az utolsó leplet is a titkos mozgató rúgókról.

Október 28-án és a következő napokon, a Pesti Hírlapot kivéve, az összes lapok nagy elismeréssel jelentik, hogy a Pesti Körbe belépett Lipthay Sándor maglódi birtokos, a Nemzeti Újság „lapvezére". Mint alapító tag, nagylelkűen egyszerre 300 forintot ajánlott fel a Kör céljaira és annak ajándékozta 4000 kötetes könyvtárát is. Ugyanakkor a Pesti Kör aláírási íveket bocsátott ki új tagok jelentkezése céljából. Ilyen íveket íratott alá Lipthay is, de az övéire „több főrangúak" iratkoztak fel. A további fejleményeket a Budapesti Híradó október 30-án így adja elő: „Octob. 25-kén tek. Lipthay Sándor urnál az ő általa kibocsátott ivekre magokat alapitó tagokul feljegyzett jeles... mintegy 80 egyénnek koszoruja egy fesztelen barátságos estélyre gyűlt össze; s ugyan ezen alkalommal majd egyhangulag elhatároztatott, hogy a Kunewalder-házban maradt s ideiglenesen alakult Pesti Körtől — mivel ez irántuk mint ajánlkozott tagjai iránt bizalmatlansággal viseltetett s őket félreértéssel fogadta — külön válnak. S így magokat ideiglenesen Közhasznu Gyülde czim alatt megalakitották..." Lipthay ezt a Pesti Körnek nyilatkozatban jelentette be, amelyben hangoztatja, hogy ő „a politikai pályán nyilt pártszin s iránnyal biró egyéniség", de a Körbe nem mint ilyen akart belépni, mert hiszen az előzetes megbeszélések szerint a Pesti Körből a politika ki lett volna zárva. Persze, arról nem tehet, hogy ő kötelességének érezte, hogy minél több új tagot gyüjtsön és hogy — így mondja — „a közbenjárásom által belépendők kétségkivül többnyire conservativok leendnek, mivel magam több rokonokat, barátokat s jóakarókat számitok a conservativek, mint az ellenzékiek közt..." Különben is, számíthat-e ez, mikor — ismétli — a politikát úgyis kizárták az új Körből!

A Pesti Körnek ez azonban mégis csak sok volt. Engedett — mint Lipthay írja tovább — a Pesti Hírlap „insinuatioinak" — és úgy hiúsította meg a Lipthay-féle reakciós többség behatolását, hogy a november 1-re hirdetett közgyűlést már október 26-án — Lipthay előzetes értesítése nélkül, — megtartotta. Lipthay és hívei a közgyűlésen meg sem jelentek. Azonkívül azt is megtudták, hogy a Pesti Kör „egy igen tisztelt egyént ugyan, de bevallott pártfőnököt" jelölt elnöknek, holott az előzetes tanácskozásokon azt határozták, hogy elnök és alelnök bevallott pártember nem lehet.

[45] 1845. október 19-i folytatólagos közgyűlés jegyzőkönyve.

Röviden: a jobbratolódást a Pesti Kör is megsokallta — hiszen éppen csak az volt a szándéka, hogy balratolódás ne legyen — és Lipthayék bevonulását megakadályozta. Ezért azok új egyesületet alakítottak és így a Nemzeti Kör helyén, annak utódjaiként most már három Körünk volt: Nemzeti Kör, Pesti Kör és Gyülde. A megoszlás mögött álló politikai erőviszonyok pedig tovább tisztázódtak: az udvar — mint tudjuk — az eredménytelenül feloszlott 1843—44-i országgyűlés után elhatározta, hogy aktívabban lép fel az ellenzéki mozgalmakkal és a megyék ellenállásával szemben. Apponyi Györgyöt megtette alkancellárnak, hogy a megyékben a kormánypártot erősítse, másrészt pedig az eredménytelen országgyűlés után elcsüggedt ellenzék — a csüggedésről Deáknak több nyilatkozata tanúskodik — megoszlását felhasználja kormánypárt teremtésére.[46] Egészen bizonyos, hogy az utóbbi törekvés egyik s talán legfőbb eszköze a Nemzeti Körrel szembenálló, de hasonlóan középnemesi, értelmiségi és polgári elemeket megszervező egyesület lett volna, amely társadalmi úton összefogja a „fontolva haladók" táborát. A haladás igéretével valóban sikerült Apponyinak több volt ellenzékit is megnyernie, pl. Luka Sándort.[47] Nem látszott tehát reménytelennek, hogy az eredetileg a megyei kérdés miatt kettészakadt Nemzeti Kör konzervatívjait, vagy legalább is a „nem politizálókat" Lipthay útján sikerül a maguk pártjára vonni. Azonban a személyt rosszul választották meg: Lipthay hosszadalmas, tudálékos vezércikkeivel a Nemzeti Újságot még jobban lejáratta az olvasók előtt, mint nem sokkal tehetségesebb elődei. Másrészt pedig a terv megvalósítása túl gyors volt és így a Pesti Kör vezetői is azonnal észrevették a veszélyt. De a szándék megvolt. Már Mailáth Antal kancellár pénzalapot kívánt teremteni „a jó érzelműek adományaiból és a papi vagyon interkaláris jövedelméből, hogy egy kaszinót állíthassanak fel az irányítás végett".[48] És az Ellenzéki Kör könyvében, az Ellenőrben Deregnyei álnév alatt Kossuthtól megjelent cikkből tudjuk, hogy az általa Kreishauptmannoknak nevezett adminisztrátorok a Gyüldének tettek jelentéseket megyéik állapotáról, ott határozták meg, kit válasszanak országgyűlési követté, kit alispánná.[49] Kézenfekvő volt, hogy a szövetségest a kormány a főpapi irányítás alatt álló Nemzeti Újság táborában keresse; a konzervatívok közt ez a tábor volt a legszervezettebb. A Mozaik című Lipcsében megjelent pamflet mondja 1844-ben: „Mi a politicai pártokat illeti, nem merném állitani, hogy van csak egy is, melly a journalisticában határozottan képviselve volna, hanem ha a papi párt..." És Kossuth írja a Pesti Hírlapban 1841 december 4-én: „a Nemzeti Újságnak is van egy pártja s az ország tudja, minő párt ez". A Nemzeti Újság pártjának tömeges beléptetésével akarta előbb a Pesti Kört teljesen a maga számára „megdolgozni", s amikor ez nem sikerült, nyiltan megalapította a konzervatív társaságot, a Gyüldét.

A pártatlanságát buzgón hangoztató Gyüldéről az osztrák rendőrség bizalmas jelentése pontosan tudja, hogy célja egyesült erővel hatni az ellenzék törekvései ellenében. A Gyülde 140 becsületes konzervatív férfiút szám-

---

[46] Szekfü Gyula: *Magyar történet*, V. kötet 383—388. l.

[47] Kosáry, i. m. 330. l.

[48] Viszota Gyula: *Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal*. 1927—1930. II. köt. IX. l.

[49] Ellenőr, 1847. 269. l.

lál — mondják. Alapításánál az a meggyőződés volt az alapvető, hogy az ellenzék együttes fellépését nem lehet meghiúsítani egy konzervatív központ nélkül.[50]

Lojalitásának egyébként a Gyülde sietett bizonyítékát adni azzal, hogy — a Nemzeti Körrel ellentétben — alapszabályait azonnal felterjesztette „legfelsőbb helyre" jóváhagyás végett, mégpedig nem a megye, hanem a pesti városi hatóság útján. A jóváhagyás lassan, csak 1846 május közepén érkezett meg.[51]

A Gyülde tagjai sorában az arisztokraták, gazdag kereskedők és papok voltak túlsúlyban. A papokat kiléptették a Nemzeti és Pesti Körből s felszólították a Gyüldébe való átlépésre. A tagság összetétele, valamint a szervezés iránya már az alapszabályok értelmében megválasztott három elnök személyében is tükröződött: Ürményi József tolnamegyei főispán, Lipthay Sándor és Aigner Ferenc, a pesti kereskedői kar elnöke. A választmányi tagok között a következő neveket találjuk: Császár Ferenc (az első Kör volt alelnöke!), gróf Cziráky János, gróf Dessewffy Emil, Eggenberger Ferdinánd, Emich Gusztáv, Járy György (pesti városbíró, eredeti neve Tretter), Kállay Ferenc (a Nemzeti Újság munkatársa), Luka Sándor, Mráz Mihály (a Rókuskórház lelkésze, a Nemzeti Újság munkatársa), gróf Széchen Antal, főjegyző Illucz Oláh János, a Nemzeti Újság szerkesztője, igazgató Kronperger Antal, nyugalmazott tábori lelkész, előbb a Nemzeti Kör választmányi tagja. A tagok száma 1846-ban 403, 1847-ben 613. A tagok közt van még Lonovics József, a későbbi püspök, Tisza Lajos(!) és Sujánszky Antal. A következő évben belépettek között — Sujánszky nyomán — több konzervatív költő és újságíró: Hazucha Ferenc, Zerffy Gusztáv, Szemvey József, Vida Károly, Kecskeméthy Aurél.[52] Van egy tiszteleti tag is: Scitovszky János, a Bach-reakció későbbi hercegprímása.

Zeneszerzők, költők, írók és tudósok általában keresettek voltak Lipthayék körében, de csak kis sikerre vezetett közöttük a tagtoborzás, legnagyobb részük megmaradt a Nemzeti és a Pesti Körben, még Petrichevich Horváth Lázár is; csak a két kéteshírű irodalmi kritikus, Zerffy és Hazucha lépett be, de ők is csak az 1847-es névsorban szerepelnek először. Nagy ünneplésben részesítették házi költőjüket, Sujánszkyt, akinek Gyülde-dalát Thern Károly zenésítette meg.[53] Egy közelebbről nem ismert „sokatigérő zenetehetség" támogatására 400 forintot adott a Gyülde.[54] Végül egy „Tudomány és Irodalom" című tervezett folyóirat támogatása is szóbakerült.[55]

Legnagyobb erővel vetik rá magukat Lipthayék az ifjúság megszervezésére. Az ifjúságot a Gyülde-könyvben egyetlen név képviseli: Mészáros Károly, a kortársak szerint tehetséges szónok,[56] negyvennyolcban az Egyenlőségi Társulat egyik vezetője. Lipthay a Nemzeti Újság egyik cikkében elítélően

---

[50] Informationsprotocoll. 1845. november 21.

[51] *Nemzeti Ujság*, 1845. október 30. és november 9. Informationsprotocoll, 1846. május 19.

[52] *Budapesti Híradó*, 1845. november 6. *Pesti Gyülde-könyv*. Pest, 1846. u. a. 2. kiad. 1847. A Gyülde alapszabályai és tagjainak névsora (kézirat az Orsz. Széchényi Könyvtárban, Fol. Hung. 1217.).

[53] *Honderű*, 1847. 242. l.

[54] *Honderű*, 1848. 417. l.

[55] *Nemzeti Ujság*, 1845. november 11.

[56] Madarász József: *Emlékirataim*. 1883. 101. l.

nyilatkozott az ellenzéki ifjúságról és „Pilvax-hősöknek" nevezte őket. Erre két táblai jegyző felkereste és magyarázatot kért, mondván, hogy a táblai jegyzők is sokszor megfordulnak a Pilvaxban és igazságtalannak tartanák, ha „egy-két elvetemült egyén aljasságait az egész osztályra rónák s ez által magát a jegyzői kart vádolnák a haza és *főleg királyi személynök ő nagyméltósága előtt*".[57]

A szervilis indokolású „magyarázatkérésre" Lipthay két hosszú vezércikkben fejtette ki nézeteit az ifjúságról — hosszas és zavaros fejtegetéseinek ez a konklúziója: „bünnel terhelvék azok, kiknek tanai szerint a tekintélyek ideje lejárt, ellenben a hon drága kincse, a fiatal nemzedéknek apotheosis énekeltetik." Kossuth híres mondását idézve eléggé félreérthetetlenül megmondja tehát, kitől akarja megvédeni és óvni az ifjúságot, amelyet egyébként — az összes egykorúak tanúsága szerint — etetéssel, itatással, sőt ingyen dohánnyal csalogatnak a Gyüldébe. Igaz, Lipthayék ezt a vádat azzal utasítják vissza, hogy az ifjúságot nem a Gyülde vendégeli, hanem Lipthay (ki özvegy ember s gyermekei is meghaltak) — arról persze megint nem ő tehet, hogy véletlenül a Gyülde helyisége számára a saját lakásából engedett át több szobát s így a látszat azt mutatja, hogy az eszem-iszom a Gyülde költségére megy.[58] Szilveszter estéjén Lipthaynak a Pilvax-tól elhódított fiatalok fáklyás zenét adnak és — Mészáros Károly beszéde kíséretében — díszes albummal tisztelik meg, amelybe 60 ifjú írt emléksorokat.[59] Mészáros Károly beszédében — amelyet egy egykorú támadás szerint Lipthay készített — a következőképen tesz hitet a konzervatív politika mellett: „... soha nem szabad felednünk, hogy a nemzetcsaládi érdekek nagy szövegében a szabadság és egyenlőség csak mellékes eszmék, s alapfogalom és összetársító kapocs mindenkor a jog, mit a nemzet, népek, osztályok, s egyes emberek polgári alkujok s érdekszövetségök feltétele szül. Honnét, valamint bün, megbocsáthatatlan igazságtalanság egyesek jogait megtámadni, törvényszentesitett érdekeit sértegetni, — úgy bün és igazságtalanság a nemzetek, népek, s osztályoknak a jog aegise alatti érdekeit megtámadni, legázolni." Elrettentő például tárja az ifjúság elé a francia forradalmat; jellemző, hogy a „destruktív" demokrata eszmék forrását a francia irodalomban keresi és a lázító szerzők közé sorolja Fénelont és Bossuet-t is!

Minden forrás egybehangzóan állítja, hogy a Gyülde kísérletei az ifjúság megnyerésére csütörtököt mondtak. A rendőrügynökök azt jelentik, hogy a Gyülde 90—100 fiatalt nyert meg magának, de az ellenzék nyugodt, mert ezek közül is többen megigérték, hogy a „döntő pillanatban" otthagyják Lipthayékat.[60] Berecz szerint „mindössze két pecsovics ifjút tudtak fogni, de azok sem voltak aztán többé ifjak, abban a percben megöregedtek, az

---

[57] *Nemzeti Ujság*, 1845. november 30. (Aláhúzás tőlem. D. B.) L. még *Nemzeti Ujság*, december 2., december 12., december 19., január 9., január 18. *Jelenkor*, 1845. december 4. (Az ifjúság Lipthay magyarázatát nem volt hajlandó azonnal elfogadni, csak a második vezércikk „győzte meg" az aggodalmaskodó táblai jegyzőket.)

[58] Májusban bérel csak a Gyülde saját helyiséget az úriutcai Horváth-házban — ugyanott, ahol a Nemzeti Kör. *Nemzeti Ujság*. 1846. május 3.

[59] *Ünnepély a Gyüldében 1845 végnapján*. Kiadják a megtiszteltnek elvrokonai és baráti. Pest, 1846. Ttraitner—Károlyi ny. — A Gyüldében folyó etetés-itatásról l. még Degré Alajos: *Visszaemlékezéseim*. 1883 128. l. Madarász, i. h. Berecz Károly: *A régi „fiatal Magyarország"*. 10. l. Viszota, i. m. II. 845. l.

[60] Informationsprotocoll. 1846. január 29.

ifjúság e perctől kezdve nem türte őket maga közt". A Gyüldei ifjakról Petőfi verse örökíti meg a kortársak véleményét:

„Hol van szabadság, ott van a haza
S ti elválhattatok
E két szentségtől, és olyan korán,
Mert hisz fiatalok vagytok, fiatalok."

Hiába adnak fényes zenei estélyeket a Gyüldében, hiába van minden vasárnap fizikai előadás, kísérletekkel élénkítve, a végeredmény mégis az, amit Kossuth írt meg az Ellenőrben: „... toborzának és adának ingyen ebédeket és kacérkodának Pilvax kávéházával is és parancsolának és igérének mennyet és országot és fizeték a részvényt a hangosabb szegényekért és megszámláltatának és valának négyszáz és néhányan. A Nemzeti Körben minden lárma nélkül 800-nál többen vannak."[61]

Se szeri se száma a Gyüldével foglalkozó csipkelődéseknek és támadásoknak. Gúnyverset írtak a Fóti dal dallamára a Nemzeti Körből a Gyüldébe átlépett „körpap"-ról, Kronperger Antalról:[62]

A' Gyüldébe megy a' körpap, hadd menjen,
Utja mint a' büné, sima 's jó legyen;
Menjen is mind a' Gyüldébe az ily pap,
Hisz' a' Körben marad még sok derekabb.

Testet éltet és táplál a' lakoma,
De a' ki azt ingyen adja, Gyülde a' —
Körpap és bor két atyafi gyermekek,
A' Gyüldében a' bor elég — 's ez remek.
.....

Borban a' bu, mint a' gyermek, aluszik,
Magyar földön már a' napfény sugárzik.
Ideje, hogy a' Gyülde elaltassa,
Mákonyuk csak most használhat, vagy soha.
.....

'S ha Posonba gyülnek majd a' hon-apák,
Pest megyében mi nyerjük meg a' csatát.
Pest megyének hadd kiáltsa a' Gyülde,
Lipthay és Illucz lett a' követe.

Kronpergert 1847-ben kiutasították az Ellenzéki Körből, ahol a Fényes Elek tiszteletére adott lakomán akart résztvenni. És amikor Lipthayt a Nemzeti Kaszinóba tagnak ajánlották, valaki az ajánlásra ezt írta: „hát még ezt is?"[63]

Talán túlságosan nagy figyelmet szenteltünk a Gyüldének, — amely népszerűtlen politikájával és esetlen taktikájával még a reakciós megfigyelők szerint is csődöt mondott? De éppen ezért, eddig alig foglalkoztak vele: valamennyi egykorú mozgalom közül Lipthayéké a legkevésbbé ismert. Másrészről pedig a Gyülde fellépése volt a választóvíz, amelyben az irodalmi és politikai pártmegoszlás nyiltan kikristályosodott. Az időszaki sajtó csopor-

[61] Viszota, i. h.
[62] Orsz. Széchényi Könyvtár. Quart. Hung. 625.
[63] Informationsprotocoll. 1847. július 24. *Nemzeti Ujság*, 1845. november 27.

tok szerinti megoszlását a Gyüldével való szembenállás teszi tudatossá, már csak azért is, mert előbb a cenzúra megakadályozta, hogy a Körökről és a bennük folyó vitákról nyiltan írjanak. A Védegyletnek egy időben a nevét sem volt szabad leírni.[64] De most a cenzúrától pártolt és védett kormánypárti sajtó nyitja meg a zsilipeket: nyiltan kiteregetik a társaságok szervezkedésének részleteit és ezekután nem akadályozhatják meg az ellenzéket sem, hogy — legalább ebben a kérdésben — nyiltan megmondja a véleményét. A Pesti Hírlap kezdettől fogva a Nemzeti Kör mellett áll, a Nemzeti Újság viszont a Gyülde pártfogója. A két élesen szembenálló párton belül az újságok és divatlapok még további különböző árnyalatokat és csoportokat képviselnek. Az aulikus-arisztokrata Budapesti Híradó csak kezdetben áll teljes mértékben a klerikális Nemzeti Újság mellett, 1847-ben már alig ír a Gyüldéről. Ennek oka bizonyára az, hogy Lipthay egy „Nyilt levelek Lipthay Sándorhoz" című cikksorozatban hosszas fontolás után legalább egy ponton haladni is akart és a dikaszteriális kormányzat ellen foglalt állást. A Nemzeti Újság egyik számát ezért el is kobozták és Lipthay nem kapta meg a cs. kir. kamarásságot, amelyre már fel volt terjesztve . . .[65]

A divatlapok — vagy óvatosságból, vagy Kossuth személye iránti tiszteletből — eleinte a Pesti Kör hívei. Az egyetlen kivétel — csodálatosképen — a Honderű, amely élesen a Nemzeti Kör mellett áll ki. Petrichevich-Horváth Lázár a Nemzeti Kör tagja marad, sőt a választmányba is bekerül. Megváltozik azonban a Honderű hangja 1846 őszétől kezdve, amikor a Petőfi elleni kritikai hadjárat élére áll. A kezdet — mint láttuk — az, hogy a Honderű „nagy" kritikusai, Hazucha és Zerffy belépnek a Gyüldébe. A „tízek társaságának" erősen politikai állásfoglalása készteti véglegesen ellenzéki állásfoglalásra Frankenburgot is, míg a Pesti Divatlap az egyedüli, amely egészen az egyesülésig következetesen kitart a Pesti Kör mellett.[66]

Mindez az egykorúak előtt tudatosan megy végbe. Csak — és ez jellemző — a tanulságot, azt, hogy irodalom és politika nem haladhat külön úton, nem magyarul, hanem franciául vonja le a Pesti Hírlap 1847 január 28-án. Charles Rémusat francia politikusnak Royer-Collard fölött tartott beszédéből idézi e szavakat: „Nous vivons dans un temps, où les lettres mêmes ne pouvent éviter la politique. Il n'y a pas de divorce entre les affaires et les idées." Hozzáteszi: „E leczke nálunk azoknak szól, kik nem rég megbotránkoztak az Életképek programmján. Szól azoknak is, kik az irányregények ellen emelnek szót." Az Életképek programmja, amelyre a Pesti Hírlap hivatkozik, valóban ugyanilyen félreérthetetlenül tesz hitet a politizáló irodalom mellett: „Egyet azonban irótársaink tájékozásaul őszintenyiltan ki kell mondanunk. S ez abból áll: miként nézetünk szerint a hatásnak szépirodalmi lapoknál is az a feltétele: hogy bennök irány-egység s összhangzás legyen. . . . Im mi irányunkat kimondottuk; ha volna irói tehetség, melly más irányt vall, — annak számára nincsen hely lapjainkban. Jó münek kell lenni, mit elfogadjunk, irányrokonság a mü gyarlóságát ki nem pótolja; de legyen irói becse még olly magas, ha lapjaink irányával meg nem egyezik, el nem fogadjuk."[67]

---

[64] Horváth Elza: *A védegylet története.* 1911

[65] Informationsprotocoll, 1847. aug. 7. M. Kancellária Eln. 1847. 22. Orsz. Levéltár.)

[66] *Honderű.* 1845. október 14., október 21., november 4., november 18. Az első elismerő cikk a Gyüldéről, 1846. december 15. — V. ö. Ferenczi, i. m. III. kötet, 104—110. l.

[67] *Életképek.* 1846. II. 513—518. l. Nyílt levél az Életképek olvasóihoz.

Bármily különbségek választják is el az egyes csoportokat a sajtóban és a társadalmi mozgalmakban — valamennyiök előtt kétségtelen, hogy a Gyülde megalakulásától kezdve csak két élesen szembenálló párt van: a reakció pártja egyfelől, a haladásé, az ellenzéké másfelől. Már 1845 október 30-án megírja a Pesti Hírlap: „Reméljük, a nemzeti és pesti kör egyesülésére nézve ezen gyülde keletkezése által most minden akadály el lesz hárítva." Az új Nemzeti Körben már október 31-én rendkívüli közgyűlésen elhatározzák, hogy — Nyáry Pál indítványára — levélben szólítják fel a Pesti Kört az egyesülésre. Vörösmartyt bízzák meg, hogy tekintélyét és közkedveltségét felhasználva személyesen is győzze meg a Pesti Kör tagjait, míg a másik oldalról — legalább az egykorú lapok így tudják — Kossuth fáradozik az egyesítésen. A kísérletek azonban ekkor még csődöt mondanak, mégpedig ezúttal valóban formai és anyagi okokból: a Pesti Kör nem ismeri el tagjainak anyagi kötelezettségét a Nemzeti Körrel szemben, a Nemzeti Kör viszont nem hajlandó az alapszabályokat és a tagfelvételeket revizió alá venni úgy, ahogy azt a Pesti Kör kívánja. Decemberben már „a két Kör eggyé olvasztásának eszméje . . . kezet fogott a halállal".[68]

Pedig a két Kör, akár tagságuk összetételét, akár közel másfél évig különállóan folytatott működésüket tekintjük, oly sok hasonlóságot mutat, hogy az nemcsak az egykorúak állásfoglalását nehezítette meg, de az utókor történészeit is zavarba hozta.[69]

A Pesti Kör az irodalom- és művészetpártolást helyezte előtérbe; ezért működése mutatósabb, „reprezentatívabb" volt. A hagyományos „köri bált" 1846-ban a Pesti Kör rendezte. A bálban mindössze 3 frakkot figyeltek meg, a többség, még a mágnások is, magyar ruhát öltöttek; míg régen „zweischritt", „français" és „cotillon" járta, most már csak 3 francia tánc volt, a többi mind magyar: nevezetesen 5 csárdás, 3 társalgó, 3 körmagyar.[70] A Kör megnyitó ünnepségén Lendvayné Vörösmarty „Hűség" c. költeményét, Erdélyi János saját balladáját szavalta, Rózsavölgyi egy magyar dalt, végül a vendégképen megjelent Thalberg egyik kompozícióját adta elő. Utána barátságos ebéd volt, amelyhez az Egressy-féle zenekar adta a muzsikát, a pohárköszöntők közül pedig különösen Gaál József elmés szavai arattak sikert.[71]

---

[68] *Pesti Hirlap*, december 14. L. még *Nemzeti Ujság*, december 11., *Pesti Divatlap*, december 18. *Életképek*, december 20. Jegyzőkönyvek október 23., október 31., november 22. és december 10-ről. Informationsprotocoll, 1845. december 20.

[69] Viszota (i. m. II. CXC. és CCXVII. l.) egyszer a Pesti Kört mondja „hevesebb"-nek, másszor úgy tudja, hogy az előbbinek a „mérsékeltebb" Ráday Gedeon, a Nemzeti Körnek pedig az „erőszakosabb" Teleky László volt az elnöke. Kosáry (i. m. 339—340. l.) Ráday Nemzeti Köréről és Teleky Pesti Köréről beszél, tehát pontosan fordítva osztja szét a két Kör vezetőségét, mint ahogy az a valóságban volt. És a tévedés behatolt még a legkorszerűbb és legalaposabb forráskiadványba is, a Barta István gondozásában és előszavával megjelent Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen, 1847—48. 1951. c. műbe (137. l. jegyz.) „a *radikálisabb* Pesti Kör és a *mérsékeltebb* Nemzeti Kör létesült, az *előbbi* Teleky László, az *utóbbi* Ráday Gedeon vezetésével". Nem véletlen ez és nem is a feldolgozók hibája: a Pesti Kör — tagjai közt nemcsak Kossuthtal, de Fényessel, Bajzával, sőt Petőfivel is — nehezen képzelhető „mérsékeltnek". A valóságban nem is volt az, mert „megfontolt" tagjai már alig egy hónappal a Pesti Kör alakulása után átléptek a Gyüldébe s a megmaradtak zöme alig volt kevésbbé radikális a Teleky (és nem Ráday) vezette Nemzeti Kör tagjainál.

[70] *Pesti Divatlap*, 1846. január 12.

[71] *Pesti Divatlap*, 1845. november 6. *Életképek*, november 8.

Az „ártatlan", a Nemzeti Kör megoszlás előtti keretei közt maradó irodalmi és táncesteken kívül azonban a Pesti Kör olyan programmot is iktatott műsorába, amely komoly gondot okozott Bécsnek. 1846 január 20-án a nagy pedagógus Pestalozzi születésének százéves fordulóját ünnepelték, amelyen Ney Ferenc, a kisdedóvóintézet igazgatója Pestalozziban „a szó szoros értelmében vett demagógot" ünnepelte, Teichengräber (Tavaszi Sándor) pedig „republikánus elveket" terjesztett. „Különös — mondja a besúgói jelentés — hogy a Pesti Kör, amely alapszabályait fel sem terjesztette jóváhagyásra, ilyeneket tűr meg helyiségében.[72]

A két Kör összetételében csak az a lényeges különbség, hogy a Pesti Kör tagjainak száma sokkal kisebb. 1845 október 27-től 1846 január 24-ig összesen 52-en iratkoztak be; az első aláíró Szigligeti Ede. Január 6-án lépett be Jókai Mór. Az 1845/46. egyesületi évben az összes tagok száma 221-ig emelkedett. Megoszlásuk: 3 éves helybeli tagok: 140, 3 éves vidékiek: 38, 1 éves vidékiek: 5, foglalkozók (rendkívüli, csak időnkinti látogatók) 38. A legtöbb tag író. Ismertebb nevek: Bajza József, Barabás Miklós, Bohus János, Czakó Zsigmond, Czuczor Gergely, Diósi Márton, Egressy Gábor, Emich Gusztáv, Erdélyi János, Erkel Ferenc, Fáncsy Lajos, Fényes Elek, Frankenburg Adolf, Garay János, Hazucha Ferenc, Heckenast Gusztáv, Landerer Lajos, Lónyay Gábor, Nyáry Pál, Ney Ferenc, Schedel (Toldy) Ferenc, Stuller Ferenc, Tavaszy Lajos, Vahot Imre, Mészáros Károly. A Pesti Kör nyilván a Nemzeti Kör két rétegét hozta mozgásba: a centralisták politikai ellenfeleit és a velük „sodródó" mérsékelteket. Az utóbbiak nagy része a Gyülde alakulása után oda lépett át s a Pesti Kört ezzel megmentette attól a szereptől, amelyre a kormánypárt eredetileg kiszemelte; az előbbiek mellé csatlakoztak a Kör legrégibb tagjai közül néhányan — elsősorban a színészek — kiknek bizonyára csak a fiatalok szenvedélyes előretörése esett rosszul, de politikailag nem álltak velük szemben. A Gyülde javára morzsolódott le később még Hazucha, Mészáros Károly, továbbá Emich és Heckenast. Kossuth szerepéről már szóltunk — őt nyilván mindkét Kör magáénak vallotta, noha a Pesti Kör névsorán szerepelt. És a Pesti Kör 1 éves vidéki tagjai között fellépő Petőfi ekkor még Vahot segédszerkesztője, politikai állásfoglalását pedig nem a két Körben, hanem az ifjúság kötetlen szervezeteiben fejti majd ki.[73]

A Nemzeti Kört ezzel szemben valósággal megrohanják az új tagok: hetenkint 15—25 jelentkezik, akik javarésze a Gyüldéből és a Pesti Körből lép át. Az 1845. év végén már 600 a tagok és 100 az alkalmi résztvevők (vidékiek) száma, a következő év derekára elérik a nyolcszázas létszámot. A választmány tagjai közt van Batthyány Kázmér, Besze János, Bugáth Pál, Csengery Antal, Eötvös József, Fáy András, Fribeisz István, Hajnik Pál, P. Horváth Lázár, Irinyi József, Kuthy Lajos, Nyáry Pál, Tóth Gáspár, Tóth Lőrinc, Trefort Ágoston, Vállas Antal, Vörösmarty Mihály. 1846 október 25-én Holovich Boldizsár helyére Vörösmarty kerül az alelnöki székbe.[74] Hogy mennyire csak a centralizáció kérdése választja el egymástól a két Kört, arra jellemző Kossuth többé-kevésbbé hallgatólagos jelenléte mindkettőben.

---

[72] Informationsprotocoll 1846. jan. 20.

[73] A' Pesti Kör aláírási könyve. Orsz. Széchényi Könyvtár. Quart. Hung. 2157. A Pesti Kör tagjai 1845/46. évben. Orsz. Levéltár, Pesti Kör és Ellenzéki Kör iratai. Kossuth-Archiv. 541.

[74] Informationsprotocoll, 1845. december 6., 1946. május 12. *Pesti Hirlap*, 1845. október 21. 1846 október 25. tisztválasztó közgyűlés jegyzőkönyve.

továbbá az, hogy a volt elnök, Fáy András a Nemzeti Körben marad, viszont a Pesti Kör legfőbb szervezője Fényes, kinek határozott ellenzéki magatartása mindenki előtt ismert és tagjai között van Bajza József, az Ellenőr jövendő szerkesztője, Kossuth egyik legradikálisabb híve az írók között.

A Nemzeti Kör működése inkább politikai, mint irodalmi. Nemcsak Rózsavölgyi Márkot támogatják, de a Vukovár—fiumei vasútra is aláírási ívet köröznek. Védelmükbe veszik a politikai tevékenysége miatt üldözött Holovichot. Egy Chichester nevű angol, meg a Heidelbergből érkezett Doktor Fränkl már a kommunizmust hirdetik a Körben.[75]

És a Nemzeti Kör az, amely leginkább tudatában van annak, hogy a küzdelem a népi tömegekért folyik, akik azt végső fokon el fogják dönteni. Teleky László „mindenkor, a vigalom zajában szintugy, mint a komoly tanácskozás teremében, meg szokott emlékezni a népről". 1846 novemberében, a két Kör számos közös estélyeinek egyikén, „a néppeli egyesülésre s azután a két Kör egyesülésére ivott".[76]

Az egyesülés létre is jött.

III.

Az Ellenzéki Kör

Már 1846-ban a legfontosabb alkalmakra a két Kör tagjai együttesen vonultak fel. „A lélek és sziv e két testben csak egymáshoz hasonló eszmékért melegül és dobog." A Pesti Kör bálja után lakomát adtak, ahol Ráday és Teleky, a két elnök, egymás mellett ült. Február 12-én Deákot ünnepelték közösen — az előkészítő bizottságot a Nemzeti Kör részéről Vörösmarty és Batthyány Kázmér, a Pesti Kör részéről Kossuth vezette. Ugyanez ismétlődött meg Liszt Ferenc májusi hangversenye után. Novembertől kezdve már minden különleges alkalomszerűség nélkül rendezik közös „magyar estélyeiket": november 15-én hangzottak el Teleky már idézett szavai a Pesti Körben; 19-én a Nemzeti Kör a gazda s ekkor szavalja először Vörösmarty hosszú diadalútra induló költeményét, az *Ország házát.*[1] Ez a kemény szatíra, „az Ellenzéki Körben szervezkedő liberális nemesi tömegmozgalom riadója", ugyanakkor állítja vádolóan a nép sorsát a megoszlott középnemesi ellenzék elé, amikor az 1847-i országgyűlésre szervezkedő kormánypárt váratlanul gyors fellépése, meg a galiciai parasztlázadás hatása halaszthatatlanná teszik a jobbágyfelszabadítást. „A nemzeti függetlenségért és a társadalmi reformért folyó küzdelem csak most talált igazán egymásra."[2]

Az egységesen fellépő reakcióval, a november 12-én országos párttá alakult konzervatívokkal szemben egységes ellenzéket állítani: ez a legfőbb indíték a Nemzeti Kör elveszett egységének helyreállítására is. November 15-én határozatot hoznak arról, hogy mindkét kör kölcsönösen szabadon használhatja a másik helyiségeit; ugyanakkor a Nemzeti Kör ismét javaslatot tesz az egyesülésre. 1847 január 7-én mindkét részről héttagú bizottmányt

[75] 1846. október 24. Választmányi ülés. Takáts, i. m. 265. l. Informationsprotocoll, 1846. január 29.

[76] *Pesti Hirlap,* 1846. november 15. 325. l.

[1] Jegyzőkönyvek január 12., január 22. és május 3-ról. *Pesti Hirlap* február 15., november 15. *Pesti Divatlap,* május 14., november 21.

[2] Waldapfel, i. m. 526. l.

küldenek ki az egyesítés előkészítésére. A Pesti Kör bizottmányának Kossuth Lajos is tagja. Január 17-én és 20-án végül — két folytatólagos közgyűlésen — kimondják az egyesülést és az első közös közgyűlést január 24-re tűzik ki, a Nemzeti Kör helyiségében. „A bizottmány az egyesülendő Kör közös neve gyanánt olly nevet kivánván elfogadni, melly mind a két Kör eddigi szellemének 's irányának legjobban megfelel, az *Ellenzéki Kör* nevet ajánlja — tárgyaltatván, az, olly értelmezéssel, miszerint *az ellenzéki kör* czim alatt *az ellenzékiek társalgási köre értetik*, 78 szavazattal 26 ellen elfogadtatott." A két kört külön-külön terhelő kötelezettségeket együttesen vállalják; az ezen kérdés rendezésére Fényes vezetésével kiküldött bizottság határozata szerint a terhek megszűnéséig azok törlesztésére minden helybeli tag az évi 10 forint tagdíjon felül további 5 forintot fizet évente. „A volt Pesti Kör teremei ... bezárattak; a butorok az egyesült Ellenzéki Kör ideiglenes szállására, a volt Nemzeti Kör teremeibe hordattak, hol jövő Jakab-napig szállásolandunk, midőn az uri-utczai Laffert-házba, a kir. Kuria mostani szállásába történendik az átköltözés."

Az Ellenzéki Kör elnöke Teleky László, alelnökei Vörösmarty Mihály és Fényes Elek. „E férfiak, tudjuk, mennyire hiven szolgálták az irodalom mezején a haladási ügyet. Itt minden utak együvé vezetnek" — írja a Pesti Hírlap.[3] A január 24-i közgyűlés az Ellenzéki Kör megalakulásának kimondása és a vezetőség megválasztása után elhatározza, hogy a választmányt nem választják újra, hanem a két kör választmányát egyesítik. A nem fizetett tisztviselők is a helyükön maradnak.[4] A keltezetlen tagnévsor 608 nevet foglal magában; Petrichevich Horváth Lázár már nincs benne, de Petőfi a tagok között van és tagdíját is rendszeresen fizeti.[5] A februári és márciusi választmányi ülések egy-egy alkalommal 20—30 tag felvételéről döntenek.

Az ellenzéki egység megbontására még két kísérlet történik. Azonnal az egyesülés után a régi tagok egy része — főleg ügyvédek — kiválik, mert nem akarnak egy kifejezetten oppozíciós társasághoz tartozni. Ezek — a régi receptet követve — nem költöznek tovább a Laffert-házba, hanem megtartják az előző szállást és — a „Nemzeti Kör" nevét is.[6] Mint a kémjelentésekből kitűnik, a kör ügyvéd-tagjai az „ellenzéki" elnevezéstől azért félnek, mert ferde helyzetbe kerülnének általa Ürményi Józseffel, a kinevezendő királyi személynökkel szemben.[7] Vezetőjük, Ágoston József — aki annakidején a vidéki kaszinókhoz intézett irodalompártoló köriratot fogalmazta — február 27-én „a nemzeti kör ideiglenes bizottmánya" nevében levelet intéz az Ellenzéki Körhöz, amelyben a volt Nemzeti Kör pecsétjének, jegyzőkönyveinek és a szállás ügyében kötött szerződéseinek átadását követeli. A követelést az

[3] A jegyzőkönyveken kívül l. *Pesti Divatlap*, 1847. január 10., február 14., augusztus 12. *Életképek*, március 14. *Pesti Hirlap*, január 28., április 15. — Bártfai Szabó László: *Széchényi, Petőfi és az Ellenzéki Kör 1848-ban*, 1930., úgy tudja, hogy három elnök van; szerinte az egyesülés csak március 15-én történt meg.

[4] A továbbiakban az Ellenzéki Kör és a Radical-kör üléseinek adatait „Az Ellenzéki Kör jegyzőkönyve" c. kéziratból vesszük, megvan az Orsz. Levéltár már idézett „Pesti Kör és Ellenzéki Kör iratai" c. gyüjteményében (Kossuth-Archiv. 541.), u. o. „Az ellenzéki kör tagjai" c. kézirat.

[5] Nyilvántartás az Ellenzéki Kör tagjainak részvénydíj fizetéséről. Orsz. Levéltár u. a. gyüjteményében. Az ellenzéki kör pénztári számadása. Pest, 1848.

[6] Informationsprotocoll. 1847. május 15. — Bártfai Szabó, i. m. 5. l.

[7] Informationsprotocoll. 1847. január 7. Közölve Barta, i. m. 268. l.

1847 március 6-i választmányi ülés elutasítja, azzal az indokolással, hogy a január 17-én hozott közgyűlési határozat a Nemzeti Kört a Pesti Körrel egyesítette és ezért az egyesülésből keletkezett Ellenzéki Körön kívül más egyesületet a volt Nemzeti Kör jogutódjául nem ismerhetnek el. Ágoston József még több ízben tiltakozik az „ellenzéki" elnevezés ellen és magával Kossuthtal is szembeszáll — ennek ellenére Bécsben sem kedvelik a *„hirhedt"* ügyvédet, akinek a megyeházán tartott ellenzéki beszédeit a Pesti Hírlap is közölte.[8]

Míg Ágoston köralapítása csendes részvétlenségbe süllyedt az egyre gyarapodó Ellenzéki Körrel szemben, addig az 1847. év második felében alapított polgári kaszinó —az egység megbontására tett második kísérlet — már éles ellenzést vált ki a baloldali sajtóból. 1848 január 8-án írja a Honderű, hogy a polgári kör „eddig 300 5 pftos tagot számlál, kik mind polgárok, *vagy olyanok, kik ha nem éppen pesti polgárok, de a középosztályhoz tartoznak.* (aláhúzás tőlem. D. B.) ... Csak előre a társulás ösvényén a polgári érdekek összpontosításának kitűzött czélja felé. Ideje, hogy gazdag, művelt polgáraink más egyébre is gondoljanak, mint csupán arra, hogyan legyenek még gazdagabbak. Már pedig semmi sem biztosit kilátást bizonyos sociális érettségre, mint állandó kicserélése vélemények és nézeteknek, mi legalkalmasabban történhetik törvényes gyülekezetekben, csak azok obligát orditozás nélküliek legyenek." A Honderű cikkéből világosan kitűnik, hogy 1. az *új* Kör ismét megkísérli a pesti polgárságot — a Tóth Gáspárokat — elvonni a Nemzeti Kör oldaláról, ami a Gyüldének nem sikerült, 2. a polgárság nem csak a szigorúan vett pesti polgárokat, de általában a „középosztályt" akarná jelenteni —tehát ismét a Nemzeti Kör hiveit, 3. hogy „obligát orditozáson" mit ért a reakció, azt a Nemzeti Újság többször idézett cikkei után nem szükséges magyarázni. És a lapok politikai megoszlásának végleges tisztázódását mutatja, hogy a Honderű most már nyiltan a kormánypárti társaság mellé áll. Ugyanilyen magától értetődő, hogy a Pesti Hírlap meg a Pesti Divatlap — a Nemzeti Kör és a Pesti Kör orgánumai — rögtön leleplezik az új mesterkedést: „... azon meggyőződésen vagyunk, hogy az illy rendiség alapján keletkezett társalgási kör nagyon is a középkori kasztelkülönzöttség szinét viseli magán. És ha már illy egyletek alakitásában a társalgási érdeken kivül valami egyébnek is kell határozni, jobban szeretjük, hogy az politicai elv legyen, mert így legalább többféle rangu emberek jöhetnek össze, mintsem egyrendi categoriák: mágnási kör, nemesi kör, polgári kör stb. A többi hasonnemü egyletek eddig legalább még illy rendi elszigetelési hajlamot nem mutatnak, s fölötte kár azt a polgárságnak gyakorlatba hozni, mellynek ugyis érdekében állana, kivált jelen átalakulási helyzetében, ügyét, melly egyszersmind a haladás ügye, el nem szigetelni."[9]

A köri mozgalomnak ezt a két utolsó vadhajtását nyugodtan figyelmen kívül hagyhatjuk: működésüknek nyoma nem maradt, a források még a résztvevők nevét sem említik.

Annál élénkebbé válik az élet most már az Ellenzéki Körben. Május 5-én elhatározzák, hogy az ország minden részébe megbízottakat küldenek ki, akik az ellenzék mellett agitálnak és az Ellenzéki Körnek tagokat toboroznak. A besúgók kétségbeesetten jelentik, hogy Táncsics tiltott Népkönyvét a Kör

[8] Informationsprotocoll, 1847. április 12. és 18. Barta, i. m. 277—278. l. Szinnyei: *Magyar írók.*

[9] *Pesti Hírlap.* 1848. január 14. *Pesti Divatlap.* 1848. január 9.

pénztárosa, Ferenczy Lajos, a Körben nyiltan árusítja és már 40 példányt adott el. Végül Fényes Elek állítólag azt indítványozta, hogy az ellenzék tagjai csak ellenzékieket alkalmazzanak — így egyedül a Batthyány-birtokokon 120 hivatal jutna az ellenzéknek.[10] Júniusban pedig a Gazdasági Egyletben indulnak harcba a Kör tagjai — Kossuth vezetésével — hogy a Török János által vezetett konzervatív többséggel szemben Fényes Eleket, a Kör alelnökét támogassák. Ettől kezdve hirdeti Széchenyi István, hogy az Ellenzéki Kör megfelel a Jakobinus-klubnak: Fényes Elek a magyar Marat, akihez képest Robespierre is pecsovics.[11] „A Kör sűrűen látogatott teremei... valóságos politikai klubbá váltak, mely mind tagjainak számára, mind tevékenységére nézve hasonlíthatatlanul meghaladta a conservativ „Gyülde" czimü klubbot."[12]

Ilyen hangulatban és ilyen előzmények után került sor az ellenzéki programm kidolgozása céljából március 15-re összehívott általános ellenzéki konferenciára. Az ellenzék vezetői az 1846. év folyamán számos tanácskozást tartottak, de az eredmény nem volt kielégítő: sem egy ellenzéki programm nem jött létre, sem a párt tényleges megalakítását nem sikerült elérni. Mindehhez szükség volt arra az állandó, szervezett keretre, amelyet az egyesült Ellenzéki Kör volt hivatva biztosítani. Ezért intézett Batthyány Lajos az Ellenzéki Kör elnökéhez és „rokonérzelmű tagjaihoz" kollektív meghívó levelet a március 15-i „ellenzéki tanácskozmányra",[13] amelyet a Pesti Körtől örökölt Kunewalder-házbeli termekben készültek megtartani.[14] A Kör és a párt viszonyát a vidéki tagokhoz intézett körlevél határozza meg részletesen — ezt a körlevelet maga Kossuth fogalmazta.[15] „Hazánk java igényli — mondja Kossuth — hogy közöttünk ez összeforradás állandó legyen; de hogy állandó lehessen, a politicai harmóniát a társas élet harmóniájával kell zománcoznunk." Ehhez pedig oly helyre van szükség, ahol a politikai szövetségesek állandóan találkozhatnak, kósza hírek helyett személyes eszmecseréből meríthetik értesülésüket. „Ezen hely, melly nagyobb számmali első összejövetelünknél pártegységünkre már illy jótékony hatással volt: az *Ellenzéki Kör Pesten*". És mi azt gondoljuk, hogy ezen körnek nem csak feltárása, de sőt imposant virágzásra emelése is, az ellenzéknek országszerte érdekében áll." Ezután hét pontban fejti ki részletesen Kossuth, hogy miért kell „okvetlenül egy központot teremteni, melly pártunk socialis mozgalmainak nyilt mühelye legyen." Szerepet játszik itt a véleményeknek a megyei rendszer okozta szétdaraboltsága, amelyeket csak így lehet egy központba egyesíteni; de szükséges az ellenzék összpontosítása magában a fővárosban is. A cenzúra miatt kellő tájékoztatást a sajtón keresztül sem a fővárosban, sem a vidéken nem lehet biztosítani: legyen tehát a hiteles hírek letéteményese és összpontosítója is az Ellenzéki Kör, amely egyszersmind lehetővé teszi majd, hogy az ellenzék tanácskozásai ne csak a vásárok néhány órájára terjedjenek, hanem állandóan folytathatók legyenek. „Más alkotmányos nemzetek példáin látjuk..

---

[10] Informationsprotocoll, 1847 február 6., május 5. Barta, i. m. 114—115. l.

[11] Viszota, i. m. II. köt. CCXVIII—CCXX., 1124., 1139. l.

[12] Horváth Mihály: *Huszonöt év Magyarország történelméből*. Genf, 1864. II. kötet. 466—467. l.

[13] A meghívást a Kör február 21-i rendkívüli közgyülése lelkesedéssel fogadta el. L. jegyzőkönyvek, i. h.

[14] Barta, i. m. 122. l.

[15] Közölve Barta, i. m. 137—140. l., az eredeti: Orsz. Levéltár, Vörös Antal gyüjt. 35/a. szám alatt.

hogy ha valamely — bár speciális — célra párt alakult, annak legelső gondjai közé tartozik egy kört alkotni (ott Clubbnak nevezik), melly a párt folytonos létezésének megtestesült jelképe legyen."

Az ellenzék összpontosítása, szervezett egységének biztosítása: ez tehát az Ellenzéki Kör feladata Kossuth szerint. Mindjárt a március 15-i konferencia megmutatta, hogy ennek a feladatnak fényesen meg tudott felelni. A résztvevők száma 1200 volt, nagyobb, mint bármely megelőző ellenzéki összejövetelen. Kossuth nyitotta meg a vitát; Lónyay, Eötvös, Szemere, Klauzál és Pulszky felszólalása után hattagú bizottságot küldtek ki a programm kidolgozására. Az ellenzéki nyilatkozat létrejöttének további részletei ismeretesek. A litografált programmot egyébként a rendőrség azonnal lefoglalta.[16]

Az Ellenzéki Kör a nagy tanácskozmány előestéjén, március 14-én közgyűlést tartott.[17] Nem csak az előkészítő munkában, de a további szervezésben is állandóan központi szerepe volt; hogy ezt betölthesse, elsősorban a tagfelvételt könnyítette meg: a bonyolult ajánlási rendszer helyett vidéken előbb aláírási íveket, majd egyszerűen csak „részvény-kötelezvényeket" köröztetett s így szervezetét az egész országra kiterjesztette, ami elődjeinek nem sikerült.[18] A Kör agitációjának a kormány a bevált kerülőúton, a cenzúra által próbál gátat vetni, a kancellária meghagyja a cenzori kollégiumnak, hogy „intézkedni el ne mulasszon, ne hogy az Ellenzéki Körről, mely legfelsőbb engedelem nélkül alakult, akármi alakban és módon említés tétetni ... engedtessék."[19] A pestmegyei választásokat mégis az Ellenzéki Körben készítették elő; a kortesek megvendégelése céljából aláírási íveket köröznek.[20] Az országgyűlés megnyitása után Batthyány az ellenzéki tanácskozmánynak Pozsonyba való összehívása helyett az Ellenzéki Körön keresztül adja ki a követi utasításokra, továbbá a királyi előadásokra, a városi ügyre és a törvényszékek koordinálására vonatkozó irányvonalakat.[21]

A Kör élénkebb politikai tevékenysége, politikai szervezetté alakulása, az ellenzéknek, mint pártnak megszületése nem jelentette az irodalom háttérbeszoritását, amint attól még másfél évvel előbb a régi Nemzeti Kör alapítói közül néhányan tartottak — hanem az irodalom, a költészet kiteljesedését. A nyilt politizálás új, erőteljes hanggal gazdagította a költészetet és a költők még ugyanennek a március 15-ének, az ellenzéki konferencia napjának — már ekkor emlékezetes dátum — estéjén az egész nap tárgyaló államférfiakkal együttesen adták ki a harc jelszavait. A költészet nyelvén Vörösmarty dörögte oda mindenkinek, aki még nem értette volna meg, hogy az ország, úgy, ahogy van, „fiainak nem hazája". A Nemzeti Körből már ismert

---

[16] Kónyi, i. m. I. 611—617. l. Informationsprotocoll, 1847. március 27., április 10., 17., 24., május 5., június 26. (Az utóbbihoz mellékelve az elkobzott ellenzéki programm teljes német fordítása.) Az ellenzéki nyilatkozat kidolgozására kiküldött bizottság nem 8 tagból állt, mint az Informationsprotocoll mondja, hanem csak 6-ból. V. ö. Barta, i. m. 22. 120—122. l., u. o. az ellenzéki programm történetének legmodernebb feldolgozása.

[17] Az Informationsprotocoll jelentése (közölve Barta, i. m. 276. l.) tévesen 15-re teszi a közgyűlés időpontját is. V. ö. jegyzőkönyvek az Orsz. Levéltár id. anyagában.

[18] Informationsprotocoll április 12., közölve Barta i. m. 277—278. l. L. még az április 11-i ülés jegyzőkönyvét, i. h.

[19] Barta, i. m. 140—141. l. A cenzorokat megintik, mert a *Pesti Hirlap* meghirdette a Körben a Medárd-napi vásár alkalmával rendezett vitaestéket.

[20] Informationsprotocoll, 1847. szeptember 6., október 8. Barta, i. m. 288, 291. l.

[21] 1847. december 5-i rendk. közgyűlés.

„*Ország háza*" elszavalása után azután „egy buzgó óhajtás nyilváníttaték most B. J. (Besze János) által, melly roppant visszhangra lelkesité az egész társaságot. Petőfit, a nép magasztos lelkü költőjét akarták hallani. Engedett a közkivánatnak s szólott *„a nép nevében"* . . .[22]

A délelőtti vitát megnyitó Kossuth és az estélyi hangulatot ünnepélyes elhatározássá forraló két költő személyében jött létre életnek és irodalomnak az a szoros egysége, amely nélkül nem volna érthető az úgyszólván hiányzó polgári osztály nélkül egy év mulva megvalósuló magyar polgári forradalom. „Kossuth és Vörösmarty egyaránt Wesselényihez írt levelükben fejtették ki a jobbágyfelszabadításnak, elsősorban az urbéri szolgálatok megváltásának programmját . . .[23] — ahhoz a Wesselényihez, akit a Nemzeti Kör 1844 május 11-én tiszteletbeli tagjává választott — mint elsőt és egyetlent ebben a minőségben.

Élet és irodalom, politika és irodalom együttesen jelennek meg az Ellenzéki Kör könyvében, az Ellenőrben. Az ellenzéki programm teljességét ez foglalja magában és nem az ellenzéki nyilatkozat, amely ennek a könyvnek egyik, de nem egyetlen fejezete. Az Ellenőr a Nemzeti Körtől az Ellenzéki Körig folytatott ellenzéki viták közös, kiforrott terméke. Így, egységesen, politikai és irodalmi tartalmát egybefogva még egyszer sem méltatták ezt a művet — pedig csak ilyen egységben, csak összefüggésben és nem politikára és költészetre széttagolva értjük meg belőle az egész évtized törekvéseit, azokat az eszméket, amelyekkel a társadalmi átalakulásért és politikai függetlenségért írói, költői és államférfiai vezetésével a nemzet negyvennyolcban harcba indult.

Az Ellenőr külső története a Pesti Körben kezdődik, 1846 októberében. Eleinte — a Pesti Kör elveinek megfelelően — irodalmi „album" lett volna és célja többek között a kör anyagi erőinek felfrissítése. „A „pesti kör" hatalmasat kivánván lendíteni financiális ügyein, jövő évre kör-album-ot szándékozik kiadni, mellyhez a körnek legjelesebb irótagjai, vannak pedig ezek nem csekély számmal, elmeszüleményeikkel járulandnak." A terv egy hét mulva már határozattá vált: „A „pesti kör" mult hétfői ülésében a Kör-album kiadátása csakugyan elhatároztatott. A jelenvolt irótagok közül többen ajánlkoztak ingyen dolgozatokkal járulni a vállalat elősegéllésére, minek hasznában ugyancsak a körtagok fognak ismét részesülni. Voltak néhányan (számra kevesen), kik a vállalattól munkásságukat megtagadni jónak vélték, okul adván, hogy az irótól, ki tollából él, nem lehet kivánni, hogy csak félives beszélyt is adjon, mellyért legalább 10—15 pftot kap; midőn más tehetősbek legfölebb 5—10 pftot irnak alá. Nem mondjuk, hogy ezen okoskodás alapnélküli, sőt más körülmények közt egészen helyén is van; ez esetben azonban nem alkalmazható, miután a „pesti kör" jobbadán irókból állván, irói testületet képez s így az irók . . . csak önmaguk javára adakoznak . . ."[24] A zsebkönyv gondolatának keletkezését hasonlóan adja elő Bajza is az Ellenőr előszavában:[25] „E zsebkönyv eszméje a Pesti Körben keletkezett s miután a Pesti és Nemzeti Körök

[22] *Életképek*, 1847. március 20. I. köt. 389—390. l.

[23] Waldapfel József: *Vörösmarty, Petőfi és a szabadságharc. Magyar századok*, 1948. 220—221. l. V. ö. még Waldapfel J.: *Élet és irodalom. Fórum*, 1948. 161—165. l.

[24] *Életképek*, 1846. október 17., október 24. VI. köt. 508., 538. l.

[25] *Ellenőr*. Politicai zsebkönyv, a' pesti Ellenzéki Kör' megbízásából szerkeszté Bajza. Németországban, 1847. I. l.

Ellenzéki czim alatt egyesültek, az Ellenzéki Kör is magáévá fogadta annak ügyét, mind azon határozatokkal együtt, amelyek iránta már előbb a Pesti Körben hozattak. E határozatok egyikének következtében a szerkesztéssel én bizattam meg, teljes hatalommal, azon egyedüli kikötés mellett, hogy az ellenzéki szellemben legyen szerkesztve."

A könyv kiadását tehát a Pesti Kör határozta el, de az akkor még elsősorban irodalmi kiadvány lett volna, amely „beszélyeket" is közöl és nem utolsó sorban a bennefoglalt írói művekből várható anyagi haszon is szerepet játszott volna kiadásában. Az, hogy az egész mű határozottan politizáló, „ellenzéki szellemű" legyen, már az új társaság kikötése volt.

Az eszme megvalósításáig azonban még hosszú út vezetett, amiben ismét szerepe volt az anyagi kérdésnek, a költségek előteremtésének. Májusban még úgy tudják, hogy az Ellenzéki Kör könyve nem jöhet létre, mert az írók honorárium nélkül nem hajlandók dolgozni. Pedig ekkor Kossuth már három cikket adott át a könyv számára (Adó, Örökváltság, Képviseleti rendszer), a „borsodi második alispán", Szemere Bertalan az indigenátusról írt, ezenkívül Nagy Károly, Perczel Móric, Pulszky Ferenc, Hunfalvi János, Vörösmarty és Petőfi igérték meg közreműködésüket. A könyvben kerülne közlésre Kisfaludy dolgozata is az 1809-es nemesi felkelésről, amely eddig nyomtatásban nem jelenhetett meg.[26]

Ugyanekkor Fényes Elek egy „könyvkiadó egyesületet" akar életrehívni 24 000 forintos, 24, egyenként ezer forintra szóló részvénnyel biztosított alaptőkével. A könyvkiadó egyesület egyrészt az Ellenzéki Kör anyagi ügyeit lendítené fel, másrészt ellenzéki írók már elkészült műveit — nyilván azokat, melyeket később az Ellenőrben nyomattak ki — hozná nyilvánosságra, végül a pesti könyvkereskedők monopóliumát is megdöntené.[27]

Az Ellenőrtől függetlenül is anyagi gondokkal küzdött az Ellenzéki Kör, mégpedig elsősorban a két elődjétől átvállalt 4000 forintot kitevő adósság miatt. Ennek kiegyenlítését a február 21-i közgyűlés úgy próbálta elérni, hogy határozatot hozott „örökös tagság" bevezetéséről: az örökös tagok egyszersmindenkorra 200 forintot fizettek volna s így 30 örökös tag jelentkezése esetén a terhektől is megszabadult volna a Kör, meg az irodalmi tervekre is jutott volna.[28] A terv azonban nem sikerült, mert örökös tagok nem jelentkeztek, úgy, hogy végül 5000 forintnyi kölcsön felvétele mellett döntöttek, melyből 4000 forintot az adósságokra, ezret a „köri könyvre" lehetett fordítani.[29] A kölcsön iránti tárgyalásokat Teleky vezette, ő szerezte a jótállókat, de a pénzt nem a sajátjából adta, mint azt az egyik kémjelentés állítja.[30]

A rosszindulatú besúgói jelentésekből általában nem kell mindent szószerint elfogadnunk. Mégis tény, hogy az Ellenőr kiadásához szükséges pénzt — legalább is teljes egészében — nem sikerült a Körnek fedeznie. A tervezett könyv szerkesztője találta meg végül is megoldást, amelyről az 1847 június 1-i választmányi ülés jegyzőkönyve így számol be: „Bajza József, mint az ellenzéki kör Albumának szerkesztője, jelentette, hogy miután a Körnek nem sikerült annyi kölcsönt kapni, hogy belőle a tervezett album kiállítási költségei

[26] Informationsprotocoll, 1847. május 5.
[27] Informationsprotocoll, 1847. április 16. Barta, i. m. 277. l.
[28] Informationsprotocoll, 1847. február 22. Barta, i. m 275. l.
[29] 1847. április 11-i rendkívüli közgyűlés jegyzőkönyve.
[30] Informationsprotocoll, 1847. május 29.

is kiteljenek s a Kör nem lévén azon állapotban, hogy a könyvet saját költségén kiadhassa, ügyekezett annak kiadását más uton eszközölni, és sikerült neki kiadót találni. Ezen kiadó, a Kör albumának kiadását következő feltételek alatt vállalja el:

1) Ki fizetvén a szerkesztői és irói dijakat, átveszi a könyvet kárra haszonra, azaz, ha nyeresége lenne belőle, ahoz a Kör semmi igényt ne tartson, ha kára lesz, az a Kört nem fogja terhelni.

2) Azon feltétel alatt, ha azon 500 s néhány példány elkeltét biztositó aláirási iv szerint az aláirt példányok árát az ellenzéki Kör, a mennyiben behajthatja, behajtandja.

3) Ha a Kör segédkezet nyujtand a kiadónak előfizetők gyüjtésében, és a kész példányok eladásában . . .

Maga a szerkesztő ur pedig azt igérte, hogyha az egyesület a kiadónak a föltételeit elfogadja, a könyv czimlapjára nyomtatandja a kör firmáját, s megmenti az egyesületet háromszoros compromissiótól, melly a könyv ki nem adásából rá háromlani fogna. Ugyancsak a kör compromittáltatnék az irók előtt, kik felszólittattak dij melletti irásra s a könyv ki nem adatása esetében, munkájok kárba veszne; compromittáltatnék a közönség előtt, hogy a kör e vállalathoz hévvel nyult, s midőn a hév elmult, abban hagyta, s végre compromittálná, hogy ollyasmit hagyott abba és nem pártolt, mi ellenzéki nézeteket és elveket fogott volna a hazában terjeszteni, következőleg olly elveket és nézeteket, mellyeket az ellenzéki körnek bevallott nevénél fogva a sajátjai gyanánt kell tekinteni.

Melly feltételek a választmány által egész kiterjedésükben elfogadtattak."

A besúgói jelentések szerint a Kör könyvének kinyomtatása iránt Geibel pesti könyvkereskedő fog intézkedni.[31]

A kötet tartalma tehát 1847 nyarán össze volt állítva, nyomtatása az év végén történt és terjesztése 1848 elején kezdődött meg. A könyvkereskedői hirdetésekben magától értetődően csak március után olvasunk róla. Úgy, ahogy megjelent, egységes egész és nem csak politikai kiadvány, de irodalmi mű is. A nemzet égető kérdéseit illetően egységessé kovácsolódott vélemény nem egy pontokba foglalt programm velős ridegségével jelenik meg benne, hanem sokszólamú karon keresztül hangzik fel, melyben szóhoz jut mindenki, aki a negyvenes évek politikai és irodalmi életében szerepet játszott — és egyben mindenki, aki a Nemzeti Kör mozgalmát elindította és végül is sikerre vitte.

Nemcsak a négy programmcikk — Előszó, Az ellenzék, különösen a magyar, Fáy Andrástól, A magyar politikai pártok értelmezése Deregnyeitől (Kossuth) és a kötet végén helyet foglaló Ellenzéki nyilatkozat — foglalja össze az ellenzék terveit, amelyekkel a következő országgyűlésre felvonulni készül; ugyanebbe az egységbe illeszkednek a politikai és gazdasági szakcikkek is, amelyeknek szerzői személyükkel is méltóan képviselik az ellenzék vezérkarát: Kossuth, Eötvös, Szemere Bertalan, Lukács Móric, Szalay László, Irinyi József. De nem véletlen ötletszerűség folytán kap helyet benne a két történelmi cikk sem: Kisfaludy fentebb idézett levele és Horváth Mihály álné-

[31] Informationsprotocoll, 1847. június 28. — A megjelent könyvről a *Honderű* 1848. február 5-én ad először hírt. A *Pesti Hirlapban* 1848 március 10-étől kezdve több egymás után következő számban hirdeti a Kilián-féle könyvkereskedés (és nem Geibel). A hirdetésben közölt tartalomjegyzéken Kossuth és Petőfi neve vastag betűkkel ki van emelve.

ven írt tanulmánya az 1802-i országgyűlésről. És szervesen illeszkednek a politikai zsebkönyv egységes tartalmába a versek is. Garay János invokációszerű strófája szinte a költő nyelvén megismételt előszó:

Föl tehát, ha még egy szikra benned,
Föl keletnek népe, tettre fel!

Vörösmarty *„Mi baj?"* című versében ismét felcsendül a nemesség felelősségrevonása, mint az *„Ország házá"*-ban:

Hol a hü szorgalom
S szent indulat,
Emelni s védeni
Országodat?

Helyt adni másnak is
A jog terén
S nem türni a jogot
Bitor kezén?

A vallási kérdést és különösképen a vegyes házasságok kérdését Szalay László cikke után Vajda Péter éleshangú szatírája nem véletlenül helyezi még élesebb világításba:

Ismeretes, hogy a pénz mindenhol báj erejű, de
Főleg az egyházak népénél... Hirdeti Judás.

Petőfi három verséről, amelyek közül egyik még az emlékezetes március 15-i ülésen hangzott el először, szinte felesleges mondani, hogy már címükben is programmot jelentenek: A m(ajtény)i sikon, Dalaim, Palota és kunyhó. És végül Vörösmarty Moore Tamás-fordításának néhány sora, ha közvetlenül Petőfi e három költeménye után olvassuk, már szinte harci riadóként hangzik:

Még egyszer vérharcaidat megvívni, szabadság
A magas istennek színe világa előtt.

Költők és politikusok, gazdászok és történészek hangja tehát páratlan egységben szólal meg az Ellenőrben. Vajjon van-e még egyetlen politikai programmkiadvány a világirodalomban, amely ennyi verset tartalmaz? Szépirodalom és politikai irodalom, amely Széchenyi és Kisfaludy idejében még külön utakon haladott, Vörösmarty és Teleky vezetésével a Nemzeti Körben egyesül. Ha másért nem, már ezért is érdemes volt 1845-ben vállalnia átmenetileg az irodalomellenesség vádját a Körnek.

De másfelől ennek a költészetnek, a zajos fiataloktól vissza nem riadó íróknak, Vörösmartyaknak, Telekyeknek, Eötvösöknek a hatására született meg a magyar politikai irodalom — legalább is annak modern formája. A hírlap is irodalmi mű lett olyan mértékben, amilyenben a regény és a tárca politizálni kezdett. Csak hasonlítsuk össze a harmincas évekből szinte változatlanul „átmentett" Nemzeti Újság stílusát a Pesti Hírlapéval. A magyar prózai stílus kialakulása itt és ekkor fejeződött be, hála a hírlapirodalomnak és az „irodalomellenes" Nemzeti Körnek.

És hogy ez a formájában megújult politikai irodalom tartalmában ismét csak a Körben kiérlelt eszmék útján meddig jutott el, azt is az Ellenőr egyik cikke mutatja:

„Az ipar készítményei után járni szokott nyereség három tényezőnek is, úgy mint a tőkének, a leleményes és tárgyhoz értő észnek és a munkának

közös productuma. a méltányosság tehát azt kivánná, hogy a nyereségből e tényezők mind egyikének arányos rész jusson. De ez nem történik; a dolog jelen állásában a tőke elnyeli a nyereségnek csaknem egészét, az észnek aránylag csekély részt, a munkának ugyszólván semmit sem hagyván abból, mert a munkabér alig lévén elegendő a munkás élelmére, az nem egyéb a gyárak élő gépeinek fentartására megkivántató költségnél, s azt nyereség-osztaléknak tekinteni szintolly kevéssé lehet, mint a mezei gazda által igás marhájának adott takarmányt. S a jelen viszonyok közt a munkás előtt el van zárva minden ut ez igazságtalan osztály rectificatioját sürgetni. Mig a tőkepénzesek és gyárurak egyetértése a munkabérnek lehető legalacsonyabb fokra lenyomása iránt törvényes akadályt nem ismer, a munkás osztálynak bére javítását tárgyazó követelése, ha egyesektől jő, elbocsáttatást s végromlást von maga után, ha pedig tömegektől ered, lázadásnak kereszteltetik s a törvény büntető keze által sujtatik. Más részről a kézmüves tulfeszitett szorgalommal sem képes versenyezni a gyárnok gépeivel és tőkéivel, saját munkája után tehát el nem élhet, s hogy megélhessen, a munkáját használni kivánó gyárnok önkénye alá kell hajolnia. Ekkép ... a nem épen vagyontalan középrend is a proletariatus felé vonatik." Igaz, az utopista szocializmus eszméi ekkor már nem egészen ismeretlenek Magyarországon sem. És Lukács Móric, akinek cikkéből ezeket a sorokat idéztük, egyike a legelsőknek a magyar saint-simonisták sorában.[32]

A programm megvalósítása azonban már nem egyedül az Ellenzéki Kör érdeme. Mint ahogy Lukács Móric cikke is reformista megoldást javasol, a Kör sem jutott túl a reformpolitikán s még az Ellenőr javaslatait is túlhaladta már az idő, amikor a könyv megjelent.

Március 9-én, amikor a 12 pontot az Ellenzéki Körben először megfogalmazták, már az Ellenőr tervezésein a Kör maga is túljutott. Ahhoz pedig, hogy a habozó országgyűléssel szemben a valóságba is átvigye őket, egy újabb, a körön kívüli lendítő erőre volt szükség: az ifjúságra.

Február elején a Nemzeti Kör még hagyományos keretek között tartotta meg bálját a „redoutteremben".[33] Február végén kitört a párizsi forradalom.

IV.

Radical-Kör és Egyenlőségi Társulat

„A párizsi februári forradalom Kossuth Lajosnak szárnyakat adott és a pozsonyi országgyülés reformmunkáját kiemelte a kátyuból, amibe jutott, de a régi reformprogramm határain alapvetően és elhatározóan nem ment még túl sem Kossuth, sem az országgyűlés ... A döntő lökést a március 13-i bécsi és a március 15-i pesti forradalom adja meg."[1]

A döntő fordulatot nem a rendi formák közt ülésező pozsonyi országgyűlés, hanem a pesti nép idézi elő és nem az alsótábla üléstermében, hanem az Ellenzéki Kör helyiségeiben. Ha nem akarunk hézagot hagyni a Kör történetében, kénytelenek vagyunk legalább rövidre fogva összevonni a jól ismert eseményeket.

---

[32] Turóczi-Trostler József: *A saint-simonizmus magyar visszhangja.* Irodalomtörténet. 1949. 268—279.

[33] *Pesti Divatlap.* 1848. február 13. 219. l. A bál jövedelmét az Iparegyesület javára tőkésítették, „Ellenzéki Köralapítvány" név alatt. *Honderü,* 1848. február 13.

[1] Révai József: *Magyar szabadság — világszabadság.* I. m. 177—178. l.

Kossuth zseniális gondolata volt, hogy a reformok ügyét az Ellenzéki Kör segítségével emeli ki a nemesi tehetetlenség kátyújából.[2] Az Ellenzéki Kör a radikális ifjúság segítségével adott lendületet a veszteglő pozsonyi tanácskozásoknak. Az Ellenzéki Kör március 4-i[3] választmányi ülésén határozatot hoztak, hogy az országgyűlés munkáját erőteljes fellépéssel segítik elő. A segítés módjairól azonban eltértek a vélemények. Ekkor az ülést félbeszakította Kossuth március 3-i beszédének megérkezése, amelyet nagy lelkesedés közepette olvastak fel. Azonban „határozottan kifejezé az egyesület, hogy a nemzeti alkotmány ezen tervét, közös teherviselést, esküdtszéken alapuló bünvádi eljárást, képviseleti rendszert egyenlőség alapján, pesti évenkénti országgyűlést képező főoszlopokat, s az egész alkotmányt megerősítő boltozatot a szabad sajtó nélkül csonkán maradottnak tekinti".

Kossuth tehát történelmi fontosságú beszédével — amelynek a pestit közvetlenül megelőző bécsi forradalomra is nagy hatása volt — jelen volt a nagy fordulat kezdetén Pesten is. De már az Ellenzéki Kör is egy lépéssel túl akart menni Kossuth javaslatain, s méginkább hajlott a javaslatok radikális továbbfejlesztése felé az ifjúság. A további eseményeket illetőleg Vahot Imre előadását választjuk alapul, mert a Kör szerepét illetőleg ez a legteljesebb.[4]

„Az országgyülési teendőinket közakarattal megállapitott, nevezetes alsótáblai felirás hire köztünk is rendkivüli lázállapotot idézett elő. Nemcsak magánköreinkben, de az utczákon, nyilvános társalgási helyeinken is, különösen a legradikálisabb szellemü polgártársakkal, a mintegy 700 határozott hazafiui jellemü taggal dicsekhető(!) ellenzéki körben és a szabadságáért szinte életét is feláldozni kész lánglelkü ifjuságunk főgyülhelyén, az uri-utczai kávéházban, nagy tömegekben összpontosult hazafiak mindenfelé a legélénkebb tüzü vitatkozással lelkesültek a világrendítő események fölött..." A forradalmi elvek győzelmét a Kör 9-én este lakomával ülte meg. „Miután a terem két szögletében felállitott Bihary- és Egressy-féle magyar zenésztársaság a Rákóczy-indulót s a Marseillaiset roppant éljenzés s dörgő tapsok közt eljátszá ... egymást érték leginkább a nép érdekében emelt pohárköszöntők. Fényes Elek sokkal többet kivánt, mint a mennyi az érintett alsótáblai felirásban foglalva volt, Vörösmarty, Garay, Csanády Ferenc s többen még ollyanok is, kik körünkben az előtt soha nem hallaták magukat, a legszabadabb szellemü nyilatkozatokkal álltak elő."

Két nappal a forradalmi nyitány után az ifjúság iveket kezdett körözteini egy politikai lakoma rendezése céljából. „Az ellenzéki kör tagjai egyesülésre s a lakoma s egyéb teendők fölötti tanácskozásra hivták fel az ifjuságot, melly márcz. 13-án mindenféle osztálybeliekkel egyesülve nagy sokasággal jelent meg a kör termeiben. Ezen legkülönbözőbb elemekből összeolvadt népgyülésben Klauzál Gábor és Nyáry Pál ... azon többek által feszegetett kivánat ellenében, miszerint a fővárosiak több ezer polgártárs aláirásával rögtön kérelmezést (petitiot) nyujtsanak be az országgyüléshez több a felirásba nem foglalt reformpontok iránt is — inditványozák, hogy a minél nagyobbszerü

[2] Fekete Sándor: *A márciusi fiatalok*. 1950. 33. l.

[3] Barta, i. m. 81. l. V. ö. az 1848. március 4-i ülés jegyzőkönyvét (teljes egészében közölve Barta, i. m. 629—630. l.).

[4] Örömhangok. *Pesti Divatlap*. 1848. március 19. V. ö. még Fekete, i. m., Ferenczi, i. m. III. 191—203. és u. a. *Petőfi a márciusi napokban. Petőfi-Múzeum*, 1890. u. a. *Az ellenzéki kör estélye*, u. o.

s országos erővel leendő föllépés tekintetéből a kérelmezési ivek előbb honszerte köröztessenek s ugy aztán még a munkás nép aláirásaival is megfontositva és szentesitve, küldessenek föl az országgyülés szine elibe ... E nap estvéjén az utczákoni népcsoportosulás, s a polgárság részvéte szembetünően növekedett, a nemzeti kivánatok mindinkább szaporodtak."

A kívánságokat Irinyi József foglalta össze a 12 pontban. Innen kezdve a források erősen eltérnek; valamennyiből kitűnik azonban a leglényegesebb: az Ellenzéki Kör megtorpanása a cselekvés pillanatában. A március 14-i ülésen a Kör — most már Klauzál Gábor javaslatára — újra halasztó határozatot hoz és további aláírásgyüjtésbe kezd. Az ifjúság azonban az ülés után, éjjel, a Pilvaxban elhatározza a cselekvést s másnap diadalra viszi a forradalmat.

A forradalom tehát — noha történelmi feltételei a kor viszonyaiban, elvi előkészítése pedig az Ellenzéki Körben adva volt — ugrásszerűen, hirtelen jött létre. Hajtóereje pedig az ifjúság és a pesti nép.

Ezt a hirtelen előretörő erőt most már kénytelenek vagyunk egy kissé közelebbről is meghatározni, anélkül, hogy a márciusi fiatalok történetét, — amely nemrég részesült kimerítő feldolgozásban[5] — teljes egészében megismételnénk. Nem szervezett, alapszabályokkal működő társaság ez, mint a Kör. Eredete az egyetemi hallgatók Lovassyékéhoz hasonló társaságaira megy vissza — ezek egyikének, a Pesti Magyar Társaságnak jegyzőkönyvei megvannak. Elnökük Elefánty Sándor volt, tagok: Nyáry Albert, Bulyovszky Gyula, Sükei Károly, majd végül Vasvári Pál. Az összejöveteleket hetenkint kétszer, kedden és csütörtökön tartották — mert akkor nem volt délutáni óra az egyetemen — a Trattner-Károlyi nyomda úriutcai bejáratától jobbra levő helyiségben. 1847-ben azután áttették székhelyüket a Pilvax-kávéházba, amely már előbb a Tízek Társaságának székhelye: Petőfi, Jókai, Tompa, Lisznyai, Kerényi, Pákh, Bérczy, Pálffy, Degré, Obernyik csoportjáé, meg a hozzájuk csatlakozott jurátusoké. Jurátusok és diákok, meg fiatal írók itt vitatják meg az eseményeket és terveiket — a Nemzeti Körnek csak ritka vendégei. Nyilt ajtók mellett hangoztatott radikális eszméik miatt 1846-tól kezdve rendszeresen figyelteti őket a kormány.[6] Ők azok, akik „tudatosan nevezik magukat fiatal Magyarországnak, a reformok részletein túl vannak már, mert meggyőződésük, hogy ebben az országban minden rossz és mindennek meg kell változnia. Velük a vallás és nemzetiség régi fogalmai helyébe a világszabadság gondolata lép, mely az országban legelső sorban a jobbágy szabadságát követeli rögtön és teljesen, tekintet nélkül a politikusok fortélyaira és intrikáira ..."[7]

1848 márciusi napjaiban a fiatalok szabad társasága meg az Ellenzéki Kör úgy működik egymás mellett, mint egy parlament — pillanatnyilag az igazi parlament, szemben a veszteglő pozsonyival — alsó és felső háza. A Pilvax határozatait az Ellenzéki Kör ellenállással fogadja, de a megtörtént és végrehajtott határozatokat ünnepélyesen szentesíti.

---

[5] Fekete Sándor: I. m. 1950.

[6] Informationsprotocoll, 1846. január 20., január 23., Fekete, i. m. 22—29. l. L. még Thallóczy Lajos: *Vasvári Pál és a pesti egyetemi ifjúság.* Nyári Albert: *A magyar forradalom napjai Pesten,* 1848. Ferenczi, i. m. II. 254—268. l. A Pesti Magyar Társaság jegyzőkönyve (1843—44.) az Orsz. Széchényi Kvt-ban, Fol. Hung. 7. jelzet alatt.

[7] Mód Aladár, i. m. 138—139. l.

Március 15-én este — miután a forradalom tettleg befejeződött — az ünnepélyesen kivilágított Ellenzéki Körbe siet mindenki. A Kör erkélyét transzparens díszíti Vörösmarty Szabad sajtó c. epigrammájával. Előtte vonul fel a nyomdászok száztagú menete, hogy Petőfit üdvözölje. Vahot szerint csak az Ellenzéki Körben értesült az ifjúság a bécsi forradalomról, ott hallotta „nagy vezérünk Kossuth ausztriai hódításának szinte varázslatként feltünő hireit".[8] És még ugyanezen az estén jelentkeznek a Gyülde vezetői — kérve felvételüket az Ellenzéki Körbe, amit az Ellenzéki Kör „illő megrostálással" el is fogad. A két kör helyisége egymás mellett van, csak a ház falát kell áttörni, hogy egészen összeolvadjanak. A Pesti Divatlap már az összes egyesületeket a Körben szeretné egyesíteni s számára külön, negyven teremből álló házat építeni.

Mások azonban bizalmatlanabbak a reakció még alig kihült fészkével szemben, mert „mutat a história példákat, miszerint gyakran történtek ilynemü csatlakozások a győztes párt megbuktatására". Bajza írja később, hogy mikor a „hires Körmöczi kanonok szónokolt és a Gyülde magát a Körnek kegyelmébe ajánlá", fázott „e jelenettől" és nem is látta senki „semmi Gyüldehőssel kezet szoritani". Az események őt igazolták: Illucz Oláh megváltozott című újságjában, a Nemzetiben sem változtatott a régi politikán, Körmöczit pedig, aki a Gyülde csatlakozását bejelentette, kormánykörökben úgy ismerték, hogy „der Regierung vollkommen ergeben"; a szabadságharc alatt „a fejedelem és a trón érdekében fejtett ki tevékenységet" s ezért Lipót-renddel tüntették ki . . .[9]

Az Ellenzéki Körben március 16-án miniszterlistát is állítottak össze, amelyen Széchenyi nem szerepelt, Deák belügy-, Kossuth ipar- és közlekedésügyi, Pulszky pénzügy-, Szentkirályi kultusz-, Szemere Bertalan nevelésügyi, Perényi Zsigmond igazságügy-, Nyáry Pál rendőr-, Teleky László hadügyminiszternek, Eötvös József pecsétőrnek volt javasolva.

Az Úri-utcát a Pesti Divatlap Kör-utcává óhajtja átkeresztelni. A következő néhány napban az eleven élet tovább zajlik a Körben: „feltett kalapokkal még mindig népgyüléseket tartunk itt, mellyekben szónokaink székre állva hirdetik a szabad igét." Igaz, minden rémhír is „mi városunkban terjedez, az ellenzéki körre, mint kutfőre száll vissza". 20-án ivet fektetnek fel a Körben, melyben követelik, hogy az országgyűlés Pestre jöjjön.[10] De a vezetést épúgy, mint az agitációt, lassanként átveszi a Közcsendi Bizottmány. „Az ötven tagu budapesti forradalmi testület heteken keresztül központi politikai vezetője volt az országos népmozgalomnak."[11]

Csak akkor változott meg a helyzet, amikor a Közcsendi Bizottmány átadta helyét a Pestre költöző minisztériumnak. Míg márciusban a pesti nép egységesen áll a Közcsendi Bizottmány mögött, valahányszor a nehezen kivívott jogok valamelyikének megvédéséről van szó, addig áprilisban megkezdő-

---

[8] A későbbi visszaemlékezések szerint a bécsi forradalom híre már 14-én este megérkezett s ez indította el a forradalmat. Vahotot az egykorú lapok nem cáfolják meg. L. még Ferenczi, i. m. 206. l. A továbbiakra: Kléh István: *A pesti forradalom története 1848-ban.* Pest, 1848. *Pesti Divatlap,* 1848. március 23. Bírányi Ákos: *Pesti forradalom.* Pest, 1848.

[9] *Kossuth Hirlapja,* 1848. december 14. Informationsprotocoll, 1846. augusztus 1. Szinnyei: *Magyar írók.*

[10] *Életképek.* 1848. március 26. *Pesti Divatlap,* március 21.

[11] Révai, i. m. 179. l.

dik a pártcsoportok felvonulása a kormánnyal szemben, amelynek tagjai közül egyedül Kossuth örvend osztatlan szeretetnek. „Jelenleg következő politikai clubbok léteznek fővárosunkban: ministeriális clubb, mely titkolózik, a mérsékelt ellenzéki (most már radikál) kör-clubb, melly ... nagyobb részint észarisztokraták — tekintélyekből áll, egyedül ennek hódol s ellenkező véleményt nem tür, polgári clubb, melly a béke s megállapodás mellett küzd; katonai, mellynek akaratát, gondolkodásmódját nem lehet kiismerni; és végre a fiatalság clubbja, melly az ellenvéleményeket tiszteletben tartja, kezet nyujt minden becsületes szándék kivivására, melly első akar lenni, hol a dicsőség kivivásáért vért, életet kell áldozni."[12]

Persze, a „clubb" elnevezés itt nagyrészben csak átvitt értelmű; igazán szervezett társaság egy van közöttük: a Radical-körré átalakuló Ellenzéki Kör — és egy szerveződő, formát kereső, amelynek még neve sincs: az ifjúságé. Az előbbinek már sajtója is van: régi „hivatalosa", a Pesti Hírlap helyén egyre inkább a Márczius Tizenötödike, meg a Pesti Divatlap; az utóbbi egyelőre a Petőfi és Jókai által még egyetértésben szerkesztett Életképek fölött rendelkezik, de eszméinek egyre több teret nyer a Márczius Tizenötödikében is.

1848 április 16-án Teleky elnöklete alatt tartott közgyülésen a Kör nevét *Radical-körre* változtatta; a nevet Nyáry Pál indítványozta. Először ugyan a „democrata-kör" nevet indítványozták, Vörösmarty pedig a *népkör* nevet hozta szóba. „A radical-névnek azonban megvan saját bizonyos és határozott értelme. Ha a ministerek azt ugy, és azon értelemben fognák elfogadni, mint a mellyben e szó Európában ismeretes, akkor mi őket ... határt nem ismerő tapsviharral fogjuk üdvözölni. A radical párt első és legfőbb caracteristicaja az, hogy a midőn elveit a törvényhozásban alkalmazni akarja, nem ismer fennálló historiai jogokat, hanem egyedül azt tekinti, a mi az országra nézve hasznos, üdvös és nyereséges." „És most ama nagy kérdés fog fölmerülni — mondja végül beszámolójában a Márczius Tizenötödike — valljon a ministerek, kik Esterházy Pált és Mészárost kivéve mindnyájan körtagok, el fogják-e vállalni a radical-nevet?"[13]

A Kör tehát politikai klub és politikai párt egyben — de nem feltétlenül kormánypárt, amint az már a közgyűlési beszámolóból is kicsendül. És eleinte az ifjúság is bizalommal van iránta: Petőfi is belép és május 7-én választmányi taggá választják. Naponta feljár a körbe.[14] Hatalmasan disputálnak — csak úgy röpködnek a „barrikád, respublika, lámpás, guillotine" szavak. A pesti kispolgárok egy része előtt ezért „nem épen kedves testület". Az ujonan belépett tagok közt szerepel Vasvári Pál, Madarász László és Nyári Albert is.[15] A 60 tagú választmány tagjai közt van Petőfin kívül Jókai, Nyáry Pál és Perczel Móric.[16] A május 29-i választmányi ülésen Robespierre három

[12] *Életképek*, 1848. április 16. *Pesti Divatlap*, 1848. április 22. V. ö. még Heckenast Gusztáv: *Márciusi radikálisok. Valóság*, 1946. október 1—6. l.

[13] *Márczius Tizenötödike*, 1848. április 22. Az április 16-i közgyűlés jegyzőkönyve az Ellenzéki Kör jegyzőkönyvében: itt folytatódnak a Radical-kör üléseiről szóló feljegyzések is, egészen a feloszlásig. 1848. március 4. és április 16. között nem írtak jegyzőkönyveket, tehát „hivatalos" ülések nem voltak, ami szintén arra mutat, hogy a Kör csak tekintélyével járult hozzá az ifjúság által mozgásba hozott átalakuláshoz. (Orsz. Levéltár, i. h.)

[14] Ferenczi Zoltán: *Petőfi az egyenlőségi társulatban. Petőfi-Múzeum*, 1891. 118—127. *Radical-lap*, 1848. június 25.

[15] 1848. április 27-i választmányi ülés jegyzőkönyve, i. h.

[16] 1848. május 7-i közgyűlési jegyzők.

beszédének magyar kiadására köröznek aláírási ívet. Május 18-án rendkívüli közgyűlésen a Pesten tartózkodó lengyelek választmányának felkérésére Teleky, Perczel, Fényes, Vörösmarty és Irányi személyében bizottságot küldenek ki a lengyelek szabadságmozgalmának támogatására.

Ugyanez a rendkívüli közgyűlés Teleky indítványára elhatározza, hogy a minisztérium által felállítandó önkéntes sereg toborzását országos adománygyüjtéssel segíti elő és az agitáció előmozdítására az egész országba „emissariusokat" küld ki. Fényes Elek „egy vidéket minden díj nélkül magára vállalni igérkezett". A végrehajtást egy rendkívüli bizottmányra bízzák, amelynek tagjai közé Petőfit, Vasvárit, Vörösmartyt, Tóth Gáspárt, Perczel Móricot is beválasztják. A bizottmány két ülést tart, majd elhatározza, hogy — miután az országos gyüjtést és toborzást maga a kormány kívánja irányítani, — az országos agitációról lemond és csak a Kör kebelében folytatja az adományok gyüjtését. Miske György helyettes elnök ezüsttárgyakat és arany óraláncát ajánlja fel azzal a feltétellel, hogy amikor majd az állampénztár a felajánlott értékek árát képes lesz visszatéríteni, azt fele részben a kisdedóvó intézet, fele részben az iparegyesület javára fordítják.[17]

A városi tisztújításon — jelöltje, Rottenbiller mellett — a Radical-Kör „compact erővel akar fellépni".[18] Az országgyűlési választásokra, meg az országgyűlési pártok alakulására azonban úgy látszik kisebb a befolyása: csupán új vendéglőjét ajánlja a honatyák figyelmébe július 1-én a Márczius Tizenötödike. Tanácskozóhellyé, klubhelyiséggé válik, az aktív irányítás a fiatalok új klubjainak kezébe kerül, noha Petőfiék nem hagyják cserben a Radical-Kört sem: Madarász László és Vasvári Pál decemberig rendesen befizetik tagdíjukat.[19]

De lelkesítő és bíráló beszédeiket már máshol mondják el: az általuk alapított Egyenlőségi Társulatban, amely a Pilvax-beli forradalmár ifjak társaságának egyenes leszármazottja. Az Egyenlőségi Társulat története nem tartozik szorosan össze a Nemzeti Körrel és utódaival, meg egybe is esik a politikai történet legfontosabb fordulataival. Csak mint a Radical-Kör ellenpólusa, az Ellenzéki Kör egykori „alsóházának" folytatása kell, hogy itt legalább rövid figyelemben részesüljön.

Az Egyenlőségi Társulatban szólal meg az ifjúság követelése, amikor úgy érzik — Petőfivel az élükön — hogy a katonaság ügyében, meg az olasz segély kérdésében az országgyűlés lejtőre viszi a forradalom, a nép ügyét. Kossuthot akarják kiszabadítani a kormány halogató, egyeztető politikájának börtönéből, az abszolútista reakció kivetett hálójából. A forradalom valóban akkor lendült újra előre, amikor Kossuth hajlott a szóra és az általa elindított mozgalomnak végül valóban vezére lett.

Az irodalom vonalán Vörösmarty és Petőfi szembekerülése a párja a fiatalok (Madarászék) és Kossuth elveket tisztázó szembefordulásának. „Vörösmarty a liberális nemesség költője, az Ellenzéki Kör egyik vezetője volt, tagja az abban szervezkedő ellenzékből alakult kormánypártnak, és végsőkig bizott az egykori liberálisok vezetőiben, elsősorban a látszólag még

[17] Bizottmányi ülés május 19—20. Választm. ülés május 27.
[18] *Márczius Tizenötödike*, június 14.
[19] Az Ellenzéki Kör pénztári könyve. Orsz. Széchényi Kvt., Fol. Hung. 980. — A szerviták kertjében berendezett vendéglőről és „mulató helyről" l. az 1848. június 26., július 10. és augusztus 1-i választmányi ülések jegyzőkönyveit.

mindig együtthaladó Batthyányban és Kossuthban. Ezzel szemben Petőfinek a honvédelmi kérdésben tett engedményben a szolgaság visszatérését kellett látnia. Ez is pártálláspont volt, a Madarászék vezetése alatt álló radikális párt és az egyenlőségi klub álláspontja, melyhez Petőfi is tartozott. Petőfi verse Vörösmartyhoz két párt álláspontjának összeütközését is tükrözi."[20]

Az Egyenlőségi Társulat céljának legjobb meghatározását Bírányi Ákos adta az augusztus 15-i közgyűlésen: a márciusi erők összpontosítása.[21] A márciusi fiatalokat előbb „márciusi klubb", majd „demokratikus klubb" néven akarták szervezett egységbe tömöríteni. Az előbbinek az alapszabályait Fáy Béla jegyző aláírásával kommentár nélkül közli a Márczius Tizenötödike május 9-i száma. „A clubb czélja: a pesti 12 pont nyomán, az általános szabadság elveinek fejlesztése, terjesztésére, s azoknak életbeléptetésére működni." A társaság gyengesége abban állott, hogy még mindig csak az értelmiségi ifjúság szervezete volt és sem a liberális nemesi radikálisokkal — Madarászékkal — nem tudott kapcsolatot teremteni, sem a parasztságot nem tudta mozgalmába bekapcsolni.[22] A Demokratikus Klubb a Forradalmi Csarnokban tartotta alakuló ülését; az egyesületet Jókai látta volna el ingyen az összes újságokkal. Mint a régi Nemzeti Körben, a „journálok" az ifjúság klubjaiban is nagy szerepet játszottak: az Egyenlőségi Társulatnak is megvolt a maga sajtója: előbb a Reform és a Radicallap, majd az ezeket magába olvasztó Népelem. A klubok működése mintegy a sajtó kiegészítése, hatásának kiterjesztője lett volna: „... a vidékekre a journalok által hatottunk csak eddig, ez hatalmas eszköz ugyan, de nem elegendő, hozzá kell járulni még a társulatok, clubbok általi hatásnak is..." A Radicallap klubok egész hálózatát tervezi egy központi klub vezetése alatt.

A Reform július 2-án közli az Egyenlőségi Társulat (a tervekben még Egyenlőségi Clubb) programmját, melyet minden valószínűség szerint Petőfi írt. A szabadság, egyenlőség, testvériség eszméi nem váltak valóra. A sajtószabadságot eltiporta a reakciós sajtótörvény, az egyenlőséget a választói cenzus, testvériség helyett pedig „az osztályuralkodás mai napig fönállván, a nép folyvást politikai proletariátusságban tengődik". Ezeken akar változtatni a Társulat, amely július 16-án megtartott alakuló közgyűlésén elnök és alelnök helyett „képviselőt" és „előadót" választ Madarász László és Nádaskai Lajos személyében. Választmányi tagok: Táncsics, Zerffi, Mérei, Lisznyai, Madarász József, Pálffy, Dr. Grosz Frigyes, Mészáros Károly, Balogh János, Rosty Zsigmond, Diósi Márton, Lauka Gusztáv, Ábrányi Kornél, Sükei Károly, Bangya János. Az egykorúaknak is feltűnt, hogy az Egyenlőségi Társulathoz „Mészáros Károly és az egykori Gyülde több tevékeny tagja is csatlakozott".[23] A tagdíjat belépéskor egyszersmindenkorra fizetendő 1 pft-ban állapítják meg. A néhány héttel előbb alakult „demokratikus klubb" Petőfi és Vasvári vezetésével szintén az Egyenlőségi Társulatba olvadt. A baloldali erők szervezeti

---

[20] Waldapfel: *Költők a forradalomban.* i. h. 541. l.

[21] *Népelem,* augusztus 21. A Társulat megalakulásáról l. *Reform,* július 2., július 18., *Radical-lap* július 5., július 9. Ferenczi: *Petőfi az egyenlőségi társulatban,* i. h. Az Egyenlőségi Társulatnak a forradalom második szakaszában betöltött szerepéről korszerű történelmi értékelést Fekete i. műve ad.

[22] Fekete, i. m. 94—95. l.

[23] Madarász József, i. m. 133. l.

egyesítését ezzel elérték: a liberális-nemesi és az értelmiségi-ifjúsági csoport ezentúl együtt működött.[24]

A Társulat legelső tevékenységei közé tartozott az „olasz testvérek"-hez Madarász László javaslatára intézett szimpátia-kiáltvány és a sajtótörvény iránt az országgyűléshez benyujtott petició. Jellemző, hogy a Pester Zeitung már az első miatt a Társulat feloszlatását követeli.[25]

A sajtóügy előadója, Zerffi, a petición kivül mindjárt egy 8 §-ból álló törvényjavaslatot is szerkesztett, de a július 30-i ülés csak a petíciót fogadta el. A sajtótörvény igazságtalan, mert a büntetések a bűnös vagyoni helyzetére nincsenek tekintettel, tehát a szegényebbeket sujtják; a polgári szabadságba ütközik, mert az írót korlátozza és a tőkepénzesnek szolgáltatja ki: kegyetlen, mert a vétségek nincsenek pontosan megállapítva s így a törvény állandó Damoklesz-kardot suhogtat az író fölött, ami a cenzúránál is roszszabb. A Társulat az 1848 : XVIII. t. c. eltörlését követeli s helyébe szabad sajtót, „melyre a magyar nemzet nem kevésbé érett, mint a világnak bármely nemzete".

Augusztus 13-án Horárik indítványára elhatározták Kliegl József szedőgép-találmányának támogatását. Új Kliegl-könyvet akartak kiadni, sőt az augusztus 20-i ülésen ezt a tervet időszakos kiadvánnyá óhajtották kifejleszteni „Egyenlőségi Lapok" címmel. Határozatot hoztak arról is, hogy a Társulat tagjai „egymást ezentúl *Te*-nek fogják szólitani, az *ur* czimet nem használandják többé".

Sokáig keresett magának a Társulat helyiséget. Eleinte a megyeházán tartották népes üléseiket; Madarász László a Gyülde termeinek kibérléséről is tárgyalt, de „nem tudott rá menni, hogy azon hirhedt szállást kivegye". Végül a Váczi-utcai Nákó-házban, az „egyenlőségi csarnok"-nak nevezett Kondikkávéházban találtak megfelelő szállást.[26]

Augusztus 6-án Zerffi javaslatára kérvényt intéztek a képviselőházhoz a zsidóüldözések ügyében. Augusztusban már rendszeresen 6 taggal képviseltette magát a Társulat a „radical követek konferenciáján". Augusztus végén őhozzájuk intézte a bécsi ifjúság „vonzalmi nyilatkozatát", amelyre szeptember elején válaszoltak: „A testvériség őszinte hangján szólunk hozzátok, hogy mint eddig is . . . szitogassátok számunkra a barátság ébredő tüzét, nem csak népgyüléseitek, fővárosotok közhelyein, hanem népképviselőitek körében is." A bécsi ifjúság alig egy hónap mulva hősiesen felelt az Egyenlőségi Társulat felszólítására.[27]

A Társulat napirendjének legfontosabb pontja azonban a „katonaállítás" ügye, az a kérdés, amely miatt Petőfi, fájó szívvel, letépte Vörösmarty homlokáról a babért. Vasvári Pál beszédeket mond az osztrák lábra állított hadsereg ellen. „Fekete-sárga zászló alá szavazzuk meg az ujoncokat?" — kérdi felháborodva augusztus 23-án. A szeptember 9-i ülés pedig bizottságot küld a nádorhoz — Mérei, Gajzágó, Horárik, Öttevényi és Bangya személyében — hogy kérdőre vonják fegyverek és tüzérek Budára szállítása, Móga tábornok-

[24] Fekete, i. m. 112—113. l.

[25] *Népelem*, július 27., augusztus 1., augusztus 2., augusztus 3. *Budapesti Divatlap*, július 27. *Reform*, augusztus 2.

[26] *Népelem*, augusztus 8., 15., 18., 20., szeptember 7. A Gyülde helyiségeinek átvételéről a Radical-körben is volt szó. L. május 27-i választmányi ülés jegyzőkönyvét, i. h.

[27] *Márczius Tizenötödike*, augusztus 30. *Népelem*, augusztus 8., 18., szeptember 6.

nak a pesti parancsnokságról való eltávolítása és „Szécsényi országlár" távozása miatt.

A szeptemberi fordulat idején azután már teljesen ők képezik a Batthyány-kormánnyal szemben végre határozottan fellépő Kossuth hátvédjét, ők szolgáltatják a tömegeket, amelyekre majd a Honvédelmi Bizottmány épúgy számíthat, mint a márciusi Közcsendi Bizottmány. Szeptember 8-án honvédseregre nyitnak aláírást: vezérré Perczel Mórt, segédeivé Kovács Ferencet, Hatvanit, Horárikot és Gajzágót; századosokká Bangyát, Nyirit, Perczel Vincét, Mérei Ágostont, Antal Mihályt, Petőfit, Vasvárit, Csernátonit és Funtákot választják. Ugyanekkor Madarász javaslatára bizottmányt jelölnek ki, amely felváltva állandóan legyen együtt, ha kell, lépjen érintkezésbe a kormánnyal, vagy hívja össze a társulatot. A bizottmány összetétele mutatja, hogy ekkor a Társulat már minden következetesen forradalmi erőt maga köré tömörít: tagjai közt van Perczel, a két Madarász, Petőfi, Vasvári, Horárik, Fényes Elek, Táncsics, Egressi Gábor.

Petőfi rendszeresen ott van az üléseken. És, mint márciusban a Nemzeti Dallal, most is ő adja ki szeptember 20-án az ellenállásra buzdító harci riadót: „Bánat és harc szól belőlünk; olyanok a mi szaváink, mint mikor a szél bele süvit a félrevert harang zugásába . . ."[28]

A forradalom második szakaszában tehát az Egyenlőségi Társulat ugyanazt a szerepet töltötte be, mint a Pilvax-tábor márciusban. A márciusi fiatalok — és mögöttük a pesti nép tömegei — hozták meg a szeptemberi napok új fordulatát is: szeptember 11-én — amikor a kormány lemondott — Kossuth Madarász felszólítására foglalta el újra miniszteri helyét. Létrejött a Honvédelmi Bizottmány, amelyben a fiatalok épúgy képviselve voltak, mint a márciusi Közcsendi Bizottmányban s az Egyenlőségi Társulat szerepét a kormány vette át. Igaz, hogy ebben a kormányban a Társulat fiataljai kisebbségben voltak, s ez kihatott a forradalom további sorsára is.

A szabadságharc kitört; a dicsőséges készülődés, az első győzelmek napjaiban újra megelevenedik a Radical-Kör is. „Négyszáz egyénből álló vadászcsoportot alakít; vezérük Szontagh Gusztáv leend. Az ifjuság lelkesen siet az új zászló alá, az öregebbek jó fegyvereket és pénzt ajánlanak fölszerelésükre." A fegyver és a jó vitézi rezolució a férfiak dolga, a nők a Radical-Kör tagjai által vásárolt vászonból ruhát szabnak a honvédeknek: „A kiszabást Laczkovics pestmegyei szolgabiró derék neje vállalta magára s a varrást több fővárosi hölgy osztá fel egymás közt." A Radical-Kör — pénztárkönyvének tanúsága szerint — még január 2-án is működik; január 1-én előfizetnek a Pesti Hírlapra.[29]

Debrecenbe azonban a pesti klubok már nem követhetik a kormányt. Madarász elszigetelten áll a békepárttal szemben, hiányoznak a Radical-Kör „észariszlokratái" és az Egyenlőségi Társulat tömegei és ifjúsága. „Hiányzott a forradalom és szabadságharc szervezett ereje, a párt és hiányzott a követendő ut és a feladatok elméleti tisztázása: a forradalom tudományosan kidolgozott ideológiája. Se Kossuthnak, se a baloldalnak nem volt pártja. A baloldal csak egy irodalmi és parlamenti csoport volt, melynek nem volt szerve-

[28] Ferenczi, i. h. *Népelem*, augusztus 29., szeptember 10., 19., 20.

[29] *Budapesti Divatlap*, 1848. december 24. Orsz. Széchényi Kvt. Fol. Hung. 980.

zett kapcsolata a néppel. Ez a baloldal Pest eleste után elvesztette közvetlen és könnyen mozgósítható támaszát, a pesti népet, de nem volt képes megteremteni kapcsolatát a falu népével, hogy ezáltal új bázist teremtsen politikai működése számára."[30]

1849 június 28-án jelenti a Pesti Hírlap: „Az Ellenzéki Kör, azután Radical-Kör feloszlott. Tagjai megapadtak, szállásába beütött a Hentzimenkő. Ez okból butorait eladja. Adósságait kifizeti s a fenmaradó összegből kiállit egy honvédet. A Rákóczy-képét a muzeumnak ajándékozza, hogy az emlékezzék meg, mikép radical kör is volt. Könyvtárát pedig a magyar hadi főtanodának ajándékozza."

A feloszlást a június 21-i közgyűlés mondta ki, Fényes Elek elnöklete alatt.[31] Az előtte eltelt viszontagságos hónapok eseményeit a feloszlást javasoló június 11-i választmányi ülés jegyzőkönyve mondja el: „Jegyző előterjeszti, miként a mult januariusi vészteljes első napokban történt osztrák bevonulás előtt Pestről távozásakor — mint egyszersmind helyettes igazgató a Körben olly intézkedést tett, mi szerint a' Kör vagyonárai gondviselést Horváth Antal kulcsárra bizván ... hogy a körtagok nevei az ellenség kezébe ne jussanak, minden ollyatén irományokat, mik magukban neveket az ujabb időből foglaltak, megsemmisített, magát pedig a jegyzőkönyvet egy bizonyos egyénnél itt Pesten hagyta — mi most is meg van; — ellenben a könyvtár az ellenség által megmotoztatván, onnan több rendbeli irományok elvitettek; — végre Pest bombáztatása alkalmával a kör szállása annyira megrongáltatott, hogy a körtagok számára csak az ebédlő terem maradt használhatóvá ..."

Ezért merült fel a feloszlás gondolata, ámbár — folytatja a jegyzőkönyv — „nem hiányzottak, kik a Kör fentartására minden lehető módot megkisirteni(!) javallották" oly módon, hogy „a körtagok a fizetésre hirlapok utján szólitassanak fel, egyszersmind az egyenlőségi társulatot felhivnák egyesülésre olly módon, hogy gyüléseit teremünkben tartaná, tagjai a kör pénztárába a körtagokéhoz hasonló részvényt fizessenek". De ez a megoldás bizonytalannak látszott; amellett figyelembe kellett venni azt is, hogy az Ellenzéki Kör alakulásakor felvett 4000 forint kölcsön éppen ki van fizetve s ami költség még fennmarad, az kitelik az elárverezendő bútorok árából „s igy — fejezi be Reök István jegyző a választmányi ülés jegyzőkönyvét — ... a Kör azon pályát, mellyet olly sulyos körülmények közt és olly viszontagságos időkben ... dicsérettel futott le, pénzügyi tekintetben is becsülettel fejezheti be, ezen oknál fogva a többség, bár a lefolyt időket és barátságos viszonyokat tekintve sajnálattal, de mégis azon meggyőződéssel mondá ki feloszlatási véleményét, hogy a hazafiak a társulati működést újabb s a mostani kor igényeihez alkalmatosabb alakban minél előbb feleleventendik".

A feloszlatási jegyzőkönyv egyéb adatai megegyeznek a Pesti Hírlap szűkszavú és nem egészen jóindulatú beszámolójával. A Múzeumnak átadott Rákóczi-képről megtudjuk, hogy azt Ráday Gedeon, a Pesti Kör volt elnöke, „Rákóczi Ferenc titoknokának utóda" ajándékozta egykor az egyesületnek.

Valamit azonban a feloszlatás után sem adtak át sem a múzeumnak, sem a honvéd-akadémiának: a régi Nemzeti Kör pecsétnyomóját. Ezt a volt jegyző, Reök István vitte magával, vele menekült vidékre. „Azóta mindig nálam van

[30] Mód Aladár, i. m. 164. l.
[31] V. ö. jegyzőkönyvek az Orsz. Levéltár idézett anyagában.

a maga eredeti valóságában — írja a Vasárnapi Újságnak 1860-ban — s mit gondol, szerkesztő úr, elfogadnák-e ezt a pecsétet a n. Muzeumban? — én másnak nem adom, hanem vagy a Körnek, vagy a Muzeumnak . . ."

A szerkesztő válasza ez volt: „mégis jobban szeretnők, ha ön ezt a szóban forgó pecsétnyomót ismét régi gazdájának adhatná vissza. Mert egy társas körre — a nemzeti Casino mellett — Pesten még mindig nagy szükség van."

A Nemzeti Kör eredeti nevén 1860-ban valóban újjáalakult.[32] Azzá vált, ami kezdetben volt: polgári és értelmiségi kaszinóvá. Régi tagjai közül visszatért többek közt Pálffy Albert, Stuller Ferenc, Királyi Pál; az új tagok közt Mikszáth Kálmán neve tűnik fel. Nagy közéleti szerepét, forradalmi multját nem hozták vissza többé a kiegyezéses idők. 1884-ben végleg feloszlott.

[32] Rökk, i. h., Baróti i. h. A Nemzeti Kör Vendégkönyve, 1860—1881. Orsz. Széchényi Kvt. Fol. Hung. 1218.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

JENEI FERENC:

DÁVID FERENC ÉS HELTAI GÁSPÁR ISMERETLEN MUNKÁI

Hetvenöt esztendeje annak, hogy az 1878. évi Magyar Könyvszemlében Fraknói Vilmos gazdag sorozatát ismertette a könyvtáblákból kiáztatott régi magyar nyomtatványoknak. Szabó Károly akkor még újdonság Régi Magyar Könyvtára első kötetét ez a közlemény értékesen gyarapította. Fraknói nyomán kutatóink azóta számos új adalékkal gazdagították a Régi Magyar Könyvtár anyagát, mikor a régi könyvek kötéstábláit megvizsgálva az azokban lévő nyomtatványokat kiáztatták[1]

A közelmultban magam is erre az útra tértem, mikor a győri papnevelőintézet Könyvtárának reviziója során különös gonddal vizsgáltam meg minden egyes régi könyvünket. Nemcsak a könyvek történetére, korábbi tulajdonosaira és a bennük olvasható bejegyzésekre figyeltem, hanem megvizsgáltam kötéstáblájukat is. Több ismert régi magyar nyomtatvány után a szerencsés véletlen két kötetben a Heltai-nyomda korrektúra íveit, a Heltai-nyomtatványok töredékét adta a kezembe.

Könyvtárunk elkülönítve, külön egységként őrzi a győri székesegyház régi könyvtárát, melynek a középkorba visszanyúló könyvanyaga a Zalka-féle könyvjegyzékből már régóta ismeretes.[2] A könyvanyag provenientiaja azonban csaknem teljességgel ismeretlen és az eddigi alkalmi ismertetések után minden egyes könyvet megvizsgáló feldolgozásra vár. A revizió során akadt a kezembe egy bázeli, 1550-ben megjelent nyomtatvány, a ΜΙΚΡΟΛΡΕΣΒΥΤΙΚΟΝ, melynek rongált kötéstábláit megvizsgálva a Heltai-nyomda korrektúra-íveire bukkantam. És a következő szekrényben egy, ugyancsak bázeli 1561. évi Homeros-kiadvány kötéstáblájában a Heltai-korrektúra kész íveit találtam meg. Közel ötven ív került elő a két kötetből, melynek részletes ismertetését az alábbiakban adom.[3]

1. Heltai Gáspár Száz Fabulája (Kolozsvár 1566.) három korrektúraíve. Sajnos mindhárom csonka, három oldalról körülvágták. Csupán a B5, B6, I5 és I6 levél és a h jelzésű lap és a vele összefüggő következő számozatlan lap szövege maradt épségben. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának példányával egybevetve megállapítottam, hogy a könyv és a korrektúraívek B, illetve I íveinek szövege szószerint megegyezik. (Ha mégis betű-eltérések volnának közöttük, azok csak annyiban jelentenek eltérést, amennyiben a kész nyomtatvány eltér a korrektúrától.) Azt mindenesetre megállapíthatjuk, hogy a nyomda a corrigendákat pontosan kijavította.

Sajnos az akadémiai példány, csakúgy, mint a kolozsvári ref. kollégium példánya, csonka. Utolsó íveik, így a *h* ív is hiányzik mindkét példányból. Imre Lajos is a második kiadásból

---

[1] Fraknói Vilmos: Könyvtáblázatban fölfedezett XVI. és XVII. századbeli magyar ősnyomtatványok. M. Ksz. 1878. 251 l.

[2] Zalka László: A győri püspöki papnevelő intézet Könyvtárának címjegyzéke. Győr 1893. I. Függelék. A győri székesegyház régi könyvtárának címjegyzéke. 823–852 ll.

[3] ΜΙΚΡΟΛΡΕΣ / ΒΥΤΙΚΟΝ; / VETERVM QVORVN- / dam breuium Theologorum, Sive / Episcoporum Siue Presbyterorum, aut / sacri ordinis aliorum qui aut tempore Apostolorum, aut non mul / to post uixerunt, elenchus. Basileae apud Henrichum Petri Anno DML; Könyvtári száma: XX. b. 22.

HOMERI / OPERA GRAECO- / latina, quae quidem nunc / extant, omnia. / BASILEAE PER NICO / laum Brylingeruum 1561. Könyvtári száma: XXI. b. 6.

(Németújvár, 1596.) vette e részek szövegét.[4] A korrektúraív mutatja azt, hogy az első és második kiadás szövege között lényeges eltérések vannak, a második kiadás szövege pontatlanul, értelemzavaró összevonásokkal közli a szöveget. Így a korrektúraívek hasznos szolgálatot tesznek a Fabulák szövegkritikájának.

2. CATECHIS /mus Ecclesiarū/ DEI IN NATIONE /HUNGARICA PER TRANSILVA-/ NIAM QVAE RELICTO PAPISTI- / CO DEO QVATERNO VERBUM DEI / de sacrosanta Triade, Vno vero Deo Patre, et / Filio eius, Domino Jesu Christo, ac am / borum Spiritu amplexęs sunt, / simplicitatęq ; pia ac puritate / illud credunt ac pro- / fitentur. / REGIAE MAIESTA /tis, Domini nostri clementissimi/ assensu ac voluntate excusus / & publicatus. / CLAUDIO-POLI /in Transyluania, Anno/ Domini. 1566.

Utána külön címlappal, de folytatólagos számozással az F2 lapon

SENTENTIA / CONCORS PASTO- / RUM ET MINISTRORVM ECCLE- / sia Dei nationis Hungaricae in Transiluania, De / propositionibus Doctoris Georgij Blandratae et / Francisci Davidis ac. in Disputatione Albensi, / coram Regia Maiestate, Anno Domini, M. D. / LXVI Die April. XXV. propositis, Et Li- / mitatione fratrū, qui ex Hungaria prae / dictae Disputationi interfuerunt, in / frequenti Synodo Vásárhelyiensi / eodem anno, die vero. XIX. / May pronunciata et / publicata. / Nunc Verò ex assensu Maiestatis / Regiae, Domini ac principis / nostri clementissimi, / Typis excusa.

Ennek a nyomtatványnak csupán egyetlen példánya ismeretes, melyet a kolozsvári unitárius kollégium őriz. (Szabó R. M. K. II. köt., 99 sz.) Leletünk e művel kapcsolatban különösen gazdag. Előkerült az ∞, A, B, E, ív két-két példányban, a C és D ív három és az F ív egyetlen példányban. Csupán az öt lapot tartalmazó utolsó G ív hiányzik. Ezek az ívek már kész levonatok. Sajnos a könyvszú erősen megrongálta őket, mégis a mű szövege belőlük pontosan helyreállítható.

Töredékeink között szerepelnek a mű korrektúraívei is, de ezeken kívül a revíziós ívek is. A címlapot is tartalmazó ∞ ív három korrektúralevonatban maradt ránk. A címlap két színben készült és az első ívünk az egyszín levonat, a második csak a fekete színnyomat, a harmadik pedig a kétszínnyomatot adja. Az A, B, E, F két-két példányban maradtak reánk. Ezekből az egyik korrektúra, a másik revíziós ív. A C és D ívből a korrektúraívek egy-egy példánya maradt meg. Két ív töredéke őrizte meg az utolsó G ív korrektúraíveit. Sajnos, mint a többi korrektúra- és revíziós-ívet, ezeket is három oldalról körülvágták. De még így is a G, G2 levelek mindkét oldalát és a G3 oldalt töredékesen megtartotta számunkra, úgyhogy a korrektúraív segítségével most már a mű teljes szövege, csekély hiánnyal, teljesen helyreállítható.

3. A KERESzTYENI Egyenességnec Cickeli, / MELLY A SzENTHÁROMSÁG FE / lől szőrzetőttet, á Magyar nemzetnec szentegyházoknac lelki pasztoroc kezőt Erdęlben, A Vásárhel- / lyi sinatban : Midőn irnanac Christus / Wrunknac szülletésse vtan 1566, (Maiusnac. 19 napian. / Jerem. IIII. / Sántsatoc wy vgarat, És ne vessetec á / teuissec kőzibe. / Imè Te hozád iőuűnc : Mert te vagy / az Wr, Mi Istenunk. Ierem. 3. / A . . .lséges királynac akaratytyából ki / . . .omtattott, és kiadattot : (A lap alja hiányzik.)

Nem kétséges, hogy ezt a nyomtatványt is 1566-ban a Heltai-nyomdában készítették. A nyolclapos nyomtatvány két, háromoldalról körülvágott korrektúraíven maradt meg. Szövege, a lap alján lévő egy-két sor leszámításával, teljesen helyreállítható.

Ez a nyomtatvány teljességgel ismeretlen, csupán e két töredék ívben maradt fenn.

4. Cato párversei, Kolozsvár 1566. évi kiadásának korrektúraívei. A hat töredékív egy eddig ismeretlen kiadás emléke. Némethy Géza említ ugyan, Jankovich Miklósra hivatkozva egy 1580. évi kiadást, azonban azt, a kolozsvári 1620. évi kiadással azonosítja.[5] Nem tudjuk ellenőrizni, hogy Jankovich Miklós látta-e valóban ezt a kiadást, de hogy a párverseknek volt kolozsvári, XVI. századi kiadása, azt töredékeink bizonyítják. S mondjuk meg azt is mindjárt, hogy az 1566. évi kiadásról eddig semmit se tudunk, emlékét töredékeink őrizték meg. A Székely Nemzeti Múzeum őrzi e mű 1601 évi, kolozsvári kiadásának egyetlen, ugyancsak könyvtáblából kiáztatott példányát. Szabó Károly nagyon szűkszavú leírásából is úgy látszik, hogy ez a kiadás az 1566. évinek terjedelemben is azonos lenyomata.[6]

A hat töredékívből kettő a C, három a D, egy az E ív maradványa. Az E ív egyben a mű utolsó íve is volt. Ez őrizte meg a kötet colophonját : CLAUDIOPOLI (In Officina Casparis Helti) Anno 1566. A C ív két töredéke a korrektúra és annak revíziója. Az első töredék csak az ív páros lapjairól készült levonat. A revizíós ív már a teljes ív töredéke. A D ív első töredéke

[4] Heltai Gáspár esopusi meséi. Kiadta Imre Lajos. Bp. 1897. R.M. K. 4. sz. 10–13 ll.
[5] Németh Géza : Cato párverseinek magyarországi kiadásai és fordításai. E. Ph. Kl. 1889.
[6] Szabó Károly RMK : II. 316 sz.

szintén csak a páros lapokat tartalmazó korrektúra. A másik két töredék egymást kiegészítve. az ív középső része szövegét teljesen, a két szélét pedig csak erősen csonkítva adja. Ezek is korrektúraívek. Az E ív négylapos volt és a szöveg a harmadik lapon végződött. A negyedik lap üresen maradt.

A régi irodalomban oly sok kiadásban közkézen forgó Dicta Catonis vagy Catonis Disticha Moralia Honterus 1539. évi, brassói kiadásában jelent meg hazánkban először. Heltai kiadása is, mint Honterusé, Erazmus recensioján alapul.[7] A töredékek a harmadik és negyedik könyv, valamint a párversekkel rendszerint együtt megjelenő hét görög bölcs mondásainak szövegét tartalmazzák. Cato párversei mellett közlik Erasmus magyarázatait, a hét görög bölcsnél a magyarázatok elmaradnak.[8]

5. Töredékeink utolsó csoportja valamely latin nyelvtan L. M, N, O, és S íveit tartalmazza. Latin nyelvű. Címlap hiányában szerzőjét meghatározni nem tudjuk, azonban aligha tévedünk, ha Molnár Gergely: Thomae Linacri Grammatices compendiosa per qestiones explicatio c. művével azonosítjuk. Sajnos Molnár művének két kiadásából csak egy-egy példány maradt fenn. (Az első a segesvári ev. gimnázium, a másik Szilágyi István könyvtárában, Mármarosszigeten volt meg.)[9] Azonban Szabó Károly is, azok ismertetésében, azonos számú ívekről és levélszámról beszél, s ez időből más latin nyelvtan, hasonló, vagy éppen azonos terjedelemben nem ismeretes. Töredékeink korrektúra- és revíziós-ívek.

6. Végezetül beszélnünk kell a két kötéstábláról. Ezek a töredékek arról tanúskodnak, hogy a két könyvet a Heltai-nyomda könyvkötőműhelyében kötötték be. Mennyire jellemző Heltaira, a takarékos, vagyont gyűjtő polgárra, hogy a hulladékanyagnak számító korrektúraíveket is tárolja. Évekig megőrzi és szükség szerint fel is használja. Pedig Heltainak papírmalma is volt. Mégis, mikor a könyvkötőműhelynek kötéstáblákra volt szüksége, a tárolt hulladékanyagból állították elő. Kb. 12—14 ívet ragasztottak egymásra és az így előállított keménytáblát használták fel a kötésnél fedélnek, ezt vonták be a barna bőrrel.

Sajnos a Heltai-nyomda könyvkötőműhelyéről keveset tudunk. Kutatóinkat ezideig a már kialakult kolozsvári könyvkötés magyaros stílusa fogta meg, s nem foglalkoztak a kezdetekkel. Úgy látjuk és e két kötéstábla is ezt bizonyítja, német minták alapján indult az meg, nyilvánvalóan Németországban készült présdúcok, illetve görgetők felhasználásával. A ΜΙΚΡΟ-ΛΡΕΣΒΥΤΙΚΟΝ című kötet mindkét kötéstáblája azonos. A függőlegesen és vízszintesen vezetett rekeszosztályokban három oszlopban Szent Pál, Mózes és Krisztus, majd női mellképek Spes, Fides és Justitia feliratokkal, végül Debora, Judit, Jael és Éva mellképe, XVI. századi női viseletben. Az Ecce Agnus Dei feliratú Krisztus-kép mellett évszám: 1560. A Fides neve feje mellett N S betűk, nyilvánvalóan mesterjegyek. Jael feje mellett 1547 évszám. — A Homeros-kötet két kötéstáblája szintén azonos. A renaissance díszű keretdíszítmények között Krisztus, Szent Pál és Dávid király arcképe. Az első kötéstábla középrészének alján durva préseléssel évszám: 1570. Nyilvánvalóan a bekötés évszáma.

II

A Homeros-kötet címlapján két nevet, a kötet két korábbi tulajdonosának nevét olvashatjuk. Ezek adnak kulcsot a kötetek korábbi történetének megismeréséhez. Az egyik Náprági Demeter erdélyi kancellár-püspöké. A másik név Zekesfeyerwari András. Náprági Demeter neve ismert a magyar könyvgyűjtés történetében. Amikor győri püspökké 1607-ben kinevezték, gazdag könyvtárt is hozott Győrbe magával. A hagyomány szerint kb. 2—300 kötet könyvet. Ezeket halála után a székesegyház könyvtárába szállították, s annak anyagában őrizzük a mai napig. Sajnos, mert nem volt kü'ön könyvjegyzéke, ma már csak kb. 50—60 kötetről tudjuk, a bennük lévő névbejegyzés alapján, melyik volt egykor Náprágié. A bejegyzéseket számbavéve megállapíthatjuk, hogy a püspök egész életén át gyarapította könyveit, rendszeresen gyűjtötte azokat. Mégis könyvtára akkor bővü't tetemesen, mikor őt az erdélyi országgyűlés, mint Báthori Zsigmond kancellárját száműzte. Nem jött üreskézzel Erdélyből. Magával hozta a Szent László-hermát, politikai iratait és a maga könyvein kívül, a fejedelmi könyvtár sok értékét. (Pl. a Perényi-missalet.)[10]

---

[7] Némethy Géza: Cato bölcs mondásai latinul és magyarul. Bp. 1891.

[8] Erasmus magyarázatainak szövegét a könyvtárunkban is meglévő: CATONIS / DISTICHA MORA / LIA LATINE ET GRAE- / cè. cum scholijs DE / syderirij Erasmi / ROTEROD. / LVGDVNI. / Apud Joannem Pullonem è Tridinio / M. D.XLV. című kiadással ellenőriztem.

[9] Szabó Károly RMK. 11. köt. 102 és 148 sz.

[10] Jenei Ferenc: Náprági Demeter győri püspök könyvtára. Győri Szemle 1936.

A Heltai-nyomda töredékeit magábafoglaló két könyvet is Erdélyből hozta magával. Korábbi tulajdonosuk Zekesfeyerwari András a fejedelmi udvar tisztviselője volt. Az egyik könyvében scriba-nak mondja magát, tehát a fejedelmi kancellária írnoka volt. A másik könyvben szereplő bejegyzés szerint később adószedő lett. Ezt a könyvet Sulyok Imre erdélyi kancellártól kapta.[11] Harmadik könyve az ismertetett Homeros-kötet volt, melyre Náprági is bejegyezte nevét. Ennek kötéstáblája jelzi a köttetés évszámát. Negyedik könyve a ΜΙΚΡΟΛΡΕΣΒΥΤΙΚΟΝ amelyben azonban nincs a tulajdonos neve bejegyezve. De töredékeink alapján, köttetésének helye, a kötető személye és a Homeros-kötettel párhuzamos sorsa nyilvánvaló. Zekesfeyerwari András könyvei nyilvánvalóan halála után, vagy a fejedelmi könyvtárba, vagy pedig közvetlenül Náprágihoz kerültek. Ez utóbbinak ad hitelt a Lexicon graecolatinumban szereplő évszám, mert e szerint a könyv már Erdélyből való menekülése előtt tulajdonában volt.[12]

Az 1566. esztendő, melyben öt nyomtatványunk a Heltai-nyomdából kikerült izgalmasan érdekes szakasza Erdély szellemi életének és egyben Heltai Gáspárénak is. Az a szellemi forrongás, amely a reformáció újabb és újabb szakaszai felé hajszolta a lelkeket, ismét új fordulat előtt állott. Dávid Ferenc, miután Melius Juhász Péterrel végigküzdötte harcát a sacramentarius tanok győzelméért, 1565. óta, Blandrata hatása alatt az antitrinitarius tanítások felé haladt. Ő, akit csak nem régen választott 1564. áprilisában a nagyenyedi zsinat a reformátusok külön püspökévé, Basilius Istvánnal és Egri Lukáccsal nyiltan hirdetni kezdette Kolozsváron az antitrinitarius tanokat.[13] Ezzel éket vert hívei közé. A kolozsvári szász papság, de eddigi győzelmeinek hűséges bajtársa, Heltai Gáspár is szembe fordult vele.[14] A papok vitája nem zártkörben, hanem a szószéken, a hívők nagy nyilvánossága előtt folyt. Teljes szenvedéllyel, a meggyőzés szóadta minden fegyverével küzdöttek. S hogy mozgásba lendítették a csak nem régen megpihent lelkeket, bizonyítja a kolozsvári tanács határozata is: a pap urak és prédikátorok vetélkedése, s egymás ellen való prédikálása rettenetes botrányt okoz, mely mindinkább kimegy a nép közé, a minek eltávoztatására az ország meghatározta, hogy a plébánus hívassék gyülésbe, s komolyan intessék meg, hogy szűnjenek meg az egymás ellen prédikállástól, s csak azt prédikálják, a mi Isten egyházának hasznára s gyarapodására van és nem okoz botránkozást.[15]

Heltai ebben a nagy harcban nem cselekvő részes. A szószéken ragaszkodik a sacramentarius tanításhoz, de a betegeskedő, írásaiban magát „vénnek" is nevező lelkipásztor, hat évtized terhével vállain visszahúzódik írószobájába. Előbb a Biblia második részét, majd Bonfinit bocsátja ki nyomdájából, azután a Fabulákat rendezi sajtó alá. De a tanács a bölcs és a mérséklet útján járó lelkipásztort tisztének szolgálatára szólítja. 1566-ban tanácsi határozattal akadályozzák meg hivataláról való lemondását. Ott kell állania a szószéken és látnia, hogy Dávidnak szenvedélyes lelke mint sodorja a hívő lelkeket a sacramentarius eszméktől. És azok vonzását, ellenállva is, bizonyára magában is érezte.[16]

Az erdélyi református egyház válsága Melius Juhász Pétert is cselekvésre késztette. Személyesen fordul János Zsigmond fejedelemhez és annak engedélyével megrendezi 1566. április 24—27. napjain a gyulafehérvári disputát. A fejedelem jelenlétében megtartott vita nem hozta meg a két fél egymáshoz közeledését, de a szakítást sem. Dogmatikai formulák mögé bújtatták véleményüket, de azokat mindegyik a maga módján értelmezte. Méliusék megnyugodva hazatértek, de Dávid már három hét múltán újabb zsinatot hívott össze május 19-re, Marosvásárhelyre. Itt megismételték a gyulafehérvári határozatokat és hozzáfogtak, hogy annak szellemében a Heidelbergi Kátét átdolgozzák. E munka eredménye a „Catechismus ecclesiarum Dei in natione Hungarica", melyet Méliusék is felülvizsgáltak, s „ekkor már észrevették, hogy az átdolgozó kezek nemcsak a formait, hanem a lényegét is próbálták érinteni a szentháromságtannak, de még ekkor is megelégedtek annyival, hogy az átdolgozás kifogásolt részeit visszacsináltatták Dávidékkal, magát az átdolgozott Kátét hagyták megjelenni.[17]

---

[11] Georgii Agricolae de Re metallica Libri XII. Basel 1561. Frobenius. — A címlaphoz kötött lapon bejegyzés: Exregio Domino Andrae Cratõ Zekesfeyerwari Illmj Principis Transsnj prouentuum peceptorj Dono dt Emericus Swlyok uetus amicus. — A címlapon ismét két bejegyzés: Demetrij Napragj Epus Transil és Andreae Zekesfeyerwary.

[12] Lexicon graecolatinum. Basel é. n. hozzákötve: Joachimi Camerarii Commentarii utriusque Linguae Basel 1551. — Az első címlapján két bejegyzés: Demetrius Napragi Eps Transil me possidet 1598. — A második: Andreae Zekesfeyerwarj scribae.

[13] A kor vallási mozgalmaira: Zoványi Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Bp. 1921. 275—445 l. és Révész Imre: Magyar református egyháztörténet. I. köt. 1520 tájától 1608-ig. Debrecen, 1938. 144—159. l.

[14] Heltai Gáspár életére Borbély István: Heltai Gáspár. Bp. 1907. és Lakos Béla: Heltai Gáspár reformátor és kora. Bp. 1913.

[15] Jakab Elek: Kolozsvár története. Bp. 1888. II. köt. 178. l.

[16] U. ott: 174. l.

[17] Révész Imre id. mű 157.

A Káté Heltai Gáspár nyomdájából került sajtó alá és onnan került az olvasók kezébe „Dávidék a Káté kibocsátásával olyan taktikai előnyre tettek szert, amely már ennél az első lépésnél, úgy látszott, biztosítja annak lehetőségét, hogy az erdélyi reformátusságot egészében átvigyék az új tanításra."[18] S hogy ennek minél szélesebb alapot vessenek, „s hogy a ketsegnek minden gyanossaga eltavasztathassék„ magyar nyelven is megmagyarázták annak, a szentháromság tanra vonatkozó lényegét a „Keresztyeni egyenességnec cickeli" című röpiratukban.

Heltai még nincs Dávid oldalán, de a fejedelemnek ajánlott Catechismus kinyomtatása elől nem térhetett ki és ő nyomta a röplapot is. A nyomdáját odaadta az általa még el nem fogadott hitelvek terjesztésének, s ebben része volt a vállalkozásának hasznát kereső nyomdász polgárnak is, de a lelkész még éveket vár, míg csatlakozik az antitrinitáriusokhoz. A vállalkozó üzletemberről beszél a Grammatika és Cato párverseinek kiadása is. Az egykori kolozsvári dominikánus kolostorban berendezett református iskola tanítványai számára már a korábbi években is adott ki tankönyveket. 1564-ben az iskola nagytudományú rectorának, Molnár Gergelynek két tankönyvét, 1565-ben pedig Donatust adta a diákok kezébe.[19] A következő évben újra Molnár tankönyvet bocsát ki. Most már Molnár hagyatékából veszi, a segesvári hitvitán 1564-ben meghalt tudós barátja posthumus művét. És a Kolozsváron is humanista szellemű iskolai oktatás szolgálatában rendezi sajtó alá Cato párverseit.

Imént az üzletembert idéztük, aki vállakozásának hasznát keresve adja a munkát nyomdájának. De töredékeink a nyomdászról is beszélnek. Arról, aki akár a maga, akár a más munkájáról van is szó, maga hajol a szöveghasábokról készített levonat fölé és harcol a minden nyomdász réme, a sajtóhiba ellen. Éppen Heltai „panaszolja Dávid Ferenc egyik munkájának sajtóhiba jegyzékében (1572), hogy hiába jegyzi meg a hibákat, a nyomtatószolgák, akik nem értik a nyelveket s „csak kordéra rakják" a betűket, nem veszik kellőkép figyelembe a hibaigazításokat.[20] Heltai gondos korrektor és gondosan dolgozik a korrektúra revizióján is. Megható e töredékekben az ő kezevonását olvasni. Az a beteges „vén" ember, aki a vagyonos polgár rosszallásával elhúzódott a tömegszenvedélyeket felkavaró harc elől, ezeken a lapokon, a szellemi ember teljes felelősségtudatával küzdött a betűvel, hogy attól az értelemnek kára ne essék.

Töredékeink egy harcos, eseményekben gazdag esztendő szellemi mozgalmainak hétköznapjaihoz vittek közel. Az eszmék nagy harcának hősei mögött elénk réved belőlük a kolozsvári „Óvárba vívő keskeny utca jobb sarkán álló ház", Heltai Gáspár háza. A nyomtató ház, ahol az agg literátor gyomlálta a nyomtatásba esett vétkeket. Ha az öt nyomtatvány minden sorát ismertük is volna már régen, akkor is az ő kezevonásának nyoma kincsé teszi e töredékeket.

BÁN IMRE:

APÁCZAI CSERE JÁNOS SZÁRMAZÁSA

Apáczai Csere János társadalmi helyzetének, származásának lehetőleg pontos meghatározása a legfontosabb kérdések egyike az Apáczai-irodalomban, annál is inkább, mert e téren is, mint egyebütt, egymásnak ellentmondó megállapításokra, zavaros következtetésekre találunk. Apáczai Csere származásának tisztázásához nem elég Bethlen Miklós sokat idézett egyetlen mondatának odavetése („Apáczai János volt Barca-apácai szegény, ott mi nemű szabadsággal élnek olyan ember gyermeke"[1]) szülőfalujának multjára kell fényt deríteni, amennyire ez az adatok világánál lehetséges.

Apáca Brassó megye legészakibb csücskében, az Olt balpartján fekszik, Brassótól kb. 45 kilométernyire északra. A középkorban és az erdélyi fejedelmek idejében állandóan Törcs várához szolgáló magyar község. Törcs várát 1377-ben a brassóiak építették újjá, de a székely ispán igazgatása alá tartozó királyi vârbirtok volt, s a királyok mindig fenntartották maguknak a várnagykinevezés jogát. Törcs várához szolgált egyébként a Brassó közvetlen környékén fekvő barcasági Hétfalu, Zernyest és Tohán, azután Bodola és Krizba

18. Révész Imre u. ott.
19 Szabó Károly RMK. II. köt. 93, 94, 95. sz.
20 Gulyás Pál: Nyomdáink belső élete a XVI - XVIII. században. I. k. 1948. 10. l.

[1] Emlékirata Tolnai Gábor kiadásában. Bp., é. n. Magyar Századok című sorozat, 152.

is. Az őstelepülők, Iczkovits Emma, az erdélyi Fehér megye monográfusa szerint, megyei magyar területről beköltöző várjobbágyok voltak, s mint ilyenek, már a középkorban kiváltságos népelem. Mátyás király alatt Apácát, más barcasági és fehérmegyei falvakkal együtt átmenetileg a Forró-család különböző ágai birtokolják királyi adományként. II. Ulászló 1498-ban ötezer forintért tíz évre zálogba adta Törcsvárát a brassóiaknak, 1500-ban pedig a Hétfalut és Apácát is megkapták néhány más községgel együtt. Az 1500. július 24-én kelt oklevél azonban kiköti, hogy a falvak magyar lakossága eddigi kiváltságaiban megtartandó, s nem kötelezhető többre, mint a barcasági szászok, azaz Törcsvár katonai védelmére és a vár fenntartására szolgáló királyi taxa megfizetésére. „A barcasági magyar falvak lakóinak a barcasági szászsággal egy rangsorban állása ellenére — írja Árvay József — Brassó hatalmaskodása folytán, nemsokára a barcasági magyarság jobbágyi sorba süllyesztése kezdődött meg." II. Ulászló 1508-ban újabb huszonöt esztendőre elzálogosítja a várat és a falvakat. Ez a hosszas zálogbirtoklás az erdélyi fejedelmek idejében is fennmaradt. Brassó polgárai ügyességükkel, pénzükkel mindig el tudták érni a falvak további megtartását, s a város számadáskönyveiből kiderül, hogy a szászok a XVI. század eleje óta, a királyi oklevél határozott rendelkezései ellenére, tényleges jobbágyszolgáltatásokat, rendkívüli adókat követelnek a falvak szabad lakóitól. A terhek természetesen mindig nyomasztóbbak, a szorítás mindig erősebb lesz. Bethlen Gábor idejében a fejedelmi fiskus kísérletet tesz a várbirtok visszaszerzésére, de Brassó polgárainak sikerül cserebirtokok felajánlásával a törcsvári jószágot megtartaniuk. 1650-ben azután II. Rákóczi György „compositiora" lép a brassóiakkal, s a várbirtokot, bizonyos feltételek kikötésével, véglegesen átengedi a városnak. Ezek között a feltételek között már nem találkozunk a magyar falvak lakóinak jogvédelmével. Árvay József, a Hétfalu nyelvész monográfusa, e tekintetben helytelenül értelmezi az 1650. október 29-én kelt oklevelet. Szó van itt a fejedelmi kincstár érdekeiről, a várnagy kinevezésének fejedelmi megerősítéséről, a törcsvári erősség védelméről, a brassóiak honvédelmi kötelezettségeiről, de a hajdani várjobbágyok szociális helyzetéről nincs említés. Az 1651. február 12-én megnyílt fehérvári országgyűlés VIII. articulusa ez egyezséget jóváhagyja azzal a hozzátétellel, „hogy noha a törtsvári jószágok vármegyén vadnak ugyan, mindazáltal kapuszám után való mind fiscalis, mind vármegyére való egyéb contributiótól és exactiótól immunisok légyenek. Az criminalis casusokban pedig halálra való büntetésre légyen authoritásuk a brassai tiszteknek az vármegyei tisztek praesentiájok nélkül is... csakhogy ő kegyelmek is ne abutáljanak, sőt az ország constitutiói szerént procedáljanak kedvezés nélkül." Nem jelent ez egyebet, mint a hajdani várbirtok magyar falvainak életre-halálra való kiszolgáltatását, Brassó magánföldesúri joghatósága alá bocsátását, teljes jobbágyi sorba süllyesztését.[2]

Ezek után nyilván világos, hogy mit értett Bethlen Miklós Apáczai szüleinek „szabadságán". Az erdélyi jogérzékben ott élt az a tudat, hogy a Hétfalu, Apáca, Krizba lakói afféle szabad katona-nép, „puskás", mint Erdélyben a székely darabontokról mondották, a valóságban Brassó jobbágyai voltak. Apáczai társadalmi helyzete csaknem pontosan megfelel a szalontai hajdúivadék Arany Jánosének.

Apáczai nem egy monográfusa[3] aláhúzza, hogy a *Magyar Enciklopédia* szerzője nem lehetett jobbágy származású. Feltevésük igazolását a kolozsvári székfoglaló egyes kijelentéseiben vélik megtalálni, amelyekben Apáczai — állítólag — megvetéssel beszél a tudatlan jobbágysarjakról és a nemesség nemzetfenntartó szerepét hangsúlyozza. A társadalmi tények pontos elemzésének fényénél ezek az okoskodások merő retorikus stílusgyakorlatokká foszlanak szét még akkor is, ha — mint többen felteszik — Apáczai elődei nem tartoztak Apáca község várjobbágy őslakói közé, hanem később vándoroltak be a Székelyföldről. Az kétségtelen, hogy a magyarok és székelyek beköltözése a Hétfaluba és Apácára is már a XVI. század elején megindult, s nincs kizárva, hogy a Cserék ősei is e beköltözők között voltak. Egy 1514-es összeírás szerint a brassómegyei Kilencfalu (Apácát és Krizbát beleértve) összesen 249 polgárt számlált, s 1498-ban ugyanezen forrás szerint csak 156 volt az összes polgárok száma.[4] Nyilvánvaló, hogy ennek az alacsony számnak tekintélyes bevándorlással kellett megdagadnia.

---

[2] Apáca történetére l. az alábbi műveket. Iczkovits Emma: Az erdélyi Fehér megye a középkorban. Bp., 1939, 79—81. Árvay József: A barcasági Hétfalu helynevei. Kvár, 1943. 15—23. Szabó Károly: Székely oklevéltár I., Kvár, 1879. 184. Erd. Ogy. Eml. XI., 113., 123., XII. 446. (az idézet innen). A hajdani törcsvári uradalom jogállapotához. Brassó város kiadványa, 1871 (az összes okmányok közlése). Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen, I—IV. köt., Kronstadt, 1886—1896.

[3] Kremmer Dezső: Apáczai Cseri János élete és munkássága. Bp., 1912, 4—5. („Apáczai egész világnézetében találunk bizonyos arisztokratikus felfogást..." — Nemenyi Imre: Apáczai Csere János, Bp., 1925, 5. („... szegénysorsú, de nem jobbágyállapotú szülőktől... született.")

[4] Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt, II. köt., 9. (Apáca 20 adózója mind magyar, Csere vagy Székely nevű nincs közöttük.)

Egy 1510. körüli időből való brassói zsoldosjegyzékben Apácáról 11 magyar név szerepel, sem Csere, sem Székely nincs közöttük, a többi falvakban viszont sűrűn fordul elő a Székely név. Az apácai lakosok egy 1538—44 közötti időszakra vonatkozó jegyzékében szintén nincs Csere vagy Székely. A község 1541-ben teljesen elpusztult moldvai betörés következtében, 1548-ban viszont már 71 adófizető családja van. 1550-ben 75, 1559-ben 79, majd valamivel később 87 lakos adózik, innen kezdve számuk némileg fogy. Egyébként rendszeresen háromféle adót, censust, taxát és török adót (census Turcicus) fizetnek.[5]

Aki azonban Apácára bevándorolt, az Brassó joghatósága alá került, s személyes szabadságának megőrzésére semmi módja nem volt oly korszakban (a XVI. század folyamán), amikor a székelység jelentős részének jobbágyi sorba süllyedése is megindult. Igaz, hogy ezt a folyamatot, t. i. a székelységnek jobbágyi sorba való önkéntes vagy kényszerített belépését Bethlen Gábor és I. Rákóczi György honvédelmi érdekből megállította, de e jogrendezésnek a Barcaságra semmi kihatása nem volt.[6]

Az persze egyáltalán nem lehetetlen, hogy az Apácára bevándorolt szabad székelyek, sőt a hajdani várjobbágyok is, kiváltságos társadalmi helyzetük tudatát szívósan őrizték, s ha erre mód volt, érvényesítették is. Apáczai János több testvéréről tudunk, egy közülük, Tamás, zempléni szolgabíró lett, majd az 1660-as évek végén a vallásüldözés elől Erdélybe szorulva, a politikai életben játszott szerepet, 1671-ben portai követség tagja volt. Bethlen Miklós dícséri tehetségét.[7] Pályafutása nehezen képzelhető másként, mint úgy, hogy Magyarországon sikerült családjának hajdani privilegizált helyzetét bizonyítania, Zemplén vármegye Apáczai Tamás „nemességét" elfogadta. Hogy ez a társadalmi valóságban jobbágysorsot jelentett, azt már fentebb láttuk, Apáczai Tamás bizonyára bátyja támogatásával tanult Kolozsvárt, s a Rákóczi-ház jóembereinek pártfogásával került ki a magyarországi Rákóczi-birtokok területére: ezt adatok nélkül is elfogadhatjuk.

Sokat vitáztak Apáczai János családi nevén is: Csere vagy Cseri? Arra azonban nem igen gondoltak, hogy a szó jelentése és eredete felől közeledjenek a kérdéshez. A *csere* szó a magyar régiségben közismert, már a XIII. századból ki tudjuk mutatni, mint tulajdonnevet. Régi és mai tájnyelvi jelentése: silva, nemus, vepretum, bokros hely. Mint tájszót a tiszántúli, a székely és a csángó nyelvjárások ismerik.[8] Megvan Csokonai nyelvében is, mindnyájan ismerjük a *Magánossághoz* gyönyörű sorait:

Itt a magános völgyben és cserében
Megfrisselő árnyék fedez . . .

Debrecen egyik erdős határrészét Nagycserének hívják. Apáczai családi neve nem közvetlenül a *cser* szó képzett alakja, hanem az eltérő jelentésű, önálló köszó. Nem is írja magát másképen, mint *Tseré*-nek egészen külföldről hazatértéig. Igaza lesz Gyalui Farkasnak: a Cseri név a Cherius latinosított alak visszamagyarosítása, mint a francia *Chauvin*-ből a latinosított *Calvinus* alakon keresztül visszafranciásított és ma már széltében használt *Calvin* alak. Erre a tudós torzításra azonban Apáczai esetében nincs szükség, megmaradhatunk a hagyományos és etimologiailag helyes *Csere* névformánál. Figyeljünk arra is, hogy a *csere* szóból származó másik tulajdonnév a *Cserey* szintén közismert volt, a *Cseri* kevésbbé, bár az utóbbira is lehettek és lehetnek példák: adatok híján nem tudom eldönteni . . .

Igen érdekes származtatás lehetőségét veti fel Herepei János „Apáczai Csere, nagyajtai Cserei" c. kéziratos tanulmányában: a nevet az Ajándok, Adomás, Vásárd-típusú szolganevek csoportjába sorolja. Okleveles adatot, sajnos, nem idéz, de hivatkozik a marosszéki Cserefalva község nevére, amely személynévi eredetre mutat.[9]

Apáczai Csere János ifjúságának gyér életrajzi adatait is kritika alá kell fognunk. Érdekes, hogy Erdélyi Jánosig senki sem vette tudomásul pontos születési dátumát, pedig

---

[5] U. ott, III. köt., 1896, 3., 38—41. (az 1541-es bejegyzés: „Census sancti Martini non potuit exigi, quia possessio haec per Moldavienses hoc anno totaliter fuit combusta ac prius in praedam conversa."), 472—474.

[6] Szádeczky Kardos Lajos: A székely nemzet története és alkotmánya, Bp. 1927, 222.

[7] Bethlen Miklós Önéletrajzának id. kiad., 152. Törtt. Tár, 1890, 38. Básthy József: Magyarok Emléke, Buda, 1836, 264

[8] Magyar Etim. Szótár csere-cikk. — A MTSz. I. 294. csak Abaújból közöl adatot, holott a szót egész Erdély s a Tiszántúl használja. V. ö. pl. Arany János összes művei, VI. köt., 1952, 206. — Érdekes, hogy Cserei Mihály történetíró családja nevét a csíkrákosi Csere nevezetű erdős hegyoldaltól származtatja. Törtt. Tár, 1903.

[9] Herepei János tanulmányának használatáért köszönetet mondok a szerzőnek és Esze Tamásnak.

maga megmondja az Enciklopédia 312. lapján. Még Erdélyi János akadémiai értekezése[10] után is jó ideig fel-felbukkan a helytelen 1619-es évszám. A június 10-i dátumot csak Ferenczy Jakab hitelére[11] fogadjuk el, semmiféle forrásban nem található. Életrajzírói szinte gépiesen, egymástól átvéve ismétlik árvaságát, Neményi azt is tudni véli, hogy „a korán árvaságra jutott fiú gyámjainak kezén annak kis öröksége mihamar elolvadt".[12] Annál különösebb ez a feltevés, mivel éppen Neményi utal az Apáczai János és Tamás között lévő jelentős korkülönbségre.[13] Bethlen Miklós határozottan állítja, hogy Tamás neki iskolatársa volt, tehát a vele közel egykorú Jánosnak egészen bizonyosan már Kolozsvárt kellett tanulnia, mikor öccse 1640—42. táján megszületett. Hogyan juthatott hát *korán* árvaságra a kb. 17 éves ifjú? Csere János árvaságát is nyugodtan a legendák közé utalhatjuk, mint azt a másik romantikus történetet a nagyajtai éneklő kisdiákról: úgy látszik, a protestáns legendaképződésben, Luther életrajza nyomán, az éneklésnek jut karrier-alakító szerep.[14]

Magam részéről sokkal valószínűbbnek tartom, hogy azt a fojtott forradalmi indulatot, amelyet nem egy helyen kimutathatunk Apáczai eszméi között és magatartásában is, a szülői ház sanyarú helyzetének, elnyomott voltának látványa táplálta elsősorban. Gondoljuk meg, hogy Apáca lakóinak helyzete éppen azokban az években dől el véglegesen, amikor az öntudatos nagydiák hazajár a szülői házba. Vajjon miért fakad ki az *Enciklopédiá*-ban „az egyiptomi szolgaságnál sanyarúbb jobbágyság"[15] ellen, ha erre közvetlen környezetéből nem lett volna tapasztalata? A kapzsi szász polgárság ellen védekező apácai parasztok osztályharca, nyilván ez Csere János forradalmi magatartásának gyökere. Nem állítjuk, hogy ez az osztályharc Apáczaiban eszmeileg tudatosodott, de hogy a valóságban megvolt és Apáczai magatartását minden bizonnyal befolyásolta, ezt az adatok világánál nem lehet tagadni.

Bonyolíthatta ezt a harcot a vallási kérdés is. Brassó és vidéke Honter János buzgólkodása folytán hamarosan a lutheri reformáció híveinek sorába lépett, de már utóda, Wagner Bálint idejében, az 1550-es években túlsúlyra jutottak a secramentarius irány hívei, s az erdélyi szász lakosságot is csak szívós harc után lehetett a lutheri egyház kebelébe visszavezetni. Az azonban közismert, hogy Brassó magyarjai és a törcsvári uradalom magyar lakossága egész Erdély magyarságával együtt megmaradt a református hitelvek mellett, amint ezt az eddigi egységes erdélyi protestáns egyházak református magyar és lutheránus szász püspökségre való szétválása (1564) is mutatja. Brassónak az egész XVII. század folyamán volt magyar református papja, s vannak adataink arra is, hogy a barcasági magyar falvak egyikének-másikának is volt. Elvileg ez valamennyiben, így Apácán is feltételezhető. Apácán született például Bedő Ananiás, aki Sárospatakon tanult és 1628-ban lett brassói magyar ref. lelkész. Böszörményi János 1644-ben volt hosszúfalusi ref. lelkész, majd ugyanezen évben brassói pappá lett, de már 1645-ben elűzte a szász erőszak. Igen jellemző, hogy éppen a 40-es évek közepén, tehát Apáczai nagydeáksága alatt folytak a legheves ebb küzdelmek a szászok részéről a református egyház megsemmisítéséért Brassóban és nyilván környékén is. Mikor a törcsvári uradalom végleg Brassó kezére került, e törekvésnek jóformán semmi sem állotta útját. Az események további alakulása nem tartozik Apáczai Csere biográfiájához, elég, ha annyit jegyzünk meg, hogy a XVIII. század elejére jóformán nyoma sincs Apacán a református egyháznak.[16]

Jellemző, hogy Bod Péter nagy egyháztörténelmi műve, a *Historia Hungarorum ecclesiastica*,[17] mit sem tud Apáca hajdani református voltáról. Így egészen hiú vállalkozás volt Neményi részéről Apácán az 1794. évben „református papi lakot" keresni, ahol Csere Jánosunk állítólag születési adatai lettek volna.[18] Ha felüti Benkő József *Transsilvániáját* vagy *Milkoviáját*, mindkettőből világos tájékozódást szerezhetett volna Apáca XVIII. századi vallási viszonyairól.

Fontosabb most már az, hogy a leszűrt tanulságok birtokában gondoljunk egy percre az 1655-ös híres vitára, ahol lényegében a haladó eszméket képviselő fiatal tudós és

---

[10] Apáczai Csere János ismertetése, Sárosp. Füz., 1859, 316—337.
[11] Magyar Írók I. köt., 1856. Apáczai-cikk.
[12] Neményi id. m. 15.
[13] U. ott, 7.
[14] Az Apáczai árvaságára vonatkozó hiedelem forrása Gyalui Farkasnak Apácán szerzett értesülése, melyet ő csak szájhagyományként említ, a későbbi kutatók és írók azonban készpénznek vették. V. ö. Gyalui Farkas: Apáczai Cseri János életrajzához és műveinek bibliografiájához, Erd. Múz., 1892. Kiny. 5.
[15] Magyar Encyclopaedia, 326.
[16] Brassó és környékének protestantizmusára lásd Molnár János: A brassói magyarság és ev. ref. egyház története, Brassó, 1887.
[17] I—III. köt., Leyden, 1888—90.
[18] I. m. 5.

a mindenható fejedelmi kényúr, II. Rákóczi György állanak egymással szemben. Volt-e oka Apáczainak fejtott, de bizonyára mégis erős személyi indulattal tekintenie arra a fejedelemre, aki az ő szülőföldének régi szabadságát eladta a szászoknak, aki íme a református vallást akarja védelmezni a reformokkal szemben, azt a református vallást, amelyet Brassóban és vidékén ő szolgáltatott ki végleg (persze, pénzügyi okokból) a retrográd lutheri visszatérítésnek? Azt hisszük, a felelet könnyű.

BARÓTI DEZSŐ—TARNAI ANDOR:

BATSÁNYI SZÉLJEGYZETEI A MAGYAR MUSEUM KÖTETEIBEN.

A *Magyar Museum* Batsányi széljegyzeteivel ellátott példánya hosszú lappangás után bukkant fel újból; előkerülésével számos értékes adalékhoz jut az irodalomtörténet, melyek több tekintetben világosabbá teszik a száműzött forradalmár-költő politikai fejlődését, irodalmi és esztétikai nézeteinek alakulását.

Batsányi János 1121 kötetet kitevő könyvtára 1852-ben 300 ezüstforintért került az Országos Széchényi Könyvtár birtokába. (A könyvek leltára a Könyvtár kézirattárában: Fol. Germ. 1318. Az egész gyüjteményt nagy vonalakban ismertette Kozocsa Sándor: *Batsányi János könyvtára.* Könyvtári Szemle, 1934. 7. sz. 49—50. l.)

A könyveket beolvasztották a könyvtár törzsanyagába. Ettől kezdve az Országos Széchényi Könyvtárban nem sokat törődtek az értékes gyüjteménnyel, amely már összeállításánál fogva is igen jellemző a költő egész pályájára, főként linzi korszakára. Ma már szinte reménytelen feladatnak látszik Batsányi könyvtárának újból való összegyüjtése és felállítása. Pedig azóta észrevették, hogy a költő egész sor könyvébe széljegyzeteket tett, kritikákat írt egyes szerzőkről és munkájukról. Néhány ismertetés jelent is meg Batsányi ilyenféle glosszáiról. (Pap Ferenc: *Kis János versei és Bacsányi.* Egyetemes Philologiai Közlöny, 1892., 651—58. l.; ugyanezen jegyzetek aprólékosabb, részletesebb kidolgozása: Czeizel János: *Bacsányi széljegyzetei Kis Jánosnak 1815-ben kiadott költeményeihez.* A lőcsei kir. kat. főgimn. értesítője, 1900—1901., Lőcse, 1901., ism. Pap Ferenc, Egyetemes Philológiai Közlöny 1902., 543. l.; Esztegár László: *Batsányi jegyzetei a Zrinyiászhoz.* Magyar Könyvszemle, 1900, 480., B. J.: *Kazinczy és Bacsányi.* Egyetemes Philologiai Közlöny, 1903. 529—530. l. Kozocsa is említ idézett cikkében néhány glosszázott könyvet.).

A bejegyzések iránt feltámadt érdeklődésnek köszönhető, hogy a Batsányi-könyvtár néhány kötete bekerült a Kézirattárba, mások pedig a könyvtár ritkaságai között kaptak helyet. Ez utóbbi csoportban a legjelentősebb Batsányi Ányos-kiadásának az a példánya, amelyben az eredeti és a cenzor kívánságára újranyomott lapok is megtalálhatók. A költő politikai állásfoglalását világítják meg a Kisfaludy Sándor *Hazafiúi szózat*ába (1803) írt lapszéli megjegyzések. Számos glosszázott kötet került elő újabban a Batsányi versei kritikai kiadásának sajtó alá rendezése közben. (Palma magyar történetének 1785-i kiadása, Kisfaludy Sándor: *Gyula szerelme,* Helmeczy Berzsenyi-kiadása, Klopstock ódáinak 1830-i kiadása, Delbrück *Über Lyrik* c. munkája stb.).

A költő könyvtárából jó néhány kötetnek lett az a sorsa, hogy mint duplumot eladták, vagy elcserélték. Így került ki az Országos Széchényi Könyvtárból Batsányi *Magyar Museum* példánya is, mely a Szegedi Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézete könyvtárának rendezése közben bukkant elő. A kötetek könyvtári pecséteiből megállapítható, hogy ezek az Országos Széchényi Könyvtárból előbb a budapesti Állami Elemi Iskolai Tanítóképezde könyvtárába, majd innen az Állami Polgári Iskolai Tanárképző Főiskolába kerültek; ez utóbbi 1948-ban Pedagógiai Főiskolává alakult át, s könyvtárának egy részét az illetékes hatóságok ekkor engedték át jelenlegi tulajdonosának.

Batsányi *Magyar Museum*-példánya nem egészen ismeretlen az irodalomban. Először a *Vasárnapi Újság* 1869-i évfolyamában említik (703. l.). A cikkíró idézi az egyik legfontosabb széljegyzetet, Batsányi nyilatkozatát Osszián hexameteres fordításának helytelenségéről. (I. köt. 200. l.)

A *Magyar Museum* mindkét előkerült kötete Batsányi aláírását viseli; az I. bőrbe, a II. félbőrbe van kötve; az előbbi gerincének aranyozása ugyanazokat a mintákat mutatja, amelyeket Palma 1785-i kiadása; az utóbbinak kötése Batsányi már említett Ányos-kiadásáéval azonos.

A folyóirat bejegyzései közül elsőnek az I. köt. 346. lapjára írott autográf, a szerző áthúzogatása miatt ma semmi módon el nem olvasható Verseghy-költeményt emeljük ki. E verset a költő Szentjóbi Szabó László halálára írta. Címéből annyi vehető ki, hogy az ide bejegyzett változatban is Batsányihoz szólt a Kufsteinben raboskodó jóbarát. (V. ö. Gálos Rezső közleményével, *ItK.* 1939. 157. l.) Fontosnak tartjuk azt is, hogy Verseghy költeményét ugyanazzal a tintával írta be a *Magyar Museum*ba, amellyel az *Uránia* III. kötetébe másolta munkáit fogsága alatt. E kézirat ma az Országos Széchényi Könyvtárban van. (Oct. Hung. 994.) A *Magyar Museum*ba írott versmásolat újabb bizonyítéka Batsányi és Verseghy fogság alatti bensőséges barátságának s egy érvvel több arra, hogy a Szinnyei életrajzában (171. l.) helytelenül Baróti Szabóhoz szólónak tartott *Te, kit legrégibb híveim...* kezdetű verset Verseghy Ferenchez címzettnek tartsa a sajtó alatt lévő kritikai kiadás.

Verseghy költeménye és az I. köt. számai előtt a II., III. és IV. Negyed feliratok látszanak a legkorábbi bejegyzéseknek. A többiek — Kazinczy Szigvárt-recenziójának gloszszáival együtt — több alkalommal, egy-egy újabb átlapozáskor, de véleményünk szerint kivétel nélkül a linzi években készültek. Ezt bizonyítja mindenekelőtt a költő 1820—30-as éveire jellemző írástípus; e mellett szólnak a Kazinczy személye elleni éles vágások, melyek általában a linzi korszak vitairataira jellemzőek; ezekre az évekre utalnak végül az egyes versek szövegébe jegyzett variánsok is. A versszövegek javítása között a hagyaték kéziratai hoz képest több újat találunk. A *Serkentő válasz* 75. sora a *Magyar Museum*ban eredetileg így hangzott:

S Árpád, István, László híres onokája.

Az idézett helyen előbb így javít a költő:

S Árpád, Lajos, Mátyás híres onokája.

majd ezt áthúzza, s az 1827-i kiadásban is közölt szöveget teszi helyébe:

S Árpád szabad népe, híres onokája,
Ott lett egy szultánnak adózó szolgája!

A javításban az a figyelemreméltó, hogy előbb elhagyja a „szent királyok" nevét, s a kor tudatában a nagy nemzeti uralkodókként szereplő Lajost és Mátyást iktatja be helyettük, hogy végül ezek se kerüljenek elő a végleges szövegben. E változtatásokban Batsányi fejlődésének különböző állomásait látjuk: a „szent" királyok nevét egyre erősbödő antiklerikalizmusa miatt helyettesíti Mátyás és Lajos nevével; később már egészen feleslegesnek tartja a királyok emlegetését és gondolkodásának demokratikusabbá válásával a honalapító Árpádra és a „szabad nép"-re való utalás kerül helyettük.

Az *Abaúj vármegye örömünnepére* c. vers a *Magyar Museum*ban (és Toldy kiadásában) a 26. sor után így folytatódik:

Elszakasztotta Bécs egybeforrt szívünket.
Hogy tetszése szerént hányhasson bennünket;
Mert látta, hogy lévén elszánt egyezséggel,
Inkább koporsóba szállunk dicsőséggel,
Mintsem hogy adózó pórságnak módjára
Éltünkért fizessünk, világ csudájára. —

Az idézett részlet 5. sorában az „adózó pórságnak" kitételt tintával áthúzza a költő s fölé „külföldi rab népe" kerül, majd ezt is törli s végül kihagyja mind a hat idézett sort.

A javítások bepillantást engednek Batsányi politikai felfogásának fejlődésébe. Előbb a még feudális szemléletre jellemző „adózó pórság" kitételt hagyja el, s a nemesi adómentességet ért sérelmek emlegetése helyett arra utal, hogy a Habsburgok az osztrák örökös tartományok módjára most már hazánkat is meg akarják fosztani jogai maradványától. A Bécsre vonatkozó sorok áthúzása (ez vörös irónnal készült s az 5. sor javításánál nyilván későbbi eredetű) úgy keletkezhetett, hogy a költő verse kiadására gondolva, eleve elhagyta azt a részt, melyet a cenzúra úgy sem engedélyezett volna. A Batsányi-hagyatékból két olyan változat maradt, ahol hiányoznak az idézett sorok. (L. a sajtó alatt lévő kritikai kiadást.)

Az említett vers 50. sora után a következőket olvassuk:

Telkén az idegen mérőlánccal jára,
Már adót készítvén nemes birtokára;
S amely ugart atyja vérével öntözött,
Azon a jövevény kévéket kötözött;
S hogy bosszúságának mértéke se lenne.
Jóltévőjét kellett szemlélnie benne!

Az utolsó idézett sorhoz a lap alján a következő jegyzet tartozik: „A többek között a végre hozták bé hazánkba az emberi nemzetnek ama seprejét, a svábságot, hogy népünket földmivelésre tanítsa, és (amint a *szomszédok* mondani szokták) erkölcseinek durvaságából kivetkeztesse!! — Lehet-e egy szabad-érzésű hazafinak, sőt önnönmagának a természetnek bosszontására nagyobbat gondolni? —"

A fenti sorokat és jegyzetét egyformán kihúzta Batsányi. A hagyaték már említett kéziratairól is hiányoznak. A kihúzás itt is a cenzúrával függ össze, amely a jegyzet szövegébe már 1790-ben belekötött. A vers röplap formájában megjelent kiadásában, a zárójelbe tett részben „a szomszédok" helyett még „a németek" olvashatók; a *Hadi és más nevezetes történetek*ből (1790. I. köt. 57—62. l.) az egész jegyzetet törölte a bécsi cenzúra. A *németek* szónak a *szomszédok*kal való helyettesítése nyilván azt a célt szolgálta, hogy a jegyzet ismét kiadhatóvá váljék. Az egész részlet és a jegyzet együttes, késői kihagyásának magyarázata nyilván abban kereshető, hogy a költő a linzi években ki akarta adni költeményét, s kihagyta azt a részt, amelynek kinyomtatása eleve reménytelennek látszott.

A tárgyalt átalakításokkal egyidőben maradtak el a vers befejező sorai is. Az alkalmi költemény így általánosabb nemzeti értelművé vált.

Nagyon érdekesek azok a megjegyzések, melyeket Batsányi Kazinczy Ferenc Szigvárt-kritikájához fűz (I. köt. 178—186. l.). Már a kritika első lapján, ahol Kazinczy azt írja, hogy „midőn Museumunk első darabját a sajtó alá készítvén eltökéllettem volt magamban, hogy egyéb munkáimhoz egy recenziót is tégyek . . .", aláhúzza a „Museumunk első darabját a sajtó alá készítvén" kitételt, az „első" szó után keresztet tesz, „a darabját" szót áthúzza s a lap alján a következő megjegyzést teszi: „Negyedébe adandó darabjaimat kell vala mondania, nem ő lévén a redaktor és kiadó".

A következő lapon Kazinczy néhány nyelvi hibáját jelöli meg: „bátorságo*ssá* tészen az minden*eket*"; „személyemet a megsértettnek megtámadás*ául* kitenni". A 180. l.-on azt a részt jelöli meg NB. jellel, ahol Kazinczy arról beszél, hogy bírálatában csak saját ítéletét mondja el, társai az ő véleményéért nem vádolhatók. A 184. lapon lévő aláhúzások Kazinczy fogság utáni nyelvújító tevékenysége felé vágnak: „Tekintsük már Sz— —t más oldalról is. Érzette ő hogy nyelvünk még sok szónak híjával vagyon, s különössége (mely talám minden litterátori fogyatkozásainak is egyetlen forrása) új szóknak faragására vetemitette . . ."

Végül a kritika utolsó bekezdéséhez húz oldalt fekete irónnal vonalakat (egy szót külön is aláhúz, ezt mi ritkítjuk):

„Sz— — — ezekel a szókkal legelébb a Hírmondó újság-leveleiben kezdett élni, vagy azért, hogy láthassa, miképpen fogadtatnak el a haza által, vagy talám azért, mert már akkor némelyeknek javallása e l s z é d í t e t t e volt: de kedvetlenséget tapasztalván mindenfelől azonnal elállott tőlök, és soha többé vélek azután nem élt. Sőt, a már akkor csaknem félig lenyomtatott Siegwart exemplárjait is mind tűzre vetette volna, ha azokat megvehette volna a nyomtatótól. Ez a szándéka néki, és az a jószívűsége, amellyel másoknak ellenkezései miatt különösségeitől örökre elállott, becsülést s bocsánatot érdemel; habár ez a fordítása a legszerencsétlenebb igyekezetek közé számláltathatik is. Valami eszeveszett méginkább dúlt-fúlt volna, s újabb monstrumokkal töltötte volna meg nyomtatójának boltjait." Az utolsó mondathoz folytatólagosan Batsányi a következő jegyzetet fűzi: „mint később maga a recenzens olyanokkal töltötte meg Trattner boltjait!" Az utóbbi mondat félreérthetetlenül Kazinczy *Munkái*ra céloz, amely 1814—16-ban Trattnernál jelent meg, Pesten.

A *Magyar Museum Bévezetés*ének javításai nagyrészt stiláris jellegűek. Ugyanilyenek az *Osszián-fordítás* korrekciói is, de ezeket érdemes közelebbről megvizsgálni, mert jól megvilágítják Batsányi művészi gondosságát. A javítások első csoportja nyelvi jellegű. Céljuk az idegenszerű fordulatok, kifejezések és a régies alakok kigyomlálása a szövegből. „Őszbe vagynak hajaim keverve" és „hajai kiterjedve lebegtek" germanizmusok helyett ezeket találjuk: „Őszbe vagyon a hajam keverve" és „haja kiterejedve lebegett". A régies „talám" alakot mindenütt „talán"-ra javítja ki Batsányi. A szokatlan „villag" helyett „villog", „tölgyhez" helyett „tölgyhöz" szóalakokra javít. Egyes esetekben közkeletűvé vált

nyelvújítási szavakat iktat be: „moh-nővés" helyett „moh-növény"-t találunk, a „habok" helyett a „hullámok" szóval is találkozunk, amelyet Baróti Szabó honosított meg az irodalmi nyelvben.

A javítások egy másik csoportja a fordítás stílusát teszi lendületesebbé, simábbá, a prózát numerózusabbá. Az egyik mondat eredetileg így hangzott: „Ossziánnak szíve egy nemes érzésekben, nagyságos és érzékeny indulatokban olvadozó szív; szív, mely ég, s a képzelődést tűzbe hozza..." Egyetlen szó betoldásával lendületesebbé válik a mondat: „Ossziánnak szíve egy nemes érzésekben, nagyságos és érzékeny indulatokban olvadozó szív; oly szív, mely ég, s a képzelődés tűzbe hozza..." Máskor az ossziáni stílushoz jobban illő szót talál a régi helyett: „Ti folyóvizek, melyek errefelé csörögtök!" helyett: „Ti folyóvizek, melyek errefelé zuhogtok!" Leggyakrabban simább menetűvé teszi stílusát. „Oly volt, mint a hárfának zengése" helyett „Olyan volt, mint a hárfának zengése"; „kebelére dőltem, s sebét könyeimmel áztattam" helyett „kebelére dőltem és sebét könyeimmel áztattam". Különösen széppé és zengzetessé teszi egy javítás *Osszián utolsó énekének* egyik mondatát. Eredetileg így hangzott: „Hadd csudálják énekeikben a jövendő bárdusok Ossziánnak utolsó szavait." Javítás után így: „Hadd csudálják énekeikben a jövendő bárdok Osszián szavának utolsó hangjait."

A *Magyar Museum* újonnan előkerült példánya azért is értékes, mert a második kötetben — az első negyed kivételével — minden borítólap megtalálható. Az ezeken lévő közleményeket az irodalomban tudomásunk szerint senki sem hozta még szóba, pedig némelyikre értékeset nyomatott a szerkesztő. Így a III. negyed borítóján Virágnak egy verse áll, *Panaszos érzékenység séllyei Nagy Ignác első székesfejérvári püspök puszta sírhalmánál 1791. nov. 13-án* címmel, amelyet nem találtunk meg Toldy kiadásában. Ugyanide került *Egy levélnek töredéke*, melynek írója Batsányi bejegyzése szerint Ráth Mátyás. Érdemes idézni egész terjedelmében, mert élénk világot vet arra a harcra, amelyet a *Magyar Museum*, s benne és vele a kor minden haladó írója folytatott Magyarország polgári átalakításáért, a magyar nyelvért és irodalomért: „———— Mit mondjak? mikor ilyet látok, hallok: feléled bennem a reménység, hogy virágozhatnak még magyar nyelven, sőt általlyában magyar hazánkban a tudományok. Legottan hathatós ösztönt érzek magamban régen feltett szándékimnak végbevitelére. Ellenben, mikor nemzetünknek állapotját meggondolom, és abbéli állapotjának jelenségeit magamon is tapasztalom: viszontag minden reménységről letészek, és elrestülök. A tudományoknak virágzása kettőn áll: a sokaságon, vagy a hatalmasokon. A sokaság nálunk nem olvas; a hatalmasok akármire inkább szeretik költeni jövedelmeket, mintsem a hazabéli könyvekre. Hiteles emberektől hallottam, hogy * * vármegyében *hétezer* N(emese)k laknak; de *egyetlenegy könyvkötő sem találtatik!*"

SCHEIBER SÁNDOR:

AZ ARANY IDÉZTE „BÁBEL TORNYA"

Az Elveszett Alkotmány VI. énekében szerepel az „Idő malma", amely — hogy Arany[1] Önéletrajzának[2] szavaival mondjam — „mindent, még az irodalmi műveket is, leőrli garadján". A költő címszerint is felemlít „némely rossz könyveket" (54—58. sor):

Ott Calepinus jő, a Bábel tornya utana;
Hátrább X u t T ö k, meg a többi piszoktele firkák.
Gyöngyösit a rímest kiséri Kovács p i c i l a n t j a,
Édös-Gergöly után Mátyási jön, és szamarastul
Néhai Mondolatos, mind, mind a garadba lehullvák.

[1] Egyik korábbi tanulmányomban (Irodalomtörténet. 1952. 99—101. l.) rámutattam arra, hogy Arany ismerte a Senki Pálról szóló ponyva-füzetet. *Szemenyei Sándor* szívességéből egy eddig ismeretlen kiadásához juthattam (a Tiszáninneni Református Egyházkerület sárospataki könyvtára „SS. 295" jelzetű gyűjtőkötetében): *Senki Pálnak föl-szabadúló Levele, és nevezetes tanúlttt Mester(s)ége, adatott-ki G. M. által. Nyomtatott ebben az Esztendőben. H. és év n. Számozatlan 8 l.* A „Conventzió" éve: 1807, amely talán a nyomtatásé is egyben. Megegyezik a nálam leírt 1. számú ponyvával, csak a dalok maradnak el a végéről. Még valamit szeretnék itt korrigálni. Arany két dalt idéz *Pálffy Sámuel* Erbiájából (*Kodály—Gyulai:* Arany János népdalgyűjteménye, Bp., 1952. 33. l., 11, sz.; 34. l. 23. sz.). *Gyulai Ágost* téved, amikor az Erbia 1822-es kiadását tartja a másodiknak (153—154., 159. l.), mert 1811-ben is lenyomatták: *Erbia Pálffy Sámuel által, Pesten, N. Kiss István könyvtárosnál*, 1811. (L. *Széll Farkas*, MNy. V. 1869. 322—323. l.).

[2] ÖM. IX. XLVI. l.

Aranynak itt elsorolt olvasmányaiból csupán a *Bábel tornya* és az *X ut Tök* okozhat fejtörést. Az utóbbiról *Voinovich Géza* meg is jegyzi, hogy Matkó Istvánnak Sámbár Mátyás ellen írt könyvére vonatkozik.[3] A *Bábel tornya* magyarázatával azonban adós marad. Legutóbb felsorolja e szerzőket, illetve könyveket *Horváth János* is minden felvilágosítás nélkül.[4] Nem tud megoldást a *Bábel tornyára* hozzám írt levelében sem (1953. IV. 28.). Ezért nem lesz tán érdektelen, ha megfejtését adom.

Az 1790-es országgyűlést két névtelen röpirat akarta denunciálni Európa előtt:

1. Babel. Fragmente über die jetzigen politischen Angelegenheiten in Ungarn. Gedruckt im römischen Reiche. 1790. 8°, 102. l.

2. Ninive. Fortgesezte Fragmente über die dermaligen politischen Angelegenheiten in Ungarn. Auch im römischen Reich gedruckt. 1790. 8°, 149. l.

Szerzőjük Hoffmann Lipót Alajos[5] (szül. Bécsben, 1748.), aki 1784-től a pesti egyetemen a német nyelv és irodalom tanára. 1790-ben — a nemzeti öntudat ébredésével — magyarellenes magatartásáért meg kell válnia katedrájától s ekkor a bécsi egyetemre kerül. 1806-ban halt meg.

E két röpiratában, amely II. Lipót tudtával íródott,[6] a nemzetet megrágalmazza az udvar előtt, a protestánsokat a katolikusok előtt. II. József politikáját mindenben helyesli. A szabadságról alkotott fogalma szerte az országban felháborodást kelthetett: „A szabadság... önkényt jelent, mely szerint az ember mindent tehet, amit akar. E szót tehát minden nemzet szótárából ki kellene törölni. A szabadság csak arra való, hogy a gyönge elméket megzavarja s a forró vérű embereket ábrándozókká és bolondokká tegye. Ahol törvények vannak, ott kényszer is van, s ahol kényszer van, ott nem lehet szabadság."[7]

Az országgyűlésről többek között azt írja (Babel, 4—5. l.): „Morgen wirft man um, was man heut gebaut hat. Mehrere Deputirte reisen nach ihren Komitaten zurück, denn sie wissen sich mit ihren mitgebrachten Instrukzionen nicht zu rathen, weil sie zu häufigen Widersprüchen angewiesen sind... Man schickt sich *an den Thurm Babels zu bauen.*" (Kiemelés a röpirat szerzőjétől. Innen van, hogy a munkát *Bábel tornya* néven idézik.)

A két pamflet nagy megbotránkozást és nyomában egész röpirat-irodalmat váltott ki.[8] Itt csak a *Babel* ellen írottakról vagy a kettőt együtt cáfolókról teszünk említést:

1. *Beurtheilung der Fragmente über die jetzigen politischen Angelegenheiten in Ungarn, Babel genannt. Deutschland, 1790. 8°, 70 l.*

2. *An den Mauer-Meister des Babels. 1790. 8°, 14. l.*

3. *A magyar ország-gyülési végezéseknek egyik darabja, úgymint: Ama nevezetes két brosúrák: Bábel, és Ninive ellen tett hiteles tanúság. Posony, Wéber Simon Péter betüivel, 1790. 4°, 8. l.*

4. *Extractus ex actis diaetae hungaricae tamquam authenticum adversus duo celebria opuscula: Babel et Ninive documentum. Posonii, Typis Simonis Petri Weber, 1790. 4°, 8. l.* (A 3. számú latinul.)

5. *Pantophelius [Horányi Elek]: Eleutherii Pannonii mirabilia fata dum in metropoli Austriae famosi duo libelli Babel et Ninive in lucem venissent... 1791. 8°. XVI + 291. l.*

A magyar irodalomban nem Arany az első, aki említi *Babelt*. Gvadányi dühvel rontt ellene. Haragját egy általa felvilágosított „bécsi német"-ében érzékelteti:

Fel pattant mérgessen, láttam nagy a' heve,
Szólt, hogy e' két Broszsúrt, mellyeknek a' neve
Igy vannak ki téve, Babel, és Ninive,
Olvastam é? mingyárt illy szidalmat teve.

— — — — — — — — — — — — —

[3] *Arany János* Összes Művei. II. Bp., 1951. 231. l. Már korábban írt róla — Arany említése nélkül — *Trócsányi Zoltán:* X ut tök. Emlék Szily Kálmánnak. Bp., 1918 87—89. l.

[4] „Az elveszett alkotmány" Arany Jánosa. Emlékkönyv Kodály Zoltán 70. születésnapjára. Bp., 1953. 90. l. *Barta János* viszont a következő jegyzetet fűzi Az elveszett alkotmány idézett helyéhez *(Arany János* Válogatott Művei. II. Bp., 1953. 400 l.): *„Bábel tornya:* könyvcím, valamely teológiai mű címe."

[5] *Szinnyei József:* Magyar Írók. IV. 962—963. l. Egy harmadik, magyarellenes történelmi munkájáról, amely szintén az 1790-es országgyűlés visszhangjaként jelent meg névtelenül 1792-ben, *Merker Ilona* értekezik: Grosse Wahrheiten und Beweise in einem kleinen Auszuge aus der ungarischen Geschichte kritikai ismertetése. Debrecen, 1930.

[6] *Marczali Henrik:* Az 1790/1-diki országgyülés. II. Bp., 1907. 167—168. l.

[7] *Ballagi Géza:* A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig. Bp., 1888. 383—384. l.

[8] *Ballagi Géza:* I. m. 383—395. l.; *Pukánszky Béla:* A magyarországi német irodalom története. Bp., 1926. 386. l.

A szerzőről többek között ezt mondja Gvadányi:

Mert ő Professori székit el vesztette,
Mellyért nemzetünkre haragszik felette,
Hogy éhen ne hallyon, pennáját fel vette,
Brozsúrokat firkál, élhessen mellette.[9]

Nyilván erre gondol Batsányi is,[10] amikor az 1790-es országgyűlésre vonatkozóan így ír (Levél Szentjóbi Szabó Lászlóhoz. 1793.):

Állnak-e még főbb oszlopaink? Ott vagynak-e népünk
Új Szólóni, kiket még harmadik éve kirendelt?
Mint igyekeznek azon felséges tárgyra? miképpen
Egyeznek? mely istenségnek karja vezérli
Tántorgó lépéseiket? Készül-e hazánknak
Temploma? vagy legalább már talpköve meg van-e vetve? —
(Hajh, nem lészen-e még Babylonnak tornya belőle?
Jaj, félek, félek, nehogy építőivel együtt
Ránk dölvén, bennünket örök mélységbe temessen
Végre s irigyinket méltó kacagásra fakassza!)[11]

Arany — a többi könyvvel egyetemben — a *Bábel tornyát* is „piszoktele firká"-nak mondja, akár Gvadányi, aki vele kapcsolatban a „firkál" igét használja. Aranynál található e röpirat legkésőbbi visszhangja, adalékául egyben annak is, hogy mi mindent olvasott el nagy feladatokra készülve a debreceni diák vagy a szalontai jegyző.

KOROMPAY BERTALAN:

SZILÁGYI ÉS HAJMÁSI HISTÓRIÁJA A SZLOVÉNEKNÉL ÉS A MAGYAR MONDA EREDETKÉRDÉSE.

Szilágyi és Hajmási históriájának már igen számottevő irodalma van. Onnan kezdve, hogy 1822-ben először németül, aztán 1828-ban magyarul is megjelent, Hormayr Taschenbuchjának és Toldy Ferencnek első közléseitől egészen Horváth Jánosnak „A reformáció jegyében" című művében olvasható legújabb méltatásáig, sok szempontból vizsgálták nemcsak irodalomtörténészek, hanem — ami örvendetes — folkloristáink is. Ezek közül különösen Herrmann Antal, Szegedy Rezső és Honti János emelendő ki; Herrmann azért, mert rámutatott erdélyi szász és román változataira s olyan cigány és szerb énekekre, melyekben szerinte egyező történet van elbeszélve (Bp. Sz. 1888, Ethnol. Mitt. aus Ungarn I., 1887.), Szegedy, mert a délszláv kapcsolatokat kutatta (ITK. 1915), Honti pedig, mivel az általános folklorisztikai háttér megrajzolásához nyujtott fontos adalékokat (Ethn. 1930). Ennek ellenére nem mondhatni, hogy a kérdés nyugvópontra jutott volna. Ismerjük széphistóriánknak közelebbi szlovák párhuzamait, s az említett, Herrmanntól közölt erdélyi változatokon kívül délszláv, horvát feldolgozásait, továbbá Honti érdeméből a Walther-monda körében elhelyezkedő igen széleskörű germán, francia, lengyel rokonságát, de nem tudunk rámutatni a téma olyan megfogalmazására, amely a Szendrői Névtelen éneke közvetlen előzményeként jöhetne szóba, amely a magyar história eredetét eldönthetné és a nemzetközi témakörben fejlődéstörténeti helyét kijelölhetné.

[9] A mostan folyó ország gyűlésének satyrico criticé való leírása. Lipsiában, 1791. 241—242. l.
[10] *Tarnai Andor* szíves figyelmeztetése. Egyebekben támogatja az a tény, hogy a *Babel*-röpirat megvolt Batsányinak. Példánya ma az Orsz. Széchényi könyvtárban van 133. 191. jelzettel), rajta a költő kezeírásával: „Batsányi."
[11] *Waldapfel József:* Magyar irodalmi szöveggyűjtemény. II. 1. Bp., 1952. 357. l.

Már csak ezért sem látszik érdektelennek, ha most a szomszédságunkban található feldolgozásokról való ismereteinket eggyel gyarapítani igyekszünk: a szlovén változatok bemutatásával. Ezek magyar szempontból kettős figyelemre érdemesek; nemcsak azért, mert a Szilágyi és Hajmási história változatai, hanem mivel egyúttal Mátyás király emlékét fenntartó szláv néphagyományok is. Feldolgozásuk Kuzelja Zenon ukrán folkloristának a Sevcsenko-társaság folyóiratában (Zapiszki Naukovogo Tovarisztva im. Sevcsenka LXVII—LXX. köt.) 1906-ban Lembergben megjelent „Ugorsz'kij korolj Matvij Korvin v szlavjansz'kij usztnij szlovesznosti" (Korvin Mátyás magyar király a szláv szájhagyományban) című alapvető, de nálunk nyelve miatt kevés figyelmet keltett tanulmányában olvasható a többi Mátyás hagyomány ismertetésével, sőt nemzetközi kapcsolatainak alapos fejtegetésével együtt. Eltekintve hangsúlyozottan történeti felfogásától, amellyel a kor divatja szerint minden elbeszélő folklórban túlzottan történeti emlékezést vélt látni, ennek a kiváló munkának csak egy nagy fogyatkozása van. Az, hogy valamennyi szomszédos forrás gondos feldolgozásából — nyilván nyelvi okokból — éppen csak a magyar anyag maradt ki. Így dolgozata a mi szempontunkból nézve olyan díszes kerethez hasonlítható, amelyből a kép — Mátyás király magyar képmása — ki van véve. Ismerteti a Szilágyi és Hajmási história szlovén párhuzamait, de mit sem látszik tudni arról, hogy ez a téma irodalmunkban is élt; elkalauzol bennünket messzire a motívumok és folklór-kapcsolatok birodalmában, de már a magyar nyelvterület szélén magunkra hagy, mintha bizony Mátyás király elsősorban csak a szláv nemzetiségek hőse lett volna s a szláv énekmondóknak köszönhetné hírét. Ezért műve valóságos kincs a magyar összehasonlító folklór számára s ez teszi már most feladatunkká a szlovén népballadának a magyar kutatás számára való hozzáférhetővé tételét s Kuzelja eredményeinek bevonását a hazai irodalomba egy-két kritikai megjegyzés és a kutatásokat talán új irányba terelő szempont kíséretében.[1]

*

KRALJ MATJAŽ V TURŠKI JEČI.	*MÁTYÁS KIRÁLY TÖRÖK BÖRTÖNBEN.*
Oj kralj Matjaž, oj kralj Matjaž,	*Hej Mátyás király, Mátyás király,*
Prelépi kraljič ogrski,	*Igen szép magyar királyfi,*
Trikrat s Turkom na vojski biû,	*Háromszor volt törökkel háborúban,*
V četrto je le vlovljen biû,	*Csak negyedszerre fogták meg,*
V ta témni turèn vržen biû.	*Ebbe a sötét toronyba dobták.*
Še pride Turka kralja hči,	*Ide jön a török király leánya,*
Naj mlajši hči Margetica.	*Legfiatalabb leánya, Margetica.*
Ga v okenci zagledala,	*Őt a kis ablakban meglátta,*
Se v njega je zagledala.	*Belészeretett.*
Tak reče mu Margetica:	*Így szól hozzá Margetica:*
„O kaj ti pravim, kralj Matjaž,	*„Mit mondok neked, Mátyás király,*
Prelépi kraljič ogrski!	*Igen szép magyar királyfi!*
Še danes živ boš ti ostoû,	*Még ma élve maradsz,*
Ti jutre Turk bo glavo vzoû.	*Holnap a török fejedet veszi.*
O kaj ti pravim, kralj Matjaž,	*Mit mondok neked, Mátyás király,*
Prelepi kraljič ogrski!	*Igen szép magyar királyfi!*
Kaj boš ti meni lona daû,	*Milyen jutalmat adsz nekem,*
Jez ti bom turn odpírala,	*Én neked a tornyot ki fogom nyitni,*
Te 'z tèmne ječe réšila."	*Téged a sötét börtönből ki foglak szabadítani."*
Tako ji reče kralj Matjaž:	*Így szól neki Mátyás király:*
„Jez ti bom daû srebra, zlata,	*„Adok neked ezüstöt, aranyat,*
Če boš mi turn odpirala."	*Ha kinyitod nekem a tornyot."*
Tak ona mu odgovori:	*Ő neki így felel:*
„Srebra, zlata mi tréba ni,	*„Ezüst, arany nekem nem kell,*
Saj ga imam več po smetéh,	*Hisz több van nálam belőle a szeméten,*
Ko ti imaš ga po gradéh."	*Mint nálad a várakban."*

[1] Kuzelja Zenon könyve néhány évvel ezelőtt került kezembe Ortutay Gyula szívességéből. Itt a forrást csak a Szilágyi és Hajmási téma szempontjából használom fel. A szláv Mátyás hagyományokra nézve utalok Ortutay készülő kiadványára.

Še to ji reče kralj Matjaž:
„Oj Turka kralja mlajši hči,
Narmlajši hči, Margetica,
Kaj boš pa lona prašala,
Če turn mi boš odpírala?“

„O kaj ti pravim, kralj Matjaž,
Prelépi kraljič ogrski!
Jez druz'ga ne bom prašala,
Ko tebe, lépi kralj Matjaž.“

„O kaj ti dém, Margetica,
Le ta ne bo, ne more bit',
Le ta ne more se zgodit':
Doma imam svojo ženkó,
Tri mlade sinke imam ž njó,
Mi turèn boš odpírala,
Med njimi se boš zbérala.“

Marget'ca šla je v bélo klét,
Vtočila vinca trojnega,
Ž njim Turke je napijala.
Tako jeh je napijala,
De so trdo zaspavali,
Na črno zemljo padali. —
Še ključe je pobérala,
Matjažu turn odpirala.

Margeťca vzela konjčku pet,
Na tri je déla dost blaga,
Dosti zlata, dosti srebra.
Na druga dva se vsedeta,
Prehitro se zasukata,
'z Turčije ven zadirjata.

Še kam predeleč dirjata,
Do 'n'ga kovača mladega:
„Le gore, gore, mlad kovač!
Prekovi mojih konjčku pet,
In služi toj prelépi lon,
Prelépi lon, sto zlatih kron.
Obrni krempeže naprej,
Do bojo Turki mislili,
V Turčijo notrka so šli.“ —
Matjaž z levico lon dajaû,
Z desnico glavo proč mu djaû.

Še kam predeleč dirjata,
Do 'nega brivca mladega:
„Oj gore vstani, brivec mlad,
Obrí kraljiča mojega,
Matjaža kralja lépega,
In služi toj prelépi lon,
Prelépi lon, sto zlatih kron.“
Matjaž z levico lon dajaû,
Z desnico glavo proč mu djaû.

Še kam predeleč jezdita,
Do Donave prjezdita,
Še kralj Matjaž tak govori:
„Kako bo zdaj, Margetica,
Kod bova črez posavala,
Kod Donavo prplavala?“ —

Azt mondja neki Mátyás király:
„Ó te török király ifjabb leánya,
Legifjabb leánya, Margetica,
Mit fogsz kérni jutalmul,
Ha kinyitod nekem a tornyot?“

„Mit mondok neked, Mátyás király,
Igen szép magyar királyfi!
Mást nem kérek,
Mint téged, szép Mátyás király.“

„Mit mondok neked, Margetica,
Csakhogy ez nem lesz, nem lehet,
Csakhogy ez nem történhet meg:
Feleségem van nekem otthon,
Három fiatal fiam van nekem tőle,
Nekem a tornyot ki fogod nyitni,
Közülük fogsz válogatni.“

Margetica a fehér pincébe ment,
Háromféle bort öntött,
Vele a törököket megitatta.
Úgy megitatta, őket,
Hogy mélyen elaludtak,
A fekete földre estek. —
Még a kulcsokat is összeszedte,
Mátyásnak a tornyot kinyitotta.

Margetica vett öt lovacskát,
Háromra tett sok árut,
Sok aranyat, sok ezüstöt.
A másik kettőre felülnek,
Igen gyorsan megfordulnak,
Törökországból elnyargalnak.

Még hova nyargalnak messzire?
Egy fiatal kovácshoz:
„Kelj fel, kelj fel, fiatal kovács!
Patkold át az én öt lovamat,
És szolgáld meg igen szép jutalmadat,
Igen szép jutalmadat, a száz arany koronát.
Fordítsd meg a patkók szárát előre,
Azért, hogy a törökök azt gondolják,
Befelé mentek Törökországba“
Mátyás balkézzel adta a jutalmat,
Jobbkézzel a fejét levágta.

Még hova nyargalnak messzire?
Egy fiatal borbélyhoz:
„Ó kelj fel, fiatal borbély,
Borotváld meg az én királyfimat,
A szép Mátyás királyt,
És szolgáld meg a te igen szép jutalmadat,
Igen szép jutalmadat, a száz arany koronát.“
Mátyás balkézzel adta a jutalmat,
Jobbkézzel a fejét levágta.

Még hova lovagolnak messzire?
A Dunához lovagolnak.
Mátyás király így szól:
„Mi lesz már most Margetica,
Hol fogunk mi ketten átkelni,
Hol fogjuk a Dunát átúszni?“ —

Marget'ca vzeme prsten zlat,
Na sréd vodé ga zapodi,
In koj se voda razdeli.
Sta srečno črez posavala,
Sta Donavo prplavala.

Tam so pastirje pasili,
Pri čredah so se igrali.
Še reče jim Margetica:
„Kaj pravim vam, pastirje vi,
Ko Turki pridejo za nam',
Vas bojo prašali: „Kakó
Prplavala sta Donavo?"
Provejte jim, pastirje vi:
„Za vrat sta kamnje vezala,
Sta Donavo prplavala."

Za njima Turki pridejo,
— Ko trave 'n listja jeh je b'lo —
Pastirje vprašajo: „Kako
Prplavala sta Donavo?"

Pastirje jim odgovoré:
„Za vrat si kamnje vezala,
Sta Donavo prplavala."
Za vrat si kamnje vezali,
Se v Donavi potopili.

Še kam predeleč jašeta.
Do doru mi prjašeta,
Do doru kralja samega.
Matjaža kralja lépega.
Njega gospa v okni stoji,
In kliče k sebi tri sini:
„Sinovi moji, lejte sam,
Sotenko oče pelje dam."

Še kralj Matjaž tak govori:
„Sotenka moja ona ni,
Mi Bog jo daû za angelja.
Mi turen je odpirala,
Iz ječe me je rešila."

Matjaža so sprejemali,
Marget'co nič obrajtali.
In ona zjoče se hudó:
„Kakó bo z mano, oh kakó,
Naprej ne vém, nazaj ne smém!"

Al kralj Matjaž tak govori:
„Le sàm, le sàm, Matjažič mlad!
Prpeljaû sèm Margetico,
Turškega kralja mlajši hčer.
Vzemi jo za nevestico,
Je turen mi odpirala,
Iz ječe me je rešila."

Matjažič vzeû Margetico
Za ljubo ni nevéstico.

Margetica veszi az arany gyűrűt,
A víz közepébe dobja
És rögtön szétválik a víz.
Szerencsésen átkeltek,
A Dunát átúszták.

Ott pásztorok legeltettek,
A nyájaknál játszottak.
Azt mondja nekik Margetica:
„Mit mondok nektek, pásztorok,
Ha a törökök utánunk jönnek,
Benneteket fognak kérdezni: „Hogyan
Úszták át a Dunát?"
Mondjátok nekik, pásztorok,
„Nyakukra köveket kötöttek,
A Dunát úgy úszták át."

Utánuk törökök jönnek,
— Mint fű és levél annyian voltak —
A pásztorokat kérdezik: „Hogyan
Úszták át a Dunát?"

A pásztorok nekik így felelnek:
„Nyakukra köveket kötöttek,
A Dunát úgy úszták át."
Nyakukra köveket kötöttek,
A Dunába fulladtak.

Még hova lovagolnak messzire?
Az udvarhoz lovagolnak,
A király udvarához,
A szép Mátyás királyéhoz.
Feleşége az ablakban áll
És magához szólítja három fiát·
„Fiaim, nézzétek csak,
Apátok egy nőt hoz haza."

Mátyás király így beszél:
„Ő nekem nem valami második feleségem,
Isten adta őt nekem angyalul,
Nekem a tornyot kinyitotta,
Börtönből engem kiszabadított."

Mátyást fogadták,
Margeticát nem kedvelték.
És ő keservesen sírni kezd:
„Mi lesz velem, ó mi lesz,
Előre nem lehet, hátra nem szabad!"

De Mátyás király így beszél:
„Gyere ide, gyere ide, fiatal Mátyás fiú!
Elhoztam Margeticát,
A török király ifjabb leányát,
Legyen a menyasszonyod,
Ő a tornyot kinyitotta,
Börtönből engem kiszabadított."

Mátyás fiának Margetica
Így lett kedves menyasszonya.

A fenti szlovén népéneket Štrekelj Károly gráci egyetemi tanár „Slovenske narodni pésmi" című, Ljubljanában 1895-től fogva folytatólagosan megjelent kritikai népdalkiadványából vettük, annak első füzetéből. Ebben az 1—12. és 64—66. számú darabok szólnak Mátyás királyról: négy ballada 24 különféle változatban. Az ének felirata a 9. és 10. szám alatt közölt daraboknál az itteni. Feljegyzésük helye a délszlovén terület: Krajna és a Hegyvidék. Az ének megvan a szomszédos Isztriával határos horvátoknál is, hozzájuk rövidült formában újabb korban a szlovénektől került (Kuzelja szerint: 102. l.). A 9. számú egy változattal van képviselve, s ez az itt lenyomatott ballada. Hozzá ez a jegyzet olvasható: Zapisal (azaz: feljegyezte) M. Trnovec. Iz Torbice jugoslavjanske mladosti III. 66—67. A 10. számú ének négy változattal szerepel. Ezek egyikét (a 10. c. jelzésűt) eredetileg Vraz Stanko adta ki 1839-ben megjelent népdalgyüjteményében és Grün Anastasius bécsi költő német átültetéséből magyarra Prém József fordította le. (Közölve: Mátyás király a krajnai népköltésben című cikkében, a Márki Sándor szerkesztette Mátyás király emlékkönyvben, 1902-ben). A balladának e másik típusát Prém József költői fordításából ismerheti meg az érdeklődő.

Itt ezt eredetiben nem közöljük, mert nincsen benne a fenti teljesebb típushoz képest különösebb újság. Ami van, az néhány szóval elintézhető. Először is rövidebbek ezek a változatok 30—40 sorral. Aztán eltér bennük az ének második sora, amely ezekben így hangzik: Lepa je krona ogerska (Szép a magyar korona); ez a sor egyező egy másik ballada („Mátyás király kiszabadítja mennyasszonyát") több változatával. Az elbeszélés epikumából elmarad a „borbély", a „pásztorok" s egyszer (10. b.) a „gyűrű" motívuma is. Mindezeknél fontosabb tartalmi változtatás, vagy talán nem is változtatás, hanem az ének alapgondolatát világosabban feltüntető fogalmazás, hogy Mátyás, mikor a leány házassági ajánlattal áll elő s ő megmondja, hogy nős és nem veheti el, maga helyett nem fiai egyikét (mint itt), hanem sógorát igéri neki oda. Ehhez képest az elbeszélés lakodalmi előkészületekkel végződik. Pl. Vraz változatában: Ta čas po farja pošlejo, De jih kój tamkej poroči. Magyarul szószerint: Akkor papért küldenek, Hogy őket ott rögtön összeadja. Grün fordítása: Nun schnell zum Pfaffen einer jag', Dass er sie trau'n und segnen mag! Ezt követi Prém: Szolgák! papért fusson el egy, Az új jegyespárt áldja meg!

A balladának ez a Krajnában népszerű befejezése, legalább is a motívum szempontjából, kétségkívül összefüggni látszik azzal a szlavóniai horvát énekkel, amelynek Szegedy Rezső előadása szerint a vége az, hogy Králjevics Márk felesége a férjétől cserbenhagyott leányt elhozatja és sógorával összeházasítja (Ethn. 1911. 47. l.). Sógor a mellékszereplője az éneknek a Vraz-félc változatban is, akit Mátyás felesége, vára ablakában állva, eltérőleg az itteni szövegtől (hol fiai szerepelnek), e szavakkal szólít magához: Le sim, le sim, mladi Matjaž, Mladi Matjaž, preljub moj svak! Magyarul: Gyere ide, gyere ide, fiatal Mátyás, Fiatal Mátyás, én igen kedves sógorom!

Ez adatszerű tudnivalók előrebocsátása után lássuk most már a szlovén ének (vagy ha úgy tetszik: énekek) jelentőségét a magyar história és népballada rokonsága szempontjából!

*

Ha összehasonlítjuk ennek a szlovén balladának tartalmi gondolatmenetét a magyar históriával, nem sok részletegyezést fogunk köztük találni. Mégis, úgy vélem, a Szilágyi és Hajmási téma általános értelemben vett változatának tekinthető ugyanazon az alapon, mint az a Kukuljević Iván gyüjtötte horvát népének, amelyre „Szilágyi és Hajmási mondája a horvát népköltészetben" című cikkében Szegedy Rezső hívta fel a figyelmet (Ethn. 1911.). Igaz, hogy ez utóbbiban egyes részletmozzanatok (a hangszerrel kísért ének, a leány egyenes ajánlata, a férfi esküje, az örök kérdezősködése), éppen azok, amelyeket a szerző interpoláltaknak tart, még erősítik azt az összbenyomást, hogy a magyar ének horvát megfelelésével van dolgunk, azonban az énekek epikus tartalmának egészét tekintve, az eltérések is éppen olyan nagyok mind a horvát, mind a szlovén változat esetében.

Ez az alapvető eltérés mind a két délszláv feldolgozásban, a magyar mondához viszonyítva, lényegileg abban áll, hogy csak egy férfihős szökik meg a fogságból (nem kettő): a szlovénben Mátyás, a horvátban Zrínyi bán, s hogy a história epikus anyagából csak a szökés és a hazatérés mozzanatai vannak elbeszélve, ellenben a két hős párbaja: a cselekvény drámaiságát kifejező bonyodalom — magyar énekünk fő szépsége és tanulsága — ezekből a változatokból hiányzik. Az ilyen elbeszéléseket nevezi Honti János „szabványos" (i. m. 31. l.) vagy „egyszerű szöktetési mondák"-nak (36. l.), „amelyeket a mi mondánktól élesen el lehet különíteni". S ő valóban el is különíti őket, megtagadva tőlük azt a jellegzetességet, ami az ilyen történeteket a Szilágyi és Hajmási históriánk és

népballadánk közvetlen rokonává avatná. A magyar monda szerinte a Walther-monda típusához tartozik, ennek a fő epikus tartalmát pedig így foglalja össze: „Két jó barát egy leány felett (akit legtöbbször ők szöktettek meg), összekülönbözik és párbajra kel, melyben egy.kük legtöbbször meghal." (33. l..)

Egyelore nem foglalva még állást a téma ilyen meghatározása kérdésében, azt látjuk tehát, hogy a főhős szempontjaból históriánk eddig kimutatott változataiban kettéosztást lehet végezni aszerint, hogy magában szerepel-e vagy másodmagával: a vitézek száma kettő-e vagy csak egy. Szorosabb környezetunkben két férfihőse van a magyar histórián és népballadán kívül először is a szlovák változatoknak (melyekben még a nevek is azonosak a magyar változatokéval), továbbá a Herrmann kimutatta erdélyi szász, cigány, szerb énekeknek és román mesének, meg a délszláv énekek közül annak a csoportnak, amelyet a „Jaksics István rabsága és házassága" című ének képvisel (Szegedy ITK. 1915. 35. l.). Azonban a délszláv epikára fordítva a figyelmet, számra és típusra nézve is sokkal változatosabb az énekeknek az a csoportja, amelyeknek csak egy a férfihőse. Mint Kuzelja fejtegetéseiből kitetszik, ez a szerbekig, bolgárokig el van terjedve, eredetét tekintve az orosz Halanszkij bizonyítása szerint X. századi bizánci görög nyelvű eposzra megy vissza, elterjedtségét illetőleg pedig nem kevésbbé széleskörű, mint a Walther-mondáé, amennyiben angol (Child kiadványában: 9. A. sz.) és egyéb nyugati, német és francia balladákban található előfordulása (Kuzelja 104—117. l.).

Amint az eddigiekből látható, Honti, Szegedy és Kuzelja kutatásai nyomán két felfogás kerül szembe egymással. Honti János abból indul ki, hogy „a mi mondánk kritériuma a két hős párbaja" (31. l.) s ő a végeredményben mítikus tartalmú és eredetű Walther-monda rokonságára adja le szavazatát, mely földrajzilag legközelebbről német és lengyel feldolgozásaiban érhetett el bennünket. Ezzel szemben felmerült és még tartja magát az a másik nézet, hogy az egyszemélyű férfihős énekei sem hagyhatók ki a magyar história vizsgálatából, s ehhez a nézethez említhető bizonyító adalékképpen a most bemutatott szlovén népballada is.

Mi a változat (más szóval variáns) s mi nem: természetesen a folklórnak alapvető kérdése. Tulajdonképpen szemlélet dolga s tudományosan, elméletileg nehezen határozható meg. Látni kell, hogy két adat vagy feljegyzés milyen mértékben függ egymástól; van-e köztük olyan jellegzetes egyezés, amelynek alapján egymás változatainak foghatók fel. Az egyező jegyek nemcsak mennyiségileg, hanem minőségileg is mérlegelendők. Pl. a szlovén ballada esetében a magyar históriával való egyező vonás feltűnően kevés. S mégis, mikor azt kérdezzük, hogy vajjon az egyszemélyű balkáni balladáktól független-e Szilágyi és Hajmási magyar mondája, a kérdésre nem-mel felelhetünk: nem független tőlük. Még a meglehetősen más tartalommal telítődött szlovén énekben is könnyű ráismerni a história (és az attól függő magyar népballada) epikus magvának mesei elemekkel (varázshatalmú gyűrű, megfordított patkó) megtüzdelt, lírailag kiaknázott, történeti elemektől elvonatkoztatott, újkori, népszerű, helyenkint tréfás értelmű kidolgozására. — Lényeges motívumbeli találkozásokat pedig nézetem szerint a szlovén balladának elsősorban az expozíciója és másodsorban befejezése tüntet fel.

Mindenekelőtt epikus kiindulása és a szerelmi történet alaphelyzete rendkívül jellemző része a mi mondánknak. Nem mindegy ám benne, hogy ki a szeretett férfi, s ki a nő. Idegen vitéz senyved idegen uralkodó tömlöcében s ennek a lányával szövődik a szerelmi kapcsolat, amely a kettejük által végrehajtott szökésben és az üldözők előli menekülésben jut el az egyik félnek (a férfinak) szabadsága visszanyerése jutalmával, s másiknak (a nőnek) pedig eddigi otthona és hazája lelkes feláldozásával különféle veszedelmeken át végül is szerencsés céljához. Már ha az elbeszélés férfi és női szereplői egy nemzetbeliek (mint a Waltarius manu fortis című, X. századi latin költeményben) vagy mikor a szökevényeket nem a leány apja, az illető ország uralkodója üldözteti, hanem a leány más k kérője az üldöző: nem mernénk az ilyen téma-feldolgozásokat ugyanolyan bizonyossággal mondánk közelebbi rokonságába sorolni.

Magyar mondánknak, közelebbről pedig XVI. századi históriánknak szerintünk nem a párbaj a legjelentősebb eleme, hanem a történet további bonyolítására döntő kihatású, imént vázolt alaphelyzete. A párbaj csak a tetőfokát jelöli a veszedelmeknek és küzdelmeknek, amelyeken a szerelmesek útjukban keresztülmennek. Párbaj és párbaj között különbség van. Ha a párbajra kihívó fél az üldöző versenytárs (pl. a leány másik kérője), akkor ez csak az üldözés egyik, a mi históriánkra kevéssé vonatkoztatható formájának felel meg s ennek akkor egészen más súlya van, minthogyha a menekülők, s éppen az óhajtott cél elérése előtt, kelnek egymással viadalra a leány birtoklásáért. Az utóbbi értelemben vett párharc azonban már természetesen feltesz, hogy a férfihős nem egy, hanem kettő; így tehát a párbaj motívuma, amelyet Honti annyira lényegesnek vesz a mondában, tulajdonképpen az elbeszélés kétszemélyű megindításának a függvénye.

S most nézzük a Kukuljevič-féle horvát éneket s az itteni szlovén változatokat. Vajjon ezekben nincs meg az a probléma, amely a Szilágyi és Hajmási históriájának s a magyar monda minden feldolgozásának alapvető része? Ez a probléma nem más, mint hogy valaki elfogadja egy leány szabadítását, sőt szerelmét, de még sincsen abban a helyzetben, hogy bár viszont szereti és hálát, lekötelezettséget érez iránta, ezt az érzését viszonozhassa, megfelelhessen a másik fél várakozásának. Otthon várja a felesége s őt szabadságösztöne s becsülete is odafelé vonja. — Ha a Szendrői Névtelen énekét ebből a szempontból a szlovén meg a horvát énekhez mérjük, a megoldások különfélék. Leghamarább Mátyás király teremt tiszta helyzetet a szlovén ballada szerint. Mindjárt a szökés kitervelésekor megmondja Margeticának, hogy férje nem lehet, hanem majd az öccse — szintén Mátyás — lehet boldog férje. (Fenti enekünkben — lehet, hogy ez a megoldás helyi jellegű és nem tipikus a szlovén néphagyományra — Mátyás fia a kiválasztott vőlegény.) Zrínyi a horvát ének előadása szerint, könnyelműen tér ki a probléma elől, s őt a véletlen: felesége halálhíre menti ki a bonyodalmasnak igérkező helyzetből. Ismét más Hajmási megoldása. Ő sem vet gátat érzéseinek, mint a könnyelmű Zrínyi bán, sőt addig sodortatja magát tőlük, míg a lelki tusa vége — fegyver. A párbaj itt ugyanannak a lelki fejlődésnek kétségbeesetten makacs és elszántan reménykedő, de balul végződő lépése, mint amely Mátyást az itt közölt szlovén ének szerint a szultán leányával való hazatértekor családja előtt egy pillanatra oly fonák és kényes lelkiállapotba hozta mindaddig, amíg eredeti szándékát ki nem nyilatkoztatta.

A problémának ebben az alapvető közösségében látom én már most a megoldást, egyelőre inkább sejtelemszerűen, mint folklorisztikailag bizonyíthatóan, a magyar és délszláv változatok közötti kapcsolatok és eltérések áthidalására. Hogy a magyar mondának a Walther-monda volna a háttere, azt ezek után nem tartom eléggé bizonyítottnak, históriánkhoz vezető közvetlen előzményül pedig éppen nem fogadhatom el. Szegedy felfogásához jutva így közelebb, inkább a délszláv környezetben keresném a magyar monda előzményeit. De felvetődik akkor a kérdés a két- és egyszemélyű férfihős közötti ellentét elsimításáról. Vajjon bővülés ment-e hát végbe a monda magyar feldolgozásában vagy hogyan képzelendő el, hogy a szlovének Mátyása, Királjevics Márkja s a horvátok Zrínyije stb. mindenütt egymaga áll szemben az ének változataiban Szilágyi Mihály és Hajmási László életéből vett magyar vitézek alakjaival?

Nos, mivel a fejlődés fordított menete: az elbeszélés egyszerűbbé válása s a magyar história visszasüllyedése arra a fokra, amelyen a délszláv változatok vannak: teljességgel elképzelhetetlen, ezért azt gondolom, hogy az említett bővülésnek van, talán kettős hősű énekek mintájára, bizonyos valószínűsége. Még pedig abból a lélektani helyzetből kifolyólag, hogy a török fogságból menekülő nős vitéz, mint láttuk, hazatérő útján, folyvást problémáival van elfoglalva a megszöktetett leány és a felesége közti választást illetőleg. Talán a maga helyett javasolt leendő férjnek (pl. sógorának) odaképzelése a fogságból tényleg kiszabaduló egyetlen vitéz mellé s azután a két férfi viszonyának a párbajig való kiélezése: volt az a szerencsés költői lelemény, aligha a Szendrői Névtelen, mint inkább forrása, egy bizonyos „poéta" ihletett alakításában, amely végeredményben a magyar ének magasabb költői szépségű megoldását eredményezte. Az ének ilyen meseszövésére történeti esetek is ösztönözhettek törökverő vitézeink életéből; egyáltalán nem kívánható meg az összehasonlító folklórtól, hogy egy elbeszélésnek olyan, a harci életből merített motívumát, mint a szerelmi párbaj, feltétlenül a külföldi folklórig kövesse és mutassa ki. Sőt ha például a francia folklórban analóg témák ismeretesek, pl. a szaracén háborúk idejéből, amelyek ott több évszázados hagyományban rakódtak le, nem kétséges, hogy magyar földön, a pogánnyal folyó állandó harcok színterén, még inkább meg lehetett a feltétele a „szokványosnak" mondott szöktetési történetek egyéni továbbfejlesztésének. — Ez lehet talán a magyarázata, egyenkint és összesen annak, hogy históriánk úgy kiemelkedik a környező szláv folklórból; s ehhez alább még egy szempontot tudok majd hozzáadni.

A história befejezése annyival inkább ki lehetett téve a néphagyomány változékonyságának („Lust zu verändern"), mivel még a magyar anyagon belül is ez bizonyult leginkább módosíthatónak. Ott van a székely népballada Szabó Samu feljegyzése szerint (Ortutay: Székely népballadák. 2. sz.). Bár meséje elég hasonló a széphistóriáéhoz, milyen különös, hogy ebben sincs párbaj, csak a párbajnak szándéka. A leány kérlelésére a vitézek elállnak tőle. Így a históriának az a nem tragikus, de erkölcsi tanulsággal járó emlékezetes befejezése, hogy a két vitéz közül a nőtelen a nősnek kezét csuklójában elvágja, amit ez büntetésnek fog fel: népballadai feldolgozásunkban a versenytársak kiegyezésével van elszíntelenítve. — Székely népballadánk, megítélésünk szerint, körülbelül azon a fokon mutatja a magyar ének és monda fejlődését, mint a szlovén ballada a szlovének énekét és mondáját.

Nem különben változékony a szerelmi történet kimenetele a nemzetközileg elterjedt délszláv ének szerint is. Kuzelja tájékoztat bennünket arról, hogy az a típusa, amely „Kraljevics Márk és az arab királyleány" nevet viseli, a leányra nézve tragikus befejezésű. A férfi a szökés végrehajtása után kijózanodik belőle s barna arcát látva, megutálja: megöli vagy magára hagyja. Digenes és Akritas epizódja: az a bizánci forrás, amelyre Halanszkij a szerb és bolgár énekeket visszavezette, szintén szomorú végről beszél: a férfi a nőt, akit pedig anyja tudtával vitt el, otthagyja egy forrásnál. Az angol verzió a szerbhez áll közelebb, mint a göröghöz. Itt a lovag megvallja a leánynak, hogy megcsalta, mert nős, s mikor az szolgája kívánna lenni, elutasítja. Ezt a görög forrást is magában foglaló balkáni és északi germán (angol) csoportot Kuzelja szerint az jellemzi a szlovén balladától megkülönböztetően, hogy üldözésről nincsen benne szó. s hogy a férfi — tragikusan vagy kevésbbé szomorú körülmények között — kiszabadítása után szakít jótevőjével. Ezzel szemben a szlovén típust az jellemzi szerinte, hogy szökésre a szultán leánya beszéli reá a férfi hőst (Mátyást); hogy ez maga helyett öccsét igéri férjül; s hogy az elbeszélés ilyen formán szerencsés kimenetelű és házassággal végződik (Kuzelja 110—111. l.).

Minthogy az első és harmadik mozzanat a magyar feldolgozásokkal közös, s mivel a másodikra nézve is fentebb megmagyarázni iparkodtunk a magyar monda különállását: ezek a tények hozzák már most közeli vonatkozásba egymással a szlovén, horvát és magyar változatokat. Felfogásunk szerint a magyar história epikuma az egyszemélyű hős balkáni éneklípusának talajáról bonyolódott és alakult magyarrá. Nincs igaza Gragger Róbertnak, mikor tragikusnak képzeli históriánk eredetibb befejezését (Ungarische Balladen. 173. l.). Mint látjuk, élt és él a délszlávok között a szomorú végű elbeszélésnek derülátó megoldása is s éppen az ilyeneket ruházták át Králjevics Márk alakjáról a szlovének Mátyás, a horvátok Zrínyi személyére. Az itt bemutatott s magyar mondánk minden feldolgozásától alapjában véve mind tartalomban, mind szellemben meglehetősen távol eső szlovén népballadának e szerint a Szilágyi és Hajmási história eredetkérdése szempontjából azt a jelentőséget tulajdoníthatjuk, hogy némileg konkretizálja Szegedy Rezső felfogásának helyességét, aki a mi énekünkhöz a velünk szomszédos délszlávok között keresett legközelebbi párhuzamokat. Kár, hogy a részletes motívum-elemzésig nem jutott el; az tudná nagyobb összehasonlító anyag birtokában — amire itt sem alkalom, sem hely nem volt, de még megfelelő anyag sem állt rendelkezésre — a kapcsolatok mértékét és az átfejlődés fokozatait pontosabban felmérni.

Összehasonlító folklorista szempontból ezzel nem akarjuk lezárni azt a másik kaput sem, amelyet Honti János nyitogatott. Lehetséges, hogy a két testvér, vagy két barát (sőt fogolytárs!) párbajának motívuma a Walther-monda felől talált útat hazánkba. Meglepő, hogy a monda újabb feldolgozásai (pl. a lengyel Walczerz-monda), amennyire Honti ismertetéséből meg tudom ítélni, közelebb kerültek (azáltal, hogy a férfi és nő különböző nemzetiségűek) magyar témánkhoz, mint germán elődei. Felfogásommal annyiban kerültem szembe az övével, hogy magyar mondánk szempontjából elsősorban a történet alapkiindulását tartom lényegesnek, nem pedig a történet további bonyolítását, a párbajt, amelyből ő kiindult. Vizsgálódásának ez a szerintem nem éppen szerencsés szempontja, mely végeredményben Gragger felhívására megy vissza, hogy a mondánkat a Walther-monda szempontjából kellene kutatni (174. l.), önkéntelenül olyan benyomást tesz reánk, mikor a velünk szomszédos szláv folklórban a közelebbi „szöktetési" változatokat tanulmányozzuk, minthogyha valaki egy népmese katalógusban, véletlen figyelmetlenség folytán, nem a megfelelő számot ütötte volna fel, hanem az előtte álló vagy utána következő típus ismertetőjegyei és könyvészeti utalásai alapján kezdett volna munkához. — Nemzetközi hírnévre jutott, a háború alatt tragikusan és fiatalon elhúnyt folkloristánknak azonban hadd szolgáltassak elégtételt azzal, hogy ez még egyik első, egyetemi évei alatt megjelent munkája volt, amelyben összehasonlító folkloristának mutatkozott be. Néhány évvel később, 1934. februárjában, maga mondta nekem, hogy szakított a „finn" iránnyal. S még ezután jelent meg „A mese világa" (1937) című könyve, mely őt egészen új, kritikai irány kezdeményezőjeként tette ismertté. — Tanulmánya, amelyre fentebb támaszkodhattunk, így is jó szolgálatokat tett és tesz még ezután is, a Szilágyi és Hajmási monda kutatásának!

Dolgozatunknak az eredetkérdést fejtegető részét itt lezárva, befejezőleg vessünk fel egy kérdést, amely Horváth János új könyve olvasásakor támadt bennünk. Ebben azt a véleményt találjuk több XVI. századi énekkel, nemcsak a Szilágyi és Hajmási históriával, hanem a Tar Lőrinc- és Toldi-mondával kapcsolatban is kifejtve, hogy énekköltészetünk e darabjainak — amint a Szendrői Névtelen versére vonatkoztatva régebben többen felvetették — alkalmasint latin nyelvű, talán humanista énekek voltak a forrásaik (i. m. 236. l.); ezek szereztetési kora pedig egy évszázaddal is megelőzte e versek magyar nyelvű szöve-

gezéseit. De a Szendrői Névtelennek forrásul szolgáló latin nyelvű énekről szóltában Horváth János még tovább megy következtetésében és sejteni véli az okot is, amely a Szilágyi és Hajmási história eredeti szereztetését előmozdította. Ezt az okot pedig Mátyás politikájában ismeri fel, akinek egy ének — nagybátyja, Szilágyi Mihály török császárlány feleségéről — alkalmas eszközül tünhetett fel bizánci trónigényei alátámasztására. (Vö. i. m. 235—236. l.). — E humanista környezetben, tegyük hozzá, valóban meg lehet magyarázni a monda olyan átalakítását, mely költői tehetségre vall.

Itt adódik most egy szempont, amelyet egyelőre csak felvetni lehet, bővebb kifejtéséhez nincs meg még a kellő történeti ismeret. Ha Szilágyi és Hajmási históriájának első versbefoglalása Mátyás korából származik és vagy száz évvel később latinból magyarra fordították le, most pedig — már a jelenkorban — szláv szomszédaink népköltészetében is megtaláljuk az éneknek valamilyen — talán típus szempontjából elsődlegesebb — formáját: nem kell-e akkor arra gondolnunk, hogy a szomszéd népek Mátyás-hagyományaiból azoknak a szellemi étkeknek morzsáit gyüjthetjük össze, amelyek egykor Mátyás dús fejedelmi asztalát terhelték? Világosabban szólva: nem kell-e a szomszéd népek folklórjában elveszett Mátyáskori költészetünk valaminő visszhangját keresni?

Nem lehetetlen, hogy a környező szláv epikában lerakódott valami a Mátyás udvarában virágzó magyar vagy latin nyelvű hősköltészetből, amelyről Galeotti szól. Ami magyar vonalon kipusztult, az szláv vonalon felszívódhatott a környező nemzetiségek énekköltészetében. Hogy ilyen rezonancia-környezet csakugyan volt, hogy a magyar fejedelmi udvarnak hatalmas központi kultúr-közvetítő szerepe lehetett, mindenesetre azonban nagy mértékben megragadta a körülöttünk lakó másajkú népek képzeletét mindaz, ami Mátyás királlyal bent az országban történt: azt világosan igazolják éppen szláv Mátyás-hagyományaink. Vajjon Mátyást ezek miért tisztelték annyira? Szerintünk őt nemcsak tettei népszerűsítették, hanem bizonyára az udvarában megforduló énekmondók is. Közelfekvő gondolat tehát feltenni a szellemi kölcsönhatásokat a magyar és a szláv énekmondók között.

Ez a kapcsolat azonban aligha volt egyirányú; éppúgy vehettünk át mi magunk a másokéból ének-, monda- és mesetémákat, mint ahogyan a magunkét is szívesen adtuk tovább. A Mátyáskori magyarországi folklórra nézve érdekes közvetett bizonyíték egy orosznyelvű forrás Drákula vajdáról, melyről magyarországi jólértesültsége miatt orosz kutatók felteszik, hogy szerzője Mátyás uralkodása alatt nálunk volt követségben (Gudzij. N. K.: Isztorija drevnej russzkoj literaturü. 1950. 252—258 .l.). Fentebb a Szilágyi és Hajmási mondáját is szláv forrásból átvettnek igyekeztünk feltüntetni, s ehhez most hozzátehetjük, hogy nézetünk szerint eredetije: az az egyszemélyű hősről való ének, amelyből a magyar história idővel fejlődött, aligha szólhatott Mátyás királyról, inkább Szilágyi Mihályról, akinek a nevét a szlovéneknél később az ismertebb Mátyásé szorította ki; elképzelhető azonban az is, hogy egy harmadik személyről, pl. Králjevics Márkról volt benne szó.[1]

Bármi legyen e szláv-magyar kölcsönhatások kérdésében a jövő állásfoglalása, vannak szempontok, melyek az ilyen irányú következtetéseket legalább is megengedik. Elsősorban is az időbeliség kongruenciája. A délszláv epika a XV. században virágzott fel. Ezért is őrizte meg oly szívósan magyar történeti személyek: Hunyadi János, Szilágyi Mihály, Mátyás király és mások emlékét. Másfelől e mellett szólnak a földrajzi szempontok is. Amikor azt látjuk, hogy a körülöttünk lakó népeknél, az ukránoktól a szlovénekig s a csehektől a szerbekig és bolgárokig: mindenütt felbukkan, ha más nem, egy törmelék abból a költészetből, amely Mátyás körül virágzott, akkor szinte elképzelhetetlen, hogy a központi területen, a magyarlakta részeken ennek a Mátyáskori, sőt Mátyás-tárgyú népköltésnek ne lett volna meg a magyar megfelelése. Volt is, mert belőle egy és más fennmaradt, de visszfénye, a szomszéd népek hagyományaiban, még sokkal többre enged következtetni. Ez a termékenynek látszó szempont jelöli ki már most folkloristáink, irodalomtörténészeink, a néprajz és a történeti kutatás számára a feladatot: megismerni a magunkét azáltal, hogy először is a másét kezdjük tanulmányozni!

---

[1] Ilyenféle véleményen van Pável Ágoston is. Az ő Kuzeljáéhoz közeljáró, történeti értelmezése szerint az ének eredeti hőse a szlovén feldolgozásban Hunyadi János volt, aki „Brankovics fogságában a szabadulás fejében megígérte a despotának, hogy Mátyás fiát Brankovics unokájával, Erzsébettel esketi össze". „Evvel a történeti ténnyel — írja tovább — a szerb hősi dalok is sokat foglalkoznak." (A Hunyadiak a délszláv népköltészetben. Vasvármegye és Szombathely város kultúregyesülete . . . Évkönyve. II. köt. 1927. 117. l.) Ami ebben a magyarázatban tetszetős, az elsősorban a Mátyás-fiú nevének azonossága. Más. Hunyadi Jánosra illő vonást e balladában bajosan fedezhetni fel. Fennmarad tehát továbbra is a lehetősége annak, hogy kölcsönzött témáról lehessen beszélni.

„DAMASEK"?

Horváth János: A reformáció jegyében. A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete c., nemrég megjelent művének még kéziratban való tanulmányozása közben újra szöget ütött a fejembe a „régi szittyai bálvány Damasek-isten", akinek mivoltán már régebben is törtem — eredmény nélkül — a fejemet. Horváth a könyve 51—52., 307. és (jegyzetben) 496. lapjain foglalkozik röviden, de alaposan a kérdéssel és annak irodalmával. Oda utalva az érdeklődőket, itt csak arra emlékeztetek, hogy eddig ismert legelső előfordulási helye e névnek a Benczédi Székely István 1559-i *Chronicája*, ahol arról van szó, hogy Csaba vezér a régi hazába visszavonulás után „testamentumában" a Damasek-istenre kényszerítette a hunokkal azonosított magyarokat, hogy, ha megint megsokasodnának, foglalják vissza Pannonia földjét stb. Benczédi Székelynek ez a mindmáig felderítetlen eredetű állítólagos ősmagyar „istenneve" őtőle aztán átkerült más korabeli vallásos írók (Heltai, Gönczi György) történeti vonatkozású előadásába, de felmerül a későbbi századok magyar történeti és szépirodalmában is. A név eredetének valószínűsítése tudományos módszerrel eddig legbehatóbban Sebestyén Gyulát foglalkoztatta *(A magyar honfoglalás mondái*, I. 527—530.), aki azt a magyarázatot kísérelte meg, hogy a krónikák Árpád-genealógiájának egy részletéből („Damas ex Bora"), annak félreértéséből vagy hibás olvasásából koholta volna Benczédi Székely a Damasek nevet. Ezt a magyarázatot elfogadta Katona Lajos is *(A magyar mythologia irodalma*, Irodalmi Tanulmányai II. 213, 224.) — Horváth János azonban ennek ellenére sem tartja meggyőzőnek, szerintem teljes joggal.

A helyes nyomot, azt hiszem, a különben teljesen délibábos, Horvát István-követő *Kiss Bálint: Magyar Régiségek* c., 1839-ben megjelent műve 238—39. lapjain lehet megtalálni. Ez a szorgalmas és sokoldalú szentesi lelkész, mint őstörténetkutató még a saját korának mértékével mérve sem állott ugyan komoly tudományos színvonalon, de a bibliát és annak eredeti nyelveit jól ismerte, s így ötlött fel neki, hogy a Damasek név nagyban hasonlít az ókori Közelkelet nevezetes arám-szír városának, illetőleg államának, Damaskusnak a héber nevéhez, amely legtöbbször *Dammeszek* alakban fordul elő. Ehhez kapcsolta aztán azt a sejtését, hogy a hunok, amikor Szíriában jártak, valamiféle olyan istenségnek hódoltak, akit ott Damaskusban tiszteltek volt s akinek a neve azután összekeveredett a város nevével. Ebben a sejtésben — amelyet persze Kiss Bálint számunkra elfogadhatatlan okoskodással próbált megtámogatni — fel lehet ismerni egy hasznavehető magvat. A bibliai Ámós próféciája 5. részének legvégén van szó arról, hogy a Jahve-isten „Damaskuson túlra száműzi" az ő, bálványimádásba esett „választott népét". „Damaskuson túl" az i. e. VIII. és VII. századok izráeli világfelfogásában egyet jelentett az asszír, illetőleg babiloni „pogány" nagyhatalmak uralmi területeivel. Amikor az izraelitákat előbb Assur, majd Babilon meghódítja és deportálja, ez „isteni büntetés" azért, mert a saját hazájukban is „bálványt" imádtak az „egy igaz" Jahve helyett. A Magyarország területéről kiűzött hunok sorsában Benczédi Székely és prédikátortársai — a kor irodalmából egyébként is jól ismert analógia alapján — ezen a bibliai vonalon valamiféle hasonlóságot fedezhettek föl s ezért képzelhettek olyasmit, hogy a hazátlanná vált hun-szittya-magyar ősöknek a száműzetésben egy pogány „damaskusi" istenséget kellett imádniok. Nép, ország, város megszemélyesítése, géniusz, istenség gyanánt felfogása a bibliai és nem bibliai antikban köztudomásúlag egyaránt megszokott. A kötetére vonatkozó élőszóbeli megbeszéléseink során maga Horváth János volt szíves felhívni a figyelmemet a Jeremiás próféciája 49. részének 23—24. verseire, amelyek a régi Károlyi Gáspár-féle magyar szövegben a következőkép hangzanak:

23. Damaskus ellen: Megszégyenült Emát és Árpád; mert gonosz hírt hallottak, és elolvadtak, mint az, aki a tengeren lévén, a félelem miatt nem nyughatik.

24. Megerőtlenült Damaskus, a futáshoz készül és reszketés vette körül, nyomorúság és fájdalmak környékezték meg őtet, mint a szülő asszonyt.

A régi Károlyi-szöveg itt az eredetit annyira híven tolmácsolja lényegileg, hogy más későbbi és mai, magyar és nem magyar fordításokban sem találunk tőle lényegesebb eltérést (a modern tudományos kritika csak egy-két kis részletben módosította az alaptextus értelmezését) s ezért adjuk itt ezt a két verset ebben a Benczédihez (Károlyinak a gönci papságban is, a bibliafordító munkában is elődjéhez) legközelebb álló formában. Ezekből a versekből nyilvánvaló Damaskusnak és két kisebb arám-szír városnak, illetőleg államnak: a Damaskustól észak felé 180 kilométerre fekvő Hamat-nak (az Orontes partján, később Epiphaneia néven görög gyarmat, a mai Hama) és az Aleppótól észak felé 20 kilométerre fekvő *Árpád*-nak (a mai Tell-Erfad vagy Tell-Arfad) „theodicaea"-szerű megszemélyesítése. Damaskus és a kisebb arám-szír hatalmak annyi szenvedést okoztak Izráelnek, hogy őket is, úgy mint bálványozása miatt magát Izráelt, méltán éri az „isteni büntetés" az őket is eltaposó még nagyobb pogány hatalmak, Assur, majd Babilon részéről. (Nemcsak Jeremiás 626—580, hanem ő előtte már csaknem két századdal Ámós is ítéletet hirdet Damaskusnak, a Jeremiáskönyv részben Ámóstól átvett szavakkal v. ö. Ámós 1., 4. és Jeremiás 40., 27.). Az itt szereplő *Árpád* városnévnek természetesen semmi köze sincsen a honfoglaló fejedelem ősi török-magyar nevéhez, de a bibliai analógiákat, illetőleg ősöket kereső reformátori magyar történetszemlélet, majd az ezt bizonyos tekintetben felújító horvátistváni romantika könnyen kapcsolatba hozhatta a kettőt, és rajtuk keresztül a hun-magyar ősöket az egykor hatalmas, de „megerőtlenült és megszégyenült" Damaskussal, mint várossal és istenséggel.

Mindenesetre ez is eléggé tekervényes útja a magyarázat megpróbálásának, de talán mégis egyszerűbb annál, amelyet Sebestyén Gyulánál találunk és annál is, amelyet egy elfelejtett régi Pallas-lexikoni cikkben „Damasek" címszó alatt Nagy Géza kísérelt meg. Ezért adom közre — a Horváth Jánostól nyert buzdításra is — a magam hozzávetését azzal a reménységgel, hogy orientalista és magyar őstörténettel foglalkozó szakembereink ezen a nyomon esetleg közelébb juthatnak az önmagában nem elsőrendű fontosságú, de a magyar történelmi gondolkozás vallásilag meghatározott kezdeteire nézve mégis érdekes Damasek-rejtély megfejtéséhez.

Révész Imre.

BESSENYEI GYÖRGY FURCSA GAZDÁLKODÁSI NÉZETEI

Gálos Rezső Bessenyei életrajzának 273. lapján[1] a következő megállapítás üti meg szemünket: „[Bihar megye közgyűlésein] Bessenyeit, a volt testőrt, Mária Terézia kedvelt emberét, sok könyv íróját nagy tisztelet környékezi. Gazdálkodási nézetein inkább mosolyognak ugyan: 1793 szeptember 30-iki fölszólalásával szeretné a szőllőművelést eltiltani, hogy ne legyen részeg ember az országban — szép fölfogás, de nem a falusi nemesség kedve szerint való — de így is tisztelik benne az írót." Ezek a valóban furcsa nézetek Bessenyeit egy világtól elrugaszkodott, zsörtölődő öregnek mutatják be, szinte csak szánalomraméltó figurának, akin már a maradi vidéki földesurak is csak elnézően mosolyognak. Mindez azonban szöges ellentétben áll azzal, amit Bessenyeiről tudunk. Gálos különös megállapításának forrásául egyébként Kazinczy levelezését jelöli meg. E levelezés II. kötetében, egy névtelennek írott levélben[2] valóban meg is találjuk Bessenyei idézett szavait, Gálos azonban nem vette észre azt, hogy e szavaknak ironikus értelmük van s a megyegyűlés nem a nagy írón, hanem azon a bécsi zsoldban álló váradi préposton kacagott, akit Bessenyei felszólalása maró gúnnyal tett nevetségessé. Kazinczy említett levele Bihar megye 1793. szeptember harmincadiki közgyűléséről számol be s erről a következőket írja:

„Én tegnap jöttem-meg Biharból. Gyűlésünk volt 30-a 7br. Ott is előhozódott a' proeli libertas.[3] Senki sem kívánta annak öszveszorítását az egy Gróf Saueren kívül,

[1] Bessenyei György életrajza, Budapest, 1951.

[2] Kazinczy Ferenc levelezése. Közzéteszi Váczy János. II. k. 1790—1802. 318. lap. Váczy valószínűsíti, hogy Kazinczy hivatkozott levelét Aranka Györgyhöz írta.

[3] Sajtószabadság, a proelum gyakoribb formája prelum.

a' ki Pap. (Nagy Váradi Prépost.) Mindenek pro libertate proeli voltak. A' dolog igen csendesen folyt, nem úgy mint Abaujban. Sauer igen ravaszúl bánt. Azt akarta volna, hogy r e s t r i n g á l t a s s é k,[4] és még is azon kezdte, hogy jól cselekszi a' Vármegye, hogy a' proelum szabadsága mellett fog, mert haszontalan ez olly nagy kincs etc. etc. de mindazonáltal. Itt következett osztán a' nagy DE MINDAZONÁLTAL. Nem boldogult. Én feleltem neki, hogy az igaz, hogy r o s s z következhetik, de az is igaz, hogy az a' kevés rossz, a' mit a' proelum szabadsága húz maga után, az a' sok rosszat és nagy rosszat, a' mit a' proelum tilalma szül, véghetelenül felülmúlja, 's osztán azért, hogy valami rosszat szül h e t, nem következik, hogy el kell tiltani. Bessenyei György (a' ki a' Hunyadit, Agist, etc. irta, 's most Biharban lakik) ezzel kele-fel: T. N. Vármegye, tiltsuk el a' szőlőmívelést, mert részegség és gyilkosság következhetik belőle, 's a' lyányokat zárjuk külön a' férfiaktól, mert paráználkodás történhetik. — Nagy nevetkezés lőn egyszerre. Determinatur, ut rescribatur."[5]

Ismeretes, hogy Kazinczy ebben az időben a megyegyűléseken is lelkesen harcol felvilágosult eszméiért. Erről a Hajnóczyhoz írott, nemrég előkerült levelei is beszámolnak, magukról, Bihar megyei harcairól pedig többek közt az előbb idézett sorok tudósítanak.[6] Ez utóbbiakból viszont az derül ki, hogy Bessenyei e harcokban Kazinczy haladó gondolataihoz csatlakozik, sőt amint az idézett levélrészletből félreérthetetlenül kiolvasható, gúnyos felszólalásának nem kis szerepe volt abban, hogy a megyegyűlés szembehelyezkedjék a bécsi udvar kémszolgálatának ügynökével, a már említett Sauer kanonokkal, akit különben Kazinczy Hajnóczyhoz írott levelében templomi rókának nevez.[7] A Bessenyei felszólalását befejező szavakat (Determinatur, ut rescribatur) ugyanis csak a sajtószabadság érdekében szerkesztendő feliratra vonatkoztathatjuk, a magyar felvilágosodás atyja tehát távolról sem furcsa gazdálkodási nézeteivel szerepelt az említett megyegyűlésen, hanem mint a bécsi udvar elnyomó törekvéseivel szembehelyezkedő ellenzék egyik vezetője, s talán azt sem felesleges megjegyeznünk, hogy a paráználkodásra vonatkozó kitételt szintén nem szabad szószerint vennünk. Egyébként ismeretes, hogy a biharmegyei felterjesztésnek további következményei is voltak: a király e felterjesztés lázadó hangja miatt nemsokára elhatározta a megye tisztikarának leváltását.[8] A későbbi fejlemények bennünket ebben az összefüggésben már nem érdekelnek, de ha tudjuk azt, hogy Bihar megye politikai életében akkortájt a Martinovics-féle mozgalom több későbbi szereplőjét is ott találjuk, így Kazinczy Ferencet, Szentjóbi Szabó Lászlót és Szlávy Györgyöt, s hogy ez utóbbit épp Bessenyei jelöli ki, hogy tagja legyen a megye egyik további feliratát a nádorhoz eljuttató küldöttségnek,[9] Bessenyei megyegyűlési szereplése további éles hangsúlyt kap s bízvást feltételezhetjük, hogy harcos felvilágosodásának példája jelentékenyen hozzájárult az első magyar köztársasági mozgalom jövendő résztvevői eszmei fejlődéséhez.

Mindezt majd ezután kell alaposan megvizsgálnunk, mert Gálos könyve a kérdés fontosságát egyáltalán nem ismerte fel. Gálos könyvének hibáit Barta János legutóbb megjelent bírálata[10] egyébként alaposan megmutatta. Elvárhattuk volna azonban, hogy a mult irodalomtörténetírásának helyes szövegértelmezéseit figyelembe vegye. Bessenyei megyegyűlési szereplésének lényegét ugyanis már Váczy János világosan látta s idézett monográfiájában[11] Kazinczy említett levele alapján a következő szép szavakat írja róla:

„Bihar vármegye gyűlésén csak Sauer gróf, a nagyváradi prépost szólal fel a sajtószabadság ellen.. Kazinczy legott felel neki. Igaz, — úgy mond — hogy a sajtószabadságból rossz is származhatik, de az is igaz, hogy a kevés rossz, a mit ez okoz, véghetetlenül felülmulja azt a sok és nagy rosszat, a mit a sajtószabadság eltiltása von maga után. S abból, hogy valami rosszat szülhet, még nem következik, hogy el kell tiltani. Bessenyey György, a kivel nyilvános helyen ekkor találkozik Kazinczy, siet a prépost következtetését a képtelenségig felcsigázni. Mily érdekes lett volna a magyar műveltség első ujabbkori nagy apostolát, aki magát remete-

[4] Megakadályoztassék.
[5] Elhatároztatott, hogy felirat szerkesztessék.
[6] V. ö. Benda Kálmán: Kazinczy ismeretlen levelei 1794-ből. Irodalomtörténet, 1949. 319. és köv. l.; Váczi János: Kazinczy Ferenc és kora. I. k. 356—360. l.
[7] V. ö. Benda Kálmán idézett közleményével. I. H. 324. lap. E közlemény jegyzetei Sauer kanonok alias egyéniségét is alaposan megvilágitják.
[8] Benda, i. m. E.
[9] Ezt az adatot Gálos is ismeri és felhasználja s Bessenyei egyéb közéleti kapcsolatairól is említést tesz, anélkül azonban, hogy anyagának tárgyalását a legkisebb mértékben is elmélyítené.
[10] Irodalomtörténet, 1952: 2. 575. l.
[11] 358. l.

ségre kárhoztatja, s a mesternek nálánál nagyobb tanitványát szemügyre venni, a mint a müvelődésnek oly hathatós eszközeért egymás után sorompóba állnak s életük vezérgondolatát mintegy föllebbentik a nyilvánosság előtt. Amaz már leszorul a cselekvés teréről, de forróan dobogó szive érzéseit és töprengő elméje borus gondolatait még mindig szeretné közleni nemzetével; emez gazdag pályájának még a küszöbén áll s erős hittel szegezi szemét a magyarság jövőjébe, ha a gondolatszabadságnak e hatalmas eszközét sikerül biztositani. Az ifju merész szavai a mestert is szólásra bírják s a nagyprépost okoskodásának kigunyolására csak ennyit mond: „Tekintetes Nemes Vármegye! Tiltsuk-el a' szőlőmivelést, mert részegség és gyilkosság következhetik belőle, 's a' lányokat zárjuk külön a' férfiaktól, mert paráználkodás történhet.“ Nagy nevetés lőn erre, s az egész gyülés a sajtószabadság mellett foglalt állást.“

Nem ártott volna, ha Gálos Rezső könyvének megírása előtt Váczy János anyagban gazdag korrajzát alaposabban áttanulmányozza.

Baróti Dezső.

STOLL BÉLA:

SZENDRŐI HEGEDŐS-ÉNEK.

Közöljük az ének fényképmásolatát és betű hív átírását:

[1.] Zenth job jrta könyweben
jambor wala elteben
wala nagÿ keſertetben
ördögtẅl bẅnteteſben

[2.] Ha joth iſtentẅl wettẅnk
gonozth mÿre ne wegÿẅnk
iſten mÿẅel zerete
jdegön iſldön fektete

[3.] Wagÿok en koor agÿamban
oly gyakor jaÿgataſban
egÿ lowam betegödek
welem egÿẅth nehezödek

[4.] Ẅ ſokath nem mwlata
merth maó nap len megh holta
elölem fel odalth kÿ chwza
to melleth ebeketh halaza

[5.] Negÿ patkoÿa kezemben
wagÿok oly remenſegben
kÿzodalmam krÿſtwſban
az wtan kronÿkamban

[6.] Eó mÿnd az ſok wrakban
eó bÿzoth baratÿmban
engöm gÿalogh nem hadnak
patkomhoz lowath adnak

[7.] Maga maſtió egy lora
föl zörzöttem mankomra
de az iÿnch nagÿ haznomra
merth nem elegh jaraſomra

[8.] En labamath tÿztölöm
merth mankomhoz kötözöm
maó feföl allatok egÿ embörth
wonzom el kÿ mÿnth egÿ dögöth

[9.] Wgÿ en el kÿ ballagok
farkaó modra wÿgÿargok
az kÿk lattÿak nem bannÿak
chak chwdamath wÿgagÿak

[10.] Nekÿk en azth jgeröm
zekÿk papÿroó legÿön
tetekön köröm merögh kellÿön
hajjok hegÿeſẅl legÿön

[11.] Talpok ſÿketẅllÿenek
könÿökben wakok legÿenek
kenÿerök haó lewel legÿön
jtaljok pÿroó bozza legyön

[12.] Papÿroó zekön ẅllÿenek
engöm wgÿ newelſenek
wagÿon olÿ bÿzodalmam
hogÿ megh wÿgazÿk en labam

[13.] Merth gamoÿath mankomnak
jgertem zenth farkaÿnak
megh lattÿa ha talalom
bÿzon hozza hagÿtom

[14.] En agÿamban wadazok
ſok wadakath en fogok
hat labwkath törde ök
azon en nem örwendök

[15.] Egeſſegőm twggyatok
ha kronykamath hallyatok
zendőrőy gal yaban
bebek terencz hazaban

[16.] Az jnőketh zengettem
az notayath pengettem
jzza bebek io borath
tőrőlgetÿ tarkoyath

[17.] Jſten laſſa jowawal
az keth zep magzattyawal
e6 ẅ azzon tarſawal
wyetzlő jamborokkal

[18.] Bodogh azzon nap tayan
zendőrőy gallyaban
az kÿ zerze jnekben
wala nagÿ koor agyaban

Lelőhelye: Batthyány-levéltár (OL), „Versek" csomó.

A vers nem egészen ismeretlen a szakirodalomban. Takáts Sándor röviden ismertette és közölt belőle 4 versszakot a „Rajzok a török világból" III. kötetében (Bp., 1917., 271—2. l.), majd a „Régi idők, régi emberek" című kötetben (2. kiad. Bp., é. n. 73. l.) is megemlítette. Teljes szövege azonban ismeretlen volt és tudomásom szerint irodalomtörténészeink sem foglalkoztak vele. Csak legújabban idézte a vers két sorát Klaniczay Tibor, Takáts második, hibás közlése után.[1]

A kézirat levéltára környezete semmi útbaigazítást nem ad a vers keletkezésével kapcsolatban. Takáts ugyan azt írja, hogy a kéziratot a levéltár missilisei között találta, innen azonban azóta kiemelték. Ezért a vers keletkezésének idejét magából a szövegből próbáljuk megállapítani.

A 15. versszakban az ismeretlen versszerző a következőket írja:

Egészségöm tudjátok,
Ha krónikámat halljátok,
Szendörői gállyában,
Bebek Ferenc házában.

Bebek Ferencet, a Felvidék hatalmas birtokosát és a borsodmegyei Szendrő várának urát 1558-ban fejeztette le Izabella.[2] A vers tehát mindenesetre 1558. előtti. Keletkezési idejének némileg pontosabb meghatározását is megkísérelhetjük. A 17. versszakban ugyanis a versszerző így üdvözli Bebek Ferencet:

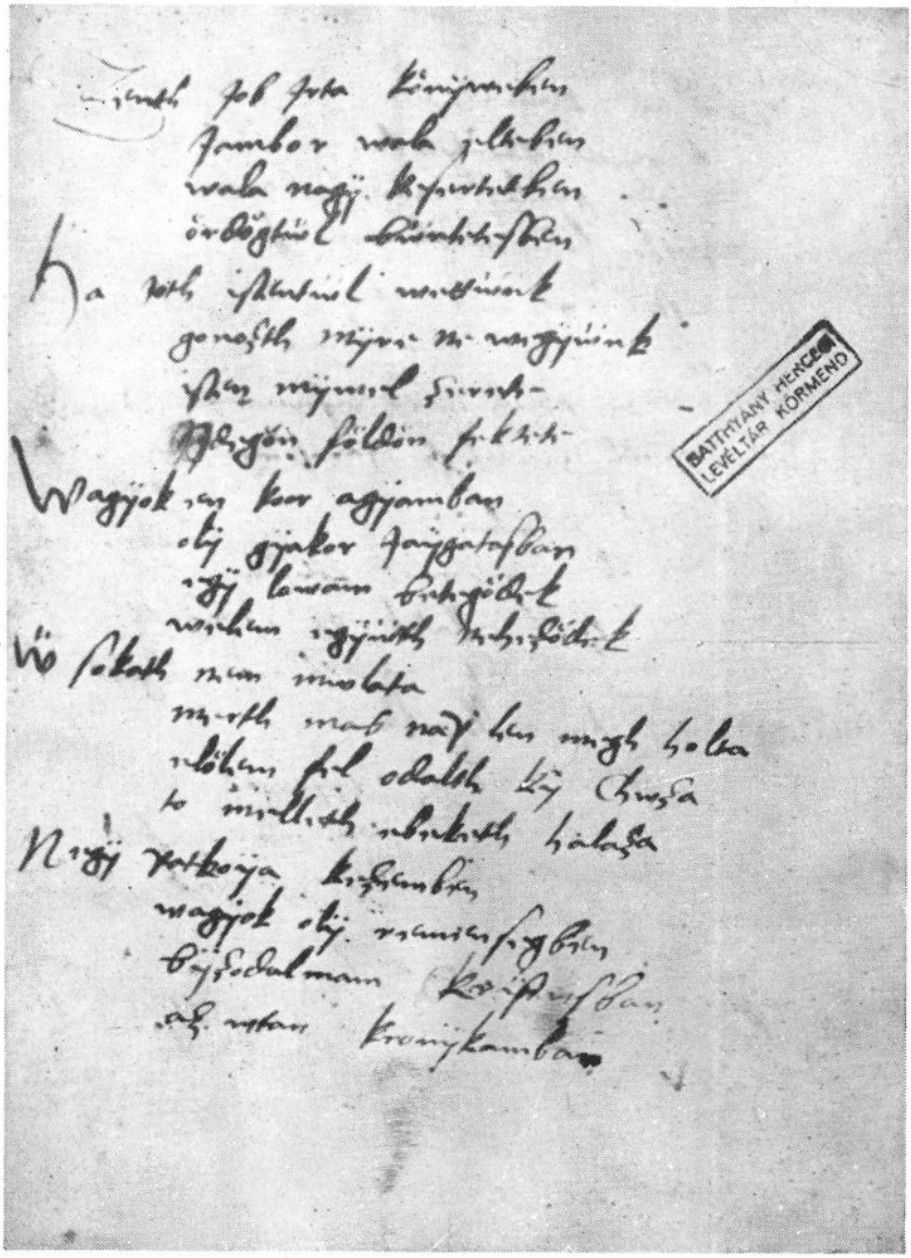
Isten lássa jovával,
Az két szép magzatjával,
És ű asszon társával,
Vitézlő jámborokkal.

A „két szép magzat": Bebek György (akihez Takáts Sándor tévesen kapcsolta a verset) és Bebek Kata, Perényi Ferenc felesége. Születési évüket ugyan nem ismerjük, de az 1550-es években mindketten felnőttek. György teljes mértékben kiveszi részét apja erőszakosságaiból, cselszövéseiből, Kata 1562-ben halt meg, mint 5 gyermek anyja.[3] Bár a „magzat" nem jelent feltétlenül fiatal gyermeket, mégis könnyebben elképzelhető, hogy a versszerző akkor írta szerzeményét (és el is „zengette" Bebek Ferenc előtt), mikor még az egész család együtt volt. Ezek alapján a vers keletkezése az 1540-es évekre tehető. A kézirat írása és a szöveg helyesírási sajátságai nem mondanak ellent ennek a feltevésnek.

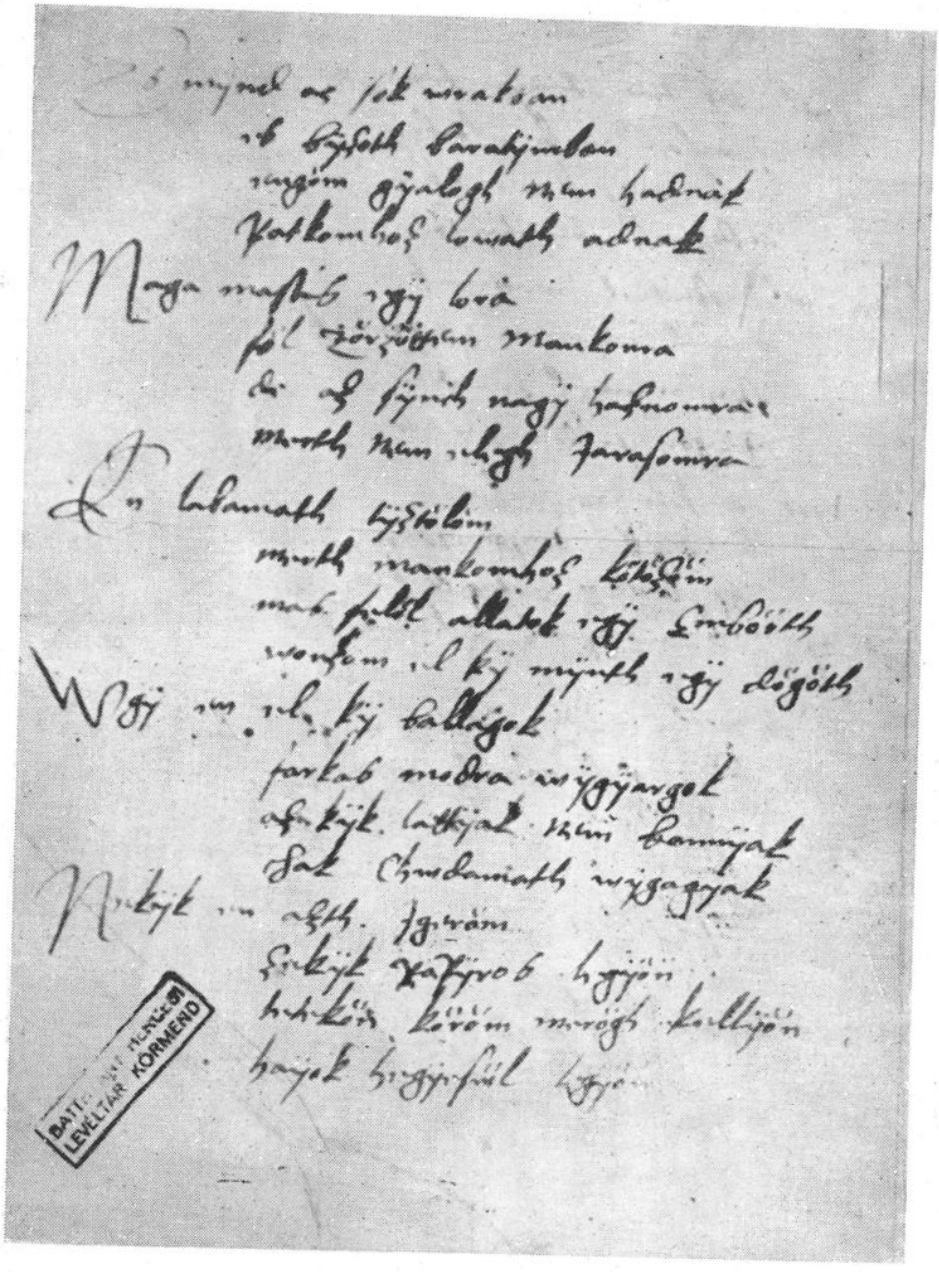
Ismeretes, hogy Szilágyi Mihály és Hajmási László históriáját is a Borsod megyei Szendrő várában szerezte a Szendrei Névtelen-nek elnevezett ismeretlen énekmondó.[4] Nem valószínű azonban, hogy a két költemény szerzője azonos. Verseik hangja, stílusa egészen elütő.

A vers annak a mulattató, nevettető műfajnak legkorábbi ismert képviselője, amely a század végefelé Moldovai Mihály, Hegedüs Márton és egy Névtelen énekében jelentkezik.[5]

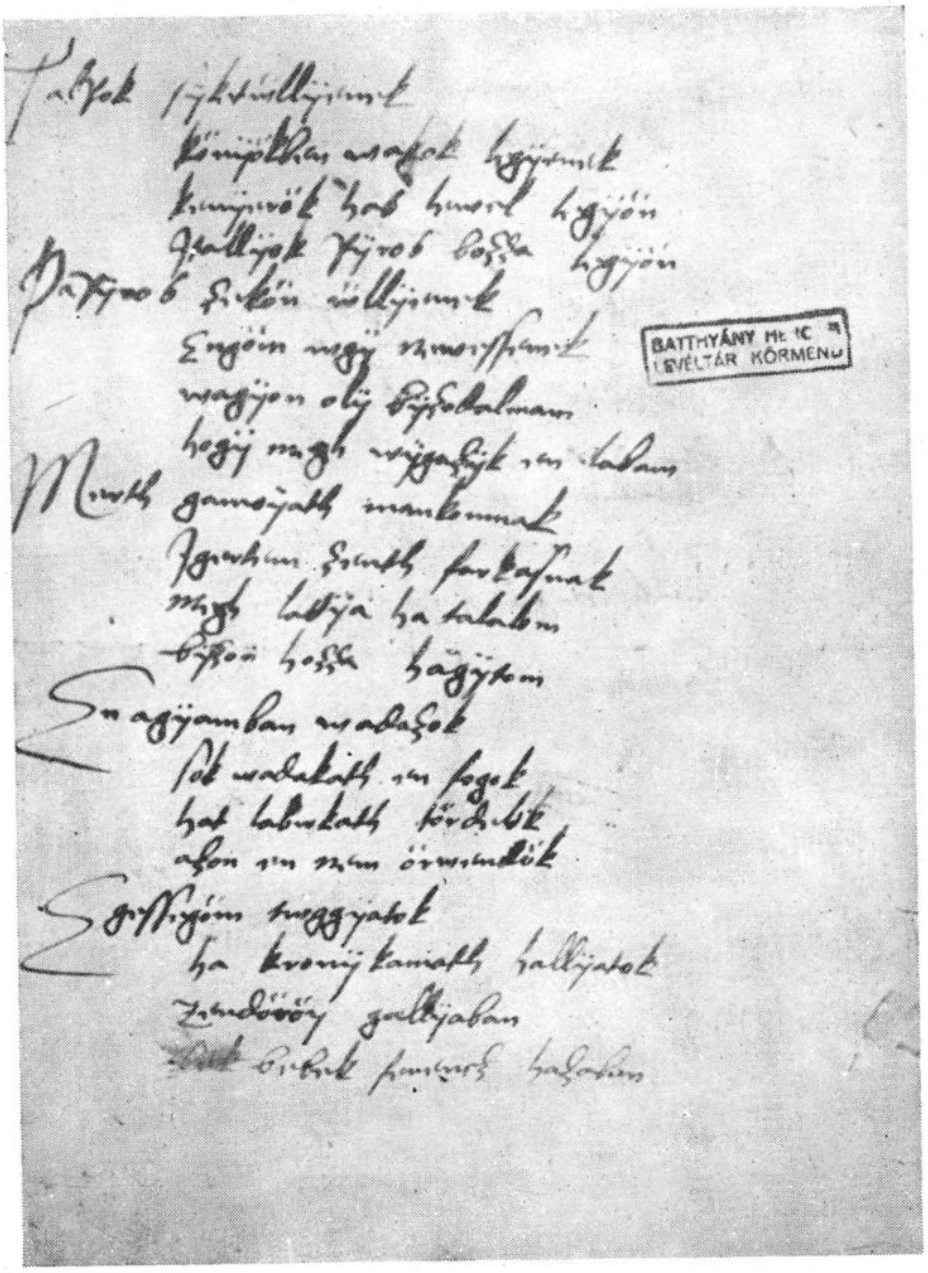
[1] A régi magyar irodalom. Bp., 1952. I. rész, 294. l. Bölcsészettudományi kar jegyzetei.
[2] Életrajzi adatait ld. Budai Ferenc Polgári Lexicona, II. kiad. 1886, Bebek címszó alatt.
[3] Nagy Iván: Magyarország családai. Pest, 1857. I. k. 256. l.
[4] RMKT VII. 169—174. l. Horváth János: A reformáció jegyében. Bp., 1953. 232—236. l.
[5] Kiadva: Századok, 1882, 34—37. l.

Szendrői hegedős-ének.
Battyhány-lt. (OL)

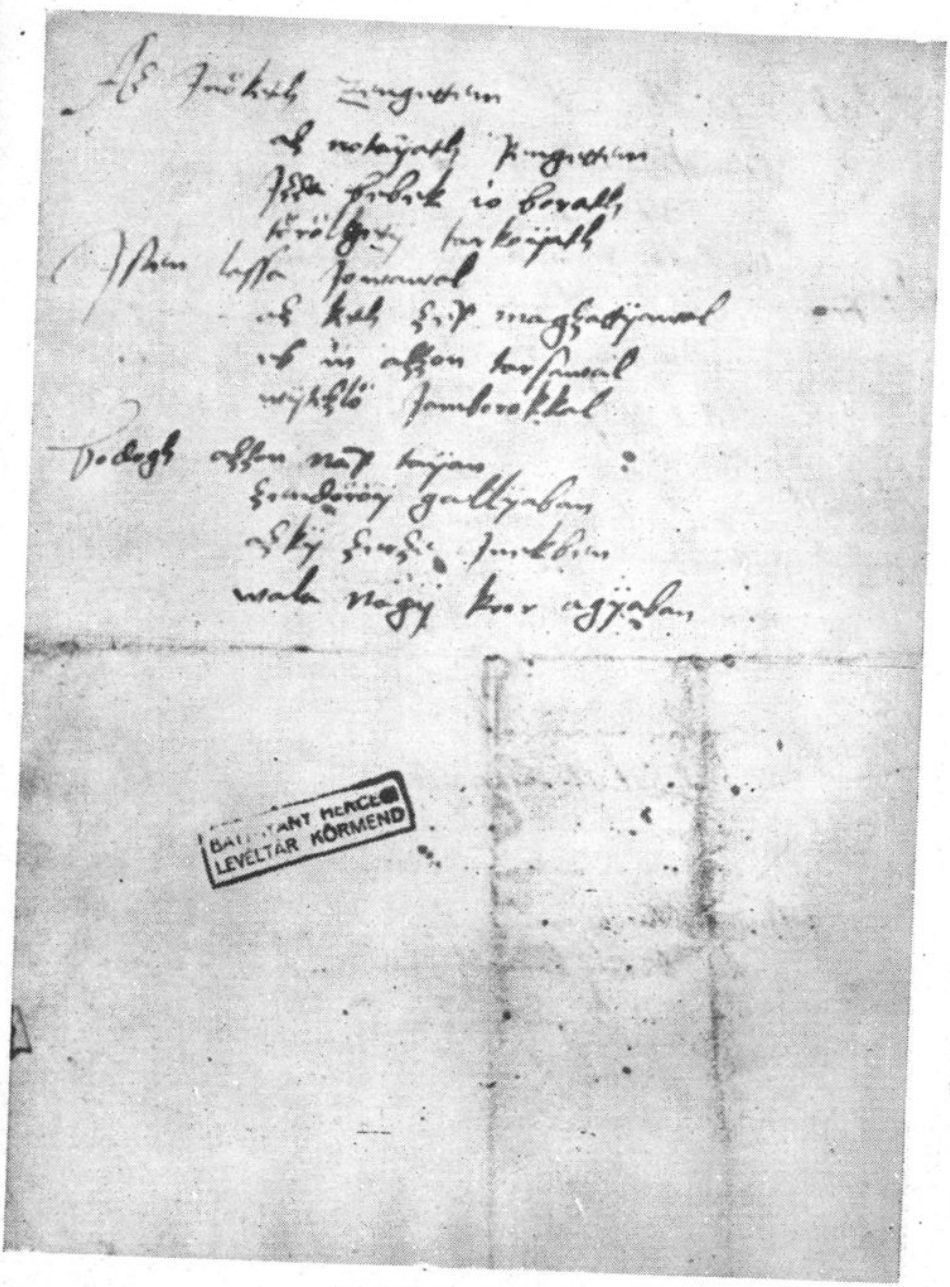

Szendrői hegedős-ének.
Battyhány-lt. (OL)

BATTHYÁNY MŰEMLÉKI LEVÉLTÁR KÖRMEND

Szendrői hegedős-ének.
Battyhány-lt. (OL)

Szendrői hegedős-ének.
Battyhány-lt. (OL)

Az énekmondó sajátmaga nyomorúságain gúnyolódik, tréfás célzásokkal szólítja fel hallgatóságát adakozásra, az őt kinevetőkre mulatságosan kiforgatott átkokat szór. Ezek a három ismert „hegedős ének"-kel azonos tartalmi mozzanatok azt sejttetik, hogy ezt a műfajt a néphez közelebb álló, alacsonyabb sorsú énekmondók művelték. Az ének formai sajátságai is erre engednek következtetni. Az énekmondó a XVI. században elég ritka, népies jellegű hetest (4., 3.) használja.[6] Néhol egészen kitűnő ritmust ad:

Az ínöket zengettem,
Az nótáját pengettem,
Issza Bebek jó borát,
Törölgeti tarkóját.

A verssorok majd egyötöde azonban (72 sorból 14) 8, sőt 9 szótagos. Szövegromlás vagy másolási hiba itt nehezen feltételezhető. Azt kell gondolnunk, hogy a Vargyas Lajos által korábbinak nevezett szabad szótagszámú sorokkal van dolgunk.[7] Figyelemreméltó az is, hogy a versszerző párosrímeket alkalmaz, ami a XVI. század műköltői gyakorlatában szinte alig fordul elő.

ECKHARDT SÁNDOR:

EGY SZERELMESVERS-FOGALMAZVÁNY A XVII. SZÁZAD ELEJÉRŐL.

A Zichy-levéltár anyagában több XVII. század elejéről származó ének és egyéb töredék között őriznek egy szerelmes verset (fasc. 486), mely a maga nemében elég ritka jelenség a magyar irodalom régi korában. A versíró ugyanis ezen a papírlapon fogalmazta, s.mítgatta, javítgatta udvarlásra szánt versét. Ha a kétes hitelű *Szabács viadalát* nem számítjuk, csak Balassi Bálintnak legújabban felfedezett sajátkezű versszemelvényeit idézhetjük, mint hasonló esetet, mert itt is a költő saját kéziratán módosítja első fogalmazását.

Versünk keltezésére nézve egy felső dátumunk van: A papír hátlapján ugyanis ez olvasható: „Az katonnakban ket ket louas környöllem legen mindenkor ha ualamiert Hirtelen ke'letik h uatha//am oda kmeteket," s utána az összehajtott ívre írt dátum: 1632. A megjegyzést ugyanaz a kéz írta a papírlapra, melytől a vers származik. Ebből mindenesetre annyit lehet következtetni, hogy valami parancsnokló vitéz volt a szerző és hogy 1632 előtt írhatta. A Zichy-levéltárnak ebből a korból származó anyagában a Melith, Telegdy, Csapy, Várday, Kisserjény családok levelei alkotják a törzsanyagot, tehát a szerzőt ezek tagjai között lehet sejteni. Szokoly Miklósné Telegdy Kata verselő hajlamáról már eddig is tudtunk (ld. *Irodalomtörténet* 1930, 96. és tőlem: Két vitéz nemesúr Telegdy Pál és János levelezése, 1914, 195.). És érdekes, hogy az ismeretlen szerzőjű szerelmes vers ritmusa egyezik a Telegdy Kata verses levelében rögtönzött vers ritmusával, mely még 1596 előtt keletkezett.

A Balassit követő évtizedekben már több szerelmes versíró bukkan fel Rimayn kívül; így a Vásárhelyi Daloskönyv egyes darabjainak ismeretlen szerzői.

A kor divatos udvarló stilusának hatását érezzük a mi darabunkban is, különösen mikor a költő a szerelmest valami kedves madárral azonosítja (vö. pl. Balassi János énekét, B. B. összes m. I. 147.), szárnya csattogását, nyelve hangját (énekét) és csattogását emlegeti, majd kalitkába helyezi.

Közlésünkben dőlt betűvel szedtük a betoldott szavakat és sorokat, ugyancsak dőlt betűvel, de zárjelben, a kihúzott részeket. De a szerző több ízben, pl. az utolsó előtti sorban, meghagyott fölösleges, át nem húzott szavakat.

---

[6] Horváth János: Rendszeres magyar verstan. Bp., 1951. 29—30. l.
[7] Vargyas Lajos: A magyar vers ritmusa. Bp., 1952. 135., 213. l.

Egi igen zep kedues
illö kellemettes
sauaiban enekeben helies
czuda illemettes
el hatta zollassat —
[vellem] nieiue czattogasat
uiselli cak Giaβıt
[nekem ez] *ellegh nagy* büntettes
nem tudhatuan [l .....] okat
lat*[am]uan* mas *[kalitkat]* Hailekatt

Fekete *[hailekat]* —
az bu'an [.....?] nagj munkat —
ziue fel'ül mellie
killieb üldögeluin
[velm?] iezzi bü faidalmait·

De hogi ekes uoltod —
kellemettes tudod —
sokra *[mas] [ra]* buidat oztod —
Im ramis noditod —
tauoztasd rol'amis —
magad tudod kedues iomis
rollad higiéd ontod —.

Mindenben mertekett —
boldogh ky igienkint
hordozhat egienkint
S. mindennek keduenkint —
kik m'kent feienkint —
zereti hiuenkint —
ostt βolden βemel... [?]

Sok bud el βalasra
Szarniad czattogasra.
n'e'uednek hangiara
tudod töb Jauadra —
igekeztem azra —
ne feleicz kiuan*[iad]*nad s. *kiunnad*
nam e'memet tudod —
higied iuthacz Jomra, —

Szü szere'em hiuet
Istentulis keduet
Szeretuen czak egiett·
uehet[is]y io neuett —
a'dasiual bünet
Telles merte könet
kerünk hat egiűuett.

Heted βauunk legien —
mina unknal eg'en, *Hiuen*
kit e'tünk el ueg'en —
s. nagi kegielmet tegien,
azert ketten igien
ald*[asunk]*hasunk vensegen —
haromsago*[n]*tt egien. —

Átírásunkban, ahol csak a véglegesnek szánt részeket hagytuk meg, az egész így hangzik:

Egy igen szép kedves
illő, kellemettes
szavaiban helyes,
csuda illemettes
elhatta szólássát,
nyelve csattogását.
viseli csak gyászát.
Nekem ez büntettés
nem tudhatván okát,
látom más hajlékát.

Fekete hajlékát
az búján nagy munkát[1]
szíve felől mellye
killyebb üldögelvin
jezzi[2] *bű fájdalmát.*

De hogy ékes voltod
kellemettes, tudod.
Sokra buidat osztod.
Im rám is nóditod,
távoztasd róllam is,
magad, kedves, jóm is
róllad, higgyed, ontod.

Mindenben mértéket
boldog ki igyenkint[3]
hordozhat egyenkint
s mindennek kedvenkint,
kik miként fejenkint
szereti hivenkint
oszt szoldon[4] *...*

Sok búd elszállásra,
Szárnyad csattogásra
nyelvednek hangjára
tudod, több javadra
igyekeztem azra.
Ne felejts s kivánnád
nám elmémet tudod,
higgyed, juthatsz jómra.

Szűszerelem hívet
Istentül is kedvet
szeretvén csak egyet
veheti jó nevét,
áldásival bűvet
telles mérte könnyet (?)
kérünk hát együvett.

Heted szavunk legyen
minálunknál híven,
kit éltünk elvegyen
s nagy kegyelmet tegyen,
azért ketten igyen
áldhassunk vénségen
háromságot egyen.

Még ebben az átírásban is sok zavart okoz a vers értelmezése. A gondolatmenet nagyjából a következő: Egy szép kedves elhallgatott, gyász ült lelkére. De ez a bú másokra is kiterjed; azokra, akik őt szeretik. Így a költőre is, aki részt kér bánatából, mert minden ügyben, így bánatban is mértéket kell tartani és a bánatot is el kell osztani azok között, akiket szeretünk. Már pedig a kedves tudja, hogy minden szavára felbuzdulva igyekezett javának munkálására. Ne felejtse hát őt, hisz ismeri indulatát. Isten is csak úgy veszi jó néven a szerelmet, ha egyet szeret a kedves; kérjék hát együtt áldását, hogy vénségükben is együtt áldhassák a szentháromságot.

A részletekre a következőket kell megjegyeznünk.

A 3. sorban a költő nem döntött, vajjon meghagyja-e az eredeti szót (enekeben), vagy a betoldott szó (sauaiban) legyen-e a végleges szöveg.

A 9. sorban a kihúzott szót nem tudtam kibetűzni.

A 11. sorban törölve van ugyan a ‚hailekat' szó, de semmivel sincs pótolva.

A 21. sor sem tekinthető végleges megoldásnak: a betoldott ‚magad' szó nincs kellően beillesztve.

A 29. betoldott sort nem tudtam kielégítően elolvasni.

A 35. sorban sem törölte a verselő egészen az utólag helytelennek vélt ‚kiuaniad' szót.

A 43. betoldott sor nem egészen világos.

A 45. sorban a ‚heted szavunk' alighanem ‚hetedik szakaszunk'-at jelent.

Balassinak is van verse, ahol a kesergő Coeliát festi. De milyen elragadóan tökéletes a nagy költő művészi képe az ismeretlen udvarló dadogásához képest! Igazságos ítéletet azonban csak úgy alkothatnánk magunknak a versről, ha végleges alakban állna előttünk.

[1] győtrelmét
[2] mutatja
[3] ügyenként
[4] zsoldként: de az olvasat nem biztos.

Ugyanitt, a Zichy-levéltár 486. csomójában van az a két leveles, rongált állapotban levő írás, melyből a verses részt Lukcsics Pál már kiadta az Irodt. Közl. 1929., 225. lapján. A cím szerint a bevezetéssel ellátott imát és verset Bornemissza Váci Menyhát, petneházi pap írta 1609-ben, Várday Kata vigasztalására és Várday Kata ura, Nyári Pál és gyámja, Ecsedi Báthori István emlékét idézi fel benne, akik évekkel ezelőtt haltak el. Lukcsics tévesen Vak Menyhátnak olvasta. Egyébként szövegkiadása hű, két sortól eltekintve: a 32. sorban „Ide assok fynessege" áll nála „le essek fynessege" helyett, az 52. sorban „sohajtok" „ohajtok" helyett.

Az éneken felismerhető Balassi Bálint egyes, zsoltárszerű énekeinek hangulata a nótául választott Ládonyi Sára akrosztichont viselő énekén kívül (ld. Dézsi Balassa-kiadásában 658. l.). A költemény mindenesetre figyelmet érdemel szép ritmusa és egyéni hangja miatt és érdekes módon szerepel itt is, mint a fennt közölt szerelmes énekben, a kor sólymászszenvedélye, mely a hasonlatokat szállítja. Az ének példa arra is, mint írtak mások asszonyok nevében sirámokat, minek szokása már régi a magyar költésben; a legrégibb példa egy ismeretlen éneke egy bizonyos Horváth Ilona nevében (1566), Balassi meg szinte műfajjá fejlesztette ezt a szokást.

Nyáry Pál egri kapitány volt; tőle foglalták el a törökök Egert a vallon katonák árulása folytán. Később ő is Bocskay oldalára állt, mint a költemény másik felidézettje, Nyári vagy Ecsedi Báthori István országbíró, akit a Nyírbátor melletti Petneháza (a költemény elején „petneházinak" van írva) papjának nagyon is volt oka siratni, mert református egyházának megingathatatlan oszlopa volt. Ideje, hogy Báthori naplószerűen írt zsoltárparafrázisai, melyből eddig csak töredékeket ismertünk és amelyek csak nemrég kerültek elő hosszú lappangás után, végre egyszer nyomdafestéket lássanak, mert bennük az irodalom egy rendkívül érdekes, prózánk történetében jelentős állomást képviselő írót ismerne meg, aki a kifejezés erejében páratlanul áll a maga korában, sőt Pázmánnyal is felveszi a versenyt.

MAKKAI LÁSZLÓ:

TOLNAI DALI JÁNOS HARCA A HALADÓ MAGYAR KULTÚRÁÉRT

(Adalok sárospataki tanári működéséhez, 1638—1642.)

A XVII. század harmincas éveiben, a feudalizmus előrehaladó bomlásának talaján Magyarorszgon is kiéleződött a skolasztikus teológiai világnézet, az egyház művelődési monopóliuma és a latin nyelv uralma elleni harc a polgári kultúra racionalista (részben már ösztönösen materialista), demokratikus és nemzeti célkitűzéseinek érvényesítéséért. A küzdelem kezdetei a humanizmus és a reformáció hazai mozgalmaira nyúlnak vissza, ezeket folytatják és emelik magasabb fokra a puritánusok. Mint a fejlődő, kapitalista csírákat érlelő árutermelésben érdekelt városi és részben köznemesi rétegek szószólói, a magyar puritánusok felvetik előbb egyházi, majd politikai téren a demokratikus önkormányzati elveket, az anyanyelvű népoktatás, a természettudományos művelődés követeléseit s mindezek szolgálatában széleskörű irodalmi tevékenységet fejtenek ki.

A puritánusok kulturális törekvéseinek legkiemelkedőbb képviselője Apáczai Csere János volt s ugyancsak a puritánus mozgalmakba illeszkedik bele Comenius magyarországi működése. De Apáczain és Comeniuson kívül is voltak a XVII. század derekán a haladó magyar kulturának kiváló élharcosai, akik részben előkészítették, részben kiszélesítették azokat az eredményeket, melyek e két nagy névhez fűződnek. A polgári történetírás Apáczait magányos üstökössé idealizálta, egyáltalán nem, vagy alig véve tudomást arról, hogy munkássága szervesen beletartozik egy olyan mozgalomba, mely a magyar társadalomban csírázó forradalmi törekvések kifejezése volt. Messzemenően kikutatták idegen mintaképeit, de elhallgatták hazai előzményeit, a dicsőítő nacionalista frázisok leple alatt azt a kozmopolita szemléletet sugalmazva, hogy a magyar kultúra megújításáért folytatott harca nem a magyar társadalom belső fejlődéséből fakadt, hanem gyökértelen ideológiai import volt. Így szorult háttérbe és szigetelődött el Apáczaitól nagy előfutárjának, Tolnai Dali Jánosnak alakja.

Tolnai Dali János (1606—1660) a magyar puritánus mozgalom kulturális célkitűzéseinek első öntudatos és harcos képviselője volt s kiállásáért a hazai feudális-klerikális reakció részéről a rágalmak és üldöztetések hosszú sorát kellett elszenvednie. Első sárospataki tanársága (1638—1642) idején kifejtett munkásságában megtaláljuk Apáczainak úgyszólván minden törekvését, legalább csíráiban. Tolnai már hazai iskoláztatása során, elsősorban tanára, a Comeniussal és körével bensőséges kapcsolatot tartó Bisterfeld révén megismerkedett a haladó politikai és kulturális eszmékkel. Külföldi (hollandiai, angliai) tanulmányútja alkalmával szoros személyi kapcsolatokat is épített ki az akkori európai kulturális élet számos élenjáró képviselőjével (barátságban volt Comeniussal, Hartlib Sámuellel, Amesiussal, talán Miltonnal is) és tevékenyen résztvett a Hartlib köré tömörülő londoni haladó értelmiségi kör kultúrpolitikai eszmecseréiben. Az angol forradalom balszárnyán küzdő értelmiségi vezetők mindvégig fegyvertársuknak tartották őt és évtizedeken át leve-

leztek vele (ezek a levelek, sajnos, kevés kivétellel elvesztek vagy lappanganak). Mikor 1638-ban hazatért Angliából és I. Rákóczi Györgytől megbízást kapott a sárospataki iskola vezetésére, már benne is kialakult az a kultúrpolitikai programm, mely Comeniusnál és Apáczainál bontakozott ki teljesen. A skolasztikus filozófia és a formalista klasszikus nyelvoktatás háttérbeszorítása, az anyanyelv és a reáliák fokozott érvényesítése jellemzi Tolnai tanári működését, több mint egy évtizeddel Comenius és Apáczai kezdeményei előtt. Pedagógiai reformjaival széles néprétegekre kiterjedő agitáció párosult, melynek során tömegmozgalmat kísérelt meg maga mögé szervezni s arra is gondolt, hogy az aktív kulturális tevékenységbe világi elemeket is bekapcsoljon (így buzdította pl. Darholcz Kristóf középnemest egy latin mű magyarra fordítására stb.). A puritánus vallásos ideológia mozgósító jelszavaival sikerült maga köré tömörítenie egy növekvő számú, lelkes értelmiségi gárdát, mely az egyházpolitikai harc mellett és azzal kapcsolatban eleven irodalmi munkásságot fejtett ki, a szélesebb néprétegeknek szánt könyvek hosszú sorát adva ki. Maga Tolnai keveset írt, illetőleg kevés jelent meg tőle nyomtatásban, de mint a puritánus irodalmi tevékenység fő mozgatója, irodalomtörténetileg is fontos szerepet töltött be. Irodalomtörténeti kutatásunk eddig csak a külföldi kapcsolatok szempontjából vizsgálta a puritánus irodalmat, pedig ezen túlmenően ez az irodalom nagyhorderejű szemléleti változást, az olvasók számának hirtelen megszaporodását és a nyelv gazdagodását is jelentette a magyar viszonyok között. Ha ezeknek a szempontoknak érvényesítésével újra megvizsgáljuk XVII. századi irodalmunkat, bizonyára Tolnai jelentőségét is tisztábban fogjuk látni.

Az itt közölt forrásanyag Tolnai első sárospataki tanárságának küzdelmes éveire vonatkozik. Az adatok nagyobb részét a történeti kutatás már értékesítette, de korántsem aknázta ki teljesen. Eredeti szövegükben most látnak először napvilágot. A legfontosabb két kútfő a zempléni egyházmegye jegyzőkönyve, melyet Tolnai ádáz ellenfele, Miskolczi István esperes vezetett ebben az időben, és az ugyancsak puritánusellenes Szilágyi Benjamin István sárospataki tanár, majd sátoraljaújhelyi prédikátor egyháztörténeti műve a szatmárnémeti zsinat (1646) előzményeiről és lefolyásáról. Mindkettőnek közlését megkezdték, de éppen a legérdekesebb részleteknél abbahagyták. Szilágyi művének első részletét Finkei Pál adta ki (nem egészen megbízható) magyar fordításban a Sárospataki Füzetek 1857. évi folyamában, közlése azonban csak Tolnai tanári működésének kezdetéig terjed. Az itt közreadott részlet a megjelent fordítás közvetlen folytatása. A zempléni jegyzőkönyvet Zoványi Jenő kezdte közzétenni a Történelmi Tárban (1906) és a Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattárban (X., XII.), de a folyamatos kiadással csak a harmincas évek közepéig jutott el. Tolnai sárospataki működésével kapcsolatban viszont néhány kiragadott részt külön közreadott. Ez utóbbiakat ezúttal természetesen nem közöltük újra. I. Rákóczi Györgynek Tolnaival kapcsolatos levelezéséből sokat kiadtak már (főleg Szilágyi Sándor), az alábbi darabok ezt az anyagot is kiegészítik. A már megjelent és az itt kiadott adatok sem merítik ki teljesen Tolnai első sárospataki éveinek forrásanyagát, mert elsősorban a zempléni jegyzőkönyvben, de más forrásállagokban is még sok vonatkozást lehet találni. El lehet azonban mondani, hogy ezzel a közleményünkkel a fennmaradt források közül a lényegesek most már a kutatók rendelkezésére állanak.* Tekintetbe kell természetesen venni, hogy ezek a források túlnyomó részben az ellenfelektől származnak s azoknak gyűlölködő, torzító szemléletét tükrözik, de még így is kibontakozik belőlük annak az éles harcnak úttörő jelentősége, melyet Tolnai a reakció ellen vívott.

Az itt közölt forrásanyag első csoportja annak a támadásnak a történetéhez nyújt adatokat, melyet az egyházi reakció Miskolczi esperes és Tolnai István sárospataki főprédikátor vezetésével indított a puritánusok ellen, azzal a konkrét céllal, hogy Tolnai János tanári beiktatását, illetve iskolai reformjait megakadályozza. Ezek az adatok arra is rávilágítanak, hogy Tolnai a fejedelem puritánus tanácsadói (Medgyesi Pál és Bisterfeld) mellett a zempléni középnemesség hangadó elemeit is — ideiglenesen — a mozgalom pártjára tudta vonni. A második forráscsoportban a fejedelem magatartására és a jelenlétében lezajlott váradi vitára vonatkozó közvetett adatok vannak, a reakcióval tartó Debreczeni Tamás jószágkormányzó leveleiből. A harmadik csoport Tolnai beiktatásának körülményeit ismerteti s néhány utalást ad Tolnai beköszöntő beszédére is, mely, sajnos, eredeti szövegében nem maradt fenn, de mind pozitív javaslataival, mind éles kritikájával méltó előzménye lehetett Comenius és Apáczai híres beszédeinek. A negyedik csoport a Tolnai reformjai közül legnagyobb port felvert (egyébként a kiadott anyagból is jól megismerhető) logikai

* A már közzétett forrásokra, valamint az eseménvek összefüggéseire vonatkozólag lásd *Zoványi Jenő:* Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban (Budapest. 1911.) és *Makkai László:* A magyar puritánusok harca a feudálizmus ellen (Budapest, 1952.).

tanításhoz nyujt néhány adalékot. Az ötödik csoportban a reakció győzelmére, Tolnai eltávolítására vonatkozó források szerepelnek, míg utolsónak az eseményeknek, főleg pedig Tolnai iskolai tevékenységének egyedüli egykorú összefoglalását közöljük Szilágyi Benjamin István tollából. A forrásokat az eredeti helyesírással közöltem (kivéve a központozást és a nagybetük használatát).

I

Miskolczi István esperesi jegyzőkönyvéből

1

Hac protestatione facta Iohannes Tholnai non contentus, posthabito legitimo magistratu suo serenissimo principe, nostros primairos in congregatione Zemplenini celebrata patronos per literas peculiares requisivit, easque iisdem per egregios Ambrosium Farkas et Iohannem Apacza exhibuit, de quarum tenore mihi quidem non constat, sed domini patroni epistolam tribus sigillis munitam per egregium dominum Ladislaum Vasarheli et alium Thaljensem Szabo Boldisar 19. Novembris per vesperi ad me miserunt, cui haec nomina fuerunt subscripta: Franciscus Szekel iudex nobilium comitatus Zempleny, Franciscus Garai, Basilius Tassi, Iacobus Tusai iudices, Iob Görgei assessor, Stephanus Butkai, Michael Kachiandi, Franciscus de Nagy Raska, Petrus Kozmai, Franciscus Keczer de Lypoch, Nicolaus Bantsi, Ladislaus Vasarheli, Benedictus Fay de Eden, Petrus Domik, Suta Janos, Hyeronymus Feja de Rakow assessor. In hac epistola petunt, hog' meg gondolvan az kegyelmetec közöt levő egyenetlensegből következendő vallasunknak opprimalasat, per bona media pacis kegyelmed az meg nevezet tudos embereket (Iohannem scilicet Tholnai et Stephanum Mohatsi), kivaltkeppen Tholnai Istvan uramat böltsen megh chendesiteni es istenes eggiesegben bekesegre hozni igiekezzec etc.

Rebus hactenus siccine gestis, visitatoribus Patakinensibus placuit ad serenissimum principem tales suo nomine scribere literas 27. Novembris.

Epistola presbyterii ad serenissimum principem.

Az atia istennec kegyelmet az mi urunc Iesus Christusert es az Nagysagod fejedelmi szekinec meg erössödeset szivwnc zerint kivanniuc ez alazatos zolgalatunkat ajanliuc Nagysagodnac.

Nagysagos kegyelmes Urunc es az mi igaz ecclesianknak hwseges Patronusa, az isten aniazenteghazanac epiteseben valo buzgo gerjedezeset Nagysagodnak jol tudgja mind Erdelben s mind ez egez Magiarorzagban levő kereztenseg, mi penig avagi chiak az egi saros pataki templomnac, parochianac es scholanac epiteseből es azokban tanito szemelekről valo gonduiseleseből Nagysagodnak ugian tapaztalhato keppen esmerhettiwc. Melnec jo hire hog meszeis az idegen orszagban elterjedven, mi velwnc eggwt az Nagysagod eletejert es jo zerentsejejert az istent alazatosan tiztelic. Ennec az Nagysagod istenes kegiessegenec gwmöltse Tholnai Janos uram felöl az Nagysagod sarospataki scholajara nezendő kegielmes igeretis, meli zerent rendelte Nagysagod ő kegyelmet az tanito mesterec közze, mivel meg mostan fő mesterre nem lehet Föveniesi Istvan uramnac folio eztendeje leven. De az scholaban valo be meneteleben maga ő kegyelme Tolnai Janos uram minemw akadalt es nehesseget szerzet legien meg Angliaban laktaban, el hittwc, hog Tholnai Istvan uram Nagysagodnak ez ideig ertesere adta. Mert debreczeni gwleswnkben arrol ő kegyelmenec ugian instructiot adtunc volt, noha Nagysagod egieb utonnis vegere mehetet volna, mivel Meggiesi Pal uramis jelen volt. Tholnai Janos uram az mi fiainkat Belgiomban es Angliaban hirwnc es akaratunc ellen hallatlan obligatioval petsetes level alat valo eskwvessel es atokkal kötelezte oli dologra, az mit mi bizoniosan ez ideig sem tudunc mitsoda. Mert oli generaliter vagion az formata, melliet Nagysagodnak in paribus az mint mi elönkbe jöt, be kwldöttwk, hog' akarmitis be fog'alhat magaban. Voltac sokan oly itiletben felöle, hog' arminianismust es az angliai puritanismusnac az igaz kereztensegben eleitől fogvan be vöt renditől kwlönbözö singularitassat takargatna vele, meli az ecclesiaban az pwspököknek es esperesteknec vigiazasok es iurisdictiojok ellen valo anarchiat lattatic teljesseggel parantsolni, az mint olvashatni in Puritanismo Anglicano Amesii capite 2, numero 3. et 6. Nemis ok nelkwl valo penig az ketseg, mert az a karhozatos eretnekseg chiusz most eleb eleb mind Belgiomban mind Angliaban, a holot az mi ifjainc tanulnac. Jollehet ő kegyelmet vagi szemeben vag' hallasa nelkwl bizoniosan arminianusnac mondotta valaki, az mi tarsasagunkban olliat nem

tudunk. Magais soc maga mentegetesevel az embereket annira vitte, hog' az kik gianakodtakis hozzaja, immar közel letöttec. Az puritanismus felől penig semmi tagadast nem tezen, előttwnkis magat nilvan puritanusnac valja lenni. Azért ez minap az Nagysagod istenes szent igiekezetiből Tholnai Istvan uram altal nekwnc adatot parantsolatjatol viseltetven, ez jelen valo honak 10. napjara Patakra partialis sinatban gwltwnc vala, hog' az Uy Testamentomot magiar nelwre forditasanac meg jobbitasara valo igiekezetewnkben egimas ertelmevel magunkat segitenwnc, az felől valo vegezeswnket veghez viven, hivatanc Tolnai Janos uramat, hog' debreceni sinatunkban vegezet articulusunc zerent mind magara s mind scholara nezve ertenöc bizoniosan, mit val, es tudhatnoc, mitsoda vallasu embert botsatunc az kutfőre az scholaban. Egi nehani postulatomokat iranc eleibe ő kegyelmenec (mellieket Nagysagodnak in paribus be kwldöttwnc), mellieket midőn meg olvasot volna, nem akara az Helvetiai Confessio felől es Palatinatusbeli Catechismus felől valo leg első postulatomunkat egialtaljaban acceptalni, hanem azt felele, hog' elsőben mindeniket meg akarja olvasni, meliel nem kevesse nevelte az felőle valo gianosagot. Az harmadic postulatomra az felelte, hog' mind seniort, mind az scholanac inspectorit agnoscalja. Az negiedikre azt felelte, hog' semmikeppen ő azt az ligat nem solvalja, sem az levelet, melben magokat egimashoz petset alat es subscriptio alat obligaltac, semmikeppen ki nem adgia. Es ekkepen velwnc concordalni semmi ockal nem akarvan, re infecta kellett chiak el oszlanunc, nem kitsin szivwnc faidalmaval, es mostanis nag' busulassal törödwnc miatta.

Most Tolnai Janos niughatatlankodvan es chiak nem szinten azt chelekedven, az mit Szent Pal 2. Tim. 3. nemeliek felől mond, hog' Nagysagodra appellalt es Nagysagodtul var promotiot, hanem alattomban Zemplen varmegieben levő fautorinkat es patronusinkat futtia, sőt annira ment, hog' Zemplenben az gwlesben levelet kwldöt es bennwnket (noha az levelet mi meg nem lattuc), el hiszwk, nem kevesse vadolt es magat igazitotta, annira, hog' nekem levelet irtanac harom petset alat es vallasunkon levő 17 patronus urainc subscriptioja alat, melben sommatim arra intenec ő kegyelmec, hog' Tholnai Istvan uramat le chendesitsem es Tholnai Janos urammal concordaltassam, mert mindenec fölőt minden dolognak okat Tholnai Istvan uramra harogattia, jollehet semmit ő kegyelme egiebet Tolnai Janos uram ellen nem chelekedet, hanem az mit az ecclesia vegezet, velwnc egienlőkeppen oltalmazza. Es az mint mi minniajan, ugi ő kegyelmeis Tholnai Istvan uram kesz Tholnai Janos uramat az scholaban be botsatani es minden akarattal es az Iesus Christusnak az mi urunknak szent parantsolattia zerent valo keresztieni zeretettel prosequalni, chiak ő kegyelme Tholnai Janos uram az ecclesia postulatominac acquiescaljon. Mellieket szwksegkeppen be kel Tholnai Janos uramnac venni es az ő tarsaival egimashoz valo obligatiojokat solvalni kel. Mert ha nem solvalja es az levelet ki nem akarja adni vagi el szaggatni előttwnc, semmikeppen nem lattiuc, hog' rea mehesswnc arra, hog' az scholaban tanitson, mivel felette igen felwnc azon, hog' az scholat, az kut fejet meg fogja veztegetni. Az ecclesiaban, Kegyelmes Urunc, a temporibus reformationis chiak egi ecclesiasticus ordo volt, melnec dependentiaja az superintendensektől es senioroktol volt. Ha penig Tholnai Janos uram azt az ligat az ő tarsaival meg akarja tartani, ket fele ordo leszen es soha közöttöc sincera charitas nem coalescalhat, hanem öröcke alattomban valo gwlölseg lezen es az altal az satan magat be turvan, az kerezteni zeretetnec kötelet el szaggattia es az igaz kereztenseget az emberekben semmive teszi. Soha, Kegyelmes Uram, illien ligat mi sem az szent irasban nem olvasunc (az meli pelda Nehemiasnal cap. 10. vagion, ettől az ő chelekedetektől mindenestől fogva külömböz, mert az publica principum, sacerdotum omnium, levitarum et totius populi autoritate et consensu löt, es nem magoktol formaltatot irason fundaltatot, hanem az Moses törveniere eskwttenec), sem egieb kerezten nemzeteknek peldajaban nem lattiuc. Nemis lehet, hog' senki, privatus ember leven, senkit az ő patronusi es fautori hire es consensusa nelkwl, az kiknek imperiomja es iurisdictioja ala vettetet, semmi kivaltkeppen valo dologra (ha szinte ő magaban jo es istenes dolog volnais) obligalhassa, mert az ötödic parantsolat azt meg nem engedi. Annakokaert Nagysagodat mint kegyelmes fejedelem urunkat es isten utan fő patronusunkat alazatosan kerjwc, meltoztassec kegemesen Tholnai Janos urammal azt az obligatiot solvaltatni es az ecclesia postulatominac vele bona fide subscribaltatni. Az isten Nagysagodat az mi kegyelmes fejedelemaszonunkal, nekwnc kegies patronankal es az Nagysagtoc zerelmes fiaival egietemben eltesse kedves jo egessegben es bekeseges viragzo birodalomban, szegen nemzetwnknec es az ecclesianak oltalmazasara, szivwnc zerent kivanniuc. Datum Patakini, 27 Novembris 1638. Illustrissimae celsitudinis suae humillimi clientes Stephanus P. Miscolcius senior, suo et reverendorum fratrum in partiali synodo et visitantium existentium nomine.

(Protocollum Zempleniense I. 314/a—316/a p. A tiszántúli ref. egyházkerület sárospataki nagykönyvtárában őrzött kézirat.).

Anno 1638, mivel Tholnai Janos elsŏ procitatiojaban azzal feniegetet volt meg, hogi az mi chiuda kivansagunkat masoknakis meg jelenti es arrol valo iteleteket meg hallani akarja, azoknak neveket catalogusban adni, honnat ha mi bötstelenseg terül reank, ők annak okai ne legienek semmikeppen, es az utan levelet az nemes varmegieben valo kereztien patronusinknak Farkas Ambrus es Apatza Janos altal beadvan, ő kegyelmek harom petset alat levelet küldettenek, melben engem arra intettenek, hogi Tolnai Janost Tolnai Istvannal per bona media pacis megeggiesitsem, mely level alatt lő nemes embereknek volt subscriptioja. Ő kegielmeknek level altal meg nem feleltem, hanem assumalvan magammal Tirnavius, Simandi, Beniei uramekot, 6. Decembris Zemplenben menven es notarius Katsandi Mihalial es Torma Andras uramekal eggüt leven, az Tolnai Janos es az ecclesia közöt valo villongast ugi referaltam, hogi mind az kettő ditserven processusunkat approbalta. Masodnap 7. Decembris az kereztien fautorok Butkai uram szallasan eggüt leven, oda hivattanak et post benedictionem impertitam az aztal megé ülven, azon exordialtam szomot, hog' az minemü irast Tolnai Janos ő kegyelmeknek be adot es attol inditatva nekem irtanak, hitelt advan az ő irasanak, azonkeppen az en mostani feleletemis ő kegyelmek előt legien hiteles. El kezdven azon, hog' ő kegyelmek minemü affectussal legienek mostan Tolnai Janoshoz es Mohatsi Istvanhoz, annakelőtte nagiobbal voltunk mi ő hozzajok, meliet azzal bizonitunk, hogi promotiojokra igiekeztünk, de minek utanna felölök ellenkező hirt hallottunk vele lakot academicustol, elebbeni affectusunk annira megvaltozot, hogi' sine examine nem mereszkettük az pataki scholaban be botsatani, hanem egi nehani postulatomokat tamasztottunk eleiben, meliekre ha subscribalt, mennien eleb dolgaban. Mondottam itt, mivel nekünk chiak Tolnai Janossal volt dolgunk, kivantuk, hogi resolvalja magat az ecclesianak, ő penig magatol nem akart resolvalni, hanem arra ajanlotta magat, hog' velünk meg eggiez, ha Mohatsitis az partialisban be botsattiuk. Nem akartuk penig be botsatani, mert neki mas seniorja vagion es ott igazitsa dolgat. Ez szomra Butkai uram mindgiart interrumpalta szom es nagy affectu praeconcepto monda, hog' Mohatsit nem kellett volna arcealni, hog' Tolnaival egbe ne jöne közinkben, de ez assertionak okat nem adta. Ezek utan az ecclesia postulatomit elől szamlalvan es kire mit felelt Tolnai, rövideden meg mondvan, vice ispan Butkai uram ezt monda: II. Tolnai es Mohatsi keszek, az mint nekem irtak, az Helvetica Confessio es az Palatinatusbeli Catechismus szerent tanitani es azon megis eskünni. III. Az ligat — — — — — *[egy szó kiszakadt]* nem akariak semi — — — — — *[kiszakadt]* rescinda ei, mert lelkek esmeretit sertene. IV. Ha eggiketis az ecclesiaban nem admittaljuk, az ecclesianak hajoja el merül es ti predikatorok lesztek okai. V. Akarjak, hog' admittaljuk, am bator valami dolog volnais benne, hiszem ugimond inspectorok vadnak, kik ha heltelen tudomaniokat eszekben vejendik, — — — — — ki vetni őket tisztekből. VI. Midőn mondanok, hog' Tolnai Janos puritanusnak mondotta lenni magat, Butkai uram igi replicalt, hog' azert puritanus, mert tiztan akar elni. VII. Mikor azt mondottuk, nem igazan irta volna ő kegyelmeknek, hog' az töb postulatumokban eggiezet velünk, holot az elsőbennis meg nem eggiezet, mert chiak azt mondotta, hog' mind az — — — — — elsőben meg olvassa, erre Butkai uram ugi felelt, hogi meg haboritottuk volt elmejeben, mert keménien bantunk vele es nem ugi kellett volna. VIII. Midőn Tolnai Istvan uramot vadolta volna Butkai uram, mi penig azzal mentenénk, hog' Tolnai Janos uram promotiojaban munkalkodot volna, erre azt mondotta, hog' oltalmazzon isten mindent oljan promotiotol. IX. Mondottak ezt is nemeliek, mint ha az hordozna minket: mivel ők istennek szenteltek eleteket, de mi az kilső dolgoknak adva magunk, restebbek vagiunk kelletinel az isteni szolgalatban, de ők serenibek. X. Mintegi sugva mondottak, fejedelem urunknak valaki tanatsul adta, hog' Tholnai Istvant removealja inkab Patakbol, hogsem Tolnai Janost. Bodor Benedek is rebesgette ezt. In summa initio dictum mendacium ita praeoccupavit vice comitis aures, ut posteriori loco prolatam veritatem floccipenderet. Itaque ante auditam partem accusatam chiak paraztul beszelt velünk, noha vegezetre követet imigy amugy. Finivi sermonem: ha mi az ő kegyelmek intesere keszek vagiunk, hogi bekesegesek legienek, vice versa ő kegyelmekis Tholnai Janost hasonlatoskeppen intsek, hog' az ecclesianak postulatomira subscribaljanak, aliter mi nem leszünk semminek okai, se sic discessum est. In atrio domus vice comes uramot kertem, ez utan mind addig is ellenünk valo vadolo szot be ne vegien, hanem ertse meg az mi magunk mentsegetis es ugi pronuncialja. Monda erre, hogi cautelaval iratta az levelet. En contra, semmi cautela nintsen benne, es eo mint egi le vona szemére homlokat.

(Protocollum Zemplenense I. 229. p. előtti melléklet.)

II

Debreczeni Tamás prefektusnak I. Rákóczi Györgyhöz írt leveleiből

1

Sárospatak, 1638. december 2.

...Waradra hogy be kell mennönk Tolnay urammal, Nagysagodnak ket vagy harom leveleből is ertettem, de mellik Tolnay urammal, nem tudom. Mindazaltal ugy remellem, Tolnay Istvan urammal. Ha az Ur Isten azt aggya ernem, Kegyelmes Uram, az Nagysagod kegyelmes paranczolatjat teljesitem...

2

Sárospatak, 1638. december 12.

...Tolnay Janos uramat, ha azt erem, Kegyelmes Uram, be viszem Varadra...

3

Sárospatak, 1638. december 28.

...Tolnay Janos uramatis, ha eljő, beküldöm. Tegnap kültem kocsit erette. Miben legyen az ő kegyelme allapotja, informallja elegedendőkeppen arrol Nagysagodat Tolnay Istvan uram. Kegyelmesen megitilheti Nagysagod, hogy nem ok nékül talalt volt akadalt az ecclesia dolgaban...

4

Sárospatak, 1638. december 31.

...Tolnay Janos uramat megh kerestettem es im Nagysagod kegyelmes paranczolattya szerent be küldöttem. Mohacsi uramat az szepsiek vittek praedicatoroknak. Ha Tolnay uramat hamar feltalaltathatom vala, mind eggyüt mehetnek vala Klobusicki uramekkal, de nem talaltak sem Gönczön, sem Szepsiben az kocsival, azert maradott hatrabb be küldese...

5

Sárospatak, 1639. január 11.

...Tolnay uramek megalkuvasokat örömest hallottam, mely meg lehetett volna az előttis, az menyit dolgokban ertettem, ha Tolnay Janos uram rea ment volna az obedientiara es az reversalisnak ki adasara...

(Országos Levéltár, Kamarai lt. Archivum familiae Rákóczi.)

III

Miskolczi István esperesi jegyzőkönyvéből

1

Olaszliszka, 1639. március 18.

Miskolczi István I. Rákóczi Györgyhöz

Alazatos szolgalatomat ajanlom Nagysagodnak mint kegielmes uramnac. Istentől ő szent felsegetől kivanom Nagysagodnak viragozo egesseget es soc eztendőkre terjedő chiendez birodalmat az ő aniaszentegyhazanac es abban vitezkedő kereztieneknek lelki örömökre. Kegyelmes Uram, noha nem kellene nekem Nagysagodnak terhes gondait ujab gondockal többitenem, mindazonaltal inspectori tiztemtől kénszerittetem Nagysagodnak intimalnom az pataki scholanak allapatiat, hogi az Nagysagod orvoslo keze altal vegien immar jobbulast, mivel Tholnai Janos uram, ki maga felől arany hegieket igért, de még ez ideig chiak homokotis nem adot, mert eddig valo inteswnkel Tolnai Istvan uramal keveset hasznaltunc. Tudom, Nagysagod jo instructioval botsatotta volt ki, de ollian meg altalkodot

elmetől viseltetic, hogy az mit nem akar, akar ki parantsoljais hog' meg legien, semmikeppen nem chielekedi es felőle valo varakozasunknak még eddig egy pontbannis meg nem felelt. Az iffiusagnac nag' karaval es az jo időknek héában varo el mulasavalis, semmit nem gondol. Nagysagodnak igerte, hog' az ecclesia postulatominac subscribal, de mi előttwnc igen tagadgia. Ket izben mentem fel Patakra, hog' az scholaban introducaljuc, de mind az kétszer hiaban faradtam, mert az ecclesia postulatominac nem subscribalt. *[Innen a levél befejezéséig áthúzva.)* Nemis akar subscribalni, es azért nem vihettwc be. Elsőben cavillalt s azt mondotta, hog' az mesterseghez valo buzgosaga immar meg hidegwlt es inkab praedicatorra leszen. Masod izben fel menvén, beteggé tötte magat. Maga Beniei uramtol adatot az szoo, hogy beteg nem volt, de az introductiora késsege nem volt. Kegyelmes Uram, az pataki ministeriomtol ezeket hallom Tholnai uram felől, hog' az scholaban nem akar lakni, maga az paztornac az juhokhoz közel kel jarni, hanem az hostatban az Valerius uram haza elleneben, ottis lakic penig. Az hova mioltatol fogvan költözöt, az templomban nem volt, maga ha meniegzőben el mehetet, az templomban inkab el kellet volna menni, scandalomot ne adna. Mikor templomban megienis, sem az praedicator, sem az mester uraimmal az deaksag utan egi comitivaban nem jár, hanem kwlön maganac liber baro modgiara. Maga viselete merő azon phariseussag, mert lattatic kwlsőkeppen alazatosnac, de belsőkeppen tellies akarattal, annakokaert talam azert kivant Nagysagodtol ki kwldöt supplicatiojaban plenipotentionalis mesterseget, mert senkitől nem akar dependealni, chiak magat tartia tudos embernec lenni, egiebeket chiak gombáknak esmer, maga az poeta mondasa zerint: didicisse fideliter artes emollit mores. Azt mondgiac Kegyelmes Uram, dimidium facti qui bene cepit habet, ő penig mestersege kezdetiben semmitis nem chielekedet, azert derekas dolgot alig remélhetwnc felőle. Szivem szerent banom az ifjusagnac nagy kárat, Kegyelmes Uram, de hog' tőlem nem lehet meg orvoslasa, azert irom ezeket Nagysagodnak. Nagysagodat alazatosan kerven, serio parantsoljon Tolnai es Beniei urameknak, mert az többi eljarnac tiztekben, meg emlekezzenec kötelessegecről, legienec az superiorokhoz engedelmesec, hwsegesen es hasznoson tanitsanac, nem ugy mint eddig, hogi az Jeremiasnal istentől mondot atkot el tavoztathassac. Az Ur Isten Nagysagodat szerelmesivel eletben es egessegben tartsa meg az ecclesianak hasznara. Datum Liscae 5. Martii 1639. Nagysagodnak alazatos szolgatskaja. *[A következő pótlás szintén áthúzva.]* Kegyelmes Uram, talam inkab fel serkennénec az negligens mesterec, ha Nagysagod nekem es Tholnai Istvan uramnac irassal parantsolna, hog' tiztwnc szerent autoritative parantsolnanc az mestereknek, jarjonac el fideliter tiztekben, az mestereknek viszontag, hog' admonitionkat meg fogadiak, mert ha engedetlensegben talaltatnac, prebendajoktol meg foztatnac, mert tantum operarius dignus est mercede non otiosus, mely irast oztan mutassunc meg az mestereknekis, ne iteljek azt, mintha chiak bosszusagbol intenenc es feddenénc őket. *[Az áthúzott részek helyett a következőkkel folytatja a levelet:]* Okat nem tudhattam, hanem az pataki Szabo Benedektől mostan hallottam, kinec maga Tholnai Janos uram mondotta, hog' az mostani mesterec neki discipulusi, es nem akar subjacealni, meddig az első mas tiztre ki nem megien. Minapiban erkezet hozzam az tokai seniornak levele, meliet Patakra menven az ministeriommal communicaltam. Teczet ő kegyelmeknek, hogy Nagysagodnak in specie be küldgiem, meliet be is kwldöttem, hogy Nagysagodtol vegiwnc tanusagot, mihez tartsuk magunkat. Annac az levelnec continentiajat es szandekunkat Tholnai Janos uram megertven, mingiart masodnap ala jöt hozzam, es az mire eddig soc inteswnkelis nem vehettwc volt, igirte magat az subscriptiora, de meg mondottam, hog' az mi tanatsbol ment ki, magam meg nem masolhatom. Nagysagos Uram, chiuda elmevel biro Tholnai Janos uram, mert mesterseget akarvan viselni, ugi hallom, hog' az scholaban nem akar lakni, sem Föveniesi, sem Valerius urammal nem szol, nem beszel, templombanis egi comitivaban eddig nem jart, hanem Dominica Quadragesimae, tetteti magat kwlsőkeppen alazatosnac lenni, de belől teljes nag' akarattal, ha lehetne, mastol örömest nem függene, maganal senkit sem jamborabnac, sem tudosbnac nem tart, meg nem emlekezven Urunknak az tanitvanioknac mondot parantsolattiarol Luc. 22. qui maximus est inter vos, esto sicut minimus. Nagysagod elsőben irassal parantsoljon nekem es Tholnai Istvan uramnac, hog' tiztwnc zerent autoritative parantsoljunc az mestereknek, hog' ha negligensec lejendnec, prebendajoktol meg fosztassanac, meli Nagysagod mandatomat mutathassuc meg az mestereknekis, hogi ne iteljenec azt, mintha nem tiztwnc zerent, hanem chiak boszusagbol admonealjuc őket. Az utan Tholnai es Beniei urameknak, mert az többi el jarnac tiztekben, parantsoljon Nagysagod, hogi az superioroknak engedgienec, hasznoson és hwsegesen tanitsanac, nem ugy mint eddig, hogi az Istennec Jeremiasnal mondot atkaban ne essenec. Az kegelmes Ur Isten Nagysagodat szerelmesivel eletben, egessegben tartsa meg az ecclesianac hasznara. Irtam Lizkan, 18. Martii 1639. Nagysagodnak alazatos szolgatskaja.

(Protocollum Zempleniense I. 323/a—324/a. p.)

2

Anno 1639, 17. Aprilis hora 4. meridiei. Posteaquam Iohannes Tholnai subscripsit ecclesiae postulatis Patakini, praesente me, domino Stephano Tholnaeo et Paulo Ardai collegae templi Patakinensis, sequenti die, id est lunae post horam matutinam septimanam introductus est in gimnasium Patakinense, multis comitantibus. Ex ecclesiasticis adfuit mecum dominus Stephanus Tholnai cum uno collega, Iohanne Simandi, Iohanne Beniei, rectore Stephano Föveniesi, professore Davide Valerio, collega Iohanne Beniei, ex nobilibus domino Georgio Chernei cum filio Valentino, provisore Benedicto Bodor etc. Tholnai habuit non orationem, sed satyram plenam maledicentia, mendaci calumnia in pastores Ungariae diu conceptam, saepissime apud nobiles et plebeios plusquam millies coctam et decoctam, tandem zelo plus quam satanicam egestam. contra subscriptionem ad ecclesiae postulatum seztum, quod his verbis conceptum est: Quod ministerium ecclesiasticum in Ungaria et Transylvania, cuius membrum se agnoscere debet, non traducet, nec in persona cuiquam ministrorum detrahet aut eius famam quoquo modo laedet. Ego quia cum stercore certare nolui, nec malum pro malo reddere, tali usus sum in nobili panegyri sermone. Ornatissimi liberalium artium studiosi, fili in Christo Iesu charissimi, quod Dominus bene vertat, ex clementi munificentia et vere paterno serenissimi principis domini et patroni nostri benignissimi idultu en iterum quartum praeceptorem in hoc gymnasium solenniter introductum praestentem sistimus. Quem iam pridem quoque stitissemus, nisi incompti quorundam mores sancto ab hoc propositio nos avertissent, quos generosa provida illustrissimi principis cura in oblivionem abire iussit. En illum ipsum praesentem iam offerimus, ea spe freti, quod sicut prae se fert sanctva eruditione, honesta conversatione, sollerti diligentia, ita vobis lampada praefert, ut omnium vestrum expectationi ex voto respondeat. Quod faxit ille, cuius factura omnes sumus. Quia vero vero sine Dei nomine nihil est in homine, nihil est innoxium, vestri erit officini, optimi iuvenes, Deum pro praeceptore vestro orare et exorare, ut ipsum cum aliis informatoribus vestris valentem et vigentem maximo scholasticae iuventutis commodo diutissime conservet, laboribus scholasticis ex alto benedicat, felicique tandem eventu coronet. Deinde ut eidem praeceptori vestro in omnibus honestis, licitis et proficuis rebus debitum praestate officium, mandatis eius ita obaudite, ne protervia cuiusquam aut fervori eius in docendo obicem ponat, aut condiscipulis suis remoram pariat. Ipse quoque Dominum precibus meis fatigabo, ut cum docentium, tum discentium mentes sua gratia illuminet, ingenia capacia, mores reddat dociles, studiis vero benedicat et ut praeesse et subesse in sancta charitate noveritis ad laudem Domini nostri Iesu Christi, amen. Contra illam satyram maledicam 19. Aprilis protestationales literas transmisi Patakinum gymnasii rectoribus domino Stephano Föveniesi, Iohanni Erdő Beniei et domino professori Davidi Valerio, necnon eiusdem gymnasii alumnis, ut quae adhuc ex satyra memoria tenent, in chartas connodent et cum opus erie, fide mediante producant. Eodem die satyram illam in nos directam ad notitiam dedi reverendis et clarissimis viris domino Stephano Kereszeghi superattendenti Transtibiscano et domino Danieli Varsani pastori Thokaiensi et seniori Abauyvar et Thorna.

(Protocollum Zempleniense I. 325/b—326/a. p.)

3

Acta post horam quintam nocturnam 26. Ianuarii (1640). Tholnai Istvannac szavat az tegnapi disputatiokor mivel Tholnai Janos pataki mester altal öltötte volt, vadolvan elsőben heterodoxiaval, az utan haeresissel, arra Tholnai Istvan excandescalvan, hog' ha valamit ejtet valamit ki in fervore disputationis szajabol, de nem tanitana heterodoxiat, azt mondotta neki: mentiris, mentiris asine, Tholnai Janos regeralta. Annakokaert masod nap nem hadtam az szikrat fellobbanni, hanem harangozás előt ex presbyterio hazamhoz hivatvan consensusokbol, mind az két Tholnait fraterne megfeddettem. Tholnai Janosnac azt mondottam, hog' ott teljesedett be amaz mondas, quit dicit quae vult, audiet quae non vult, nem kellet volna ő neki kezünc ala szollani, mivel az ő satyraja miat ugi annira nem esmerjäc felünknek, hog' még az opponentiatis nem offeraltam neki, és meddig azt az motskot követesevel le nem mossa, nemis agnoscaljuk. Ha penig megis ugian szolni akart, nem ollian mergesen keilet volna szollani. Az töb szava közöt azt mondotta, hog' ő senkinec nem vétet, mert ő arrol szollot, az ki oljan. En erre: engem ugimond nem inspectoresnec, hanem destructores scholaenec mondottal, nintsen penig töb inspectora az pataki scholanac, hanem en, es mostan Tholnai uram, kiket ez orszagnac nagi meltosagu emberi töttenec inspectoroknak. Erre azt monda, hogi el az isten, en kegyelmedről semmi gonoszt nem mondottam, hanem azt Tholnai Istvanrol mondottam. Kérdem, ugian nem mondottade

en rolam. Monda, isten lattia nem mondottam kegyelmedről. En erre: ha ugi vagion, ugimond, kövessük meg egimast, es kezem ki niutvan, szekiből felkölt es az presbyteriomnac hatuljan felém jövén, kezem fogta es ugi eggiesültünc megh. Tholnai Istvan meg haraguvan monda, hogi soha azt az gialazatot el nem szenvedi, hanem avagi ha meg akar hazasodni, avag' papsagra akarja magat inauguralni, de törveni utan niul hozza. Melre az presbyteriom felindult es kertüc mind kettőt, hogi concordaljanac. Tholnai Janos kész volt ugian rea, de Tholnai Istvan dult fult, hanem hog' mondam neki: eddig kegyelmedet chiak intettem, de immar autoritative parantsolom, eggiezetec megh, imigy amugy concordalanac. Es vegezetre intettem, hog' senki közzülök camarinam in posterum ne moveat.

(Protocollum Zempleniense I. 347/b—347/a. p.)

IV

Levelek a logikai tanítás körüli vita idejéből.

1

Kemény János I. Rákóczi Györgyhöz.

Sárospatak, 1640. október 10.

... Eő Nagysaga [Lórántffy Zsuzsánna] mind maga s mind mi altalunk eleget munkálódék abbann, mikeppen Tolnay uramekat kiváltképpen az tanitás dolgábol meg egyeztelhette volna, de differálódni kelle Nagysagod eleiben. Nagysagodnakis pedig azt communicalni kelletik ide ki valo püspök uramékalis, melyekett Nagysagodnak oretenus jobban referalhatunk ...

2—3

Debreczeni Tamás I. Rákóczi Györgyhöz.

a) Sárospatak, 1640. október 21.

... Tolnay Janos uramis Zikzora leven, utanna kültem es Zerencien adatok kocsit alaja, kiserőket melleje, hogy mig ide jőne, addig Debrecen fele mehessen ...

b) Sárospatak, 1640. november 2.

... Tolnay Janos uram ithon ninczen, Zikzora ment Debreczenből. Tholnay Istvan uramnak olvasni attam Gelei Istvan püspök uram levelet, meg olvasta s en is meg olvastam. En logicat soha nem halgattam, nem tanultam, de ő kegyelme püspök uram, Meggiesi uram es professor uramek egyenlő discursusokbol az Keckermanus logicajanak, mint tanult es tudos emberek a minemő titulust adnak es miczoda hasznat mutogattyak annak az logicanak, kar volt volna ebből az nevezetes scholabol ki veszni. Nem ok nelkül nem szenvedhette Tolnay Istvan uram annak elhagyasat, istenesen elmelkedik jövendőreis, nem czak mostanra ebben Gelei Istvan uram, mert lehet ebben az Tolnay Janos uram dolgaban affele, es arra nezve ugyan jobb volna ki hoczatani, mint it tartani, mert ha ezt az Keckermanust kel tanitani immar az ő akarattyan kivül, czak corrumpalja, az mint magá is publice meg monda, hogy ha azt tanittyais, de ő refutallia. Ahol javallia, tanittya, ahol nem, el haggya s igy czak vesztegetődik az iffiusagnak elmeje, ha azt ő nem tanittya, penigh ha nem mas mester, mit tanit ő fő mester leven, az volna az fő, mellyet tanitani kellene. Mostis az fő mesternek jaro borokat nem akarja ő be szedni, hanem az penz fizetest fogja inkabb venni. Egy szőlőtis Benyen, ki az fő mestereké, az coetusnak engette, nem miveltette ő kegyelme, kit enis kesőn tuttam meg, most immar az deakok szedik meg, minthogy ők miveltettek, de ez utan nem engedem meg, hogy az miat ez utan az fő mesterek es deakok közt valami egyenetlenseg ne eshessek. Ha megjő Tolnay Janos uram, az püspök uram Nagysagodnak irt levelet ő kegyelmevel meg olvastatom is specie, lassa, hogy püspök uram irasa, azutan Nagysagodnak meg küldöm in specie, pariajat penig be tetetem az tarhazban, hogy ittis meg maraggyon, mert melto meg tartani, ez utannis hozhatnak Angliabol töb illyen veszekedest ...

(Országos Levéltár, Kamarai lt. Archivum familiae Rákóczi.)

V

Miskolczi István esperesi jegyzőkönyvéből

1

Miskolczi István I. Rákóczi Györgyhöz

Olaszliszka, 1642. augusztus 8.

... Kegyelmes Uram, noha varakozasomnal kesőbben vőttem 8. Augusti Nagysagodnak ket levelimre valo valasztetelet, mindazonaltal az mint az deakok mondgyak, sat cito si sat bene. Tolnai Janos uram mikeppen mentette legyen Nagysagod előtt magat, ő maga tudgya, keszületlen tudom Nagysagodhoz nem ment. Miert, meddig s mi vegre introducaltatta ujobban az scholaban, annakelőtte praefectus uramtol meg ertettem volt. Ollian nagy fejedelmi kegyelmesseg az Nagysagodtol Tolnai Janos uramhoz, mellyet en, ha annyi kart töttem volna, Nagysagodtol kerni magamnak nem mereszlettem volna, hanem csak nyakamiot hajtottam volna. Ő is nem erdemlette volna bizonyara, annal inkabb, hogy ecclesiai szemely, mert az mely szolga tudva nem cselekedi uranak akarattyat, nagyob büntetest erdemel az tudatlan szolganal, az mint idvezitőnk irvan hadta. Tolnai Janos uram szolga volt, tudtais tiztit, mert az pataki gymnasiumnak törvenyiben meg olvashatta, mi is penig szama nincsen, menyiszer admonealtuk, de megis harom esztendeig nem cselekedte. Osztan, Kegyelmes Uram, Nagysagodnakis nagyob tekintetenek kellet volna lenni az kar vallot iffjusagra, kikből meg isten nagy embereket eppit, hogy nem mint az kart tötte emberre, mert neki semmie nem faj, de az deaksagnak oda vagyon ideje, költsege, öltözeti es nagy varakozasa, mely többe hozzajok meg nem ter. De en mindazaltal az Nagysagod kegyelmes iteletit, mint isten emberenek teczeset, igen javaliom. Ha en rajtam allot volna, in exemplum aliorum rectorum scholae szo mondatlan nem türtem volna, hogy az ő utanna következendő pataki mesterek is tanultak volna rajta, mert ugyanis az büntetlenseg mint occasio facit fures. Meg mostanis arany hidat csinalnék neki, ha tőlem lehetne, hogy menne hamar, de Nagysagodnak nem akarok praeiudicalni. Adgya isten, töb zurzavar ne következzek köztünk laktaban, Nagysagodnak ujabb lelki serelmere ...

(Protocollum Zempleniense I. 388/a—389/b. p.)

2

Miskolczi István Debreczeni Tamáshoz

Olaszliszka, 1642. november 21.

... Az regieknel közönseges volt emez mondas: Aphrica semper aliquid novi adportat, de mi az pataki scholanak mostani zurzavaros allapottyarol azont meltan mondhattyuk. Mert noha Tolnai Janosnak szekere ruda alkalmason ki kezdet volt allani, mindazonaltal talaltattanak nemely deakok, kik az benyei szüret előt ejjel jöttenek volt hozzam es akarattyokot meg mondottak Tolnainak meg marasztasa felől, de en inhibealtam, sőt ugyan protestaltam, hogy ő Nagysaganak ne irjanak, de ők ezt ugyan nem fogadtak, maga urunk leveleben imez particulat ugyan elolvastam előttök, hogy tovabb nem tartoztattya Tolnait, hanem csak meddig valahova vocatioja leszen es deakja erkezik onnat belől. Immar micsoda valaszok lött, nem tudom, de bizonnyal ma ertettem, hogy tumultualni kezdettek. En azert őket meg intettem, hogy minden haborgastoi meg szünnyenek es varjak az ecclesianak mostani irasara ő nagysaganak valasz tetelet. Banom, ha ő nagysaga az nekem töt feleletit el felejtette es az scholaban ismet meg marasztotta (holot miskolci főpapsagra nem csak hivatala volt, de meg igerkezettis, annak felette bizonyos szamu hordos boraitis Miskolczra vitette, hogy az biro penzze legye neki), mely ha ugy leszen, mivel ennyi sok irasomnak, melynek nemellyikeben az ő nagysaga kivansaga szerent conscientiamot is odairtam (mellyet nem embernek, hanem istennek tartok) semmi hitele nincsen es mind csak az Tolnai Janos böcsülletit viseli maga előtt, az ecclesiara penig semmi respectusa nincsen, en az inspectorsagnak mindaddig le mondok, meddig az ecclesianak mostan be küldött levelere kivansaga zserent az ecclesianak nem resolval. Ugy fogja aztan ő nagysaga eszeben venni, mely igen nagy kart töt legyen az pataki scholanak az ő nagysaga praejudiciomja, praeconcepta opinioja es az en irasomnak nem hitele. Kegyelmed is interea intesse meg mind egyiket, mind a masikat, hogy az valasz tetelig legyenek csendesseghen ...

(Protocollum Zempleniense I. 397/b—380/a. p.)

Par epistolae venerabilis presbyterii nomine ad serenissimum Transylvaniae principem Patakini 28. Novembris scriptae, cuius summa fuit Iohannem Tolnai removendum esse ex gymnasio Patakinensi, nisi adhuc maius malum velimus ut occupet gymnasium. Sed ad has presbyterii literas a principe nullum responsum accepit presbyterium. Coeterum quando Miscolciensibus ad primariatum sese Iohannes Tholnaeus obstrinxerat data dextera, et interim nescio quid apud se moliens, ad quaesitum Miscolciensium respondit sese propter specialem principi suo factam obligationem ante completum anni terminum Patakino excedere non esse integrum, Miscolciensis senatus me per epistolam petiit, vellem Iohannem Tolnai officii sui admonere et promissum adimplere, ego hasce commonitorias misi Iohanni Tholnai:

Heri, id est 4. Decembris per literas a senatu reipublicae Miscolciensis fui requisitus et hortatus, ut sponsionem dextrae tuae manus sanctione compromissam de futuro apud ipsos primario pastore liberatum ires, ne si contraivens iuridice tecum procedant. Si res ita se habet, merito illi me, ego vero Te per praesentes et requiro et simul paterne moneo: velis meminisse nonnunquam promissum cadere in debitum et quibus quid quave via promiseris, sine ulla animi tui fluctuatione aut simpliciter praesta aut nega, ne illi proverbio Charetis pollicitationes subiaceas. Negare vero quod sancte promisit, in virum bonum non cadit, quandoquidem promissum hoc tuum nec illis, quibus promisisti inutile est, nec Tibi plus nocet, quam illis prodest, praeterea nec coactus metu, nec dolo deceptus promisisti. Sed forsitan serenissimi retentionem praetexis? quam Tibi nonnullorum decipulorum discipulorum, volebam scribere, fucosis inescationibus sponte paratam reor. Nugas illas ego nugacissimas autumo, hoc novisque tui decipulas praesagio. Contra quam sua serenitas ita de Te mihi scripsit: illyen valasza vagyon tőlünk, mennyen haza, az deaksagot tanitsa sincere, hasznoson, az ecclesiatol eleiben adot mod szerent addig, mig hivatala leszen valahova, az utan mi nem tartoztattyuk, cui ut contrarium sua serenitas statuat, absit ut credam, in cuius ore non sunt verba puellarum foliis leviora caducis. Quia vero Tibi bene cupio, accipe cautionem eaque infortunium tuum mature praecavere discito, ne spartam quae nunc Tibi divinitus obtigit suscipere praetermittas, ne et serenissimi indulgentiae nostraeque hactenus patientiae erga Te exercitare poeniteat, praecipue si summo iure mihi Tecum agere oporteat. Meminisse namque debes, quod nec nos latet, qualem in Germania vitam vixeris, quomodo fraternitatem nostram, quam necdum videras, multo minus noveras, mordace Tua satyra contra nonum decalogi praeceptum orco devoveris, conditiones a venerabili presbyterio ad subscribendum oblatas et bona conscientia a Te subscriptas die statim sequenti et deinceps violaveris. Sed et illud, quod adhuc sanguinem innocentem in manu habere credaris, quae Tibi et bis similia apud nos postmodum obicem sunt positura. Quod ne fiat etiam atque etiam peto, elige quod consultius Tibi honoreque tuo magis proficuum iudicas. Hunc Tibi mentem Deus ingeneret, in quo vale et plurimum salve.

(Protocollum Zempleniense I. 398/b—399/a. p.)

Szilágyi Benjamin István művének Tolnai első sárospataki tanárságára vonatkozó részlete

Interea, dum haec agitantur passim in ecclesia et in publicis conventibus apud ipsum quoque illustrissimum principem partim scriptis, quae omnia haec referre nec licet, nec multum interest, partim viva voce variis contentionibus, dominus Iohannes Tholnaeus impatiens irae, pro sua praetextata gravitate tanto severior factus, quanto sibi circa praeconceptam opinionem omnia praeter votum succedere videret, magis ac magis exardescit; quaerimoniis adversus ecclesiasticos apud seculares miro delatos artificio sub invidiae praetextu, divina dona apud se cohiberi et suffocari dictitans, multosque propemodum persuadens, longe vehementius invehitur. Subornat supplicibus libellis ac epistolis hinc inde sparsis quosdam fautores a latere illustrissimorum principum, quorum favorem sibi conciliaverat ut eorum intercessione provinciam adhuc scholae Patachiensis regendae vel potius inficiendae suscipere posset. Multorum precibus tandem ac intercessione illustris princeps, victus, functionem illam suscipiendi potestatem bonis conditionibus cum ecclesia componendis, publico mandato concessit.

Iam tum schola Patachiensis in partes divisa fuerat. Quidam ex studiosis favebant ecclesiae cum Stephano Fövenyesi rectore tunc scholae primario, innovationis, cuius probe conscius fuerat, propalatore ac osore maximo, et clarissimo ac insigniter erudito viro domino M. Davide Valerio, sacrosanctae theologiae et philosophiae in eadem illustri schola Patachiensi professore, gravissimo ex judaismo superiodibus annis Albae Iuliae Transilva-

norum per crebram conversationem exellentissimorum virorum domini Iohanni Henrici Alstedii, domini Henrici Bisterfeldii et domini M. Ludovici Piscatoris professorum in illustri collegio Albensi converso; quidam vero favebant Iohanni Tholnaeo nondum quidem in scholam introducto verum ex mandato illustris principis introducendo, flabellum adhibente intus Iohanne Benyei, intimo Tholnaei ac eiusdem societatis fautore, apud nobiles et studiosam iuventutem commendatore summo.

Post multas igitur ultro citroque habitas vexationes, propositis ab ecclesia superius octo conditionibus bona fide et proprio chirografo sese dominus Tholnaeus ad mandatum illustris principis adstringens, ad scholae regimen suscipiendum admittitur. Superioribus illis conditionibus posteaquam bona fide subscripsisset, anno salutis 1639 in scholam Patachiensem solenniter introducitur, praesentibus ex parte illustris principis patroni ac maecenatis scholae Patachiensis munificentissimi generoso domino Georgio Csernel illustris principis Transsilvaniae aulae familiari consiliario et saepius in gravioribus negotiis a legationibus, generoso domino Thoma Debreczeni de Kiraly Darocza universorum honorum illustris principis in Hungaria existentium praefecto, generoso domino Andrea Klobusitzki eiusdem illustris principis aulae familiari et saepius exlegato, generoso domino Benedicto Bodor provisore bonorum arcis Patachiensis etc., ex parte vero ecclesiae praesentibus reverendo domino Stephano Miskolczi seniore dioeceseos Zempleniensis, reverendo domino Stephano Tholnaeo pastore primario ecclesiae Patachiensis, reverendo domino Iohanne Simandi ecclesiasta Uyheliensi, reverendo domino Petro Tholnaeo et Paulo Ardai eiusdem ecclesiae Patachiensis pastoribus, necnon civibus consultissimis eiusdem civitatis Patachiensis etc. Res profecto summa admiratione digna, tanti viri levitas et inconstantia eius, qui tam illustre specimen pietatis circumferebat secum, quod fidem aliquot horis ante introductionem ecclesiae datam in ipsa statim introductione violare non erubuerit. Superius enim sancte promiserat se nihil in scholis et ecclesiis Hungaricis innovaturum, nec scholas et ecclesias turbaturum, nec fidissimos ecclesiarum in Hungaria ministros amplius mordaci lingua laesurum. At sui et promissionis oblitus et fidei et conditionum crudelis contemptor, illico fidem rescidit. Scripserat is orationem satis prolixam (quam nobis quoque, dum in exteras regiones ex illustri collegio Albensi studiorum gratia proficisceremur, Patachini commorantibus perlegendam exhibuerat), cuius quidem orationis prima pars didactica fuit in thesi tolerabilis et satis elegans, prout eiusmodi thetica dissertationis occasio tulerat, ubi disserebat multum de ecclesiis bene constituendis et officio ministrorum, quibus cura ecclesiarum a Deo commissa fuisset. Verum in altera orationis parte, descendens a thesi ad hypothesin, satyricam prorsus et invectivam habuit orationem adversus ecclesias Hungaricas earumque ministros per varias exclamationes, erotheses, congeriem et incrementa, omne genus vitiorum caluminose in illos exponens; ebriosos, vinitores, caupones, avaros, foeneratos, indoctos, zelo gloriae divinae carentes, sua tantum commoda, non piorum animas quaerentes, invidos, falsos doctores, superbos merosque mercenarios omnes ministros ecclesiarum Hungaricarum ad ravim usque clamitans. Non fuit aliquod genus criminis cuius non nos accusasset in satyrica oratione sua fidissimos verbi divini praecones in Hungaria, adeo ut omnes quicumque praesentes aderant, satyricam orationem mera vitia et convitia fuisse quoad posteriorem partem agnoverint. Multi cum horrore talia audientes vix linguam coërcere potuerunt. Tantundem fuisset ac si omnes ministri ecclesiarum in Hungaria extreme infames ac deperditae vitae homines aut plane gentiles extra veram Dei cognitionem existentes fuissent, adversusque illos pretio conductus calumniator et loquacissimus convitiator extitisset. Mirabantur omnes tanti hominis, qui tantam speciem pietatis prae se ferebat et Anglicanam propemodum sanctimoniam extrinsecus in verbis alias ostentabat, levitatem tantam ac tam levem inconstantiam, quod fidem quam paulo ante, priusquam introduceretur dederat, tam crassa facie rescindere palam non erubuerit. Reverendus dominus Miskolczi, senior ecclesiarum in comitatu Zempliniensi et inspector eiusdem scholae Patachiensis, tot calumnias a domino Tholnaeo in pastores ecclesiarum Hungaricarum effusas impune perferre nolens, extemplo petit orationem, quam fastuose praelegerat sibi tradimonere Tholnaeum, ne tantisper munere suo fungeretur, donec illorum scelerum, quibus accusabat nos, conviceret omnes ecclesiarum ministros. Sed negat clarissimus dominus Tholnaeus suae orationis exhibitionem ad cuiuscumque tandem imperium, vel si tantopere cupiant ipsius orationem, se palam toti mundo typis impressam expositurum subinde iactabundus dicebat. Egressi e schola tragicae orationis auditores, reverendus dominus senior ecclesiasticus pro authoritate sibi commissa publicam instituit mox inquisitionem super calumniis adversus ecclesias Hungaricas in satyrica oratione profusis bona fide per legitimas attestationes in catalogum colligendis pro futura cautela. Siquidem orationem ipsam dominus Tholnaeus exhibere nollet, indicit paulo post synodum. Reverendus dominus senior ecclesiasticus et rursum nomine totius ecclesiae petit orationem, sed negat vicissim. Provocatus in synodo honorifice ad disputandum, disputare quidem

coepit, sed limites honestae disputationis excedens, cum nimio fastu supramodum turgeret, desiit in convitiis: praesidem synodi reverendum dominum Stephanum Tholnaeum rudem atque indoctum appellans, eumque se posse per integrum decennium docere affirmans.

Cum ita nihil proficit ecclesia, Tholnaeus interim pergit in officio, ut novus philosophus novusque theologus novam philosophiam novamque theologiam dictare incipit in schola Patachiensi. Antehac schola Patachiensis a maioribus nostris bene fundata, ut certas habuit leges et constitutiones ordinemque certum, ita classicos etiam auctores certos ac delectos habuit in singulis artibus et scientiis apud nos usitatis, ne auctorum diversitate studiosae iuventutis ingenia distraherentur aut confunderentur. Nimirum in grammaticis Gregorii Molnar rectoris quondam scholae Claudiopolitanae Elementa Grammaticae Molnaris pro feliciore puerorum captu per omnia, quantum per linguae diversitatem itidem quondam scholae Claudiopolitanae, postea vero pastoris ac praecipui reformatoris orthodoxae ecclesiae Varadiensis Elementa Grammaticae Graecae, ad methodum grammaticae et Philippi Melanchtonis Maiorem Grammaticam, in Graecis vero Petri Caroli rectoris licuit, conformata. In rhetoricis post Erothemata Philippi Melanchtonis, Emerici Petzelii, rectoris quondam scholae Comarominae, postea vero pastoris ecclesiae Ersek-Uyvariensis Isagogen Rhetoricam, et Keckermanni Maiorem Rhetoricam. In logicis post Dialecticam Philippi Melanchtonis (tanquam communis reformatorum praeceptoris) et Lucae Lossii, Systema Logicum Keckermanni, communibus omnium scholarum Hungaricarum votis receptum et usitatum. In physicis Physiologiam Iohannis Mageri aut Systema Physicum Keckermanni. In metaphysicis Alstedii et Keckermanni Metaphysicam. In theologicis post Locos Communes Philippi Melanchtonis Cathechesin Heidelbergensem, Ursinum et Trelcatium, Systema Theologicum Keckermanni, Compendium Theologicum Volebii et Vendelini in omnibus fere scholis Hungaricis pro locis communibus usurparunt. Verum dominus Iohannes Tholnaeus provinciam regendae scholae Patachiensis obtinens, una cum sua collega clarissimo domino Iohanne Benyei, omnes fere istos auctores classicos e manibus iuventutis coepit excutere, novosque auctores in scholis Hungaricis antea nunquam usitatos substituere. In theologicis enim antiquos auctores Ursinum Polanum, Scharpium, Bucanum, Trelcatium, Pareum, Volebium et Keckermannum, veluti compendia minus commoda, imperfecta, succo carentia et medullis nec statis accurate rem tractantia, plus nimio exteruans ac rejiciens, solam Amesii Medullam et eiusdem Casus Constientiae, theologiam quidem fatemur ingenua, subtili ac profunda eruditione plenam, sed obscuram nimis ac difficilem, nec tam pro tyronibus quam adultis et in theologica facultate iam bene exercitatis scriptam, supra modum posthabitis aliis omnibus, coepit commendare simulque docere; metaphysicam dari simpliciter negare, physicam vero Magiri, Keckermanni, Alstedii aliorumque peripateticorum vilipendere, meras nugas et mendacia esse, Keckermanni Logicam nil nisi meram confusionem inutilium subdivisionum, falsorumque canonum coacervationem esse, bona conscientia illam doceri non posse, Rameam philosophiam ut perfectam et accuratissimam profiteri et mordicitus defendere. Humaniorum literarum, maxime vero purioris eloquentiae artis poeticae, linguarum studium parvi momenti esse, exercitia scholastica utriusque linguae in orationibus scribendis ac declamationibus olim in schola Patachina usitatis et nunc denuo gravi negotio reassumptis negligere, quin et psalmos in scholis antea latino idiomate, iuxta paraphrasin Bucani vel Andreae Spethe decantari solitos in vernaculam linguam mutare. Omnibus promiscue, qui humaniores literas vix etiam primis labiis degustarunt, novam artem concionandi iuxta praxin Anglicanam inculcare. Unice devotioni sacrae vacandum erat. Conveniebant singulis diebus in aedibus domini Tholnaei privatis quibusdam horis Anglicanae pietatis clientuli ad prolixas preces peragendas velut horas canonicas. Immo priusquam introduceretur in scholam, in privato hospitio praeter ecclesiam communem peculiarem erigere ecclesiam, ita homines ad contemptum sacri ministerii ad se allicere, ut in schola sit etiam extra scholam, in conviviis et aliis conversationibus nimium in sanctimonia rigorem, acerbissimas reprehensiones adversus quoslibet cum execrationibus, diras maledictiones vel pro leviculo excessu exercere, si quis vel semel inebriaretur ignem inextinguibilem inferosque ipsi denunciare. In schola potissimum extremum hunc urgebat rigorem. Si qui partes ipsius tuerentur, suamque speciosam pietatem prae se ferrent aut ostentarent, eos prae caeteris amplecti et promovere. Susurrones ex parasitis quibusdam studiosis delatores Lyniflones inter studiosos alere sub aliqua spe pinguioris conditionis, qui occulte eorum exploratores essent, qui Tholnaeo minus favebant. Ita dominus Tholnaeus posthabitis omnibus tum scholae inspectoribus, tum vero quibusdam collegis, ipso quoque clarissimo domino Davide Valerio, viro in scientiarum genere et medicina exercitatissimo, qui cursum studiorum in academia Salmantica toto orbe celeberrima absolvens, praecipuas Hispaniarum, Galliae, Italiaeque academias perlustrans, divina tandem providentia Albam Iuliam delatus, ibidemque conversus, ab illustri principe in illustri gymnasio Patachiensi ad professionem theologicam philosophicam extraordinario stipendio collocatus fuerat,

despoticum agebat in schola rectorem. Idem ille Valerius, posteaquam penitus agnovisset effraenem licentiam et contumaciam Tholnaei, qua se omnibus oppronerat, rogatus aliquando sententiam in partiali synodo Patachini habita, quidnam ecclesiae faciendum esset cum ipso Tholnaeo, homine turbulento? respondebat breviter: incarceretur in schola iste nebulo, existimans eandem ecclesiis Hungaricis et reformatis incarcerandi licentiam esse, atque in Salmantica aut etiam aliis academiis. Hinc ingentes mox oriuntur inter studiosos et rectores rixae, odia, simultates, mutua convitia. Tota schola scinditur in duas partes. Diversos dominus Tholnaeus conficit studiosorum catalogus; qui sibi favebant, illos in calalogum piorum recensebat, qui suis conatibus non usque quaque patrocinabantur aut se fortius ipsis opponebant, ut plerique maturioris ingenii et iudicii iuvenes, eos impios reputabat. Atqua ita studiosi inter se commisi, alii alios pios et impios vocitabant invicem ignominiose. Exinde postmodum oritur in schola dissidium ingens.

Res ad ecclesiasticum seniorem primo, postea vero ad illustrem principem defertur. Accidit interea ut puerum quendam in petulantia deprehensum in schola, clarissimus dominus Tholnaeus baculo, quem solebat gestare in manibus arundineo, non flagris caedere, qui fortuito laesus in latere, sive ex plagis, sive ex alio quovis morbo, eum in graviorem incidisset lectum, paulo post vita secessit. Cuius mortem domino Tholnaeo tanquam crudeli percussori omnes imputarunt. Hinc maius odium exurgit rursum. Variae tunc habitae fuerunt in schola, in ecclesia, apud illustrem quoque principem inquisitiones, disceptationes, consultationes super gravissimis excessibus domini Tholnaei, quarum pleraque exemplaria tametsi prae manibus habemus partim, partim vero ex archivis ecclesiasticis huc derivare possemus, attamen consulto omittimus, volentes alienam infirmitatem et fortuitum casum tegere potius, quam propalare. Pertaesi iamdudum fuerant studiosi novam Tholnaei philosophiam novamque theologiam, novos docendi modos, technometriam, continuas ad calamum dictationes et super vacaneas eiusmodi subinde variatas professiones audire. Se nihil proficere percipientes, ea quae olim didicissent ex auctoribus receptis sensim ammittere, ex recentibus dictatis exiguum prorsus emolumentum capere, saepius ignare quid ipsi discerent, aut quid rectores docerent. Mera nempe fuit confusio, adeo, ut faceti quidam studiosi, dubitantes quidnam acturi essent in auditorio, excepta ordinaria professione domini Davidis Valerii, saepius integros librorum fasciculos secum in auditorum deportarent. Unde studiosi, praesertim acutioris ingenii, incipiunt ex thesi adversus Rameam aut Rameam peripateticam mixtam Tholnaei philosophiam disputare, acrius urgere subinde, accusare coram ecclesia et illustri principe, maxime quod ex privato quodam odio et rancore adversus quosdam studiosos acutiores levi tantum de causa aliquos eliminasset de schola ignominiose, contra nitentibus potiore ex parte primariis et seniore scholae. Atque ita dum perpetuas turbas excitaret in schola atque ac in ecclesia, visum est ecclesiae et illustris principis, ut honestam nactus vocatienem ad ministerium ecclesiasticum emittatur. Exacto igitur triennio vel paulo amplius, variis dissidiis et contentionibus pleno in schola Patachiensi, multos e studiosis interea corrumpens et suae pietatis fascino ad se pellicens, tandem opera et commendatione soceri sui reverendi domini Gasparis Gelei pastoris et senioris Szikszoviensis honesta vocatione oblata, Miskolczinum abductus, pastorali officio fungitur...

(Szilágyi Benjamin István: Acta Synodi Nationalis. Kézirat a tiszáninneni ref. egyházkerület sárospataki nagykönyvtárában, 49—53. p.)

JUHÁSZ GÉZA:

CSOKONAI ISMERETLEN FORDÍTÁSAI

I

1. Csokonai annyit dolgozott, hogy talán még a jövő századra is marad utána összetallóznivaló. Most két terjedelmes fordítását mutatom be; már amennyire tisztázódott a fordítás fogalma 1790. körüli irodalmunkban, mikor például *Ovidius Pyramus és Thisbé*jének 8 első sorát 68 sorra duzzasztotta Csokonai. Később is szuverénül bánt eredetijével. A másik mű már jóval hűbb tolmácsolás, *Kotzebue* egy 1791-es pesszimista versét ülteti át, de ez is úgy viszonylik az eredetihez, mint a hús-vér valóság, a meleg élet a röntgenfölvételhez.

A két költemény problémája merőben más. *Pyramus* széphistóriája most bukkan föl először, egy Hódmezővásárhelyen őrzött kéziratos kötetből; *Kotzebue Kétségbeesés*-e viszont már majd félszázada megjelent nyomtatásban, de a burzsoá irodalomtudomány

eleresztette a füle mellett. Eredeti kézirata egyiknek sincs, sőt a költő verslajstromaiban sem szerepelnek. A Pyramusnak egyetlen ránk maradt másolata még csak szignálva sincs. Bár ha volna, azt sem tekinthetnők bizonyítéknak önmagában: a köztudat sok haladó s nem egy erotikus költeményt tulajdonított Csokonainak. A versek kell, hogy beszéljenek magukért: mondanivalójukkal s művészi megformáltságukkal.

Feladatunkat nem abban látjuk, hogy bizonyítgassuk, ami rögtön világos minden hozzáértő előtt: hogy ezek a versek valóban Csokonai alkotásai. Persze nem lenne érdektelen az sem: megkeresni az ész érveit a pillanatok alatt föllebbezhetetlenül megfogalmazódó esztétikai ítélet számára. De most az a tennivalónk, hogy beillesszük a két művet Csokonai fejlődés-rendjébe, s igyekezzünk rekonstruálni azt a formát, ahogy a költő kezéből kikerülhettek a kérdéses darabok.

2. Költőnk esetében egy szempontból kivételes a helyzetünk: szinte legkorábbi kísérleteitől nyomon követhetjük kibontakozását fönnmaradt zsengéin át. A *Pyramus és Thisbe* ugyanakkor, amikor a lírai áradás sodró lendületével szólal meg, s végig mély beleélőképességet és ábrázoló erőt mutat, még az iskolás kor minden jelét is magán hordja. Már megvan a saját légköre, kifejezésrendszere; tanusítja azt a fogalomtágító képességet, amelyet Ady fedezett föl Csokonaiban, s maga is alkalmazott tudatosan, elnevezve ezt az eljárást a szójelentés „feszítés"-ének, Földessy Gyula tájékoztatása szerint.[1] Viszont mondatfűzése még erősen latinos; ahol nem szószerint idéz, kötőmódba rakja állítmányait. Csak ő és ő is csupán serdülő korában rímelt olyan iskolás remeklésvággyal, ahogy itt látjuk: *harmatja — kóstoltatja; urasága — vága;* azaz túlnyomórészt különféle szófajokat csendítve egybe. Még Arany Szentivánéji Álmából is megtalálható már itt: *Thisbé — ki s bé.* Később rájött Csokonai, hogy ez inkább komikus, mint szép; maga állapította meg, hogy csupán akkor „szép, ha csak hellyel-közzel és önkényt, erőltetés és affektálás nélkül esik meg". Az okvetlenül 1789-ből származó Laudon-töredék végén már fölbukkan ez a rímelés következetesen, pedáns tökéletességgel (bár oh — báró) s folytatódik az 1790-ből származó lényeges művekben, mint *A magyar hajnal hasad* (tömött — örömöt), *Konstancinápoly* ősfogalmazványa stb. Volt préceptora, Háló Kovács József tanácsát követi ebben, persze különbül, mint Kovács József.

A mondottak alapján 1789-ről keltezhetjük legvalószínűbben ezt a költeményt: már tökéletesen rímel, de még nem szabadult a latin szórendtől. Mondanivalója még inkább erre a korra utal. Tizenhat éves. Most beszél először vágyakozva a szerelemről, üde kamaszos megilletődöttséggel. Zsengéi közt ebből a tárgykörből ép a *Thisbe keservei* tekinthető legkorábbinak; ez az antik Romeo-mese kezdettől megragadhatta a képzeletét. Először azonban még egyáltalán nem érdekli maga a szerelem, csak a tragikus esemény. Bár jóval fejlettebb a kifejezéseiben, fölfogásban semmivel sem líraibb egy másik zsengéje: *Dido Aeneastól való búcsúzása.* Mindkettő kötelező olvasmányok visszhangja, iskolai dolgozat. A „Pyramus és Thisbe" hozzájukmérten hatalmas ugrást jelent. Itt már lírai átfűtöttséget kap a szerelem. Olyanféle kapcsolatot énekel, amilyenné az ő debreceni szerelmét stilizálta a hagyomány: két szomszéd gyermek játékai mélyülnek felnőtt vonzalommá. Csokonai Pyramusa: terjedelmének megfelelő sokhúrú ének, már hangot kap benne a szerelem öröme és reménye; talán egy tucat hónap sem választja el a Konstancinápoly kamaszos erotikájától, amelyben világosan antiklerikális színt nyer majd a szerelmi mondanivaló. Hangja a Pyramusban még nem lázad, de már szembefordul a szülők törvényével: a fiatalok kijátsszák a zsarnoki tilalmat; s történik hivatkozás, a leendő rousseau-istánál, a természetre is.

Tudjuk a Magyar Hírmondó 1794-es bejelentéséből, hogy Csokonainak „Sok originálljain kivül vagynak Theocritusból, Ovidiusból, Metastasioból stb. forditásai". A Pyramus és Thisbe idáig nemcsak az egyetlen előkerült Ovidius-átültetése, hanem egyáltalán ez a legkorábbról keltezhető Csokonai-fordítás.

Az a kéziratos gyűjtemény, amely fönntartotta, egy bizonyos Kiss Pál jóvoltából, a következő címet viseli: „VILÁGI NÓTÁK / MELYEKET ED=/GYÜVÉ SZEDETT / DEBRECZENBEN / K. P. / 1807dik esztendőben." Kiss Pál neve a nyolcadrétű kötet első lapján olvasható 1808 ápr. 15-i kelettel. Ez a kézirat, mely aztán a hódmezővásárhelyi ref. gimnázium birtokába jutott, számos Csokonai-költeményt tartalmaz, olyat is, amelyiknek címét a költő sajátkezű lajstromán olvassuk, de idáig nem volt ismeretes. (Míg nálatok Itt mulatok.) A *Szegény Zsuzsi*nak pl. két érdekes változatát tartotta fönn. Kétségtelen, hogy Kiss Pál nem nyomtatott szövegeket másolt, bár a gyűjteményben szereplő dalok egy része akkor már kötetben is megjelent, hanem kéziratok alapján dolgozott, sőt sok esetben valószínűleg emlékezetből jegyezte le az énekelt, könyv nélkül tudott szövegeket.

---

[1] Tanulmányok és élmények. Bp., 1934. 70. l.

A Pyramus és Thisbét Csokonai elbeszélő költeményei közé ékelte: előtte a *Militat omnis amans,* utána a *Tolvaj isten* olvasható, amellyel le is zárul a majd *negyedfélszáz oldalas* gyűjtemény, a 171-ik lapon; a többi üresen maradt ránk.

A kézirat nem egészen pontos; 263-ik soráig még főhősét is Piramis-nak nevezi, s van szóalak, amelyet ellenkező értelműre téveszt (285. s.: „erős" helyett *gyenge*). Helyesírása következetlen, központozása pedig annyira fogyatékos, hogy helyenként egyenesen akadályozza a megértést. Homályos helye azonban alig van, költőietlen egyáltalán nincs.

Egybevetésül az eredetivel lássuk Ovidius bevezető 8 sorát:

Pyramus et Thisbe, juvenum pulcherrimus alter,
Altera, quas oriens habuit, praelata puellis,
Contiguas tenuere domos: ubi dicitur altam
Coctilibus muris cinxisse Semiramis urbem.
Notitiam primosque gradus vicinia fecit:
Tempore crevit amor. Taedae quoque jure coissent:
Sed vetuere patres, Quod non potuere vetare,
Ex aequo captis ardebant mentibus ambo.

(Metamorphosis IV. 55—62.)

(Pyramus és Thisbé — az az ifjak legremekebbje, Ez Kelet összes lányainál szépségre kiválóbb, — Szomszédok voltak, hol téglafalakkal övezve Állt magasan Semiramis városa, mint kiki tudja. Ismerték egymást első tipegéseik óta; Mult az idő, nőtt a szerelem; s bár egybekelésük Tiltották a szülők, megtiltani nem lehetett, hogy Mindketten egyaránt ne lobogjanak a szerelemtől.)

Ezek a szűkszavú sorok csak tartalmi kivonatát adják Csokonai részletező kidolgozásának, amelyet moralizálás előz meg, olyan képekkel (méz és méreg), amelyek korábban is megvillantak zsengéiben. Nemcsak itt beszél annyira tartózkodóan a szerelemről, ennek a fölfogásának a végső kizengését a Kotzebue-fordításban is látjuk majd.

Még egy szakaszt idézünk onnan, ahol részleteiben is igyekszik követni a fiatal költő Ovidiust. Pyramus öngyilkosságát ábrázolja ez a jelenet; Csokonai elhagyja belőle a vízvezetéki csőrepedésről vett hasonlatot, amely semmit nem tenne világosabbá az ő olvasóinak, hiszen neki magának sem igen lehetett róla tiszta elképzelése. (A technikai elmaradottság így hat vissza a fordítás hűségére; ezesetben Csokonai szerencsére nem veszít, mikor mellőzi a nem legstílusosabb hasonlatot.)

Quoque erat accintus, demisit in ilia ferrum,
Nec mora, ferventi moriens e vulnere traxit.
Ut jacuit resupinus humo, cruor emicat alte;
Non aliter, quam cum vitiato fistula plumbo
Scinditur, et tenui stridente foramine longas
Ejaculatur aquas; atque ictibus aëra rumpit.
Arborei fetus aspergine caedis in atram
Vertuntur faciem: madefactaque sanguine radix
Puniceo tinguit pendentia mora colore.

(IV. 118—127.)

(Kapva övéről ágyékába bedőfte a kardot, S menten a bugyborgó sebből elhalva kitépte. Földre hanyatlott, s vére szétfröccsent magas ívben, Mint mikor a sérült ólomcső megreped és a Nyíláson halk sistergéssel hosszu sugárban Fellővel a víz és lüktetve tör utat a légbe. A fa gyümölcse, mihelyt rázáporzottak a csöppek, Gyászos színt öltött; vérben fürdött a gyökérzet; S megfestette bíborra a csüngő epret az ágon.)

Csokonainál az első idézetnek megfelelő részlet a 21—58. sorban található, a második pedig a 217—230. sorban.

3. Kotzebue fordításának kétféle címen maradtak fönn másolatai; fogadjuk el a rövidebbet: *Kétségbeesés,* — ugyis azt a kéziratot szándékozom közölni, amelynek ez a címe. Német eredetijét szintén „Die Verzweiflung" címen adták ki Pesten külön füzetben még a mult század második felében is.

Mint már jeleztük, ennek a fordításnak az ad érdekességet, hogy 1905 június 11-én meg is jelent a Debreceni Független Ujságban. Megvan a Széchényi Könyvtár kéziratárában is, 508. Oct. Hung. sz. a., szintén Csokonainak tulajdonítva, még hozzá 30 sorral

hosszabb alakban. Vita arról, hogy valóban Csokonai-művel állunk-e szemben, itt még kevésbbé képzelhető, mint az előző esetben. A kérdés inkább az: mikor keletkezhetett, s mi magyarázza két kézirata eltéréseit, amelyek jóval túlmennek a terjedelem-különbségen.

Azt már Haraszti Gyula tisztázta (E. Ph. K. 1888. 733. l.), hogy 1795-ben okvetlenül meg kellett ismerkednie költőnknek Kotzebue legnépszerűbb színművével (Menschenhass und Reue), amelyet Kóré Zsigmond magyarra is lefordított 1790-ben („Az embergyűlölés és megbánás"). Haraszti a Gerson du Malheureux némely egyező helyein mutatja ki Kotzebue ösztönző hatását; de azóta újabb parodisztikus bizonyíték is került: a Magyar Psyche vígjáték-töredékének egyik szereplőjét *Esméretlennek* nevezi Csokonai, Kotzebue idézett színművének főhőse szintén *Unbekannter*. Milyen Literaturzeitungon át jutott a Verzweiflunghoz, nem sikerült megállapítanom. A Kétségbeesés keletkezését tartalma miatt szintén 1795-re tehetjük legtöbb joggal. Csokonai 1794. óta élt leginkább meghasonlásban a világgal. Minden oka meg is volt erre. Legmélyebben a Martinovicsék letartóztatása rendíthette meg; akkori lírája a bizonyság, hogy radikalizmusban hozzájuk állt legközelebb. De úgy látszik, az a debreceni asszony is szakított vele átmenetileg, aki a Rozália-dalok fő ihletője volt (Földiné Veszprémi Juliska), mert az Urániának 1794. végén küldött verseiben újból a Laura-névhez tért vissza. Közéleti szorongásához és szerelmi boldogtalanságához járultak december óta ismételt kollégiumi pörei s lemondása a préceptorságról. Amit ekkor átélt, bőven elegendő volt a Gerson du Malheureux pesszimizmusának táplálására.

A Kétségbeesés keletkezését azonban később kell tennünk, 1795. nyarára, a végső katasztrófák idejére, amikor már minden összeomlott: Martinovicsékat kivégezték, őt magát kicsapták, művei közeli kiadásának reménye meghiúsult. (Ennek a hangulatnak már múlását jelzi az a sötét humor, amellyel búcsút mondott a múzsáknak, hogy jogásznak álljon!) A Kétségbeesés lefordítása június végére, esetleg júliusra tehető, amikor fölgyülemlett benne minden keserűség, s már-már megfojtással fenyegette. Miért éppen a divatos Kotzebuera bízta magát? Fiatal költők nagyobbat is tévedtek már, mikor lelkük egész gazdagságát odaárasztották egy-egy külföldi mű szabványos soraiba. Az 1790-es évek elejére a reakciós szerencsefi Kotzebue kemény próbákat élt át, fiatal feleségét vesztette el, Párizsban járt, ahol persze a forradalom nem váltott ki belőle elragadtatást. Fiatalon Oroszországban töltött éveket, talán szektánsokkal is érintkezésbe jött, olyanokkal, akik valóban vallották azt, amiből őt végül könnyedén kirántja a halhatatlanság frázisa; meg voltak győződve arról, amit ő is fejtegetett *Ausbruch der Verzweiflung*jában, — mert nála ez a költemény címe. *Ellenségünk az isten,* velünk, emberekkel, bánt legmostohábban — így lehetne összegezni Kotzebue mondanivalóját. A továbbiakban aztán az emberi nem is megkapja a magáét; Csokonait 1795-ben épp ez a rész tüzesítette át leginkább.

Korábban 1795. tavaszánál nem írhatta ezt a művét, különben bizonyára fölvette volna akkor készített nagy lajstromára. Ez a lajstrom legradikálisabb munkái címét tartalmazta, szabad ország fiainak készült. Mitőlfogva azonban megismerkedett a cenzorral, érthető, hogy hovatovább lemondott a Kétségbeesés megjelentetéséről, s ezért nem vette föl 1800 utáni lajstromaira sem.

Úgy látszik, a Széchényi Könyvtár kézirat-másolata, több-kevesebb hibával, ezt az 1795-ös szöveget tartotta fönn. Ki készíthette, nem tudjuk; igyekszik ragaszkodni a Csokonai-kori sajátságokhoz, de írása későbbi. A XIX. század végén került az OSzK-ba.

A mű rövidebb szövegváltozata, az, amelyik azután a Debreceni Független Ujságban meg is jelent, magának a publikáló Komlóssy Arthurnak a kezeírásában maradt ránk. A kéziratról, amelyet Komlóssy közzétett, fontos tájékoztatás olvasható a nevezett lap 1905. április 26-i számában. Az derül ki belőle, hogy a szöveg legrégibb másolója, Karap Sándor Fazekas Mihálytól kapta a kéziratot, a következő felvilágosítással: „itt van egy kis versezet, ez a megholt Csokonai írása, akkor hozta hozzám, mikor a Rédeyné halotti verseit közlötte vélem." Mindezt Karap beszélte el barátjának, a szintén versmásoló Somosi Mihálynak, s Somosi nyilatkozatát közölte a Debreceni Független Ujság.

Ez a Somosi olyasmit is állít, hogy a Kétségbeesés meg a Halotti Versek (a Lélek Halhatatlansága) egy időben keletkeztek volna. Ezt legjobban épp az a cím cáfolja meg, amelyet a Karap másolata hagyott ránk: „*Versezet* melybenn / egy tudva levő és sokak elhervasztására még most is életben lévő féreg által fel bosszantatván / a *Fatum* ellen elragadtatva kikelni látszatik Cs. V. M." Ez a cím magyaráz is, menteget is: minden fordulata a 19. század kezdetének elreakciósodott közszellemére utal. A költemény — Csokonai fogalmazásában — hatalmas vádirat a teremtés ellen, a *teremtő ellen*. A cím viszont arról tájékoztat, hogy egy féreg kihozta a költőt a sodrából, s magából kikelve fakadt itt bosszús kijelentésekre, de egyáltalán nem isten, hanem csupán a Fatum ellen (aki nem szerepelvén a keresztyén dogmatikában, nyugodtan ócsárolható).

Van azonban ennek a szépítő címnek egy adata, amelyet vegyünk komolyan: A „sokak elhervasztására *még most is* életben lévő" kitétel arra vall, hogy a költemény keletkezése óta a másolat létrejöttéig eltelt egy darab idő. Sokakat ki hervaszthatott el azok közül, akikkel a költőnek összeütközése támadt? Valamelyik professzor (Szilágyi Gábor?) vagy kollégiumi tisztviselő (Lengyel József, aki 1804-ben már maga is évek óta professzor volt?) Csokonai végzetes oratoriumi búcsúbeszéde egy „orángutáng forma emberecské"-t említ, a „féreg" nagyon ebbe az eszmekörbe vág, s szintén 1795-re utal.

Azt a föltevését Somosinak, hogy egyszerre keletkezett volna a Kétségbeesés meg a Rhédeiné Halotti Versei, semmi nem támogatja. Összefüggés azonban van a két mű közt, nyilvánvaló. Köztudomású, hogy a nagyterjedelmű tankölteményt csak úgy tudta megalkotni néhány napon belül Csokonai, hogy fölhasználta „félgyártmány"-ként előző verseit is, pl. egy Pope-fordítását. Az *Álom* csaknem változatlanul beilleszthetőnek bizonyult. A Kétségbeesés semmiképpen nem! Arra azonban mérget vehetünk, hogy Rhédei megbízása után ezt is a kezébe vette a költő, mit tudna vele kezdeni.

Talán eközben fogamzott meg benne a „Lélek Halhatatlansága" alapeszméje. Kotzebue, logikai bukfenccel, úgy fejezi be versét, hogy rossz a teremtés, hitványak az emberek: de annyi baj legyen, jön a halhatatlanság, az majd kárpótol mindenért.

O dass ich nicht rechten darf! —
Hab ich deinen Plan gebilliget?
Und zu leben eingewilliget?
Hast du, Schöpfer, mich befragt,
Ob ich um die Hand voll Freuden
Dulden wolle unverzagt
Eine ganze Welt voll Leiden?
Ob es auch der Mühe wert,
Mich aus Nichts hervorzurufen,
Dass auf immer neuen Stufen
Neues Elend mich verzehrt?
Wo die Menschen fühllos spötteln
Bei dem nagendsten Verdruss —
Soll ich nun noch G n a d e betteln
Wo das R e c h t mir werden muss?
Nein! ich harre ungeduldig!
Denn vergelten m u s s t du mir!
Bist Unsterblichkeit mir schuldig!
Sieh, ich f o r d r e sie von dir!

(Magyarul még hevenyészve sem lehet Kotzebue lapos simaságát visszaadni: „Ó hogy nem pörölhetek! — Helyeseltem én a terved? Kívántam, hogy létre keljek? Azt, Teremtő, kérdted-e: Ha az öröm csak maréknyi, Vállalom-e érte e Világ ürmét kiürítni? Fáradságra érdemes Volt-e semmiből kihívnod, Új meg új fokig szorítnod, Hol csak új nyomor sebez? Hol kigúnyol tompa csorda, Mert düh mardos, mind nagyobb, — Görnyedjek *kegyért* a porba, Holott megillet a *jog*? Nem! türelmem vesztve várok, Jóvátétel *jár* nekem. Add a halhatatlanságot, Adós vagy, *követelem*.")

A mi Balassi Bálintunk is jogra hivatkozott legegyénibb istenes énekeiben: „Kinszenvedését valljon s heában hagyod-e fiadnak?... Tartozol tehát engemet is meghallgatni kedvéért." Az ő követelőzésének volt is alapja: a megváltás-mitosz szerződésjellege; — ha Jézus feláldozta magát, isten köteles megbocsátani; Balassi ezt ismételten hangoztatja. De min alapszik Kotzebue gyermekes rikácsolása, egy olyan világképben, ahol a teremtő már eleve gyűlöli az embert, s a legcsekélyebb szánalmat sem érzi iránta, annál kevésbbé vállal bármiféle kötelezettséget. Csokonai nem tudott ezen a belső ellentmondáson segíteni, de legalább méltóságossá tette az eredeti vers vásári befejezését.

Most azonban, a Rhédeiné búcsúztatójának alkotó gondjai közepett, könnyen föl-fedezhette a Kétségbeesésben a céljainak megfelelő csírát: arról fog elmélkedni a gyászolók előtt, hogy a világ elviselhetetlenül rossz, tehát szükség van a halhatatlanság hitére. Csokonai még *azt sem állítja, hogy ez a hit bizonyos.* „Mért oly édes nékem a halhatatlanság, Ha ez a reményem merő hasztalanság?" — tűnődik s később visszatérve erre, így felel: az egész emberiség hisz ebben, még az ötig olvasni nem tudó déli nép is. „Ha ezek mind hisznek, én kételkedjek-é? Sőt ha hibáznak is, én bölcsebb legyek-é? Én is ember vagyok: és embertársamnak Köz hibáját miért szégyenljem magamnak?... Négy milliárd ember: felséges társaság."

Csokonai fordítva jár el, mint Kotzebue, aki a végén a kabátja ujjából hókuszolja elő a halhatatlanságot. Ő is abból indul ki, mint a német író, hogy a világ elviselhetetlenül rossz, de *csak az embernek*. „Ti boldog tigrisek, ti boldog madarak... Hajlékotok a föld, vagy az erdők boltja..." nem zavar titeket „az elméskedés szomorú hagymáza..." „Néktek szört és tollat ád édesanyátok. — De mi mezitelen jövünk e világra... Hát még a becsület hányszor búsít minket... Rá van az eszmélés vetve a nyakunkra, Hogy régi fájdalmunk felmaradjon ebben... Sőt, hogy a jövendő bajtól is rettegjünk..." Mindez a Kétségbeesésben részletes kifejtést kap; de Csokonai abban is szuverén, hogy a Halotti Versekben ő már előrebocsátja a társadalom vádiratát, ahol a gonoszok (a hatalmasok) „A szegényt a törvény útján megkéselik S a rongyos árvának kenyerét bényelik" stb. Költőnk fő törekvése annak az igazolása, hogy a halhatatlanság hite szükségszerű, s valóban megvan az egész emberiségben.

Igaz, hogy ebbe a felsorolásba maximális elismeréssel beleilleszti „Confucius" materializmusát is, de Kotzebue-fordítását, úgy, amint 1795-ben elkészítette, nem bírja fölhasználni. Valószínű, hogy először ezt is megkísérli, s ennek köszönhető az az átdolgozás, amelyet Karap, illetve Komlóssy debreceni kézirata örökített ránk. Igyekezett a kifejezéseket konkrétebbé tenni: „S az ember azt nyerte öltözet helyébe" így vált egyénibbé: „S tőle mind azt nyertük..." Másfelől elhagyta azt a részt, ahol az 1795-ös személyi sérelmek leginkább túllendítették Kotzebue szövegének keretein.

Schwärmer, Sonderling, Fantast
Heisst der Mann, den sie beneiden;
Grübeln ohne Ruh und Rast,
Bis sie irgend einen Flecken
An der guten Tat entdecken!
O dann ist die Freude gross!
Zupfen hämisch sich und sprechen:
„Eines armen Bruders Schwächen
„Sind nur wieder nackt und bloss."
Statt den Irrenden zu bessern,
Rücken sie ihm stets die Schwachheit vor,
Tragen sie von Ohr zu Ohr,
Und verschönern und vergrössern;
Suchen schalen Witz und Spott
An dem Strauchelnden zu schärfen,
Greifen hastig in den Kot,
Den Gefallnen zu bewerfen.

(Rajongó, különc, bolond A szemükben — bár irígylik! — Fejük fő, mert szörnyű gond Hibát lelni mindenképpen A jó ember jó tettében. Bezzeg, akkor ám süret! Kézdörzsölve bőg a gége: „Szegény társunk gyöngesége Újra csupasz, pőre lett." A megtévedt jobbítása Helyett a hibáin nyargalásznak, Súgnak-búgnak és gyaláznak, Hogy a lat hibácska — mázsa; Tyúkeszük zápgúnyait A botlóra záporítják, Szennybe gázolnak nyakig S a bukót sárral borítják.)

Mire végzett az átdolgozással, rájött, hogy egészben véve használhatatlan a Kétségbeesés: ő a teremtés elleni vádakat mennél szűkebbre kénytelen szorítani, a halhatatlanság vigaszát pedig mennél részletesebben kifejteni. Így is tett: a fordítás lényegét belezsúfolta a tanköltemény II. részébe. (Okoskodások, érzések.) Még akkor sem felelt meg Rhédei ízlésének; mikor 1804 nyarán kalózkiadásban megjelentette, *ezt a részt szinte az utolsó sorig törölte.*

Nem célunk a tanköltemény teljes szuverénitásának bizonyítása; csak azt a kérdést kellett tisztáznunk, a Kotzebue-fordítás két eltérő változata mikor keletkezhetett.

Az eddigiek alapján a pesti és debreceni kéziratot úgy tekinthetjük, mintha az előbbi volna az ősfogalmazvány, az utóbbi pedig a végleges, sajtó alá készített szöveg. Tulajdonkép tehát a debreceni kéziratot kellene újra publikálnunk, jegyzetbe téve az eltéréseket. Hogy mégis fordítva járunk el, annak nem pusztán az a magyarázata, hogy a debreceni kézirat hozzáférhető, a pesti pedig most jelenik meg először. Az 1804-es átírás érettebbé tette a szövegezést, de tompított is rajta: „Kik gyalázatjára egy fő istenségnek Majd az örök kínok lángjai közt égnek" helyett a debreceni kéziratban például ez áll: „Vagy tetszéstekre, ó legfőbb istenségek Majd az örök kínok lángjai közt égek." Úgy döntöttünk hát, hogy kötjük magunkat a pesti kézirathoz; csak ott térünk el tőle, ahol kétségtelen hibáról, esetleg a másoló elírásáról van szó.

Csupán egy kérdést kell még érintenünk. Somosi Mihály homályosan céloz rá, hogy az 1844-es Csokonai-kiadás előtt talán Toldy látta a Kétségbeesést, mégis mellőzte azzal, hogy: „Úgy nem Csokonai." Somosi ezzel vitába száll; de a hitelességet elismertetni még a Debreceni Független Újság közlése után sem sikerült. Ferenczi Zoltán ugyan kivágja, odailleszti íróasztala gyüjteményébe a kiadatlan Csokonai-versek közé. De a kutatók s későbbi kiadók igyekeztek észre sem venni, holott ennél sokkal jelentéktelenebb és jóval kétesebb rigmusok sem ritkák az újabb teljes Csokonai-kiadványok „fölfedezései" közt.

Mi tette kényelmetlenné az osztálytársadalom klerikális „rend"-jében a Kétségbeesés elismerését? Nyílt, félremagyarázhatatlan támadása a keresztyén világkép ellen: a teremtő nem jóságos mennyei atya itt, hanem bősz zsarnok, aki legfukarabbul az embert bocsátotta útnak; s még abból is átok fakadt, amire legbüszkébbek a balgák: hogy eszük van. Épp ebből sarjadt a halálfélelem, a „Revelatio borzasztó világa": a rettegés az élkárhozástól.

Másfélszázados csönd igazolja, miért nem vette föl Csokonai ezt a művét késői verslajstromaira, s miért nem kísérelte meg Fazekas Mihály sem, hogy nyilvánosság elé bocsássa.

II.

PIRAMIS, ÉS THISBE HISTORIÁJÁNAK LE FORDITÁSA OVIDIUS METAMORFOSISSÁBÓL.

Hát már örökké a' mézes ſzerelemnek
Mindenekbe fojtós mérgei teremnek?
Hát az édes méznek éleſztő harmattya,
Alatt; a ſzerelem mérgét koſtoltattya?
Hát a' vigasságnak leg vidámabb pottya,
Komor esetünkel kedvünket el bontya?
Hát mikor Egünkön a' fényes nappalnak
Szikrázó Lovai frissebben nyargalnak?
Akkor is hirtelen a' gyáſzos éjjelnek
Siralmas órái tőlem teldegelnek?
Hát mikor a' Fébus bűſzke paripája,
Lángjától fénylik az Istenek hazája?
Akkor is mennykővel terhes zűrzavarnak?
Rettentő zuggási szivünkbe zavarnak
Oh kegyetlen Venus kevély Urasága!
Már hány ezret a' sir fenekére vága!
Hány ezret a' vidám őrőm közepébe!
Taſzita a' komor halál kebelébe!
Mit hozom elő? hogy a bőlts Ulissesnek
Miatta lábai veſzélybe sietnek!
Mit emlitem? azt hogy P i r a m i ſ n a k páros
T h i ſ b é évei vala hív ſzive határos
Irnám de pennámnak sok ſegitſég kéne
Jővel erőſitſél Muſám Melpoméne!
Két kinyilt Roſ áit mond a Teremſzetnek,
Ullyuló szemeid ezekre nézhetnek
Kiket Semiramis Várossa, hol volt ott,
Az edgyes ſzeretet egymáſba be oltott.
P i r a m i ſ ba lévő diſzes furtſaſágnak,
Asia Ifjai nyomába se hágnak.
Szép deli termete Ifjú Formájának,
Tűndőklik rosája piross ortzájának.
Mikor ennek teſtét ki formálta, ott a'
Teremſzet edgyik bőlts remekét alkotta.
Igy mások, mivel az előttők kedveſnek,
Szivével mindenkor vig kedvet keresnek.
Thiſbé szivét a' mint indulati várták,
A' Fátumok ennek szivébe bé zárták.
Thisbén is a tiszta természet az oka,
Hogy lát zik olly kéznek ki tetſző nyomdoka

Melyben ſak szivének, mint igéző nyilnak,
Indulati ſzállás adásra ki-nyilnak.
Moſojgo ajjaki mindenestől fogva,
A szerelem lántzánn tartják már meg fogva,
Nyaka, 's mellye merő Elefánt tetemnek,
Tetſzének a' rajta álmélkodó szemnek.
Győnyőrűségével kinálgató térſég
A' rajta ki tetſző Szűz tiſzta fejérség
Mint mig a' Felhővel le hulló havára,
Még ki nem tűndőklött a' Febus sugára,
Vagy midőn fejünkre ujjonnan le hulnak
Sértegető lábbal hozzá nem járulnak
Ugy tiſzta formába midőn teremtette
Őtet a' terméſzet ſzépen öltőztette
Patyolat ortzáján a' fénylő tſinosság
Kőzőtt, jádzodozik gyengéded pirosság
Ezekenn s másokon hiv ſzívébe annak,
Szemérmes tűzei gyakran fel lobbannak.
Közel szállások mert kettőjök házának
Egy köz-falával el rekeſztve valának
Gyenge korokban a' gyermeki időnek,
Tréfáival a' hiv szerelemnek nőnnek,
Serdült Iſjak már a' szép esmerettſégnek,
Lángoló tűzétől Iſjú módon égnek.
Az a' leg-édesebb álmok, hogy Hymennek
Áldozni örvendve már, pároson mennek.
De jaj a' szomszédſág viſſza vonásának,
Átkozott mérgével elszakaſztatának.
Mig a' kivánt nézés meg tilto Strásálya,
Éllyel nappal bé zárt ajtoját straſállya,
De szerelmek tűze a' mennyit lappangott
Bennek gerjeſztett fel annál forrób langot
Tehát a' már árva párok a' kőfalnak
Gyenge hasadásán egy réſzt tapaſztalnak
A' mellyet meg annyi idők el fojtába
Senki sem vett éſzre abba a' szobába
De tám a' terméſzet titkos kamarája
El rejtett javait ezektől sajnállya
Ollyatén titkoson vajjon teremthetett?
A mit fel nem lelne az okos szeretet;
Nem — sőt soha az illy szerelmetes párok
Szivét el nem rejtik semmi féle zárok
Sőt te szerelmes szív! még ahol a' szélnek,
Gyenge fuvási is által járni félnek
Szemes tanátſid még ott is a' beſzédnek
Nyájasságra ſzabad ſuttogást engednek.
De sirjál P i r a m é ! panaſzolkodj T h i ſ b é.
Hogy zabados uton nem mehettek ki 's bé
Mond: minket ez háznak itt az irigy fala
Vénus bús kohába bánattal aſzala
Kedvesem az édes tſokok, és a' vérnek
Tiſzta indulati oh hozzád nem férnek.
Mellyek a' sohajtás és a' hideg falnak
Adott tſok, alatt e' setétbe langalnak.
Oh te átkozott fal! átkozott épület!
Testűnk te miattad moſt nem edgyesűlhet!
Oh irigy kővei a' fundamentomnak!
Miért nem engedtek hiv kivánságomnak
Oh! no! mi volt hogy két kedves kedveſének?
Csokjára látásra edgyűvé mennének?

Igy az irigy fallal lett pana zos hadnak
Utánn a' bánat közt halgatva maradnak
Igy az el hűlt falra mikor el-halgatnak
Sohajtással forro ſokokat raggatnak
Mig iſmét őrőmre más rosás hajnalnak
Aranyos sugári más napot ki ſalnak.
Az harmatok mellyek egűnk hajnalának,
Siralmas szeméből jó reggel ſorgának
A' meleg nap iſmét szárnyán a felhőnek,
Felső orſzágába rendel mind fel jőnek.
Piramis Thiſbével a' meg ſzokott hellyenn
Hogy most is őrőmmel hiv ſzivek be tellyen
Öſzve űlnek, s egymás fűlébe a' zugnak
Haſadékjánn űrmős panaſzokat ſugnak
De midőn végre az édes szeretetnek
Illy rabi életben már nem engedhetnek
Okossággal módot keresnek a' mellyenn
Már fel tett tzéljának ki ki meg felellyen,
Rendelik tehát, hogy mikor az Ég allya,
Endimionnyától Diánnát el ſallya
És mikor ujjai a' mákos álomnak
Ajtajiknál minden ſtrásákat el nyom(na)k
Szabadságot; mellyel itt nem élhetnének
Egész bátorsággal máſutt keresnének.
Kerűllyék, hogy távol légyen ama záros
Vas kapukkal épűlt Babilloni Város
Ha pedig a' Strásák közzül vehetnének
Szabadulást — széllyel ne tévejegnének
Hanem ſak a' Ninus temető hellyének
Szélihez mind ketten edgyüvé mennének
Kőzel egy terepély fejér szederjfának
Sűrű árnyékába mind ketten futnának.
A' mellynek ſendesenn hives árnyékába
Egy uhogó patak fojdogál árkába
Ezen okossággal végzett fel tételnek
Mondásánn mind ketten őrőmmel bé telnek
De az igért eſtve ohajtott orája
Kedvek ellen Phébust küldeni ſajnállya
De végre a' Phoebus aranyos Ethonnya
Győngyös szekerét a' tengerbe le vonnya
Már alig láſzik, 's a' Babilon várára
Tündöklik edgynéhány halavány ſugára
Melly után a' nappalt kergető Estvének
Homájos seregi el kővetkezének
Végre el jőttével a' setét éjjelnek
Mindenek szomorú bus lárvát viſelnek
Ide 's tova sokat a' mákos álomnak
Altato ujjai már méllyen elnyomnak
Tehát Thi be látván strásait nyugodni
Ki nyitván ajtait kezde bátorodni
És gyenge ortzáját fátyollal bé fedve
Ott hagyja azokat már el szenderedve
Fut a' sir halomhoz, és a' mondott Fá(na)k
Arnyékába gyenge tagjai nyugvának
Őtet a szerelem a' nádas bokornak
Hellyén is ké ztetné maradni bátor(na)k
A' midőn imé egy véres Oroſzlánynak
Tajtékos fuvási vad hangokat hány(na)k.
A' melly fel prédálván az ökőr aklokat
Szomjuzott, orditva keres' patakokat,

A' mellyet rettenve hogy nem vala vélle
Senki, Thiſbe a' hold világnál szemléle.
Fut rezgő lábakon egy vadas barlang(na)k,
Setét barlangjába rettegve lappangnak
Mig tántorgó lábát futni siettette
Vékony fátyolattyát Thiſbe elejtette
Ezt, — mikor a' szomjus Oroſzlány torkának
A' vizek bőſéggel jó italt adának
Viſzſza tér, meg láttya és a' véres fognak
Tajtéki kőzt mérges hangok ſikorognak
Azonn véres ſzájjal midőn el moſkollya
Körmeivel izről izre darabollya
Azon kőzbe menvén Piramis magába
Hánnya veti eſzét illy kedves uttyába
Mit? mond a' többek kőzt lám a mit én kések.
Im ki potolják azt a' serény lépések,
Talám már az Egek bút reám nem hoznak
Vélem: hogy bánatim őrőmre változnak.
Hát hogy elébb elébb lábai haladnak
A' porba nézi a' nyomait a' Vadnak
Mellyre rá tekintvén sűrű halavánnya
Változott ortzáját az Egekre hánnya
Hát mikor a' Thiſbe véres patyolattya,
Kétſéges szemeit ara ſſalogattya
Fel kiált mondván: moſt ezen ſetét éjjel
Két szerető szivet lát gyáſzos veſzéjjel!
Oh Egek! javára pedig az életnek
Méltóbbak már ennél kitſodák lehet(ne)k
De jaj mit beszéllek? mikor én vétettem
Thiſbémet szerelmem veſzélyre ki-tettem!
Én vagyok meg őlőd Thiſbém! vagy gyilkosság!
Artatlan véreid kezeimet mossák
Vakmerő szavaim az halálnak adták,
Mellyek illy veſzélyre ſzeretni nógadták.
Hogy elébb ki jőnnék. Oh lábaim ennek
Végbe vitelére semmit ſem ſerkennek.
Te a' Vad Ligetek, 's berkek Oroſzlánnya
Ha kőſzikla szived éltemet nem szánnya
Ti Vadak! mindennek aki kohelója
Valék: légyetek moſt teſtem koporsója
Ezen teſtet, mellyet táplála a' vétek,
Mardosó kinokkal itt meg emészſzétek.
De mit kések? lám a' bátrak a halálnak
Rettentő szivével mindég bátran állnak,
A' Thiſbe fátyolát illy bátor szavára
Fel kapja, 's akaſztja azt a' jobb karjára
A' mondott fához a' buborék életnek
Véget vetni kéſzen lábai sietnek.
Thiſbém! szerelmem! te érted nem ſajnálom
Már nékem is éltem tſak egy képzelt álom
Igy minekutána ſzivből kesergette
Számtalan tſokokkal a' ruhát ilette
Most hogy válhatatlan ſzerelmem kitessék
Ezen ruhát buzgó véreim meg fessék.
És hogy a' győtrelem már ne kinozhaſsa
Szivemet; im' ez vér ez ruhát áztassa.
Ekkor hát hirtelen minden kéſedelem
Nélkűl, végbe megy az halálos sérelem
Mert oldalán lévő villogo szabjának
Markolattyán gyilkos kezei kapának

Egyszerre mélly sebbel által vereték a
Gyilkos fegyver által ártatlan ágyéka.
És mikor a' zőldes páfitokra annak
Gyenge tetemei hamar le dobbannak
Pirosló vérei a' mellyeket töltnek
Tagjai széllyel a' levegőn süvöltnek.
És mikor ennek a' fetſkendező vérnek
Tſepjei a' fának ágaihoz érnek
A melly gyűmőltsőt a' vér tſeppek meg mosnak
Tetſzenek Tirusi bársony szin pirosnak.
Azomba Thiſbé, hogy ő is meg ne tſallya
Kedveſét; a menést magának javallya
És miket beſzélt már fel-tette magába
Melly szerentſétlenül járt vala uttyába
Hát már azon hejjen abban a' tſerébenn
A' változott ſzinü fa tünik szemébenn
Kéttſéges szavakkal mond: vajjon e' Fának
Árnyékánn az elébb tagjaim nyugvának?
A' Patakot látom de — jaj Egek Attya!
Rémült szemeimet ott mi háborgattya.
De midőn rettenve ártatlan baráttya
Teſtét hív vérébe fetrengeni láttya,
Hogy a' nagy fájdalmak rolla nem engednek
Haldokló szemei immár nehezednek.
Sárga halavánnyá vált, és ajjakára
Már alig szolgált egy kis éltető pára.
Tagjai ennek a' merő szeretetnek
Mint a' Nyári levél irtoznak reſzketnek
Belől már bús szivek zavart gondolattya
Tanátſit mint habot tengeren forgattya.
Lábai meſzſze mošt e' siralmas fának
Árnyékától meſzſze moſt ſzaladhatának
De iſmét azok a' tartós szeretetnek
Lántzával mindenütt edgyüvé kőttetnek
Gyenge mellyén mindjárt méltatlanul verve
Nevekedett szőrnyen bús szive keserve
Közelitvén hozzá le ereſztett hajjal
Sirattya kedvesét kettőztetett jajjal
Keserves jajjait, sok jajok között e'
Már szintén a' meg hült sebekbe töltötte.
Csókjait a' fagyos ortzákra raggattya
Mellyek közt illy gyászos szavait jajgattya:
„Piramus! Piramus kedves virág szálom!
„Hát már élted nállam tſak egy muló álom?
„Oh szerentſétlenség bizonytalan kára!
„Mi vethette élted illy forgó kotzkára?
„Piramus! szerelmem ébredj fel Thiſbének
„Zokogó ſzozati téged ſerkentének.
„Hald kedves szavait Édesed szájának
„Hangjára oh bár még szemeid nyilnának.
Haldokló szemei a Thiſbe nevének
Hallására egyszer fel emelkedének.
De ablakait a' halál erőſzakja,
Örőkős álomra tſendesen le rakja.
Thiſbének pedig hogy könny hullása szüne
Véres patyolattya bús szemébe tűne
Fel kiálta mondván: sirva a' szeretet
Téged ezen gyáſzos ágyadba fektetett
Ezt (oh kedves párom) a' tulajdon karja
Én értem e' gyáſzos hant alá takarja

Én magamonn semmi ſzerelmet nem ſzánok
Charonhoz ő véle indúlni kivánok
Sőtt érzékenyſégim a' kinos pokolnak
Győtrelmiből érte mindent meg koſtol(na)k
Nékem is gyenge léſz ara gyenge karom
Hogy véle éltem el végezni akarom.
Gyáſzba borúlt szülénk! minket ez az éjjel
Őrőmünk közt láta illy szörnyű veſzéllyel.
Atyai szivetek hajoljon egy szonkra
Méltoztasson minket edgyes koporsonkra.
Ne irigyellyétek, hogy éltünk a' párka
El-vágván bé fogja teſtünk setét árka.
Vénus tſalárdsági akit igy meg-lopnak,
Te gyáſzos Fa? maradj annak itt Oſzlopnak.
Igy a' gyilkos fegyver által halál pontya,
A' keserűséget vérével ki-ontya.
Akkor az ő kedves Piramus baráttya
Meg hűlt teſtén magát gyengén el botſáttya,
És gyengéded tſokját nyujtván hiv párjá(na)k
Gyenge lehelleti széjjel el oſzlának
Igy szerelmes teſte ám bátor el-hűle
De hamvok a' ſetét ſirba eggyeſűle.

scripsi 2a 9bris 807.

III.

A KÉTTSÉGBE ESÉS

Írta Koczebue forditotta
Csokonai V. Mihály.

Hogy ki és mi vagyok? mit kell itten tennem?
E tigrisek 's majmok közt miért kell lennem?
Mitſoda czélja van bennem az Istennek
Hogy engem teremtett, mi az oka ennek?
Hát a' szív nyögése tettzik é fülének
Ez é? az ő nevét magasztaló Ének
Hát örül é rajta hogy nyomorult lettem,
Hogy nyögök és sirok — óh! miért ſzülettem!

* * *

Dühösködj vad ſzélvész, dühösködj mejjembe
Lobbanj fel emésztő láng búsúlt szivembe
Mit? hát a' féregnek a' tapodó lába
Alatt, nem szabad é reszketni kinjába.
Hogy az embert vagy az Angyalok nevessék,
Vagy a' vad állatok prédájául eſsék
Egy boſzús Istenség, búsúltt haragjába
Mezitelen veté ezt a' vad pusztába,
Itt fetreng azok közt, kiket a' ſors vélle
Az élet kinnjára méltóknak itélle
Jajgatás éltének első jelensége
Jajj annak folyáſa, jaj közt jön el vége.
Óh te közép állat! kevély halandóság
Te, óh! tökélletlen nyomorult valóság
Halgaſs a' Teremtő menydörgő szavára
Hald, mit bizott az Ég leg főbb Angyalára
„Nézz ugymond a' földnek széles térségére
„Nyűsgő Teremtésim roppant seregére
„Menni el, és lebegj le nyájason hozzájok
„Terjeszd ki óltalmad szárnyait reájok
„Adjál őltözetet, mindennémű vadnak
— „Melynek az Ég, a' Föld, a Tenger helyt adnak

„Adj serényt az erős Oroszlán nyakára
„Fűzz kérget az izmos fának derekára
„Fűzz puha tol ágyat a' Hattyu hátára
„Adj pitykét és pántzélt a' hal derekára
„Öltöztesd a' békát kerek paiſſába
Szödd bé a' hernyót is csendes puppájába
„Csak az én képemre teremtetett állat
Légyen mezitelen, nyomorult 's utálat

* * *

A' végrehajtasnak Angyala e szókat
Halvánn meg gyülöle minden halandókat,
'S az ember azt nyerte öltözet hellyébe
Hogy éljen a' kinos szégyen érzésébe
De bár tovább nézd meg minden jeleſségét
Nézd meg gondos szemmel minden elsőſégét
Mely által magát a' Teremtés Királlya
Hiu okoſsággal l(eg)főbbnek csudálja —
Az észt — óh! e kóldus kevélység szózatja
Ditsekedő hangját miképp harsogtatja
Jaj néktek bolondok, a' kik e bálványtok
Családrd óltárára égő tömjényt hánytok
Mikor e titeket, éltetek folytába
Hurczolt a' tévelygés vak Labyrintjába
Még a' halál álma köztt is tanit élni
'S a' nem lételben sem hágy nyugtot reménylni.
Az állatok halált 's jövendőt nem várnak
Gond és remény nélkül kedvek telve járnak
Édesdedenn esznek gyilkosok kezéből
Nem gyanitnak veszélyt társaik véréből
Csak ti (óh bóldogság) ti néztek előre
A' laſsu halállal terhes jövendőre
Csak ti óh nyomorúlt emberek tudjátok
Hogy? és gyakran mikor? jő el vég órátok
'S Hogy mig még az élet napjai el telnek
A' gyászos koporsón tul lévő lételnek
Rettentő jajjait még itt esmérjétek
'S a' Pokol kinjait még itt rettegjétek
A' Revelatio borzasztó világa
Szivetekenn egy uj mérges sebet vága
Ez az örök létel képzeltt országába
Mikor vezetgeti Lelkedet utjába
Olly borzasztó titkot ád tudtára annak
Melyből rá milliom kéttségek rohannak
Köztök vagyok é én a választottaknak
Kik a' Mennyen az Ur tornáczába laknak?
Kik gyalázatjára egy fő Iſtenségnek
Majd az örök kinok lángjai közt égnek?
Játéka vagyok igy a' fő Valóságnak
'S Örökké nyomorúlt tagja e Világnak

* * *

Nézd az ősz hagyomány által fel fedezett
Tudomány mely kinos kéttségekre vezet —
Ember! te e világ okoskodó bőltse
Itt van bőltseſséged gyönyörű gyümőltse.
Kőltött dolog, álom kis gyönyörüséged
Gyáva az értelmed, családrd bőltseſséged.
Egy más világ, mellyet még nem esmér ſenki
Egy gyászos sír, melybe vitetik mindenki
Ez tehát az a' nagy külömbség' határa
Mely az állatoktól téged külön zára.

* * *

Még alig ſzületett a' bárány már örül
Ugrándozva játtzik édes Annya körül
Alig lép a' csirke ki a' nap fénnyére
Rá talát egyszerre kis eledelére
Csak a' Teremtésnek disze nem tud menni
Ennek kel tanulni mind járni mind enni
De ha ma a' szükség arra inditotta
Hogy egyék, a' példa járni tanitotta.
Már hólnap az Égnek csillagait méri
'S Kerengő utjába a Napot kiséri
Egy örök lételről ébrenn álmodozik
Okoskodik — lármáz — nyög — és imádkozik
Az idő 's az örök létel határába-
Vont kőfalakonn tul lép vakmerő lába.
Csak e remek állat dühösködő mejje
Ezer vad indulat lángoló műhejje
Itt készül a' halvány lrígyſég kék mérge
Itt nő az álnokság, 's boſſzuállás férge
A' Fösvénység, és a' kevélység hagymázza
A' nyomorult Lelket kéméletlen rázza
Hát a' bujálkodás, dühösség dagálja
'S A' halál félelme hányszor megzilálja

* * *

Csak fogok és körmök van az állatoknak
Ezzel álnak ellent megbántatásoknak —
Szók — Nézés — Kard — Puska — Méreg a' fegyverek
Mellyekkel gyilkolják egymást az emberek.
A' barmokat csak a' vig Tavasz sugára
Ébreszti fel nemek szaporitására.
'S Az erőtlen ember tellyes életébe
Egy oly fulánkot hord lángoló erébe
Mely magát létele gyökerénn húzlalja
'S az élet leg betsesbb nemeit fel falja
A' mely néki gyakrann már gyermek korába
Laſsan ölő mérget ád be méz formába
Csalárd virágot hint a' sir ösvényére
Ezenn csalja őtet a' halál révére
Ha egy ősz az örök gyilkolást meg uszta
'S Fonnyadt éltét nyóltzvan esztendeig húzta
Kérdjétek meg tőlle valyon valójába
Élt é? e huzamos idők lefolytába?
Számláljátok ugyan mi marad belőlle
Ha éltéről ſzoros számot vesztek tőlle
'S majd ha vi'sgáljátok még azt is, mit ére
A' mi kevés maradt valódi éltére
A' gyermekség első tiz esztendejébe
Meg csalta élete egy nyóltzad részébe
Hoſſzú életének utólsó nyóltzadja
Az elsőt ſemmiben fellyül nem haladja
Unalmas a' létel — komor, tehetetlen
A' test, elme, lélek, haszonvehetetlen.
De imhol jő erre, az óhajtott halál
'S már rajta csak hatvan esztendőket talál
Mit? — óh! felénnyit sem — mert fele éltének
Dézmául ment a' lágy álom Istenének
Felénn a' fájdalmak 's ezer nyavalyának
Magzati egyforma jussal osztozának
Ugy van ha éllednek reggelét át sirtad
Ha a dél szikrádzó hevét alig birtad
Óh ekkor rád lankadt élted ujjitása
Helyt — gondot hoz, élted bé alkonyodása
Mikor az életnek e sors játékának
Elsőbb fel vonási már mind lefolyának

Lelj ekkor valakit ki panaszt ne szólna
'S a' ki vólt sorsával meg elégedtt vólna.
A' kivánságokat ujjabbak váltják fel
Ezeket ismét uj fájdalmak bontják el
'S még is a' halálnak végső kivánása
Az ember szivének titkos hazugsága
Csak azt pedig mennyi nyomoruság nyomja
Mely kegyetlen rajta a' kinok ostromja
Mikor a' gyűlölség 's üldöztetés jajja —
Közt csak egy baráti szív sem vigasztalja
Mikor kenyerét csak könnyekkel áztatja
Mikor komor éjjét csak villám hasgatja
Mikor az irigység és a' bal itéllet —
Miatt pokollá lett rá nézve az élet
Nézd mint törekednek a' jót óltsárolni
A Virtust fekete szinekkel mázolni
A' más betsűlletét miképpen csonkitják
És a' gyalázatba miképpen toſitják
Bolond, külömböző Fantaszta a' neve
Vad gyülölségeknek ki tárgyává leve
Gonosz szorgalommal mind addig áskálnak
Mig ennek virtusinn motskot nem találnak
Ekkor nagy az örőm szivek rejtekébe
Ezt sugják gunyolva egymás vad fülébe
„Ismét meztelenek társunk gyengeségi
„Éljenek a' jámbor virtus ellenségi
Jobbitás hellyett az el tévejedetnek
Leg kissebb hibát is a' szemére vetnek
Ezt a' világ előtt mentenn hirbe hozzák
Nagyitják, szépitik, ki raffinirozzák
Az el tántorodott gúnyolása végett
Elő veſznek minden sovány ellenséget
Az el estet gonosz lábakkal gázolják
Sárt vesznek, és azzal jobban bé mázolják
Ha a' kéttségbesés a' lágy szivet vérzi
'S egy szegény fájdalmit élesebben érzi
Hazugság igy szólnak e bánat érzése
Csak egy Poëtai költő ész képzése
Mi is szint oly nagyra születtünk mint mások
Még ſintsenek bennünk ilyen lázzadások
Mikor a' ſzegényſég csendes kunyhójába
El fogodik az én ſzivem busultába:
Mikor egy harmadik ember társam jajja
Szememből a' könnyek özönit ki csalja:
Mikor a' mim vagyon, fel derűlt lélekkel
Osztanám meg az ok nélkül ſzegényekkel
Istenem! te tudod, érzem é szivembe?
Azt a'mit a' könnyek mondanak szemembe
De a' szivek, mellyek kéreg közt hevernek
Látják ezt 's nem hisznek az érző embernek.
Sovány jegyzéseket tésznek a' szivére
'S bal magyarázatot cselekedetére,
Román- 's enyelgésnek nevezik el őket
Érzékenykedőknek hivják az érzőket.
Mikor a' mászkáló hamisság a' polgárt
Nyomja- 's a' szegénynek az igazság is árt
Mikor a' gazdagnak a' Plutó zászlója
Minden dólgaiban hiv bóldogittója:
Mikor a' ſzületés 's a rang méltósága
'S az alatson arany mindenhatósága

A' vakmerő vétket meg menti magától —
A boſſzulló villám méltó haragjától.
Mikor a' meg gyilkolt virtus vég nyögése
'S' Az Imádó arany bájoló pengése,
Eggyűt hangzanak el a virtus sirjából
' S Könnyet csavarhatnak a' nem érző fából;
Mikor egy dobzodó vendégség pompája
Által — eltöretik a' Biró páltzája
A' fontot lenyomja a' hamisság czélja
'S viaſſzá válik az Ástrea atzelja.
Mikor egy Királynak hiu kegyelmeért
Egy bájos szerető meg ejthetéséért
El adják (óh szegény) a' szűz Igazságot
El fedik a' vétket és a' hamisságot
Óh! óh! Ti nagy Lelkek ugyan próbáljátok
A' virtus veszéllyét fennyenn sirassatok
A Világ — ezt fogják nevetve fzelni
Nem Ideal nem kell ellene ki kelni
Óh! csak égj hát fzivem szótalan fájdalma
Melytől emésztetik Lelkem nyugodalma
Átkozott légyen e Világ 's ennek fajja
Átkozott az ember a' Viperák fajja!
Ki bár tegnap ölelt testvéri karokkal
Ma meg öl tégedet a' több gyilkosokkal
A' kik között ha tudsz hazudni, gyalázni
Tettetni — árulni — a' virtust alázni
Ha tudsz hizelkedni, 's a' rágalmozásnak
Szavát által tudod ſzépenn adni másnak.
Ha tudsz a' tűz közzé olajat lotsolni
A' jámbor esetén tudsz vigan tombolni
Ha tudod a' tiszta virtust jo módjával
Szaggattatni a' vad Irigység szavával
Ha a' fiut Attya vérébe fereszted
Testvérjével a' más testvért öszve veszted
A kegyeſſég színét fel tudod rád venni
Igy az emberek köztt emberré tudsz lenni

* * *

Óh! mert ki adhatja viſsza lételemnek
Leg első óráját teremtetésemnek!
Mikor még emberi éltem csirájába
Nem tudva lappangék valamely plántába
Mikor örőm 's kinok nélkűl minden reggel
Ki nyiltam mint virág a' nyájas meleggel
Mikor a' fiatal Tavasz pompájának
Zöldellő részeim ujjabb diszt adának
Mig nem egy kérődző állat utóljára
Plánta eletemnek végére nem jára
Igy mint plántáló nedv, vérré 's tejjé váltam
'S Az' engem meg evő embert igy tápláltam
Elſőbb állapotom el vétetvén tőllem
Arra nemző erő származott belőllem
Mely a gyönyörűség dühös hagymázzába
Nemze 's bévetett e nyomorult hazába

* * *

Végzés! mért nem lehet te veled perelnem
Óh! miért nem lehet ellened ki kelnem
Meg eggyeztem é én planumod titkába

Teremtetésembe, 's az élet kinjába?
Mikor a' Légyen szót ki mondtad felőllem
Teremtő! óh! ugyan megkérdted é tőllem?
Vajon e maroknyi gyönyörüség mellett
A' mejjet Teremtő Lelked rám lehellett
Kész vagyok é élni e jajj Világába
Szűnetlenül égni e kinok kohába
Jó lefz é ki jönnöm a' semmi méhéből
A' magam-nem tudás boldog éjjeléből
Hogy itt lofsan lofsan gyötrődjem s egészen
Az ujjabb ujjabb kin végre meg emésfzen

* * *

Óh! hát kegyelemért kell é ott kóldúlnom
A' hol a' tartozott jushoz szabad nyúlnom —
— Nem! — nem! — még fzenvedek 's panaszim elzárom
És tőlled tartozott jutalmomat várom
Adós vagy én nékem halhatatlansaggal
Nezd kivánom tőlled nyugodtt bátorsággal. —

JEGYZETEK.

a) **Pyramus és Thisbe.**

5 pottya — pontja: időpont; már a „Mindég közel a halál" c. zsengében is ilyen értelemben: jelentés-feszítés.
27 városa hol volt, ott —
29 diszes furcsaság: kivételes szépség; debrecenizmus.
35—39 A másolat egyik leghomályosabb helye; ilyesmit akarhat mondani: Mint ahogy másoknak örömet okoz kedvesük szíve, Pyramus szívébe, kívánsága szerint, Thisbe szivét zárta be a végzet.
41 Melyben csak (Pyramus) szívének nyílik meg (Thisbe) indulata.
51 ujonnan: azon frissen —
52 Durva lábbal össze nem járják a friss havat.
72 langot — lángot h. Cs-nál másutt is (94 s.: langalnak; Dorottya kinjai stb.).
90 kohába — kohójába h. Cs.-nál később is (a Kétségbeesésben szintén!).
100 Helyesebb: menének. Ez is homályos rész: Éj, hát mi volt abból valaha, hogy két szerelmes találkozott egymással.
101 had: hadakozás, pörlés, vita.
102 Legföllebb: után' a bánat közt; de inkább: utána —
107 Az harmatok — A nevelő teljes alakja itt-ott később is.
109 Szórendi hiba. Helyesen: A meleg nap szárnyán ismét —
121 mákos álom: Cs.-nál szinte szétválaszthatatlanul egybeforrt a két fogalom.
139 Aethon, Phoebus egyik lova.
160 Talán: Szomjuzón —
164 T. i. a vadállatok, amelyeket megrettentett az oroszlánordítás.
166 Fátyolat — Csak elírás lenne? Már a 183-asban: patyolat.
181—182 Merész kép; kár volna, némi javítással, szabványosabbá tenni, így: Melyre rátekintvén sürün, halavánnyá Változott orcáját az egekre hányá.
191 Kihagyásos szerkezet az izgalom érzékeltetésére: vagy gyilkosságnak estél áldozatul? Az sem tekinthető kizártnak, hogy tollbamondással készült a szöveg, s a másoló ezt értette félre: „vad gyilkosság!" Az önvádnak inkább ez felelne meg; Ovidiusnál sincs a másik föltevésre alap.
195 Helyesen központozva: Hogy előbb kijönnék, óh, lábaim ennek — (a korábbi kijövetelnek).
204 bátran állnak (szembe) — Ez is jelentés-feszítés.
248 nyárfa-levél (?)
252 Bizonyára: szaladhatnának.
260 Merész szemléletességű kép; a latinban nyoma sincs.
277 Helyesen központozva: Felkiálta, mondván sirva: „A szeretet —
281 Bizonyára: sérelmet, sebet —
285 Elírás; helyesen: erős lész arra gyenge — ·

b) **A Kétségbeesés.**

Tördelés után került elő a debreceni Déri-múzeumból (Tört. adattár 162. sz.) Karap Sándor *Különbféle magyar versek* (1812) c. másolata. A lényeges helyeken ezt is figyelembevettük. A nagyobb szakaszok elhatárolása mindkét kéziratban azonos, csupán a 132. s. után van eltérés; itt a DKI új részt jelez, ami helyes is. Hibák mindkét kéziratban akadnak, a helyesírás mindenikben csak nagyjából tudja a Csokonai-kori állapotot visszatükrözni. Pusztán helyesírási eltéréseket nem is tüntettünk fel öncélúan. A másolók különösen ott álltak tanácstalanul, ahol a sor „s"-sel kezdődik. Csokonai ezt kis betűvel írta, „'s", mert a szó csonka második felének fogta föl, s az utána következő szót írta nagy betűvel. (Például: 66. s. 's A' Pokol, a PKI-ban: 'S A' Pokol.)

3 Mi *főczélja lehet*
5 tetszik *ő* —
7 Hát őrűl *ő* rajta —
8 Hogy nyögök, *hogy* sírok? — Ó, miért születtem! (Nincs utána új rész!)
11 Cs. bizonyára így írta: a' Tapodó' lába
15 Egy *búsos* Istenség *bőszült* haragjába — (Karapnál: *bosszús)*
16 Mezítelen veté *bé e' nagy* —
17—18 véle — ítéle (PKI télte — ez félreértésből származhatott; Cs. korában sokszor rántották el hegyesen az „l"-et.)
20 PKI: Jaj *első*
21 Oh Te *közép állat* — (Aláhúzva a másolatban.)
22 *Oh Te* tökéletlen, *s* nyomorúlt —
24 Halld mít bízott az *Ég* legfőbb Angyalára. (Ehhez *, s a lap alján: „t. i. mikor a Világ teremtetett." — Nincs kizárva, hogy Komlóssy jegyzete!)
25 *e* Földnek *széles* —
26 *messze* seregére —
29 Adj *jó* őltözetet —
30 Á'*minek csak ég Föld 's Tenger helyet* adnak —
32 Fűzz kérget *a fának izmos* —
33 *Tűzz puha* toll ágyat a' hattyú —
36 *A hernyót is sződdd be csendes púpájába* —
38 s nyomorúlt útálat.
41 *S tőle mind azt nyertük* —
42 Hogy *éljünk a' szégyen kínos* —
44 — *az ő* elsőségét —
45 a *Teremtés királya* — (aláhúzva).
47 Az észt — *Oh e' koldús kevélység szózatja!* — (aláhúzva).
48 Ditsekedő hang*al* —
51 *Holott ez Titeket* —
54 PKI: reménylni —
59 Tsak Ti* Oh boldogság — A *-hoz ugyanabban a sorban ezt írta Komlóssy, Karap nyomán: (*Ironia); ezt a DFU a „Ti" után beleszedte magába a versbe: „Tsak Ti (Ironia) Oh boldogság —"
62 *Hogy* és gyakran *mikor* — (aláhúzva).
64 túl *képzelt* Lételnek —
65 Rettentő jajjait *jókor* esmer*nétek*
66 — rettegnétek —
67 *Revelatió* — (aláhúzva).
71 *Oly rémítő* —
73—76 Idézőjelbe van téve.
74 „Kik a menyben az Úr Tornáczában Laknak —
75—76 *„Vagy tetszéstekre óh Legfőbb Istenségek*
„Majd az örök kínok Lángjai közt *égek* —
77 *Így játékja vagyók* a' Fő —
83 Költött Dolog, 's álom —
85 *más világ* — (aláhúzva).
86 *gyászos sír* – (aláhúzva).
97 PKI: *a' Napnak* —
99 Egy *örök lételről* ébren is álmodik — (aláhúzva).
101 *Sőt ez, és* az örök Létel határába —

102 Vont *érczfalakon* —
103 PKI: Csak *a' kevély ember* —
104 *A* vad indulat*ok* —
106 az álnokság bosszuálló —
107 Kevélység *hogy mássza* — Elírás; Karapnál: *hagymássza* —
108 PKI: A' nyomorult ember lelkét hányszor rázza —
109 dagájja —
110 hány *izbe* zílálja?
111 Melyekk gyilkolják — Karapnál: Melyekkel
126 'S *nyomorúlt életét nyolcvanig el* huzta —
127 *Ettől* kérdjétek meg —
130 *Ha arról szorosan* —
131 *Meg fogjátok látni, hogy az is* —
133 Új szakaszt kezd.
139 *Ekkor eljő osztán* —
143 *és sok* nyavajáknak —
151 Lelj *egy olyan embert* —
153 A' *vólt kivánságot* —
154 Ezeket *meg újabb* —
155—156 DKI-ból hiányzik; a 164. s után van betoldva; l. o.
157 Csak azt *kérlek* —
158 Mely kegyetlen *azon* —
159 *A' kit* a gyűlölség —
163 Karap: villám *hasítja* —
164 után van betoldva a 155—156. s. 'S még is a' halálnak *önként* —
165—168 Hiányzik.
169 *Kűlőnőző Bolond,* Fantasta —
170 *A'* vad gyűlőlségnek —
171—184 Hiányzik.
185 *Ha kétségbe esés* a' Lágy —
187—190 Hiányzik.
192 Elfogodík szívem szánakozásába —
193 Mikor egy *valamely* —
196 *ok nélkül* — (aláhúzva).
197 Istenem te túdod, érzem *azt* szívembe —
198 *Valamit* a könnyek *jelentnek* szemembe —
199 *értz Testbenn* hevernek —
200 Látják; *de* nem hísznek *még* is az embernek —
201 *Hitván* jegyzéseket tesznek *jó szivemre* —
202 *Rosz* magyarázatot cselekedetemre —
203—204 s. hiányzik.
205 Mikor *az alatsony huntzfútság* — (Mászkáló: csúszómászó)
206 ez igazság is —
207 Mikor *e'* gazdagnak — Karap: a gazdagnak —
214 PKI: 'S Az Imádó —
216 *'S könnyeket csafarnak* —
218 Által *ketté törik* —
219 — *Az igazság* czélja —
220 Viasszá válik az *Atrea* — Karap: A' trea
224 *Vétekkel fedik be a rút* —
225 Óh *hát* tí nagy Lelkek, *kérlek* —
226 veszéjét *szívből* —
229 PKI: Óh! *óh! egy szívemnek* —
230 *Ezután se legyen Lelkemnek nyugalma*
231 PKI: 's ennek *tagja* —
233—234 Hiányzik.
236 Tettetni *'s főképenn*
238 utána az elmaradt 233—34. s. módosítva:
Ha kít ma őleltél Testvéri karokkal
Hólnap azt megőlhedd a' Több gyilkosokkal —
244 Testvérjével a *jó* Testvért —
245 A' *kegyetlenség* színét *ha* rád — Karap: A' kegyesség —
246 *Ezek mellett igy te jó ember fogsz lenni* —

257 *Igy mint tápláló nedv, Téjjé, s vérré* —
258 *Az éngemet evő férget így* —
260 *Embert* nemző erő —
262 PKI: *Nemzet bé 's* vetett —
266 Teremtetésembe, 's élet —
267 *Légyen* — (aláhúzva).
268 *Teremtőm!* óh *kérlek* — PKI: megkérted-é
269 *Hogy én* —
270 *Melyet mindenható* Lelked —
271 *Akarok* e
272 PKI: *S tsüggedetlen élni* —
273 *Jobb* lesz é —
274 A' magam nem túdás *csendes* —
275 PKI: gyötrődj*ön* egefszen —
277 *De* hát — Előtte nincs elválasztó jel.
279 *Óh* nem —

Közli: *Juhász Géza*

GÁLOS REZSŐ:

LEVÉLTÁRI ADATOK RÁDAY GEDEON DIÁKKORÁRÓL

Váczy Jánosnak hatvan évvel ezelőtt megjelent kis Ráday-életrajza még semmitsem szól a költő ifjúságáról.[1] Vas Margit. egy sikerültebb doktori értekezés szerzője, aki már jócskán használta a Ráday-levéltárnak Váczy előtt még ismeretlen anyagát. szintén nem terjeszkedik ki a diákévekre, hanem a ludányi udvarházból viszi Rádayt az odera-frankfurti egyetemre.[2] Pedig Ráday emléke megérdemli, hogy az irodalomtudomány teljesen megközelítse egyéniségét; nemcsak költői működéséért, hanem azért is, mert az irodalmi élet kezdeteit Pesten ő teremtette meg, ő támogatta, buzdította mind azokat a fiatalokat, sokszor gyerekembereket, akik a haladó eszmék hordozói, harcosai, majd a reakció üldözöttjei lettek. Az irodalomtörténetnek ehhez a még teljesítetlen feladatához szolgáltat néhány szerény, de nem érdektelen adalékot az alábbi közlemény, amely neveltetéséről közöl eddig nem ismert részleteket.

A Rádayaknak családi hagyományuk volt — és ebben a középnemesek között nem állnak egymagukban — gyermekeik nevelésének gondos előkészítése. Tudott dolog, hogy Ráday Gáspár, a nógrádi, utóbb pesti alispán Pál fiát, majdan II. Rákóczi Ferenc kancellárját és diplomatáját, a losonci iskolából elküldte Braxatoris (Bánóczy) Jánoshoz. aki a rahói várban nemesúrfiak nevelésén fáradozott. Mikor pedig Braxatoris egy év mulva meghalt, fia taníttatására több kiváló pedagógust hozott Losoncra, köztük Braxatoris tanítványát Missovitz Mihályt.[3] Utána a német szó kedvéért Selmecen és Körmöcbányán taníttatta. Ráday Pál, bizonyára a maga tanulságain is épülve, ugyanígy készült Gedeon neveltetésére. A jóhírű losonci iskolából[4] Gedeont már tizennégyéves korában a pozsonyi gimnáziumba küldte, Bél Mátyás felügyelete alá, aki maga is a losonci iskola tanítványa volt. Bél Mátyás ekkorra már az általa nagyra fejlesztett gimnázium rektorságát a lelkészi állással váltotta föl és *Notitia Hungariae Novae* c., jóval utóbb megjelent könyvén dolgozott;

---

[1] Ráday Gedeon művei. Olcsó Könyvtár. Budapest, 1892.

[2] Vas Margit, *Ráday Gedeon élete és munkássága.* Budapest, 1932.

[3] Ráday Pál önéletrajza. Négyesy László kiadása. Olcsó Könyvtár, 1889. 177. l. V. ö. még a temetésen tartott gyászbeszédekkel: *Párjához igaz és tökéletes szívnek . . . gyógyulhatatlan sebe,* stb. 1733. A hat gyászbeszédnek teljes, egybekötött példánya megvan a Ráday-könyvárban. — Ide vonatkozik még: Gorzó Gellért, *Ráday Pál.* Budapest, 1915.

[4] A losonci iskola a sárospatakinak partikulája volt. Adatai, egyik tűzvész pusztításai miatt, csak 1744-re nyulnak vissza. Jó hírére vall, hogy tanítványai közé sorolhatta Bél Mátyást, majd Hatvani Istvánt, Cornides Dánielt, stb.

erről és a két protestáns felekezet súrlódásairól levelezett Ráday Pállal. Levelei lakonikus rövidségűek, de magvasak. Bél gondoskodott Gedeonnak megfelelő elhelyezéséről és állandó figyelemmel kísérte tanulmányait. Egy 1728. október 16-án kelt levelében így ír az apának:

> Abiturientem Gedeonem nostrum litteris prosecuturus primis quidem Spect. D. Vrae dum pro vino, dum missis f. 100 debitas ago gratias, daturus operam, ut genus tot benevolentiae, qualibuscunque officiis meis queam compensare. Sperabam equidem sine cessatione studia oratoria continuaturum Gedeonem; quod et utile sane fuisset; sed quum ita visu sit Sp. D. Vrae, nihil reluctor. An ad exteros opportune mitti queas, ambigi, tum, quod nondum solidato sit corpusculo, tum, quod maturiora in eo studia suscipienda peregrinatio deposcit. Verum ista in prudentissima Sp. D. Vrae dispositione posita sunto.[5]

E sorokból kitetszőleg, Gedeon 1727—28-ban Pozsonyban a poétikai osztályt végezte és apja már akkor a fiú tanulmányainak külföldi folytatására gondolt. Ezért két irányban kezdett levelezésbe. Az egyik, akihez fordult, Kármán András volt. Ez valószínűleg az ő költségén, vagy legalább támogatásával ekkoriban Utrechtban tanult. Tőle kért fölvilágosítást és véleményt a protestáns ifjak részére nyitvaálló külföldi egyetemekről s arról, hogy melyiket tartja Gedeon számára alkalmasnak. Kármán 1727. november 25-én válaszolt.[6] Fölveti levelében ugyanazt az aggodalmat, amelyet már Bél Mátyás is megpendített: az ifjúnak zsenge korát, amelyben erkölcsileg is sok veszedelemnek lehet kitéve, s azt, hogy esetleg a „peregrinációnak" nem sok hasznát látja. Azért jó volna melléje egy kísérőt adni (morum et studiorum moderator). Ő maga ezt nem vállalhatja, mert a következő évben Németországba megy, hogy mindazt kipótolja, aminek tudásában a legtöbb hiányát érzi. Azután — ami az akadémiákat illeti — így folytatja:

> Quatuor imprimis cogitanti occurrunt Academiae, quae ab id genus juvenibus Reformatis frequentari solent, Lugduni Batavorum, Francofurti ad Oderam, Halae Magdeb. et Marpurgum. Habent singulae suas sibi laudes, decus et ornamentum. Lugdunum commendat splendor Academiae, totius Belgii facile Principis, virorum in omni literatura excellentissimorum lumina, Juvenum Illustrium undique ab ipsa etiam Vienna concursus, frequentissimorum studiorum soliditas et quod primo loco dicendum erat, religionis puritas. Germanicae Academiae utiles esse possunt ad elimandum et perpoliendum stylum Germanicum, addiscendamque linguam Gallicam, quod tamen posterius etiam Hollandia nihilo secius dabit. Habent suos etiam, ut mihi relatum est, Professores in omni genere studiorum celebres. Francofurti quidem in Jurisprudentia nunc primas tenet Heinecius. Marburgum Philosopho et Mathematico superbit Volffio, Halae Magd. satis etiam florent. In Germanicis tamen Academiis id incomodum, quoad peregrinos reperi, quod primum omnia fere studia atque ipsum etiam Jus civile lingua patriae doceantur, quod efficit, ut re ——— *(szakadt)* nisi is ea sit exercitatissimus. Professores, qui haud vulgari stylo uti solent, aegre per aliquod operis spatium intelligere possit; alterum est, quod paulo negligentiores, quam Hollandia, habeant professores, qui laudabili sane instituto, quotannis Disciplinas sibi creditas ad finem perducere solent, Halaenses, jurene an injuria, ego non judicaverim, infames sunt, quod misticis suis speculationibus et nimio pietatis, ut dicitur, affectatae studio, Juvenes imprimis qui in Convictu illo Regio formantur, abstractos valde ad somnium commercio, atque ob id ad civile inter genus ineptos reddant. Verbo locum talem eligendum censeo ubi et studiis Filii Tui optime prospici, et religionis, in qua animus Adolescentis innutrit par est, potissima ratio haberi possit.[7]

---

[5] (Megköszöni a bort és a küldött 100 forintot. Remélte ugyan, hogy Gedeon a retori tanulmányokat folytatni fogja, ami eléggé hasznos is lett volna, de nem száll szembe az apával. Ami azonban a külföldi tanulmányokat illeti, azok alkalmasságában kétkedik, mert a fiú testecskéje még nem erősödött meg és mert a peregrináció érettebb tudományokat követel.)

[6] Ráday-levélt. II. csoport, 250. sz.

[7] (Református ifjak részére leginkább négy egyetem jöhet számításba: a leydeni, az odera-frankfurti, a hallei és a marburgi. Levdent az akadémia nagy pompája ajánlja, minden tudományban kimagasló tudósai, a mindenünnen, még Bécsből is odasereglő ifjúság, a komoly tudományosság és tiszta vallásosság. — A német egyetemek a nyelv tökéletesítése és kisimítása szempontjából hasznosak, s a franciát is el lehet sajátítani. Tanáraik, mint hallja, a tudományok minden ágában híresek. Frankfurtban a jogtudományok büszkesége Heineccius. Marburg a bölcsész és matematikus Wolffal büszkélkedik. Halleban is elegen fénylenek. Alkalmatlan a német egyetemeken, hogy minden tudományt németül tanítanak; hogy vannak hanyagabb professzorok, akik évenkint nem adják elő az egész rájukbízott tudományt. Hallenak, joggal-e vagy jogtalanul, vallási szempontból nem jó a híre.) — U. ott, II. csoport, 1. r. 242. sz.

Ráday Pál ezután valószínűleg megkérte Kármánt, hogy Németországból is tájékoztassa majd őt, látogasson el Halleba és Frankfurtba és személyes tapasztalatairól adjon számot. Hogy Kármán volt-e Halleban, nem tudjuk. Ráday Pál bizonyára nem huzódozott volna a híres evangélikus egyetemtől sem, hiszen Braxatoris, akinél egy esztendeig maga is nevelkedett, evangélikus volt. Ám az odera-parti Frankfurt sem azért vonzotta, mert ez volt Németországnak egyetlen református egyeteme, hanem inkább egy személyes körülmény.

A másik, akinek Ráday ugyanakkor, mikor Kármán Andrásnak levelet írt, egy régi lekötelezett embere volt, az odera-frankfurti egyetem nagyhírű tanára, a londoni, cambridgei, oxfordi teológiát végzett Gyöngyösi Pál. Ez a hányatott életű ember, egykor derecskei, majd kassai lelkész volt. Kassán pár évvel azelőtt valami neki tulajdonított gúnyirat miatt halálra ítélték,[8] de éppen Ráday Pál közbenjárására Bécs az ítéletet számkivetésre könnyítette; tehát Rádaynak köszönhette, hogy a kivégeztetéstől megmenekült.[9]

Gyöngyösi persze nem kis örömmel fogadta egykori megmentőjének levelét s menten felelt is neki.[10] Minket érdeklő részlete így szól:

> Honoratissime Domine Fautor!
>
> — — — Coeterum, si forte vertente anno magnae spei vester dilectissimus Gideon, ut velleris, areae Academiae nostrae Wiadrinae, nos utraque manu expressurus Jud. 6 :38. hospitium nostrum auxerit, tunc supplebo. Interim: si quid istae fidelitatis meae viriculi sapiunt, Tibi, Vir amplissime, sapiunt, Tibi serviunt; ut quem tot tuis meritis em ... sti, cum Tuo Tibi jure possideas et vendices.
>
> Paulus Gyöngyössi
> S. S. Th. Dr. et Prof. Ordinarius
> in antiqua Academia Wiadrina.[11]

Ráday levelét utóbb Kármán látogatása követte. Kármán megismerkedett Gyöngyösi családjával is és pár esztendő mulva megint ellátogatott Frankfurtba, hogy elhozza feleségül a híres professzor leányát, akit e szerint mint serdülő leánykát ismert meg: Gyöngyösi Abigélt. Ráday Pál pedig megnyugodhatott, hogy jó helyre küldi legidősebb, féltett gyermekét, megbízható felügyelet alá, ha Odera-Frankfurtba küldi.

Egyelőre azonban hallgatott Bél Mátyás szavára, annál inkább, mert Kármán is célozgatott levelében e kérdésre, s belátta, hogy a 14—15 éves fiút még korai volna külföldi főiskolára küldeni; visszaküldte Gedeont tanulmányai folytatására Pozsonyba. 1729 tavaszán egy új gondolat merül föl benne: azt akarja, hogy a fiú maradjon egy időre otthon, lássa a gazdaságot, ismerje meg a föladatait, földesúri jogait; ám ezúttal maga Gedeon kívánkozik vissza Pozsonyba.

> Doleo — írja március 20-án Bél Mátyás[12] — seiunctionem diuturniorem a Musis Gedeonis nostri. Interim ne sit qu'd male. Proderit eidem iura familiae suae optimo patre praelucente introspexisse. Iam quod redire gestiat, ipsi quidem gratulor, mihi gaudet maxime, cum videam, novam se mihi occasionem ded'sse, bene de Sp. D. Vra merendi. Hospitium ei pristinum constans erit in posterum. Neque enim reperire potest commodius.

Hogy húsvét után csakugyan visszatért tanulmányaihoz, azt megint Bél Mátyás soraiból tudjuk, aki gondosan jelenti az apának április 17-én:[13]

> Rediit bono omine Gedeon noster, quem pro more meo accepi, daboque operam, ne quisquam in eo curando intermittatur.

Az esztendőt tehát — a retorikai évet — elvégezte, 1729/30-ra azonban, úgy látszik Ráday mégis otthon tartotta, hogy a gazdálkodásba bevezesse. Immár mindkét tervét megvalósíthatta. Az év bizonyára testileg is megerősítette a serdülő fiút s a külföldi útra is

---

[8] V. ö. Szinnyei, Magyar Írók. IV. k. 65. hasáb. — Révész Kálmán, *Gyöngyösi Pál.* — Paikoss Endre, *A kassai helv. hitv. egyház megalakulásának története.* 1889.

[9] Bárczay Lászlónak Kassán, 1724. február 23-án kelt levele sógorához, Ráday Pálhoz. Ráday-levéltár. II. cs. 4. r. 215. sz.

[10] Gyöngyösi levele Ráday Pálhoz, 1727. október 28. U. o. II. cs. 241. sz.

[11] (Az év fordulatával várja Gedeont Odera-Frankfurtba. Mindig hűséggel gondol reá és érdemeire.)

[12] Ráday-lt. II. cs. 251. sz. — Sajnálja, hogy Gedeon hosszabb időre elszakad a tudományoktól. Hasznára lesz, ha betekinthet a család jogaiba; de hogy vissza akar jönni, gratulál neki; régi szállása állandóan meglesz ezután is. Jobbat nem találni.

[13] U. ott, II. cs. 253. sz.

előkészülhetett. Ez utóbbinak híre ment és Sárospatak, amelynek Ráday egyik kurátora volt, kissé meg is sértődött rajta, hogy nem hozzájuk küldi — legalább egy évre — a fiát. A tudós Csécsi János, — az ifjabbik — akinek 1716 óta Fülekivel dúló harcaiban Ráday gyakran volt támasza[14] — noha maga is három esztendőt töltött külföldi egyetemeken — veti föl a kérdést 1730. május 22-én írt levelében:[15]

> — — — Folyton emlegetem és bizony fájlalom, hogy Kegyelmed szép emlékezésű Fiának, Ráday Gedeonnak én csak a hírét hallom, és mind én, mind a Collegium hijjába várjuk ide... Itélném igen helyesnek lenni, ha csak esztendeig is a Theológiában és más felső szentírásokban, ha itt is experiálna és én is Kd. hozzám és a Collegiumhoz való sok meritumit körülötte való forgolódásommal renumerálhatnám.[16]

Már akkor a frankfurti útra folyt a készülődés. Ráday Pálnak az udvarnál is nagy tekintélye volt, az engedélyt és útlevelet megszereznie nem volt nehéz. Most már inkább csak arról volt szó, hogy a 17 éves, félig még gyermekifjú mellé kellene-e kísérőt adni, aki vele marad, neveli és irányítja, ellenőrzi őt, levelekben gondosan beszámol a szülőknek a fiú haladásáról. Az említett doktori értekezés tudja is az így kiválasztott „mentor" nevét, egy bizonyos Mányokiét, akinek azonban „nem maradt fenn jelentése."[17] Lehetne ez Mányoki Sámuelnek, a tótfalusi ref. papnak a fia, Márton. De *valószínűbbnek* látom azt a föltevésemet, hogy Ráday nem keresett fia mellé mentort, hiszen ott voltak Gyöngyösiék és ott volt a frankfurti református pap, akihez fordulhatott, s mint látjuk majd, fordult is. Ellenben útitárs kellett a Bécsen át, most először külföldre készülő fiúnak. Talán nem merész az a gondolatom, hogy ezt az útitársat Ráday a Németországba éppen visszakészülő Mányoki Ádámban találta meg. A híres drezdai udvari festő Ráday Pálnak régi ismerőse lehetett. Aligha Rákóczi táborából, mint Lázár Béla gondolja.[18] Mikor Mányoki még a fejedelem udvari festője volt (1707—1708) s a fejedelmet elsőízben festette, Ráday Lengyel-, illetőleg Svédországban járt diplomáciai küldetésben, s közben csak a trencséni ütközetben vett részt, ahol Mányoki aligha volt jelen.[19] Mikor pedig 1713-ban Mányokit a fejedelem Danzigba hívatta (ekkor készült legismertebb képe[20]), Ráday már nem volt a fejedelem hívei között. Futólag azért 1708-ban találkozhattak; de ismerhették egymást régebbről is. Mányoki a Nógráddal szomszédos Szokolya község református papjának volt a Rádaynál négy évvel idősebb fia. Adatszerűen csak annyi bizonyos, hogy mikor most családjához 1724-ben hazajött, „legelsőbb a Ráday-családot festette."[21] Lázár szerint Pált és a feleségét, meg Eszter leányukat, aki utóbb Teleki László felesége lett. E képek ma is megvannak. Azt hiszem azonban, nemcsak Esztert, hanem mindahárom Ráday-gyereket megörökítette. Gedeon képéről Kazinczy is tud: „(Ráday) úgy beszélte, mondja, hogy a szemének színe éltesb napjaiban nem az volt, ami gyermekkorában, mert Mányokinak a festésén, mely Pécelen függ, más színű, pedig Mányoki felől nem lehet föltenni, hogy abba megtévedt volna."[22] Mányoki éppen akkoriban volt Rádayéknál, mikor Gedeon külföldi tanulásáról kezdtek beszélgetni. Tehát már itt szó eshetett arról, hogy a fiút magával viszi. 1730-ban még Pozsonyban Jeszenák Pál képét festi, ősszel együtt indulhattak útnak.

Gedeon odera-frankfurti éveiből néhány adat eddig is ismeretes volt. Tudtuk, hogy közel három évet töltött ott, ellátogatott Boroszlóba[23] és volt idő, hogy — 1731. júliusától októberéig — hónapokat töltött Berlinben.[24] Ilyenkor az ottani udvari lelkész, Jablonszky Dániel Ernő vendége volt, ennek fia pedig,[25] Pál Ernő, valószínűleg tanulótársa a frankfurti egyetemen. (Hozzá utaltatta Ráday Pál a Gedeon ellátására szükséges összegeket is, ő

---

[14] Horváth Cyrill, *Adalékok Ifj. Csécsi János életéhez.* IK. 1907. 18—21. l.

[15] Ráday-lt. II. cs. 281. sz. A levélen Tseetsi-nek írja magát.

[16] Mikor Ráday Pál utóbb a kisebbik fiát, Pált 1731-ben Győrré akarja küldeni, hasonlóan sérelmesnek tartja magára nézve a losonci iskola, de — közelebbi viszonyuknál fogva — sokkal erélyesebben fordul Rádayhoz: „Ekklézsiánknak — írja neki Miskolczy Sz. János — egész országszerte nagy gyalázatytyára szolgál, valahová elmegyen híre, hogy az úr szerelmes fiát ... idegen iskolába kívánta küldeni — — — nevettség tárgyává tétettettünk a szomszéd atyafiaknál." U. o. II. cs. 4. r. 377. sz.

[17] Vas M. id. m. 7. l.

[18] Lázár Béla, *Mányoki Ádám élete és művészete.* Budapest, 1933. 52. l.

[19] Ráday Pál önéletrajza. Id. h. 180. l.

[20] Lázár id. m. 17. l.

[21] U. ott, 52. l.

[22] Magyar Pantheon. Abafi-kiad. 14. l.

[23] Vas Margit id. dolgozata 7. l. közöl részletet egy Boroszlóban, 1731. május 29-én édesanyjához írt leveléből.

[24] Gorzó Gellért id. munkája, 15. l. hivatkozik Ráday Pálnak fiához 1731. augusztus 8-án Berlinbe címzett levelére és Gedeonnak az apjához ugyanonnan 1731. október 10-én kelt levelére.

[25] V. ő. Jablonski Pál Ernőnek Ráday Gedeonhoz 1734. március 1-én Frankfurtból írt levelével. Ráday-lt. II. cs. 493/d. sz.

továbbította Gyöngyösinek.[26]) Gedeon nemcsak sok könyvet vett, hanem, úgylátszik, bőven költött, mert apja ekkor is és utóbb 1732-ben figyelmezteti, hogy „szépen bány a pénzeddel és haszontalanságokra ne kölcsed."[27] Mégis, hazautazásakor 400 tallérral tartozott Gyöngyösi Pálnak és ezt az összeget Jablonszky útján 1734. februárjában küldi meg neki.[28] — Sok jó órát tölthetett a frankfurti ref. papnál (pastor seniornál) Causse Jánosnál, mert még 1737-ben is megemlékezik róla hegyaljai terméséből:

> Die 25. Januarii Currentis — írja neki Causse — qui dies mihi sacer erit, (!) pretiosissimum vinum, Thokaiensis quavis nectare suavioris vadiculum grato ac laeto accepi animo.[29]

Legtöbb szál azonban Gyöngyösiékhez fűzi. Mikor Gyöngyösi Pál még 1732. nyarán vagy ősz elején hazajön látogatóba, Rádayéknak is szívesen látott vendége. Visszaérkezése után Gyöngyösi Pál levélben köszöni meg előzékenységüket; levele 1732. december 1-én kelt:[30]

> Jámbor feleségem sok törődési, költségi, utazási után 16. Novembris hozzánk érkezett békességben, de febri catharrali afflicta, in hunc usque diem. Az Tek. Urfinak küldött hordó borokat azon pecséti alatt az Tek. Urnak, intacte et intemerate megadta, és amit az impensákra rendelt kötlségben, szoros prosivisióval, megtarthatott, t. i. négy tallérokat is administrálta. Sokáig lett utazása szegény feleségemnek az álnok Formánosoknak hitetlensége miatt, de dicsőség a jó Istennek, hogy ha később is, mindazáltal békével megjött. Itélem, hogy Ráday Gedeon Uram a Tekintetes Urat és a Tekint. Asszonyt maga dolgairul genuine tudósittya, azért nem véltem szükségesnek, hogy én a Tek. Urnak és Aszszonnak azokrul irnék.
>
> A szegény Társam nagy örömmel beszélte, hogy a Tek. Ur és Tek. Asszony őtet melly kedvessen látta és vele beszélgetett. A Jehova Isten álgya meg Kglteket hozzánk való tiszta indulatu tökelletes szeretetiért.

(A továbbiakban a kassai ref. egyház ügyét ajánlja Ráday figyelmébe.)

Gedeon, mint említettem, már Berlinben és Frankfurtban megkezdte a könyvek vásárlását, amelyekkel az apja által gyüjteni kezdett könyvtárt gyarapította és a maga nagy gyüjteményének alapját megvetette. Ez, az apjától belénevelt, Bél Mátyásnál még fokozódott és utóbb, az apja által is pártfogolt Bod Péter ismeretségével tetőpontra jutott szenvedélye hozta mind közelebb az irodalomhoz és juttatta utóbb ahhoz a csöndben vezető, irányító szerephez, amelyet legnagyobb érdemének tartunk.

BENDA KÁLMÁN:

HAJNÓCZY JÓZSEF SZÉLJEGYZETEI EGY NEVELÉSÜGYI TÖRVÉNYTERVEZETRE

1792. ősze

A magyar jakobinus perben 1795. május 20-án felségsértésért és hütlenségért kivégzett Hajnóczy József, a polgári forradalom megvalósítására létesült „Szabadság és Egyenlőség Társasága" egyik igazgatójának[1] iratai közt egy keltezetlen nevelésügyi javaslat másolatát őrzik. (Jelzete: Orsz. Széchényi Könyvtár kézirattára. Fol. Lat. 3675. 1—11. fol.)

---

[26] U. ott, 493/c. sz.

[27] Gorzó Gellért id. m. és h.

[28] Gyöngyösi Pál ekkor értesíti Jablonszky Dánielt, hogy a 400 tallért megkapta s megküldi neki Ráday Gedeonnak annakidején sk. kiállított nyugtáját. Ráday-lt. II. cs. 493/c. sz.

[29] Causse János Rádaynak 1736. október 25-iki levelére írt válaszából. U. o. II. cs. 503. sz. — A f. é. január 25-én, amely nap nekem szent lesz, hálás és vidám lélekkel megkaptam a legértékesebb bort, a hordócska, nektárnál is édesebb tokajit! — Megjegyzem, hogy a Rádayaknak a Hegyalján szőlejük volt.

[30] U. ott, II. cs. 4. r. 453. sz.

---

[1] Hajnóczy József személyére és a jakobinus mozgalomban való szerepére lásd Benda Kálmán, *A magyar jakobinusok iratai* eddig megjelent II. és III. kötetét (Bp., 1952), továbbá Bónis György sajtó alatt lévő életrajzát. Itt köszönöm Bónis György professzornak, hogy az itt közölt Hajnóczy-kéziratra figyelmemet felhívta.

A konzervatív-reformer szellemben íródott javaslat az 1790/91-es országgyűlés 67. tc.-e által kiküldött tanulmányi reform-bizottság előmunkálatai során készült. Szerzője, ahogy a bizottság irataiból megállapíthattuk, Prónay Gábor br. gömöri főispán, a bizottság egyik tagja volt.[2] A terv afféle megbeszélési alapul szolgálhatott. A tanulmányi bizottság, — ahogy a többi, ugyanekkor kiküldött bizottság is — 1791 augusztusában ült össze először. Üléseznek csak pár napig tartott: számbavették a kidolgozandó kérdéseket és megállapították az egyes tagok munkakörét. Ezután a bizottság tagjai hazamentek, hogy otthon kidolgozzák javaslataikat. 1791 telén a bizottságok csak rövid üléseket tartottak, a részletek kidolgozását és a végleges javaslat elkészítését 1792 tavaszára halasztva. Ekkor azonban közbejött Lipót császár halála, majd a budai koronázó országgyűlés, úgyhogy csak 1792 novemberében folytatták a tanácskozást.[3] Ez a javaslat a novemberi megbeszélések előtt íródott, de már a budai országgyűlés után, amelynek egyik törvénycikkére hivatkozik is. (Lásd a Projectum 7. pontját.) Így legvalószínűbben az 1792 augusztus—október hónapok közti időre tehetjük elkészítését.

Hogy hogyan került a javaslat másolata Hajnóczyhoz, nem tudjuk. Prónay Gáborral nem volt kapcsolatban, hogy tőle kapta volna meg, nem valószínű.

Az irat külsején lévő följegyzés szerint a másolat „Reviczky ülnök úr számára" készült. Ez nem lehet más, csak Reviczky József, a debreceni kerületi tábla ülnöke, majd 1794-től kezdve a pesti egyetemen a politikai jog tanára. Reviczky viszont nem volt tagja a tanulmányi bizottságnak, és arról sem tudunk, hogy Hajnóczyval kapcsolatban állt volna.

Hajnóczy piros ceruzával a javaslat margójára írta néhol egészen részletes és kimerítő megjegyzéseit. Ezek a megjegyzések igen fontosak, nemcsak azért, mert elég korai időből és minden eddig ismertnél határozottabban fejezik ki írójuk radikális polgári szemléletét, amelyik élesen elválik a rendi reformizmusnak a feudális intézményeket kisebb javítgatásokkal megmenteni igyekvő törekvéseitől, de fontosak azért is, mert belőle megismerhetjük a magyar jakobinusok egyik vezéregyéniségének, kis általánosítással talán úgy is mondhatjuk, a magyar jakobinusoknak nevelés- és oktatásügyi elgondolásait.

Hogy Hajnóczy megjegyzései eljutottak-e a javaslat kidolgozójához, hogy egyáltalában figyelembe vették-e azokat, nincs rá nyom, de nem is valószínű. A bizottságok munkája különben is a kezdeti lendület után hamarosan elakadt. Megbízatásuk szerint az 1792-es országgyülésen mutatták volna be végleges javaslataikat, — akkorra azonban el sem készültek munkájukkal. Később ugyan, 1792—93 folyamán javaslataikat végleges formába öntötték, de a reformról már senki sem beszélt többé, s a köznevelési bizottság javaslatai is irattárba kerültek.[4]

Az alábbiakban közöljük Prónay Gábor javaslatát, a megfelelő helyeken jegyzetként hozzáillesztve Hajnóczy megjegyzéseit.

PROJECTUM ARTICULI
DE SYSTEMATE GENERALIUM PRINCIPIORUM NATIONALIS EDUCATIONIS

Dum natura et scopus nationalis educationis in eo defigatur, ut cuncti regni incolae cujuscunque classis, nationis et religionis educationem moralem et physicam eandemque litterariam institutionem regni constitutioni et ejusdem situi politico conformem accipiant.(1)

(1) Hajnóczy megjegyzése: Determinandus hic est sensus verborum „situs politico", ut homo intelligere queat, relate ne ad exteras an intrinsecum regni situationem intelligatur. Legislatores in condendis legibus claritate studere debeant, nam leges obscurae, ambiguae, equivocae, non nisi lites, jurgia, processus, iniquitates, injitiam, millefarias, vexationes, discordiam civilem et mille diversa mala generant, insecta advocatorum multiplicant, sportulas taxas judicum in infinitum augent, causantes vero et familias ad extremas incitas usque redigunt.

---

[2] A javaslat eredeti példánya, a köznevelési bizottság iratai közt: Orsz. Széchényi Könyvtár kézirattára. Fol. Lat. 695. I. 5/a—6/b fol.: Projectum illustrissimi domini baronis a Prónay circa principia nationalis educationis. — Bár a Hajnóczy iratai közt lévő másolat szószerint csak egy-két helyen egyezik ezzel a javaslattal, gondolatmenetének és mondanivalójának azonossága kétségtelenné teszi, hogy a bizottsághoz beadott irat egyik első fogalmazványával állunk szemben. — Prónay Gábor br., a bárói cím megszerzője, Gömör megye főispánja, II. József alatt a pozsonyi tankerület főigazgatója. Életéről, politikai hovatartozandóságáról (a fenti adatokból levonható következtetéseken és azon kívül, amit a javaslat konzervatív-reformer szelleme elárul) semmit sem tudunk. (Vázlatos életrajza: Nagy Iván, *Magyarország családai czímerekkel*, IX., 493. l.)

[3] A bizottságok munkásságát részletesen ismerteti Mályusz Elemér, *Sándor Lipót főherceg-nádor iratai*. Bp., 1926, bevezetésében, 122. s köv. l.

[4] Lásd Mályusz, *i. h.*

Ideo status et ordines relato deputationis regnicolaris super systemate generalium principiorum ejusdem nationalis educationis in sequelam articulorum 15 et 67 : 1791[5] elaborato opere, sequentia principia annuente sua majestate sacratissima pro perpetuo et stabili norma,(2) juxta quam universa publico nationalis educatio institutioque litteraria jurae supremae regiae inspectionis via legalium regni dicasteriorum exercenda ad scopum communis beatitatis dirigi debeat.

1o Cuncta instituta litteraria juxta eadem principia conformiter coordinentur ac ita per universum regnum partesque adnexas collocentur, ut scholastica juventus illa cum commoditate accedere gratuitamque educationem atque eam institutionem litterariam, quam quisque statui suo maxime accomodam existimaverit(3) consequi valeat; ut igitur.

Itt meg kell határozni a „politikai helyzet" szó értelmét, hogy meg lehessen érteni, vajjon küldolgokra, vagy az ország belső helyzetére kell-e vonatkoztatni? A törvényhozóknak a törvényhozásban világosságra kell törekedniök, mert a homályos, kétértelmű, félreérthető törvények csak viszályt, veszekedést, pörösködést, egyenetlenséget, igazságtalanságot, visszaéléseket, zaklatásokat, a polgárok közti széthúzást és még ezer más bajt okoznak; szaporítják az ügyvédek sáska-hadát, a végtelenségig megnövelik a bírák díjazását és pénzestarisznyáját, a pörösködőket és családjukat pedig, miután belelovalták őket a pörbe, végső romlásba döntik.

(2) Hajnóczy megjegyzése: „Perpetua et stabilis norma" esse non potest, nam prout rex successorem suum ad omnia ea quae ipse egerat observanda cogere non potest, ita nec corpus legislativum potest posteriorem legislativam potestatem ad aliquid obligare, nam si hoc facit, posterior legislativa potestas, non nisi simia prioris legislaturae foret, adeoque sine auctoritate legislaturae exercet, id quod absurdum est. Corpus legislativum potest itaque dum nationale constitutionem semper alterare, immutare, innovare, meliorare, abrogare. Temeritatis ignorantiae vel malitiae signum dat haec deputatio, dum projecta sua perpetua et stabilia habere cupit et per hae legislaturae posteriori facultatem meliora projecta curendi penitus denegat. Omni scientia et summae perfectiones nonnisi divinitati competunt, homines itaque de die in diem omnia meliorare possunt, et si legislatura posterior quidpiam in melius faciat, stultum, temerarium et malitiosum foret id non acceptare, cum scopus et finis unicus civitatis est sortem omnium civium de die in diem meliorare. Horatius dicit in Arte Poteicarum: „Summum ne medio, medio ne discrepet imum." Si haec in arte poetica observari debent, quanto fortius invigilare debent legislatores suis operibus ut ea, inquantum humana perfectio admittit in omnibus partibus colateant. Num primus hic articulus cum penultimo cohaereat, judico omnium impartialitate lectorum relinquo.

„Örökérvényű és állandó szabály" nem létezhet, mert ahogyan a király nem kényszerítheti utódát, hogy mindazt tiszteletben tartsa, amit ő tett, épúgy a törvényhozó testület sem kényszerítheti semmire az utána jövő törvényhozó hatalmat, mert ha ezt teszi, a későbbi törvényhozó hatalom csak az előbbit majmolná és a törvényhozással együttjáró tekintély nélkül működne, ami képtelenség. A törvényhozó testület tehát, ha országos jogkörű, mindig megváltoztathatja, átalakíthatja, megújíthatja, megjavíthatja vagy hatálytalaníthatja az alkotmányt. Vakmerőségről, tudatlanságról, vagy rosszindulatról tesz tanúságot a jelen bizottság, amikor azt kívánja, hogy tervezetét örökérvényűnek és állandónak tekintsék és ezáltal eleve elvitatja a későbbi törvényhozástól annak a lehetőségét, hogy jobb tervezetet alkothasson. A mindentudás és a teljes tökéletesség egyedül az istenségnek jár ki, az emberek pedig napról-napra javíthatnak mindent, és ha a későbbi törvényhozás valamit jobbá tenne, ostoba, vakmerő és rosszindulatú dolog volna azt el nem fogadni, mikor az állam egyetlen célja és feladata az, hogy minden polgárának sorsát napról-napra jobbá tegye. Horatius mondja Ars Poeticájában: „A magasrendű ne térjen el a közepestől, a közepes pedig az alacsonyrendűtől." Ha ezt a költészetben be kell tartani, mennyivel inkább kell őrködniök a törvényhozóknak, hogy munkájukat, amennyire az emberi tökéletesség megengedi, minden részében összeegyeztessék. Hogy pedig ez az első szakasz összhangban van-e az utolsóelőttivel, ezt minden olvasó részrehajlatlan ítéletére bízom.

(3) Hajnóczy megjegyzése: Non statui, sed talento, ingenio, capacitati, nam haec omnia non status, non nativitatis, sed naturae sunt dona, et ex sutore etiam possit Nevton, Filangieri, Laudon, Vashington[6] fieri, si natura illum talentis dotavit et si eadem

---

[5] Az 1790 : 15. tc. elrendelte, hogy „mivel az állam üdve leginkább az ifjúság nevelésén múlik", a nemzeti nevelés általános elveinek kidolgozására országos bizottságot küldjenek ki, mely azután javaslatait terjessze az országgyűlés elé, hogy az azokat átvizsgálva és helybenhagyva a törvények közé iktassa. — A 67. tc. az országgyűlés által delegált bizottságok (köztük a tanulmányi bizottság) munkáját szabályozza és felsorolja tagjaikat.

[6] Newton Isaac; Filangieri Gaetano (1752—1788) híres olasz jogtudós; Laudon Gedeon br. (1707—1790) táborszernagy, Mária Terézia, majd II. József hadvezére; Washington George. Azaz Hajnóczy megjegyzésének értelme: akár természettudós, akár jogbölcselő, hadvezér vagy államférfi lehet belőle.

2do Publica haec institutio cuivis civium classi subserviat, in publicis institutis litterariis cuncta eorum necessitati accomodata studia tradantur. Hinc praeter scholas triviales, quae basim omnis publicae institutionis constituunt ac ideo in singulis locis, ubi cujuscunque religionis cultus divinus viget, sed et in filialibus magis populosis introducendae sunt.[7]

Scholae etiam vernaculae, oppidanae, urbanae et capitales,[8] item scholae grammaticae[9] et gymnasia,[10] academiae pro altioribus studiis in singulis regni districtibus[11] ac tandem academia omnium scientiarium seu universitas in meditullio regni collocata ac rite coordinata[12] constabiliantur et quae nondum existunt, successive (4) introducantur. Porro pro majori nationis cultura, societas eruditorum,[13] (5) academia liberalium artium,[14]

---

debite excolent. Non aliter ac illi, qui sunt excellentissimorum et quovis titulo dignissimorum filii, qui nonnunquam melius stivam et aratrum tractent ac opera Montesquieu volverent.

Nem helyzetéhez, hanem tehetségéhez, hajlamaihoz és képességeihez, mert mindezek a javak nem a társadalmi állásnak, vagy a születésnek köszönhetők, hanem a természetnek, és a foltozóvargából is válhat Newton, Filankieri, Laudon vagy Washington, ha a természet tehetséggel áldotta meg és ha ezt megfelelően kimüvelte. Épúgy, mint ahogy nem egyszer az előkelő és bármilyen címre méltó emberek fiai jobban tudnák az eke szarvát fogni, mint Montesquieut forgatni.

(4) Hajnóczy megjegyzése: Non successive, sed tempus certum determinandum est, nam alios sensus vocis et legis etiam ad infinitam saecula detorqueri potest et intentio nunquam optatum sortietur effectum.

Nem „successive" (fokozatosan), hanem le kell szögezni a pontos időt, mert a szónak és törvénynek különböző értelmét az idők végtelenségéig el lehet csavarni, és a szándék sohasem éri el a kívánt eredményt.

(5) Hajnóczy megjegyzése: Utique pro hac exigenda vel Berolino, Londino, Parisiis, Gottingae et celeberrimi viri in regnum vocari et bene solvi, aut nostra eruditissima subjecta et felicissima ingenia eorcum mitti debent, ut sanctum hoc propositum optatum adipisci possit effectum.

---

[7] A triviális-iskola elnevezés ebben az időben általában az elemi iskolát jelenti. Ezek fenntartói szinte kizárólagosan az egyházak voltak. (Lásd Finászy Ernő, *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában.* II. Bp., 1902. 275. s köv. l.) — A Projectum különben nem volt egészen tisztában a Ratio Educationis (1777) iskola-típusaival és azok elnevezésével. A köv. bekezdésben felsorolt iskolafajták egy része szintén a triviális iskolák fogalma alá tartozik, — magát a triviális iskola nevet azonban a Ratio nem alkalmazza.

[8] A Ratio Educationis oktatási rendszerében a széles alapot a népiskolák alkották. Falvakban és mezővárosokban 1 vagy 2 tanítós (scholae vernaculae in pagis et oppidis), városokban pedig 3 tanítós (scholae vernaculae urbanae) népiskolák felállítását rendelte el. — „Scholae capitales" alatt nyilván a tankerületek székhelyén emelt nemzeti mintaiskolákat (scholae normales) érti, amelyek az elemi oktatáson kívül a tanítóképzést is végezték.

[9] A grammatikai iskola az elemi fok utáni első lépcső volt.Tanulóit elsősorban a normális iskolák végzett növendékeiből szedte, s tanfolyama 3 év volt. A Ratio Educationis szerint feladata az, hogy iparosokat, kisebb városi alkalmazottakat, bányászokat és néptanítókat képezzen.

[10] A két évfolyamos gimnázium azok számára létesült, akik a grammatikai iskolát elvégezve, tovább akartak tanulni. Legfontosabb tantárgyai a latin stilisztika és ékesszólás voltak. Az iskolát elsősorban a jómódú köznemesség fiai látogatták.

[11] A Ratio Educationis a nemesíjak tanulmányainak betetőzésére a gimnáziumok fölé ú. n. királyi akadémiákat állított, melyek két éves tanfolyamon gyakorlati jogi képzettséget adtak, hogy ezáltal az állam és a király számára jó tisztviselőket neveljenek. 1792-ben négy akadémia működött az országban: Nagyszombatban, Győrött, Kassán és Nagyváradon. A Projectum viszont tankerületenként 1—1, azaz összesen 10 akadémia felállítását kívánta.

[12] Érdekes és jellemző, hogy a Projectum nem mer állást foglalni az egyetem elhelyezésének kérdésében. Ekkor már régóta zajlott a vita: megfelelő környezet-e Pest-Buda az egyetemnek, nem kellene-e inkább Esztergomba áthelyezni. Ez utóbbi álláspontot képviselte a klérus és általában a reakciós körök, velük együtt a Kancellária is, mondván, hogy az egyetem katolikus jellegű, így Esztergom megfelelőbb környezet számára, másrészt pedig a nagyváros légköre amúgy sem alkalmas az ifjúság nevelésére. Velük szemben viszont a haladás hívei és a protestáns megyék az egyetem Pesten hagyása mellett törtek lándzsát. (V. ö. Pauler Tivadar, *A bp-i m. kir. Tudományegyetem története.* Bp., 1880. 303—312. l. és Mályusz Elemér, *A magyarországi polgárság a francia forradalom korában.* A Bécsi Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve. I. 280. s köv. l.)

[13] A Magyar Tudományos Akadémia felállításának szükségességéről éppen ebben az időben sok szó esett. Révai Miklós 1790-ben, az országgyülés idején adta ki nyomtatásban Bessenyei György 1781-ben írt munkáját: *Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék*, s nem sokkal később saját tervét is: *Planum erigendae eruditae societatis, Hungaricae alterum elaboratius* cimen. A tervek megvalósítását azonban elbuktatta a Helytartótanács tanügyi bizottsága. (Az ekorbeli akadémiai törekvésekre v. ö. Döbrentei Gábor adatait, *A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei*, I. (1833.)

[14] Tudtunkkal ez az első terv magyar képzőművészeti főiskola létesítésére. Felállítására csak 1871-ben került sor.

academia militaris pro iis, qui se militiae consecrare volunt,[15] studium item montanisticum,[16] nec non societas excolendae litteraturae et linguae patriae erigantur[17] ac demum institutioni etiam sequioris sexus, ultra ea, quae in communibus vernaculis scholis docentur, (6) earumque probae nationali educationi prospiciatur.[18] Quo vero

3o Institutio haec ubivis in publicis litterariis institutis gratuita sit. Elementares quidem scholae, privatae communitatum providentiae relinquantur (7) et in quantum vires eorum, pro illarum dotatione non sufficient, per dominia quoque terrestralia adjuventur. (8) Caeterum cunctae fundationes pro educatione et institutione utrius sexus juventutis generatim vel etiam pro universitate, academiis et gymnasiis aliisque publicae educationis contuberniis speciatim factae unice in hos fines inalterabiliter impendantur, (9) neque ad alios ullo unquam tempore converti (10) aut a suprema inspectione et directione regia,

---

Ha ezt kívánjuk, akkor vagy Berlinből, Londonból, Párisból vagy Göttingából kell kiváló embereket az országba hívni és jól megfizetni, vagy a mi tudósainkat és kiváló tehetségeinket kell külföldre küldeni, hogy ez a szép terv elérhesse a kívánt eredményt.

(6) Hajnóczy megjegyzése: Desiderantur legi ea omnia, quae pro erudienda et educanda juventute tamquam projecta conscripto deputationis regnicolari tradita sint, secus judicium de arduis his rebus ferri nequit.

Kívánatos volna, hogy elolvassák mindazokat a tervezeteket, amiket az ifjúság képzése és nevelése érdekében valaha írtak és az országos bizottságnak benyujtottak, különben nem szabad véleményt mondani ezekről a nehéz kérdésekről.

(7) Hajnóczy megjegyzése: Comitatibus ista relinqui non possunt, sed collegium quoddam institui debet, quorum membra annuatim per totum regnum scholas has visitabunt et tam academiae universali, quam Consilio Locumtenentiali super eo relationes suas dabunt, ut per haec duo fora defectus si qui forent, per bonas dispositiones meliorari possint.

Ezt nem lehet a megyékre hagyni, hanem külön testületet kell felállítani, amelynek tagjai évenkint végiglátogatják ezeket az iskolákat az egész országnak és mind az egyetemes főiskolának, mind pedig a Helytartótanácsnak jelentéseket adnak róluk, hogy ez a két fórum az esetleges hibákat helyes intézkedésekkel orvosolhassa.

(8) Hajnóczy megjegyzése: Omnes scholae a fundo studiorum vel bonorum ecclesiasticorum[19] dotari debent, nam horum pars unum immediate ad mentem legum pro ostandis scholis deservire debent, domini terrestres nonnisi onera civitatis cum reliquis cunctis portare debent.

Minden iskolát a Tanulmányi Alapból, vagy az egyházi javakból kell fenntartani, mert ennek egyrésze a törvények értelmében közvetlenül az iskolák fenntartására kell, hogy szolgáljon, a földesuraknak pedig az állam terheit az összes többi emberrel együtt kell viselniök.

(9) Hajnóczy megjegyzése: Confirmat id, quod superius dictum est, erga non ad opipara prandia, caenas Sardanapali et scortationes cleri et religiosorum.

Megerősíti azt, amit fentebb mondtunk, tehát nem a papság és a szerzetesek fényűző ebédeire, vacsoráira, mulatozásaira és kicsapongásaira.

(10) Hajnóczy megjegyzése: Salva tamen clausula: salus populi suprema lex esto.

De érvényben marad a záradék: „A nép üdve legyen a legfőbb törvény."

---

[15] A katonai akadémia felállításáról azután az 1808.: 7. tc. intézkedett, de az udvar gáncsoskodásai miatt gyakorlati megvalósítására csak az 1830-as években került sor.

[16] Bányászati szakiskolák felállítása csak 1873-ban történt meg.

[17] A Projectum készítője valószínűleg az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaságot tartotta szeme előtt példaként, melynek megalakítását 1791-ben mondotta ki, Aranka György indítványára, az erdélyi országgyűlés. (Rubinyi Mózes, *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság története. Magyar Nyelv*, VII. 1944, 148. s. köv. l.)

[18] A Ratio Educationis leányok számára csak a legalsó iskolákat nyitotta meg. Az 1806-os, 2. Ratio Educationis már magasabb iskolákat is tervbe vesz számukra, de megvalósításuk elmaradt.

[19] A Tanulmányi Alapot a feloszlatott jezsuita rend vagyonából hozta létre Mária Terézia királynő, 1780-ban. II. József még növelte az Alapot az általa megszüntetett szerzetesrendek vagyonának részbeni hozzácsatolásával.

via politici dicasterii (11) ad mentem fundatorum exercenda (12) avelli volant; provisione tamen art. 26 : 1791 quoad fundationes scholarum evangelicarum utriusque confessionis, earumque administrationem ultro quoque in salve relicta. (13)

4o Quemadmodum objectum omnis publicae educationis constituunt curae illae, quae in formando juvenis animo, intellectu et corpore versantur, animus vero duplici ratione fingitur, doctrina videlicet religionis, (14) et philosophia morum; ita praecipuum institutionis publicae objectum sit doctrina religionis, quae cujusvis religionis consortibus juris ex fontibus (15) et separatim, ea tamen ratione tradenda erit, ut omnis haec religionis doctrina procul absit ab odio in prima adolescentia erga diversas religiones inscillando, (16) verum potius mutua charitas (17) et amititiae studium animis concivium jam in prima

---

(11) Hajnóczy megjegyzése: „Via politici dicasterii" — sunt voces superfluae, nam inspectio regia utique per histriones agere non solet.

„Az állami főhivatal útján" fölösleges kifejezés, mert a királyi felülvizsgálatot úgy sem komédiások szokták elvégezni.

(12) Hajnóczy megjegyzése: „Ad mentem fundatorum" debet deleri mortui vivos obligare ad aliquid nisi viventes ipsi sanae rationi, spontanea renunciare velint, non possunt, et cum fundatorum mens laqueis superstitionum irretita saepius cum emolumento boni publici in collisione fuit necessarium est non ad fundatorum mentem, sed ad rationem emolumenti corporis et felicitatis publicae exercere.

„Az alapítók szándéka szerint": ezt ki kell hagyni; a halottak az élőket nem kötelezhetik valamire, hacsak az élők önként le nem mondanak józan eszükről; és ha az alapítók szándéka az előítéletek hálójába bonyolódva, gyakran összeütközésbe került a köz javával és érdekével, akkor nem az alapítók szándéka hanem a test javai és a közjó érdeke szerint járjanak el.

(13) Hajnóczy megjegyzése: Clausula, quoad evangelicos, est in congrua tacitum quoddam odium religionarium et juribus humanitatis atque fini civitatis adversa est, nam omnes hae fundationes in unum conferri et omnes expensae exindo omnibus sunt suppeditandae, nam omnes sumus aequales vices et omnes sub eodem humanitatis vexillo militare tenemur.

A szakasz, amennyiben a protestánsokat illeti, titkos vallási gyűlölködést árul el és az emberi jogokra és az állam célkitűzéseire ártalmas, mert mindezeket az alapítványokat össze kell vonni és minden költséget azután mindenkire ki kell róni, mert mindnyájan egyenlő polgárok vagyunk és mindnyájan az emberiség ugyanazon zászlaja alá tartozunk.

(14) Hajnóczy megjegyzése: Doctrina religionis se a superstitione et his junctis principiis et dogmaticis erroribus avelletur tam simplex est, ut ea non alio institutore, quam eo, qui philosophiam morum docet egent.

A vallás tanainak a babonától és a vele összefüggő elvektől és a dogmai tévedésektől való elválasztása annyira egyszerű dolog, hogy ehhez nincs más tanítóra szükség, csak az erkölcsfilozófia oktatójára.

(15) Hajnóczy megjegyzése: Ergo omnes isti impuri fontes, unde hucus guttor mala, scelera, bella, homicidis, superstitiones emanarunt, sunt igne concremandi, ne vel memoria horum nostrum cultiorem posteritatem ullatenus vexari possit.

Tehát mindazokat a tisztátalan forrásokat, ahonnan a romlottság, a bűnök, háborúk, gyilkosságok és babonák fakadtak, tűzre kell vetni, hogy még az emlékük se zaklathassa ezután a műveltebb utókort.

(16) Hajnóczi megjegyzése: Ergo deputationes ipsemet agnoscent, quod prius odia instillaverint, consequenter eos, qui haec instillarunt ab educanda et erudienda juventuti tamquam labem contagiosam removebunt, nam si causa non amoveatur, effectus nunquam cessebit.

Tehát a bizottságok maguk ismerik majd fel, hogy azelőtt gyűlöletet szítottak, s azokat, akik ezt szították, mint fertőző ragályt távolítják majd el az ifjúság neveléséből és oktatásából, mert ha az okot nem szüntetik meg, a hatása sohasem fog megszűnni.

(17) Hajnóczi megjegyzése: „Mutua charitas" etc. Haec omnia philosophia morum docere debet, nam in manibus ecclesiasticorum mutua charitas et amicitia maximo

aetate profundissime instilletur, philosophia vero morum, cum haec apud omnes non obstante religionum discrimine eaedem esse debeat, cunctis aequa ratione tradatur. — Universim autem in educatione publica in modus ineatur, ut natio haec libera (18) et peculiari constitutione gaudens, ipsam etiam educationem generosam et non servilem accipiat; (19) honorisque stimulis potius, quam metu poenarum regatur, animisque juven-

---

periclitantur; exempla ei quotidiana experientia nos haec docent, et ab hominibus, qui nec patriae cives nec patres esse volunt, hae qualitates desiderari non possunt, consequenter nec erudire, nec educare, nec civilibus negotiis se immiscere eisdem licitum esto.

„A kölcsönös szeretet" stb.: mindezt az erkölcsfilozófiának kell tanítania, mert a papok kezében a kölcsönös szeretet és barátság igen nagy veszélyben van; erre tanítanak a mindennapi tapasztalat példái; az olyan emberektől, akik sem a haza polgárai, sem apák nem akarnak lenni, nem is lehet megkívánni ezeket a tulajdonságokat, következésképpen nem szabad, hogy tanítsanak, neveljenek, vagy a polgári ügyekbe beleavatkozzanak.

(18) Hajnóczy megjegyzése: *Natio haec, quae jura naturae humanitatis ignorat,* nihil minus, quam libera est, nisi per libertatem dicasteriorum illimitatam legibus abutendi seque supra leges extollendi facultatem, magnatum episcoporumque efrena, minores conditionis nobiles, civis et rusticos omnimode vexandi licentiam intelligere velis, nam in Hungaria non leges sed dicasteria, omni personali merito destitui tituli et pecuniae regnant, consequenter nemo, qui haec non possidet se liberum impune dicere potest. Natio haec est saltem colonia Austriacorum, natio quae in titulis et imaginibus stupet, vanis pompis et ceremoniis more barbarorum delectat idola adorat, quae sibimet ipsi finxit, praelatis, magnatibus non vero legibus reverentiam monstrat, invida inconstans meticulosa est, non est libera, nec meret, ut aliqua de eo fiat.

Ez a nemzet, amely az emberi természetjogot nem ismeri, minden inkább, mint szabad, ha csak a szabadságon nem azt értjük, hogy a hivataloknak korlátlan hatalmuk van arra, hogy túltegyék magukat és visszaéljenek a törvényekkel, a mágnásoknak és püspököknek pedig féktelen szabadságukban áll, hogy a kisebb nemeseket, polgárokat és parasztokat mindenféleképpen zaklassák; mert Magyarországon nem a törvények uralkodnak, hanem a hivatalok, a minden személyes érdemtől független címek és a pénz; tehát senki, akinek ez nincs birtokában, nem nevezheti magát büntetlenül szabadnak. Ez a nemzet az osztrákok gyarmata, mert az a nemzet, amely címeket és jelképeket csodál, a hiú pompában és szertartásokban barbár módon gyönyörködik, bálványokat imád, amiket maga alkotott magának, a főpapok és mágnások iránt viseltetik tisztelettel a törvények helyett, irígy, állhatatlan és kicsinyes, — ez a nemzet nem szabad, és nem is érdemli meg, hogy azzá legyen.

(19) Hajnóczy megjegyzése: Consequenter coram magnate, episcopo et aliquo inepto referente non serpat, eis manus non deosculetur, in patvaria principali cothurnos non detrahat, vel ephebum non agat, apud protonotarios *palotásium* non faciat,[20] orbiculos ad mensam, tamquam servus non communes distribuat, ligulis crucibus et stellis in pectore, sicut scholam frequentantia infantes non delectetur, quin vilipendere sciat, titulos inanes vilipendat, et nonnisi talentis, virtutibus et meritis sit excellens, nobilitatemque prout Verboeczius dicit in virtute ponat. Denique in tenero adhuc aetate sunt cuilibet sequentes versus Iuvenalis inculcandi:

Fortem posce animum, mortis terrore vacantem
qui spatium vitae extremum inter munera ponit
naturae, qui ferre queat quoscunque dolores,
nesciat irasci, cupiat nihil, potiores
Herculis aerumnas ducat saevosque labores
et Venere et plumis et coenis Sardanapali.[21]

Ebből következik, hogy a mágnás, püspök, vagy valami ügyetlen kis hivatalnok előtt ne csússzon-másszon, ne csókoljon nekik kezet, felettese irodájában ne vesse le cipőjét és ne viselkedjen félénk gyermek módjára; az ítélőmesterekkel ne játssza a palotást, ne hordja az asztalánál inas módjára a használati tányérokat, ne büszkélkedjék szalagokkal, csillagokkal és keresztekkel a mellén, mint az iskolás gyermekek, sőt tanulja meg ezeket semmibevenni, vegye semmibe az üres címeket és csak a tehetségben, erényekben és érdemekben legyen kiváló, a nemességet pedig, ahogy Verbőczy mondja, az erényben lássa. Végül pedig

---

[20] A főúri kastélyokban, a palotákban szolgálatot teljesítő belső férficselédet hívták „palotásnak". A közbeszéd palotásoknak nevezte azokat a jurátusokat is, akik a Királyi Táblán, az ítélőmesterek mellett a hivatali (palotai) szolgálatot végezték.

[21] Juvenalis X. szatirájának 367. s köv. sorai, nem egészen szószerinti idézetben.

tutis prout aetate creverit, procurandae publicae felicitatis studium altius infigatur, ut vero agrestes etiam regni incolae et ii, qui unice industria vivunt, praeter communem morum doctrinam speciatim in iis quoque informentur, quae illos ad amorem principis (2) et regni constitutionis, (21) cui securitatem (22) suarum personarum et rerum debent,

---

már a zsenge korban be kell vésni mindenkinek az elméjébe Juvenalis következő sorait: Erős lelket akarj, mely nem érez halálfélelmet, mely az élet végső határát a természet egyik ajándékának tekinti, el tud viselni bármilyen fájdalmat is, nem ismeri a haragot, nem vágyik semmire és többre tartja Herkules nehéz életét és sok küzdelmét Venusnál, puha párnáknál és Sardanapalus lakomáinál.

(20) Hajnóczy megjegyzése: Si ad amorem erga principem doceant, certe egregie faciunt, nam hucadusque nonnisi odio-instillarunt, quorum luculenta et historia regni et acta diaetalia repraesentationesque comitatuum dant testimonia.

Ha a fejedelem iránti szeretetre tanítanak, bizony nagyon jól teszik, mert mostanig csak gyűlöletet szítottak, amire nyilvánvaló tanúbizonyságokat nyujt az ország története, a diétai iratok és a megyei fölterjesztések.

(21) Hajnóczy megjegyzése: Constitutionem regnum nostrum hucusque nullam habet et si quis dicat aliquam habere, vim vocis *constitutio* intelligere non videtur.

Országunknak mind a mai napig semmiféle alkotmánya nincs, ha pedig valaki azt mondja, hogy van, úgy látszik, nem érti az alkotmány szó igazi értelmét.

(22) Hajnóczy megjegyzése: Securitas hic nulla est, nisi ea, quam rex ipse dat, nam magnates mille modos habent non solum civis ignobilis et rustici, sed etiam Hungarici nobilis proprietatem rerum auferendi et sibi appropriendi, ideo tot hodie in regno nostro ad pauperiem redacta nobilium lugent familiae atque bona sua in magnatisati oppressoris manibus versari vident. Securitas personarum pro ignobilibus nulla est, quia haec nonnisi ad nobiles privilegialiter extenditur, et sub legum praesidio nemo se tutum dicere potest, nam legibus patriis magnates et politia dicasteria suam privatam voluntatem substituunt atque ita jura sancta civitatis mille modis divexant et usurpant. Illi se supra nobiles extollunt, hos ad suum dirigunt finem eisque dignitates varias quasi supremi rerum arbitri promittunt, ut nulla proposito eorum fiat ex parte nobilium oppositio. Ignobiles e numero populi excludunt, ne ad gerenda officia etiamsi Solonis sapientia praeditus foret, admittunt. Pauperior nobilis, si ad aliquem eluctari cupit gradum, coram magnati vel praelato serpere debet, ab his pro gratia flagitare cogitur aut quoquo modo nepotismum magnatis ingredi illi oportet. Constitutio regni nostri itaque nullam securitatem et nulla commoda ostendunt, nam regnum in quo nullus existit fundus nationis, est pauperrimum, consequentur in Hungaria nulla fere navigatio, nullum fere commercium, nullae gens fabricae et manufacturae deprehenduntur, omnia ista humanae felicitatis vehicula, quasi aeterna nocte consepulta jacent. Rusticus nunquam scit exacte, quantum quolibet anno contributionis pendere debeat, ideo languent agricultura, industria, nam quo industriosior rusticus est, eo plus pendere debet, quamvis non plus terrae habet ac alter, qui piger est et stertendo totam transigit vitam. Regnum nostrum a vero scientiarum flore alienum est, nulius scientiarum amatoribus stimulus subministratur, nullus inventoribus honor attribuitur et exjesuitae omnem impendunt operam, ne libri scientifici in linguas Hungaricam, Slavonicam, Illiricam et Germanicam vertantur, metuunt enim, ne plebs lumen necessarium obtineat atque ita novam justitiae virtutique conformem sub protectione et auspiciis regiis sibi condat politicam constitutionem.

Nincs itt semmiféle biztonság, hacsak az nem, amit maga a király ad, mert a főuraknak ezer módjuk van, hogy ne csak a nem nemes polgár és paraszt, hanem a magyar nemes birtokát is elvegyék és kisajátítsák, ezért sinylődik manapság országunkban annyi szegénységbe jutott nemes család, és látja, hogyan kerül vagyona a főúri sorba jutott elnyomó kezébe. A nem-nemesek számára nincs személyi biztonság, mert ezt kiváltságként csak a nemesekre terjesztik ki, és senki sem mondhatja magát biztosnak a törvények oltalma alatt, mert a mágnások és állami hivatalok a törvényeket saját személyes akaratukkal helyettesítik; így az állam szent jogait ezerféleképpen megcsorbítják és visszaélnek vele. Ezek a nemesek fölé helyezik magukat, saját céljaik szolgálatába állítják őket és mint az ország legfelsőbb urai, mindenféle méltóságokat ígérnek nekik, hogy a nemesek részéről semmi ellenállásba ne ütközzenek terveik. A nem-nemeseket nem tekintik a néphez tartozónak, és még ha Solon bölcsességével lennének is megáldva, a hivatalviseléshez nem veszik be őket. A szegényebb nemes, ha valamilyen rangra akarja felküzdeni magát, térden kell, hogy csússzon a főúr vagy a főpap előtt, kegyeikért kénytelen könyörögni, vagy bármilyen módon is a főúr pártfogását kell elnyernie. A mi országunk alkotmánya tehát semmiféle biztonságot és semmi előnyt nem nyujt, mert az az ország, ahol nincs semmi nemzeti vagyon, nagyon szegény; ebből következik, hogy Magyarországon majdnem semmi hajózás, vagy kereskedelem nincs; semmiféle gyár vagy üzem nem

impellant; — in libellis pro lectione scholarum vernacularum destinatis, ea etiam modo captui illorum accomodo pertractabuntur, quae multiplicia in illos etiam redundantia constitutionis regni commoda uberius ostendant.

5o Cum porro ingenium liberalibus artibus excolitur, cunctae disciplinae in publicis institutis litterariis, iuxta punctum 2um doceantur, quae cujuslibet futurae vitae usibus maxime conveniant atque in aliis exteris universitatibus et academiis tradi solent; eaque in variis regni districtibus et comitatibus proportione, ut pro singulis statibus et conditionibus, in politico regni situ necessariis (23) apta subjecta sufficienti numero praeparentur, atque necessariis notionibus exculti, conformem constitutioni regni educationem (24) accipiant; consequenter privata studia (ad quam classem omnia illa etiam referentur, quae ad normam communis systematis quoad Evangelicos nihilominus utriusque confessionis in sensu art. 26 : 1791 coordinandi, exacta non sunt, aut a paucis abmodum ac ad aemulationem promovendam minus sufficienti numero discipulis frequentantur) (25) non secus admittentur, quam si illi, qui in iisdem edocti fuerint, in publicis institutis consvetis examinibus semet subjecerint, ut de uniformi illorum quoque educatione et institutione publicum adsit testimonium.

Quemadmodum enim parte ex una providendum est, ut patria juventus universim scholas publicas, summa qua fieri potest, commoditate frequentare possit, neque ullus cujuscunque conditionis publico hoc educationis et institutionis beneficio excludatur, ita

---

foglalkoztatja az embereket: az emberi boldogságnak mindezek az előmozditói mintegy örök éjszakába temetkezve, parlagon hevernek. A paraszt sohasem tudja pontosan, hogy évenkint mennyi adót kell fizetnie, tehát pang a földmüvelés, az ipar, mert minél szorgalmasabb a paraszt, annál többet kell fizetnie, bár nincs több földje, mint a másiknak, aki lusta és egész életét végighorkolja. Országunktól távolesik a tudomány igazi virágzása; a tudományok kedvelői semmi ösztönzést nem kapnak; a feltalálóknak semmi megbecsülést nem juttatnak és az ex-jezsuiták minden erejüket latbavetik, hogy a tudományos könyveket ne fordítsák le magyar, szlovák, horvát vagy német nyelvre; félnek ugyanis attól, hogy a nép eléri a kellő felvilágosultságot és új, az igazságnak és jónak megfelelő politikai alkotmányt szerez magának a király pártfogásával és jóváhagyásával.

(23) Hajnóczy megjegyzése: Verba haec „pro singulis statibus et conditionibus in politico regni situ necessariis" clariori egent explicatione, nam sunt verba obscura incohaerentia, sensus eorum definiendus, determinandus est.

Ezek a szavak: „az ország politikai helyzetében szükséges egyes rendek és társadalmi helyzetek szerint" világosabb magyarázatra szorulnak, mert homályos értelmü és következetlen szavak, ezért jelentésüket meg kell határozni és magyarázni.

(24) Hajnóczy megjegyzése: Cum constitutio proprie dicta in regno non existat, educatio itaque huic adaptari nequit, et cum ex nostra improprie dicta constitutione, prout superius demonstratum est, nulla securitas, nullam commodum redundet, educatio quae huic conformis esset, vitiora foret, id quod legislatores sedulo evitare praecavere debent.

Minthogy az országnak a szó szoros értelmében vett alkotmánya nincs, a nevelést tehát nem lehet ehhez alkalmazni, és minthogy a mi, helytelenül alkotmánynak nevezett rendszerünkben, ahogy fentebb kimutattam, híjával vagyunk minden biztonságnak és minden előnynek, az olyan nevelés, amely ehhez alkalmazkodnék, csak még rosszabb lenne, ezt pedig a törvényhozóknak mindenáron el kell kerülniök és óvakodniok kell tőle.

(25) Hajnóczy megjegyzése: Generalia itaque seminaria post mortem magni Josephi 2. regis et imperatoris sublata, denuo restituenda sunt,[22] ut ibidem clerus Hungariae aequalibus imbuatur principiis et anarchicae institutiones in seminariis dioecesanorum cessent. Ham quot diocesis, tot diversae sententiae, institutionis majoris vel minoris superstitionis et fanatismi gradus.

Tehát az általános szemináriumokat, amelyeket a nagy II. József király és császár halála után megszüntettek, újra fel kell állítani, hogy ott a magyar papság egységes elveket tanuljon, és megszünjenek az anarchikus intézmények a püspöki szemináriumokban. Mert ahány egyházkerület van, annyiféle elv, berendezkedés, annyiféle foka a kisebb-nagyobb babonának és fanatizmusnk található.

---

[22] II. József 1786-ban megszüntette az egyházmegyei szemináriumokat és Pesten központi papnöveldét létesitett. 1790-ben rendeletét hatályon kivül helyezték és a papképzést ismét a püspökök kezébe adták.

parte ex altera curandum est, ne per nimium regnicolarum scholas altiores frequentandi nisum tales etiam a rure colendo, opificiis item et manufacturis, nec non re questionaria avocentur, (26) qui in his maximam reipublicam utilitatem adferre potuissent; in scholis contra altioribus, exiguo cum profectu et nulla procurandi hac via publici commodi spe versantur. Ad illud tamen

6o In deligendis objectis studiorum librisque scholasticis studiorum, in omnibus cujuscunque religionis scholis peculiariter reflectetur, ut cum publica litteraria instituta, omnibus absque discrimine religionis patere debeant, illa (excepta doctrina religionis et illis disciplinis, quae cum hac intime conjunctae sunt, quae cuique religioni uti supra dictum, propria esse debent) per cujuscunque religionis consortes juvenes, citra offendiculum audiri et ita nationalem educationem et institutionem, ubivis accipere possint. (27)

7o In scholis grammaticis, ubivis in regno Hungariae, lingua Latina adminiculo linguae Hungaricae doceatur, eademque lingua patria in cunctis aliis etiam institutis litterariis, in sequelam art. 7 : 1792 rite excolatur.[23] (28)

8o Statistica regni Hungariae[24] (29) et jus publicum ex genuinis fontibus et cohaeren

---

(26) Hajnóczy megjegyzése: Metus hic est inutilis. Privilegia, exemptiones et immunitates nostrae abunde providerunt, ne hoc eveniat et omnes status eo suos intendunt conatus, ut ignobiles in profundissima educentur ignorantia et sagacissima suffocentur ingenia.

Ez a félelem fölösleges. Előjogaink, kiváltságaink és mentességeink bőségesen gondoskodtak arról, hogy ez elő ne forduljon és minden rend arra törekszik, hogy a nem-nemesek mélységes tudatlanságban nevelkedjenek és a tehetséges szellemeket elfojtsák.

(27) Hajnóczy megjegyzése: Articulus iste spargit virus discordiae civilis, nec cum art. 4o combinari potest; si veram Christi salvatoris doctrinam sequi velimus, nonnisi ex unico fonte nobis omnibus mutua charitas amicitia unio concordia tranquillitas bibenda erit. Sed tunc omnia Jesuitarum sunt cassanda principia, omnes e regno populsanda ineptae sordidae superstitiones, cleri luxus destruendus, eis omnia bona immobilia auferenda, ex omnibus negotiis civilibus erunt excludendus, annatae et decimae tollendae, canoni stricta observantiae introducenda, denique totus clerus ad statum primitivum ecclesiae, secundum tenorem evangelici reducendus erit.

Ez a szakasz a polgárok közti egyenetlenség mérgét hinti el és nem lehet összeegyeztetni a 4. szakasszal; ha a megváltó Krisztus igazi tanát akarjuk követni, csak egyetlen forrásból ihatjuk mindnyájan a kölcsönös szeretetet, barátságot, egyetértést, összetartást és nyugalmat. De akkor száműzni kell a jezsuiták minden elvét, ki kell űzni az országból minden hitvány és sötét babonát, meg kell szüntetni a papság fényűzését, el kell venni tőlük minden ingatlan vagyont, ki kell őket zárni minden világi ügyből, el kell törölni az egyházi adót és tizedet, életbe kell léptetni a kánonjog szigorú betartását, egyszóval az egész papságot vissza kell vezetni az egyház eredeti állapotához az Evangélium szelleme szerint.

(28) Hajnóczy megjegyzése: Articulus hic nihil determinat, cum art. 7 : 1792 etiam nihil determinet, nam et ibi non est pro lingua Hungarica certum tempus determinatum, sed tantum dicitur: „intra certum temporis periodum", id quod ad infinita saecula intelligi et detorqueri potest. Determinandum est spatium temporis.

Ez a szakasz semmit nem határoz meg, minthogy már az 1792 : 7. törvénycikk sem határoz meg semmit, mert ott sem szab meg pontos időt a magyar nyelv számára, csak annyit mond: „egy bizonyos időn belül"; amit az idők végezetére is lehet érteni és elcsavarni. Meg kell határozni az idő terjedelmét.

(29) Hajnóczy megjegyzése: Statistica regni nostri et jus publicum desideranda forent, sed ut haec maturescere possint, illimitata praeli libertas, cujus coarctatio juribus humanitatis, libertati et fini civitatis adversa est, introduci debet.

Kívánatos volna országunk statisztikája és a közjog is, de hogy ezek megérlelődhessenek, ahhoz be kell vezetni a korlátlan sajtószabadságot, mert ennek megszorítása az emberiség jogaiba, a szabadságba és az állam célkitűzésébe ütközik.

---

[23] Az 1792 : 7. tc. a magyar nyelvet rendes tantárggyá nyilvánította az iskolákban.

[24] Statisztikán ebben az időben az államleírást értették, azaz azt a tudományt, mely ismertette az egyes országok földrajzát, történelmét, termékeit, iparát, kereskedelmét és lakosait, valamint alkotmányát és közigazgatását is.

ter constitutioni regni (30) ejusque legibus fundamentalibus tradatur, (31) et quemadmodum nemo ad opificia et minora etiam communitatium et civitatum officia post certam temporis periodum admittendus est, qui eorum saltem, quae in vernaculis scholis pro cujusvis conditione traduntur notitiam non habent, ita publica seu comitatuum seu dicasteriorum officia nemini conferantur, qui in disciplinis philosophicis, utpote in logica, metaphisica et philosophia morali, juridicis item, signanter in juris naturae, jure publico universali, jure aeque publico et privato nec non statistica regni Hungariae rite versatus, deque facto scientiae suae periculo, testimonio publico provisus non est; eo per expressum declarato: quod examina in scholis evangelicorum instituenda (32) ac testimonia per illos relate ad scientias ibidem in conformitate praemissorum generalium regni principiorum traditas extradanda, pro publicis et validis habeantur. (33)

9o Cum corpus gymnasticis potissimum exercitiis et ludis firmetur, natio porro stimulis etiam naturalibus ad militiam feratur. (34) Praeterae ex constitutione regni militandi et patriam defendendi obligatio (35) cuivis incumbat, exercitia etiam corporalia et ludi gymnastici, quibus corpus firmatur et ad perforenda quaevis publica et militaria onera aptetur, (36) in publicis academiarum et scholarum institutis, pro ratione aetatis et conditionis, studiosae juventutis inducantur; ea demum in singulis publicorum litterariorum institutorum locis politiae ratio ineatur, quae corruptionem morum et valetudinis destructionem quam optime antevertat. (37)

---

(30) Hajnóczy megjegyzése: et juri naturae.

És a természetjoggal.

(31) Hajnóczy megjegyzése: quas necdum habemus, prout nec constitutionem.

Ami még nincs meg nálunk, ahogyan az alkotmány sem.

(32) Hajnóczy megjegyzése: Haec omnia sunt de catholicis etiam intelligenda, sed restat questio, quonam de probitate morum accipere debeant. Haec nota refertur ad art. 5um, ubi de privatis studiis agitur et sermo est.

Mindezt a katolikusoknak is meg kell érteniök, de az a kérdés, miféle derék erkölcsökből kell részesülniök. Ez a jegyzet az 5. cikkre vonatkozik, ahol a magántanulásról van szó.

(33) Hajnóczy megjegyzése: Et officia non nativitatis splendori, sed talentis meritis virtutibus absque ulla discrimine conferantur.

A hivatalokat pedig ne a születés fénye szerint, hanem a tehetség, érdemek és jótulajdonságok alapján, minden egyéb megkülönböztetés nélkül adományozzák.

(34) Hajnóczy megjegyzése: Hoc est demonstrandum: promittitur quidem et offertur in diaeta vita et sanguis nobilium, sed nemo tamen ex his in persona sua bellatum pergit, sed sanguinem et vitam suam sanguine et vita ignobilium redimit.

Ezt kell kimutatni: az országgyűlésen ugyan a nemesek életét és vérét ígérik meg és ajánlják fel, de közülük senki sem megy személyesen háborúskodni, hanem saját életét és vérét a nem-nemesek életével és vérével váltja meg.

(35) Hajnóczy megjegyzése: Non ex constitutione regni, sed legibus pacti socialis sanctus; obligatio enim patriam defendendi ex pacto sociali, non nostra constitutione regni profluit.

Nem az ország alkotmánya, hanem a társadalmi szerződés törvényei szentesítették; ugyanis az a kötelezettség, hogy a hazát meg kell védeni, a társadalmi szerződésből, nem országunk alkotmányából származik.

(36) Hajnóczy megjegyzése: Pia haec sunt desideria, sed a tenerae aetate voluptatibus, mollitiei, commoditati asveti magnatum praepotentiorumque filii ad haec omnia perferenda vix ac ne vix quidem aptabuntur.

Ezek kegyes óhajok, de a főuraknak és hatalmasoknak kora gyermekségüktől kezdve élvezetekhez, elpuhultsághoz és kényelemhez szokott fiait nehezen, vagy egyáltalán nem lehet hozzáedzeni, hogy mindezt elviseljék.

10o Prouti supra constitutum est, ne fundorum pro educatione et institutis litterariis destinatorum administratio a suprema regia inspectione, via politici regni dicasterii exercenda, ullo unkuam tempore avellatur. Ita generatim inspectio et directio educationis publicae, cum publica regni administratione (38) intime conjuncta maneat et neque illa ulli statui aut conditioni regnicolarum instar monopolii concredatur; verum aptissima unice individua pro muniis directorum, professorum et magistrorum deligantur. Ut autem

11o Directores hi et professores publici scholarumque magistri majori cum zelo in gravissima hac administrandae reipublicae parte versentur, iidem qua publici regni officiales considerentur apertusque sit iisdem ad quaevis publica regni munia consequenda campus, (39) si paria cum aliis merita et requisitas qualitates habuerint; (40) prout etiam illis, qui peculiariter in publica juventutis educatione semet distinxerint, aut eruditis lucubrationibus et operibus gloriam litteraturae Hungaricae auxerint, condigna praemia constituantur, (41) qui demum in his muniis consesuerint, de congrua ad tempus vitae pensione prospiciatur.

12o Praestabilitis igitur his totius rationis publicae educationis et rei litterariae principiis, cum caeteroquin ordo tradendorum studiorum, delictus scholasticorum librorum coordinatio directionis rei litterariae et administrationis fundorum, hunc in finem destinatorum (semper tamen, uti supra constitutum est, sub inspectione Consilii Regii Locumtenentialis gerendae), (42) porro delectus directorum, professorum et aliorum in re littera-

---

(37) Hajnóczy megjegyzése: Consequenter omnes convictus sunt cessandi, nam ii erant putes omnis corruptelae morum.

Ebből következik, hogy minden konviktust meg kell szüntetni, mert ezek voltak minden erkölcsi romlottságnak forrásai.

(38) Hajnóczy megjegyzése: Verba obscura nihil significantia, quae jam unum et alterum pro lubitu suo cujuscunque vices admiserim, detorquere potet. Definiendae et clarius explicendae sunt voces „inspectio regia" et „publica regni administratio", ambarumque limites et activitates clarius determinandae.

Homályos és semmit sem jelentő szavak, amelyek közül bármelyiket kiki tetszése szerint egymásután kiforgathatja. Meg kell határozni és világosabban meg kell magyarázni a „királyi ellenőrzés" és „az ország közigazgatása" szavakat és világosabban körül kell írni mindkettőnek határait és működését.

(39) Hajnóczy megjegyzése: Consequenter non altiora munia sed majora salaria iisdem dentur et tunc saltem munia capessent, dum haec philosophis absque discrimine nativitatis conferentur, sed ista sunt pia desideria.

Ezek szerint ne magasabb állást, hanem nagyobb fizetést adjanak nekik és csak akkor nyerjék el a hivatalt, ha ezt a filozófusoknak és születési különbség nélkül adományozzák, de ez csak jámbor óhaj.

(40) Hajnóczy megjegyzése: Nonnisi contradictiones et in sensu et verbis, merita enim per id, quod docuerint si non majora saltem habebunt et cum hi qualitates illas docuant, quas illi habere debent, qui munia capessunt, consequenter desipere est de eo dubitare, an institutiones qualitates requisitas habeant.

Ez csak ellentmondás a szavakban és az értelemben, ugyanis azáltal, amit tanítottak, legalább akkora érdemeik lesznek, és mivel ezek olyan tulajdonságokra tanítanak, amelyeket hivatalra pályázóknak birniok kell, következésképp ostobaság kételkedni abban, vajjon az intézményeknek megvannak-e a megkívánt tulajdonságaik.

(41) Hajnóczy megjegyzése: Primo fundus praeparandus est, unde praemia constitui possint, hier gallopirt der Satil von dem Ross.

Először egy alapot kell létesíteni, amelyből jutalmakat lehessen kitűzni, itt lebukik a nyereg a lóról.

(42) Hajnóczy megjegyzése: Consequenter ad consilium nonnisi philosophi celeberrimi nullis praejudiciis imbuti adhibendi, sacerdotes et cujuscunque nominis religiosi et a civilibus officiis et ab educatione ex eo amovendi, quod nunquam vera praedicent et veritatis agnitio basim et fundamentum omnis societatis civilis esse debet.

Következésképpen a Helytartótanácsba csak minden előítélettől mentes, híres filozófusokat szabad felvenni, a papokat és mindennemű szerzeteseket pedig a világi hivatalokból és a nevelésből el kell távolítani, mert sohasem az igazságot prédikálják, márpedig az igazság felismerése kell, hogy minden polgári társadalom pillére és alapköve legyen.

ria operantium individuorum, horum variae instructiones, status salarialis, disciplina denique juventutis scholasticae ob necessariam pro ratione temporum, variumque litteraturae progressum, objectum stabilis legis constituere nequeant, (43) consequenter executivae potestati committi debeant. Sua majestas sacratissima status et ordines clementer assecurare dignata est, se educationem et litterarium juventutis institutionem, quam semper inter primarias regii sui muneris curas habitura est, secundum praestabilita principia, via Consilii sui Regii Locumtenentialis (relate tamen ad scholas evangelicas utriusque confessionis unice in sensu praecitati art. 26 : 1791) (44) coordinaturam atque eorum etiam, quae circa specifica coordinationis puncta sibi per status et ordines regni proposita sunt, quoad fieri poterit, congruum usum facturam; cunctas demum fundationes hoc scopo factas, signanter autem illas, quae per[a] magnae memoriae imperatricem et reginam Hungariae apostolicam Mariam Theresiam, aviam suam, medio elargitorum in anno 1780 fundationalium privilegiorum, praesenti etiam articulo confirmatorum et in perpetuum stabilitorum, collocutae sunt, ad mentem art. 23 : 1791 aliarumque regni legum, sub inspectione antelati Consilii Regii Locumtenentialis administrari curaturam. (45) Ut autem

13o Universum publicem de modo educationis juventutis, totiusque coordinationis rei litterariae, quae cuivis patriae civi summe cordi esse debet, plenam cognitionem habere possit; ac si quaepiam in executione occurrerent reflexiones, desideria regnicolarum et respective gravamina, seu suae majestati sacratissimae via legalium dicasteriorum pro congrua medela directe (46) repraesentari, seu etiam in regni comitiis pro ferendo legali remedio proponi valeant, altefate sua majestas una benigne disponet, ut cunctae hujusmodi ordinationes et introductiones, tam nunc illico quam successive etiam elargiendae, semper publicis typis edantur, atque ita ad cunctorum notitiam perveniant. (47)

---

(43) Hajnóczy megjegyzése: Hic dicitur omnia haec objecta stabilis legislationis constituere non posset, articulo vero primo „pro perpetuum" et stabil norma haec omnia sacratissimae suae majestati proponantur.

Itt azt mondja, hogy mindez nem képezheti az állandó törvényhozás tárgyát, az első szakaszban pedig mindezt mint „örök időkre" szóló állandó szabályt javasolja Őfelségének.

(44) Hajnóczy megjegyzése: Scholae debere in toto regno esse aequales, nam omnes patriae cives et filii unam eademque educationem nationalem habere debent, nam scopus et finis civitatis absque discrimine pro omnibus idem esse debet.

Az iskoláknak az egész országban egyenlőknek kell lenniök, mert a haza minden polgára és fia egyforma és ugyanolyan nemzeti nevelésben kell, hogy részesüljön, mert az állam céljának és rendeltetésének mindenki számára különbség nélkül ugyanannak kell lennie.

(45) Hajnóczy megjegyzése: Superius regi attributur inspectio et directio, hic Consilium iterum sibi appropriat. Horatius dicit in Arte Poetica: „Obscuris lucem dare coget." Legislatorum officium ergo erit has obscuritates dilucidare et exsplicare.

Fentebb a királynak szánják a felülvizsgálatot és irányítást, itt ezt ismét a Helytartótanács sajátítja ki. Horatius mondja az Ars Poeticában: „Kényszerít majd, hogy a homályosra világosság derüljön." A törvényhozók feladata lesz tehát ezeket a homályos pontokat megvilágítani és megmagyarázni.

(46) Hajnóczy megjegyzése: Ergo non directe, quam primum per legalia dicasteria representant. Horatius dicit in Arte Poetica: „In verbis etiam tenuis cautusque ferendis", cautos certe oportet esse legislatores in selectio verborum, nam si verba non id indicent, quod significare deberent, aeternus erit semper fusio rerum.

Tehát nem közvetlenül, ha azt először a fogi hivatalokon keresztül mutatják be. Horatius mondja az Ars Poeticában: „A versbe beleszőtt finom értelmű szavaknál is óvatosnak kell lenni", a törvényhozóknak még a szavak megválasztásában, mert ha a szavak nem azt jelzik, amit jelenteniök kell, örökös keveredés lesz belőle.

(47) Hajnóczy megjegyzése: Legislatores generaliter paucis vocibus dicendo non nisi ad sequentis voces maxime in omnibus laboribus et operibus suis reflectere debent, *natura, ratio, veritas, justitia, libertas, securitas, proprietas.* Ex his vocibus constit omnis felicitas totius generis humani. Caeterum recommenduntur legislatoribus

a) E szótól kezdve a Mária Teréziáról szóló sorokat Hajnóczy a margón vörös ceruzával jelölte meg, nyilván nemtetszése jeléül.

Hungariae ea carmina legenda, quae Montesquieu tomo 3o, libro 29., capitulo 16o egregie scribit et quae testamentum politicum Josephi 2i tomo 2o eleganter deducit, b) [25] Erudimini qui judicate terram.

A törvényhozóknak munkáikban és műveikben ügyelniök kell arra, hogy általában kevés szóval fejezzék ki magukat, nemkülönben a következőkre: természet, értelem, igazság, igazságosság, szabadság, biztonság, tulajdon. Ezekből a szavakból fakad az egész emberi nem minden boldogsága. Azonkívül ajánlani kell a magyar törvényhozóknak azoknak a verseknek elolvasását, amiket Montesquieu 3. kötetének 29. könyvében a 16. fejezetben olyan remekül megírt és amit II. József politikai végrendeletének 2. kötete olyan szellemesen ad vissza: Művelődjetek ti, akik ítélkeztek a földön.

KOMLÓS ALADÁR:

VERS A FÖLDESURAK ELLEN A XIX. SZÁZAD ELEJÉRŐL

Gyárfás Miklós író, körülbelül két évvel ezelőtt, egy budai antiquáriumban egy kézírásos régi verseskönyvet vásárolt. A 418 oldalas könyv — mint a „kegyes olvasó"-hoz intézett előszóból kiderül — Debrecen híres kollégiumában 1826-ban készült s magát meg nem nevező másolójának kedvenc verses és prózai olvasmányait tartalmazza. Legérdekesebb darabja *Az elnyomatott jobbágyok panasza földesurok ellen* c. költemény, a parasztsors egyik legjelentősebb megszólaltatása régi költészetünkben:

AZ ELNYOMATTATOTT JOBBÁGYOK MIATYÁNKJA
A FÖLDES UROK ELLEN

Egy Fertelmes Nemzet származott közinkbe:
Tekints kegyelmesen hiv könyörgésinkbe
Miatyánk!
A Te országodból magokat hazudják
Lenni; Oh Fájdalom pedig azt se tudják
Ki vagy.
Magyarok Istene! Ki tudsz kegyes lenni!
E nemzetet kérünk, hogy ne hagyd bémenni
A Mennyekbe.
Rút gonoszságokat emlitvén meghülök;
Mert nem találkozik talán, ki közzülök
Megszenteltessék.
Ha mind keresnénk is, mégsem találtatnék
Oly nemzet, melly által inkább motskoltatnék
A Te neved.

---

b) Kihúzva: Recommendatur praeterea pro lectione libri sequentes.

[25] Montesquieu *De l'ésprit des lois* c. munkája XXIX. könyvének 16. fejezete általában a törvényhozókhoz szól és azokat a szempontokat sorolja fel, amelyeket valamely törvény megszövegezésénél szem előtt kell tartaniok (Choses a observer dans la composition des lois). — A *Testament politique de l'empereur Joseph II. roi des Romains* (I—II. Bécs, 1791) c. munka, a címe alapján seithető vonatkozásoktól teljesen eltérően, az európai népeknek a zsarnok uralkodók elleni harcáról nyujt ismertetést, s közben a francia felvilágosodás, sőt már a forradalom eszméi alapján, jellemzi a despotizmust, vázolja a minden polgárt megillető szabadságjogokat, legvégül pedig leközli a francia forradalomnak az emberi jogokról szóló deklarációját. Martinovics Ignác 1795-ben a bíróság előtt azt vallotta, hogy ő a munka szerzője, ez azonban egészen valószínülen, (Id. Benda Kálmán. *A magyar jakobinusok iratai.* II. Bp. 1952. 771. l.) A Montesquieu idézett fejezetében mondottakkal azonban nem foglalkozik a Testament politique. Lehetséges, hogy Hajnóczy a II. kötetben található általános fejtegetésre gondolt, mely „Coup-d'oeil sur les causes générales qui entretiennent les gouvernements dans leurs vices et sur les obstacles qui supposent a une réforme" címen hosszasan fejtegeti, hogyan kell a kormányzatoknak a reformok útjában lévő akadályokat elhárítaniok. (II. 328. s köv. l.)

Paraszt! így kiált fel, segítni Istentek
Nem tud, hanem hamar, ami van mindentek
Jöjjön el (nékünk).
Amit szemmel látnak, kézzel takaritják,
Mint annyi Tolvajok ölnek és pusztítják
A Te országodat.
Nagy Isten! Adjad, hogy pusztulni láthassuk
E gonosz nemzetet s örömmel mondhassuk
Légyen meg a Te akaratod.
Mihelyt éhség miatt őket repedezni
Látjuk, mindjárt kész lesz lelkünk örvendezni
Miképpen Mennyben.
Nincsen csak egy jó is azon nemzettségbenn
Nem érdemelnek ők lakást a Mennyégbenn,
Úgy itt e földön is (sem).
Ha tettszik kiűznek minket házainkból
Erővel kivonják a mi szájainkból
A mi mindennapi kenyerünket.
Küld ki hát közülünk e rút nemzettséget
Szabadíts meg tőlle és a békességet
Add meg minekünk ma.
Sokszor elkövetetett rossz cselekedetit
A káros vakbuzgó magaszeretetit
És bocsájdsd meg
Ezeket méltatlan bajosan szenvedjük.
De ha ellentállunk bizon megfizetjük
A mi vétkeinket.
Szegény házainkhoz igen gyakran járnak
Feleségeinkkel olyan bátran hálnak
Mint mi is.
Vagy akarjuk vagy sem el kell aztat nézni
Nékiek nem mervén mord teremtettézni
Megbocsátunk.
Partozunk is vele, hogy mi megengedjük
S terhes hibáikat gyakran megszenvedjük
Ellenünk vétkeseknek.
Ha egyhelyt megunják mindjárt felpakolnak
S páltzájokkal reánk vervén parantsolnak
Ne! Vigy minket!
Mihelyt a mezőre kitehetnek minket
Viszik az eblelkük feleségeinket
A kisértetbe. Oh Isten!
Oh Isten! Kegyelmed álljon el mellőlök
Ne sanyargasd gyászos életünket tőlök
De szabadits meg
Köztök a bűn többről többre szaporodik
Annyira, hogy lelkünk igen iszonyodik
A gonosztól.
Ne engedd, hogy többé ők uralkodjanak
Hogy magyar népeddel igy trágárkodjanak
Mert Tiéd az ország
Innen könnyen őket Te elkergetheted
Méltó haragoddal semmivé teheted
Tiéd a hatalom.
Ha e gaz nemzetet innen elpusztítod
Nyomorult házunkat tőle megtisztítod
Tiéd a dicsősség.
Szánd és szabadítsd meg magyar nemzetedet
Hogy szives örömmel dicsérje nevedet
Mindörökké.
Hallgasd meg Nagy Isten! szives kérésönket
És tégyed boldoggá szegén nemzetünket
Ámen.

A vers származásának nyomozása során kiderült, hogy *Az elnyomattatott jobbágyok panaszának* nem ez az egyetlen ránkmaradt szövege: meglehetősen el volt terjedve a múlt század elején a debreceni református diákok kéziratos gyüjteményeiben. Így megtaláljuk a debreceni kollégium könyvtárában Sárváry József Mindenes gyüjteményében (1831) *R 797* sz. alatt, az ugyanott cím és másoló megnevezése nélkül *R 607/b* sz. alatt őrzött kéziratos könyvben, a pesti Széchényi-könyvtár kézirattárának *Oct. Hung. 360 I. sz.* kötetében, s minden bizonnyal megvan annak a hasonló eredetű jó 70—80 kéziratos könyvnek némelyikében is, amelyek átvizsgálása egyelőre még nem történt meg. Mi több, egy ízben már az irodalomtörténetben is felbukkant egy kicsit, amennyiben Molnár Pál *Debrecen o régi magyar irodalomban* c. könyve (Magyar Irodalmi Ritkaságok 58. sz., 1941.) közli az elejét és a végét, jellemző módon elhagyva azonban a versnek konkrét vádakat tartalmazó derekát, 19 versszakot.

E lelőhelyek alapján meglehetősen pontosan meg tudjuk jelölni a költemény társadalmi és időbeli származását. Kétségtelenül egyik darabja ez annak a református diákköltészetnek, amely 1780—1835. közt virult a debreceni és sárospataki kollégiumokban. Kutatói szerint ez az irodalom a XVIII. század vége felé jött létre, mint a kollégiumi poeticai classis latin verselési gyakorlatainak megmagyarosodása, kezdetben sablonos alkalmi versekben jelentkezett, később azonban a felvilágosodás korszellemének bátorítására és Csokonai felszabadító példájára magyarosabbá, személyesebbé és több társadalmi valóságot hordozóvá vált. Olykor rebellis politikai, felekezeti és szociális célzatossága (máskor meg trágár hangja) miatt illegális irodalom volt ez, nem kerülhetett szélesebb nyilvánosság elé, de a magyar olvasmányokra szomjazó diákok annál több örömet találtak benne.[1] Különös jelentőséget ad e kollégiumi irodalomnak, hogy híd volt egyrészt Csokonai és Arany közt, másrészt az irodalom és a nép közt, amelyek közt közvetítő szerepet játszott. Az itt közölt versről is jogosan feltételezhetjük, hogy Arany ismerte, s az sem lehetetlen, hogy valamilyen formában a népköltészetbe is leszivárgott.

Az elnyomatott jobbágyok panasza — mint nyelvi és verselési tulajdonságai mutatják — a XIX. század első évtizedében született. Kortársa tehát Fazekas Mihály *Ludas Matyi*jának, mely szintén a kéziratos diákgyüjteményekben szerzi első népszerűségét és *Tiborc panaszának;* a magyar jobbágysorsot kifejező ez epikai és drámai remekek szerényebb, de nem igénytelen lírai párjaként a magyar jobbágysors amaz újabb leromlását tükrözi, amely a mult század első évtizedeiben következett be. A jobbágyok keserűségének és gyülöletének lángja elnyomóik ellen régi irodalmunkban soholsem lobban fel olyan nyíltan, mint itt. A vers egyenesen a földesurak pusztulásáért sóvárog és fohászkodik. E gyülöletre jellemző, hogy úgy beszél az urakról, mint egy más, „fertelmes nemzet"-ről; ha isten megszabadítja tőlük a jobbágyokat, ezzel a magyar népet, a magyar nemzetet szabadítja meg. Az olvasóban e helyeknél felmerülhet a gondolat, hogy a vers talán a német földesurak ellen irányul. Ez az értelmezés azonban — ha nem vetem is el teljesen — alighanem helytelen. Nem beszélve ugyanis arról, hogy a „nemzet" szó a régi magyar nyelvben nem jelentett nyelvileg elhatárolt közösséget, a cím kétségtelenné teszi, hogy tekintet nélkül a nyelvre, itt a jobbágyok és földesurak ellentétéről, osztályok harcáról van szó. A sérelmeket a vers nem részletezi úgy, mint a máshonnan ismert paraszti versek. De a jobbágyi kiszolgáltatottság két oldalára rávilágít: arra, hogy a földesúr aggálytalan, szemérmetlen kegyetlenséggel fosztja meg a parasztot csekély javaitól és — amit más versek nemigen emlegetnek — arra, hogy a paraszt felesége is szabad prédája az úr parázna kedvének.

De a vers dokumentuma annak is, hogy a paraszti származású értelmiség hangot kezd adni a jobbágyság panaszainak. Megkülönböztető tulajdonsága ugyanis, hogy több benne az irodalmi tudatosság, a művészi elem, mint a parasztsors korábbi ismert megszólaltatásaiban. Az elnyomott nép panaszainak és szabadságtörekvéseinek vallási mezbe öltöztetése régi hagyomány; de ez a vers játékosan s érezhetően a játék örömével, sőt néha szellemesen szövi azokat a Miatyánk szavaiba, jeléül, hogy versírásban gyakorlott ember műve, akinek nyilván nem ez az egyetlen irodalmi kísérlete. Ez esetben azonban valószínű, hogy a versben kimondott tapasztalatot és érzést sem ez egyetlen alkalommal foglalta írásba. Fel kell tételeznünk, hogy Debrecenben a XIX. század elején egy népi származású diákköltő élhetett, aki bizonyára több ízben hangot adott a nép érzéseinek. Számos hasonló verse lappanghat még a kéziratos könyvekben. A gyüjtemények másolóját és olvasóját persze éppúgy nem érdekelte a szerző kiléte, mint egy népdal éneklőjét a nóta szerzője. Számunkra azonban izgalmas és szép feladat volna az ismeretlen diák rejtező, szétszórt műveinek felkutatása és egyelőre homályba burkolt alakjának megrajzolása.

[1] Otrokocsi Nagy Gábor: *Református kollégiumi diákirodalom a felvilágosodás korában.* Debrecen, 1942., továbbá Molnár Pál: *Debrecen a magyar irodalom történetében.* 1911. és id. mü.

VÖRÖS KÁROLY:

PARASZTVERS 1834-BŐL.

„A KESERGŐ PARASZT AZ ÚRBÉR JOBBÍTÁSAKOR"

1832. március 5-én, mikor a magyar megyék üdvözlő küldöttsége megjelent az uralkodásának 40 éves fordulóját megért Ferencz királynál, az hosszabb beszédben válaszolt a rendeknek az egri érsek ünnepi beszéde által tolmácsolt jókívánságaira. A király reményének adott kifejezést, hogy „e nyugtalan időkben is sikeresen fogtok a jövő szervező országgyűlésen mindazok elintézésében munkálkodni, mi titeket és hazátokat a csalékony elméletek káros befolyása s a belőlük származó zivatarok ellen megóvhat... A magyarnak vele született tekintete és tisztelete régi alkotmánya iránt óvjon meg titeket azon veszélyektől, melyekkel az újítás kórsága s a külföld utánzása... össze van kapcsolva. Nagyon tanulságos az reátok nézve mi közel és távol, mellettetek és közöttetek történik".[1]

A hetvenedik életéve felé járó uralkodónak minden oka megvolt arra, hogy uralkodásának a Martinovics-féle szervezkedés vérbefojtásával kezdődött négy évtizedére visszatekintve „nagyon tanulságos" példaként éppen az elmúlt nyáron levert lengyel szabadságharc és a felvidéki parasztság felkelésének komor képeire hívja fel a magyar rendek figyelmét. E négy évtized eseményei megmutathatták neki, hogy a francia forradalom és a napoleoni háborúk évei nem múltak el nyomtalanul a Birodalom felett sem, s hogy a Szentszövetség reakciós rendszere ellenére is feltartóztathatatlanul tovább haladó társadalmi fejlődés eredményeképpen a feudális abszolút Habsburg állam épületén egyre szélesebb repedések mutatkoznak. Mégpedig nemcsak az örökös tartományokban, hanem egyre fokozódó mértékben a gyarmati sorsra juttatott Magyarországon is. Az ellentétek minden irányban kiéleződnek nemcsak nemesség, parasztság, udvar egymáshoz való viszonyában, hanem magukon az egyes osztályokon belül is.

A napoleoni háborúk átmeneti gazdasági fellendülésének, mely néhány évre oly nagy mértékben megnövelte a földesúri árutermelés lehetőségeit, megjött a maga böjtje is. A háború utáni dekonjunktúra évei ismét a valóságra ébresztették a birtokosokat. A gabona az osztrák vámrendszer miatt kifelé eladhatatlanná vált, de az ipar és kereskedelem ugyancsak az osztrák vámrendszer miatti fejletlensége következtében az országon belül sem talált piacot. A gazdálkodás modernizálására irányuló törekvések pedig nem valósulhattak meg, mert az ehhez szükséges hitelre az ősiség elavult jogrendje következtében a magyar földbirtokos nem is számíthatott.

De meggyorsult a társadalmi mozgás a parasztságon belül is: a háborús konjunktúra meggyorsította a földesurak kisajátító törekvéseit is. A megmerevedett, terjeszkedésre képtelen faluhatárokon belül ezen években rohamosan gyorsul meg a differenciálódás: az irtásoktól, közös legelőktől, faizástól, minden terjeszkedési lehetőségtől végleg megfosztott szegényrétegek számának megnövekedése mellett azonban növekszik a gazdag parasztok tábora is: a háború alatt a parasztság legfelsőbb rétegének is alkalma nyílt az árutermelésbe való bekapcsolódásra.

A birtokos nemességben egyre erősebb törekvés a hitelképesség lehetőségeinek biztosítására, az ipar és kereskedelem fejlesztésére — tehát a feudális viszonyok felszámolására és az Ausztriától való függés meglazítására; — a parasztságon belül már mutatkozni kezdődő ellentétek mellett is kifelé ugyancsak egyre erősebb törekvés a telki állomány tulajdonul való bírására és az elfoglalt földek, erdők, legelők visszavételére: mindezek a sokszorosan összetett ellentétek elkerülhetetlenül törnek felszínre akkor, mikor az udvar 13 évi abszolút kormányzás után 1825 elején kénytelen összehívni az 1812 óta össze nem hívott magyar országgyűlést. Elkerülhetetlenül fenyeget az udvar számára annak veszélye, hogy a polgárosodásban és az Ausztriával való elszakadásban elsősorban érdekelt birtokos középnemesség ezeket az ellentétes érdekeket összefogva az országgyűlés számára biztosított publicitáson keresztül széles frontot tud létrehozni az osztrák gyarmatosító hatalom ellen.

Ezzel a veszéllyel szemben az udvar a nagybirtokos főurak és a főpapság tántoríthatatlanul reakciós országgyűlési blokkja mellé az országgyűlésen kívül is igyekszik szövetségeseket találni. Elsősorban a parasztság felé tesz lépéseket, mellyel szemben ellentéte

[1] *Horváth Mihály: Huszonöt év Magyarország történetéből.* I. k. Budapest. 1886. 286. l.

a XVIII. század közepétől kezdve látszólag kezd elmosódni. Mióta ugyanis az 1760-as években a bécsi udvar az állami adóalap védelmében az úrbérrendezéssel beavatkozott a parasztság sorsának alakulásába (sok esetben a földesúrral is szembeszállva), a parasztság előtt az udvar szövetségesnek kezdett látszani. Ez persze valóságban nem volt így: az udvar csak addig védte a parasztot földesurával szemben, míg a földesúri kizsákmányolás a paraszt elsajátítható terméktöbbletének az *állam* számára jutó részét fenyegette megcsonkítással. Mégis a XVIII. század közepétől egyre világosabb jeleit láthatjuk annak, hogy míg Bécs e látszólagos parasztvédő magatartásától is segítve jobbágy és földesura között állandóan mélyül a szakadék, addig a parasztság állandó bizalommal viseltetik az udvar iránt. Bécs ezzel bebiztosította magát bármilyen olyan mozgalom ellen, mely Rákóczi korához hasonlóan a földesurak és parasztok — objektív előfeltételeit különben már régen elvesztett — összefogásán át próbálná meg veszélyeztetni Ausztria gyarmattartó hatalmát.[2] Az 1790-től egyre jobban szaporodó kisebb helyi parasztmegmozdulások és főleg a mindegyiket felülmúló 1831-i felvidéki parasztmozalom alkalmas arra, hogy a birtokososztályt is ráébressze ennek a szakadéknak egyre fenyegetőbb voltára.

Mikor tehát az udvar az 1825-i majd az 1830—31-i országgyűlés tapasztalatai után **láthatja**, hogy e polgárosodni akaró középnemesség egyre jobban közeledik a Magyarország és Ausztria viszonyát érintő kérdések feszegetéséhez s az 1832-re összehívott országgyűlés tárgyalásainak középpontjába első helyen a kereskedelem és vámkérdés reformját akarja állítani, e törekvésekkel szemben, 1831 tapasztalataira hivatkozva, az úrbéri kérdés tárgyalását véteti fel a tárgyalások első pontjául. Nyilván azzal a célzattal, hogy a vámkérdés elsőbbségét követelő nemességgel szemben azonnal a maga oldalán sorakoztassa fel a parasztság milliós tömegeit.

A nemesség haladó csoportja azonban felismerve a kormány szándékait, maga is az úrbéri kérdés előrevétele mellé áll — hogy ezt milyen célzattal tette, azt utólag Kölcsey így magyarázza: „Hadd ismerje meg a nép egyszer valóban barátait, elleneit. A kormány urbárium által urbáriumot akar, nekünk urbárium által nemzetet kell akarnunk, azaz: feladatunk úgy intézni az urbárium tárgyait, hogy a nép egyszer tulajdoni és polgári jogokat nyerjen". Az urbárium, a feudális termelőviszonyok foldozgatása helyett azoknak felszámolása: a parasztság politikai és gazdasági felszabadítása, — ez az a cél tehát, melyet az ellenzék az úrbéri kérdés 1833. januárjával kezdődő tárgyalásánál maga elé tűzött.[3]

Az országgyűlési tárgyalások azonban ezekben az évtizedekben már nem csupán a nemesség ügyei. A politikai jogokkal bíró osztály mellett egyre nagyobb érdeklődéssel fordul a napi politika felé a parasztság is. A háborús évek: a katonáskodás, a megnövekedett belső forgalom, hosszú fuvarok, egyre sűrűbb bécsi instanciázások a, ha csak primitív formákban is, de lassan meginduló rendszeres időszaki sajtó, — mindez egyre szélesbíti, tágítja látókörét. A paraszt mozgékonyabbá válik, kezd túllátni faluja határain, — nemcsak a szegények, hanem a vagyonosabbja is, akinek már minden tényleges anyagi előfeltétele megvan ahhoz, hogy elfoglalja helyét egy, a feudalizmus megdöntése után kialakuló polgári társadalomban. S bár gyarapodó vagyonának féltése a gazdag parasztot óvatossá, tartózkodóvá, nem egyszer már árulóvá is teszi mindazokban a *nyílt* mozgalmakban, melyekben a szegénységnek (zsellérek és kistelkesek) a földesúri kizsákmányolás elleni gyűlölete időnként és helyenként kirobban: a feudalizmus bomlasztásának legális és félig legális formáiban: az instanciázásban, a pörösködésben, a csendes és bebizonyíthatatlan gazdasági szabotázsban őket is ott találjuk. Azok a politizáló parasztok, akiknek állásfoglalását egy kétségtelenül nemesi szemléletű, ismeretlen paszkvillus író az 1830—31-es országgyűlésről szóló kéziratos versezetének bevezetésében állítja elénk, már ennek a konjunktúra utáni időszaknak az emberei. S ha versbefoglalt véleményük megfogalmazásába talán egy kissé az író is beleszólt, a versezet élményalapja kétségtelen:[3/a]

---

[2] Az udvar látszólagos parasztbarátságára: *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon*, 1711—1790. Budapest, 1953. 323—25., 341. l.; különben kitűnő áttekintést nyujt róla Kölcsey november 10-i beszéde. Teljes szövegében közli Horváth M. i. m. 377—386. l.

[3] A reformországgyűlésekre Horváth M. i. m. nevezetesen az 1825—27-ire 137—191. l., 1830—31-re 226—256. l., 1832—36-ra 288—401. l.; ezen belül az úrbéri kérdésre 310—14., 362—410. l.; Kölcsey idézet u. o. 363. l. Az 1832—36-i országgyűlésre lásd még: S. Sándor Pál: *A jobbágykérdés az 1832—36-os országgyűlésen*. Budapest, 1948.

[3/a] Veszprémi Állami Levéltár, Zirci Apátság Kézirattára 126. sz. „Gúnyversek az 1830-ik Országos Gyűlésről" c. kit kötet „Halálregiment" c. versezete. — Ugyanennek egy másik példánya u. o. 632. sz. doboz. A közlés a 126. sz. szövege alapján történt.

„... Komáromba hallván feljövet Pozsonyba
Hogy nem sok az öröm Győrbe és Mosonyba
Így szóllalt meg hozzám a Neszmélyi Biró
Meg van már igérve ötven ezer Tyró.[4]
Egy sváb forspontos hogy hoza ki Dorogról
Uram halat fognak Posonyba horogról[5]
Szőnyen is kapaték kitsint az állásba
Hat paraszt merült ott a törvény hozásba.
Azt mondá az egyik: vége a Magyarnak
Csupán a történik. mit Bétsbe akarnak...
Megszóllal a másik: Komám nints betsület
Csak egy kemény szó kell, tele lesz az ület.
El fajzott már az Ur, az harmadik mondá
Sok Deputátus lett már kultsért bolonddá[6]
Eladják az Urak a szegény parasztot
E szó engemet is katzajra fakasztott
S mondám, hogy én is a Diaetára megyek
Hogy a nagy dolgokról queretát vegyek.[7]
Hijjába megy Kelmed, így szólt a negyedik
Ott a sok nagy úr tsak pénzt költ s veszekedik
A szegény parasztnak isznak a bőrére
Nem sokat ad senki a maga lelkére.
Nem lesz az mindig így, az ötödik monda
A paraszt ember sem lessz mindig olly ronda[8]
Lesz még Dózsa világ, s ezt régen orrolja
Nagy Pál uram is, ki a szegényt pártolja...“[9]

Az a két versezet, melyet a következőkben ismertetni kívánunk, az 1832—36-i országgyűlés tárgyalásaihoz kapcsolódik s a parasztság politikai érdeklődésének igen jellemző dokumentuma. Az úrbéri kérdés körüli tárgyalások eredményeként u. i. az alsó tábla haladó többsége a főrendek többszörös ellenállását is legyőzve olyan törvényjavaslatot terjesztett az udvar elé, mely a jobbágyterhek számos kisebb-nagyobb enyhítésén túl 3 olyan pontot is tartalmazott, melynek törvénybeiktatása már a feudális rend alapjait ingatta volna meg. A törvényjavaslat u. i. kötelező örökváltságot, bizonyos úriszéki ügyeknek a megyei törvényszék hatáskörébe utalását és a paraszt bírói ítélet nélküli letartóztatásának tilalmát tartalmazta, — utóbbi joga eddig csupán a nemesnek volt meg. Az udvar 9 hónap múlva 1834. augusztus legvégén leérkezett válasza azonban e 3 pontot nem fogadta el — bizonyságául annak, hogy a kormány valóban csupán felületi reformot, „urbárium által urbáriumot“ akar — azzal indokolva, hogy e reformok nem tartoznak az úrbéri szabályzatba.[10]

Két versezetünk keletkezési idejét pontosan ezekbe a hónapokba tehetjük. Az első, a „Kesergő paraszt“ 1834. októberében keletkezhetett, mikor az udvar válasza a parasztság között ismeretessé vált, de az örökváltságról szóló rész országgyűlési tárgyalása még nem kezdődött meg. A második, „Az úrbér 5. czikkelye“ már november közepén, 10-e után, az ellenzék éles támadása, Kölcsey leleplező beszéde után íródott.[11] A két vers szövege — teljes terjedelmében — a következő:

---

[4] Az országgyűlés tárgyalásainak központjában 50 000 újonc megszavazása állott, melynek terhe persze ismét csak a parasztság vállára nehezedett volna. Hosszas vita után, mely akörül forgott, hogy a nemesség a szavazás előtt a már 40 éve elintézetlenül heverő sérelmek elintézését akarta kierőszakolni, a kormány közvetítő megoldásával sikerült az ellenzéket leszerelni, és az újoncokat megadták. Horváth M. i. m. 241—249. l.

[5] Talán az országgyűlés lassú és hosszadalmas tárgyalásaira vonatkozik ez a célzás.

[6] Azaz az udvar lekenyerezte őket címmel, és ranggal. Az aranykulcs a kamarási méltóság jelvénye.

[7] Panaszt tenni, — ez is mutatja, hogy a versezet szerzője ellenzéki beállítottságú.

[8] E sor a 126. szám alatti kéziratból hiányzik: a 652. doboz kéziratának szövegéből pótoltuk.

[9] Felsőbüki Nagy Pál 1830. decemberében nagy beszédet mondott az országgyűlésen „aljas piszkosságnak“ nevezve azt, hogy a kizárólag a nemesség számára előnyt jelentő országgyűlési követküldés és a bécsi magyar nemes testőrség költségeit, valamint a megyei törvényszék olyan ülésének, melyben csak nemesek pereiről van szó, napidíját a paraszt adójából fizetik, s követelte e költségeknek a nemességre való áthárítását. Horváth M. i. m. 251. l. A következő országgyűlés ezt valóban törvénybe is iktatja. A parasztok elkeseredésére az országgyűlési követek tartásdíja miatt különben magában a versben is találunk utalást. S hogy a paszkvillus írója a Dózsa-világot jól sejtette, azt 1831 eseményei bizonyítják.

[10] Horváth M. i. m. 362—419. l.

[11] A két vers a Zirci Apátság a Veszprémi Állami Levéltárban lévő Kézirattárának 652. számú dobozában található számos korabeli hasonló paszkvillussal együtt. A két vers két különböző kéz írása, valószínűtlen, hogy valaha is összetartoztak volna.

A' Kesergő Paraszt

Az Urbér jobbitásakor az 1834-ik October, 's Novemberben

Imé, milly siralmas a' paraszt élete,
Úgy látszik minden nap lesz vég lehellete.
Nyomorultabb lélek ő nála nem lehet,
Javára, kedvére semmit meg nem tehet.
Ha nem hiszed és az igazság barátod,
Jer 's egy hóldnapig légy paraszt majd meg látod.
A katonaságot a' nyakunkra tolták,
— Ez igazat nem tom melly műhben kohólták —
Nemes Uraimék katonák volnának,
Mért fizet a' paraszt hát a' katonának?
Hisz katonának is csak parasztot tesznek,
E' mellett adót is csak paraszton vesznek.
'A' katona sónkat s' lisztünket megeszi,
Más jószágunk titkon magáévá teszi.
Hitesünk, leányink részére hóditja,
És igy magát velünk megsógorosítja.
Nagy teher fizetni s katonát tartani,
Mikor lehet Uram jó hirt már hallani?
Mindenütt csak kérnek, senki békét nem hagy,
A vámon kiáltják: fizess, mert paraszt vagy.
Az uton illy parancs: csináld illyen fajta, —
Még is mi fizetünk, más ingyen jár rajta.
Egy nap a pénzszedő jár sorba bennünket,
Másnap a tizedes szedi el pénzünket.
Kérésnél mást nálunk nem lehet hallani,
Fosztnak és koppasztnak, nem szabad szóllani.
Egész nap dolgozunk, éjre ha pihenni
Mennénk, nem lehet, mert — — forsponton kell menni.
Jön egy Tiszt, a' vagy más nagy úr Kommiszáros,
— Hizik tőlök itt is, ott is a csapláros —
És csak nekünk mondja, hallod te paraszt vagy,
Adj lovat, adj mindent, nyogtot senki sem hagy.
A katona, várnagy és a Szolga Bíró
Mi több? még a tentás hibli hubli Iró —
Is csak azt kiáltja, hogy nem kell kimélni,
A parasztot, tőle igen lehet félni,
Mert minden vagyonos paraszt pártütő lesz,
És ha jó dolga van csak zenebonát tesz.
Boldog Isten! hát ez Urak elfelejték,
Azt a mindennapit eszekből kiejték,
Hogy minden lármának Úr a vezetője,
A paraszt e' kor is csak az ő védője! —
Minden látja, hogy a paraszt csak éldegél,
Szegény mint a tetű, rák lábbal lépdegél.
Porcziónkat szednék, csak a lelkünk, testünk,
Óh kérlek ki oka? hogy illy lentre estünk.
Executiót adsz még is a nyakunkra,
Itatsz és hizlalsz mást megtelt rovásunkra.
Betegink alól is elszeded ágyunkot,
Rongyban s félmeztelen hagysz sirva magunkot.
Ki kétkedik jöjjön a Computusunkra,[12]
Meglátja nagy terhet adtak a vállunkra.

---

[12] Computus: jobbágy és földesúr elszámolása a jobbágy évi munka- és termékbeszolgáltatásáról. Ilyenkor szokták a földesúri tisztek különféle csalásokkal a jobbágy tényleges teljesítményét a valóságosnál jóval kevesebbnek számítani. Innen van az írástudatlan parasztember nagy ellenszenve a „hibli-hubli írók" ellen, akik a számadást úgy vezetik, ahogy akarják.

Hát az Urunk millyen? ugyan ne kérdezzed,
Jöszte s tapasztalva jobb ezt is érezzed.
Urbért, a' vagy mit írt, de minden lapjára,
Ezt írta: adj paraszt az Urad javára.
Adj, adj, e' sommája mindenik szavának,
Gazember a paraszt ki nem ád Urának;
Mintha mi emberek sem volnánk úgy néznek,
Mindenütt s mindenben csak adj-val tetéznek.
Adj, adj az Uradnak; adj a Királyodnak;
Adj a Vármegyének; és adj a papodnak:
Adj a katonának; adj réven és vámon; —
Sehol sem szólhatok lakat van a számon.
Négy tehenem vala s hat ökröm nem régen,
De mind elballagott a sok adj, adj végen.
Senki hozzám már nem lévén kedvezéssel,
Ez ideig éltem pályinka főzéssel.
De úgy hallom, ezt is, hogy elvették tőlünk,[13]
Bóldog Isten mi lesz tehát így belőlünk! —
Ha sok kis gyermekem sír majd éhségébe,
Miből adok immár kenyeret kezébe?
Hát csak a Nemesnek terem a gabona?
A paraszt termése nem önnön vagyona?
Csuda, a levegőt hogy nem adják bérbe,
S nem mondják, ne egyél eleget kenyérbe.
Óh Uram Istenem! megvertél Te minket,
Szánd meg valahára terhes inséginket;
Mert minek az élet illy nyomorúságban,
Kinek vólna kedve e terhes fogságban.
Adj emberi szívet és lelket ezekbe,
Az Urbáriumot készitő Rendekbe;
Hogy ők meggondolván emberiségünket,
Könnyítsék mint lehet, e' sullyos terhünket.
Dicső Fejedelmünk atyai szavára
Hallgatván, nézzenek a paraszt javára.
Kegyelmes válasza Felséges Urunknak,
Kettőt kivéve, jó szabálya dolgunknak.
Első ezek között, az örökös kötés;
A második pedig, a perlekedhetés. —
Többire Uraink hajoljatok rája,
Áldást mond reátok minden paraszt szája! —

(Hátlapján):

A' Kesergő Paraszt az Urbér igazításakor, az 1834ik October és Novemberben.

Hegedű szóban szép mesét jelentek.

Az Urbér 5-ik Czikkelye

A paraszt keserveinek folytatása az 1834-ki Novemberben.

Alég érkeztem meg fával a Bákonyból,
Hallom hogy Estók is meg jött már Posonyból,
Minnyárt hozzá mentem, hát ő még begyessen,
Mondja, az Urbér még mindeddig kétesen áll![14]

[13] Az úrbéres helyzetet javítani szándékozó törvényjavaslat hosszú vitája közben sor került olyan paraszti kedvezmények eltörlésére is, melyeket az 1767-i úrbérrendezés biztosított a paraszt számára. Ilyen volt a pálinkafőzés. Horváth M. i. m. 372. l.

[14] Az „áll" szónak rímelés szempontjából itt semmi helye nincs, nyilván az értelem tisztázása végett írta be valamelyik másoló.

Sokat tudok Koma! oh sokat hallottam,
Még ollyat is, a' mit soha sem álmottam,
Lám! mi azt gondoltuk, hogy tsak a Nemessek,
Nyuznak, s hogy nékünk tsak ők veszedelmesek
Oh Koma! nints veled kedvező Kegyelem,
Posonyban miért nem jövél most fel velem;
Lettél volna tsak ott a Hó kilentzedik
Napján, vagy tán vala a tizedik!
Akár mikor volt, de nem oly hamarjába,
Lesz ollyan szép Gyüllés az Ország Házába,
Már jó setét vala mikor szét oszlottak,
Sok Urak mellettünk be szépen szollottak,
Csak gondold el Komám! az adás, és vevés,
A Földekrül való örök kötés tevés,
Volt a vita alatt, az egész Nemesség
(Most már nékik Koma igazi tisztesség,)
Rá állott; — edgynehány rosz bitzegő Tagot,
S kivéve — de szóval nem ért egy tök magot, —
A Kormány azon van, képzeltes hallani!
Hogy ne lehessen magunkat ki váltani,
És hogy örök áron semmit se vehessünk,
E szerént szabadok soha se lehessünk,
Komám édes Komám, ki gondolta volna,
Hogy rólunk a Kormány illyen képpen szólna?
Jó Királyunk hogy ezt tudja lehetetlen,
Lehetetlen mondom, és képzelhetetlen,
Jól mondta ezt Nagy Pál ezt a Kormány teszi,
Ki a paraszt javát tsak fél válról veszi,
Lám igassága volt abban is önneki,
Hogy tsak a parasztnak nintsenek teleki,
Nints neki bizonyos Lakása szállása,
Semmi sem az övé nints néki lakása,
A madárnak fészke, a vadnak tanyája
Van, s minden kinek bizonyos Hazája,
Csak a Magyar Paraszt, az a gyámoltalan,
A kinek mindene az a bizonytalan,
Teher a nyakunkon; — jól van! tsak legyenek,
Javaink, — amelyből fizetést vegyenek,
Szivessen fizetünk tsak tudhassuk egyszer
Mi a mienk, hogy azt illőn javíthassuk,
De hogy ha magunkét mi ki nem válthottyuk,
Szabadnak úgy vallyon miképpen mondhattyuk,
Örökre tsak darvak, és gólyák maradunk,
Hasztalan dolgozunk, kelünk s fáradunk,
Valamint Költsey — derék egy Ember ez,
Most magának igen nagy hirt nevet szerez,
Be szépen szólt ez is a paraszt javára,
Áldás reá, s minden ő maradékára!
Szutz, — Lutz — vagy Gusztermant sokat emlegetett
E valóban hitván emberke lehetett,
Balogh, és Deák így sok mások is szóltak,
Mind egy szivel szájjal ügyünk mellyett voltak,
Böltsen meg mutalták, itt már az ideje
Hogy szabad legyen a Magyar Paraszt feje,
Ő is Ember, őt is Isten teremtette,
S e bajos világban élni azért tette;
Hogy kapályon, szántson, aratson, és vessen,
Így magának enni valót szerezhessen,
De hol? ha a Földet mind el veszik töle
S neki örökösön nem adnak belölle,
Mindnyájan mesztelen s sirva születünk,
S Földet s birtokot egy jusson szerezhetünk,
Csak az érdem teszen köztünk különbséget,
Ez ád minden kinek igaz Nemességet,

Ugy de érdeme a parasztnak is lehet
Még is jószágot ő többre nem vehet,
Noénak Fiai, mikor el osztoztak
Az Istentül talán mind diplomát hoztak,
Igy tehát a paraszt, pitsirke gombából,
Vagy pedig valami rothatt purhás fából,
Származott? a' vagy tehát mi annak az oka,
Hogy neki nem lehet örökös birtoka,
Hiszen egy Istennek teremtési vagyunk,
Ha meg halunk mindent egyformán itt hagyunk,
Valamint semmit sem hoztunk a világra,
Senki sem születik nagyobb Uraságra;
Oh, Koma, ki győzné mind elő hordani
A mit itt hallottam? én erről szollani
Rá áltok a paraszt örök kötésére,
Csak igen kevesen voltak ellenére,
Andrássy ellene, leg többet pittyegett,
Nem is halgattak rá, nevették eleget,
Tudod, hogy a'ki usz folyó ellenébe
El fárod s belé ful annak a vizébe.
Jobban tselekedett Torontál Követe,
Meg valván, a Rendek igaz Itélete,
Meg győződve vagyok magam is felőle,
Nem tudnék semmit is ki vetni belőle.
De én Követ vagyok, — meg hagyta a megye,
Hogy a paraszt, Fölgyét örökbe ne vegye,
No! itt is lehetnek Urak el mondhatom,
Hogy ott nem születék, sokért nem adhatom,
E Komám az ujság! a'mit el mondottam,
De e mellett azt is fül hegyel hallottam,
Nem sokára fogják ezt kérdésbe venni,
Lehet a Nemessel nekünk perbe menni?
Menj fel te Posonyban Komám akkorára,
Vigyed el áldásunk a jó Hazafira,
Mond meg ott nékiek, minden paraszt szive
Az illy jó Nemesnek igaz s örök Hive!!![15]

* *
*

Ha a két versezetet alapos vizsgálat alá vesszük, azonnal feltűnik, hogy egymást mintegy kiegészítik: a második vers, amely már az alsótábla meginduló vitájának hatása alatt áll, mintegy válaszol az elsőben felvetett problémákra.

A „Kesergő paraszt"-ban egyrészt világosan érezhetők a régi, XVIII. századi, az akkori verselő szemében szinte örökre, időtlennek tűnő paraszti nyomorúságot festő énekek hatásai. A paraszti terhek, a parasztot szipolyozó, az ő bőrén élősködő földesúri, megyei, állami tisztviselők felsorolása, a paraszt kijátszottsága, félrevezetése még mind a múlt század hasonló énekeire utalnak.[16] Hasonlóan XVIII. századi a versforma is: a versezet hátlapján levő feljegyzés: „Hegedűszóban szép mesét jelentek" arra enged következtetni, hogy talán még ezt a szöveget is dallammal énekelték. Jellemző másrészt ennek a XVIII. századi énekformának ily kései újjáéledése, s ahogyan keretet szolgáltat a paraszti nyomorúság új formáinak leírására. A megváltozott helyzetet élesen megmutatják utolsó sorai: a korábbi paraszti panaszok végig lemondó, a változásra csak sóhajtva, elérhetetlen álomként gondoló hangjával szemben ennek az éneknek kicsengése határozott, magabiztos hangú. Bár félrevezetve az udvar látszólagos parasztbarátsága által, de szinte fenyegetően követeli a földesuraktól, hogy fogadják el az udvar leiratát. Annak reakciós tendenciáját persze nem

[15] Az országgyűlés itt idézett tanácskozásairól az ülésjegyzőkönyv és a Kossuth szerkesztette Országgyűlési Tudósítások tájékoztat. Megállapíthatjuk, hogy a vers valóban híven informálja olvasóit az eseményekről.

[16] Ezeknek igen tanulságos összegyűjtése sajnos kevés értékeléssel s a történeti összefüggések meglehetős mellőzésével: Eckhardt Sándor: *Parasztsors a régi magyar költészetben.* Irodalomtörténet, 1951. 144—174. l., kiváltképpen 151—155. l.

veheti észre; írója számára, az ott jóváhagyott kisebb kedvezmények mielőbbi elfogadása a sürgetően fontos.

Ha a vers előző részében nem fejezné ki olyan élesen a parasztság gyűlöletét nemcsak a földesurak, de az államhatalom s a klérus ellen is, szinte hajlandók lennénk azt hinni, hogy a kormány utasítására írták és terjesztették. Ismerve azonban a bécsi udvar határtalan félelmét minden, akármilyen csekély kísérlettel szemben is, mely a meglévő állapotok megváltoztatására irányult, ezt teljesen kizártnak kell tartanunk. Ilyen sorokat leírni csakis a nép volt képes: a kesergő paraszt énekét tehát népi eredetűnek fogadhatjuk el, benne talán még korábbi XVII—XVIII. századi paraszti énekek és porció dalok töredékeivel. Ennek a feltevésnek az adott helyzetben még a vers lojális sorai sem mondanak ellent. Legfeljebb szokatlanul símán gördülő rímei sejtetik valamilyen — nyilván a nép között élő — szegény intellektuel símításait.

Kétségtelenül hasznos munka lenne e még csak kevéssé ismert speciálisan népi műfaj bizonyára nagyszámú lappangó példányán át végigkövetni a kései XIX. századi leszármazott kapcsolatát a XVIII. századi s talán még korábbi elődeivel, — nem kevésbbé tanulságos azonban másik közölt versünkkel való összevetése sem.

E második versnek eredete első pillantásra ugyanis korántsem ilyen világos. Úgy látszik, mintha a vers szembefordulna a „Kesergő paraszt" énekével. Azt igyekszik megmagyarázni ugyanis, hogy az országgyűlésen a haladó s parasztbarát állásponton tulajdonképpen a reformnemesség áll, szemben az udvar reakciós, pillanatnyi engedmények mellett a parasztság igazi érdekeit elsikkasztani igyekvő politikájával. A vers pozsonyi híreket hozó parasztja meglepő jólértesültséggel és világosan mondja el Kölcsey és a haladó köznemesség programmját. Mintha ő maga is ott szorongott volna az alsótábla karzatain az emlékezetes november 10-i hosszú ülésen.

A vers népi eredetét éppen ez a jólértesültsége és pontossága teszi gyanússá. A nemességre mondott áradozó dícséretei és a kormány parasztellenességének éles ábrázolása pedig csak tovább erősíti azt az érzést, hogy népiesen archaizált, kalendáriumszerűen tudálékos, kissé erőltetetten paraszti stílusa mögött tudatos politikai szándék lappang.

Átlapozva az országgyűlési napló és Kossuth Országgyűlési Tudósításainak az úrbéri ügy tárgyalásáról szóló lapjait, megfelelőnek látszó magyarázatot találunk. E lapokról megfigyelhető az a mély benyomás, melyet a reformbarát nemesség egész országgyűlési magatartására az 1831-i felvidéki parasztfelkelés gyakorolt. A haladó nemesség számára most lesz egészen világossá az, hogy a parasztnak a feudális kötöttségek alóli felszabadításáért vívott országgyűlési harca mindaddig nem lehet eredményes, míg maga a küzdelem tárgya, a parasztság nem ő mögötte, hanem a népet félrevezető udvar mögött áll. A kesergő paraszt éneke nyilván hozzájuk is eljutott. Kölcsey már idézett szavai: „hadd ismerje meg egyszer a nép valóban barátait, elleneit", ezeknek a tanulságoknak következtetéseit vonják le. Mikor nagy beszédének végén ünnepélyesen kinyilatkoztatva a kormány felelősségét hozzáteszi, hogy „ezen kiáltás elébb utóbb az egész hazán keresztül fog zengeni ... kilenc millió ember kebelét fogja dobbanásbahozni[17] — ezekben a szavakban a tömegek minél szélesebb körben történő felvilágosításának igénye is megszólal.

Amennyire persze túlzás lenne azt állítani, hogy a „Kesergő paraszt" éneke ébresztette rá Kölcseyéket a parasztságtól való elszakadottságukra, ugyanúgy túlzás lenne azt képzelni, hogy e felismerés nyomán most nagyarányú, lázas felvilágosító munkát indítanak meg a parasztság soraiban. Kétségtelen azonban, hogy „az Urbér 5. cikkelye" efelé jelent egy lépést. A parasztság még nem elég érett az országgyűlés magas színvonalú szónoklatainak befogadására? Népszerű, saját nyelvén szóló kivonatot írunk számára. A cenzura nem engedélyezi kinyomatását és terjesztését? — Kézzel fogjuk írni, s úgy terjesztjük. Kézről-kézre vándorolva — ugyanúgy, mint ellenfele a „Kesergő paraszt" — talán még nagyobb, még közvetlenebb hatást fog elérni. S hogy még nagyobb sikerrel járjon: a válasz igyekszik átvenni az eredeti népi szöveg stílusát, szóvirágait, versformáját. Megállapíthatjuk, hogy sikerrel. Ezt bizonyítja pl. az 1848-as „Nép Barátjá"-nak, a kormány Vas Gereben által szerkesztett és ugyanilyen stílusban írt néplapjának nagy olvasottsága is.

Az „Urbér 5. cikkelye" tehát valószínűleg nem népi eredetű versezet, hanem kísérlet arra, hogy a „Kesergő paraszt" s az udvar látszatintézkedései által félrevezetett paraszti tömegek általában az udvar felé hajló magatartásával szemben a parasztságot felvilágosítsa igazi szövetségeseiről, s leleplezze az udvar látszólagos jóakaratát. S ha ez valóban így van, akkor e vers első dokumentuma a reformnemesség tudatosan a nép felé való fordulásának, első kísérlet minél szélesebb parasztttömegek megszervezésére s az udvar oldaláról való

[17] Horváth M. i. m. 386. l.

leválasztására. Egyúttal jelentős kísérlet is a nép felé szóló népszerű irodalmi stílus kialakítására.

Persze e kísérlet nem jár átütő eredménnyel: hatásának lemérésére, kutatásunk jelenlegi állapota mellett még nincs mód. Nem is valószínű, hogy a vers szélesebb körben is elterjedt volna. Maga a reform is megbukott: az udvar a megyékre gyakorolt nyomással keresztülvitte a reformbarát követek visszahívatását és a követutasítások megváltoztatását. A kötelező örökváltság a „szabadság és tulajdon" megvalósulása helyett néhány kisebb reformintézkedés igyekezett konzerválni a magyar feudalizmus egyre jobban roskadozó épületét. Azok a meglepő nagy számban és hevességgel fellángoló helyi parasztmozgalmak, melyek 1836—38-ban jóformán az egész országban megfigyelhetők, megmutatják viszont, hogy a parasztság kielégítésére ezek az intézkedések már nem elegendők.

A két vers együtt mindenesetre jellemző dokumentuma azoknak az ellentéteknek, melyek ezen az első, valóban reformországgyűlésen felszínre kerülnek. Jellemzően mutatják egyrészt a parasztság megnövekedett politikai érdeklődését s ennek kapcsán állásfoglalását az országgyűlés eseményeivel szemben, — másrészt érdekesen bizonyítják a haladó irányzat híveinek kezdődő igyekezetét a parasztság megnyerésére. Nem kétséges, hogy annak a nagyterjedelmű kéziratos politikai pamflet, paszkvillus irodalomnak áttanulmányozása — melynek egyes darabjai most még történészek és irodalomtörténészek által egyaránt elhanyagolva lappanganak levéltárak és kézirattárak polcain — szintén igen tanulságos eredményeket hozna. E kéziratos politikai apróirodalom — ha szabad ezzel a szóval jelölni — sok jelentéktelen és valóban selejtes terméke mellett egyes műveiben szélesebb rétegek sokszor erősen haladó álláspontját is megmutatja: a nemességen kívül olykor már a városi kispolgárság, sőt olykor — mint láttuk — a parasztság hangja is megszólal benne. Ha irodalmi értékben vagy politikai jelentőségben nem is mérhető hozzá, de egyenes folytatása ez az 1790-es évek széles s akkor nyomtatásban is megjelenhetett röpiratirodalmának. Ősét ezen keresztül a XVIII. század közepétől nagyban kifejlődő, ekkor még szinte kizárólagosan nemesi jellegű paszkvillusokban találja meg. A XIX. század elejére a műfaj már részben demokratizálódik és az 1750-es évek alacsony színvonalú, sokszor durván ízléstelen nemesi paszkvillusaihoz képest általában nívóban is emelkedik: nem utolsósorban az 1790-es évek után illegalitásba szoruló s ugyancsak kéziratossá váló haladó röpiratirodalom magábaolvasztása következtében. A század első negyedére már témaválasztása is kiszélesedik: ismerete hiányában a kor politikai életének számos jelensége, váratlannak tűnő állásfoglalása, az országgyűlések ingadozása nem is érthető meg világosan. Az agyoncenzúrázott, nehézkesen terjedő sajtóval szemben szerepe a közvélemény bizonyos rétegének irányításában nem lebecsülendő. Formájuknak, stílusuknak vizsgálata elősegítheti szélesebb néprétegek irodalmi ízlésének vizsgálatát is.

Mindez persze jórészben még csak feltevés, olyan feltevés, melyet valószínűleg a felkutatható anyagnak csak egy része fog alátámasztani. Közölt két versezetünk azonban elkerülhetetlenül felveti magának a műfajnak problémáit is. Ferenc király csendességben és álmos békességben megtartani kívánt, a „csalékony elméletektől" oly gondosan óvott Magyarországa ezekben az években a feudalizmus mélyreható válságának korszakát éli. A „Kesergő paraszt" éneke, a reá adott válasz és a vizsgálatuk során felvetődött problémák megemlítése talán közelebb visz bennünket történelmünk és irodalmunk e jelentős korszakának ismeretéhez.

EGY „KÉTES HITELŰ" PETŐFI-VERS

Vadnay Károly *Pálffy Albert emlékezetére* mondott beszédében a következőket olvashatjuk: „Történt, hogy egy időben Pálffy többször kirándult Vácra. Abba a gyanúba vették, hogy valami fiatal leány kedvéért teszi, bár nem nagyon volt szokása udvarolgatni. Petőfi föltette magában, hogy drasztikus módon süti ki a titkot s írt egy szörnyen érzelgős, sápítozó verset Euláliához s a Pálffy Albert nevével nyomtatta ki az egyik szépirodalmi lapban. Baráti körökben volt nagy csodálkozás, mert Pálffy Albert sohasem írt verset s természetétől mi sem állott messzebb, mint a holdvilágos érzelgés. De a meghittek csalódtak, midőn azt hitték, hogy ebből a csinyből história lesz. Pálffy egyet mosolyogva, azt mondta rá: „Szamárság!", s annyit sem tartott érdemesnek kinyilvánítani, hogy az a sápadt virág-

szál nem az ő kertjében termett. Valószínű azonban, hogy ilyet csak az egy Petőfitől tudott elnyelni türelmesen, k nek lángelméjét eleitől fogva csodálta."[1]

Ezt az adalékot átvette Szvacsek-Váry Rezső Pálffy Albertről írott könyvében. A költeményt, amely 1847. április 15-én jelent meg a győri *Hazánk*ban, Szigetvári Iván közölte 1913-ban a Budapesti Hírlapban[2] megjegyzéseivel együtt. A költemény nem került be a Voinovich-féle Petőfi-kiadásba, s nem került bele Petőfi új, most megjelenő kritikai kiadásába sem.

Lássuk mégegyszer magát a verset:

EULÁLIÁHOZ

Szép vagy, mint a csillagsugár.
Mely fürdeni a tóba jár,
Ha fellegekkel nem kell vívnia,
Eulália!!

Érted, te szép kegyetlenség,
Világokat hóditanék,
De erőm a bútól már elfogya
Eulália!!

Kegyetlen vagy, miként a kő,
Kegyetlen, mint a temető,
Mit meg nem indit az árvák jajja
Eulália!!

Arcom, ez arc, mely egykoron
Kitett a hajnal biboron,
Most halvány, mint a hervadt viola,
Eulália!!

Tiéd az örök könnyek,
Melyek szememből ömlenek,
Tiéd lelkemnek miljó sóhaja,
Eulália!!

A vers kétségtelenül gyönge, de erőtlensége tettetett, sutasága mesterkélt, érzelgőssége tréfásan túlhajtott. Vadnay állításának igazolására közvetlen, minden kétséget kizáró bizonyítékok nincsenek. De van néhány olyan körülmény, amelyek *valószínűvé* teszik ezt az állítást.

1. Petőfi és Pálffy barátságának jellege olyan volt, hogy az megengedte az ilyen és ehhez hasonló tréfákat. Gondoljunk például a híres váciutcai targonca-históriára, melyet többen feljegyeztek az utókor számára (köztük Jókai és Vadnay), s melynek íze rokon a fenti tréfáéval. Petőfi és Pálffy heteket töltöttek együtt Dömsödön 1846. tavaszán.

2. Pálffy Albert nem írhatta ezt a költeményt, már csak azért sem, mert ennek érzelgőssége, omlatag szentimentalizmusa távol állott tőle, aki „ment minden érzelgősségtől" s aki „okos és elmés író ... de nem tud meghatni."[3]

Valószínűvé teszi ezt az is, hogy Pálffynak *ezenkívül egyetlen költeményéről sem tudunk.*

3. Petőfi, aki nem volt ellensége a humornak, máskor is „elkövetett" ilyenféle tréfákat, vagy legalább is ehhez hasonlót. Gondoljunk a Pönögei Kis Pál néven írott versekre. vagy Jókai egyik írására, melyben egy hasonló esetre — igaz-e vagy nem? — emlékszik vissza: „Mikor Petőfit Császár Ferencék meg a Honderüisták megtámadták, póriasságot vetve a szemére s ajánlva neki finomabb modort, kapta magát, összebeszélt Frankenburggal, meg velem, hogy majd ő ír egy olyan ostoba hülye verset, amilyent a szalon-esztétikusok kívánnak, azt beküldi hangzatos név alatt a Honderünek. A Honderü ki fogja adni, m'nk aztán majd neki esünk ketten s pompásan kifigurázzuk a Honderüt a fenomenális zsenijével együtt. Csakugyan megírta a verset, beküldte a lapnak. Ki is adták, szerkesztői csillag alatt jól feldícsérve. Petőfi rohant hozzám a vers megjelenése után. „No! Hát olvastad?" — „Olvastam. de az egészen jó vers, nem tudsz te rossz verset írni, ha akarsz sem." — Összeszídott. „Te is olyan szamár vagy, mint Frankenburg!"

Már akkor Frankenburg kiveszekedte magát vele, hogy máskor, ha „ilyen verset" ír, ne küldje a Honderünek, — hanem az Életképeknek."[4]

---

[1] Vadnay Károly: Irodalmi emlékek. 1905. 168. old.
[2] Budapesti Hirlap, 1913. november 30.
[3] Endrődy Sándor: Századunk magyar irodalma képekben. 1890.
[4] Jókai Mór: Az én életem regénye. Nemzeti kiadás kiegészítő sorozata. V. 246—47. old.

Itt említjük meg azt is, hogy Pálffy szereplése a győri *Hazánk*ban már elő volt készítve éppen Petőfi által, aki 1847 február 16-án Kovács Pálhoz, a *Hazánk* szerkesztőjéhez küldött levelében ezt írja: „Pálffyt és Jókayt egyre sarkalom, hogy írjanak a Hazánk-nak s fognak is írni." S áprilisban megjelent a „Pálffy-vers".

Hogy a verset Petőfi írta, arra maga a vers semmi meggyőző bizonyítékot nem szolgáltat. Az első strófa „Fürdik a holdvilág"-reminiscenciája elég nyilvánvaló, de Petőfi szerzősége mellett ez sem lehet koronatanú. Azt azonban több mozzanat sejteti, hogy a vers tréfás-humoros jellegű, s ennyiben alátámasztja Vadnay Károly ezirányú emlékezését. A vers mosolyogtatóan csüggeteg tartalma mellett humoros hangzású az *Eulália* név, amely a németes biedermeier hangulatát árasztja, s amelynek már ekkor is volt némi humoros (vénkisasszonyokat csípő) mellékíze. (Turóczi-Trostler József professzor felvilágosítása nyomán.) Komikus hatását növeli versbeli *refrén-helyzete,* ami nemcsak azt jelenti, hogy ez a név megkülönböztetetten cseng ki a versből, hanem azt is, hogy öt strófán keresztül kell hozzá rímelő szavakat keresni. Ez pedig — különösen ha figyelembe vesszük a többnyire sután ható rímpárokat — a komikus hatást fokozza. A tréfás jelleg mellett szól az érzelmes-szentimentális-patetikus szólamok, szavak keresett zsúfoltsága („kegyetlen, mint a temető", árvák jajja", „Arczom ez arc". „Kitett a hajnal bíboron", „halvány", „hervadt viola", „örök könnyek", „miljó sóhaj") is. A vers *mesterkélt* sutaságára, gyengeségére vall az utolsó strófa első sorának szótaghiánya, amely esetlen botlásként hat a pedánsan gördülő sorok között. Erről is elmondhatjuk, amit Horváth János a *Fresco Ritornell*-ről mond, hogy t. i. a „nyelv és versforma humorával üti agyon a szerelem komolyságát".

Mindez csak azt bizonyítja, hogy a vers, amely az első, jól hangzó három sor után szinte belezuhan a tömény érzelgősség képeibe, — tréfás szándék szülötte. *Ennyiben* tehát igazolja Vadnay Károly állítását és növeli Vadnay emlékezésének valószínűségét Petőfi szerzőségének irányában. Valószínű, de nem biztos. Helyes volna ezeknek alapján a verset — mint ahogy ezt Szigetvári is javasolta — felvenni a „kétes hitelű" Petőfi költemények közé.

P. P.

ERDÉLYI ILONA:

ERDÉLYI JÁNOS ISMERETLEN TANULMÁNYA

Az alább közölt cikket Erdélyi János írta Szontagh Gusztávnak válaszképpen Szontagh bírálatára.

Ez a bírálat az *Új Magyar Múzeum* 1857-i évfolyama IV—V. füzetében jelent meg és élesen támadta Erdélyinek a *Hazai bölcsészet jelene* (Sárospatak, 1857.) c. tanulmányát.

Tanulmányával Erdélyi a hosszú évek óta szunnyadó Hegel-vitát elevenítette fel. Az 1837—41 közt dúló Hegel-vita az egyezményesek győzelmével végződött. Hegelistáink visszavonultak, elhallgattak.

Erdélyi törte meg a csendet a *Hazai bölcsészet jelene* c. munkájával. Ebben a művében adja meg filozófiai programmját. „Nem kisebb tehát óhajtásom, mint belátást, meggyőződést szerezni arról: micsoda fokát bírja el szellemünk az elmélkedésnek, mi a magyarnak belső embere a gondolkodás szerint: s hogyan mutatkozik ez a bölcsészet történetében? És ha mindezt ki tudnók fejteni, magyarázni! ha módunk esnék a földig alázott bölcsészeti műveltséget nem lábra állítani, hanem a süllyedéstől megóvni!"

Filozófiai munkálkodásának célja a XVIII. sz. óta fejlődésében megakadt, visszaesett bölcsészeti tudományok felélesztése, meghonosítása. Vizsgálódásai során keresi a jelenkori elmaradás okait és arra a megállapításra jut, hogy az elmaradás egyik lényeges oka, a filozófiai fellendülés akadálya az egyezményes bölcsészet tanításában: „az életrevalóság, a népszerű előadás, és a nemzetiség", azaz a metafizikus gondolkodásmód, a tudományellenesség, a haladó nyugati polgári gondolkodás eredményeinek elvetésében rejlik.

Ezen gondolatait fejti ki a *Hazai bölcsészet jelene*-ben.

Szontagh válaszában *(Új Magyar Múzeum,* 1857. IV—V. f. 224—240 l.) visszautasítja Erdélyi támadását és „goromba, illődelmetlen" modorát kárhoztatva, személyes sérelmeit panaszolja. Megvédi az — Erdélyi által elmarasztalt — egyezményes filozófia állítólagosan „gyakorlati" irányát, mely a valóságról a „józan ész" azaz a valóság lényegének megismerésére képtelen ész szempontjából ítélkezik, és viszont elveti Erdélyi törekvéseit a dialektikus módszer felhasználásának irányában, történetiségét, s végül objektív idealizmusát, a lét és tudat azonosságának tételét.

Szontagh, a kantiánus agnosztikus „tárgy avatatlan dilettantizmussal", a tudományosság legcsekélyebb igénye nélkül bírálja Erdélyi ugyan tudományos szándékú, de egy már idejét múlta, tudománytalan, a hegeli idealista rendszerben gyökerező filozófiáját.

Szontagh Gusztáv kritikájának megjelenése után Erdélyi azonnal megírta válaszát, de nem tette közzé. A visszatartás magyarázatát a cikk utóiratában leljük. Idézem Erdélyit:

„Ez a cikk meg volt írva, mikor június 10-én olvasom a Pesti Naplóból, hogy Szontagh Gusztáv 1858. június 10-én meghalt. Különös egy érzés fogott el, midőn rá gondolék, hogy a haldoklás óráiban éppen keserű adatokat gyüjtögettem ellene.

Sárospatak, 1858. június 10-én."

SZONTAGH GUSZTÁV ÚRNAK, TUDOMÁS VÉGETT

Ezelőtt egy esztendővel jónak láttam kibocsátani egy könyvet „A hazai bölcsészet jelene" cím alatt s elmondani benne némely, a bölcsészet ügyében halaszthatatlan dolgokat. A könyv, mint az útóíz mutatja, nem esett jól minden olvasónak, noha szerencsés voltam egyesektől afféle bíráiatot is hallani más részben, melyből ha nem egyebet, de annyi amennyi hajlandóságot magam és az ügy iránt, melynek szószólójául léptem fel, kiveheték. Azonban ez nem o yan igen fontos esemény, hogy vele talán dicsekedjem, hanem, amiket most érintek, igen is jellemző adatok a magyar ember tudománykörüli öntájékozására.

Volt olyan olvasóm, ki némi személyes rokonszenv után inkább, mint bölcsészeti viszketegből, elolvasá könyvemet, s a meglepetés csudálkozásával mondá, hogy azok az idealista bölcsek még sem tanítanak valami olyan észellenest, gonoszt, istentelent, mint közönségesen el van terjedve róluk.

Más olvasónak az volt igen különös, hogy én bele mertem fogni Hetényi és Szontagh bölcsészeti eljárásának bírálatába, míg más abban lelte gyönyörét, hogy emberül megráztam őket. Nem hiányzott olyan sem, ki titkosan örült, amiért Szontaghnak, ki a külső, esetleges dolgokat is szereti felhasználni érvek nemlétében, és Sárospatakot már egy régibb munkájában is (Propylaeumok a társasági filozófiához)[1] gúnyolta, éppen Patakról nézett a szemébe valaki.

Hanem mindezeknél mulatságosabbat is említhetek, névszerint azt a vádat ellenem, hogy én eléggé indiszkrét protestáns ember vagyok, mert Szontaghot és Hetényit, kik mégis protestánsok s különösen az utóbbit, ki annyi pályadíjat nyert mint senki és majdnem püspök volt a dunántúli ref. egyházkerületben, s magát ugyanezért, noha illetéktelenül, főtisztelendő úrnak hivatá, nem kíméltem, sőt horrendum dictu! bölcsészet dolgában szinte elsőséget adtam a katholikus, kivált a kegyesrendi tudósoknak.

Hogy az efféle nyilatkozatok napi renden vannak bizonyos rétegében a társadalomnak, entapasztalatomból írhatom, s nem tudnám kimondani, mennyire becsülöm s milyen jó néven veszem. Aggodalom és részvét, felekezeti előítélet és büszkeség, helyi érdekek túlbecsülése ártatlan vegyületben dolgoznak együvé, mint ugyanannyi jelvonásai a vidék tudományos állapotainak — a lélekbúvár előtt.

Ezek és hasonló tapasztalatok voltak párnái az én fejemnek, bevonva tövissel és borostyánnal, most esztendeje, mikor egyszer csak hirdetik a lapok, hogy az Új Magyar Múzeum április—májusi füzete „Magyar filozófiát" hoz „Erdélyi János ellen" Szontagh Gusztávtól. Csitt csak! Gondolám, ez meglehetős gyorsan jő. Szontagh megint alighanem úgy írt, hogy mikor sarokba szorítom, előveszi majd védelmére azt a mentséget, hogy az a munkácska „elhamarkodva jutott létre". — Már a jó emberek, ki részvét, ki éppen kárörröm miatt nézegettek egymásra s ki féltett, ki nem, sőt oda dobott volna örömest martalékul. Ha Szontagh úr tudná, hogy ez így van és inkább így, mint nem, talán jobban kímélné Sárospatakot, mely szerinte bölcsészeti eretnekség kisvárosa, s benne az idealizmus bölcsészei csak úgy hemzsegnek, mint Berlinben. De ő ezt rosszul tudja, hogy is tudná máskép!

Mi volt természetesebb, mint várnom, a Múzeum illető füzetét, melyben annyira vagyok érdekelve. De mind hiába!

El kelle folyni az 1857. évnek s csak a jelen év folytán kérni meg végleges eljárásra tisztelt barátom, Ráth Mór könyvárus urat, hogy „executió"-val menjen a Múzeum kiadó hivatalába. Ő nem sokára írta: „hogy az executió sükerült, a Múzeum megy." —

Quantum mutatus ab illo![2] kiálték fel, olvasván az ellenem írt cikket. Szontagh nem oly könnyen tréfás többé, mint eddigi polémiáiban mások ellen, sőt bizonyos fokáig az

[1] Buda, 1843.

[2] Mennyit változott azóta!

ingerültségnek, epés. Igen komolyan szól, per „Erdélyi úr", s nem per „amice", mint egykor Téreyvel.

Keserű poharat, rezignációt emleget könyvem olvasása után s cáfolása előtt. Rajtam marcona képet lát, szavaimból mogorva hangulatot vesz ki, aztán férfiasan megrója a Schelling, Hegel, Herbart-féle megvető, goromba modort, illödelmetlen beszédet, hogy értsek róla. Végre, miután cáfolt, mint a jövendő idők kritikusa lép föl és jósol egy munkámról, melyet *még senki sem látott*, magam se, mert magamnál is csak óhajtás még, mondván: „ez jó lesz arra, hogy a szemek az egyezményes filozófiára forduljanak, minekutána ügyét Köteles,[3] Berzsenyi[4] és Hetényi *süket* füleknek prédikálták." És minthogy a jövendőléssel csakugyan kedvét tölthette, a kiöntött panasz és jóslat, mint feloldott szívgörcs után, beáll az enyhültebb állapot, vége minden keserűségének.

Ami a legközelebb mondottakból ellenem kivehető, arra nézve csak azt jegyzem meg, hogy Szontagh Gusztáv úgy beszél, mint aki sértve érzi magát; s vádjával csak lelki állapotját árulja el, s nem ítélete alaposságát. Én amazzal semmit nem gondolok, hanem tekintem az utolsót és cikkének, mely az Új M. Múzeum 1857. IV. és V. füzetében 215—240. lapon jelent meg, lényegét, s megteszem a magam észrevételeit *először* arra, mi bennünket összeütközésbe hozott; *másodszor* arra, mi szorosan a tudomány ügye.

Először is tehát Szontagh Gusztáv „Magyar filozófia" cím alatti egy bölcsészeti cikket ír ellenem „viszonzásul" az én „Hazai bölcsészet jelene" című könyvemre. — Miféle irat ez az enyém: megmondja címe. Amennyiben „jelen"-ről szól, Szontagh Gusztáv, mint a bölcsészetben mai nap irodalmunkban egyik előkelő képviselője, igen könnyen útjába esett gondolatim járásának, s én megvallom őszintén, öt kímélni nem akartam s kimondám az előszóban, hogy írásom közben kettőt lehetetlen volt mellőzni: „éles cáfot és polemikus hangot." Ez által jogot adtam természetesen mindenkinek, aki velem szóba áll, éles cáfra és polemikus hangra; és Szontagh Gusztáv csak jogával élt, midőn meg nem elégedve jelen, eddig úgyszólván egyetlen bölcsészeti dolgozatom elítélésével, jövendöléshez lát és előre elkárhoztatja egy óhajtásban levő, talán soha meg nem születendő munkámat, ez isteni és — nevetséges.

Nem akartam, megvallom, kímélni Szontagh Gusztávot, mert ő erre szintúgy jogot ada nekem, mint vőn magának akkor és sokszor, midőn az ideális bölcsészek ellen fölötte sok ízben írogatott.

Hasonlóul esvén utamba Hetényi mint Szontagh: azonkép bántam vele azon okból. Csak egyet kívánok figyelembe vételni, azt, hogy „éles cáf"-nál többet nem akartam, és ha ez tán vérig hatott is, még azért nem lehet bírószóval reámondani, hogy „goromba, illödelmetlen"; egyébiránt minden szó goromba és illödelmetlen annak, aki érzi, hogy elevenjére tapintottak s a dolog nem tréfa. A polémiáknak éppen az a természetük, hogy mindkét fél igen könnyen hajlandó egymást gorombának mondani. Én fogom magamat óvni, hogy az irodalmi kiskorúság ezen hibájába ne essem.

Most visszanézek s nézetek Szontagh Gusztávval is a multba, hogy meglássa, mikép nekem okom és jogom volt úgy szólni ellene és Hetényi ellen, hogy akár gorombának mondjon. Igen régi dolog már, de, mert meg van írva, nem veszhet ki az irodalom történetéből, hogy Szontagh G. és Hetényi mennyiben és mi eszközökkel vitták a bölcsészeti tudomány szerencséjét.

Mióta Hetényi magával elhitette, hogy ő „eredeti, saját rendszert", Szontagh pedig, hogy „magyar" filozófiát, s ketten együtt „magyar egyezményest" találtak fel, csudálatos! egészen új hangon és fennhéjázva szólottak *mindig*, és vajmi különbség van az Új Tudtár második kötetében (Buda, 1837. 76—164. lap) megjelent pályairata és majd az Athenaeum 1841-ki folyamában közlött s erre következő dolgozatai között. Amaz elsőben Hetényi még csak küzdött valamilyen homályos sejtelmével az egyezményesnek és noha fiatalabb, de mégis eléggé komoly és szerény tudós modorban vitte a szót, de mikor az utóbbi (athenaeumi) cikkben ki merte mondani, hogy ő „saját eredeti rendszert" talált fel, nem volt mértéke gőgnek, deklamálásnak mind végiglen. Szintígy járt Szontagh Gusztáv. Ő hasonlóul, mióta szerencsés azt hinni, hogy Vecsey győzedelmének sükerét az idealizmus ellen bátran felhasználhatja és egy epithetonban, mely talán csak történetesen szúratott a „Propylae-

[3] Köteles Sámuel (1776—1831) filozófiai író, nagyenyedi tanár. Kant, utóbb Krug követője.

[4] Berzsenyi Dániel (1776—1836) költő. Erdélyi Berzsenyinek filozófiai munkáira gondol. („A religiók eredete és harmóniája", 1813., és az 1833-ban az Akadémián felolvasott esztétikai tanulmánya „Poétai harmonisztika".)

[5] Vécsey József (1800—1855) filozófiai író, debreceni főiskolai tanár. A Hegel-vitában hegelistáink legnagyobb ellenfele.

umok" címébe, eleget vél tenni a „magyar" filozófia követeléseinek, páratlan fitymálással szól azon bölcsészet ellen, melyet *sohasem tanulmányozott;* mint önmaga önmagáról és Heténvi'ről is bevallja. Miről alább.

Hogy eme két tudósunk ellen az én „goromba" beszédeim némi jogosultságot nyerjenek, mondom tehát: Szontagh húsz év óta, azaz mióta *magyar* bölcsész, az idealisták ellen nem csinál egyebet, mint igen mulattató és elmés, de azért korántsem páratlan élceket, és a közönséget annyira elkapatá, hogy igen örömest nevet, mi által nem az idealizmus, mint rendszer, hanem az összes bölcsészet, mint tudomány jött rossz hírbe közöttünk, partjára állván még az a szerencse is, hogy olyan irodalmi férfiaknak élt körében, barátságában, kik noha nem sokat foglalkoztak a bölcsészettel, mindamellett nevelték az ő e részbeni tekintélyét. Értem az athenaeumi kört és ennek tiszteletre méltó állását akadémiában, akadémián kívül. — Ha valakinek tetszenék, módomban van kimutatni állításom alapjait. Szépek azok az ő leleményei ama kezdet óta, mikor az általános eszmei *filozófiára* (absolutus idealismus) szerencsés volt leírni a férfihoz nem illő „*zsófi*féle" gúnynevet. (Propylaeumok a magyar filozófiához. Írta Szontagh G. A. M. T. T. 1. tagja, Budán, 1839. 103. l.); majd ugyancsak az ő érdeme, hogy az eszmei bölcsészet ellen és a művelt Európának kedélyes álmélkodására fölfedezze a *kalmuk* tárgyilagosságot (Új M. Múzeum, 1850—1. VII. f.); későbbi korból övé ama páratlan ötlet, mely az ideális bölcsészeket a hinduhoz hasonlítja, ki nem csinál mást, mint *köldökét nézi örökké,* s végre ő, aki fejökhöz vágja, hogy minden eszmeiségök mellett sem bírtak annyira menni, hogy avagy csak egy *szúnyoglábat teremtsenek.* Ami effélé ötleteskedésen kívül irataiban található, csak éppen talaj, hogy annál szebben felpócolhassa reá elmélkedése mákvirágait.

Heténvi nem játszott ilyen ingyen nevettető szerepet az idealizmus bölcsészei e'len, de annál inkább hagyta magát elragadtatni vehemens beszédekre, melyek hangja korával együtt nőtt. Ő az idealizmus pártolóit úgy mutatá be a világnak, mint akik „az élet szépségének aláásó bölcseleteket, hamis elveket, nézeteket hirdetnek, főleg olyanokat, melyek álnimbuszt öltve egyedül üdvös alakban föllépni *szemtelenek.*" (M. Akad. Értesítő, 1853. 68. l.) és oly filozófiát tanítanak, amely „minket a fölénnyel együtt a természetfölötti lények sorából a gépileg munkás lények alacsonyságára taszítni, minket önálló szabadságunk és erkölcsi képességünktől és így személyességünktől — eltörölve a jó és rossz közötti különbséget — *álnokul* megfosztani *nem irtózik.*" És mondja továbbá mind egy lélekzettel: „itt (alkalmasint az akadémiát érti, hol magát szónokolni képzelte) ünnepélyesen állítom és vallom, hogy az nem *tiszta irányú* Parthene, nem *tiszta jóakaratú* filozófia többé, hanem *undok* csábító Circe, ki Ulissz társait disznókká büvölte, fensőbb életünknek és emberi méltóságunknak aláásó Fríne (Phryne).[6] (Ezt meg sem magyarázzuk.) Hit, erény és örökélet a mi ... főjavunk, és amely filozófia ezeket védeni nem bírja, *nem akarja,* az nyilt ellenség, ... maradjon, tartsa magának ál tanait." — Majd ismét: „nagy szükség van arra, hogy az emberiség legfensőbb érdekei felett őrködő filozófia (azaz, hogy már az övé) az istentagadást semmi szín alatt — legyen az *spinozai* állománytani vagy *Schelling*-féle ugyanazonossági, vagy *Hegel*-féle általános idealizmusi alak, becsúszni ne engedje" (M. Akad. Ért. 1853. 64. l.).

Ha ezek után és mellett az idealizmus csak *herosztratusi merény, észkórság, lélektani csoda, szörnyű tévely, tébolydai kórház* cimeket kap, hajlandó az ember megköszönni.

Hogy németországi hősei loptak-e ezüst kanalat, a fentebbiek után nem is kérdezzük.

Mondom tehát: Heténvi és Szontagh, kik csaknem egy időben találták fel ketten „a magyar egyezményest" éppen úgy, mint két természettudós Németországban a lőgyapotot, igen régen beszélik már a magok „eredeti, saját" égaljhoz és vérhez alkalmas bölcsészeti rendszerét, most „Propylaeumok" majd „Parthenon"[7] stb. alatt, és írnak, írnak, de a jóhiszemű magyar olvasót utoljára is a kecsegtetés előízénél hagyják mind örökké.

Mondom továbbá: Heténvi és Szontagh, hogy megerősítsék vagy legalább némi hitelbe hozzák a magyar egyezményest, nem tudnak jobb utat és módot választani, mint hogy néhány német bölcsészt unhatatlanul becsmérelnek, gyaláznak, hazudtolnak, de soha nem cáfolnak. Különösen mi történik? Az, hogy Szontagh G. a „Propylaeumok"-ból nagy hirtelen áthurcolkodik a Heténvi által kitervezett „Parthenon"-ba és mindnyájunk meglepetésére valamennyi bútora úgy odaillik, mintha mondva csinálták volna. Ez nagy szerencse. És megcsinálódik az egyezmény fejlődésének a története is. Minden oda mutat, hogy ez specifice oly magyar bölcsészet, mint a brandenburgiak Poroszországban a specifice poroszok.

---

[6] Phryne, görög hetéra.

[7] Heténvi János: A magyar Parthenon előcsarnoka. Pest, 1853. Szontagh Gusztáv: A magyar Parthenon alapjai, Pest, 1856.

Mindamellett az egyezmény biográfiája nem adatik elő egyformán. Hetényi, akit illet a feltalálás dicsősége, azt írja felőle: „ez az én eredeti saját rendszerem" Szontagh azt, hogy Hetényi annak nem feltalálója, hanem csak kikiáltója. Inkább lehet Berzsenyit, Kötelest tartani annak, de utoljára ezektől is elvétetik a pálma és adatik Krugnak.[8]

Enny.t a rendszer genealógiájáról. Nagy feladat a tudománytörténet írójának kisütni: hol született hát ez a mai Homér.

Mondom folytatólag: Nálunk egy emlékezetes, valóban részvéttel kisért irodalmi per folyt le az úgynevezett hegeli bölcsészet miatt az „Athenaeumban". A hegeli párt vesztett. Miért, miért nem, a tudomány főbajnokai elhallgattak, s levonulván a térről, Szontagh és Hetényi alakja tünt fel diadali állásban. Jól van, ám vigyék a magokét; derék lesz, ha valami eredményt tudnak mutatni — majd! — A lehúzogatott német bölcsészeket (Fichte, Schelling, Hegel) most már senki sem emlegette úgy, hogy folytatni akarná a vitát. Egy-két téveteg szó, részvét vala inkább a győzöttek iránt, mint támadás vagy kihívás új harcra. Ezt érzette Szontagh és beszélt Téreyvel per „amice". Bizton állíthatni, hogy nála ez időtájban önhittség lépett az önérzet helyére, s az volt a démon, mely miatt nem maradhata Fichte-, Schelling-, Hegeltől. Ezentúl Szontagh ült legyen „kávéja mellett", olvasván „öreg katona" az ő kedves „Allgemeine"-ját[9] Szebasztopol veszedelmének idejében, akár írt legyen dr Magerről és a francia literaturáról, vagy az egyezményesről, mindegy. Könnyebben esett a lelkének, ha döfhetett rajtok egyet.

Szontaghnak, mint látszik nem volt elég nyugalma, lovagias önérzete, hogy tudott volna hallgatni és nemesen mellőzni s a szegény németeket veszni hagyni. Ő addig beszélt, hogy fölidézte a holtakat és most már kisértetet lát. Ezért mondám én (A hazai bölcsészet jelene, 16. l.), hogy „holttesteken tombol". Mindezek után Szontagh egy kis könyvet ír „A magyar egyezményes filozófiáról",[10] melyben magát, Hetényit igazolni, az egyezményest egyeztetni törekszik és a végeredményben oly igazságokra jut, melyek egyenesen az eszmei s pedig az *általános* eszmei bölcsészet (absolutus idalismus) tételei.

„A hazai bölcsészet jelene"-ben a XII. és XIII. szakasz állítja egymás mellé Schelling és Szontagh alapigazságait; akinek tetszik, megolvashatja. Tojás tojáshoz nem oly hasonló. Két száj mond ugyanazt. Mi volt természetesebb, mint így okoskodni: Uram fia! Szontagh húsz év óta csépeli Schellinget, Hegelt, most meg oda lyukad ki, hová ezek jutottak. Egy lélekzettel az idealizmus ellen, másikkal mellette! Hetényi meg mire nem veti fejét! Olyakat fog Fichte, Schelling, Hegelre, minőket lehetetlen volna reájok fogni, ha valaha mélyebben tanulmányozta volna irataikat. — Gyanúm egyelőre magam előtt is rettenetesnek látszott, s nem vala kevesebb, mint egy Hetényinek az igazság keresése körüli őszinteségében, zarándoki buzgóságában kétkedni. —

Coûte qui coûte! gondolám, törik szakad, éljen az igazság!

A vád, melyet felállíték, írói becsületemet kockáztatá, és ha csakugyan helytelen, hitelem örökre oda van! De a gyanú rugalmas természetű, kivált, ha nem alapnélküli s én így folytatám: „hihetőleg Szontagh is úgy ösméri Hegelt, mint Hetényi, vagy csak németországi ellenes bírálói, meg az Allgemeine, majd Heine[11] tekintélye, végre magyar szószólói és az athenaeumi szerencsétlen feleselések után, mert hogy *magából* ösmerné így, az lehetetlen. Csudálatos egy állapot! Mind Hetényi mind Szontagh váltig cáfolják Hegelt, Schellinget s mondják, hogy nem értik. Én meg azt nem értem, hogyan lehet azt cáfolni, amit nem értenek (A hazi bölcsészet jelene 109—110. l.).

Elképzelem, hogy e kemény szavak igen érzékenyen hatottak Szontagh idegzetére, s ha engem „goromba, illödelmetlen" modorral vádol föl ndulásában: tudom, mint értsem szavait. Valóban ilyen vádra nem igen van példa. Hanem jut mégis eszembe egy kis bohó történet, mely analóg ezzel. Valami ujdonságíró a színi cédulárol, melyen ott volt a Megyeri neve is, bírálta az esti előadást és Megyerit, ki pedig megbetegedvén részt sem vőn az esti játékban. Akkor ez igen mulatságos kis történetke volt. A lapoknak jól esett a kis botor esemény; a közönség nevetett. Mióta én a „magyar" bölcsészet bajnokaira rámondtam, hogy nem ösmerik, mégis bírálják, kárhoztatják Schellinget, Hegelt, az ujdondász esete, úgy látszik, hogy nem áll egyedül. — Hogyan; megmondja Szontagh védelme, mely így hangzik:

„Hogy a német szemlélődő filozófiát nem ösmérte volna, elveire s eredményeire nézve *teljesen*, ez oly széles ismeretű tudósra nézve, ki irodalmunk virágzó korában oly sok pályadíjt nyert, helytelen gyanusítás... Sőt inkább, mivel Hetényi végire szokott járni az igazság-

[8] Krug, Wilhelm (1770—1842) német filozófus, egyetemi tanár. Kant követője, utilisztikus, praktikus filozófiai szemléletével a magyar egyezményeseknél találkozunk.

[9] Az Augsburger Allgemeine Zeitung.

[10] Pest, 1855.

[11] Heine, Heinrich-nek az Augsburgi Allg. Zeitungban megjelent cikkeire céloz.

nak, alkalmasint úgy járt, mint én (Szontagh G.), kit Erdélyi úr hasonló váddal terhel, *egyszeri*, de feszült figyelmű átolvasása után a német szemlélődő filozofok *fő* munkáinak, tekintetbe véve *elveiket* és azoknak *következményeit*, már előbb azon meggyőződésre jutott, melyre a németek később, éppen csak a napokban, hogy tudnillik, „ahol nincs, ne keress!" (Új M. Múzeum, 1857. IV—V. f. 224—5. l.) „Tüzetes tanulmány tárgyául (tárgyává) —' írja ugyanott —, kiki *jó lélekismerettel* csak azon munkákat teheti, mikből (melyekből) valamit tanulhatni remél. Mindent senki sem olvashat; olvassa tehát a kapható legjobbat, s azt tegye tanulmánya tárgyául" (mint feljebb tárgyává).

E védelmet olvasva lehetetlen volt meg nem döbbenni s kérdeni magamtól: így szokott *az igazságnak végire járni* Hetényi és Szontagh? Ennyi rosszra nem voltam elkészülve. Most már tudom, mint járnak végire az igazságnak a magyar bölcsészet jónevű, sőt elsőrangú képviselői. — Ők, Hetényi és Szontagh, úgy járnak végire az igazságnak, hogy *egyszeri*, de feszült figyelmű olvasás nekik elég a *német* szemlélődő filozofok elítélésére, húsz esztendőn át folytonos gyalázására.

Nekik elég tudni az elveket és eredményeket; ez nekik *teljes* isméret; *tüzetes* tanulmány tárgyául (tárgyává) jó lélekismerettel úgy sem tehetik minden munkáikat. Kérdés: minő lélekismerettel tudják hát elítélni.

Én eme híres védelemre azonnal megteszem a magam megjegyzéseit; hanem addig is magoknak Szontagh barátainak és elvrokonainak ítéletére támasztom az ügyet, mondják meg: véd-e vagy inkább vád ez önmaga és Hetényi ellen? Egyszeri olvasás, *alkalmasint* bizonytalan kifejezés szabatos állítás helyett, jó lélekismeret, de nem tüzetes tanulmányozás, mindamellett annál hangosabb legyalázás! — Itt al'gha el nem hagyta Szontaghot eszélyessége. Higgyem-e, hogy erősebb okait, a huszonnégy fontosakat utóbbra hagyogatja? A fegyver, mint látszik az ő kezéből kiesett s megállott a földben; legalább engem nem talált. Ez nem jó jel. Valaki meg fog halni!

Nézzük a védelmet. — Hetényi, mond Szontagh, *ösmérte a német szemlélődő filozófiát*. —Azonban nem a német szemlélődő filozófiáról van szó *általánosan*, hanem *különösen* három névről: Fichte, Schelling, Hegel. Bizonyítja Szontagh úr, hogy ezeket ismérte Hetényi, és írja: H. ösmérte Fichtét, Schellinget és Hegelt; különben állítása semmi. Vagy ha nem; akkor ő az egész német spekulatív bölcsészetet csak eme három névre szorítja, oly irodalmi járatlanság, aminőt róla föltenni sem akarhatok, levén Németországban az ő tudtával is akár háromszázhárom az említetteken kívül. Ezeket Hetényi mind ösmérhette és bátran el is ítélhette volna „alkalmasint", de ő Fichtét, Schellinget, Hegelt szidta bizonyosan, ámbár, hogy valóban ismérte volna, mind nem sül ki Szontagh alkalmasintféle tételéből. Én azt mondom: Hetényi nem evett ananászt, szentjánoskenyeret, bodzfabogyót; Szontagh így felel: Hetényi evett gyümölcsöt. Nekem szilva, körte, alma kell, Szontagh gyümölcsöt ad, mely nem szilva, nem körte stb. Furcsa egy észjárás!

Hetényi, folytatja Szontagh, ösmérte a német szemlélődést *elveire és eredményére nézve teljesen*. — Ha ennyiből áll a teljes ösméret, úgy a légy is madár. — Egy öreg urat ismértem, ki nagy jártasságot igényelvén a bibliában, mikor vénségére már nem járhata templomba, úgy vőn részt a szentbeszédben, hogy elmondatta magának *miről* papolt a pap? Megmondatván az alapigék, neki több sem kelle,' hanem öntetszéssel mondá: elég nekem a textus, tudom már mit beszélt a pap. — Pedig nem tudta, nem tudhatta. Hanem, van egy még régibb öreg úr: Arisztotelesz, aki tanítá, hogy a tudomány elve még nem a tudomány, és az elveket könnyebb megismérni, mint a megmutatásokat. Az eredmény már attól függ, hogy van keresztülvive az elv. Így szükséges ösmérni azt, mi az elvből foly és *amint* előáll az eredmény. Ezek együtt adják a teljességet; a teljesség rendszer. Teljes ösméretet csak rendszer nyujthat. Elv és eredmény puszta kezdet és vég, mely közé esik a derék közép. Ama kettőt meg lehet tudni Heinetől, az Allgemeinéből, de a rendszert csak magából Fichte-, Schelling- és Hegelből. Ez a kérdés veleje, ezt nem tudta Hetényi Szontagh bizonyítása szerint is.

Honnan állíthat Hetényi felől Szontagh és hogyan feíelhet be érette ily nyomós ügyben és nehéz vád ellen: nem kérdem. Elég az, hogy felel érte bona fide. Ez a bona fides neki igen könnyen esik. És mert Hetényi annyi „pályadíjat nyert", reá nézve helytelen gyanusítás, hogy nem ösmérte volna a német szemlélődést. — Ha ez a pályadíjnyerés oly nagy fontosságú, akkor Szontagh úr, nem nyervén *annyi* pályadíjt, reá nézve talán nem lesz oly igaztalan, helyteleń a gyanusítás. — Ez is megtörtént: biz én gyanusítottam Szontaghot is, és mit kell hallanom! Azt, hogy Hetényi csak *alkalmasint*, tehát *nem valóban* járt úgy, mint ő, ki egyszer átolvasva *a német szemlélődő bölcsészek* főmunkáit, tekintetbe véve *elveiket* és azoknak *következményeit*, félre dobta, tüzetes tanulmány tárgyává „jó lélekismerettel" nem tehette. Tehát Szontagh itt magáról „valóban", Hetényiről csak „alkalmasint" beszél s hozza elő védelmét. De a német szemlélődő bölcsészek alatt itt sem lehet Fichtét, Schellinget,

Hegelt érteni, azaz Szontagh most is gyümölcsről beszél, mely sem alma, sem szilva stb., az ő „valóban" tett állítása, önvallomása nem ér többet, mint a Heténviről való „alkalmasint". — Azonban hát ők nem tették, nem tehették tüzetes tanulmány tárgyává eme bölcsészetet, vajjon mehet-e ez? Miért ne mehetne! Nekik szabad volt nem ösmerni ama három tudóst, ez jogukban állott; hanem ösméret, búvárlat nélkül elítélni, legyalázni, ez ami nem mehet, ez ami nem szabad, ez ami nem fér össze az írói becsülettel, az igazság keresésének őszinte buzgóságával, a tudománynak szent és komoly szeretetével.

Gondolom itt megint marcona képet lát rajtam Szontagh Gusztáv, de én azt nem bánom. Elmondám, ami bennüket öszehozott; s ez volt az *először;* most következik a *másodszor.*

Úgy igértem, hogy a tudomány ügyében is fogok egy pár szót tenni. Eleve figyelmeztetem azonban az olvasót, hogy eszemben sincs Szontagh ellen talán igazolni a német eszmei bölcsészeket, különösen Fichtét, Schellinget, Hegelt; eszemben sincs lerontani Szontagh egyes állításait, melyeket ő csak másoktól: Heinétől, az Allgemeinéből hallott és tud az eszmei bölcsészek felől. H hetőleg ez okozá, hogy a híres hegeli vita után elhallgattak az eszmeiség barátai, mert belátták, hogy Szontagh és Hetényi vágásai csak találomra ejtett vak vágások, s magokra hagyák őket vesződni az ördöggel, melyet a falra festettek.

Mint „tüzetes tanulmány nélküli, mégis jó lélekismeretes" bírálati észrevételeket, állításokat jegyzem ide Szontaghnak nem legújabb, de mindig alaptalan és hamisan idézett egyes tételeit különösen Hegel ellen. Írja Szontagh: „Erdélyi úr, mint a közönség tudja, az azonsági rendszer szószólója, különösen Hegel követője. (Hogy ezt mondhatná Szontagh, legalább is kellene tudnia, mit tanított Hegel.) E filozófiának már keletkezése *óta* (jó hogy nem keletkezése *előtt,* mint Szontagh elítélte már az én még vezőben lévő munkámat!!) szemére lobbantott (Heine, az Allgemeine által!?), hogy az életet tekintetre nem méltatja, a valóságtól elvonul, a szemlélődés elméleti körébe belébüvöli magát". — „A német szemlélődő filozófia tisztán előleges úton szerkesztvén a mindenséget — embert és világot (talán csak szunyoglábat?) tekintetre nem méltatta a valóságot (Wirklichkeit) s az életet, emellett a Schelling—Hegel-féle a gondolkodás és tárgy azonosságából, mint fő elvéből indulván ki, minekutána ezen képzelt azonság öntudatunk tanuságával ellenkezik, s az emberi észtől (ész által) nem gondolható: annyira belebüvölte magát érthetetlen szóba és terminológiába (ezt Szontagh tüzetes tanulmány nélkül mondja ily folyólag, mintha írva volna előtte!), hogy a magyar filozófiának végre ki kellet a ferde irány ellen kelnie". — „Spinoza abszolút állománya szintúgy megsemmisíti a világot, mint Hegel közvetlen vanja". (Szontagh nagy V-vel írja, de minek?) „A közvetlen VAN (Szontagh itt már az egész szót nagy betűkkel írja de minek?) Hegelben nyilatkoztatta ki utolsó filozófiai bölcseségét."

Bizonyos, már igen bizonyos, hogy Sz. nem ösmérte Hegelt, s nekem módomba esik az olvasót iroda'munk igen tisztelt férfiaira emlékeztetni, hogy Fejér György, Tarczy, Horváth Cyrill, Szilasy János, Purgstaller József, Térey, Bocsor István, Győry Sándor[12] (hogy másokat és különösen a hegeli pör és párt egykori szószólóit elhallgassam) csak mégsem oly könnyelmű férfiak, hogy ilyen Szontagh—Hetényiesen őrült beszédeknek hódolnának: sőt ha előtte egyetlen pártolóhang sem szólal meg az eszmei bölcsészet mellett, Szontagh legújabb önvallomása elég tanuság s megölő vád önmaga ellen. Van e még szükség reá, hogy én cáfolgassam vagy hitelét, tekintélyét ez ügyben lefogadjam? Ő többé nem illetékes. Igen, de erre így szól Szontagh: „tehát bebizonyította Erdélyi úr, hogy tárgy-észrevevés nélkül, tisztán a priori, tárgyas ismeretet lehet képezni." — Én erre válaszolom: „Nem!" — Sőt többet mondok, nem is fogom bizonyítani, de még előbb megjegyzem, hogy ráfogásokkal nem hagyom magam elfogatni. — Nem az a kérdés, hogy mit lehet képezni, mit nem, hanem az, hogy „mit tanít Hegel".

Szontagh állítja, hogy Hegel szerint „tárgyészrevevés nélkül tisztán a priori lehet tárgyas ismeretet képezni." Proba incumbit asserenti.[13] Így Szontaghon a sor bebizonyítani, hogy Hegel csakugyan azt tanítja. Ez a kérdés veleje, nem más. Tehát csak tessék a szó végire állani, és nemcsak jó lélekismerettel, hanem még tüzetes tanulmányozás után is bizonyítani; de míg ezt nem teszi, addig minden beszéde, ha még oly alaposnak, nyugodtnak mutatkoznék is, csak puszta beszéd *sine* ira & *studio.* — Jó, hogy nem mondja Sz. Hegelről, mint Jakobi írta egykor Mendelssohnnak[15] Spinozáról: „Kennst du den Hund Spinoza?"

---

[12] Századeleji paptanárok, Hegel tanait ismerték és tanították.

[13] A bizonyítás annak a kötelessége, aki állít valamit.

[14] Jacobi, Friedrich (1743—1809) német filozófus. Erdélyi Jacobinak „Über die Lehre des Spinoza in Briefen an Mozes Mendelssohn" (1785) c. művéből idézett.

[15] Mendelssohn, Mozes (1729—1786) német filozófus, Lessing barátja.

Hogy Szontagh és Hetényi nem ösmerik s hanem minden nem ösmerés dacára annál tüzesebben (noha nem tüzetesen) bírálják Hegelt, minden szavok elárulja. Szontagh védvén Hetényit a *reál* kategóriának általam tett megrovása ellen, midőn azt H. világra, istenre egyiránt alkalmazta, így felel be Hetényiért: „Hetényi a *reál* szót a lét (Sein) értelemben vette. Ha van létező, létezni kell okának is. Ha létezik föltételes világ, létezni kell feltétlen okának is, istennek.

Mit mondjak ez okoskodásra tartalmilag? Ez először tautológia: ha létezik a létező (mintha mondanád: ha eszik az evő, ha alszik az alvó) kell lenni okának is (ép úgy, mint ha alszik, kell lenni álmának, és ha eszik, eledelének). Itt igaza van Szontaghnak; ez az okság elve volna, de minő okságé? Van reál világ — mondja Hetényi — van, kell lenni reál istennek! De itt az isten nem különb oka e világnak, mint gabnaszem, mely tavaly elvettetett, az ideinek. Azzal nincs oly igen csudálatra méltó igazság fölfedezve az egyezményes által, sőt amennyiben Szontagh a zárolásba (syllogismus) egy új terminust (föltétlen) lop be, okoskodása másodszor formailag is hamis. Ha van *reál* világ (ha van *föltételes* világ), kell lenni *reál* istennek (kell lenni *föltétlen* okának, istennek).

Hetényi okoskodása szerint a Szontaghénak is így kellene lennie: ha van föltételes világ, kell lenni föltételes okának, istennek is. Vagy megfordítva: ha van föltétlen világ, kell lenni föltétlen okának is. Nemde, hogy ez a legmerőbb tautológia; mely éppen oda megy ki, hová Szontagh egyezményes alaptétele: egyezik az egyező, a Kirchenparadé Kirchenparadé.

De ez nekem mellékes dolog, hanem én tulajdonkép azt akarom értésére adni Hetényi—Szontaghnak, hogy Hegel a *reál* kategóriául a logika elején, különösen az Enciklopediában (Sechster Band, Berlin, 1843.) a bevezetések után a 181. lapon oly alaposan értekezik, hogy teljes joggal hivatkozhatik s támaszkodhatik reá az egyezményes is, *először* azért, hogy ne essék annyi szóforgács a „reál, való, valódiság" kárára Hegel ellen, másodszor azért, hogy kitetszenék, miszerint ők csakugyan olvasták az első egy-két §-on kívül az 5—6. szakaszt is. Az ideal és reál fogalmának egymáshoz viszonyítása majd (a 190. lapon) legott megcáfolná az ő „tüzetes tanulmány" és könyv nélküli mendemondáikat. De ők nem mentek el még addig. Hanem tudják az elvet és eredményt. Nem voltak a templomban, de tudván a textust, ergo — azt is tudják: mit beszélt a pap. Quasi vero!

Ilyen kézzelfogható vakmerőség ellen tudományosan küzdeni az erkölcsi lehetetlenségek sorába tartozván, az értelmes olvasó el fogja nekem nézni, ha Szontaghot cáfolni most ezúttal és minden úttal nem cáfolom. Már az, hogy Hegelnek *van* ..... fogja őt cáfolni és keseríteni. Mert keserűségének kell tulajdonítanom irata izgatott folyását, ellenem való kitöréseit csak azért, mert azt hiszi, hogy én Hegel mellett az egyezményes hátrányára küzdök. Ezt ő hiszi, ám higgye! Annálfogva így keseredik el: Erdélyi úr polemiájában az egyezményes filozófia ellen, munkája egy bizonyos helyén, melyet idézni nem akarok (igen kár!) kiugrik az elméleti vitatkozás kerékvágásából s gyanúsításokra *„vetemedik"*. — Röviden felelem. Ha Szontaghot el nem hagyja nyugalma és ha meg nem szokja nevettetéssel vívni a tudomány sorsát, most e komolyabb irata folytán könnyebben esik vala végire járni az igazságnak. Idézem hát én könyvem 140. lapjáról a következőket: „Az egyezmény mint önútú és saját módú keresése az igazságnak, ám virágozzék és fejtse is magát lehető emberi szépségben, tökélyben közöttünk, mikoron bizonyosan meg fogja érdemelni az irodalmi elösmerést, de a legszentebb érdekek: vallás és állam féltésének aggodalmaival táborozni körülötte az igazságkeresésnek más módjainak rovására s mintegy közvetve a hatalom éberségét, őrizkedését zaklatni föl kiválólag az eszmei bölcsészet ellen: hogyan lehet komoly *férfiak szándoka, megfoghatatlan.*"

Látszik e szavakból, uram, hogy az egyezményessel semmi bajom, hanem bajnokaival, kik „jó lélekösmerettel, tüzetes tanulmány tárgyává" nem tevén, sőt el sem olvasván Hegel s a többiek főmunkáit: mégis álnok, szemtelen, undok, csábító Circe, Frine, condra címeket aggatnak reá és reájok s tudományukra, mely „istent tagad, erkölcsi életet, államot megront", és mindent, ha mi még ezeken kívül szent is.

Az én beszédem egyrészt, elösmerése az egyezményesnek, mit Szontagh egy világért sem vesz észbe; másrészt komoly emlékeztetés az egyezményes urakhoz, hogy valahára eszméljenek, vagy igazán, ha már egyszer Szontagh úr megtanított a szóra, nem annyira a „vetemedés", mint a „vetemedésnek" fölleplezése.

Az idő, melyben ő és Hetényi az eszmei bölcsészet ellen olyan vehemens és gyarló beszédeket tartottak, és az idő, melyben én szólottam, mindent megmagyaráz és e részben helyzetünk senki okoskodása, keserűsége miatt meg nem változik.

Szontagh egyébiránt nagyon szívesen látszik súlyt fektetni az időre, s tetszik magának amaz ötletben, hogy Németországban *„túl vannak már Hegelen"* sőt tanait „a verebek is csiripelik a házfedeleken" és teljesült az ő jóslata, melyet Propylaeumaiban nyilvánított felőle, hogy bukásnak indul, mihelyt róla a homály fátyola levonatik. Ez a hely is tanúként lép föl Szontagh ellen, hogy nem ösméri Hegelt. A hegeli rendszer, noha már a verebek

is csiripelik, itt nem nagyon csiripeltetik, hanem annál jobban félreismertetik. Hiszen az éppen abban nőtte ki magát egésszé, hogy valamennyi előtte való filozófot és rendszert egyaránt felfogott, méltatott, a maga helyére fokozott anélkül, hogy valahol a megállapodás határát kitűzte, a szellem fejlődését megkötötte volna. Öneki a jövendő embernyom, úgy meg fogja hozni a maga filozófiáját, Isten, lélek, világ felfogási módját, a szép, jó, igaz tudományát, mint a görög világnak megnyilatkozott az Sokratesz-, Plato-, Arisztoteleszben, az újabb időnek Spinoza-, Kant- és Schellingben; következőleg ugyanazon világnézete szerint ő nem felejthette, nem tudhatta, nem is tudta ki magát eme nagy eszmemozgalomból, mert miképen túlment a világ Platón, Arisztoteleszen, Kanton, úgy kellene hinnie, és hitte is, hogy túlmegy ő rajta is.

Micsoda új dolgot vél Szontagh állítani Hegel, mint korszak alkotó bölcsész, vagy ellenem, mint egyik hazai szószólója ellen? — Igenis! Hegellel nem köttetik meg az észmeiség fejlődése, folyása, mint nem köttetett meg a költészeti világ a legnagyobb költők kidöltével, elavulásával. Sőt amennyiben a bölcsészet, mint tudomány formája nem jár annyi külsővel, mint a művészeti, csak annál szabadabb, annál könnyebben újulhat.

De ha valaki egész győzelmi lármával elkiáltaná magát: túl vagyunk már Shakespearen, Goethén, túl Spinózán és Kanton, Schelling és Hegelen: kisebb költőnek mutatkoznék e Shakespeare, bölcsésznek Kant, mint aminő, s egyszersmind nem azt adná e tudtunkra, hogy neki a bölcsészeti igazság terem, mint az idei vetés. Hegelnél a bölcsészeti tudalom egy nagy folyamot ír le Thalestől Schellingig, melybe a korok tudósai egyenként folynak be szellemük adalékával; s bárki mit beszél: ez valami szép tudomány, és a „Geschichte der Philosophie" Hegelnek nemcsak úttörő, hanem egyetlen munkája is, mely rendszerének a diadalt, a történeti felfogást, a becset minden időkre biztosítja. Ezeket nem tudva Szontagh egész divaturacsi fitymálással pattantja el ujját, hogy „Hegel filozófiája nemcsak a legújabb, hanem igazán a legrégibb, Thales előtti keleti filozófia". Jól van, de az ifjabb Fichte ellenkezőleg így szól rendszere felől „das zunächste vorausgehende (Hegel'sche) System" (Grundzüge zum Systeme der Philosophie, III er Abteilung, Erster und zweiter Teil, Heidelberg. 1846. 35. lap). Egyébiránt az azonsági bölcsészetnek, melyet Szontagh már Németországban is alászállottnak hirdet, szintén nincs mélyebb, tisztább, nemesebb védője Fichténél, sőt éppen Fichte az a kivehető nagyság, kiben a bölcsészet Schelling—Hegel óta nyomós lépésre bátorulva, új alakulást, fejlődési mozzanatot képez.

Halljuk tehát, ha nem untatom az olvasót, mit tart Fichte (az ifjabb) Schelling, Hegel felől. „Ez a kérdés, mond ő idézett munkája 14. lapján, mi az alapja az ismeré és lét, az igaz és valódiság belső egységének? Ez a tulajdonképpeni első és jellegzetesen metafizikai probléma... Eme probléma legegyetemesb és *legutóbbi* megfejtése oda ment ki, hogy a lét és ismerésnek belső, lényegi hasonsága állíttatik; vagy röviden az alanyi és tárgyilagos azonságának tana, az azonsági rendszer álláspontja az, mely ama kérdésre a maga egész világnézetében teljes érvényű feleletet ad. Egyszersmind ki van benne mondva történetileg a jelenig elért spekulatív összműveltség rövidlete, az, mi felett, bátran elmondhatjuk, csak ma jött tisztába és maradó bizonyosságra a bölcsészet. *Éppen annak tudományos keresztülvitele az eddigi Schelling—Hegeli bölcsészet.* A Schelling által *alapított* és Hegel által *kivitt általános eszmeiségnek* elhatározó ismetenye (Erkenntnistat) volt kimutatni, miképen minden lét (a természet) magában már észi, okszerű, tárgyilagos fogalom, s éppen ezért hathatja s ösmérheti meg a tudás, mivel belső természetileg már fogalomszerű és számára már készen áll. Valósággal elólegesen (a priori) vagy *magából* ösméri meg azt törvényiségében, mert a bennök (az ész és természetben) lévő törvényiség *lényegben ugyanaz:* egy törvénye az észnek. Itt az ösmerés ama problémája valóban, azaz teljesen általános módon van megoldva; felelet rá az egyetemes világnézlet, melybe az fölvétetik. Az egyetemes ész, mely által minden létez, az emberi szellemben és ennek ösmérceti cselekményeiben valódi elösmertségre emelve; a hatványozott észszerűség, mely ott van mindenben, a tárgyilagos fogalom, magának alanyi tudására jut el benne; s ez találtatott egyúttal eredeteül *minden* tudománynak, lehetségeül egy legmagasb mindent átölelőnek, a bölcsészetnek."

Nehezen fölvehető, hogy jobban ismerné Szontagh Hegelt, Schellinget, mint az ifjabb Fichte — az a Fichte, ki a Szontagh kedvelte Ulricivel[16] régóta egyesülten ad ki egy folyóiratot (Zeitschrift für Philosophie und Philosophische Kritik; Herausgegeben v. dr J. H. *Fichte*, Dr Herman *Ulrici* und Dr J. U. Wirth), mit csak azért hozok fel, hogy Ulrici bizonyságát Schelling—Hegel ellen, Szontagh által felhasználva, nem fogadhatni el teljes érvényűnek. Fichte is cáfolja őket elégszer, de el is ösmeri, mint a bölcsészetnek nagynevű rend-

[16] Ulrici Hermann, német filozófus, Hegel rendszerének bírálója. 1847-től Fichtével (Imm. Hermann) együtt adják ki a „Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik" c. folyóiratot.

szeresítőit. Ha tehát Sz. Schelling—Hegelt teljesen letűntnek hirdeti, vagy letűnésöket valamely nyomtalan elveszésnek hiszi: fölötte csalódik. Schelling—Hegelt csak az a sors érte, mely minden előttük élt — és fog érni minden nyomaikba lépendő — bölcsészeket. Hanem, ami az én vitatkozásomnak Schelling—Hegelre fektetett súlypontját illeti, és amiért Szontagh szemében az elmaradottság vádja alá esem, az a fentebbiek szerint éppen *a történeti álláspontnak tüzetes kijelölése*. Schelling, Hegel alkottak, mikép „A hazai bölcsészet jelene" 162. lapján mondom, „egy új emeletet a tudomány emeletén, ezt kell meglaknunk, megerősítnünk, hogy tovább építhessünk". — Továbbá: „láthatni ugyan mai nap is némely nyomokat, de korántsem új, hanem csak megújított kezdettel. Az eszmeiségnek sikerült a rendszerbe ömlés" stb. Schelling—Hegel által. Ezeket beszélem én és Szontagh még sem látja, hogy nem vagyok lekötve Hegelhez vagy valamely névhez, hanem tulajdonkép csak nézője vagyok az időknek, a tudomány idők szerinti alakulásának, fejlődésének, most az eszmei, majd az anyagi oldal tulnyomóságával és amit meggyőződésembe felvettem, kimondom minden melléktekintetek nélkül.

Koránsem magáért, mint örök időkre kikerekedett s megállapodott bölcsészetért vagyok én ezek szerint pártolója Schelling—Hegel rendszerének, hanem az okból, mert ez a rendszer a kulcs a mai bölcsészethez. Nélküle senki sem fogja érteni a kor filozófiáját. Sőt az a csudálatos, hogy a jelen idő bölcsész iskolái, mind a hegeli rendszer megalkotása után vőnek új kezdetet; és én úgy tudom, hogy Szontagh is hányt szemére ama rendszernek olyan vádakat, hogy a materializmus benne leli támpontját; mint ellenkezőleg a legmagasb idealizmus is örömest mutat reá, mint atyjára: eszerint annál inkább kulcsa valamennyinek.

Így foly és alakul én előttem a bölcsészet sorsa, élete, története. Szontagh jó darab idő óta áll résen a hegelizmus ellen s bizonyosan sok elmét tántoríta meg irányában s már-már végképpen kiszorítá befolyását tekintélyes állásával. Én pedig azt mondám: ne állj résen uram, nem ördög az s különösen nem oly ész elleni szörny, mint te mondod évek óta, ámbár erre jogod nincs, mert nem ismered. Látod, a hazában annyi őszinte barátja, tisztelője van, ellenkezőleg te, magyarnak nevezett bölcsészeteddel követőre nem találva, egyedül állsz. És mondám: míg a filozófia új alakulást, biztos irányt nyer és ha már csakugyan magyar bölcsészetről van szó, fogadjuk el az idő intését s legalább tudjuk meg, miképpen volt eddig a bölcsészet hazánkban. Ez fogja megállapítani a magyar bölcsészet jogosultságát, nem a hatalomszó és rámondás, hogy ez, *mert* egyezményes, éppen *azért* magyar, utóbb meg kiviláglik, hogy Krug az apja.

Ez volt röviden az én könyvem alapeszméje, melynek kivitelében adatokkal, idézetekkel. okoskodásokkal kelle élnem. Ha Szontagh ellen ütött ki az eredmény: az nem az én hibám. Az a dolgok rendi, melynek a történeti felfogás szerint hódolni tartozunk. Hozzon a jövő bármit, én hitet vallottam a bölcsészetben, én megállom azt és kész leszek védeni mindenkor úgy, amint tőlem emberi gyarlóság mellett némi készültséggel, alapossággal talán, de jó lélekösmérettel, s a tudományosság iránti epedéssel bizonyosan telni fog.

Hogy Szontagh könyvemet nem igen tisztelte meg nyugalmas, egészbe ható figyelmü átolvasással, onnan látszik, hogy amaz irányeszmére rá nem akadt, sőt ártatlan javaslatomat, a még nem is született gyermeket, elég meggondolás nélkül, a jövendőnek denunciálta. Én erre nézve is tudnék valamit mondani, de hallgatok és megnyugszom amaz öntudatban, hogy nemzeti tudományos müveltségünk körül nekem is van jogom hivatkozni olyanra, mi Szontaghot jövendőlésében jelenleg már cáfolja, keseríti.

REJTŐ ISTVÁN:

THURY ZOLTÁN LEVELEI KOVÁCS DEZSŐHÖZ.

A Román Népköztársaság Tudományos Akadémiája Kolozsvári Fiókjának Levéltára, a volt Erdélyi Múzeum Egylet könyvtára Kovács Dezső hagyatékában 73 Thury-levelet őriz. A levelezés Thury Zoltán és Kovács Dezső meleg barátságának emléke. Barátságuk már diákkorukban, a kolozsvári Református Kollégium falai között kezdődött. Kovács Dezső négy évvel volt idősebb írónknál. Kollégiumi tanulmányai után beíratkozott a kolozsvári egyetemre. 1891-től segédtanár, majd 1893-tól tanára és végül 1910-től haláláig (1935) a kollégium igazgatója volt. Tanári pályája mellett maga is írt. Novellái, elbeszélései

az erdélyi újságok és a fővárosi irodalmi folyóiratok hasábjain láttak napvilágot. Három novellaskötete is megjelent: *Apró komédiák, Apostolok és csavargók* és *Ballag már a vén diák* címmel. Egyik novellája Thury Zoltánnal való barátságukról és közös diákcsínyjeikről szól *(A történelem nemezise,* Ballag már a vén diák c. kötet 36—42. l.).

Thury Zoltán levelei több szempontból becsesek az irodalomtörténet számára. Kovács Dezsőhöz fűződő barátsága megengedte, hogy őszintén feltárja legmélyebb problémáit is. Így leveleiben beszámol keserves életéről, nehézségeiről és írói terveiről. Ezért e levelekből képet kaphatunk az író vándorszínész életéről (lásd 1., 2. levél), a vidéki újságok *(Kolozsvár, Szegedi Napló)* szerkesztőségében töltött éveiről (3. és 4. levél) és fény derül müncheni tartózkodásának okára és írói terveire (5—9. levél). A későbbi időkből származó két levél (10—11.) már az ismert író nehézségeiről számol be.

A hetvenhárom levél évek szerinti megoszlása a következő: 1888-ból három, 1889-ből tíz, 1890-ből nyolc, 1891-ből hat. 1892-ből kettő, 1893-ból tizenkettő, 1894-ből tíz, 1895-ből egy, 1896-ból egy, 1897-ből három, 1898-ból hét, 1900-ból egy, 1901-ből három, 1906-ból egy és öt levél keletkezésének időpontja meghatározhatatlan.

Hogy miért csak tizenegy levél kerül közlésre, annak az az oka, hogy e tizenegy levél a legértékesebb irodalomtörténeti szempontból. Bár a többiben is vannak utalások és megjegyzések, de ezek többször ismétlődő problémákkal, családi eseményekkel vagy egyéb kevésbbé jelentős kérdésekkel foglalkoznak.

A közléssel kapcsolatban még meg kell jegyeznem, hogy az eredeti leveleket, ill. fényképmásolatukat nem volt módom áttanulmányozni, csak írógép-másolatban álltak rendelkezésemre. Ezért a leveleket mai helyesírással közlöm.

*

1

Kedves Dezső Barátom!

Rettenetes aggodalmaim vannak. Te is elfajultál, te is kunyorálásra vársz, amíg méltóztatsz válaszolni leveleimre. Nagyon kérlek, vedd elő a levelemet és minden kérésemre illetőleg válaszolj és nagyon szépen kérlek, amire kértelek Korbulyt[1] illetőleg — tedd meg. Tudod ezt az állapot, amiben én vagyok rettenetes. 13—4 frt havi jövedelemből kell fenntartsam magam, ami pedig az én természetemmel nagyon bajos. Hiszen ismered. És gyanítod-e, hogy mit dolgozom én azért a pénzért. Nagyon sokat. Reggel ½8 órakor fölmegyek az irodába, megírom az aznapra szóló jegyeket *(illetőleg megszámozom).* Ez egy órai munka. Akkor előveszem valamelyik darabot és szerepézek. Most végeztem be a Nebántsvirágot. Dolgozom egy darabig, akkor megszólal a csengetyű: kezdődik a próba. Mikor jelenésem van, benn vagyok a színpadon, mikor nincs, akkor az irodában írok. Ki-be és be és ki. Ebéd után újra próba, ansamble vagy valami dolog, iroda pedig mindíg 6-ig. Akkor öltözünk, 7-kor előadás 10-ig, akkor levetkezünk s haza. Ez így megy minden nap. Keservesen megszolgált kenyér és hozzá még nagyon kis darab kenyér. Az öcsém hogy virágzik?[2] Írt nekem egy levelet, amiben nagyon szépen kér, hogy ne csináljak adósságot. Nem tudom honnan szedi ezeket az eszméket. Te nem írsz se nem küldöd azt a bizonyos tárcát, pedig én nagyon óhajtom látni. Nekem itt lesz körülbelöl egy premierem. Megírtam a dramolettem; címe: *A bál után.*[3] A direktor fia tette jutalomjátékul. Te mint olyan elegáns fiatalúr megtehetnéd azt az emberséget, hogy eljöhetnél reá. Majd megírom a napját. Tettél te már nagyobb útat is, haszontalanabb dologért. Nem éppen ügyetlen kis darab — hidd el nekem. Ha nagyon jól sikerül, úgy kiadom — előfizetésre. Jót segítene az én tönkrement zsebemen — ha sikerülne. Mit szólsz hozzá? Egy kicsit nagyzóan hangzik, de mikor az ember így áll, akkor mindenre gondol, csakhogy segítsen magán. Írta Korbuly *(kihez nem kétkedem benne hogy el fogsz menni, a te barátod érdekében)* ingyen sem akarja kiadni a tárcáimat, úgy légy szíves mondd meg neki, hogy szíveskedjék haladék nélkül visszaküldeni. Add át neki a címemet, vagy talán legjobb lesz, ha elkéred tőle és azzal a te

[1] Korbuly József újságíró, az *Erdélyi Hiradó* szerkesztője. Thury később munkatársa volt az újságnak.

[2] Ebben és a következő levelekben Thury a nála hét évvel fiatalabb Sándor öccséről ír, aki ekkor végezte iskoláit.

[3] A dramolett kézirata elveszett. Közelebbit nem tudunk róla.

tárcáddal küldöd el nekem, de hamar, mert én itt tudok pénzt csinálni belőlük. 3 drb. van. Használd fel minden óráló képességedet és erőszakolj ki tőle egy kis pénzt, mert inkább szeretném mégis, ha kolozsvári lap fizetne ki, mintha vidéki. Neked nincsen annyi dolgod, írjál nekem. Hidd el boldogabbá tesz tőled egy pár sor, mint akármilyen szerelmes levél — tenne. Ismét és még sokszor kérlek, szíveskedjél nekem válaszolni és különösen figyelmedbe ajánlom *Korbulyt.*

Leveled nagyon várja —

Thuri K[öpe] Zoltán.

Cím:
Thuri Zoltán —
Deés
színház.
[Dés, 1889. március 1. és április 15. között.]

2

Kedves Dezső Barátom!

Most nem írni, sokkal bajosabb mint írni. Annyi minden fekszik ezen az én erőtlen vállamon, hogy meg kell valakivel osszam a terhet, mert leroskadok. Ki lenne az a valaki más, mint te, az én legjobb barátom. Nem tudom én hány hónapja már annak, hogy te nekem nem írtál, (mert te levélírónak infámis rossz vagy), azóta rettentő sok történt velem, amiket még regényben is érdekkel olvasnál, hátha még a te leghívebb barátod biográfiájának egy részét képezi. Ott kezdem, hogy én ezelőtt négy hónappal elváltam a Miklósy-féle nagy társulattól s elmentem egy olyan kicsihez, amely falun játszik. Összebarangoltam vele az egész Szikuliát s játsztam, tudod játsztam! kezdve Bacur Gazsitól egész ideálomig az öreg Knábéig. Ha tovább maradtam volna Miklósynál, ahol csak karban énekeltem (ahogy tudtam) és néha beszéltem egy-két szót, talán eltűnik minden rajongásom a színpad iránt, de hogy kiléptem a „névtelen hősök" sorából s játsztam, azóta látom s érzem, hogy mily szép dolog az: színésznek lenni. Mindinkább megerősbült a vágyam és mind nagyobbnak éreztem erőmet, tehetségemet.

Négy hónapig kóboroltam faluról falura, néha, ha épen annyira rosszul ment a gescheft, koplaltam is egy keveset, de ez ritkán történt meg, mert engem mindenütt nagyon szerettek. Négy hónap után, azaz ezelőtt tíz nappal útra keltem, zsebemben 10 forinttal és borzasztó nagy reményekkel fel Pestre! Fel a fővárosba! Fel a színészeti akadémiába! *(ez az új neve.)* És elzónáztam Szikuliából Kolozsvárig. Első dolgom volt a ref. kollégiumba menni, téged felkeresni, ami végtelen sajnálatomra nem sikerült. Azt mondták, hogy falun vagy. Akkor aztán kikutyagoltam Turba. Anyám nagyon meg volt elégedve a kinézésemmel, tervemet helyeselte, de egyebet ő sem tudott szegény tenni, csak helyeselte. Láttam az öcsémet, aki mióta nem láttam, nagyon megnőtt. Az egy remek gyerek barátom! Bement gyalog Kolozsvárra, hogy lássa a cirkuszt és gyalog haza is ment. Azonkívül elég jól is tanul. Abból a kölyökből ember lesz. Elég az hozzá, másnap visszakeveredtem Kolozsvárra és elindultam Váradra. Váradra érkezve első dolgom volt a színházhoz menni s egész úton azon gondolkoztam, hogy vajjon ki fog engem először megölelni: Gaál, Ivánffy, Szakács — vagy melyik már a sok közül? Nem ölelt meg senki sem, hanem olyan hidegen fogadtak, hogy borzongott bele a hátam. Siettem menekülni. Felültem a vonatra és nem egészen 2 forinttal zsebemben — megérkeztem Pestre.

Itt aztán jön egy új szakasz. Elképzelheted, hogy 8 hónap alatt sokat nyomorogtam, kínlódtam azért a nyomorult száraz kemény kenyérért, amivel fáradságomat jutalmazták, feljöttem Pestre. azzal az erős tudattal, hogyha küzdeni kell, megmutattam én már, hogy tudok küzdeni, ha koplalni kell — ezt is tudok, s ha dolgozni kell — azt is tudok. 8 napja vagyok itt, de amit én itt ebben a fényes városban, hazánk fővárosában kiálltam, az több mintha 8 hónapi szenvedéseimhez még adunk 8 évet. Ezt a 8 napot leírom részletesen, hogy gyönyörködj benne.

Leszállva a vonatról a „központi pályaudvar"-ban, hónom alá vettem az asztalkendőbe kötött holmimat és megindultam a város felé és jártam úgy föl s alá legalább 2 óra hosszat. Végre megállapodtam egy kávémérés előtt s oda be is tértem. Megittam egy pohár valamit, ami minden volt egyéb, csak nem kávé és menedékhelyet kértem a pakkomnak. Adtak. Efelől tehát nyugodt voltam s magamat letisztítva elmentem, hogy „járjak a dolgomban". Először a legnagyobb úrhoz mentem: Paulai Edéhez.

Itt két inas volt az előszobában. s ketten igyekeztek bebizonyítani nekem, hogy a „nagyságos" úrnak dolga van, jöjjek később. Jöttem később. Akkor látogató volt bent s vártam amíg kijön. Végre kijött, s az inas bement, hogy bejelentsen. Aztán bementem, azzal fogadott, hogy: „Kérem, hamar, hamar, mert dolgom van." Elmondtam tehát hamar, hogy mit akarok. Erre azt kérdezte, hogy van-e pénzem? Mondtam: „nincs, hanem munkával akarom fenntartani magamat!" erre azt mondta „ő nagysága" — hogy: nevetséges. Bátorkodtam megkérdezni, hogy miért ez annyira nevetséges. Arra azt mondta, hogy dolga van és nekem magyarázatokat nem tarthat, hanem most ajánlja magát, majd máskor stb. stb. Ez nem nevezhető a legszívélyesebb fogadtatásnak. Innen elmentem az én kolozsvári ismerősömhöz Fáy Szerénához. Valóságos örömmel fogadott, majd hogy meg nem ölelt. Elmondtam neki az én nyolc hónapi élményeimet s jövőre való terveimet — célomat. Végig hallgatott, biztatott, bátorított, tanácsokat adott s oly jó volt hozzám, mint színi pályám alatt még senki. Megnevezte azon urakat, akikhez el ne mulasszam elmenni, akik bizonyosan tesznek érdekemben. *(Ujházi, Nádai, Nagy Imre, Gabányi.)* Elmentem ezekhez az urakhoz sorban. Ujházi nem volt otthon, Nádai falun lakik. Nagy Imre éppen ebédelni készült, Gabányinak pedig a felesége volt beteg. *(Másnap a legvirulóbb színben láttam az utcán.)* Visszamentem az én „kávécsarnokom"-ba s megittam ebédre még egy pohár „kávét". Nagyon lehangolt voltam.

Ebéd után sorra jártam a színházakat. Sehol sem kell ember, mindenütt igen sok van. Munkát sem tudnak adni, mert azt elvégzik maguk. Rossz a szezon, nincs pénz. Az emberek mindenütt szörnyű udvariasak, de roppant hidegek. Este elmentem a nemzeti színházba, pénzen kellett vegyek jegyet, mégis elmentem. Az „Utolsó levél"-et[4] adták. Remek volt. Színház után egy becsületes hordár elvezetett egy 100-ad rendű szállodába 20 krajcárért, ahol voltak szívesek 60 krajcárért adni egy rettenetes ágyat. Az én kevés pénzem bizony el is fogyott, hanem azzal biztattam magam, sebaj — lesz holnap. T. i. anyám azt ígérte, hogy egy pár forintot küld nekem — ami bizony mostanig nem jött meg. Szegény öreg anyám, neki sincsen. Hogy tovább mi következik, azt gyaníthatod. Volt egy rossz überzieherem, egy becsületes handlé szíves volt érte adni 50 krt. Így éltem két napig. Zsemlyét ettem szilvával és aludtam a városligetben vagy a múzeumi parkban, mindig rettegve attól, hogy egy constabler észrevesz és megkérdezi nevem, állásom és még azt a szégyent, hogy bekísér. Ez hál istennek nem történt meg. Harmadik napon, mikor már az éhségtől meg az álmatlanságtól csak tántorogtam az utcán, elhatároztam magam és egy levélben 2 forintot kértem kölcsön Fáy Szerénától. A hordár mikor lejött, azt mondta, hogy a kisasszony azt mondta, keressem föl Malonyai[5] urat a Pannoniában. Kerestem Malonyait egész nap, még aztán este feltaláltam. Nagyon szíves volt. Nála maradtam aludni, beszéltünk sokat, míg aztán elhatároztuk, hogy ő eljárja az irányadókat és elvégzi, hogy fölvegyenek az akadémiába. Ő járta is, s talán úgy is felvettek volna, ha ő nem járja, csak az a kérdés volt hátra, hogy miből élek meg Pesten? Erre nem tudott felelni sem ő, sem én. Elég az hozzá, hogy ez a nyolcadik nap, amit Pesten töltök és még most sem tudnék rá felelni, pedig a talpam fel van dagadva a sok járás miatt. De ne gondold azt, hogy a Malonyai feljövetelével vége volt talán az én pesti nyomoromnak. Első éjjel ott aludtam, de a második nap már kijelentette, hogy ő még vár valakit Kolozsvárról, akinek kell az egyik ágy, tehát... Hanem átadta egy gyógyszerészsegéd barátjának címét, aki szívesen lát aludni. Ott aludtam a másik éjjel, hanem reggel az is legudvariasabban kijelentette, hogy főnöke nem jó szemmel nézi, ha vendégeket fogad... tehát... És újra a városligeti, meg a múzeumkert az én hálószobám. A levegő éjjel pedig nagyon hűvös s az én ruhám olyan vékony. Most nyolc nap múlva elhatároztam, hogy elhagyom Pestet és egy hónap múlva visszajövök, vizsgázni a központba, hogy lehessek tagja a színészegyesületnek. Nem tudtam én ezt a nyolc napot neked leírni úgy, amint akartam, mert ahhoz kellene 8 kötet, hanem adjon az isten nekünk egy boldog viszontlátást s akkor nagyon, de nagyon sokat fogok beszélni.

Most csak menekülni vágyom Pestről — menekülni!

Címemet nem írom ide, mert nem tudom, hogy mi lesz a címem, hanem azt majd tudatom veled egy levelezőlapon s akkor kérlek alássan írj nekem te is egy hosszú levelet. Javulj meg már te is!

---

[4] Thury Sardou: *Az elveszett levél* című vígjátékát valószínűleg 1889. szeptember 3-án látta a Nemzeti Színházban.

[5] Thury Malonyai Dezsőre, az íróra utal. Valószínűleg már Kolozsvárról ismerte, 1889. elején Malonyai az *Erdélyi Híradó* munkatársa volt.

Az öcsémet hivasd magadhoz, beszélj a lelkére, hogy különösen a német nyelvre ügyeljen. Beszélj neki úgy, mintha te volnál a bátyja. Abba kell hagyjam levelem, mert nem tudok tovább írni, fázom is és éhes is vagyok. Most zsebre teszem és várok amíg tudok ragasztani rá 3 drb bélyeget, mert ez nem arra van szánva, hogy elvesszen, hanem, hogy tedd el jól és avatatlan tekinteteknek ne vesd alá.

Csókol
a te leghívebb barátod
Thury Zoltán

Bpest 889. szept 5-én.

Fölbontom a levelet és ide írom keltnek: *Alsó-váci járás, Szada község 1889. szept. 10.*

Szeptember 8-án eljöttem Pestről, gyalog mentem Fótig. Azon társulat, melyet ott kerestem már tovább utazott, neki indultam tovább, szintén gyalog s jöttem Veresegyházig. Veresegyházáról szintén elmentek már, tehát én is utánuk jöttem — Szadára. Itt utólértem őket — és mit találtam. Jókainak roppant nagy fantáziája van, de ilyet csak úgy találomra leírni — ő sem tudott. Egy igazgató, aki engedély nélkül csak svindlerkedik, az ő felesége, aki viselős és egy 10 éves nyafogó leány anyja és 1 *(mondd egy)* „*TAG*". Jó, hogy jöttem, most már ketten vagyunk „*tagok*". Egy kocsmaszobában mely egyszersmind csizmadiaműhely is, írom ezen sorokat. Az éjjel itt aludtunk én, és a másik „tag" szalmán. Ezt a napot majd megjubilálom, mert életemben először aludtam szalmán. Most már második napja, hogy nem ettem. Várok, amíg jobban megéhezem, akkor majd koldulni fogok. Ne hidd azonban azt, hogy e sorokat azért írom, hogy talán neked egy szánó mosolyt csaljak ajakodra, vagy talán egy könnyet szemedbe, hanem mert bajos egyedül hordozni ekkora fátumot, s mert tudom, hogy szellemileg te is itt leszel mellettem — s ketten koplalunk. Így egyre kevesebb jut. Azt kérdi a „direktorom", hogy játsztam-e az „Ő nem féltékeny" című darabban. Mondtam, hogy semmit. Most írja a színlapot az én becses nevem is rajta van. Kutya valami lesz ez a játék is! Majd meglátom, hogy lesz.

Zoltán.

(folytatom)
Fót 89 szept 12-én.

Iszonyú rossz tollam van, tehát az írás is iszonyú lesz. Szadán az előadás elmaradt, mert nem jött senki a színházba. Másnap, látva, hogy itt semmire sem számíthatok, eljöttem — gyalog — vissza Fótra. Itt zálogba adtam a pakkom egy vén mosónénak, hogy azért tartson engem — amíg valaki kivált. Iszonyú helyzetben vagyok, nem tudod te azt még el sem gondolni. A cipőm a sok gyaloglás után teljesen felmondta a szolgálatot és az egyik különösen két darabban van. Azt sem tudom, hogy az a valaki, ki hivatva van engem kiváltani, aki egy bizonyos direktor személyében bujdosik, elérkezik-e hamar? Kedélyem olyan nyomott, olyan fásult, most már nem bánom akármi is lesz velem. Ha az én szegény öreg anyámra nem gondolnék, ha az ő jóságos intő arcát nem látnám magam előtt szüntelen, talán olyan tettet követtem volna el, amelynek bűn is, meg gyávaság is a neve. De amikor rá gondolok, akkor újra visszatér tetterőm s bátorságom küzdeni. Meg az öcsém. Az a szegény, jó kis fiú! Meg te, az én legjobb barátom, testvérem! Alig várom, hogy ölelhesselek titeket! Érzem én azt jól, hogy kezdek érzelgős lenni, meg unalmas, meg talán nevetséges, de nem tehetek róla, nagyon beteg vagyok testben és lélekben is. Rosszul esik ez a sok csalódás. Ahogy olyan körülmények között leszek, haza utazom és veletek töltök el pár jó napot, annyi rossz után. Most igyekszem levelem feladni s válaszolj hamar, leveled tedd föl ajánlva. Írj magadról, írj az öcsémről sokat!

Címem: Thury Zoltán színész
Fót
(ifj. Lefeberné leveleivel.)

szept. 14. Fót.

Amint Malonyai értesített távollétem alatt (kár, hogy közelebbről nem tudom meghatározni az időt) egy tárcám jelent meg az „Erdélyi Hiradó"-ban.[6] Nagyon megköszönném neked, ha megkeresnéd és elküldenéd nekem — majd ha tudod hova.

Zoltán.

[6] Malonyai az *Erdélyi Hiradó* augusztus 9-i számában *Megyek*. című K(öpe) Z(oltán) szignóval megjelent novelláról irhatott.

szept 18. Fót.

Nagy hadgyakorlat van. jönnek a katonák. Ez a vén uzsorás felmondta a lakást, mert több hasznot remél. Ujra hajlék nélkül dícsérem az urat. Most igazán nem tudom — mi lesz? Itt nyilvánul meg az a sokat emlegetett magyar vendégszeretet. Nagyon erős lett bennem az akarat, mihelyt tehetem visszamenni a kis Erdélybe. Meglehet, hogy a telet éppen Deésen fogom tölteni, akkor majd, azt hiszem, találkozunk. Tegnap eladtam a „rosszabbik" rend ruhámat 60 krajcárért, hogy megcsináltassam a cipőm. Olyan foltokkal csapta pofon a varga, hogy megijednél, ha meglátnád. Legalább nem lyukas. Kezdek elkeseredni, ami némileg indokolt is. Legelső és legutolsó gondolatom naponként (a magam nyomorúságától eltekintve) az öcsém. Nagyon aggódom miatta. Nehogy most, az év elején elhanyagolja a német nyelvet, — s aztán ne tudja visszapótolni. Bizonyosan csodálkozni fogsz azon, hogy annyit törődöm az öcsém dolgaival, de sajnos engem a tapasztalat tanított meg erre a gondosságra. Végtelen fájna nekem, ha ő is a „tapasztalat" útján lenne okossá. Szólj neki, szépen kérlek, okosan. Még írok majd, ha ugyan le nem fagy a kezem a kemény hidegben. Addig is maradtam a te leghívebb barátod

Thury Zoltán
kóbor komédiás

Fót, szept. 19.

Ismét van mit írjak, verje meg az isten az egész életet! Tegnap az a bolond gondolatom támadt, hogy felhasználva a vitéz urak ittlétét, komédiázom nekik valamit, hátha szerezhetnék egy pár hatost. Nagyon jól ment minden. Estve *(tegnap)* béreltem ki egy szobát, vettem kontóra egy csomó papírt s egész éjjel dolgozva kiállítottam vagy 100 drb ilyen valamit, mint amilyen egy drb ide van mellékelve *(és amely szintén nem a nyilvánosság elé való)*. Nagyon szépen megálmodtam az éjjel, hogy mennyi bankót fogok én zsebre gyömöszölni, hanem az régi dolog, hogy én iszonyú peches ember vagyok s üldöz engem a fátum. Reggel éppen indulni akarok „színlaphordói tisztem" betöltésére, mikor beállít egy mocskos gyerek s jelenti, hogy az apja *„visszamondta"* a szobát. Nyakamba vettem a falut, újat keresni. Nem kaptam. Meg se kezdődött a komédia. máris vége van. Nem tudom pajtás, mi lesz velem — megesz a fene — az már bizonyos. Áldjon meg téged a mindenható Isten!

Zoltán
műszavaló — színész

(Ne nevess, ne nevess!)

Bpest, 889. szept. 22.

Ismered a „Bolygó Hollandi" meséjét? No hát én vagyok a „Bolygó magyar". F. hó 20-án visszajöttem Pestre. Van itt nekem egy barátom, egy gépész, akivel valaha együtt jártunk iskolába, azt kerestem fel. Elmondtam neki a bajomat, s egyúttal megkértem, hogy lakásán álljon jót hogy én is kapjak egy ágyat. Megtette. Egy pincében lakom. A háziasszonyom nyavalyatörős és iszonyú csodálatos, zsémbes vénasszony. Hát ezért ez is jó lett volna, mert fedél alatt van. Hanem itt is utólért engem a Fátum, az én hű kísérőm. Ma ide akadt egy kellner, lefizette az ágyat előre és én mehetek tovább. Ez az egy, most jön a no. kettő. .....
..... feküdtem én a múlt karácsonkor 6 hetet. Hát az az én bajom, tudja a mindenható honnan, most újra előállott és ez nekem, gondolhatod hogy éppen most tripla baj. Ha nekem most be kell feküdni valami kórházba, akkor végem van igazán. Ha szoktál imádkozni, úgy imádkozz érettem is egy miatyánkot, hátha neked jobban hisznek odafenn. 30-án lesz a vizsga a központban, ha azt leteszem, akkor fel vagyok avatva színésszé. De ahhoz is sok minden kell, és elsősorban is: *pénz*. Vizsgadíj, könyvdíj, és más költségek, amelyeket nem tudom honnan szurkolok ki. Már nincs mit eladjak, mert Fótról 2 kraglival és 1 pár kézelővel menekültem meg. A többi ott maradt zálogba annál a sokat emlegetett vénasszonynál. Nem tudom hogy lesz. Nagyon szeretnék lemenni édesanyámhoz, hogy „egyem ki" ezt a sok koplalást. Mindenkép lemegyek, ha csak annyi pénzem lesz is.

Áldjon meg az Isten!
Zoltán

Budapest, 89. szept. 25.

Ma útnak indítom ezt a valamit, ami se nem levél, se nem mese. Hogy útnak eresztheted, annak az az oka, hogy egy nagybátyámnak tegnap addig beszéltem nyomorúságomról, amíg adott egy pohár kávét és két forintot, tehát most kiadhatok levélre 20 krt. Olvasd el és őrizd meg jól s ha valaha fiad lesz, és a kölyök színész akar lenni — mutasd meg neki s mindjárt elmegy a kedve — vagy még inkább megjön.

Csak azért imádkozom az Istenhez, hogy engedje, hogy minél előbb viszontlássalak titeket, az én családomat. Végre — levelemre kérek rögtön választ s még valamit kérnék a mi az én mostani helyzetemben eléggé indokolt. Ha nagyon sok pénzed van, csúsztass a levélbe vagy egy forintot. A mi barátságunk megengedi az ilyen kérelmet is.

Az öcsémnek kérlek küld — illetőleg hivasd magadhoz s *add át* neki a mellékelt pár sort s beszélj neki te is szépen valamit.

Ebben a pincében oly sötét van, hogy istenemre nem látom a betűt, különben is már sok van itt összehordva. Kedves jó Dezsőm! Ha azt a pénzbeli, *úgyis mellékes* kérésemet nem is vagy képes teljesíteni, azért írj nekem rögtön, mert a te soraid nekem úgyis nagyon drágák. minden betűdet egy frt-ba számítom. (Vajha egykoron kiadóid is ilyen formán honorálnának.)

Ölel
a te legjobb barátod
Thury Zoltán

Címem:

Köpe Zoltán
színész
Budapest
Sándor uca 20. sz.

[mellékelve a levélhez]

Fót

Tisztelettel jelentem a n. é. közönségnek, hogy a helyben időző ezred n. b. TISZTIKARA TISZTELETÉRE f. hó 19-én a BIRZSÁK HÁZ nagy termében

SZAVALAT MŰVÉSZ ESTÉLYT rendezek

Műsor:

Vallesi bárdok	—	Arany	A holló	—	Poe E.
Műolvasás	—	Petőfi	Az őrült	—	Petőfi
Tetemrehívás	—	Arany	Pázmán lovag	—	Arany

A SZÓZAT — VÖRÖSMARTY M.

a n. é. közönség b. pártfogását mély tisztelettel kéri

Thury Zoltán
műszavaló színész

Helyárak:

Körszék: 60 kr. Zártszék: 40 kr. Állóhely: 15 kr.

Kezdete 8 órakor

Ha nem volnék én csak újságíró s egyéb semmi — bizony nagy dolgokat tudnék csinálni a magam dolgában is — amelyről azonban most nem akarok beszélni. Verje meg az Isten, nem jó rágondolni.

S most egyébről.

A hivatalom rossz hivatal.[7] Soha sincs pénzem. Nagy fene úr vagyok, de már egy hete például nem ettem egyebet, mint tepertyűs pogácsát, amit az anyám küldött. Csináltattam kontóra ruhát, cipőt s egészen jól nézek ki — csak éhezem. Mióta ilyen úr vagyok, azóta nem volt még kosztom fogadva. Irodalmam? Nyomorék. Tárcát írok és nyomorult verseket — de ritkán. Most itt volt a színháznál egy magyar ciklus, én írtam hozzá epilógust,[8] ami, föltéve, hogy Bartha Miklós nem írt másikat — e hó 12-én lesz előadva. A „Színész" c. monológomra[9] emlékszel-e? Azt most Szentgyörgyi Pista tanulja és nemsokára el is mondja a színpadon.

Irodalmad? Segítsen az Isten. Vegyen körül olyan nagy fény, hogy egy cseppnyi jusson belőle nekem is. Én magamnak nem tudok glóriát szerezni.

A Trifólium?[10] Ez kedves barátom egy nagyon szerencsétlen gondolat volt tőled. Hárman egy kötetben! Szamárság! Már elkövetted, hát nem lehet segíteni rajta. Megjelent. Címtáblája lehető legfalusiasabb, így van felírva:

TRIFOLIUM

Tudtál volna te hazajöveteledkor egyedül is csinálni egy kötetet .... Az a nagy terv. Adja Isten, hogy keresztülvidd.

Korbuly? Nagy fene elégtétel nekem, hogy minden jóslatom bevált. Megmondtam előre, hogy nem fog fizetni. Kérésemre *Petelei kész tárcáidat szerényen, de tisztességesen díjazni.* Küldj minél hamarabb és minél többet.

Köszöntöm azt a bécsi Donnát[11] akibe bele fogsz majd bolondulni.

Szervusz

Kol[ozsvár], 891. jan. 29. *Zoltán.*

4

A Szegedi Napló kiadóhivatala

Megismertelek kutya! Nagyon szép a tárca, hát lenyomattam hamarosan s aláírtam a nevedet.[12] Mióta ezt megcselekedtem, el vagyok telve azzal, hogy mit írok majd neked, most pedig nem tudok írni. Szegeden vagyok, a „Szegedi Napló" munkatársa.[13] Van 60 forint fizetésem és lakásom. Nagyon sokat kell dolgoznom. Mariskám meghalt, meglőtte magát egy főhadnaggyal. Míg te Bécsben voltál, két hónapig az Egyetértés munkatársa is voltam s én írtam meg a szenzációs újdonságot: Véres szerelmi dráma Nagyváradon.[14] Beteg vagyok, hetek óta meg vagyok hűlve s kiköpöm a tüdőmet. Örvendek, hogy Kolozsvárt vagy. A kereskedelmi akadémiában tanul az öcsém, nézz

---

[7] Thury ekkor a *Kolozsvár* (szerk. Petelei István) és az *Erdélyi Hiradó* című napilapok munkatársa volt.

[8] Az epilógusról Thury 1891. február 11-én ezt írja: *Velem egyidejűleg mást is megbizatott (Ditrói Mór): Bartha Miklós urat. Erről én nem tudtam. Most Bartha is, én is csináltunk epilógot — s természetesen a Barthát adják elő — pedig rosszabb, mint az enyém. Az enyémet kinyomatják és a ciklus utolsó estjén szétosztják a publikum között. Pénzt, azt nem adnak, mert azt tartják, hogy köszönjem meg, hogy dicsőséghez segítettek. Most javítottam ki éppen a huszonnyolc lapból álló füzetet s neked is fogok küldeni egy példányt a dicsőségből.*" Az epilógusnak ez a kiadása könyvtárainkban nem található. Szövege „Ünnepnapon" címmel megjelent Thury Zoltán Összes Művei VI. kötetében, a 137—161. lapon.

[9] A „Színész" című monológ később könyvben is megjelent. (Bp., 1892. Monológok. Víg és komoly magánjelenetek.)

[10] A „Trifólium"-ban közösen fellépő három fiatal író: Bede Jób, Fekete Béla, Kovács Dezső.

[11] Kovács Dezső 1891. közepéig Bécsben töltötte katona-idejét. (Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái.* VI. köt. 1206. hasáb.)

[12] Kovács Dezső: *A dezentor* című novellája a levél megírásának napján, 1891. november 4-én jelent meg a *Szegedi Naplóban.*

[13] Thury 1894. őktóber végén lett a *Szegedi Napló* munkatársa.

[14] Thury 1891. júliusában és augusztusában volt az *Egyetértés* munkatársa. Az említett riport augusztus 17-én jelent meg az újságban.

utána kérlek szépen. Nagyon sajnálom, hogy újra odaragadtál ahhoz a bitang Erdélyi Híradóhoz, ne piszkold a becsületes jó neved vele. Írj a sorsodról. Mit csinálsz most? Szinte felugrottam, mikor elolvastam a tárcádat. Azonnal rád ismertem. Nagyon szép. Én nem tudok semmit írni, nincs tehetségem, nem is volt soha. Sírni szeretnék, ha a jövőmre gondolok. Ha tovább is írnék, csupa panasz lenne a levelem, nagyon megúntam az egész életemet.

Szeged. 1891. nov 4.

Áldjon meg az Isten. szervusz
ölel
Thury Zoltán

5

Kedves jó Dezsőm! Édes Barátom!

Bocsáss meg amiért csak most írok neked, de hát tudod édes barátom ez is kockáztatott vállalat, mert ügybuzgóságod és fáradhatatlan voltod tekintetbe vételével biztosra vehetem, hogy eltelik egy-két esztendő míg levelemre válaszul pár sor érkezik. Hát bánja a fene, azért nekimegyek a levélírásnak, mert nekem az is fontos, hogy az én legeslegjobb édes barátom tudjon az én sorsomról valamit. Vannak azonban barátok, akik ilyesmivel nem törődnek semmit.

Hát édes Dezső, amint a levelemen ékeskedő bajor bélyegről láthatod, én elhagytam azt a rongy világot és eljöttem egy még rongyabba.[15] Ismersz engem és tudsz helyesen kombinálni, gondolhatod, hogy nem úgy jöttem el, mint valami lustreisera készülő nagyságos úr, hanem kegyetlenül szegényen, nagy fene reménységekkel. Más ember így nem indul útra, de én abban különbözöm a más emberektől, hogy nemcsak gondolom és beszélem az örültségeket, hanem ki is viszem. És ez már valami.

Édes barátom, jó az nagyon, hogy te nem voltál velem Pesten. Érzem, hogy nagyon rontottam volna a kedélyeden. Meggyűlöltettem volna veled az egész komisz népséget, akik messziről úgy mutatnak, mintha lapszerkesztők volnának, közelről azonban látja az ember, hogy rablók. Nem sok kifogásom van ellenük, csak annyi, mint Dura Máténak, vagy más el nem ismert vadnak. Az tette elhatározottan, keservesen komollyá azt a naiv, Kolozsvártt jelzett külföldre utazási kérdést, hogy Pesten egyszerre nagyon furcsán kezdtem érezni magam. Tudod kedves barátom, nem mondok nagyot, de úgy éreztem magam, mintha egy hídon állottam volna s egyszerre ropogni kezdene alattam a padló s csak egy pár perc még és én belezuhanok a Dunába. Egyszerre megszakadt minden összeköttetésem, az emberek kijelentették, hogy útálnak engem, mert nagyon arrogáns vagyok, s nem érzem azt, hogy a mellé semmivel se vagyok több, mint a Bálám szamara. Nem adták ki a dolgaimat, kezdték kétségbe vonni a tehetségemet, kinéztek a redakciókból s olyan fagyosan szorítottak velem kezet, mintha rühes volnék. Közben nőtt a kontó, házbér, koszt, szivar. Hát egyszer ráhatároztam magam, hogy kérek a *Pesti Napló*tól 30 forint előleget. Kértem is én, nem is kaptam, nem is válaszoltak a levelemre. Ez is nagyon jól esett. Végre aztán egy kollégám azt tanácsolta, hogy kérjek a hírlapírók nyugdíjintézetétől segélyt. Mondjam, hogy már olyan vak vagyok, hogy nem látok s megromlott egészségem helyreállítása végett nyugalomra van szükségem. Az előbbit nem mondtam, de az utóbbi ok is elég volt arra, hogy üdülésre 100 forintot adjanak. A 100 forintból kifizettem minden kis adósságomat, vasútra ültem s most itt vagyok. A reménységek — melyekről szóltam — azok voltak, hogy a P[esti] Napló szerkesztője megígérte, hogy sokat fog közölni tőlem s úgyszintén a Fővárosi Lapok is. Ez utóbbit nem látom, mert nem küldik, hanem a Pesti Naplótól ezideig körülbelül szereztem 2 forintokat. Ma van 17-ike. Becsaptak a bitangok, hiába küldöm nekik a legérdekesebb dolgokat, nem közlik.

---

[15] Thury 1892. októberéig volt a *Szegedi Napló* munkatársa. Innen Pécsre ment, az akkor induló *Pécsi Napló*nál Várady Ferenc mellett az újság segédszerkesztője lett. Az újságnál végzett munkájáról 1893. január 5-én Pécsről keltezett levelében így ír Kovács Dezsőnek: *„Pécsett vagyok már, ez a harmadik hónapja . . . Fizetésem 65 forint, nyomorgok belőle, a tiltusért hagytam ott a 70 frt-os szegedi állást. Ami kis tehetségem van, azt itt elforgácsolom tárca, vezércikk és minden egyéb . . . írásra."* 1893. január végén eltávozott Pécsről. Budapesten telepedett le. „Acél és csipke" című novellája, első budapesti írása, a *Pesti Napló*ban jelent meg, 1893. január 26-án. Ez az első munkástémájú novellája.

Hát így áll a dolog. Most nem igen tudom, hogy mi lesz velem, hanem minthogy összes pénzem három márka — 1 frt 80 krajcár — reményem van egy kis külföldi nyomorúságra. Ez új előttem, amennyiben eddig csak hazánkban, a Kárpátok között, a Duna-Tisza, Szamos és Dráva mellett koplaltam. Itt majd a bajor Alpeseket vizitálom.

Ha lélektani megokolására vagy kíváncsi ennek a nagy lépésnek, azt is elmondom. Meg akarok tanulni németül, mert odahaza enélkül semmit sem ér az ember.[16] Itt ülök nem tudom meddig, innen megyek Berlinbe, onnan Párizsba, s két-három évig semmi kedvem a hazamenetelre. Egy bizonyos zsidó adomában a pénz nélkül utazó atyafit minden állomáson kiteszik a kupéból ....., amire azt mondja az ipse, hogy addig utazik, amíg kibírja a feneke. Hát én is természetesen csak addig utazhatom, amíg kibírja a fenekem, minthogy azonban jó bőrnek látszik, hát hiszem, hogy elég sokáig kitartja majd.

Egyebekben ne hidd, hogy csupán a fenekemből élek. mert mint mondám van még három márkám és *igen szép reménységeim*. Többek között egy opera szöveget írok Mihalovichnak,[17] a Toldi szerzőjének, ha készen lesz, ha tetszeni fog neki, ha lesz pénze, ha, ha, ha és még sok ha — akkor tán ad egy kis előleget. A *Magyar Nők Lapja* című igen előkelő társadalmi zsurnálnak fölajánlottam egy regényt, ugyanezt megcselekedtem a Szépirodalmi Könyvtárral is, csak a választ várom és akkor és azonnal regényírónak csapok fel s isten a tanum rá, hogy két hét alatt olyan regényt komponálok össze, hogy megbolondul bele minden olvasóm. Míg azonban ezek kimondanák, hogy nem kell nekik az én regényem, maradok csak *külföldön élő jeles hazánk fia*, ami szintén nem megvetendő cím.

E levél tulajdonképpeni célja az, hogy felébressze benned az alvó becsületérzést. Mert mégis csak disznóság volna az, ha nem írnál nekem. Különösen arra vagyok kíváncsi, hogy kibe vagy szerelmes és részesülsz-e boldogító viszont érzelmekben? Ez igen fontos kérdés, mert szerelemről jól teszed ha odahaza gondoskodsz, minthogy idekint rettenetes csúnyák és tenyeres talpasok, meg rettenetes szökék a leányok. Lám én póruljártam, nincsen odahaza senkim. Másodszor igen fontos az, hogy mikor jössz errefelé, már tudniillik mi van azzal a bizonyos berlini úttal. Úgy tudom, hogy oda Münchenen keresztül visz az út, így tehát reményem van, hogy pár percre kiszállasz itt is, bármennyire elhitessék is odahaza, hogy ilyen haszontalan komisz fráter nincs több a világon, mint én. Úgy szeretném intézni, hogy véled egyszerre menjek én is tovább. Ezért hát ez a kérdés is fontos.

A harmadik már nem kérdés, hanem alázatos kérelem. Édes jó Dezsőm, kérlek szépen tedd meg. A magad érdekében úgysem kunyuráltál soha, kunyurálj értem.

Szegény öcsém, akit megtánciskoláztattak. karácsonyban hat szekundát vitt haza. Husvétra lecsiszolt belőlük kettőt, de azért maradt neki négy. Biztos értesüléseim vannak arra nézve, hogy nagyon tanul, de már *segédeszközök* nélkül nem hiszem, hogy keresztül fúrja magát a vizsgán. Most már képzeld el ezt az én szerencsétlen familiámat, hogy mi lesz itt, ha annak a szegény gyermeknek mégegyszer kellene járni egy osztályt. Tedd meg nekem azt a nagy jóságot, hivasd el magadhoz, amint ezt a levelet olvasod, azonnal s kérdezd meg azon urak nevét, akik szekundába pónálták. Aztán menj el azokhoz az urakhoz, rajzold meg nekik a viszonyokat s mond meg, hogy kérdezzék ki sokszor, legyenek egy kis jóakarattal iránta, — szóval ereszszék át a vizsgán. Azt én mondhatom neked, hogy többet tud az a kölyök, mint akármelyik kettőssel, hármassal dótált bennlakó úrfi, jó lélekkel kelhetsz védelmére. Eljárásodról számolj be nekem is, de anyámnak is, aki szegény már beteg attól a sok gondtól, amit neki ez a dolog okoz. Ha azok a tanár urak látják, hogy egy kis érdek-

[16] Thury Justh Zsigmondhoz írott levelében — három hónappal később, 1893. július 23. — Münchenbe utazását így indokolja: „*Öt esztendeje vagyok pályámon, hogy valami nagy szerencsém lett volna, azt nem mondhatom. Sok részem volt a mellőzésben, aminek egyik legnagyobb oka az, hogy nem tudtam nyelveket s így könnyen elémvághatott az, aki legalább németül vagy franciául beszél és fordít. Végre belátttam, hogy nyelvismeret nélkül nem boldogulok, ezért tanulni kezdtem. Sehogysem ment, mégpedig azért, mert reggeltől késő éjjelig igénybe vett a napi munkám s fizikailag képtelen voltam arra, hogy emellett egyébre is gondoljak. Így határoztam el, hogy egy időre külföldre jövök s itt a munka mellett tanulok is.*" (Orsz. Széchenyi Ktár. Kézirattár).

[17] Mihailovics Ödön a Zeneakadémia igazgatója. A *Toldi szerelme* című operáját 1893. március 18-án mutatták be. — Thury említett operaszövege elveszett. Következő levele (6.) egy utalása szerint ügyi tárgyú lehetett, mert mint írja: „*Mint egy kis türelmem és nyugalmam lesz az opera meséjéből népszínművet csinálok.*"

lődés nyilvánul a kölyök iránt, mindjárt másképen fogják föl máskülönben magasztos hivatásukat, melyet most csak a bennlakó ifjakra pazarolnak bőkezűen.

Schlumbrechtet üdvözlöm baráti szeretettel. Mondd meg neki címem és biztosítsd nevemben arról, hogy bármiben készséggel rendelkezésére állok.

München. 1893. ápr. 17.

Ölel barátod
Thury Zoltán

UB. Kedves Barátom! A te vagyonod nagy pénztelenségemben úgy áll előttem, mint egy mentő horgony, melyet a legeslegvégső, legelkeseredettebb pillanatra tartok fenn. Ha egyszer kapsz tőlem egy *táviratot*, melyben arra kérlek, hogy segíts! — végy fel uzsorát vagy add el utolsó ingedet, mert én már akkor félig okvetlenül éhenhaltam. Ölellek.

6

Kedves jó emberem!

Ha nekem fiam volna, nem adnám olyan iskolába tanulni, ahol te tanítod a magyar literatúrát. Megtanítanád nagyon sok okos és szép dologra, de nem tudnál melegséget adni az emberekkel való közvetett érintkezésbe, mert magadnak sincs. Istenem! Milyenek a te leveleid. Ha hozzád írná őket valaki, megijednél tőle. Dehát mit tehetsz te róla, ha ilyennek csinált az isten! Lásd én ölelgetődzni és csókolódzni tudok a papíroson, én persze ilyennek vagyok teremtve.

Én neked sohasem írtam olyan levelet, mint te nekem ma. Mikor az ember belejönne már az olvasásba, vége van. No de meg tudom magyarázni. Haragszol kissé reám. Meggondoltad a dolgot, úgy látod, hogy butaság volt tőlem ez a merésznek látszó, de voltaképpen szamár expedició. Lásd, így volt ezzel nagynevű elődöm Kolumbusz úr is. Az, ha föl nem fedezi Amerikát, leszamarazzák, így pedig hogy fölvitte isten a dolgát. Ha az én dolgom egészen rendesen megy, azt mondjátok: bátor kölyök, hogy egy kicsit beleütött a mennykő, leszamaraztok s lehető kíméletesen bár, de még te is szememre veted rémes bűneimet. Mit várjak én akkor édes fiam a többi embertől?

Lásd Dezső én kissé követelő vagyok veled szemben, mással azonban nem. Ennek a *nagy igénylésnek* — *bocsáss meg ezért a szóért* — az az oka, hogy úgy szeretném ezt a te részedről is. Melegedj föl nagyon, ha nekem írsz, olvadj és ne okoskodj. Azok közé tartozom, akinek a lelkére jobban lehet hatni, mint az eszére. Szeress engem így bolondul, amilyen vagyok és szeress nagyon, az a fő dolog, sok elnézéssel s megbecsülésével annak, ami bennem becsületre méltó.

Haza még nem megyek, ne is hívjál. Furcsa lenne az nagyon, ha én most beállítanék, mint a tékozló fiú s kezet csókolnék Barna Victor úrnak azon alázatos kéréssel, hogy kegyeskedjék megint jóindulatú pártfogásába venni. Kissé feszes hozzá a derekam. Lásd édes Dezső, mondok még egyet. Nyomorúságomban a [Pesti] Naplónak, Gaál Ferencnek, sógoromnak s más fővárosi újságoknak írtam. Mindenütt valami igényem van a pénzre, nem kértem, hanem követeltem. Nem adták. Malonyai Dezső szintén barátom, van némi tudomása arról, hogy nem élek gyöngy napokat, de azért nem *kértem*, hogy segítsen rajtam. Ahhoz, hogy valaki *kérjen*, az a nagy bensőség, közvetlenség kell, ami köztünk van s azért nem tetszik nekem a dolog ilyetén elintézése, hogy t. i. Malonyai tőled megtudta, hogy én pénzt hajhászok. Nem vagyok vele szemben az, ami veled, miért tárgyalja ő most az én dolgomat. Ha nem sajnáltam volna a táviratban még azt a 25—30 *pfeninget*, *megírtam volna*, hogy ne szólj senkinek semmit, most már megesett. Sajnálom, hogy M. előtt meztelenül állok, tőled nem szégyeltem. Amint leveledből olvasom, a segítségednek — ha Malonyai kölcsönzött volna — már itt kellene lennie. Nincs itt, tehát nem kaptál. Édes barátom, kérlek szépen — s erre most már nincs is szükség — amikor kapsz, küldjed. Tegnap írtam neked egy levelet, ugyanez volt benne s ne vess meg engem mélységesen. Ha nem volnék neked az, aki vagyok, nem írtam volna neked. Ez sovány vigasztalás, de hát elégedj meg vele.

Az én külföldi létemnek van még egy célja, amit nem fogtál fel, mikor azt írod, hogy menjek haza. Kissé furán hangzik, de azért elmondom. Legutóbbi pesti munkásságom bár jobb dolgokat csináltam, mint valaha, több káromra volt, mint hasznomra.

Úgy nagyjában tisztában vagyok azzal, hogy kissé megúntak az emberek. Szinte féltek tőlem, mert nekem mindig pénz kellett s ezzel szemben nem tudtam felmutatni nekik *múltat, nevet*, ami pedig többet ér, mint a munka. Hitegettek, fizetgettek is, de általában kevésre becsültek. Ezt a csorbát ki kell köszörülni s ennek nem az a módja, hogy most beállítsak közéjük újra foltos cipővel és kopottan, hanem más az, amint én elképzeltem a dolgot. Egy pár évig folyton dolgoznom kell *künn*, hogy csak a nevem lássák s esetleges sikereimről vegyenek tudomást, de én, a személyem bizonyos misztikus homályban maradjak. Körülbelül így képzelem el jól a dolgot. A mellékelt levelező lapból láthatod, hogy szeptemberben megjelenik a kötetem.[18] Rossz lesz, agyon fogják ütni, de *kötet*. Most küldtem el Mihalovichnak az opera szövegét.[19] Nagy az esélyőség rá, hogy nem kell neki, ez nekem óriás baj; de megveszi vagy megcsinálja más. Ennek híre megy s pár év alatt színrekerülve, ha esetleg a muzsika rossz lesz, akkor is elismerik, hogy a szöveg jó, mert *jó*. Gaál Ferencnél lévő operaszövegem muzsikája be van fejezve.

[Gaál Ferenc leveléből kivágott részlet.]

Gróf Zichy Géza a napokban nálunk járt és eljátszottam neki a *Ninont* mely teljesen megnyerte a tetszését és biztosított arról, hogy még lehetőleg az idén elő fogja adatni.

Leveléből kivágtam és ide ragasztottam ezt a részt, olvasd, ez a jövő évben már színre kerül, tán sikere is lesz.[20] *(Susanne átdolgozva.)* Az én tekintélyem nő egy szemernyit általa s pénzt is kapok érte. Amint egy kis türelmem és nyugalmam lesz az opera meséjéből[21] népszínművet csinálok, elküldöm a népszínházhoz. Ha elfogadják és előadják s föltéve, hogy imádott kollégáim nem verik el rajta a port — emlékedem. Münchenben, vagy a külföldön akarok kiadni egy kötetet, vagy a *müncheni piktorhistóriáimat* vagy a *gyermek-dolgaimat*. Ezek a magyar gyerekek megillusztrálják ingyen, haszon nem lesz rajta, de *kötet*.[22] Bizgetek odahaza egy csomó újságot és kiadót, ha valamelyiknél sikerül elsütni, írok egy regényt. — Ez halványabb reménység. —

Végre a március 15-iki pályázaton, amint tudod is, az egyik legjobb voltam. Kettőnk között lesz új pályázat. Dolgozom már az én *Hajnal*omon,[23] melynek az volna most nemes hivatása, hogy megnyerje a díjat. Persze, hogy a másik úr is dolgozik. Az új — *csupán kettőnk között kitűzött pályázat* — augusztus 15-én jár le. Ha az isten akarja, hát én nyerem meg, mert én iszonyúan akarom.

---

[18] A mellékelt levelezőlapon a következő olvasható:

„Igen tisztelt Uram!

Van szerencsénk értesíteni, hogy
Regénymeséi

most kerülnek szedés alá s valószínűleg szeptember v. október havában fognak megjelenni.
Megjelenésekor 8 tiszteletpéldánnyal szívesen szolgálunk.

Kiváló tisztelettel
Az Athenaeum"

(A lapon Thury megjegyzése):

Nagyon rossz ez a cím? Felelj! Kissé kereseti?
(A postabélyegző kelte): München 17 Mai 93.

A *Regénymesék* csak 1894-ben jelent meg. Ez volt Thury első önálló novelláskötete. A kolozsvári és szegedi évek alatt írt novelláit tartalmazza.

[19] l. a 17. jegyzetet.

[20] A *Ninon* című dramolettet (eredeti címe: *Susanne)* Thury 1891-ben írta. A szegedi színház 1892. januárjában mutatta be a *Parasztbecsület*tel egy előadásban. A dramolett könyvalakban is megjelent. A Ninon-t — tudomásom szerint — Gaál Ferenc zenéjével nem adták. Az Opera 1898. márciusában Ábrányi Emil átdolgozásában, Stojanovich Jenő zenéjével mutatta be. A dramolett szövege megjelent még Thury Zoltán Összes művei V. kötetében 112—144. lapon.

[21] Mihalovich Ödönnek elküldött operaszövegkönyvről van szó.

[22] Thury nem a *Regénymesék*re, hanem egy újabb novellás-kötet kiadására gondolt, terve csak egy év múlva valósult meg. A „magyar gyerekek"-kel müncheni magyar festőbarátaira utal.

[23] Thury *Hajnal* című drámáját 1892 végén fejezte be. Pécsről, 1893. január 5-én így ír Kovács Dezsőnek: *„Írtam itt egy nagy dolgot már, Hajnal a címe, Katalin a jeligéje, foglalkozására nézve dráma s a népszínház bizottság pályázatán akar nyerni a nyavalyás. Azt hiszi, hogy az olyan könnyű, ameddig még Váradi Antalok élnek a világon. Határozottan tudom, hogy ez az úr is pályázik, amint hogy ő is tudja, hogy én pályázom . . ."* A fentiekből, továbbá Justh Zsigmondhoz, 1893. július 23-án írt leveléből kitűnik, hogy a „Hajnal" eredményesen szerepelt a pályázaton és Thury Münchenben újra elővette, csiszolgatta a drámát. 1893. augusztusában félhagyott a munkával. *„A Hajnal kivihetetlen dolog* — írja augusztus 21-én Kovács Dezsőnek — *A március 15-ből drámát csinálni! Borzasztó butaság volt még csak rá is gondolni!"* Ez az utolsó két mondat az elveszett dráma tárgyára is utal: Thury az 1848-as szabadságharcról akart drámát írni.

Ehhez vedd folytonos munkásságomat a lapokban. Hát édes barátom, ha ezek a dolgok elsülnek, el kell ismerjék odahaza, hogy nem sz... ember az a Thury Zoltán, ez azonban *csak* a munkával, *ellenszenves egyéniségem távoltartásával* sikerülhet. Ha én odatolom az orromat, vége mindennek, mert engem nem szeretnek. Most már tudod, hogy miért nem akaródzik nekem a hazamenetel.

Ez már nem is levél, hanem memorandum, ha akarod tedd félre, olvasd holnap tovább. Hanem ha nekem te egyszer a szíved szerint egy ilyen memorandumot írnál, nagyot ugranék örömömben. Ez nagy haladás lenne a te életpályádban is.

Ma beletettem az egyik müncheni újságba egy hírdetést, hogy magyar nyelvet tanítok ha kell valakinek. Eredmény nem igen lesz, de törekvés ez is.

Életem keserűségének még inkább megkeserítője Kőpe Sándor barátunk, nem tudom mit csinál, ha elhagyod. Tudod édes barátom, nem is arra kérlek én, hogy *kunyorálj*, hanem csak hogy *érdeklődj*. Kérdezgesd meg a tanárait, hogy hogy tanul, ha azok látják az érdeklődést, mindjárt máskép gondolkoznak. Ezt tedd meg érettem és nem érte. Ő itt csak egy csíra, akik kérnek azok mi vagyunk, én és anyám. A fiú írt ma nekem, azt írja, hogy nem áll rosszul. Hiszi a fene. Reméljük a legjobbakat. Azt hiszem, hogy ezt az évet már eltánciskoláztuk. Ha úgy gondolod édes Dezső, hát írjál, nem fog az neked megártani.

Ölel
Zoltán

M. péntek [1893. május]
Schraudolfstrasse 2 I. St.

Az utcát azért írom ki mindig, mert meg vagyok győződve, hogy előző leveleimet rendszeresen elveszíted.

7

Kedves Dezső! Hogy leveledbe 2 pengő forintot tettél — mert nem volt több szegény fejednek neked se, az cseppet sem nevetséges, sőt köszönöm szépen. Nagyon jól esett és jól is fogott. Anyám ezelőtt három héttel küldött nekem egy sajtot — amiért több vámot kellett hogy lefizessek, mint amennyit megér s ha bárki más küldte volna, hogytam volna visszamenni a fenébe — így ki kellett váltsam. Édes fiam! Úgy gondolj reám, hogy én a sajtnak még a szagától is futottam és útáltam s most három hétig én egyebet nem ettem, mint az anyám sajtját! Most azonban szerencsésen eljutottam már odáig, hogyha valaki csak említi is ezt a büdös portékát, én ütök. A te két pengődet azonnal beváltottam, hosszú idő óta ez volt az első pénzem, kaptam érte 3 márka 30 pfenninget, *ebédeltem és vacsoráztam*, 4 pfenninges szivarom helyett rágyujtottam egy 15 pfenningesre s most — bár megint csak tizenegy pfenningem *(7 kr)* vagyonom van, a körülményekhez képest elég jól érzem magam. Édes pajtás, sokat fogok neked mesélni a nyomorról, mert nem az igazi nyomor, ha az ember a református kollégiumban szolga s kivételes sallárium képpen dupla cipót gyömöszöl a hasába. Az semmi, jár foltos nadrágba s ha kilóg a kapcája, az se baj! Mikor az ember úr volt — mint én Pesten — a hetven-nyolcvan forintos havi kosztja helyett három hétig *sajtot* eszik. Édes fiam, ma 13-ika, de még a [Pesti] Naplótól nem láttam egy krajcárt sem. A mellékleteik — extrák — városok, faluk, minimum belekerülnek 4—500 forintba, de egy távolban éhező tárcaírójukat, aki hozzá nem is szamárságokat követett el ebben az újságban, ha olvastad a dolgaimat, hát tudod — nem tudják kifizetni. Bitang nép az Dezső, bitang az egész újságíró gyülekezet, nagyon jól tetted, hogy kimenekültél belőle. Milyen semmi lennél! Mert nem elég ide a tehetség, arcátlanság kell a tetejébe, neked nem lett volna, nekem nincs.

Öcséd katona? Szegény miből él? Üdvözlöm szeretettel. Nem szerelmes?

Van azonban becses egynéhány sorodban egy nevetséges passzus. A végén oda biggyesztetted, hogy *közelebbről többet*. Ugyan, ugyan, hogy képzeled, hogy én azt elhigyjem? Dezső! Mondok neked valamit. Számítsd össze emlékedben összes leveleidet, még a szerelmeseket is, és nem lesz annyi, mint amennyit és *csak neked* írtam. Komolyan mondom. Ha egyszer csak neki iramodsz és lerontod minden komolyságát ennek a föltevésnek, az nagyon jól fog esni nekem. Írd meg, hogy M[alonyai] arra a pénzkérő leveledre nem is felelt, vagy mit felelt? Az ingem levetettem volna, ha a helyében vagyok.

Szerelmes vagy, nem vagy szerelmes? Mi? Írsz, mit írsz? Fölhagytál a szép literatúrával? *„Jeles"* tolladat pihenteted? Nem baj fiam, írj majd mulatságból, ha tanár

leszel s lesz 2000 forint fizetésed. Én a lehető legőrültebb hajszát csinálom az írással. Most írok — 3 nap alatt készen kell legyen és készen is lesz, mert tegnaptól máig elkészült egy felvonás — egy háromfelvonásos bohózatot, amit Krecsányihoz küldök Budára. Tárgya őrületes módon kacagtató, talán majd megismered. Ha bevág, vége egyidőre a bajnak. Kínomban úgy dolgozom, mint egy favágó. Címe: *Pertu.*[24] Ha majd látsz ilyen címet a lapban, ne mulaszd el. Mit írjak még? Édes fiam nekem a *hátha*k sose vágtak be, de ha neked véletlenül bevágnak, hát 20 forinttal eljutok hazáig. Bolondság azonban még remélni is, hogy neked — ne vedd sértésnek — egyszerre 20 forint készpénzed legyen olyan, amit elküldhetsz egy szűkölködőnek. Értékben igaz, például a divány is igen szép pénzt képvisel... Szóval jobb kedvem van fiam ma, mint tegnap, jól laktam és akkora szivar van a számban, mint nálatok a kisebbik lustra-léc. Hát édes Dezső, ha nem akarsz svindlernek feltűnni előttem aki csak játszik a szavával, írj igéreted értelmében *és közelebbről,* ami kissé problématikus, mert egy században például 5—10 esztendő közelebbről jelent. Schlumbrecht... néha eszembe jut, hogy írjak neki, hogy csábítsam ide ki, művész, nagy művész lenne belőle, de vétek lenne bizonytalanra csalogatni. Aki el tudja viselni a minden viszontagságok viszontagságait, az én vagyok és nem ő. Éljetek boldogul, szerelmeskedj édes Dezső, mire az Isten hazavisz, légy feleséges becsületes ember, hozzátok megyek pihenni. Olyan feleséged legyen, aki jó ágyat tud vetni.

München [1893] jún. 13. este.
Schraudolfstrasse 2/I

Ölel
Zoltán

Küldök neked valamit. Megírtam s nem tudom hova küldeni, rossz dolog, de igaz az utolsó szóig. Az orvosok lapjába szántam azért van benne az a sok butaság. Igaz az utolsó szóig, majd megbolondultam.

[Mellékelve *A mánia* című kiadatlan novella kézirata.]

8

Kedves Öregem!

Köszönöm a segítséget, nagyon jól fogott, mert már neki akartam menni a víznek, úgy el voltam keseredve. Őseim lantjára esküszöm, hogy csak egy levelet kaptam tőled, hogy én a nagy levélíró nem válaszoltam reá, annak cudar hangulatom az oka. Bizony barátom, nagyon rosszul megy a sorom. A tárcáim munkája mind soknak látszik, de voltaképpen kevés, nem igen volt még több a [Pesti] Naplóban kettőnél, s azt sem fizetik pontosan. Hónapokig várok arra a rongyos pár forintra, amikor megjön, azt sem tudom, hogy kinek adjam?

A Fővárosi Lapok pontos volna, hanem végtelen keveset fizet, 5 forintot cikkenként, s oda se tudott többet írni havonként négynél. Semmi ambicióm nincs arra, hogy oda írjak. Nem olvassa senki, valósággal gyűlöletes már előttem az a szamár újság, képzeled hát, hogy milyen kedvvel írok bele. Most az a kétségbeesett ötletem támadt, hogy *Tárcák és novellák* című kötetet adok ki, mégpedig Münchenből. Már nyomják az előfizetési felhívásokat s kisérd figyelemmel a P[esti] Napló kishirdetéseit, hetenként háromszor ott van az anonceon. Most majd megválik, hogy van-e igazán publikumom vagy nincs? Neked is küldök majd előfizetési ívet, gyüjtsél egy párt édes Dezső, ha tudsz. Olvasol-e tőlem valamit? Mit szólsz a dolgaimra? Ezt nagyon, de nagyon szeretném tudni.

Haza fiam nem megyek még! Majd egyszer, ha igazán nemcsak kezdenek ismerni, hanem már ismernek is. Úgy akarok hazamenni, hogy ne én kunyoráljak egy helyecskét magamnak, hanem kunyoráljanak utánam. Kissé szemtelen kívánság, de annyi küzdés után, amennyi nekem kijutott, jogaim vannak a vágyakozásra legalább.

[24] A vígjátékról többet nem tudunk, valószínűleg elveszett.

Innen még nem tudom, hogy hova megyek, de hamarosan elmegyek. A könyv kell, hogy kisegítsen, azért kérlek meg téged is, hogy gyűjts majd előfizetőt. Üsd agyon, aki nem ír alá és nem fizet. Ha belebukom, igazán nem tudom, hogy mit fogok csinálni.

Szakíts egy kis időt a pihenésedből a nekem való írásra, nagyon megköszönöm.

Ölel szerető barátod
Zoltán

München, [1894] febr. 16.
Schraudolfstrasse 2. I. St. links.

9

Kedves Dezső! Ha az Isten úgy adja, hogy többet élsz mint Matuzsálem, vagy legalább is annyit, mint Brassai bácsi és minden nap írsz nekem egy levelet, akkor se leszek én soha hátralékban, hanem mindíg te, mert szörnyen sok levelem maradt már nálad válaszolás nélkül. Iszonyú sokat mérgelődtem is már e miatt s önkéntelenül keserű leszek, ha erre gondolok. Hiába csodálkozol és hiába nem érted, így van. Ilyen fene messze nagyon rosszul esik az embernek ha kutyába se veszik s különösen az olyan embernek, mint én, akinek folytonos nehéz küzdés az élete. Különben kedvem lenne abbahagyni ezt a firkát. Nem jól választottam meg az időt, mikor neked írjak. Rossz kedvem van, úgy vagyok, mint a köszvényes ember, némely napokon jajgatni szeretnék azért, ami máskor csak sajog, tudniillik sok gondjaim vannak, melyek már majdnem agyonnyomnak.

Erről nem sokat írok, mert segíteni úgysem tudnánk rajta, csak úntatnálak vele. Hogy mit akarok tenni, az jobban érdekel. Semmit, legalább is semmi határozott tervem nincs, boldog volnék, ha módomban lenne terv szerint, nyugodtan élni. Szeretnék Berlinbe menni már hamarosan, a telet nem tölteni itt, de nem tudom, hogy lehetséges lesz-e. Berlinből pár hónapra Porosz-Lengyelországba. Itt ismerős vagyok néhány lengyellel, azok megkönnyítenék ott az életet — nem anyagilag természetesen — s aztán 7—8 hónap múlva Párizsba óhajtanék menni és ott maradni egy esztendeig, azután haza s Isten nevében megkezdeni az életet igazán. Minél hamarabb meg akarok házasodni és aligha valami nagy szerelemmel lesz összekötve életem ezen igen fontos kis mozzanata, mert első sorban olyan asszonyra kell hogy vadásszak, aki majd kifizeti az adósságaimat. Az pedig sok van. Írjál valamit — magad dolgáról. Miért jöttél ki a kollégiumból? Igen nagy úr vagy már kontrának? Ha így van, gratulálok. Ha pedig nem önként hagytad oda ezt a hivatalt, hanem valaki talán kitúrt belőle, azt üsse meg a mennykő, mennyi gázsid van? Nem vagy még *dr*? Mindíg kísértetbe jövök a neved elé írni a *doktort*, de elhagyom, mert nem tudom, hogy mint áll a dolog. Szeretném, ha nagyon elégedett volnál, ez bizonyos megnyugvás lenne nekem is. Nem vagy szerelmes? Ha igen, kibe? Múlt leveled egyikében — Istenem! mikor is volt az, mikor te még leveleket írtál? — pedzted a dolgot. Mi van vele? Hova fejlődött? Írd le nekem, hogy milyen leány s ha van tőle egy képed, küld el s én visszaküldöm, ha már láttam.

Dolgozni semmit se dolgozom, csak spekulálok, töprengek, eszem magamat. Az egész múlt hónapban egy tárcát írtam. Címe: *A kőművesek*. Olvastad? Nem. Azonban arra már rájöttem, hogy ilyen lassan és szerényen dolgozva soha sem leszek más, mint ami most, háttérbe szorítva s méltánytalan bánásmódban. Valami kiabáló nagyobb dolgot kell csinálnjak. Töröm is a fejem valamin. Egy darabot akarok írni. A meséjével vagyok megakadva, nem megy, sehogyse megy. A katonaéletből akarok írni. Körülbelül azt, hogy a szegény embernek a katonatiszti voltuk milyen rettenetes teher s ezeket szembeállítani a gazdag tisztekkel, akiknek sport a katonaság. Kitűnő modellem van hozzá, az édesapám. Dolgozgatom rajta minden nap valamicskét, fúrom-faragom, ha lesz belőle valami ez van hivatva arra, hogy kiemeljen a névtelenségből.[25] Persze minden jobban lenne, ha lenne valakim, akinek elbeszélhetném a tervemet, de senkim, abszolute senkim sincs. Idegenek közt élek, magyart alig látok. Németül akarok beszélni s azért kerülöm a honfitársakat, különben sem valami nagy kedvem telik bennük.

[25] A készülő, katonákról szóló dráma a *Katonák*. *Thury* csak később, 1897. őszén fejezte be a drámát, a Vígszínház 1898. novemberében mutatta be.

Hát az lehetséges lesz-e, hogy mi valaha még egy városban lakjunk. Én Pesten kell hogy lakjam, oda akarsz majd te is, vagy lenn maradsz a vidéken, ami sokkal ezerszer jobb. A kolozsvári lapok írtak valamit a könyvemről? Hát fővárosiban olvastál-e valamit róla? Tudtommal a P[esti] Naplón kívül csak a M[agyar] H[írlap] írt róla s minthogy elfog a méreg, valahányszor erre a papirra nézek, elküldöm neked, mérgelődj te is. Az a szemtelen pöfögő ..... bagázs. Ennél csak valamivel többet érdemel a könyvem, ha rossz is.[26] Neked tetszett? Miért? vagy ha nem, hát miért nem? Nagyon kíváncsi vagyok a véleményedre, ne fosszál meg tőle csupán lustaságból.

Az öcsém letette az érettségit. Nem tudom, hogy mit fognak vele csinálni. Azt hiszem, hogy csupa szeretetből tönkre teszik a jövőjét. Ha mindjárt óriás — aránylag — áldozatba is kerülne, ki kellene valahova idegenbe küldeni, nyelvet tanulni, mert anélkül az ő pályáján élni nem lehet, de úgy hallom, hogy a gyárban kap valami tudja a fene micsoda állást, ahol a bátyám van.

Hát a te öcséd mit csinál? Haladt? Mennyi a fizetése? Ez a kérdés érdekel engem leginkább, mert a pénz a fő dolog. Nem szeretném, ha mindíg ott maradnál a kollégiumban, magam sem tudom mért, szeretnélek már másutt látni.

Szóval van neked mit írni, csak ne sajnáld a fáradtságot.

Ölel
Zoltán

München [1894] szept. 28.
Schraudolfstrasse 2. I. 1.

A könyvek a levéllel együtt mennek a keresztkötéses csomagban. Könyvem Madame Callier lengyelre fordítja Varsóban s talán németre is le lesz fordítva. A gyönge dolgok helyett újakat adok a fordításhoz.[27] Ha egy példánnyal *valakinek* mint a Kovács Dezső úr jó barátja örömet szerezhetek, küldd a címet és expediálom.

10

Édes jó Barátom! Nagyon szépen köszönöm, hogy megemlékeztél rólam a nemzeti színházi estén. S köszönöm szépen a könyvet.[28] A *Fővárosi Lapokban* mindjárt kiadtam belőle egy mutatványt. A lapokban nem igen értesülhettél, hogy hogyan sikerült az *Asszonyok* premierje.[29] Csak figyelte, iszonyúan figyelte a publikum, de nem igen értette meg. Ha egyszer összejövünk majd beszélek neked erről a darabról. Hogy vagytok? Tárkányi Gyuri mit csinál? És akit először kellett volna kérdeznem, a feleséged, gyermekeid? Írjál is valamit. Engem az én sokat dícsért energiámhoz mérten túlságosan lehangolt az, hogy nem az lett az *Asszonyok* előadásából, amit vártam. Sokat tartok erre a darabra — és nagyon becsaptak vele: — színészek, színház, publikum, s talán ő maga is, tudniillik a darab. Isten veletek. A feleségednek csókolom a kezét, a gyermekeket csókolom.

s téged is ölel, csókol szerető
barátod
Thury Zoltán

Budapest, 1900. márc. 29.
V. Lipót körút 16. III. 16.
[Cégjelzéses papíron] FŐVÁROSI LAPOK

---

[26] A *Tárcanovellák* című novelláskötet 1901. júliusában jelent meg. A *Pesti Napló* anonim ismertetését augusztus 11-én közölték. A *Magyar Hírlap* a következő nap, augusztus 12-én közölt néhány soros ismertetést. A szintén szerző nélküli cikk, amely Thuryt annyira felháborította, a következő: „Thury Zoltán egyideig Magyarországon próbálkozott írni, aztán meggondolta a dolgot és a zajos Budapestről, ahol oly sokan tolakodnak a piacon, elmenekült a csöndes Münchenbe, ahol csak a piktorok tarthatnak a nagy konkurrenciától; ott dolgozik szerényen és neve gyakran megjelenik egyes fővárosi lapok hasábjain. Ezeket a napi használatra szánt tárcákat gyűjtötte össze most kötetben és be tudta ezzel bizonyítani, hogy kár lett volna, ha valamennyi dolga, 24 órai kérészi élet után, a makulatúra sorsára jutott volna. Sok jó tulajdonsága van Thury Zoltánnak. Többnyire érdekes mesét mond el, formásan, jól megkomponálva, sőt mintha a legbecsesebb írói tulajdonságból, a humorból is volna valami benne. Erre mutat az „Öreg gazda", mely nekünk az egész kötetből a legjobban tetszett."

[27] Thury novelláskötetének lengyel, ill. német fordításáról nem tudunk.

[28] Kovács Dezsőnek ekkor jelent meg az *Apró komédiák* című elbeszélés kötete. A *Fővárosi Lapok*, amelynek Thury szerkesztője volt, 1900. április 1-én közölte a kötet egyik novelláját, az „Éva" címűt. Az újság következő számában — április 8-án — Thury a következőket írta Kovács Dezsőről: „*Kovács Dezsőnek van mondanivalója. Nem nagy dolgok, világrengető igazságok, hanem egyszerű, az igénytelenség bájával ható közvetlen történetek. Sok van benne Baksay Sándorról. Ismeri az embereit, tudja, hogy mi bennük az érdekes, a fontos s ami mesét lejátszat velük, természetes, a medréből ki nem csapongó egyszerű folyása, maga a megállapodottság . . . Az írásmódja tiszta, zamatos magyarságú mindenen átderengő humora van . . .*"

[29] Az „Asszonyok" című drámát a Nemzeti Színház mutatta be, 1900. március 23-án.

Édes Dezső! Jó volt nem beszélni senkivel arról a dologról, éppen csak veled, mert könnyen nevetségessé válhattam volna.[30] Talán te is mosolyogsz majd egyet rajtam, de ez nem baj. Az *ilyen* mosolygás nem esik rosszul. Valószínűleg semmi sem lesz a tervemből és pedig azért, mert jobban megfontolva a dolgot, írtam, hogy reám nézve most már lehetetlenség azzal tölteni az időt, hogy egy olyan célért dolgozzam, ami legjobb esetben is öt-hat esztendő múlva gyümölcsözik. Kenyeret kell keresnem és pedig a *mára*. Én, a négy gyermekes apa nem állhatok már neki annak, hogy reggeltől estig tanuljak, mert az ma nem hoz semmit a konyhára. Nekem az évi *fix* jövedelmem 1800 forint. Ennyit kapok a B[udapesti] Naplótól, amely szörnyen szegény újság. Ha levonom belőle az 530 forint házbért, annyi marad, ami még a konyhára se elég. A mi konyhánkra, amely pedig nagyon egyszerű és nagyon takarékos konyha. Ami hiányzik azt meg kell keresni valahogy, akárhogy. Vagy novellával, vagy darabbal, vagy egyébképpen s mindez a munka lehetetlenné teszi azt a másikat, amire pedig nagyon vágytam. Ambicióm és gyönyörűségem lett volna lerakni azokat a vizsgákat, amelyekről magam is meg vagyok győződve, hogy nem lettek volna túlságosan nehezek. Ismétlem, hogy tanulni olyan jól tudok, hogy magam se hittem volna. — Dehát mit csináltam volna a dolgot, akkor is jobb lett volna nekem nem Kolozsvárra menni. Se Pesten minden forintért dolgozni kell. — Tehát — azt hiszem, hogy körülbelül már le is tettem a tervről. Mert azt most nem tudom kivinni, később már nem is gondolhatok reá.

Szóval: — vége. — Különben még azt is meggondoltam, hogyha megcsináltam volna az alatt itthon: vagy mit csinálhatnék. Nekem semmi szinekurát nem adnak, valamelyik gimnáziumba, hanem valami olyan helyre, amelyen egészen idegen vagyok. Kértem egy csomó értesítőt Szigetről, Patakról, Székelyudvarhelyről, Sepsi Szent Györgyről — s ezek közül választottam volna ki iskolát. Nem tagadom egy kis önzés járt volna ezzel a választással. Én nem akartam volna szamár képpen átbújni egyik osztályból a másikba, de kisebb város iskolájának jobban imponál az én személyem, mint például a ti gimnáziumotoknak. Meg a hiúság is bántana kissé, illetőleg a ki nem elégített hiúság, ha Kolozsvárott konstatálják, hogy szamár vagyok, ami végre is megeshetnék, mert négy esztendő anyagát egy év alatt megtanulni, ha az embert gondok bántják, s ha az embernek kötelessége bizonyos számú tárcát beliferálni és naponként híven — négy órát redakcióban dolgozni — nehéz lehet. Nagyon valószínű, sőt körülbelül bizonyos, hogy ez az utolsó szó ebben a dologban részemről. Nem látok semmi módot arra, hogy ne az legyen. S régen éreztem olyan nehéznek a lemondást, mint most, hogy erről a hirtelenjött, de nagyon kedves ideáról kell lemondanom.

Persze magyar nyelvet és irodalmat akartam tanítani. Nem lenne nekem mindegy, hogy micsoda tanár legyek. Másra nem is lenne kedvem. El se tudom képzelni magamat: mint matematika professzort.

Tehát ezzel végeztünk. Köszönöm, hogy olyan gyorsan és szívesen eljártál a dologban, bár most már sajnálom, hogy fárasztottalak. És pedig azért sajnálom, mert neked is jól esett volna, ha nem hiába bajoskodol a dologgal. Ha azonban, amit nem hiszek, mert nem látok rá semmi lehetőséget, olyan fordulat állana be a dologban, amely annak kivitelét lehetővé teszi, újra csak neked írok.

Örülnék, ha többet írnál a készülő darabról. Hogy Herczeg is írt kuruc darabot az nem baj. Olyan komisz az a darab, de olyan... Írjál valamit róla. Meg az én dolgomról is. Ugye megértetted, hogy mi a bajom és mi az, ami lehetetlenné teszi az egész ügyet?

Ölel szerető barátod

Budapest, 1901. szeptember 12.

[30] Thury öt nappal korábbi levelében (szept. 7.) írt először Kovács Dezsőnek arról, hogy a tanári pályával szeretne megpróbálkozni. Ehhez azonban előbb a gimnázium tananyagából kiegészítő vizsgát kellett volna tennie. T. i. gyermekkorában a kolozsvári kollégium IV. osztályának elvégzése után — özvegyen maradt édesanyja nehéz anyagi helyzete miatt — a tanítóképzőben folytatta tanulmányait. Az említett szept. 7-i levelében a következőket írta tervéről. „*Aztán* (a kiegészítő vizsgák letétele után) *nekem is az lehne a célom, hogy tanár legyek. Három-négy év alatt eljuthatok addig... Szóval:... édes barátom, te körülbelül érted, hogy mit akarok. Helyrehozni azt, amit elmulasztottam...*"

BELIA GYÖRGY — SÁNDOR ANNA:

SCHÖPFLIN ALADÁR HAGYATÉKÁBÓL.

I

Adalékok a Nyugat történetéhez

Ezek a levelek egy sokéves barátság néhány mozzanatát őrzik; nemcsak Ady Endre és Schöpflin Aladár meleg baráti kapcsolatáról adnak számot, de adalékul szolgálnak a Nyugat történetéhez is, és Ady életrajzát is kiegészítik egy-két adattal.

Ady és Schöpflin személyes ismeretsége az *Új versek* megjelenése után kezdődött.[1] Az ismeretségből rövidesen barátság lett: az alkalmi találkozásokból, borozgatásokból, a kölcsönös megbecsülésből benső kapcsolat alakult ki kettőjük között, sőt afféle rokoni kapcsolat is: Ady lett a keresztapja Schöpflin kisebbik fiának. A kölcsönös rokonszenven és megbecsülésen kívül elmélyítette barátságukat az is, hogy Hatvany és Ignotus mellett Schöpflin volt az első, aki lankadatlan szívósággal hadakozott Adyért a közöny, a megnemértés és a rosszindulatú rágalmak ellen. S ebben a harcban Schöpflin különös érdeme, hogy ő az irodalomtörténész szemével tudta nézni zseniális kortársát és Ady líráját éppen olyan korszakos jelentőségűnek ítélte, mint Petőfiét a maga korában: a példátlan ellenkezést és soha nem csillapuló vitákat kiváltó Ady-versekben meglátta a forradalmian új tartalmat és formát. Schöpflin esztétikai látása és irodalomtörténeti módszere — melyet ő maga jellemez igen találóan *Magyar írók*[2] című kötetének előszavában — határozott, szilárd elvekre épült esztétikai világképre vall. Ennek köszönhette Schöpflin, hogy észrevette Ady jelentőségét a modern magyar irodalom megteremtésében és hogy ki tudta jelölni Ady irodalomtörténeti helyét már akkor — néhány évvel Ady fellépése után. Ady-tanulmányaiban[3] nemcsak védte Adyt, hanem olyan megállapításokat is tett költészetéről, melyek ma is érvényesek. Az itt közölt 2. számú levélben említett Almanach[4] is jelentős, Adyról szóló Schöpflin-nyilatkozatot tartalmaz. A duk-duk-affért követő nagy sajtóvitát a Budapesti Újságírók Egyesületének Almanachja egy körkérdéssel összegezi; ez alkalommal Schöpflin *Öregek és fiatalok* című hosszú nyilatkozatában mondott véleményt Ady költészetéről. A nyilatkozat egy részét fontosnak és érdemesnek tartjuk az idézésre:

> „Ha a mult két-három évtized lírájára gondolunk, eszünkbe jut egy sereg kitűnő költő, de nem nyomul emlékezetünkbe ellenállhatatlan erővel egyetlenegy költőnek a neve, mint ahogy emlékezetünkbe ront Petőfi, ha a negyvenes évek lírájára gondolunk. Viszont, ha a mai fiatal líráról beszélünk, íme, lehetetlen még ezt a kis írást is — melyben szándékosan kerültük az aktuális nevek fölemlítését — tovább folytatni anélkül, hogy ki ne kelljen ejtenünk Ady Endre nevét. Az egész legújabb lírának ő az apja, őt szidják haragosai, őérte lelkesülnek hívei. Azok közül, akik a legutóbbi 4—5 év óta fejlődtek költőkké s léptek az irodalomba, egy sincs, aki független tudna maradni tőle. Ő nyitotta meg a kaput az új lírának, a többi fiatalok csak az ő nyomán léphetnek be rajta. S lehetnék még oly ellensége is költészetének, meg kellene látnom, hogy ez a költő elsőrendű irodalmi jelenség, már hatásánál fogva is. Annyi új, fejlesztésre való és fejlesztésre alkalmas elemet dobott bele a magyar lírába, mint nagyon régi idő óta senki. Lépten-nyomon olyan érzésekre találunk nála, amelyek eddig öntudatlanul, formát ölteni nem bírva szunnyadtak bennünk; ezért nem maradhat tőlünk idegen. S nem is lehet iránta közömbös senki, akinek a vers fontos és komoly dolog: vagy hevesen gyűlöli, ha nem érti meg, vagy ha megértette, szenvedélyesen szereti. Az irodalomban ma tekintélyesek, az idősebbek túlnyomó része az előbbi párton van, csak az ifjúsághoz tartozók állnak az utóbbin. S igaza mindig az ifjúságnak van, mert ő csinálja a jövőt."

---

[1] Schöpflin maga ír erről *Írók, könyvek, emlékek* című kötetében (Ady emléke). Bp., Franklin

[2] *Magyar írók. Irodalmi arcképek és tollrajzok.* Budapest, 1917. Nyugat.

[3] Az új magyar irodalom. Ady Endre és Móricz Zsigmond (*Magyar írók* című kötetében is), Ady Endre, Ady Endre emléke (mindkettő az *Írók, könyvek, emlékek* című kötetben is), több más alkalmi cikke Adyról és legkiválóbb *Ady Endre* című könyve (Budapest, 1934. Nyugat; 2. kiadás Budapest, 1945. Nyugat).

[4] Budapesti Újságírók Egyesületének Almanachja 1909-re.

Schöpflin azt is meglátta, hogy Ady az új idők, egy új társadalom dalosa. Ugyanitt írja:

„Ma a filozófiai és szociológiai kritika kése alá fog mindent, aminek örökérvényűségében apáink gondolkodás nélkül hittek. Vallás, erkölcs, hazafiság, családi élet, szerelem — a régi tömlők ma új borral telnek meg."

Schöpflin másik nagy — és talán legnagyobb érdeme, hogy mint a Vasárnapi Újság szerkesztője rendszeresen és céltudatosan megismertette a Nyugat íróit a vidéki és konzervatív olvasókkal. Ezzel nagyjelentőségű küldetést teljesített: a Nyugat olvasótábora igen szűk volt és csaknem kizárólag a polgári — elsősorban fővárosi — értelmiség köréből verbuválódott. A konzervatív irodalmon nevelkedett olvasók idegenkedve fogadták a Nyugat íróinak szokatlan hangját és gyanakodva tekintettek az irodalmi forradalomra — nemcsak azért, mert ennek minden terméke különösen, furcsán csengett fülükben, hanem azért is — és nem utolsó sorban — mert e forradalom csinálóit és a Nyugat olvasóit gyökértelenekneк, magyartalanoknak tartották és mert nemesi vagy kispolgári beidegzettségükhöz a polgárellenesség mellé jó adag antiszemitizmus is járult. A konzervatív irodalmi tábor ismerte és szerette Schöpflint; bizalmát erősítette az is, hogy Schöpflin tagja volt a Kisfaludy Társaságnak. Így csempészte be — talán nem túlzás, ha ezt a kifejezést használjuk — a sok lim-lom, üres szórakoztató vásári portéka közé Adyt, Móriczot, Kaffkát. Ady néhány verse, novellája, cikke így jelenhetett meg a Vasárnapi Újságban; így ismertette Móricz regényeit és az ő közvetítésével ismerte meg a konzervatív olvasótábor nem jelentéktelen része Kaffka *Színek és évek* című regényét.[4]/a

* * *

A közölt kilenc levél közül az 5. számú a legjelentősebb. Ez a levél érdekes adalékot szolgáltat a fiatal Nyugat első nagy válságához, a Hatvany—Osvát afférhoz.

Az affférnak elvi és személyi okai voltak. A Nyugat Osvát vezérletével elsősorban nem azzal törődött, hogy a már befutott nagyoknak — Adynak, Móricznak és nem utolsó sorban Babitsnak — szilárd és színvonalas fórumot teremtsen, hanem azzal, hogy újabb és újabb tehetségeket fedezzen fel. Ez a kutatás természetesen hasznos is volt bizonyos értelemben, de túlzásaival válságba sodorta a lapot. Ady ebben a kérdésben fenntartás nélkül Hatvany pártján állott és nem hiúságból vagy azért, mert saját érvényesülését érezte volna veszélyeztetve. „A Nyugat is már ötödik gimnazistákat engedett magához" — írja Ady egyik levelében Hatvanynak.[5] S Ady Schöpflinnek írt levelében is ugyanígy nyilatkozik. Ady ugyan igyekezett közvetíteni Hatvany és Osvát között, de eredménytelenül és ha közvetített is, mindig Hatvanynak adott igazat ebben a kérdésben.

Az elvi vita tehát lényegében irodalompolitikai jellegű volt. Hatvany először 1909-ben *Indulás* című cikkében[6] követel új és modern irodalompolitikát. A követelés jogos és szükséges volt: az Ady nyitotta úton egy egész nemzedék tört be a magyar irodalmi életbe új mondanivalóval és új stílussal. Szinte természetes, hogy ennek az új irodalomnak alig volt közönségbázisa, legalább is nem elég széles és szilárd. Ahogy Hatvany fogalmazza:

„De a nemzedék egyöntetű munkája, mintegy közös rohama, megtörik, ha a publicum és íróság között nem alakul mihamar közvetlen viszony. Ez pedig főleg ama közegek dolga, amelyek az irodalmat a közönség felé juttatják. Tehát: irodalmi társaságoké, újságoké, folyóiratoké, kiadóké, bírálóké, színi igazgatóké, kiknek az új írókkal szemben, új közönség teremtésére új kötelességeik vannak."[7]

S azokban az években éppen ez hiányzott: a fiatal nemzedék munkáinak céltudatos, anyagilag megalapozott propagandája. A nagy célkitűzésű folyóiratok néhány hónapi vergődés után sorra megbuktak, és akadt olyan is, mely csak az első szám megjelenéséig jutott el. A támadások pergőtüzében és a közöny fullasztó levegőjében az írónemzedék néhány értékes tagja az éltető kritika, visszhang és nyilvánosság nélkül elkallódott, vagy félbenmaradt életművet hagyott az utókorra. Schöpflin nagyon jellemzően írja Lovik Károlyról — s ezt akár Peteleiről, Gozsduról, Cholnoky Viktorról, Török Gyuláról is elmondhatjuk:[8]

---

[4]/a Schöpflin ilyen irányú tevékenységére Hatvany Lajos hívta fel figyelmünket. Tolnai Gábor Schöpflin-nekrológjában (Irodalomtörténet, 1950. 3. sz.) szintén találunk erre vonatkozóan utalást.

[5] Hatvany Lajos idézi *Ady a kortársak között* című könyvében a 157. lapon (Genius kiadás).

[6] A Nyugat Ady-számában. 1909. I. k. 550—559. lap.

[7] Lásd a 6. számú jegyzetet. 551. lap.

[8] Schöpflin Aladár: *Magyar írók* (Lovik Károly). 175. lap.

„Nemrégiben Lovik Károly egy önéletrajzában, melyet a *Pesti Futár* számára írt, csöndes iróniával állapítja meg, hogy dolgozik már vagy húsz év óta, írt novellát, újságcikket sok százat, adott ki könyvet tíznél többet és soha a kritika érdemlegesen nem szólt róla, irodalmi társaság nem vette észre, könyveit alig vette valaki. Szóval, mindabból, amin az író észre tudja venni, van-e munkájának valami hatása az emberekre, foglalkoznak-e vele, figyelembe veszik-e szavát, ő neki nem volt semmi része. Az a visszhangtalanság, amellyel a magyar író küzködik s amely egyik főoka annak, hogy a magyar írás nem tud igazi és benső kapcsolatba jutni a magyar élettel, az ő esetében a rendesnél is némább volt."

Hatvanyt ezek a szempontok késztetik arra, hogy létrehozza a Nyugat Kiadót és e meggondolások alapján propagálja a Nyugat íróit — elsősorban Adyt — irodalmi esteken, matinékon, vidéki, sőt külföldi felolvasó körutakon. Hatvany a „feudális ízű mécénáskodás" helyett üzletileg is jól megalapozott művészetpropagandát hirdetett s a kapitalizmus viszonyai között ez volt a legtöbb, amit tehetett. Ady és Hatvany kapcsolata nem is annyira a költő és mécénásé, hanem inkább a költő és propagandistáé — ami nem kisebbíti, inkább növeli szemünkben Hatvany érdemeit.[9]

Az elvi kiindulás ez volt és ebben a Nyugat szerkesztői egyetérthettek. A szakadást konkréten a Nyugat — pontosabban Osvát — irodalompolitikai gyakorlata okozta. Hatvany *Irodalompolitika* című cikkében[10] már ezt írhatja:

„Ma már nem fenyegeti az írót a közönség közönyének gyilkos veszedelme. A ma fellépők, bár ki-ki a maga hangján szól, nem keltenek többé általános megütközést és minden küzdelem nélkül találnak, viszonyainkhoz képest, igen nagy közönségre."

S ez így is volt; ezt bizonyítja a Népszava 1909-ben lezajlott Ady-vitája is, mely több tanulság között azzal is szolgált, hogy a munkások már értették, szerették és magukénak vallották Adyt — sokkal inkább, mint a kicsinyes, szürke, hiú és rossz költő Csizmadia Sándort.

Hatvanynak ez a cikke már magában foglalja azt az elvi okot is, mely a Hatvany—Osvát afférhoz és Hatvanynak a Nyugat-ból való kiválásához vezetett. Hatvany finoman és diplomatikusan így fogalmazza: „A feudális ízű maecenáskodás vagy a minden szépért-jóért való aesthéta-meddő lelkesedés ép a versengés forrását szárítja ki, melyből a mai művészet táplálkozik. Aki folyton forrong, az lejáratja a forradalmat." Ennek éle Osvát ellen irányult: a folyton-forrongás itt Osvát „zseni-gyártását" jelenti. A probléma sokkal élesebben és teljes nyiltsággal bukkan elő a Világ 1911. december 30. és 31. számában, annak a vitának során, melyre alkalmat Hatvany említett cikke adott. A Világ szerkesztősége Ady fogalmazásában körkérdést tett közzé és a kérdést a következőkhöz intézte: Ady Endre, Biró Lajos, Hatvany Lajos, Ignotus Hugó, Kabos Ede, Móricz Zsigmond, Révész Béla. A szerkesztőség a vitának az *Irodalompolitika* címet adta és alcímül ezt írta: *A győzelmes forradalom aktái.*

Ezzel az alcímmel a Világ már állást foglalt ebben az irodalompolitikai vitában és Hatvany mellett.

Ady szövegezésében a kérdés egy része így hangzik:

„Van-e szüksége és jussa talán a legzseniálisabb íróművésznek, hogy okos propagandával hozzá, műveihez siettessék a lassú publikumot s viszont az irodalom olyan hitványság, hogy az okos irodalompolitika fölösleges, avagy olyan isteni és égies, hogy igazi művésznek nem illik, sőt nem szabad halála előtt győznie? És egyáltalában szabad-e, szükséges-e irodalompolitikát csinálni, más szóval: melléállni az igaz művészíróhoz s hozzájuttatni őt legalább is egy kis percentjéhez annak, ami halála után úgyis kijár, késetten, neki s amit kontár ügyeskedők s forradalmaskodó másolók minden mai napon, hetyke életükben elérnek?"

Ady még a kérdésben válaszol, sőt egyenesen utal a „Nyugat" irodalompolitikájára:

„El kell fogadtatni a közönséggel az új talentumokat minden áron, de viszont nem szabad az ilyenek rovására új és új emberekkel olyan forradalomra utalni, amely már megcsinálódott s néhány évtizedig nem ismétlődhetik."

---

[9] A Nyugat Kiadó működéséről lásd: Schöpflin Aladár: *A magyar irodalom története a XX. században* című könyvét (Budapest, 1937. Grill), 138. lap.

[10] Nyugat, 1911. II. köt. 169—176. l.

Ady válasznak szánt nyilatkozatában pedig — anélkül, hogy említené Osvát nevét — lényegében ugyanazt mondja el, amit itt közölt 5. számú levelében. Szükségesnek tartjuk, hogy Ady nyilatkozatát egész terjedelmében közöljük:

„Hogy kell-e irodalompolitika s hogy hogyan kell, erről nekem régen és változatlanul megvan a véleményem, bőrömön, véremen szerzett.

Hatvany Lajos barátom, nemrégiben pompás cikkben, éppen erről a bizonyos irodalompolitikáról szólóban, mintha valamit nem elég hangosan mondott volna ki.

Megmondhatja Hatvany Lajos is, hogy valahányszor e cikk témájáról szó esett közöttünk, talán még nálánál is hevesebben kardoskodtam az ő okos és nagy igazságaiért. De sőt bátrabb voltam, lévén az én számomra könnyebb és felelősségtelenebb a bátorság s azt vallottam, hogy nem elég a harc az impotensek, a számító epigonok s az öreg irodalmi tisztartók ellen. Már-már, harcolnunk kell istenigazában azok ellen a boltos-segédek és masamód-kisasszonyok ellen is, akik a mi törő, rettenetes küzdelmünkből utánozón olcsó hasznot iparkodnak húzni.

Nem ez az, amit Hatvany Lajos talán nem mondott ki elég hangosan, hanem az, hogy nekünk, néhányunknak, harcunk legkezdetén nem a fiatalság volt minden erőnk és jogcímünk. És nem a merészség csupán, amellyel egyedül afrikai kutatóknak, aviatikusoknak s börze-lovagoknak szabad elindulni, a merészség egyéb alsóbbrendű pályáiról hallgatván. És talán azt nem mondta ki elég hangosan az én szeretett és bátor Hatvany Lajosom, hogy mi, újítók és fölszabadítók, még nem hódítottunk annyit, hogy éppen csak tőlünk, nálunk akarjanak sarcolni a sarcoló kedvű legfiatalabbak.

Ez nem volt soha s nem lehetett se kenyérnek, se becsülésnek, hírnek irigylése, avagy pláne új köntösű reakció, de egy szörnyűen világos megállapítás. Két-három-négy ember piacra vitte a bőrét s mondjuk egy anticipált, szép öreg frázissal: fölébresztette a magyar irodalmat, mely egy fertály-századig horkolva aludt s ekkor jönnek lakomára gyülekezve a jó fogú és jó gyomrú ifjak.

Hiszen jöjjenek az ifjak, *mindig*, örökösen jöjjenek, újjal, ébresztővel, naggyal, valamivel, de ne csupán sokféle éhségükkel. S akiket illet, ne felejtsék el, hogy mi még nem nyertük meg a csatát s csak pusztulásba visz bennünket a hátunkra rohanó mezei had. Itt várak és területek vannak, meghódítandók, megvevendők, legyenek hát a fiatal fölbátorultak illő türelemmel, ha a merészségnél egyebet úgy se tudnak behozni a viadalba.

Egyszer, valamikor, kedves, úri körben, irodalomról vitázó társaságban azt mondtam: természettudományos alapon se lehetséges, hogy jobb, igazabb magyar lírikus jöhessen harminc-negyven évig nálamnál s erősebb irodalmi forrongás a mienkénél. Ez a tréfás hencegés, lehántva magamról a magamra övezett, önkényes dicsőség-ruhát, nem is olyan ízetlen tréfa: az Idő törvényt és rendet tart még az irodalomban is.

Lehet, hogy nekünk a mai struktúrájú Magyarországban az lesz a sorsunk, hogy méltóságos aggok s méltatlan ifjoncok kettős ostroma, illetve ereje közül rokkantan kibukunk. S nekünk, akiknek ma még szép muszáj-dolog beletörődnünk a valamilyes érvényesülésnek ál és megalázó voltába, holnap talán ez a kevés se jut. Zagyva, kicsi publikum, fölszabadult, zöld írók, dafke-kritikusok: ezek bizony nem nagyon igazolják a Hatvany Lajos nobilis lelkének szép optimizmusát, de hátha hamar igazolni fogja őt a fejlődés törvénye, parancsa, bölcsessége."

Ebben az értelemben nyilatkozik Bíró Lajos is, igen okosan és nyiltan. Többek között ezt írja:

„Nagyon értem, hogy az a *győzelmes* forradalom, amelynek ő (Ady) a vezére, nem akarja kockáztatni eddig elért eredményeit egy zagyva, céltalan, botorkáló, talán soha ki nem alakuló, de hangosan fortyogó új forradalom kedvéért... Ebből csak az következik, — de az következik belőle — hogy a *Nyugat* állapodjék meg, higgadjon le, vigyázzon az eredményeire és ne experimentáljon tovább, mert az experimentálás eddigi győzelmeinek — vagyis vezető embereinek — a rovására megy."

Ignotus óvatosan megkerüli a Nyugat problémáját és csak röviden, általánosságban felel a feltett kérdésre. Kabos Ede viszont egészen nyiltan, leplezetlenül elítéli — Osvát nevének említése nélkül — a Nyugat irodalompolitikáját és ezeket írja:

„... meg kell változnia a Nyugatnak, mert változtak az okok, melyek szülték. Legyen a Nyugat tribünje azoknak, akiknek forradalmi fellépését segítette, de ne állítsa homályba a saját törekvéseit és a saját diadalát azzal, hogy egy győzelmes forradalmat befejezetlennek tüntet fel. Amit a Nyugat körül csoportosult írók akartak, azt lényegében elérték. Vetettek: engedjék őket aratni és arasson velük a Nyugat is. Ez távolról sem jelenti azt, hogy tehát álljon meg a világ és álljon meg az irodalom élete. A fiatalságot elnyomni: ez ostobaság is, hiábavalóság is volna. De hol van az megírva, hogy a Nyugat volt az utolsó újság, melynek publicitást lehetett teremteni? Új emberek csináljanak maguknak új tribünt, de Noé bárkáját csinálni komoly revüből nem szabad."

Móricz egészen röviden nyilatkozott és csak annyit, hogy teljesen igazat ad Hatvanynak. Révész Béla nyilatkozata lényegében ugyanazt tartalmazza, mint az eddig idézettek.

A december 31-ki számban a vita folytatásának ugyancsak *Irodalompolitika* a címe, alcíme viszont: *A „Nyugat" szerepe.* A terjedelmes cikket Hatvany írta Adyhoz címzett levél formájában. Cikkének lényegét legjobban saját szavaival foglalhatjuk össze:

„Otto Brahm, a mai Lessing-Theater igazgatója, valamikor Hauptmann és Ibsen körül csoportosult Freie Bühne-mozgalom lelke, mondotta nekem: ‚Csak másfél évig szerkesztettem a Freie Bühnét. Amíg emberekről, exisztenciákról volt szó. Nem lehet mindig zseniket fölfedezni. Hauptmann és Ibsen másfél évi campagne után érvényesültek.' Brahm esete nagyon hasonlít az enyémhez."

Hatvany ezután a szerkesztés szempontjait és módját bírálja és nem sokat törődik a Nyugat szerkesztőinek érzékenységével:

„A *‚Nyugat'*-mozgalomnak szellemi vezetője, az egyetlen produktív erejű szerkesztő, Ignotus, a szerkesztés munkájában nem vesz részt. A magyar irodalmat megifjító mozgalom Osvát Ernő és Fenyő Miksa b. barátom ízlésén át, az egyiknek jóhiszemű és lelkes meddőségén s a másiknak sokat megértő, finom dilettantizmusán keresztül szűrődött bele a Nyugatba. Amíg körülöttük állt a Nyugatot megalapító írócsoport (kiket épp az ő felfedezői buzgalmuk terelt össze), addig volt a folyóiratnak valami impozáns, eleven egyöntetűsége. Mihelyt azonban az írók köre tágult, kezdett az írók helyett az anyagválogató szerkesztők, nem gyakorlatba vagy elvbe, hanem csak szép jelzőkbe szerelmes, jó stílussal, új és új modoroknak gyakran „felülő" aestheta-egyénisége kiütközni a Nyugaton. Osvát némasága valósággal megszólalt. Ez a megható, kedves és föltétlenül becsületes írói becsvággyal teli s képtelenségében bizonyára kegyetlenül szenvedő ember — bűn volna róla egy rossz szót is mondani, ha szabadjára eresztett impotenciája nem volna az irodalomnak akkora kárára — olyan, mint a meddő asszony, kiről Arany énekli: Egynek nem adatván, Anyja levél soknak. Nem szül, hanem örökbe fogad. A ‚Nyugat' minden számában be akarja magának bizonyítani, hogy ő igenis lélegzik, él és hat s mivelhogy ezt közvetlenül, mint író, nem tudja, megpróbálja közvetve, mint író-felfedező. Egyremásra, derűre-borúra fedezett föl: regényírót, költőt, kritikust, novellistát. Ez az ő *élethazugsága,* mint Ibsen atyánk mondja. Az vesse rá az első követ, aki nem szorul ilyen hazugságra. Igaz, hogy a mi hazugságaink, amikkel életünket végigáltatjuk, magánügyek — Osvát hazugsága közügy, illetve közveszedelem. Amennyi irodalmat ő ránk zúdított, annyija nincs Franciaországnak, nemhogy a mi árva hazánknak. Adtál szerkesztő uram irodalmat, nincs köszönet benne."

Hatvany nemcsak bírál, hanem programmot is ad és ez a programm elvi jellege mellett újra és újra kinyilatkoztatja, hogy a Nyugat irodalompolitikájának középpontjában csak Ady és a mellette felnőtt néhány nagy — elsősorban Móricz és Babits — állhat:

„A Nyugat könnyen válhatnék a progresszivitás szemléjévé, ha kizárólagos aesthetaságából engedne valamit. Kevesebb irodalom, több élet! Versedet megtöri a mellette elsüvített kezdő vers — Móricz tekintélyét süllyeszti, ha regényét egy kezdő tökéletlen kísérletével párhuzamosan közlik... A te versednek, Móricz regényének, Ignotus kritikájának valóságos fundamentuma és erőssége lett volna a cselekvő élet emberei által szállított és körületek feltornyosult életanyag. Az irodalom csak e tornyok faláról pattant visszhang. Te így fogtad fel hivatásodat — az új irodalom (minden irodalom) hivatását."

Hatvany a nyílt levél további soraiban elmondja, hogy Ady is, Ignotus is aggódva figyelte a Nyugatnak ezt az irodalompolitikáját, míg végül is Ignotus — mint főszerkesztő — beleegyezésével Hatvany szóvá tette ezt Osvát előtt. Osvát válasza az volt, hogy Hatvany kiadó, nincs joga a szerkesztőségi ügyekbe beleszólni.

Hatvany és Osvát között a jogkör tisztázatlan volt és Osvát így könnyen kitérhetett Hatvany követelései elől. Osvát makacs fanatizmussal védte a maga kevésszempontú esztéticizmusát és jelentős írókat — többek között olyanokat, mint Bródy Sándor és Gárdonyi Géza, akiket Hatvany szeretett volna a Nyugat munkatársai között látni — nem engedett közel a Nyugathoz. Hatvany mindenképpen indokolt elégedetlenségét tetézte az is, hogy Osvát Hatvanynak számos írását nem akarta közölni a Nyugatban, ugyanakkor egyremásra jelentek meg az ismeretlen fiatalok nem is mindig jó írásai. Hatvany és Osvát szakítására az adott közvetlen okot, hogy Osvát nem akarta közölni Hajó Sándor *Fiúk és lányok* című színdarabjának egyik jólsikerült jelenetét és Erdős Renée Carducci-fordításait.[11] Hatvany ragaszkodott az említett írások közreadásához, Osvát nem engedett és ekkor Hatvany a jogkörök tisztázását követelte. A vita vége az lett, hogy Hatvanyval aláírattak egy nyilatkozatot, melyben kötelezte magát, hogy egy évig nem szól bele a Nyugat szerkesztési ügyeibe. Másnap azonban Hatvany bejelentette, hogy a Nyugatot eladta és a kiadást egy kitűnő üzletember[12] vállalta, Hatvany pedig a maga számára szerkesztői jogot kért.

A huza-vonának ezzel nem szakadt vége. Hatvany további erőfeszítéseket tett, hogy a Nyugat az ő elképzelései szerint alakuljon át és ebben a törekvésében elsősorban Ady érdekeit tartotta szem előtt. Hatvany érdekesen számol be erről egyik Schöpflinhez írott levelében.[13] A levél teljes szövege a következő:

„Igen tisztelt Uram!

Ignotus és Fenyő vállalják a Nyugatot esetleg Ady nélkül is. Velem csak akkor tartanak, ha én velük — illetve Ignotus felelőssel s Fenyő szerkesztővel tartok. Erre nincs kedvem, érthető okokból. A Nyugatnál dezavuáltatni főmunkatárssá Ignotus nem hagyja magát. Azt szívesen látja, ha őt kifizetik s hagyják menni. Fenyő is így. Maradnék tehát *magam* a lappal — s ami még rosszabb, Adyval. Nyulam-bulam, ez se jó. Elveszteném a munkatársak javát s az exszerkesztők, kezükben töméntelen pénzzel, új folyóiratot indítanak.

Végső propositiom tehát, hogy a Nyugat egynémely tekintélyesebb írói jelentsék ki, hogy Ignotus, Fenyő *lejáratú* lapjába nem írnak. Aztán csináljuk meg a főmunkatársak respublikáját, szürke lektorral, felettünk lebegő kiadóval (Ranschburg—Pap Dávid) — s írók és kiadó közti controversia esetén ön és én mint *Deák-Ferencek*. Én nem tehetek egy lépést se — rögtön orkán háramlik rám. Ha van néhány író, aki a saját ügye mellett még a Nyugat közügyét is látja: ám mozogjanak. Verjék az aranyhidat — s én szívesen visszasétálok s leszek ismét az a sok mindenfélére használható iro-, társa- és *cassa*dalmi ágens, aki voltam. Ha Nyugat-ügy nincs többé, hát akkor csak járassák le a masinát két derék ..... barátaink.[14]

Vasárnap vagy hétfőn utazom. Berlini címem: Beethoven Strasse 2. Addig is: tán telefonálna 33—78. Hol láthatom holnap délelőtt? Ha ugyan van mit mondania. Én nem tudtam a V[asárnapi] Ú[jság] szerkesztőségével telefonösszeköttetést kapni. Igaz híve Hatvany Lajos.

U. i. Tán e sorok átadójának adja válaszát, kézcsókom a *nagyon kedves feleségének*."

Ebben a feszült légkörben robbant a bomba: a Világ irodalompolitikai ankétja, majd néhány nappal később Osvát Ernő provokáló hangú nyilatkozata, melyet szintén a Világ tett közzé.[15] Ez a nyilatkozat — melynek teljes szövegét közöljük — Osvátot félreérthetetlenül és találóan jellemzi s egyben bizonyíték arra is, hogy a vitában az elvieket illetően teljesen

---

[11] Hatvany Lajos szóbeli közlése. A további részleteket lásd: Hatvany Lajos: *Ady a kortársak között* című könyvének 154—161. lapján.

[12] Magyar Mór, aki jelentős összeget (62 ezer koronát) fektetett a vállalkozásba és az üzleti könyvek átvizsgálása után rentábilisnak találta a kiadói üzletet. A Hatvany—Osvát párbaj megrendítette a vállalkozás sikerébe vetett hitét. Kérte Hatvanyt, hogy béküljön ki Osváttal, de Hatvany erre nem volt hajlandó. A súlyos idegbetegségben szenvedő ember néhány nappal a párbaj után (1912. január 13-án) öngyilkos lett. (Hatvany Lajos szóbeli közlése.)

[13] Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára; Schöpflin-hagyaték.

[14] Ignotus és Fenyő.

[15] Világ, 1912. január 3.

Hatvanynak volt igaza és hogy Adyval és barátaival együtt Hatvany képviselte a haladóbb — és az akkori körülmények között talán az egyetlen helyes — álláspontot.

Osvát nyilatkozatának szövege a következő:

„Tisztelt szerkesztő úr! A Világ „irodalompolitikai" ankétjén az általam nemrég megleckéztetett Hatvany Lajos — úgy látszik, abban a hitben, hogy az ankétet az ő fájdalmainak tiszteletére rendezték, — Ady Endréhez intézett hosszú, kesergő nyílt levelében legtöbbet annak az indokolásával veszkődik, hogy sok más ok között, mint és miért vált éppen az én magatartásom közvetlen és főokává annak a végzetes elhatározásának, hogy az irodalompolitikáról mégis csak lemondjon. Ehhez nem volna szavam: Ady Endre, az összes irodalompolitikusok, az egész magyar irodalom előtt vállalom a felelősséget azért, hogy Hatvany Lajost, amikor az én dolgomba akart beleavatkozni, — illetéktelenségének tudatára ébresztettem és megfékeztem, — igenis: akárha az „életem munkája" irányában rákényszerített respektus segítségével: *megfékeztem;* úgy van, én vettem el a kedvét az „irodalompolitikától". Az egyetlen, amire e hosszú és engem mindenki másnál is kevésbbé érdeklő panaszlevélben felelni kívánok: egy ráfogás: az a ráfogás, mintha én azóta — bizonyos el nem mondható, de „sejthető" okból — a magam szerkesztői függetlenségének értelmezésében engedtem volna abból az ideális szigorból... Ez nem gondolkodáshiba, ez nem is íráshiba többé, ez: hazugság, ez: rágalom!

A Nyugatot én — irodalmi oldaláról — közintézménynek tekintem és amíg — ebben — én vagyok érte felelős: semmiféle tisztátalan irodalompolitikának nem lesz benne helye. A Nyugat senkinek sem és még „harminc évre"[15/a] sem nyujt védelmet az összehasonlítás veszedelmei ellen."

Az elvi vitából így lett — elsősorban Osvát konoksága és durvasága miatt — személyes affér, melyet aztán fiatalos hevességgel párbajjal akartak megoldani. A „lovagias affért" karddal intézték el 1912. január 6-án. Hatvany segédei Bródy Sándor és Mester Sándor voltak, Osváté Ambrus Zoltán és Stankovics Szilárd. Osvát először Móricz Zsigmondot kérte fel segédéül, aki vállalta is, de időközben meggondolta a dolgot és visszalépett.

A Nyugat RT felszámolása ezzel megkezdődött. Hatvany gondolt arra, hogy új lapot alapít — barátai is unszolták, különösen Kaffka Margit[16] — azonban a Nyugat körül szerzett kellemetlen tapasztalatai elvették a kedvét az új vállalkozástól. Ady megrendült helyzetén — köteteit nem tudta kiadni évekig és a Nyugatnál élvezett állandó havi járandósága is veszélyben volt — ez kétségkívül sokat segített volna. Hatvany végül is magánemberként oldotta meg Ady problémáját.

* * *

Ady Nyugat-beli helyzete először a duk-duk-affér alkalmával rendült meg. Bár Ady a duk-duk-cikkben nem barátait akarta bántani, csak a nyomába tolakodó hangos és nem mindig tehetséges fiatalokat igyekezett magáról lerázni, az Új Időkben megjelent cikket Ady érdemes barátai is személyes sértésnek vették. Fenyő Miksa szemrehányásai[17] és Hatvany sértődöttsége[18] eléggé bánthatták Adyt, s még Ignotus elnéző levele[19] vagy barátainak hűségnyilatkozatai sem nyugtathatták meg teljesen: a Nyugatban — ha látszatra nem, de valójában igen — igyekeztek az ő egyedüli és kiugró nagyságát lejjebb szorítani, illetve más költőket hozzá „felnöveszteni", s ezt a költőt meg is találták Babits személyében. Babits még szinte ismeretlenül dolgozik fiókjának vagy egy-két jelentéktelenebb lapnak, mikor Ady körül már fölzajdult a magyar irodalmi élet. Babits 1906-ban egyik Kosztolányihoz írott levelében[20] utálkozva és lázadozva ír Ady költészetéről. Babitsnak több verse is arra utal, hogy Ady költészetét — legalább is kezdő éveiben — nem tudta tudomásul venni, illetve nagy és művészileg is hiteles költészetnek elismerni. Ady-ellenes érzelmeit fejezi ki a valószínűleg 1906-ban vagy 1907-ben[21] írt *Festett cél, puszta semmi* című versében, a Fogarason[22]

[15/a] Utalás Ady nyilatkozatára: ... természettudományos alapon se lehetséges, hogy jobb, igazabb magyar lírikus jöhessen harminc-negyven évig nálamnál..."

[16] Hatvany Lajos szóbeli közlése.

[17] Fenyő Miksa levele Ady Endréhez. 1938. november 20. (Ady Lajosné: *Az ismeretlen Ady.* Béta kiadás; 97. lap.)

[18] Hatvany Lajos: *Ady a kortársak közt.* 100—113. lap.

[19] Ignotus levele Adyhoz. 1908. november 26. (Ady Lajosné: *Az ismeretlen Ady.* 99. lap.)

[20] Babits Mihály levele Kosztolányi Dezsőhöz. 1906. február 21. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár.

[21] Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár. Quart. Hung. 3098.

[22] Lásd a 21. jegyzetet.

írt *Szonettek* és az *Arany Jánoshoz* című szonettjeiben is. Bizonyára nem véletlen, hogy ez a három vers egymás mellé került kötetében. Könnyű volna azt állítani, hogy Babits valójában nem Ady ellen támadt, hanem az Ady-utánzók ellen; ennek azonban ellentmond Kosztolányihoz írott levele, melyben igen részletesen kommentálja Ady verseit és a Babitstól annyira szokatlan hangon mond véleményt róluk és magáról Adyról is. Ezenkívül Babits a Nyugat szerkesztőségének felszólítására írt Ady-cikkében[23] az előbb említett levélben elmondottakhoz sok vonatkozásban hasonlókat mond Ady költészetéről, de bizonyos tekintetben már elismerően is nyilatkozik Ady verseléséről és bírálatára is jól tömített hangfogót tesz. A cikkből két jellemző részt idézünk:

„S lám: azelőtt dacosan, úri módon, Petőfiesen pongyola volt verselése: most a magyar ütemek szoros zenét adnak, s vége a bizonytalan ringásnak, mely kissé émelyítő volt, a hajók ringásához hasonlatos."

„Adyt sohasem utánoztam, Adyt személyesen nem ismerem, Adynak irányát nem vallom, mert egyáltalán semmi költői irányt nem vallok, Adyról teljesen elfogulatlanul beszéltem."

Schöpflin ugyan azt állítja Babits Nyugat-beli kezdőéveiről beszélve, hogy Babits mindig csak elismerően nyilatkozott Adyról; ez az állítás inkább Babits emberi magatartására vet rossz fényt és nem Schöpflin memóriájára:

„Sűrűn jelentek meg versei, majd tanulmányai és bírálatai és tekintélye egyre nőtt. Nevét a „nyugatosok" között emlegették, része volt azokban a támadásokban, melyek mindenkit értek, aki a Nyugathoz tartozott. Nemcsak az úgynevezett „hivatalos" irodalom felől támadták, hanem szocialista részről is Ady túlbuzgó hívei, akik rivalitást éreztek a két költő között. Ady tényleg érzett is egy kis féltékenységet, de nyilvánosan sohase mutatta. Babitsnak legbizalmasabb beszélgetéseinkben sem volt más szava Adyról, mint tisztelet és elismerés."[24]

Babits Ady-ellenességének egyik legjellemzőbb darabja *Petőfi és Arany című* esszéje. Ady Renaissance-beli tanulmánya[25] után a Nyugat rövid idő mulva — mintegy feleletként Adynak *Petőfi nem alkuszik* című tanulmányára — közölte Babits említett esszéjét. Az esszé válaszjellege nyilvánvaló volt és Ady-ellenes célzata nemcsak az élére állított paradoxonokból[26] derül ki, de csaknem minden megállapításából kiolvasható, hogy amit Aranyról mond, azt magáról is mondja s amit Petőfiről ír, azt Adyról is írja.[27]

Osvát nagy tisztelője volt Adynak és benne talán nem volt olyan szándék, hogy Adyt Babits előnyére háttérbe szorítsa. Osvátnak különben is mindegy volt, hogy mit ír Ady, neki csak az volt a fontos, hogy „jól" írja, amit ír. S Adyval ezen a téren meg lehetett elégedve. Babits költői gyakorlata azonban minden esetre jobban belefért Osvát esztétikájába: Babits sem volt kritikátlan a társadalommal szemben, de költészetének hangsúlya inkább a formai megoldáson volt. Egyrészt ez, másrészt pedig az a tény, hogy Ady *Petőfi nem alkuszik* című tanulmánya nyilt szembehelyezkedés volt Ignotus és Osvát esztétikájával, bátorította Babitsot Ady ellen és a Nyugat szerkesztői örömmel fogadták Babits ravasz polemikus esszéjét. Schöpflint is megzavarja a csillogó Babits-írás és csak nagyon óvatosan jegyzi meg, hogy az új Petőfi és Arany jellemzés „a sorok között elrejtett polemikus célzatot" tartalmaz.[28] A polemikus célzat még nyilvánvalóbb lett akkor, mikor Babits esszéje a Nyugat kiadásában könyvalakban[29] is megjelent. Babits ezt az előszót írta hozzá Fogarason:

„E tanulmányok a „Nyugatban" megjelent könyvbírálatok, nagyrészt eléggé jelentéktelen könyvek bírálatai. A szerző gondolt arra, hogy átdolgozza, kihagyva belőlük az aktuális vonatkozásokat; utóbb mégis jobbnak látta eredeti alakjukban meghagyni, mert a tolla alá vett, magukban jelentéktelen dolgokat is jellemzőknek tartja mai irodalmi életünkre.

---

[23] Babits Mihály: *Ady*. Nyugat, 1909. I. k. 565—568. lap.
[24] Babits Emlékkönyv. Szerk. Illyés Gyula. (Schöpflin Aladár: Babits Mihály és a Nyugat.) 228. lap.
[25] Ady Endre: *Petőfi nem alkuszik*. Renaissance, 1910. június 10-től augusztus 25-ig (folytatásokban).
[26] Pl.: „Arany határtalanul modernebb Petőfinél. Petőfi határtalanul egészségesebb." Vagy: „Petőfi nyárspolgár a zseni álarcában. Arany zseni a nyárspolgár álarcában." Ezek a paradoxonok csiszolatlanabbul és kevésbbé raffináltan benne vannak az említett, Kosztolányihoz írott levelében is.
[27] Ady és Babits viszonyának elemzését részletesen lásd Földessy Gyula: *Ady az ember és a költő* (Budapest, 1953. Exodus) című könyvében, Határ-húzások Ady és Babits között című fejezetben.
[28] Schöpflin Aladár: *Babits Mihály két kritikája*. Nyugat, 1911. 887. lap.
[29] Babits Mihály: *Két kritika*. Budapest, 1911. Nyugat.

A szerző tiltakozik azon vád ellen, mintha Petőfit kisebbíteni akarta volna s azt hiszi, figyelmesebb olvasás után ez senkinek sem fog így feltűnni. Nem volt célja teljes méltatást adni Petőfiről s így történt, hogy pl. az Apostolról, melyet ő is remekműnek tart, nem beszélt. Adyról más helyütt írta meg véleményét.

Még egy szót az ifjú kiritikusokhoz: A tanulmányok, melyek e füzetben vannak, teljesen konzervatív jellegűek s e szempontból minden rosszat el lehet róluk mondani."

Babits 1910-ben már ismert név volt: az 1908-ban megjelent Holnap-antológia körüli vitában Osvát szerkesztői megjegyzése,[30] majd Ignotus cikke[31] után Babits befutott és ünnepelt költője és esszéírója lett a Nyugatnak. Lényegében tehát Babits esszéje vezette be azt a hosszú vitát, mely évtizedeken át a polgári irodalmon belül is folyt, egyrészt Ady védelmében a konzervatív irodalom támadásaival szemben, másrészt Ady ellen a „tiszta irodalom" jelszavának jegyében.[32]

* * *

A további levelek is közölnek egy-egy érdekes adalékot Ady életművének magyarázatához s ebből a szempontból különösen érdekes a 7. számú levél, melyben Ady két kuruc-versének Tisza-vonatkozásaira utal. Ady Tisza-gyűlöletéről csaknem minden jelentősebb Ady-életrajz bőségesen ír; nekünk nem feladatunk, hogy most részletesen foglalkozzunk ezzel a kérdéssel, mely Adynak és az egész baloldali értelmiségnek központi problémája volt: Tisza volt az úri Magyarország megszemélyesítője és aki Tiszát támadta — ezt Ady tudta legjobban — az egész feudális úri Magyarországot támadta. Ady már nagyváradi újságíró korában élesen bírálta Tisza politikáját, de később is bőségesen ontotta gyűlöletét a „geszti bolondra". Tisza-ellenes költeményei 1910-től kezdve jelennek meg nagy számmal és ez nem véletlen: az 1910-es általános országgyűlési választásokon Tisza pártja abszolút fölénybe jutott a parlamentben. Ady ettől az időtől kezdve különös érdeklődéssel figyelte a magyar napi politikát. Tisza 1913. június 10-én alakított kormányt és könnyen lehetséges, hogy Adyt — sürgető pénzgondjai mellett — a kormányalakítás híre is ösztönözte arra, hogy több verse között két Tisza-vonatkozású kuruc-versét is elküldje Schöpflinnek.

* * *

A leveleket időrendi sorrendben közöljük. Az általunk megállapított keltezést szögletes zárójelbe tettük és jegyzetben közöljük a megállapítás módját. A levelekre vonatkozó megjegyzéseinket közvetlenül az egyes levelek után közöljük.

Ady Endre levelei Schöpflin Aladárhoz

1

[Párizs,[33] *1908. júl. 22.]* lev lap..[34]

Édes jó Schöpflin úr,

köszönöm sok kedvességét. Útjára[35] sok örömet és élvezetet kívánok. Közben egy-két nap múlva cikket küldök a V[asárnapi] U[jság]-nak.[36] Szeretettel híve *Ady Endre.*

[30] Kemény Simon: *A Holnap.* Nyugat, 1908. október 1. Utána Osváth jegyzete.

[31] Nyugat, 1909. június 16.

[32] A kérdés részletes elemzését lásd Földessy idézett könyvében.

[33] Ady május végén utazott Párizsba s az egész nyarat ott töltötte.

[34] A budapesti postahivatal keletbélyegzője.

[35] Schöpflin ezen a nyáron utazott Olaszországba (özv. Schöpflin Aladárné szóbeli közlése).

[36] Ady *Francia-e Párizs?* című cikke a Vasárnapi Újság 1908. 38. számában (szept. 20.) jelent meg *Diósady* aláírással.

2

[Ventimiglia,[1] 1909. márc. 29.] lev. lap.[2]

Kedves jó Schöpflin úr,

köszönöm megnyugtató levelét. S egyben nyugtázom a nyolcvan frankot is, megjött. Kérem, ha Mikest[3] látja, reklamálja tőle az Újságírók Almanachját.[4] Én még 8 napig maradok e vidéken. Esetleges levelet vagy a V[asárnapi] Ú[jság] húsvéti számát már Párizsba kérem, 92 Rue de Lévis.[5] Sehogy se vagyok, se jobban, se rosszabbul, sehogy. Szeretettel üdvözli igaz tisztelője s barátja *Ady Endre.*

3

[Rheinfelden, 1909. aug. 20.] lev. lap.[6]

Tisztelt, kedves jó barátom,

itt élek most s gyógyulok. Szeretettel gondolok jó barátaimra s a legelsők között Önre. Címem ez a hotel.[7] Mi újság van Budapesten. Szeretettel híve *Ady Endre.*

4

[Csorbató, 1910. aug. 12.] lev. lap.[8]

Kedves Aladár,

még itt maradok néhány napot.[9] Addig írni fogok még s verseket is küldök. Egyébként fázunk itt s én elég szomorú vagyok. Add át kézcsókomat a nagyságos asszonynak. Ölel igaz szerető *Adyd.*

Utána Reinitz Béla írásával: Üdvözöl Reinitz, akiről találd ki, hogy mikép kerül ide?[10]

---

[1] Olasz határváros a francia-olasz határon.

[2] San Remo-i képes levelezőlap. Postabélyeg kelte. Ady ezt a levelezőlapot tehát Monte-Carloból Párizs felé utaztában írta.

[3] Mikes Lajos.

[4] A Budapesti Újságírók Egyesületének Almanachja 1909-re. Ebben a kötetben Adynak *Magyar lelkek forradalma* címen jelent meg egy prózai írása. Az Almanachban *A Holnap* — és vele *A duk-duk-affér* — körüli vitának néhány nagyon jellemző megnyilatkozása olvasható; többek között Dutka Ákos: *A Holnap* című nyilatkozata; Szabolcska Mihály: *Ma, holnap és holnapután* című méltatlankodása, melyben azt írja, hogy *A Holnap* költészete „arabusul van a magyar ember fülének és lelkének egyaránt, mely *nem a nemzet lelkében gyökerezik* . . ."

Szabolcska Mihály hasonló, sőt csaknem azonos szavakkal nyilatkozik Ady költészetéről Schöpflin Aladárhoz írott levelezőlapján is (Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár):

„*Kedves jó Uram!* Köszönöm szíves sorait, és külön is az Akadémiára vonatkozó üdvözlést. Nagy, sőt nyomasztó megtiszteltetés, de sajnos: se jobb emberré, se jobb poétává nem tesz! A verseket *ahogy akarják:* úgy közöljék. Ha előbb elfogy: hamarabb küldök mást. Rég készülök fel csak azért, hogy Önnel kiveszekedjem magam Adyékról. Ízléstelen, bolondos és gyökértelen ez a modernkedés! A magyar ember gyomra bizony Isten nem veszi be soha. El is múlik veszedelem nélkül. Köszönti meleg szívvel és szeretettel régi hívük *Szabolcska.* Temesvár, 1908. máj. 1."

Az elítélő nyilatkozatok sorából „kiemelkedik" még Gyulai Pálé és Herczeg Ferencé. A levélben említett Mikes Lajos elismeri Ady nagy tehetségét, de verseit sokhelyütt „ízléstelennek" és „betegen túlzóknak" tartja.

Itt jelent meg Schöpflin Aladár *Öregek és fiatalok* című nyilatkozata, melyről a bevezetésben részletesebben beszéltünk.

[5] Ady 1909. januárjában utazik Párizsba. Közben leránduI Olaszországba, Monte-Carloba, — 92, Rue de Lévis: itt laktak Diósyék s ebben a házban bérelt szobát Ady is.

[6] Postabélyeg kelte.

[7] Grand Hotel des Salines. — Ady 1909 nyarán Kolozsvárt kezelteti magát, majd Léda sürgetésére augusztus második felében a svájci Rheinfeldenbe utazik, ahol három hetet tölt.

[8] Postabélyeg kelte.

[9] Ady július végén utazott a Tátrába. Itt írta *A föltámadás szomorúsága* című versét, egyik legmegrázóbb dokumentumát sokat szenvedett életének. A Nyugat 1910. augusztus 16-i számában jelent meg.

[10] Ady Lajosné: *Az ismeretlen Ady* (Béta kiadás, 133. lap) című könyvében ezt írja Reinitz Bélával kapcsolatban: „. . . épp ezen az őszön (1909) bántotta meg oly érzékenyen barátját, hogy Reinitz Béla soha az életben vele találkozni többé nem akart s nem is békült ki vele soha". Bölöni György is így tudja *(Az igazi Ady.* Szikra, 1917. 232. lap). E levelezőlap arra utal, hogy összeveszésük után is találkoztak, ha nem is újult fel barátságuk. Erre utal Révész Bélának *(Ady trilógiája.* Nova, 1935. 45. lap) az Ady—Reinitz afférről szóló beszámolója is: „Reinitz felejthetetlenül megbántódott és kerülte Adyt. Meg is szűnt közöttük a bensőbarátság, ami azelőtt összehajtotta őket, Ady többször megkísérelte a régi szövetséget visszamelengetni, de Reinitz hűvös maradt".

5

[Párizs, 1911. febr. 21.][1]

Kedves, jó Aladár,

soha egy pillanatig se csappant irántad bizalmam, hálám, barátságom, sőt ha fokozhatók lehetnének, nőttek és nőnek. Ezt hangsúlyozva, egy picit meg is sértve a gyanúval, megüzenem neked édes Aladár, elsőbbrendű ügy nekem a Nyugaténál is. A Nyugat ügye pedig fontos ügy, nagyon helyesen, jól érzed: a szabad, kultúrás, művészi irodalom (talán hagyjuk el már a harci „modern" jelzőt). Osvát nagyszerű ember, nemes, finom, érdemes, aki hitt, dolgozott, prédikált már előttünk. Osvátot félreállítani, mint egy akármilyen szerkesztőt, nem lehet s Hatvany különb lelkű ember, mintsem ilyenre képes legyen. De vannak bizalmas, komoly „de"-im Osvát ellen: egyik nagy erénye a tehetségek fölkutatása és fölszabadítása hibájává vált a túlzással. Ne érts félre: én nem vagyok türelmetlen arrivé, sohse leszek Kiss József, imádok minden új talentumot. Talán holnap már a napi kenyerem sem tudom megszerezni, béna leszek, de nem önmagamért beszélek mégse. Másokért beszélek, amikor azt mondom, hogy már közgazdasági okból is szüneteltetni kell ezt a mániákus s a mi kis közönségünket megbolondító zseni-gyártást. Osvát adott igen, karaktert a Nyugatnak, de Osvát se csalhatatlan s a szempontjai élesek, de kevesek. Nem tudnék nála jobb szerkesztőt, de irodalmi pápának nem vállalom s az ügy, közös szent ügyünk érdekében kötelessége egy csöppet tránzigálni. Ha gőgje lesz úrrá, akkor azt öli meg, amire az életét tette föl, és érdemes lesz-e? Véleményem, tanácsom: Osvát hallgasson meg egy-két nagyon fölférő instrukciót a szerkesztésnél s ne rúgdossa Hatvanyt csak azért, mert Hatvany milliomos. Ha a napilapok szájára kerülünk, meghalunk: Magyarországon minden csak utánzás, divat, hamar halandó. Élek egyébként egy haszontalan, még csak nem is szibarita, csak afféle és nagyon üres és bús életet. Terveim nincsenek. A nagyságos asszony kezét és fiadat csókolja, téged nagy szeretettel ölel: *Adyd.*
P. s. Nem kaptad-e lapjaimat?

6

[Maria Grün bei Graz, 1913. ápr. 20.] lev. lap.[2]

Édes, jó Aladár,

nagy víg gyógyulásomban elléhászkodtam az időt. De most már igazán megírom az ígért írásokat. Már csak azért is, mert nagyon kell a pénz. Én írok ám *levelet* is. Te nagyon kedves és elég hosszú levelet írtál. Jólesett, mint mindig. Köszönöm. Én is alig várom, hogy kibeszélhessük jól, istenigazában magunkat. Feleségednek kézcsók. Ölellek szeretettel *Ady E.*

7

[Maria Grün], 1913. júl. 11.[3]

Édes, jó Aladárom,

ezek a versek[4] nagy részükben már hetek óta készen vannak, de akartam mellékük csapni egy novellát és egy cikkecskét is. Azonban most már sürgősen és sürgetően rámszállott kedves jómadár-ismerősöm, a pénzgond s a novella és a cikk elmarad nyár derekára. Nagyon szeretném, ha először és hamarosan a két kuruc verset[5] közölnéd: Tisza-vonatkozásukat[6] úgyis csak a benfentesek éreznék ki. A versekért utaltass ki azonnal minden lehető pénzt s *rögtön és táviratilag küldd* Ady Endre Kroisbach, Mariagrün bei Graz címre költségemen. Húsra, hájra jól volnék, de kedvem, hitem,

---

[1] Postabélyeg kelte.
[2] Postabélyeg kelte.
[3] Schöpflin feljegyzése a levélen: „1913. jún. 11-én jött".
[4] Valószínűleg — többek között — a következő versekről van szó: *Késői kuruc énekek I—II.* (kötetben: *Lesz más lakodalom* és *Ad az Isten*), *Egy stájer dombon.* Ez utóbbiról az *Ady-Múzeum* II. kötetében a következő olvasható: „1913. május—június. — A Vasárnapi Újságnak volt szánva, de ott a *Ki látott engem?* sajtó alá adásáig nem jelent meg s ekkor Ady elkérette Schöpflintől a kötetbe".
[5] Valószínűleg a *Késői kuruc énekek I—II.* Mindkettő a Vasárnapi Újság 1913. augusztus 3-i számában jelent meg.
[6] Tisza június 10-én alakított kormányt; ennek híre még aznap eljuthatott Mariagrünbe. Könnyen lehetséges, hogy Ady a levelet 10-én írta, annál is inkább, mivel a már valószínűleg egy-két héttel előbb íródott kuruc versek időszerűségét fokozottabban érezte.

akaratom, szóval idegeim még mindig bénák. Két három nap múlva s maximum két-három napra Münchenbe megyek Hatvany premierjére[1] esetleg, de onnan — félek — pár hétre megint Grünbe kell visszajönnöm. Ha nem így lesz vagy közben beszaladnék Pestre, okvetlenül látni akarlak, ami a multkori exkurziómnál — akárhogy vágytam — nem lehetett. Feleségednek szerető kézcsókomat add át s örvendeztess meg egy-két sorral. Életem vegetáló, még sem elég baromi, előkészület vagy tulságosan sietö mosás — a test kihűlése előtt. Ölellek édes Aladárom s kérlek *szó szerint azonnal* s táviratilag küldesd el a versek — a fene egye meg — honoráriumát. Nagyon szeret *Ady Bandid.*

8

Érmindszent, [1913][2] júl. 13.

Kedves, jó Aladárom,

odahagytam végre Grünt, hol még két hónapig akartak tartani, majdnem szökve inaltam haza. Pesten sok pár órát vártam a szatmári gyorsra s voilà Érmindszenten 6 nap óta.

Hogy is számoljak be neked az eredményről. Egy hónappal hamarabb kellett volna jönnöm, az utolsó hónap már többet ártott, mint használt. Sertés-szempontból sikerült a kúra: meghíztam s még mindig jól tudok falni. Kedvem is több van, elszántságom is, látásom is, sőt talán a dolog is fog menni, ha kevés energiámmal okosan gazdálkodom. Mindenesetre, sajnos, valamit mégis Grünben és a kúrában hagytam. Azt a posthumus ifjúságot és titánságot, melyet úgy-ahogy az utolsó három évben az alkohol táplált. Igaz, hogy ezt úgyse lehetett volna katasztrófa nélkül tovább mímelni, de az élet mégis csak megvígasztaltabb és könnyebb volt úgy. Mindegy, átadom magam a bölcsességnek s a lemondásnak vagy legalább is szeretném átadni.

Nagyon kellene már veled beszélnem s nem tudom, hogy és mikor. Írj, akárhol vagy, magadról, magatokról, vakációdról vagy vakációzó tervedről. Én a nyarat valószínűleg faluzásokkal[3] húzom ki, de Pestre is fölmennék egy-két napra, ha téged ott találnálak. Írj, édes Aladárom, add át kézcsókomat feleségednek, ölellek szeretettel

Adyd

9

[Csucsa, 1915. máj. 14.][4]

Drága Aladárom,

itt küldöm, ha tetszik, a Zuboly sírversét,[5] azaz a mi szeretetünk és emlékezésünk fölírását. Szeretünk s kérünk benneteket: gyertek le Csucsára. Először táviratozzatok, hogy el ne menjünk.

Minden szeretettel *Adyék*

II

MÓRICZ ZSIGMOND ÉS SCHÖPFLIN ALADÁR

Most nem célunk, hogy részletesen foglalkozzunk Móricz és Schöpflin kapcsolatával, csupán azokról a dolgokról teszünk említést, melyek e három levéllel valamilyen vonatkozásban vannak.

Dolgozatunk első részében megemlítettük, hogy Schöpflin egyik legnagyobb érdeme: szélesebb olvasóközönséget igyekezett verbuválni a Nyugat íróinak. Móricz munkáit is így népszerűsítette a Vasárnapi Újság hasábjain. Az 1. és a 3. számú levélben Móricz ezeket a kis ismertetéseket köszöni meg.

---

[1] Hatvany *Die Berühmten* (A hiresek) című szindarabját 1913. júniusában vagy júliusában mutatták be Münchenben. Ady nem utazott el a premierre, ellenben június végén hazatért Érmindszentre.

[2] Postabélyeg kelte.

[3] Zilahra és Nagyváradra látogat el. Közben gyomorbántalmai súlyosbodnak és augusztusban két hétre szanatóriumba vonul. Szeptemberben tér vissza Érmindszentre.

[4] Postabélyeg kelte.

[5] Bányai Elemér (1915. ápr. 2-án esett el a kárpáti harcokban). A vers címe: *Zuboly emléktáblájára.* Megjelent a Nyugat 1919. febr. 16. — márc. 1. számában. A vers keletkezési idejét eddig nem tudtuk pontosan.

Amit Adyval kapcsolatban elmondtunk, az Móricz Zsigmonddal kapcsolatban is érvényes: Schöpflin volt az első, aki Móricz regényeiről lényeges és sok tekintetben ma is helytálló megállapításokat tett. A 2. számú levélben említett „pompás cikk" a Nyugatban jelent meg 1911-ben. Tanulmánya első részében Móriczot, az embert és az írót jellemzi. Móricz írói módszerének szemléletes és találó jellemzése mellett a Móricz-regényeknek az olvasóra tett hatásáról olyan mély átéléssel beszél, hogy érezzük: ezeket a sorokat őszinte élmény íratta vele. Ez az élmény és a nagy mű tisztelete a különben sokszor szürke és tanáros Schöpflin-mondatokat valósággal átforrósítja:

„Móricz minden regénye heves belső konvulziókból alakult ki s alig bírom elképzelni, hogy valamennyi, de különösen a legerősebb feszültségű *Sárarany* ne jelentene számára egy nagy belső rázkódást. Bizonyos mértékig az olvasóra nézve is elvesztik az olvasmány hatását s élményekké válnak, intenzívebben átélt, lényünket jobban felrázó élménnyé, mint életünk akárhány eseménye. Az íróra magára nézve elképzelhetetlen, hogy ne valóságos, pozitív események legyenek. életének legalább oly fontos mozanatai, mint akár egy szerelem, egy gyermek születése vagy halála, vagy akármi más legfontosabb dolog. A regények minden részlete tele van élet-izgalommal, amely ott vibrál a sorok között, fölöttük, alattuk s ez az izgalom átszuggerálódik az olvasóra, szorosan, csaknem egységben kapcsolja össze a könyvvel és az íróval s teljesen eltűnik a dolognak irodalmi olvasmány természete: az az érzés kél, hogy itt valósággal történik valami, amiben cselekvő részesek vagyunk mi is, az író is. Egy darab forró, vonagló életbe kerültünk bele s nem birunk közömbös, szórakozást kereső szemlélők, páholy-publikum maradni, átugrunk azon a keskeny korláton, melyet a könyv betű és papiros mivolta szab meg s beállunk a porondra, az események közé. Szép-e a történet, rokonszenvesek-e a szereplők, láthatók-e a lélektani motívumok — és minden más megszokott kritikai kérdés s kategória érvényét és értelmét veszti. Az író nem behálózni. megvesztegetni akar az írói tehetség mesterfogásaival, hanem birokra kél velünk, lenyűgözi gondolatunkat és visz magával a maga világába".[1]

Tanulmánya második részében a *Sárarany, A galamb papné* és *Az Isten háta mögött* című regényeket elemzi. A leglényegesebb, amit itt elmond: Móricz művészetében már egy átalakult paraszt-képet kapunk a nemrég még közkeletű és közérvényű parasztábrázolás helyébe. Ennek az új parasztlátásnak legfontosabb jellemzője az, hogy — amint Schöpflin mondja — Móricz látja és ábrázolja a falu „szociális tagoltságát". Schöpflin ezt Móricz sajátságos lelki beállítottságával, illetve atavizmusával magyarázza. Ezt a részt szükségesnek tartjuk idézni, mert Móricz a 2. számú levélben erre vonatkozóan tesz érdekes megjegyzéseket:

„Ő abból az osztályból való, amely még csak egy, legfeljebb két generáció óta rajzott ki a parasztságból, még erős gyökerekkel van hozzánőve. A falu és a falusi kisváros neveltje, még rajta a falusi por: de lelkileg már elszakadt a falutól, életét nem látja a minden lehetséges életek legboldogabbikának és legszebbikének. Egy előretörő, az élettel kemény harcot vívó fajtának az ivadéka, aki már atavisztikusan is az idegeiben hordja és a maga tapasztalatán is megismerte a falusi szegényember életének keservességét, nélkülözéseit, folyton a szűkkörű lehetőségek korlátaiba ütköző küzködését. testet elgyötrő, lelket tompító verejtékezését. Ő tehát a lelkében más képét hozta a falunak, mint a birtokos urak, papok és más urak fiai s ezek az emlékek fanyarabb ízű, kevésbbé idillikus hangulatot vegyítenek gyermek- s ifjúkori visszaemlékezéseibe. Szereti a falut, szenvedélyesen érdeklődik iránta, jobban, pontosabban, több oldalúan ismeri, mint legtöbb elődje az irodalomban, de nem vágyik vissza bele s úgy tudja nézni, minden idealizálás nélkül, amilyen a valóságban. Látja — mennyire látja! — a szépségeit, a nagyszerű, érdekes vonásait (olyan nagyméretű paraszt-alakot, mint Túri Dani, sohasem látott egyetlen magyar író sem), de látja bűneit, csúnyaságait és kicsinyességeit is, amelyek a verejtékkel trágyázott, szegénységgel, tudatlansággal, tehetetlenséggel vert falusi földből zsendültek ki."[2]

Móricz megjegyzéseienk megvolt a maguk hatása: Schöpflin következő nagy tanulmányában[3] szinte szószerint felhasználja Móricz levelének vonatkozó részét. Schöpflin ezt írja ebben a tanulmányában:

„A magyar intelligencia különösen van a paraszttal: a valóságban nem törődik, rendszerint rossz viszonyban van vele, nem érti, ha lehet, elnyomja, mindenesetre elhanyagolja, az irodalomban aztán idealizálja, megdicsőíti s ebben az idealizálásban valami hazafias

---

[1] Schöpflin Aladár: *Magyar írók. — Irodalmi arcképek és tollrajzok.* Budapest, 1917. Nyugat. 78. lap.
[2] I. m. 82—83. lap.
[3] *Az új magyar irodalom. — Ady Endre és Móricz Zsigmond.* Huszadik Század, 1912. 26. kötet, 624—644. lap. Megjelent a *Magyar írók* című Schöpflin-kötetben is.

dolgot lát. Móricz azonban másképp bánik vele: cseppet sem idealizálja, összes hibáival, bűneivel mutatja be, de érti, átérzi és törődik vele, megértő szemmel kíséri el élete legkisebb zúgába, az idősebb, jobb és kultúrában különb testvér haragjával korbácsolja bűneiben s a testvér együttérző szeretetével öleli magához szenvedéseiben. *Ez általában a magyar társadalom minden rétegéhez való viszonya: mindenütt családtagnak érzi magát köztük s érzi a családtagok közösségérzetét, de érzi azt a jogát is, hogy megmondja nyíltan, brutálisan a maga véleményét*"[1]

Móricz Zsigmond levelei Schöpflin Aladárhoz

1

Budapest, 1911. nov. 18.

Kedves Barátom,

fogadd igaz, meleg köszönetemet azokért, amiket regényeimről s rólam a Vas[árnapi] Újs[ág] mai számában mondtál.[2] Újra, meg újra meggyőzöl róla, hogy úgy mint te, kevés ember ismeri témáim világát s még kevesebb szeret engem hozzád[3] illően.

Szeretettel köszöntelek s várunk, igaz barátod

Móricz Zsigmond

2

Budapest, 1911. dec. 4.

Kedves jó Barátom,

nagyon, nagyon meleg érzéssel olvastam el pompás cikkedet.[4] Igazán nem tudok ma sem okosabbat mondani rá, mint amit a multkor: nem igen van ma senki, aki írásaimat úgy ismerné belőlről, a kohóból, mint te. Hogy azonban életprincipiumaimat nem ismered egészen s így bizonyos szempont az egész rovására túlságosan hangsúlyos lett előtted, bennem: ennek nem te vagy az oka, hanem én. Az atavizmusaimat nem ismerhetted, mert eddig bizonyos fokú gőgből és dacból ezen a téren óvakodtam kimutatni az igazi szennyesemet. Csupán a Judith és Eszterben engedtem, — s a Hét krajcárban is némileg a tartózkodásból. Az én vérszerinti őseim között ott vannak a kapásjobbágyoktól a zászlósurakig minden áthidaló társadalmi rétegből valakik. Nekem ezért ebben az országban senki sem imponál és semmi rang és osztály, mert én ennek az országnak a népét úgy tekintem, mint atyafi, vérrokonokat. Azért is érzek jusst rá, hogy a Károlyiaktól az utolsó parasztig mindenkivel gorombáskodhassak: mert az embernek szabad a véreit, önmagát szidni.

---

[1] I. m. 116. lap. A mi kiemelésünk.

[2] Az 1911. nov. 19-i számban, az Irodalom és Művészet című rovatban *Móricz Zsigmond új regényei* címmel, a szerző megjelölése nélkül. A Vasárnapi Újság Budapesten már szombaton forgalomba került, ezért lehetséges, hogy Móricz a 10-i számban olvasottakra már 13-án reflektálhatott. Ugyanígy a 3. számú levélnél is.

Részletek a cikkből:

„*A galamb papné* . . . általános érdeklődést keltve felfogásának eredetiségével és azzal a szuggesztív erővel, amely azokat az embereket és dolgokat, amelyekből a regény összetevődik, olyanoknak tünteti fel, mintha az író maga élte volna őket át és egyuttal az olvasóra nézve is valóságos élménnyé teszi . . . Megvilágosodik benne a falusi inelligens ember egész eseménytelen, jelentéktelen apróságokból álló, ezeket az apróságokat életbe vágó fontosságúra dagasztó, a külső események hiányát befelé forduló emésztődésekkel pótoló élete, a falusi élet elparlagiasító hatása, a pap és népe közötti egészen sajátságos,

„. . . a regény (*Az Isten háta mögött*) egész cselekménye negyvennyolc izgalommal tele órában pereg le. Mint minden munkájában, Móricz ebben is inkább belső eseményeket ad, a történet csak eszköz neki arrra, hogy megmutassa, mi forr és vivódik azoknak az embereknek lelkében, akikről szó van . . . Móricz nem látja idealizáló rousseau-i szemüvegén keresztül sem a falut, sem a kisvárost, inkább sivárságai, kietlenségei számára van nyitva szeme. Lehet, hogy túl sötétnek is látja; ez nála világfelfogás dolga, de mindenesetre megvan az az ereje, hogy olvasás közben magával tud vinni, meg tud nyerni a maga látásmódja számára, szinte rákényszerít, hogy az ő szemével lássuk a dolgokat. Ez az, amit művészi igazságnak nevezünk, bizonyos ellentétben a tárgyi igazsággal. Ebben nyilvánul legpregnánsabban az a vehemens, szinte mohó energia, amely Móricz Zsigmond írói egyéniségének legjellemzőbb vonása s amellyel kiválik *minden* ma élő írónk közül, mint aki nagystílű dolgokra van hivatva".

[3] Valószínűleg tollhiba *hozzám* helyett.

[4] Schöpflin Aladár: *Móricz Zsigmond*. Nyugat, 1911. II. kötet, 873—881. lap; meglejent a *Magyar írók* című Schöpflin-kötetben is.

Ezt azonban nem azért írom, hogy Te valamiképpen félreérts: hanem azért, mert azok után, amiket rólam megírtál, olyan közelinek érezlek, hogy nyíltan és leplezetlenül beszélhetek magamról veled még efféle árnyalatokról is, amelyekről eddig nem igen tettem, egy-két fel nem tűnő eset kivételével még célzást sem.

Szívből köszönöm Neked bölcs és szeretettel teli cikkedet, amely az első cikk munkáimról! Az *első!* Az egyes! A jeles!

Ölel szerető és hálás igaz barátod *Móricz Zsigmond*

3

[Budapest, 1912. ápr. 13.][1]

Kedves Barátom,

fogadd igaz meleg köszönetemet mai soraidért[2] a Magyarok (istene) nevében. Hogy szógállom én le neked sok régi nagy figyelmedet! Szép mesterség a kritikusé, irigylem. Ő az egyetlen keresztyén e mái világban: csak rá kötelező a Krisztus második parancsa.

Hogy vagytok s mint? Nekünk semmi bajunk, csak fene rossz a tollam s a tintám fenékig kiszáradt.

Szeretettel ölel igaz barátod s feleséged Önagyságának kézcsókot küld

Móricz Zsigmond

Megjegyzés. A közzétett leveleket az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára őrzi és özv. Schöpflin Aladárné szíves engedélyével közöljük őket.

Ezúton is köszönetet mondunk özv. Schöpflin Aladárnénak és Hatvany Lajosnak szíves felvilágosításaikért.

KARDOS PÁL:

TÓTH ÁRPÁD NÉGY ISMERETLEN VERSE

Tóth Árpád költeményeinek máig legteljesebb kiadását Szabó Lőrinc rendezte sajtó alá. Közzétett minden Tóth Árpád-verset, amelyhez „hat évvel a költő halála után" hozzá tudott jutni. Csak „Az új Isten" maradt ki és a sok tréfás, sebtiben írt vers, amelyet Tóth Árpád maga sem tekinthetett műalkotásnak, amelyekkel debreceni újságíró-éveiben inkább csak hírlapírói munkát végzett. Szabó Lőrinc a kötet végére illesztett jegyzeteiben említi is ezeket a kihagyásokat, de csak a „verskrokik" elhagyását okolja meg. Majd hozzáteszi: „Akadhat még valami újabb kis hagyatékrész és régi újságokban, folyóiratokban, ... régi évfolyamokban esetleg találhat a szerencsés véletlen keze egyes, főkép ifjúkori darabokat." (Tóth Árpád Összes Versei. Bevezette s a hátrahagyott költeményekkel és töredékekkel együtt sajtó alá rendezte Szabó Lőrinc. Negyedik kiadás. Az Athenaeum kiadása, é. n. 276. lap.)

Nem véletlenül, hanem Tóth Árpád debreceni hírlapírói pályáját kutatva bukkantam a költő négy ismeretlen, vagy legalább is feledésbe merült versére. Valóban ifjúkori darabok ezek, de mindegyikük több a szárnypróbálgatásnál, s művészi értékben legalább is elérik azt a hét verset, amelyeket az említett kiadás „Ifjúkori költemények" címmel közöl. (193—202. lap.)

A négy most megtalált költemény közül a három első *1907.* nyarán jelent meg a *Debreczen* c. napilapban. Tóth Árpád ekkor még nem volt hivatásos hírlapíró. Föl-

[1] Postabélyeg kelte.

[2] A Vasárnapi Újság 1912. ápr. 14-ki számában, az Irodalom és Művészet című rovatban *Magyarok* címmel, a szerző megjelölése nélkül. Schöpflin ebben a cikkében Móricz *Magyarok* című novelláskötetét ismerteti. Innen a levél a szójátéka.

* A szerzőknek a Nyugat történetére vonatkozó fejtegetései nem egy esetben egyoldalú magyarázatot adnak. E kérdések vitára adnak alkalmat.

Szerkesztő.

tehető azonban, hogy a nyári vakációra szüleihez, Debrecenbe hazatért budapesti bölcsészethallgató gyakran ellátogatott a helyi lapok szerkesztőségébe. Főkép a *Debreczen*-ébe. Ez volt a 48-as párt hivatalos lapja. Az akkori fogalmak szerint „szélső baloldali" újság. A fiatal költő bizonyára maga is a függetlenségi párthoz szított, már csak apja, az erősen kuruc-szellemű Tóth András szobrász után is. Néhány év mulva, mikor maga is újságíróvá lesz, szintén függetlenségi lapnál dolgozik s politikai bök-verseit is ilyen szellemben írja.

A *Debreczen*-ben közölt versei azonban nem politikai tárgyúak. Az első, a *Notturno*, tárgya szerint olyan szentimentális vers, amilyet nem egyet írtak a századforduló körüli epigon-költők is. Céltalan éji séta, megokolotlan fájdalmas hangulat, némi, kétkedő enyhülettel a költemény végén. Egyes szók nagyon árulkodók. Valósággal szokványos kellékei a szentimentális, mélabús verseknek Reviczkytől Makai Emilig: *troubadour, sfinx, cigarett*. Mégis nagy a különbség Tóth Árpád és elődei közt már itt is. A verselésben, főképp a rímekben is mutatkozik már valami az ő későbbi formaművészetéből, de még inkább a képekben, hasonlatokban: „... mint nagy lázas rózsák, Pirulnak az eső utáni tócsák, Hidegen villog a kék kövezet..." vagy „Ilyenkor kúszik vergődő problémák Hűs kígyóteste a lelkek taván..." stb. Nem az igazi, híres Tóth Árpád-hasonlatok még ezek, de azok felé közelednek. A téma: a céltalan, bús éjtszakai csatangolás föl-fölbukkan még az érett, kifejlett költőnél is a *Hajnali szerenád* című, első kötetében, legalább is a költeménybe beleszőtt mozzanat gyanánt. *(Tavaszi elégia, Ősz, Ady Endrének, Vergődés,* és maga a címvers.)

Időrendben a *Régi dallamok* következik. Kezdő soraiban alighanem egy ismert Verlaine-költemény emléke rezeg. (Le piano que baise une main frêle.) A valahonnan közelből, de ismeretlen kéz alól fölhangzó zongoraszó motívuma különben már a *Notturno*-ban is megvan. Csakhogy itt már sokkal nagyobb szerepet kap; az egész, természetesen ismét fájdalmas hangulatot a zongorán játszott dallam kelti föl. Különben ez is erősen szentimentális vers: az elmult szerelem emléke édes is, fájó is, és ahogy egyik dallam fölkelti, a másik újból szétfoszlatja. A költeménynek befejező sorai a legkevésbbé sikerültek, még egészen szokványosak: „Fényes mennyország, mért szálltál le rám..." stb. Az egész vers mégis egy lépéssel közelebb van az igazi Tóth Árpád-versekhez, mint a *Notturno*. Megszaporodnak s merészebbekké válnak a három szótagos rímek: *verődvén — verőfény, muzsikája — sivárra, előmbe — elöntve, érezem — érzékezem*. De merészebbek a képek is: „... halk muzsikája Fürösztí fáradt, sáros lelkemet", „lefogom ábrándjaim kék szemét", és szinte teljes pompában bontakozik ki az első nagy, széles tóthárpádi hasonlat:

A drága mult ragyog fel ím előmbe
Mint éji tó, az árnyruhás, borús,
Ha hűs tükrén piros fényét elöntve
Kigyúl a nap, a szent, tüzkoszorús...

Ezekben a sorokban föltűnik a költő kedvelt jelzői közül is kettő: a „hűs" és a „borús".

A *Debreczen*-ben megjelent harmadik verse *A Muhi-pusztán*. A három közül ez a legfejlettebb, legértékesebb alkotás. Itt már nem kell keresni a költő jellegzetes képeit, hasonlatait, jelzőit. Minden sor telve van velük. Talán csak az utolsó szakasz gyöngül el egy kissé. A verselés is a későbbi, teljesen érett, egyéni formaművészre vall. Nemcsak újszerű, szép, bátor rímeivel *(őrszem — tört szem, tatárhad — szikár vad, jó had — Sajóhab,* stb.). Nemcsak alliterációval. A ritmus, a verssor az, ami már teljesen Tóth Árpádé. Ez az a forma, „amelyet a francia alexandrin és a nibelung-vers keveréséből teremtett a költő". (Szabó Lőrinc, idézett kiadás bevezetője, 8. lap.) *A Muhi-pusztán* sorai hetedfeles jambusok, a harmadik versláb után sormetszettel. Így egyenlőek volnának a klasszikus francia alexandrin nő-rímű soraival, ha Tóth Árpád nem toldaná meg gyakran a sor első felét is egy csonka-lábbal, azaz nem illesztene a harmadik láb után a sormetszet elé még egy szótagot. Ilyenkor a sor két negyedfeles jambusi félsorra bomlik, s az eredeti 13 szótag helyett 14-et számlál, vagyis a nibelungi sorhoz lesz hasonló. Ennek a korai költeménynek a 24 sora közül 11 ilyen „nibelungizált" alexandrin: a 2., 4., 7., 11., 13., 16., 17., 18., 20., 21. és 23. sor. Mint látjuk, a tiszta alexandrinok és a nibelungi sorok váltakozása nincs semmi szabályhoz kötve. Így van ez a *Hajnali szerenád*, sőt későbbi kötetek ugyanilyen formájú verseiben is, csak ott az eredetileg hatos (12 szótagú), hím-rímű jambus-sorokat is használja és gyakran nibelungizálja a költő. Ezt a sajátos zenéjű sorfajtát nevezzük Tóth Árpád-sornak, bár helyesebben csak tóthárpádi sorkeverésről kellene beszélni, hiszen sem a franciás alexandrin, sem a nibelungi sor magyar változata nem eredeti leleménye a költőnek, hanem a kétféle sor szabálytalan, ösztönös váltogatása az, ami oly jellemző az ő pályája első felének sok nagyon szép alkotására.

Fölmerül a kérdés, miért nem vette föl Tóth Árpád ezt a teljes értékű, egészen az ő művészi stílusában írt versét egyik kötetébe sem. Ennek okát a költemény tárgyában látom. Nincs más verse, amely magyar történelmi tárgyat dolgozna fel. S itt is különös módon, külföldi minta nyomán dolgozza ki a témát. Nem elbeszéli a csatát, hanem remekbe formált, apró, de nagy erejű képeket illeszt egymás mellé a magános őrszemről, a zsúfolt szekértáborról, a sátrában virrasztó királyról, az orvul közeledő tatárseregről. Ezeket a miniatür-festményeket dús, nehéz pompájú szavak, exotikus képzetek színezik és öntik el komor ragyogással: *kékselyem mező, ezüst-pengéjű szerszám, ében sátorfa, ezüst mécs, csíkos bőrű szikár vad, barna ó-bor, feketé hattyútoll.* Mindez kétségtelenül a francia parnasszistákra utal, s legközelebbről *Heredia* egészen hasonló, kemény kézzel, szigorú műgonddal formált történelmi képeire emlékeztet. (*La Trebbia, Après Cannes* a *Les Trophées* c. kötetben.) A versnek a parnasszista iránnyal való rokonsága oly világos, hogy akkor is szembetűnnék, ha nem tudnók, hogy Tóth Árpád pályája első felében mennyire vonzódott ehhez a mult századi költői iskolához, s mennyit tanult is tőlük: a külső és belső forma szigorú fegyelmét s a stílus dús pompáját.

Persze, *A Muhi-pusztán* mégis csak kezdet ezen az úton: a 21 éves költő nem tudja még zárt szonettbe tömöríteni a sajóparti vereség képét, mint Heredia a Hannibal csatáit. Nem tudja talán azért sem, mert a magyar nemzeti katasztrófa az ő számára nem öncélú művészi téma, mint a rómaiak és púnok csatái Heredia szemében. Már az első szakaszok szinte tökéletesre csiszolt művészi képein is érzik, hogy a költőnek, ha keze biztos is, mégis remeg a hangja, az utolsó ellágyuló sorokban pedig kibuggyan magyar szíve vére. A parnasszista szenvtelenség, az „impassibilité" lehetetlenné vált számára.

A negyedik itt közölt Tóth Árpád-vers csaknem öt évvel későbbi. 1912. márciusában jelent meg a *Debreceni Nagy Újságban*. A költő akkor ennek a lapnak rendes munkatársa volt. A vers címe: *Prológ*. A szó szoros értelmében alkalmi vers. Szívességből írta a debreceni református felsőbb leányiskola segítő egyesületének a „jótékonycélú" ünnepélyére. Tóth Árpád ekkor már ismert és a leghozzáértőbbek szemében elsőrangú költő, verseit a *Nyugat* közli. Mégis elvállal egy ilyen kisszerű feladatot, mint ahogy 1923-ban már mint valóban országos nagyság nem röstel alkalmi verset írni iskolájának, a debreceni állami reáliskolának félszázados jubileumára *(Köszöntő)*. A *Prológ* a maga egészében nem is tiszta költői érték, de Tóth Árpád azért itt sem tudja megtagadni önmagát. A szokványosabb, szürkébb sorok közé becsúsznak költőien szépek is; olyanok, amelyek gyöngéd érzelmességben, vagy megható finomságú képeik által egészen közeli rokonai a *Hajnali szerenád* velük egyívású remekeinek. Elég két ilyen részletre rámutatni: a tavasz „a fázó fákat enyhe zöld selyembe öltözteti" vagy: a harangvirágok zenéje.

. . . már nem is szól testi fülnek,
Oly selymeshalkan, oly remegve kél.
Szerény, lehelletfinom, kicsi himnusz.
Csak lélek hallja, csak szívnek zenél.

Ezt a négy sort nemcsak szépsége teszi figyelemreméltóvá. Föltűnő egyezést mutatnak Tóth Árpád egyik műfordításának egy szintén négy sornyi részletével:

Édes a hallott dal, de mit a fül
meg sem hall, még szebb: halk sípocska, zengd!
Ne testi fülnek! gyöngyözd remekül
lelkembe ritmusát, mely csupa csend!

John Keats: *Óda egy görög vázához* (Ode on a Grecian Urn) c. költeményének az az átültetése, amelyből ezt a négy sort idézzük, 1918-ban jelent meg a *Nyugat*ban. Valószínűtlen, hogy már 1912-ben készen lett volna. Tóth Árpád, mint az *Örök virágok* c. műfordításgyűjteményének előszavában maga mondja, csak 1913-ban kezdi műfordítói munkásságát, s akkor is előbb francia költőkkel. Még az sem egészen bizonyos, hogy Keats ódáját ismerte-e már 1912-ben. Ha ismerte is, a harangvirágok zenéje mint magából a virág nevéből kipattanó költői ötlet önként is rávezethette Tóth Árpádot arra a gondolatra, hogy ez a „zene" nem testi fülnek szól, csak a léleknek. Aztán évekkel később, amikor már a félkézzel alkotott *Prológ*ra talán nem is emlékezett, fölelevenedett benne az egyszer már megformált költői gondolat, s örömmel használta fel az „unheard melodies", „not to the sensual ear" és „ditties of no tone" kifejezések magyarítására. (Keats versében persze azért nincs hangja a dalnak, mert nem élő ember fújja, hanem az ó-görög vázán ábrázolt fúvó.)

Összefoglalásul nyugodtan kimondhatjuk, hogy az a négy vers, amely ócska vidéki újságok lapjairól most került először országos nyilvánosság elé, föltétlenül értékes adalék Tóth Árpád költői fejlődéséhez. Egy sincs köztük, amely ne mutatna legalább részletszépségeket. *A Muhi-pusztán* pedig méltán sorakozik a költő kész, érett alkotásai mellé; a maga idejében csak egy nem éppen egészséges korízlés ítélte feledésre. Végül a *Prológ* most megtárgyalt részlete a nagy költő és nagy műfordító személyi egységére (perszonáluniójára) vet világot.

A négy vers teljes szövege itt következik, abban a helyesírásban, amilyen az akkori debreceni újságok nyomdáitól kitelt.

Meg kell még jegyezni, hogy a *Prológ* alatt álló *Arpetto* olyan álnév, amelyet Tóth Árpád mint debreceni hírlapíró állandóan használ újságcikkei vagy saját szemében sem teljes értékű tréfás versei jelzésére.

NOTTURNO.

A szürke éj kóbor lovagja lettem,
Mint egy beteg, unalmas troubadour,
S amint az est sok groteszk árnya lebben,
Megindulok, merengve, szótlanul...
Gázlángok fényén, mint nagy lázas rózsák,
Pirulnak az eső utáni tócsák,
Hidegen villog a kék kövezet,
Kápráztat és vezet...

Az égen felhők szállnak, szomorúk,
Nehéz páráju, sápadt, bus rajok.
Érzem: a kék Semmibe ott vonulnak
A földi, párás, fájó sóhajok...
Körül a sok komor körrajzu kőház
— Megannyi sfinx — a szürke éjbe méláz;
Egynek kigyul, bágyadtan nézve le,
Komor ablak-szeme...

Ó, ott belül e falak nem ily némák:
Sírnak, hörögnek, halnak ott talán,
Ilyenkor kuszik vergődő problémák
Hüs kigyóteste a lelkek taván;
Megremeg fogaim közt cigerettem.
Hamva lehull szürkülő permetegben,
S közel valahol bus ária csendül:
Egy dal Chopinbül...

Lelkemben sok-sok bus emlék piheg fel,
Ó, hol vagy enyhület nyugalma, hol?...
S im barna oszlopsorként zöld ivekkel
Elém tárul egy füszeres fasor.
Már itt az erdő sürü lombja hallgat,
Körülvibrálnak illatos fuvalmak,
Mellemből egy halk sóhaj tör utat,
S megejt az áhitat...

Az örök templom, a sok zsolozsmás ág
Reámborul, könny futja át szemem,
Egy gyerekkori édes, halk imádság
Bübája száll át árva lelkemen,
S csak néha nyilal szivembe a kétely,
Ó nem suhansz-e csalfa mámorként el
Szent áhitat, te békés, tiszta, mély,
Ha elröpül az éj?...

Tóth Árpád

Debreczen. Vasárnap 1907. julius 7. 1. lap.

Megjegyzés: A második szakasz első sorának utolsó szava helyesen kétségtelenül: *szomorúak*, a harmadik szakasz 5. sorában is *cigarettem* lenne a helyes.

RÉGI DALLAMOK

A „Debreczen" számára irta: Tóth Árpád

Egy ismeretlen szép leány zongorázik.
Fájó dallam, mint örvénylő patak
Lüktet fülembe a kis kerti házig,
Ilol meghuzódva ülök hallgatag.
Kivül merev, bus tömbökké verődvén
Merengnek vénhedt, hajlott testü fák.
Jégkéreggé fagy rajtuk a verőfény,
Kék árnyukban ül hüs szomoruság ...

Ellobbant lángelmék halk muzsikája
Fürészti fáradt, sáros lelkemet
S ugy fáj, hogy éltem mért fonnyadt sivárra,
Mint holt mező, mit tar homok temet.
A drága mult ragyog fel im előmbe
Mint éji tó, az árnyruhás, borus,
Ha hüs tükrén piros fényét előntve
Kigyul a nap, a szent, tüzkoszorus ...

Szivem mélyén, a bibor koporsóban
Holt álmok népe ébredez, remeg,
S naiv ritmusra, fürgén, rikitóan
Körültáncolnak és megejtenek.
Édes, mélységes, halk gyerekszerelmem
Ude melegét ujra érezem,
Az agg lugasban ülünk ujra ketten
S vékony, fehér kezéhez ér kezem ...

A zongorán künn uj dal zugva harsan,
Vonagló, jajgató, éles, sötét,
S én felriadva, könnyes szemmel, halkan
Lefogom ábrándjaim kék szemét.
O, mért is volt álmodni annyi álmot,
Fényes mennyország, mért szálltál le rám,
Ha pár év multán életed s halálod
Egy halk futam egy ócska zongorán ...

Debreczen. 1907 augusztus 4. vasárnap, 1. lap.

Megjegyzés: Az első szakasz 1. sorában *lány* lenne a helyes.

A MUHI-PUSZTÁN

A kékselyem mezőn itt állt az éji őrszem,
Feszült, csontos kezében ezüst-pengéjü szerszám,
Fakón csillant a hold, mint egy meredt, bus, tört szem
A tikkadt sóhaju ég szederjes, szürke arcán ...

S amig csöndben pihent a zsufolt, nagy szekérvár
S közbül rakott tüzek nyers, sárga füstje szállott,
Vasszinü keselyükkel megtelt a néma tér már
S várták a vijjogók a véres napvilágot ...

A bus, halvány király virrasztott bőrös ágyán
És nézte: függönyén hány kék, vonagló árny van.
Bolyhos lepkék libegtek az ezüst mécs rőt lángján
S egy vak szu furt sebet az ében sátorfában ...

A barna erdők mélyén már jött a bősz tatárhad,
Hörgő avar között kuszolt meggörbült testtel.
Mint vérivásra kelt, csikos bőrű, szikár vad
S Batu keskeny szemében zöldes láng sercegett fel . . .

Aztán omott az ős vér, mint drága, barna ó-bor
S a hantot nyögve turta az összefojtott jó had,
Futott szegény király, az immár koldus, kóbor
S félévig szült hullát az ájult, sápadt Sajó-hab . . .

Most borzong puha éj itt, mint fekete hattyutoll.
És míg gyors gőzösünk futó fénye világol.
Ébred egy szőke apród s egy ósdi nótát dudol
Szép barna paripás, jó barna daliákról . . .

Tóth Árpád

Debreczen. Péntek 1907. augusztus 23. 1. lap.

Megjegyzés: Az ötödik szakasz első sorában a második szó helyesen ez lenne:: *omlott.*

PROLÓG

A ref. felsőbbleányok segítőegyleti ünnepélyén elmondja:
Szoboszlay Erzsike

Kedves közönség! hálásan köszöntünk
Hogy ide most szépen eljöttetek
S türelmesen s figyelmesen várjátok.
Mi minden készül itt előttetek·
Zenés, derüs, mosolygó ünnepély,
Kislángos cécó, mely most rátok itt vár,
Zengő ajándék, tán kicsiny s csekély,
De mit szivünk hő dobogása diktál.

Lássátok, kint most tündér tavasz készül,
Ott kint most a tavasz tündére jár,
Megcsókolja s megöleli a tájat,
Mely elhagyott volt, bus volt és kopár.
A fázó fákat enyhe zöld selyembe
Öltözteti s boldogok most a fák
S boldogok a szerény kis árvalányok:
A tiszta, kék ruhácskás ibolyák.

Mi a tavaszt, ez enyhe, lenge tündért
Igy látjuk most: mint kedves jótevőt,
Ki meleget hoz, fényt hoz, örömet hoz,
És felvirul a bus és árva föld.
A mi ünnepünk is tavaszi ünnep,
Mi is derüt s meleget akarunk,
Hogy akiket komor sors tele busit,
Ölelje át vigasztaló karunk.

Szegény társaink kedvéért ez ünnep.
Ő értük szól itt zene, dal, ütem,
Ajándékát Segítő Egyletünknek
Fogadjátok hát tőlünk szivesen.
Ne nézzétek, hogy mit szerényen nyujtunk:
Az ajándék tán nem pompás s remek,
Csak azt nézzétek, hogy a kéz, mely nyujtja,
Mily igaz s mély szeretettől remeg.

Gondoljátok, hogy kint a mezőn jártok,
Hol a tavasz szelid fuvalma leng
S himbál felétek száz harangvirágot
S harangvirágok kis csengője cseng:
Zene, mely már nem is szól testi fülnek,
Oly selymeshalkan, oly remegve kél,
Szerény, lehelletfinom, kicsi himnusz,
Csak lélek hallja, csak szivnek zenél.

A mi lánglelkünk is ily zsenge, gyenge,
Tavaszi, selymes, halk harangvirág,
Mely most szeliden remegve regéli
Leánytavaszunk legszebb himnuszát.
A szeretet s jóság himnusza ez,
Melytől megszépül ez a kicsi ünnep,
S ezért reméljük, hogy kedves lesz néktek
Ajándéka meleg leányszivünknek.

Arpetto

Debreceni Nagy Ujság. 1912. március 23. 3—4. lap.

SZEMELVÉNYEK KOMJÁT ALADÁR BÁTYJÁHOZ ÍRT LEVELEIBŐL

Komját Aladár irodalomtörténeti helye és jelentősége még ma, majdnem 35 évvel az első magyar proletárdiktatúra után sincs pontosan megállapítva, s ennek több objektív oka van. Az egyik az, hogy különösen az ifjúkorára vonatkozó életrajzi adatok jórésze még nem került nyilvánosságra. Bátyja például, aki az első világháború előtt a legközelebb állott hozzá, s nemcsak fivére, hanem méginkább barátja volt, kivándorolt még 1912-ben s csak most, Magyarországra való visszatértekor közölhetett a költő életéről adatokat és leveleket.

A fiatal Komjátra serdülő éveiben a legnagyobb hatással három évvel idősebb bátyja volt, akinek az első világháború éveiben meg is jelent néhány verse egyes baloldali folyóiratokban (V. ö. az 1924. II. 6-i levelet.). Ezek a versek voltak azok, amelyek még kézirat korukban megindították a „vénát" a fiatalabb testvér költő-ösztönében. Az idősebb fivér kivándorlása után a kapcsolat a testvérek közt átalakult és egy ideig meg is lazult. Olyan külső és belső események, amelyek nem tartoznak a dologra, Komját Aladár bátyját hosszú éveken keresztül a tudományhoz és a technikához kötötték s meggyöngítették a proletariátussal való kapcsolatát. Hogy milyen visszhangot keltett mindez a fiatalabb testvér lelkében, s milyen mértékben tanúskodnak a levelek a világfelfogások különböző fejlődési viszontagságainak drámai mivoltáról a családi kötelékek hatása alatt, azt az olvasó minden kommentár nélkül is szemlélheti az itt következő szövegekben, amelyek egy kb. 22 éves életszakaszra terjednek ki: 1914-től — a költőnek még világfájdalmas időszakától — 1936. októberéig, — vagyis majdnem a költő haláláig.

* * *

Komját Aladár Fiumében járt a főgimnáziumba, de az érettségit Budapesten tette le, mert családja 1907-ben ideköltözött. Három évvel idősebb fivére a műegyetemre iratkozott be, Komját Aladár pedig, az érettségi után, a tudományegyetemre. A fivérek, mindjárt alakulása idején beléptek a Galilei-körbe, amelynek egyik alelnökévé Komját bátyját választották. A két testvér első versei abban az időben jelentek meg a *Renaissance*-ban. A Galilei-körön belül, már az első években ellentétbe került a machista és marxista irányzat. Komját Aladár fivére, Forbáthtal, megindította a *Munka* című szocialista irányú forradalmi folyóiratot. A machista irányzat egy ideig felülkerekedett a diákság körében, de a konfliktus annál élesebben tört ki 1912 után a machisták (Polányi, Lóránd) és a marxisták (Rudas László) között. Akkor a két testvér közül már csak Komját Aladár járt a Galilei-körbe, mert bátyja 1911-ben bevonult katonának és 1912. őszén kivándorolt Olaszországba. Időközben Komját

szülei visszaköltöztek Fiumébe. Komját egyedül maradt Budapesten, s előbb az Ügynök-utcában a 9. szám alatt, aztán a Károly-körúton (9. sz. alatt) lakott hónapos szobában, miután munkát vállalt, mert szülei eltartani nem tudták. Abban az időben neve már ismert volt, versei a *Nyugat* körében is feltűnést keltettek. Így került Komját a *Nyugat* egy estélyére. Erre vonatkozik a következő levél:

„Marcikám drágám, írhatnál már egy kicsit, az új verseidet különösképen várom... Tegnap voltam a „Nyugat" egy szoaréján. Büdös vót, mert nekem büdös a parfüm: félreszagol az orrom, mint a szegény embereké. Előbb rezignált vótam, mint egy beteg ló, de aztán nagyon föléjük kerekedtem s befelé kuncogtam... Hát szervusz. Öreg idő van. Osztán írj. Alid.

(Budapest, 1913.)"

Egyetemi tanulmányait félbeszakítva anyagiak hiányában, Komját beállt dolgozónak a „Tudor" akkumulátor gyárba. Ebből az időből származik a két itt következő levél:

„Marcikám, nagyon fáradt vagyok (becsületes munkafáradtsággal), mert ma tizenkét órát dolgoztam, de mégis írnom kell neked: tenger ideje, hogy nem illettelek bötűvel.

A sorsom elég jó, butulok, mint magad mondása szerint jómagad. Tanulok könyvelni, németül és egyéb hasznos mesterséget; pár hónap mulva sok koronákat megfizetnek értük. Egészen rendes ember lettem. Sikerül már tudni nem gondolkozni és a könyveket is valami fonák filozófiával mellőzgetem: ha fájtatók (teszem az Ibsen vagy Strindbergéi), röhögök rajtuk, mert úgysincsennek tragédiák, mert legrosszabb esetben felfordul az ember és ez csöppet sem tragikus; ha vígságosak, magam leszek bússá, s végezetre magamon kell vigyorognom. ... Elregisztráltam az elregisztrálandókat: ilyen most az életem színe, szaga, tapintása és a többi.

Nem igen van közöm bárkihez, de téged a legtöbb szeretetemmel szeretlek. Alid.

(Budapest, 1914.)"

A levél a „Tudor"-gyár német szövegű papírján íródott: „TUDOR" ACCUMULATOREN-FABRIK ACTIENGESELLSCHAFT — Budapest, VI., Váci-út 137—39. sz.

„Antwort auf ihr Wertes vom..."[1] megszámlálhatatlan.

Hát csapnivaló vagyok, az bizonyos, s most is csak úgy hevenyében írok a munkaidőm közé lopott pihenőben, ergo nem sokat, s mert nem is volna miről. Szokás szerint „szontyola" vagy „szontyolus" vagyok s tünődöm a céltalanságomon és a ravaszságomon, amivel még néha elviselhetővé borogatom magamat önmagam előtt. Drága jó Marcikám, vérint barátom, hány hét a világ?! Az öregedés tragikuma sajgat, mint pőre sebet a só, 24 évvel, az istenit! Ez a káromkodás pedig jólesett s most már nyugodtan mesélhetek a történtek külső rendjéről, illetve a külső történtek rendjéről, illetve rendetlenségéről, de vedd mégis inkább az előbbit. ... Mi a bajunk? Miért kell nekünk a beteg vérünk ütemetlenségén szomorúságot abajogni, amikor mások, százezerszer szükölátóbban, fütyörésznek? Munkások ólomporral az inyükön, nem rákapatva, de örökösen derüvel akkor is, ha a gépparipájukat leroncsolt ujjdarabokkal abrakolják? Mi bánt engem? Mért kell ténferegnem szennyes bánatokban, folyton, folyton-folyvást, hogy már ujjal mutogatnak rám s kölykök groteszk madárijesztője lettem? Elértem, ami másoknak a „legfőbb jó": a stabilitást s most kétségbeesve menekülnék előle. Inkább loncsosan a kertek alatt, rémült elhajítottságban, de a létfolyó görgetegében, csak ne így: mindig, mindig, mindig önmagamhoz utasítva, családok, szeretők, barátok lencséje előtt, váltig számotadóan.

No most kifújtam magam, hogy rosszabbat ne mondjak s ez szükséges néha. Te bizgattad egyszer.

Újság nincs... H., akinek felmondták az állását, olyan mint egy beteg ló: undorodom tőle. Nem vagyok már „nagyszívű", de téged végtelen szeretettel szeretlek. Alid.

(Budapest, 1914. IX. 17.)"

[1] A német szövegű levélpapíron nyomtatva. Nagymosakodás a nemírás miatt.

Az előző és a következő levelet súlyos és tragikus társadalmi események választják el: az első világháború, a proletárdiktatúra, az emigráció. Komját Aladár életét magával ragadta a forradalmi fejlődés forgószele. A *Népszavá*ban megjelent Dózsa-verse, olyan gyujtó hatással, hogy a lapot elkobozták. A fiatal költő a *Ma* folyóirat körébe került s a folyóiratban több verse jelent meg távol lévő bátyja verseivel együtt. Az 1917-iki orosz forradalom úgy hatott a *Ma* körében is, mint a választóvíz: Kassákot jobb felé, a szociáldemokrata megalkuvásba, Komjátot és Révait balfelé, a kommunizmusba sodorta. Közeledett a forradalom: Komját Hevesivel megalapítja *az Internacionálét*, amelynek első számában Révai és Komját cikkei is szerepelnek. A Kommunista Párt alapításánál jelen vannak az elsők között. Az *Internacionálét* a Tanácskormány átveszi. Komját Lukács mellett dolgozik. A diktatúra bukása után Komjátot Olaszországból segítségére siető bátyja menti ki, kalandos körülmények között, a fehér terror karmai közül. Komját Bécsben marad, megalapítja Uitz Bélával az *Egység*et. Rövid ideig Olaszországban él, ahol a fasizmus kitörésekor börtönbe kerül. Azután kitoloncolják családjával és Bolognában született kisfiával. Komját Berlinben telepszik le, ahol folytatja az *Egység*et. A következő levél onnan datálódik.

Drága Marcikám,

a mult évben annyira beijesztettél azzal, hogy ne menesszek levelet, hogy egész máig tartott az ijedségem. De most összeszedem magamat, — hadd látogassalak meg betüvel legalább a születésed napjára.

A négyünkhöz intézett leveledet megkaptuk. Nem tagadom, fájdalmasan érintett minden sora. Annyira minden valóságos élettől (ami bizony harc a legjavából!) elrugaszkodottnak éreztelek benne, hogy az szinte-szinte betegséggel tart atyafiságot. Egy fikció-világban élsz, drága Marcim, nagyon félek, hogy az emberek könnyen elbánnak veled. Bűn is ez a visszahúzódás, — a szegényekkel szemben, akikhez — ne haragudj! — még mindig harcos közödet várom. Nem tudom s tán nem akarom elhinni, hogy te, aki odahaza szinte egyetlen szószólója voltál versekben a proletárembernek, most mindigre begubózkodj, lehazudd magadfölülről a szelet, aminél hatalmasabb rendcsináló szél még nem fujt ezen a galacsinon. Szégyen, harag és kétségbeesés fog el, ha rágondolok, mekkora ereje-értéke lehettél volna a mi mozgalmunknak, s ehelyett mennyire a homokba futottál széjjel.

Én harcosan, hitesen élek s boldog vagyok benne. Tudom, hogy a fejlődés törvényét ... segítem teljesülni — s ez a legigazabb, legerkölcsösebb élet. S minden nyomorúságát örömmel viseljük el érte.

A munkám részleteiről nem írhatok neked. Ez is egyik oka annak, hogy olyan ritkán veszem magam szóra. Holmi „belső" életemről sem mondhatnék éppen ezért semmit, mert nálam és nálunk a külső és a belső életünk nem áll egymással hadilábon. ... Mi is újra megindítjuk a lapunkat, mihelyt kijön, küldök neked egy példányt. Ölel csókol mindőtöket Alitok.

(Berlin, 1924. II. 6.)"

„Drága Marcim, leveleidből azt látom, hogy nagyon eltökélted magadat otthagyni csapot-papot és mindent újrakezdeni az új világban.[2] Nekem elvileg természetesen semmi kifogásom ellene, hogy ezt megtedd, de félek, nem vagy még elég erős rá, hogy minden eddigi gyökeredet (ideológiában, szokásokban, morálban, kényelmességben stb.) hirtelenében eltépd, eltépd úgy, hogy ne járjon krízissel a magad számára. Úgy tetszik, erősen idealizálod, szinte paradicsomszerűen, a kinti állapotokat s az ilyen beállítottságból rendszerint „Katzenjammerra" ébred az olyan ember, aki minden becsületes erőlködése dacára is csak a dolgok felületét láthatja. ... Ölel sok szeretettel Aladár.

(Berlin, 1931. december 27.)"

Az itt következő levelet megint tragikus események választják el az előzőktől. Németországban kitört a náci ellenforradalom, a Komját-családnak megint menekülnie kell, előbb Svájcba s onnan Párizsba. Svájcban is, Párizsban is Komját a *Rundschau*, a III. Internacionálé folyóiratának egyik szerkesztője és Jules Sommerfeld név alatt él a Rue de Messine 4. sz. alatt és később más címeken.

[2] A levél Komját Aladár bátyjának a Szovjetunióba tervezett költözésére vonatkozik.

Drága Marcim,

a leveledre csak most bírok válaszolni, mert megint olyan hányt-vetettségben volt részem, amelyik minden időmet és erőmet lefoglalta. Anyának írtam s a dolog summája, mint mindig: az ember sokszor azokhoz a legrosszabb, akiket a legjobban szeret.

Ami a mi kettőnk kapcsolatát illeti, ez voltaképen már másfél évtizede semmilyen. Hogy ennek mi az oka, hosszú volna fölsorolni. Egy egész világ áll közöttünk, teli a legirtózatosabb szenvedéssel. De nem az én szubjektív világomról van itt szó, ami az én egyetlen lehetséges életformám, hanem a dolgozó milliók világáról s arról a harcról, amit ők vívnak s ami mellett minden szubjektív baj és fájdalom szúnyog-apróra zsugorodik. Tudom, hogy te is a szegényekkel *érzel*, de ez csak holmi filantropikus szeretet, az objektív valóság részleteinek ismerete híjján való, tudományosan meg nem alapozott, s ezért nem is vezet el a végső konzekvenciákig.

Mély meggyőződésem azonban, hogy a te utad mifelénk elzárva nincsen, de te magadnak is *erőlködnöd* kéne, hogy ez az út megnyíljék. Tenned kell ezt már azért is, mert te elsősorban író vagy, nagy potenciális író-képességekkel, már pedig írónak lenni annyi, mint a világot, a valóságot, az *egész* valóságot alakítani, művészi eszközökkel az emberi élet mozgástörvényeit kifejezni. Minden kor igazán nagy írója alapjában forradalmár volt s azért volt nagy író, mert forradalmár volt. A te mostani metafizikus, idealista világszemléleteddel szükségképpen csak a valóságnak igen keskeny szektorát láthatod meg, azt, amelyik egy igen szűk kispolgári intellektuális réteg „birodalma", de sem a polgárságot, sem a vele ellentétes osztályokat és embereket s az egymáshoz való viszonyukat, amelyik a kornak a mozgatója.

Szeretnék veled ezekről a problémákról egyszer élőszóval s hosszasan beszélgetni: hiszem, hogy sok olyat mondhatnék neked, amit megszívlelni érdemes lenne. Én most május végéig Párisban tartózkodom, egyszer talán errefelé vezet az utad.

(Páris, 1935. április 16.)

Drága Marcim,

most csak sebtében válaszolok leveledre. Sajnos, nem értetted meg a levelemet, mert ha megértetted volna, akkor éppen azon kellett volna elgondolkoznod, hogy mekkora összefüggés van a te (s tízezer társad) helyzete s az érintettem „világnézeti kérdés" között. Elhiheted, fáj nekem a sorod, éppúgy (s még jobban, hiszen a testvérem vagy), mint a többi tízezeré vagy százezeré: művészé, mérnöké, orvosé, akiknek a feje-aranyát beletapossák a sárba. Nem egyéni, de *társadalmi* tragédiáról van itt szó, amiből csak ennek a felismerésével s bátor harccal lehet kikepeckedni. Régen kellett volna ezt megkezdened, akkor ma tán szegényebb volnál, annál is szegényebb, mint ma, de nem váltottad volna aprópénzre az életedet csi kefogóknak s gyilkosoknak a rakott asztalán.

... Amit pedig a verseimről írtál, nem helytálló. Én sohasem írtam magyar népdal stílusban, legkevésbbé az utóbbi években. Ha akarod, elküldenék neked pár verset, akkor majd magad is láthatod. ... Ölel Aladár.

(Páris, 1935. május 25.)

Drága Marcim,

... Örülök nagyon, hogy hajlandó vagy a verseimet lefordítani.[3] A szavak jegyzékét várva-várom. Mellékelten küldök két verset, amelyeket még, úgy hiszem, nem küldtem el neked. Legjobban szeretném, ha „mutatóba" előbb a hosszú verset („Lélek mérnöke: író") s a „Fiatalok" címűt fordítanád le.

Párist, sajnos, holnapután 6 hétre el kell hagynom. Azért „sajnos", mert így ha jössz (már t. i. ha februárban jössz), nem találkozhatunk. Nem halaszthatnád el az utazásodat március 10-ike utánra, amikor újra Párisban leszek? Azonban a genfi címen keresztül ezután is elér a leveled. Írj azonnal, hogy tudjam, mi van veled. Ölel, csókol Aladár.

(Páris, 1936. február 3.)

[3] A költő verseinek olasz nyelvre való fordításáról van szó.

Az itt következő levél Komját utolsó, halála előtt fivérének írt levele. Néhány hónapra rá, 1937 január 3-án, a költő hirtelen meghalt. Ludvig Rennel a karkhovi forradalmi írókongresszuson ismerkedett meg és kötött barátságot a költő. Renn, Komjáti bátyjával, Svájcban találkozott, röviddel azután, hogy a német kommunista író kiszabadult a náci börtönből.

Drága Marcim,

a leveledet ma vettem. Sietek rá válaszolni, hogy még ottérjelek.

Örülök, hogy a magad számára megoldottad az anyagi problémát, örülök pedig azért, mert fölteszem, hogy most már mégis komolyan nekifogsz az írásnak, ami, hitem szerint, a leggyökeresebb hajlamod. De kerüld az üres „spintizirozást": a tenyeres-talpas életet írd meg, persze a maga dinamizmusában. Szocialista realizmus — ezt a módszert kell ma minden írónak alkalmazni, aki valóban azt akarja kifejezni, ami van.

Örülök, hogy megismerkedtél Renn barátommal. Az ő regényei sokban mintául szolgálhatnak. S ő maga is mintául szolgálhat, mint harcos ember. Ha tudod a címét, add meg nekem, mert írni szeretnék neki...

A verseim fordításával ne bajlódj! Én nem „népi" nyelven írok a szó folklorista értelmében, hanem nagyon is kimívelt irodalmi nyelven, s nem lenne semmi értelme, hogy emiatt a „nép közé" menj. Minden fordítás átköltés, több: önálló költői munka s ha a fordítás során egy és más veszendőbe is megy az eredetiből, költő-fordító kezében épen marad az alap-anyag formája, színe, szaga.

Örülök végül, hogy édesanyánkat meglátogatod. Csókold meg sokszor a nevemben is. Apánkat is. Szívesen veled mennék, de nékem tiltott föld az. Hogy látom-e őket még valaha? Sok keserűségben ez talán a legkeserűbb.

Irén s a gyermekek jól vannak, már amennyire a mi bizonytalan sorsunkban ilyesmiről szó lehet. A régi helyen lakom, de az ötödik emeleten, balra. Ha Párisba jössz: megszállhatsz nálunk.

Ölellek ... Aladár.

(Páris, 1936. október 11.)

CZÓBEL ERNŐ

A közelmultban távozott el az élők sorából tudományos életünk és a magyar munkásmozgalom egyik kiemelkedő egyénisége, Czóbel Ernő. Nevét általában mint a marxizmus klasszikusai életművének és élettörténetének példás szorgalmú és eredményű ismertetőjét emlegetik és sokan nem tudják, hogy Czóbel Ernő személyében az irodalomtudomány is egy k kiváló képességű, lelkes munkását gyászolja.

Czóbel Ernő 1886 okt. 16-án született Budapesten. Középiskoláinak elvégzése után a budapesti egyetem bölcsészettudományi karára iratkozott be, majd Berlinben, Párisban folytatta tanulmányait. 1911-ben végülis itthon doktorált. Már diákkorában kapcsolatba került a munkásmozgalommal, melynek élete végéig hű és bátor katonája maradt. Az ausztro-marxizmusnak a század elején divatozó áruló, opportunista irányzatával szemben a fiatal Czóbel Ernő, mint a marxizmus igazi, következetes híve és propagálója lépett fel. 1919-ben a Tanácsköztársaság lelkes híveként fegyverrel harcolt a Vörös Hadsereg északi hadjárataiban, majd a forradalom bukása után a Szovjetunióba emigrált. Egészen a felszabadulásig a moszkvai Marx—Engels—Lenin Intézetben dolgozott, hol különösen Marx és Engels összegyüjtött műveinek és életrajzi adataiknak felkutatása terén szerzett kimagasló érdemeket. 1947-ben tért vissza Magyarországra és itthon is, egészen haláláig, a marxizmus klasszikusainak magyar fordításait és kiadásait gondozta

Czóbel Ernő tudományos munkássága példája a sokoldalúan képzett, alapos marxista tudással rendelkező, pontos és precíz tudós egyéniségének. A társadalmi tudományoknak csaknem valamennyi területén dolgozott; írt a pápai búcsúkereskedésről, a Dózsa-forradalomról, a belga tömegsztrájkról és mindezek mellett nem kis eredménnyel művelte az irodalomtörténetet is. Különösen otthonos volt az erdélyi reformáció irodalmának ismeretében, de foglalkozott Arany verseinek és a költő életrajzi problémáinak tisztázásával is. Tudományos érdeklődését mindig a haladás nagy fordulópontjainak kérdései és alakjai vonzották. Heltai és a magyar reformáció, Eötvös, Madách, Arany és a negyvennyolcas forradalom, majd Marx és Engels jelzik Czóbel Ernő tudományos pályafutásának határköveit. Tanulmányait, cikkeit már fiatal korában a marxista igényesség, a pártos társadalomszemlélet és a mindenre kiterjedő filológiai pontosság, alaposság jellemzi, jóllehet Czóbel Ernő ekkor még nem rendelkezik kiforrott marxi-lenini világnézettel és mindössze 24—25 éves.

1911-ben írta: *Heltai dialógusa a részegségről és tobzódásról* c. értekezését, melynek kapcsán igyekszik az egész magyar reformáció elvi szintézisét felvázolni. A korabeli polgári történelemszemlélettel szemben, — mely a reformációban csak szellemi áramlatot látott, s nem tulajdonított különösebb szerepet azon okok és osztályerők vizsgálatának, melyek ezt kitermelték, — Czóbel Ernő részletesen elemzi a magyar társadalmi viszonyokat, rámutat az osztályok összeütközésének rúgóira s ennek alapján próbálja Heltai helyét és szerepét meghatározni a magyar reformáció mozgalmában. Írásában felhasználja Engelsnek a „Német parasztháborúk" c. klasszikus művét, de rajta kívül hivatkozik még a marxizmus több más korabeli tudományos művelőjének megállapításaira is. A társadalmi jelenségeknek nem önmagukban, hanem összefüggésükben való politikus szemlélete, elvi határozottság, mely a nagy népi mozgalmakat a haladás, a dolgozó osztályok szemszögéből ítéli meg, s magasan tudományos színvonal az, mely ezt a maga nemében kiváló tanulmányt különösen értékessé teszi számunkra.

Mint filológus apróbb cikkeivel is jelentős mértékben hozzájárult egyes, sokat vitatott irodalomtörténeti kérdések tisztázásához. Így pl. Heltai születési idejének, nyomdája alapítása körülményeinek vagy Bock Mihály *Füveskertecskéje* magyar kiadásainak meghatározása szintén az ő érdemeit öregbítik. Nagy kár, hogy aránylag rövid időn át dolgozott az irodalomtörténet számára — az emigráció éveiben és az utóbbi időben jóformán teljesen elszakadt ettől a területtől — pedig képességei még sok és érdekes eredménnyel gazdagíthatták volna az irodalomtudományt. Távozása közülünk azonban így is mély és őszinte fájdalommal töltött el bennünket, személyében a munkásosztály egyik derék odaadó harcosát, a tudomány kiváló művelőjét gyászoljuk.

Bóta László

JÓZSEF ATTILA ÖSSZES MŰVEI

I—II. kötet. Sajtó alá rendezte Waldapfel József és Szabolcsi Miklós. Budapest, 1952. Akadémiai Kiadó.

1952. végére, a nagy magyar kommunista költő halálának 15. évfordulójára, készült el művei első kritikai kiadásának két kötete, József Attila összes művei I—II. címen. A kiadást a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából Waldapfel József és Szabolcsi Miklós szerkesztette. A három kötetre tervezett kiadás megjelent első két kötetében a szerkesztők a költő összes eddig előkerült verseit, verstöredékeit, verses rögtönzéseit, személyes jellegű verses írásait, versbe foglalt tréfáit szándékoztak közreadni. A harmadik kötetre műfordításainak, szépprózai, esztétikai, kritikai írásainak és leveleinek kiadását tervezik.

Klasszikusaink kritikai kiadásai ma, eddig soha meg nem adott lehetőségek mellett készülnek.

Az MDP programmnyilatkozata kimondja, hogy: „... *a haladó nemzeti és emberi kultúra kincseit hozzáférhetővé kell tenni a dolgozó nép legszélesebb rétegei számára...*" és feladatként jelöli meg, hogy „*a tudományos kutatást és művészi alkotást fel kell szabadítani a tőkétől való függés alól és a nép szolgálatába kell állítani.*" A programm megvalósításához, nemzeti irodalmunk igaz megismertetéséhez a tudomány munkásai minden támogatást megkapnak.

A József Attila kritikai kiadás létrehozásában, a kiadás előkészítésének messzemenő anyagi biztosításán és a kutatás feltételeinek elősegítésén túl, külön segítséget jelentett a József Attila-múzeum létesítése. A Múzeum kézirattára, folyóiratgyűjteménye részben már a kiadás megkezdésekor a kutatás rendelkezésére állt, részben a kiadás előkészítésével párhuzamosan gazdagodott.

A szövegkiadás új, szabad lehetőségeinek különösen nagy jelentősége van egy olyan költő életművének kiadásánál, mint József Attila, akinek életére és művére fokozott súllyal nehezedett a népelnyomó uralkodóosztályok kultúrpolitikája, hiszen kommunista költő volt egy fasiszta rendszer uralmának idején. Éhség, önmagától megvont fillérek, megaláztatások tapadtak minden kis füzet kiadásához, amit életében alig néhányszáz példányban megjelentethetett. Lelkes jóbarátok segítségével összegyűjtött előfizetők megrendelése kellett biztosítékul a kiadónak, a költő nagy versei, tehetsége magában nem volt elég. S ha sikerült is egy-egy kiadást összehoznia, legszebb, legigazabb versei kimaradtak belőle, legmélyebbről fakadt szavait enyhíteni, tompítani volt kénytelen, hogy a versek megjelenését biztosíthassa. Azt a kötetét, melyben a maga tompítatlan keménységében csendül fel tiltakozó és harcba hívó szava, a „*Döntsd a tőkét, ne siránkozz*" címűt röviddel megjelenése után elkobozta a burzsoá osztálybíróság és forradalmi verseinek legszebbjei, legfeljebb csak „újsorsú népdalokként" terjedhettek — mint Darvas József* írja — „a benne és hitében hívők között".

Összes verseinek első kiadására csak akkor került sor, mikor tragikus öngyilkossága után szenzációvá mocskolták hősi életét, súlyos szenvedéseit és a szenzáció jó üzletnek bizonyult. Hogy forradalmi verseinek nagy része és éppen a leghatározottabb hangú versek ezekből a kiadásokból is kimaradtak, hogy egy sor verse hamis szöveggel került a nyilvánosság elé, ez a körülmények folytán nyilvánvaló.

Csak a felszabadulás után jelentek meg a Bálint György által előkészített 1948-as Cserépfalvi kiadásban és az 1950-ben megjelent, Kardos László által sajtó alá rende-

* Darvas József: Emlékbeszéd József Attiláról. Kelet Népe, 1939.

zett kiadásban először olyan versei, mint az elkobzott „Döntsd a tőkét, ne siránkozz" kötetből a *Szocialisták*, a *Tömeg*, a *Lebukottak*, vagy a későbbiek közül a *Búza*, a *Párbeszéd*. A költő egész életművének kritikai rendezését először az Akadémiai kiadás tűzte feladatául.

A kritikai kiadás megjelenését nem előzték meg kritikai értékű életrajzok, vagy a költő életművének nagyobb, összefüggő értékelését adó monográfiák, sem kritikai értékű szövegkiadások, s így a kiadás szerkesztőinek munkája sokban *kezdeményező* értékű.

A Múzeumban lefolytatott anyagrendező és a további önálló gyűjtőmunka eredménye, hogy a kritikai kiadás 86 olyan verset közöl, melyek az eddigi kiadásokból hiányoztak, igen gazdag forrásanyagot ad és kiad több, a költő fejlődésének megértése szempontjából elsőrendű jelentőségű, eddig ismeretlen variánst.

Sok szempontból hasznos és tanulságos a módszer is, ahogyan a kiadás elkészült. A szerkesztők a gyűjtés munkájába széles, végleges együttesében 16 tagú, munkaközösséget vontak be az egyetemi ifjúság köréből és így a munka közben mintegy felnevelődött egy új fiatal kutató-gárda, akik ismerkedve a költő életművével, a költőnek nemcsak rajongói lettek, hanem az eljövendő József Attila kutatások előzetes képzést nyert káderei.

Egészében véve a kiadás a további kutatómunka szempontjából alapvető fontosságú és a szélesebb olvasó közönség részére is az első olyan József Attila kiadás, mely a költő életművének kritikai rendezését adja és hozzásegít fejlődésének helyes megismeréséhez.

A kiadást előkészítő munka kezdeményező jellege és módszere azonban, mely a kiadás kétségtelen eredményeihez vezetett, forrásává lett egyes hibáknak is. A kezdeményező jelleg és ehhez mérten a kiadás viszonylagosan gyors elkészülése ugyanis azt is jelentette, hogy a kiadás elkészítését *nem előzte meg* a költő életművének alapos és mélyreható tanulmányozása és így bizonyos mértékig a szerkesztők maguk is a kiadás készítése közben ismerkedtek a költő művével, fejlődésének problémáival. Ismerkedtek a művel — és ez többé-kevésbbé minden kiadói munkánál így van — de nem minden esetben tanulmányozták azt kellő alapossággal és ebből származnak nem egyszer a szövegkritikai rész, az időrend és a jegyzetek hibái.

A munkaközösség létesítése, mely a kiadás értékeitől lényegében független kádernevelési szempontokon kívül is kétségtelenül komoly eredményeket hozott, — és ez különösen a jegyzetapparátus gazdag forrásanyagában mutatkozik meg — egyben hibalehetőségeket is jelentett. Egyrészt szervezési hibákét, melyek elsősorban a munkaközösség tagjainak fluktuációjában jelentkeztek, másrészt — és ez következményeiben az előbbinél súlyosabb — azt, hogy a szerkesztők egyes esetekben nem ellenőrizték a gyűjtés munkáját kellő alapossággal és így bizonyos szövegek indokolatlanul kimaradtak vagy éppen indokolatlanul kerültek be a költő művei közé.

Mindezek előrebocsátása után az alábbiakban kívánom a munka hézagpótló jelentősége mellett jelentéktelenebb, de a kiadás további javítása szempontjából talán mégsem mellőzhető kritikai megjegyzéseimet — távolról sem a teljesség igényével — a kiadás szövegkritikai munkáját, időrendi megállapításait, jegyzeteit és technikai kivitelét illetően megtenni.

1. *Időrend és szövegkritika*

Az időrendi besorolás bírálata több megvitatandó elvi kérdést is felvet.

Mindjárt az első kötet legelején a *Szépség koldusában* megjelent versek közlésénél azt, hogy a költő eredeti intencióihoz való hűség követelménye nem jelenti-e azt is, hogy a lehetőség szerint igazodunk a költő elrendezésében megjelent kiadások versközlési sorrendjéhez. Ez a nézet vitatható olyan esetekben, mikor a költő rendezése, mely kétségtelen az időrend által meghatározott sorrenddel szemben előtérbe helyez bizonyos eszmei és kompozíciós szempontokat, a versek keletkezési sorrendjének ellenemond. De semmiesetre sem vitatható olyan esetben, amikor a költő által meghatározott sorrend megbontására semmi támasztékunk nincs, mikor a keletkezés pontos sorrendjét megállapítani nem tudjuk. Ilyen esetben a költő intencióinak megváltoztatása a kiadó önkénye.

Kiadásunkban a versek sorát a *Távol zongora mellett* nyitja meg, azzal az indokolással, hogy ez a költő első pontosan datálható verse, de semmi bizonyíték nincs arra, hogy ez a vers előbb keletkezett, mint a *Szépség koldusát* megnyitó *Falak*, nem is szólva arról, hogy az tartalma és jellemzőbb mondanivalója révén sokkal inkább lehet a korszak verseinek nyitánya, mint az itt kötetélre állított költemény. A *Falak*ról mindössze annyit állapít meg a jegyzet, hogy 1922 novemberében jelent meg a *Kecskéfélé lírai antológiában*. Ez azonban nem indok a vers novemberi datálására, mert az antológia, mint minden válogatás, tartalmazhat a kiadás időpontjánál jóval korábbi keletű verseket is.

Mindezek ellenére is lehetne vitatni a szerkesztők álláspontjának helyességét, ha a költő szándékainak ilyen jellegű figyelembe nem vételében valamilyen elvi szempontot követve, következetesek lennének. De nem ez történik. Az év őszétől közölt versek egy jelentős részének (18 versnek a *Nézem a lámpát*-tól a *Bús énekhívásig*) időrendjét nem tudják pontosan megállapítani s ezzel az indokolással itt már a *Szépség koldusában* megjelent, a költő által meghatározott sorrendet veszik át, annak ellenére, hogy mint maguk is megjegyzik, *„egyiknek, másiknak datálható versekkel való rokonsága helyi vagy más tartalmi vonatkozása más sorrendet tesz valószínűvé. Bizonyos* — jegyzik meg továbbá — *hogy mind 1922-ből többnyire annak is a nyaráról vagy őszéről való"*. Hogy miből bizonyos, azt a jegyzet nem közli, s olyan esetekben, mint például a *Keresek valakit*, melyet gyakorlatlanabb verselése s témája is a Márta-szerelem előtti időre, a zsengék közé utal, ez a megállapítás kétségbe is vonható.

Ilyen kisebb következetlenség több is akad a kiadásban. A szerkesztők indokolásának magának mond ellent például az *Ugy-e pajtás* besorolása, mely a jegyzet szerint valószínűleg július és szeptember között keletkezett, de ennek ellenére a november—decemberben keletkezett versek után iktatták be. És ennek oka éppen úgy nem derül ki, mint az, hogy milyen alapon állapíttatott meg a vers július—szeptemberi keletkezése.

Érthetetlen az is, miért kerül az *Oly friss* az 1925. júniusában írt versek után — jóval a 20-ik születésnapra írt *Április 11* után, mikor a vers szövegének tanúsága szerint is korábbi (*„Oly friss ízű az ég — én tudom én tizenkilencesztendős vagyok"*) és a jegyzetben a szerkesztők maguk is megjegyzik *„1924-ben (19 éves) vagy 25 elején írhatta.* Következetlen a besorolás a *Légy ostoba* esetében is, ahol a jegyzet szövegkritikai szempontból helyesen indokolja a versnek a *Kiáltozás*nál korábbi keltezését, mégis későbbre sorolja be. Hasonló az eset az *Én nem tudtam* besorolásánál, melynek keltezése 1935. augusztus 7, mégis az *Ősz* után kerül, mely 1935. novemberében jelent meg először és szemléleti anyaga is késő őszi.

Ez apróbb következetlenségek mellett eléggé nagy számmal vannak olyan időrendi besorolások, melyeket a szerkesztők annak ellenére, hogy álláspontjuk a közölt tényanyag alapján nem válik nyilvánvalóvá, nem indokolnak. És ez előfordul olyan esetekben is, mikor beosztásuk ellentmond kortársak, a költővel a vers keletkezése időpontjában együttélők emlékezetének. Így minden indokolás nélkül osztják be az *Indiában, hol éjjel a vadak* ... kezdetű költeményt 1933-ra, mely Szántó Judit emlékezete szerint, akihez a verset írta, 1937-ből való, az *Altatót* 1936-ra, az emlékezet szerinti 1935-ös datálás helyett. S nem derül ki az sem, milyen alapon kerül a *Nyári délután* 1934-re. Ilyen esetekben feltétlenül kívánkozik a jegyzetbe a szerkesztők álláspontját alátámasztó indokolás, mert enélkül az időrend megállapítása önkényesnek hat. Felhasználhatók a kortársak emlékezései is, különösen, ha annak, mint az *Indiában, hol éjjel a vadak* esetében sem stiláris, sem tematikai szempontok nem mondanak ellent.

Jelentékenyebb és a textológiai munka tudományos értéke szempontjából is lényegesebb az a kérdés, mennyiben érvényesülnek az időrend megállapításánál olyan fontos szövegkritikai szempontok — melyeket egyébként a szerkesztők is követelményként jelölnek meg elvi alapvetésükben — mint a költő fejlődésének, stílusának, versei tematikájának, művészi módszereinek alapos tanulmányozása. — Egyes besorolások ezen a vonalon inkább felületi kezelésre utalnak.

Az itt felmerülő hibás időrendmegállapítások között talán legszembetűnőbb a *Vasszínű égboltban* című versnek 1927-es besorolása. A verset témája, frazeológiája, szóképei, stílusa, hangulata az 1933-ban keletkezett versek szomszédságába utalják. („Múlik a néma kék idő, Kard éle csillan a hajam") — A „kék idő", a kék szín, a hidegség, az elnyomás világának érzékeltetésére, a korszak több versében előfordul: A „kék vas éjszakát" (Téli éjszaka) „e villanó e kés idő" (Fagy). — A penge élének suhanása és az elmúlás képzete egy asszociatív kapcsolatban szintén e korszak verseinek visszatérő motívuma („Ezüstös fejszesuhanás játszik a nyárfa levelén" (Lassan tünődve). A vers hangulata pedig („fáj a szívem a szó kihül, dehát kinek is szólanék") szintén az 1933—34-es évek kétségbeesett szakaszára utal. Az eddigi kiadások s ami mindezeknél többet mond, *a költő által sajtó alá rendezett Medvetánc* is *„Versek 1933—34-ből"* címszó alatt közölték, közös *Reménytelenül* főcímmel a *Lassan tünődve* c. verssel. Van egy fennmaradt kézirata az 1934-ben íródott és a kritikai kiadásban is 1934-re iktatott *Szappanosvízzel*, mely 1934-ben jelent meg a *Kerekasztal* novemberi számában. Mindennek ellenére a verset 1927-re osztották be. Vidám, könnyedebb hangulatú és anarchisztikus lázadozást kifejező, de minden esetben optimisztikus versek szomszédságába.

Vajjon mi volt a meggyőző érv, amelynek alapján az összes eddig felsorolt érvek megsemmisültek, amivel a kiadás a 27-es besorolást indokolja?

A versnek van egy olyan gépirata, amelyen vele egy lapon olvasható a *Sárga füvek* és a *Ballada*. A *Sárga füveket* pedig a kiadás 1927-re helyezte. (A *Balladát* személyes érdekű apróságok között közlik dátum nélkül.)

A *Sárga füvek* ilyen besorolását egyrészt azzal indokolják, hogy ez a vers a tengerparton íródott. A tengerparti keletkezést viszont egyáltalán nem indokolják. Kikövetkeztethető támpontunk mindössze annyi, hogy a vers néhány sora képeiben a tengert idézi: *„A tócsa ideges barom, a tenger nyugodt, elbeszél."* — *„Csillan a nyüzsgő idő, korállszirtje a holdvilág."* Nem lenne ez túlságosan is naiv formája a szövegkritikai elemzésnek? Más támasztékunk az indokolás hitelesítésére azonban nincsen. A jegyzetben legalább is nem található. — Nem kívánom itt részletesen bizonyítani, menynyire nem azonos keletkezésre utal a *Sárga füvek*, a tengerparton és az azidőtájt íródott többi verssel és hangulatában a tengerpartról íródott levelekkel, annál is kevésbbé, mert a közös gépirat, a *Vasszínű égboltban* keletkezésére vonatkozólag önmagában semmit sem bizonyít. József Attilánál gyakori, hogy utólag több, különböző időpontban keletkezett verset ír le egy közös lapra. (Mellékesen jegyzem meg, hogy a gépiraton levő aláírások sem a 27-es versek szignóival azonosak, hanem a 33 körül keletkezettekével.) A jegyzet a szerkesztők álláspontjának indokolására hivatkozik még a gépiraton lévő nagybetűs sorkezdésre. Eltekintve attól, hogy ez már 27-től sem általános a költőnél, a nagybetűs sorkezdés létrejöhetett úgy is, hogy a verseket nem maga írta le, hanem csupán szignálta. Ez mindenesetre sokkal valószínűbb, mint az, hogy egy ilyen versnek kiadásával hét évig várt volna (a vers 1934-ben jelent meg először) és hogy az előbb felsorolt indokok mind megsemmisülnek ennek az egy tényecskének alapján.

Minden indokolás nélkül állapítják meg a *Le vagyok győzve* kezdetű versnek időrendi beosztását is: „1937 október közepén írta." A verset a kiadás a Szép Szó 1938 áprilisi számából veszi át és semmiből sem derül ki, honnan származik az időrend ilyen pontos megállapítása. A *Sárga füvek* előbb ismertetett időrendezésének analógiájára paradoxként felmerülhet az a feltevés is, hogy talán egyik hasonlatának feltételezett szemléleti anyaga alapján (*„Úgy leszakadtam minden más világról, ahogyan lehull a gyümölcs az ágról"*).

A stiláris, tematikai elemzés hiányának a felületességnek súlyosabb példája a *Ne feledd hogy régi szabál* kezdetű versbefoglalt tréfa keletkezési idejének megállapítása, illetve a költő által írt versek hiteles szövegei közé való felvétele. A verselményt a kiadás a következő megjegyzéssel közli: *„A balatonszárszói penzió pultjára karcolta a költő kevéssel halála előtt."* A szöveg a következő:

„Ne feledd, hogy régi szabál:
Csak mértékkel egyél-igyál.
Kövérség korai vénség,
Tehát móddal óh vendégség.
Az angyalok sose esznek,
Mégis gyönyörűek lesznek.

Messziről jött jámbor vendég,
Hallgasd meg a bölcs intelmét:
Pulykamelltől hull a hajad,
Jobb tehát ha tálban marad.
Szeplőt szaporít a kappan
Nem viszi le semmi szappan.
A fekete török átok,
Dehát úgyis megisszátok.
Megmondták az apostolok
Nem innivalók a borok."

Vajjon komolyan gondolták a kiadás szerkesztői, hogy a költő a halála előtti napokban ilyen verseket faragott. Erre utalnak azok a versek és verstöredékek, amelyek ezekből a napokból fennmaradtak? A feltételezést eleve megcáfolja a verselménynek egy fennmaradt teljesebb szövege, mely Luci ángyó (József Jolán) szerzőségét bizonyítja egy tréfás szövegű meghívón. A teljes szöveg tanúsága szerint ez jóval korábban, a Makaival való együttélés idejében keletkezett. A szövegnek a hiteles szövegek közé való felvétele, minden tudományos alapot nélkülöz, a keletkezésére való utalás pedig a költő fejlődésének meg nem értésére mutat.

Igen laza inkoklású és erősen vitatható a *Dalocska* 1928-as keltezése és különválasztása az 1926-ban íródott *Mikor a szeretők* című verstől. Itt nyilvánvalóan egyazon versnek két variánsáról van szó. A jegyzet ugyan azt állítja, hogy a *Dalocska „lényegesen más szemléletű"*, erről azonban maguk a versek nem győznek meg.

A *Mikor a szeretők* szövege így hangzik:

Mikor a szeretők veszekednek
akkor a fákkal magasodnak;
mikor a szeretők ölelőznek,
akkor a földdel elsimulnak — — —

Gyere kedves,
szaladjunk egyet arccal a szélnek —

A *Dalocska* szövege:
Mikor a szeretők veszekednek
akkor a fákkal magasodnak
mikor a szeretők ölelőznek
akkor a földdel elsimulnak.

Énekeljünk —
hajaha!
Bömbölődjünk —
bömbömböm!

Susogjunk, hogy
sususu —
Üss egyet a hátamra!

Hol itt a *„lényegesen más szemlélet"*, amely a két évi érlelődést indokolja?

Téves a *Gyász és patyolat* besorolása is, a kiadás ezt a verset a Vágó Márta szerelemhez kapcsolja, holott fennmaradt egy datált gépirata, melynek keltezése Makó 1923. szeptember 3.

Ezeken a nyilvánvaló tévedéseken kívül van a kiadásnak több vitatható besorolása. Így a szabadversek egy részénél a kiadás nem vette figyelembe, hogy a költő 1923 és 28 közt írt szabad versei hangjuk, mondanivalójuk, képanyaguk szempontjából két, egymástól időrendben is elkülöníthető csoportba tartoznak. Az első korszak (1923—25) szabad versei még inkább Walt Whitman hatását mutatják, képanyagukat a környező és a kozmikus tájból merítik, mondanivalójuk, mint a Tanítások sorozaté is, inkább az erkölcsi megújhódástól, az emberek valamiféle erkölcsi meggyőződésétől várja a változást, hangulatuk sokszor megbékélő, elcsendesülő. A másik csoportot az 1925 második felétől s még inkább az 1926-tól írott szabad versek képviselik. Ezeknek költői frazeológiájában már inkább Kassák hatása érződik, képanyagukat (még a tájképeket is) elsősorban a város, a technika, a gépek, az elektromosság területéről merítik, osztályharcos tartalmuk forradalmibb, egyértelműbb. Ezt a csoportosítást a hitelesen datálható versek mindegyike igazolja. A kiadásban ennek ellenére a *Csodálkozó bogarak közt* például az 1926-os versek közé kerül, bár Kardos László 1924-re helyezi (véleményem szerint helyesen). A vers hangja a Whitman-hatást mutató 23—24-ben írt versekkel rokon *(Erősödik* stb.). Kardos besorolásának megváltoztatását egy a szerkesztők által is tévesnek ítélt állítólagos múzeumi kartotékra való hivatkozással indokolják, mely szerint a vers keltezése: *„Bécs, 1924"*,(?) amire a kiadás megjegyzi: *„Valószínűleg 1926 tavaszáról, ha csakugyan Bécsből való."* Itt is több támpontot nyujtott volna a stíluselemzés, mint a Bécsre való téves hivatkozás.

A hiba nem nagyjelentőségű, de a szerkesztési módszer szempontjából annyiban jellemző, hogy a szerkesztők hajlamosak az előbbi kutatók munkájának eredményeit egyszerűen elvetni anélkül, hogy annak megcáfolására alaposabb indokokat keresnének. Hogy itt módszerről, nem pedig egyszerű tévedésről van szó, azt mutatta a *Vasszínű égboltban* példája, de bizonyítja több, indokolatlan eltérés is az előbbi kiadásoktól. Így például az *Ember ne félj* címen közölt verset a megelőző kiadások *Variánsok az Eszmélet ciklushoz* címen közlik és így természetesen 1934-re datálják. A vers és különösen rövidebb, kidolgozottabb, a kötetben csak a jegyzetben közölt variánsa: *A csillám szememéből kihagy*, versalakjával, tartalmával s stílusával egyaránt nyilvánvalóvá teszi az Eszmélet ciklushoz való tartozását, ennek ellenére a kötet 1935-re, az Eszmélet végleges szövegének elkészülésétől több mint félévvel későbbre helyezi *minden indokolás nélkül.*

A *Kertész leszek* közlésénél ismét a költő elrendezését változtatták meg (kellő indok híján), aki a verset a *Nincsen apám se anyám* kötetben az Isten versek mellé osztotta be. Ezekkel egyébként a vers hangja, verselési technikája is rokon. Ennek ellenére az Isten-versek indokolt, 1924-es besorolásával szemben a kiadás a verset ezektől *két évvel* elválasztja, 1926-ra sorolja be, következtethetőleg azzal az indokolással, hogy először 1926-ban jelent meg a Diogenesben. (Igaz ugyan, hogy itt is az egyik Isten-verssel a *Hogyha gólyóznak* ... kezdetűvel együtt, melyet a kiadás maga is 1924-re sorol be.)

A kötet egyéb tematikai és stiláris szempontból vitatható besorolásai között megemlítem még a *Tüntetés* 1924-es keltezését, mely a Kardos kiadásban is későbbre iktatódott. A verset témája, frazeológiája, osztályharcos lendülete az 1926-ban írt versek szomszédságába utalja. Annál is inkább, mert az 1924-ben írt szabad versek (a hitelesen datálhatók mind) inkább erkölcsi forradalomról álmodoznak még. A vers egyébként *1926-ban jelent meg először* a *Népszava* július 18-i számában. Az, hogy Radnóti, a *Makói évek* függelékében közölte, nem elég indok a korábbi datálásra, hiszen Radnóti másolatai között vannak későbbi keltezésű versek is, mint például az 1935-ben íródott *Ajtót nyitok* variánsa a *Múlhatatlan.*

Teljesen hiányzik annak indoklása is, miért sorolták a *Kovács*-ot 1925 elejére. A jegyzetben mindössze ez áll: *„A Nincsen apám se anyám kötetből."* Valószínűbbnek látszik itt is az 1926-os keltezés.

A kiadás szoros értelemben vett *szövegkritikai* munkája a már említett új anyag feltárásán túl elsősorban a források szélesköru megjelölésében, előbbi, téves szövegközlések helyesbítésében, cenzúrázott szövegek helyreállításával hozott eredményeket. Néhány elnézés, rossz olvasat, ki-

hagyás ennek ellenére akad és itt mutatkozik meg, hogy a végső szerkesztői ellenőrzés nem volt eléggé alapos.

Kimaradt a kötetből a költőnek néhány hiteles verse, versrészlete. Nem szólok itt azokról a versekről vagy inkább variánsokról, melyek József Jolán hagyatékából a kiadás sajtó alá rendezése után kerültek elő, bár teljesen ötletszerűnek tartom a válogatást, mely szerint ez utólag előkerült gazdag anyagból néhány verset a *Pótlás*ba felvettek. Csupán arról az anyagról, melyet a szerkesztőknek a kiadás előkészítése idején módjukban volt áttekinteni. Így kimaradt a személyes érdekű apróságok közül (még a kétes hitelűek közt sem található) egy Radnóti gyűjtésébe felvett verse, melynek keltezése *1924 október 4 este fél 9*, szövege:

Mint örök keservet
Írta ezt a verset
Az ördögmotolla
Juhász Gyula tolla
Ki vala nagy búban
Szíves háborúban.

Minden megjegyzés nélkül hagyták ki a jegyzetekből az *Egyszerű ez*-nek azt a Radnóti gyűjtésben meglévő a *Nem én kiáltok*-ba már fel nem vett utolsó szakaszát, mely így hangzik:

Hetyke kis legény e vers
S nem fél így hát nem pimasz.
Egyszerű ez
Csak a bátor az igaz.

(Ugyanezen a gépiraton áll a Magyarok I. vers 1923 címen s ez egyben alátámasztaná a Magyarok I. és II. időbeli szétválasztását 1923, illetőleg 1924-re. Annál is inkább, mert a második rész állásfoglalásával, hangjának határozottságával a 23-as keltezésnél későbbre utal.)

Teljességgel kimaradt a kiadásból egy, a zsengék közé tartozó verse, a *Nem nem soha*. Bár a vele rokon fogantatású *Bús magyar énekét* felvették. Az eljárás itt annál kifogásolhatóbb, mert a Bús magyar éneket minden megjegyzés nélkül közlik.

A 16—17 éves makói gimnazista egy ideig, igen rövid ideig, az iskola szellemének hatása alá kerül és nem lévén még elég történelmi és valóságismerete, azt véli, hogy a hazafias szólamok mögött igaz hazaszeretet ég. Így születik meg a *Nem nem soha* is, a *Bús magyar éneke* is. A jegyzetnek ezt feltétlenül el kellett volna mondania.

A szövegkritikai rész apróbb következetlenségei: Nem világítja meg eléggé a vers főszövegének létrejöttét, az Isten I. vers jegyzete. Főszövegként a Medvetáncban megjelent változatot közlik s a jegyzetben a kéziratban fennmaradt variánsokat, melyekből a költő (két különböző versből) a végleges szöveget összeszerkesztette. A jegyzetből nem derül ki világosan, hogyan adódott a két variánsból a végleges szöveg és az sem, hogy mi indokolja a kézirattal szemben a hármas és négyes számú darabok felcserélését.

Nem teljesen pontos a Lázadó Krisztus jegyzete, amennyiben a szerkesztők által utólagos szöveghelyreállításként közölt változtatások egy része megtalálható az autográf gépiraton is. Az egyetlen szerkesztői helyreállítás itt a vers 13-ik sorában *„S a telked azért mégis tisztítom csak"* helyett *„A telked azért... stb.* Kérdéses, hogy volt-e itt egyáltalán szükség a helyreállításra.

Kimaradt a jegyzetek szövegkritikai anyagából a *Hont Erzsinek* íródott vers jegyzetéből annak megjegyzése, hogy a verset a *Delta almanach 1940-ben* (54., 56. old.) közölte. Ezt egyébként a múzeumi feldolgozás Varjas Béláné megjegyzésében jelzi.

Az *Egy költőre* közlésénél a jegyzetből kimaradt annak megállapítása, hogy az utolsó szakasz szövegét idegen kéz írta a fennmaradt kézirathoz.

A *Március* egy a múzeumban meglévő gépiratán az első szakasz utolsó sora: *„Reményt játszik a friss fenyőszag."* A Kiadás a verset a Szép Szóból közli, ahol ugyanez a sor így hangzik: *„Remény leggint meg, friss fenyőszag."* A jegyzet nem közli a gépiratban fennmaradt változatot.

Akad a kiadásban néhány rossz olvasatban közölt vers is. Így: *Az árnyékból csipogó fiókáit* kezdettel közölt verstöredék helyes szövege a költő által javított kézirat szerint:

A csipogó árnyakból fiókáit
összegyűjti a szürkület

a Kiadásban a szöveg így hangzik:

Az árnyékból csipogó fiókáit
összegyűjti a szürkület.

Nem szorul magyarázatra, hogy a helytelen szövegközlés mennyire rontja itt a sorok költőiségét.

Ugyanígy: *A nap még füstölög* kezdetű töredéknél a kézirat szerinti helyes szöveg:

A nap még füstölög
a hamvadó hegyek fölött,
a homály i n g e mögött*
dereng a rét.

* Kiemelés tőlem. (F. L.)

A Kiadásban:

... a homály ü v e g e mögött*
dereng a rét.

Az én apám az én anyám kezdetű vers a kézirat alapján így hangzik:

Az én apám, az én anyám
hajtson ki a zápor után
m i t kisgyerekünk bömböl*
mint nyugalom, mint dús növény
jó szó, kövér fű, televény
szivemből és a földből.

A Kiadásban a vers első sorai így alakulnak:

Az én apám, az én anyám
hajtson ki a zápor után
m i g kisgyerekünk bömböl ...

A szövegrontás itt is nyilvánvaló.

A *Kész a leltár* című vers variáns szövegének közlésénél is rosszul olvassák a költő javításait. A gépiraton a költő a

Ha más örökölt szép családi házat
hát én világot s hozzátettem százat

sorokat így írja át:

Én világot, míg más családi házat
örökölt, de én hozzátettem százat.

A kritikai kiadás viszont ritmikailag is hibásan így közli a javítást:

Míg mást örökölt családi házat
én világot, de hozzátettem százat.

Sajtóhibának tekinthető kisebb szöveghibák: *Ha nem szorítsz* kezdetű vers első sorában, *Ha nem szorítsz úgy kebeledbe* helyett a Kiadásban *„kebeledre"* áll. A vers 10-ik sorában *„Hogy gyötri a magány s a félsz" helyett* a Kiadásban tévesen *„ha gyötri a magány"* stb. (l. a költő által javított kéziratot). *A kínhoz kötnek* töredékben *„A kínhoz kötnek kemény kötelek"* helyett a Kiadásban tévesen *„a kínhoz kötnek kemény kötelet".*

Vitatható egy-két helyen az is, hogy vajjon a költő mondanivalóját legteljesebben kifejező szöveget közölték-e főszövegként, nem került-e az a jegyzetbe a variánsok közé? A textológia elvi szempontjai szerint főszövegnek elsősorban a költő által kiadásra bocsátott legutolsó szöveg tekintendő, ha nem tehető fel szerkesztői önkény, vagy olyan esetleg a költő beleegyezésével történt szerkesztői beavatkozás, mely az eredeti szöveget gyengíti vagy rontja.

A *Modern szonett* közlésénél a kiadás főszövegként a Népszava 1935 június 2-i számában megjelent változatot közli. Ebben a szonett utolsó két szakasza így alakul:

Büszke nyomorult voltam én! Ma már
belátom, csak a csökönyös szamár
büszke, amikor szaggatja az ostor,

meg az újonc, ki első ízben posztol,
meg a gyermek, kit dícsér a tanár
és otthon édes meggybefőttet kóstol.

A Szép Szóban közölt, kéziratban is meglévő szöveg viszont így hangzik:

Szegény és büszke voltam de ma már
belátom, csupán a konok szamár
büszke, amikor szaggatja az ostor,

vagy a gorilla, mely rabon kipusztul,
vagy a gyermek, kit dícsér a tanár
és otthon édes meggybefőttet kóstol.

Ez a változat keserűségében erőteljesebb és azáltal, hogy az utolsó szakasz első sorában még nem történik meg a korabeli divatos szonettek hangulatára utaló hangváltás, erősebb is a csattanója. Inkább érezhető benne a divatos, talán éppen a Kosztolányi szonettekkel polemizáló jellege, amelyet címe: *Modern szonett,* is jelez. (Kosztolányi verseinek bírálatát is ebben az időben írja.)

Az *Aki szegény, az a legszegényebb* utolsó szakasza a *Nem én kiáltok*ban, még így jelent meg:

Pedig benne laknak a galambok
csillagtollú éneklő galambok
de így végül griffmadarak lesznek
holló népen igaz törvényt tesznek.

A kiadás főszövegként a költő életében a Népszava 1926 szeptember 14-i számában megjelent változatot közli.

Itt az utolsó szakasz így alakul:

Pedig benne laknak a galambok
gyerekfülnek olyan kedves hangok
de így végül griffmadarak lesznek
holló népen igaz törvényt tesznek.

Érzésem szerint az előbbi változat illik teljesebben a vers egészébe és nincs kizárva, hogy a változtatás szerkesztői kívánságra jött létre (talán a népi ornamentika nem tetszett).(?) (Esztétikai szempontok indokolják itt a régebbi variáns főszövegként való felvételét, bár ennek bizonyos texto-

* Kiemelés tőlem. (F. L.)

lógiai szempontok — hiszen a legutolsó szöveg a Népszava-beli — kétségtelenül ellentmondanak.)

A hiteles szövegek helyreállításában, mint már említettük, komoly érdemei vannak a kiadásnak. A régi kiadásokban több esetben indokolatlanul egybeszerkesztett verseket szövegkritikailag helyesen különválasztottak. Így a *Mi emberek*-et, az eddigi kiadásokban vele indokolatlanul összeszerkesztett *Ember ne félj*-től. Az *Éltem így érdemeltem* kezdetű töredéket azonban már változtatás nélkül átveszik Németh Andor kiadásából, ahol a vers összeforrott a vele kétségtelenül nem azonos fogantatású, bár közeli időben keletkezett *Mint földet izzó vad homok* kezdettel közölt töredékkel. — Csak egy-egy részletet ennek igazolására: Az *Éltem így érdemeltem* második szakasza így hangzik:

Dolgos derű és könnyű kellem
szorongást eloszlató szellem
serkent engem a semmi ellen
ha szólok sokan szólnak hozzám.

A *Mint földet* című töredék első szakasza pedig:

Nappal mint földet vad homok
Közöny lep izzó és konok
a szolgaemberekkel szemben;
elepedt kedvem, elapadt nedvem,
elszáradt ág tüze lobog:
a gyűlölet rivó szivemben.

Sem hangban, sem formában nem utal a két részlet azonos fogantatásra.

Ez utóbbi szövegen a kiadás egyébként a vers értelmének helyreállítása címén a jegyzetben változást is eszközöl:

Mint földdel izzó vad homok
közöny lett izzó és konok
a szolgaemberekkel szemben

(így alakult a fent közölt helyes szöveg).

Igaz, hogy a vers értelmét itt a Németh Andortól átvett téves közléssel szemben „állítják helyre", de a vers értelme így sem lesz teljesebb. A kérdést azért vetem fel, mert legalább ilyen esetekben, mikor a szöveg kétséges volt, kellett volna azt az utóbb előkerült kéziratanyagból revideálni, amelyből a Pótlásba már amúgy is vettek fel anyagot.

Szövegkritikai szempontból vitatható egyik két versnek a töredékek, illetve a rögtönzések és személyes érdekű apróságok közé való sorolása is. Így a kiadás véleményem szerint tévesen minősíti töredéknek a *Ragyog az ég*, a *Zúgó fehér*, a *Csendes kévébe*, az *Édesanyám egyetlen drága* című befejezett verseket. Viszont a versek közt ad helyet a *Mi emberek*, *Zöld napsütés* című töredékeknek. Vitatható, hogy a *Tehervonatok tolatnak*, nem inkább vázlat-e, mint végleges szövegezésű vers. A vers egyes ritmikailag kidolgozatlanabb részletei inkább vázlatjellegre utalnak.

A *Kedvesem betegen. Szerelmesem mi már*, és az 1937 január 6-ra datált *Vers* (Még ne utazz el Sárikám) a *Smá Jiszroel* véleményem szerint indokolatlanul került a rögtönzések, tréfák, személyes érdekű apróságok közé. Különösen az első művészileg is teljes értékű több variánsának tanúsága szerint alaposan kidolgozott költemény.

Szövegkritikai szempontból többször is vitatott kérdés: helyes volt-e a szerkesztőknek az az eljárása, mely szerint az eredetileg interpunkció nélkül írott versek szövegét a kiadás helyreállította, interpunkcióval közölte. Itt véleményem szerint a szerkesztők álláspontja a helyes. A költő már a *Nincsen apám se anyám* kötetben is interpunkcióval látta el az eredetileg központozatlan verseket. (Lásd például *Az oroszlán idézése.*) *Egy* általa rendezett kiadásban sem vesz fel interpukció nélkül verset. Indokolatlan lenne itt a költő szándéka ellenére ragaszkodni egy rövid ideig ható divat formáihoz. A Kiadás jegyzeteiben minden esetben utal az interpunkció nélkül fennmaradt eredeti szövegre. Azoknál a verseknél, ahol a költő maga a helyreállítást — mivel a szöveget kiadásra nem készítette elő — el nem végezte, a szerkesztők munkája csupán a költő szándékainak következetes véghezvitelét jelenti, tehát textológiai szempontból indokolt.

2. *A jegyzetek*

A jegyzetek régen vitatott, de a gyakorlatban még semminemű egységes megoldáshoz nem vezető kérdése: mire szoritkozzanak a kritikai kiadás jegyzetei? A *Magyar Klasszikusok Kritikai Kiadásának Szabályzata* elsősorban a közölt szöveg kialakulásának és későbbi történetének közlését kéri számon a jegyzetektől. Történeti, összehasonlító és egyéb magyarázatokat csak a legszükségesebb esetekben követel meg. Mindennek ellenére egyazon köteten belül sem követhető az egységes elvi szempont a jegyzetek elkészítésében.

A József Attila kiadás jegyzetei például legtöbbször szűkszavúak, vagy éppen teljességgel hiányzanak olyan esetekben, mikor a szöveg megértéséhez, tárgyi, ideológiai, történeti magyarázatok elkerülhetetlenül

szükségesek lennének. De igen sokszor bőbeszédűvé válnak olyan esetekben, amikor a szöveg önmagáért beszél, eszmei mondanivalója mindenki előtt világos.

Ez a módszer önkénytelenül is felveti annak feltételezését, hogy a szerkesztők *óvakodnak az önálló állásfoglalástól,* mert olyan verseknél, ahol szükséges a magyarázat *(Bús magyar éneke, Medáliák, Téli éjszaka,)* stb. semmit, vagy csupán filológiai anyagot közölnek, viszont szívesen vesznek át kész állásfoglalásokat. (Lásd pl. a *Munkások* jegyzetét, ahol bőven idéznek Horváth Márton közismert tanulmányából.) Mindez nemcsak a szerkesztők kényelmességére enged következtetni, hanem arra is, hogy a költő fejlődésének értékelésében *egységes elvi alapjuk nem volt.*

Bizonyítja ezt a *Kispolgár* jegyzete is, amelyben az állásfoglalást kérdésfeltevéssel, feltételezésekkel helyettesítik.

„*Végül mégsem vette fel a kötetbe* (a Döntsd a tőkét kötetről van szó) *talán mert akkor úgy érezte, hogy túljutott azon a kispolgári ingadozáson, mellyel e versben önmagát vádolja.*" A jegyzet ilyen magyarázatanyaga nem tisztáz, inkább összezavar.

Következetlen a jegyzet a burzsoá kritikusokat leleplező harcában is. Vitathatatlanul van ennek helye a kritikai kiadásban, hiszen a vers történetéhez hozzátartozik a róla szóló ferdítő kritikák közlése is, különösen, ha azok jellemzőek arra az üldöztetésre, mely a proletárköltő ellen több irányból is megindult. De vajjon a polgári kritika értetlenségére valóban a legjellemzőbb példa az, amit a jegyzet-apparátus e címen közöl? Füst Milánnak a *Regős ének*ről írt, valóban indokolatlan, idézett sora? („Nem több értelmét találom, mint teszem fel a ráolvasási rigmusoknak.") Akadt volna a József Attila-kritikák között ennél jóval meggyőzőbb és jellemzőbb anyaga a polgári kritika értetlenségének (Németh László, Féja bírálatai stb.).

Ezek közül azonban egyet sem közöl a kiadás. A jegyzetek szűkszavúságáról, az időrendi beosztás indokolásában már az időrendi problémák felvetésénél volt szó. Mondottuk, hogy a versek egy jó részét indoklás helyett kategórikus kijelentéssel sorolják be, például: „*1924. őszéről való*". S teszik ezt sokszor az eddigiektől eltérő időrendi besorolás esetében is.

Ennek a jegyzettípusnak is megvan azonban az ellentéte a Kiadásban, amikor az indoklást tudományosan nem hitelesíthető szépirodalmi írásokból való átvételek, ellenőrzetlen szóbeli közlések, ötletek helyettesítik. Így a *József Attila* című verset a Kiadás egyébként is vitathatóan 1925-re sorolja be, — annak ellenére, hogy először 1928-ban jelent meg, egyetlen fennmaradt kézirata 1928-ból való — pusztán azon az alapon, hogy József Jolán regényes életrajzában megjegyzi, hogy a költő a verset 1925 nyarán „egy Andrássy-úti padon írta" (ezt a jegyzet szószerint közli), mikor „lusta, hálátlan, naplopó jelzőktől megbántva otthagyta őket". A jegyzet azt is megjegyzi, hogy Németh Andor párisi versnek tartja. Hangját, formáját tekintve ez is a valószínűbb. Mindennek ellenére a Kiadás megtartja a József Jolán írásával „indokolt" 1925-ös beosztást.

Nélkülözi a tudományos alapot a *Párbeszéd* jegyzete is. Itt a szerkesztők úgy vélvén, hogy a forradalmi versnek hexameteres formája magyarázatra szorul, leközlik Szántó Judit egy állítólagos visszaemlékezését, mely szerint a vers megírása előtt a költő hexametereket olvasott s közben megjegyezte: „*Az új idők mennyire új formákat követelnek.*" A jegyzet szerint Judit erre válaszában kijelentette: „*Nem az új formák a fontosak, hanem az új tartalom.*" „*Gondolod?*" *kérdezte Attila... „Talán igazad van. Nos, megírom hexameterekben a cipészek sztrájkját.*" Egy riport keretébe lehet helye az ilyen jellegű „visszaemlékezéseknek", de a kritikai kiadásban mégis csak komolytalan feltételezés, hogy az *Áradat,* a *Regős ének* költőjének meg kellett magyarázni, hogy régi formában is lehet új tartalmú költeményt írni. De ettől eltekintve is, miért volt ennek az anyagnak közlése az egyébként szűkszavú jegyzetek közt szükséges?

Nem hitelesítik a szerkesztők a jegyzetnek azt a megjegyzését sem, hogy Illyés *Szolga* című verse, melyre József Attila az *Egy költőre* verssel válaszolt, eredetileg Fejtő ellen irányult és a költővel csak elhitették, hogy Illyés őt támadja. A jegyzetben sehol sem olvashatjuk, mire alapozzák ezt az értesülésüket a szerkesztők. Ennek bővebb indokolása annál is érdekesebb volna, mert megcáfolná a mindezideig cáfolatlanul hagyott egykori sajtóközleményeket is.

Tudományosan meg nem alapozott a *Műterem* jegyzete is, mely szerint a verset későbbi köteteiből nyilván azért hagyta ki... „*mert az efajta szonettművészetet túlhaladott játéknak érezte.*" Ezt a megállapítást a költőnek semilyen megjegyzése, fennmaradt írása nem támasztja alá. Cáfolja ellenben többek között az is, hogy még a *Nem én kiáltok* kötetbe is (1925) (mely leginkább üzent hadat a Nyugatban dívó formáknak) beválogatott két szonettet. Fölösleges a költőnek eféle vulgarizáló verselméleteket tulajdonítani, mégha, mint a jegyzet írja: „*1923 tavaszától a Medvetánc lezárásáig nem (is) írt szonetteket, csak tréfaképen.*"

Közölt formájában zavaros az *Április 11.* jegyzete, mely e vers két változatára hivatkozik. Az egyik az eredeti lenne, a másik, amely állítólag Szatmári Rozália ízlésének figyelembevételével készült, az előbbinek átdolgozása. A variánst azonban a kiadás nem közli.

Akadnak olyan jegyzetek is, amelyek inkább hasonlítanak régi másolók személyes érdekű megjegyzéseihez, mint tudományos célzatú magyarázatokhoz. Ilyen a *Már azt gondolom bánatomra* kezdetű versnek jegyzetében ez a megjegyzés: *„Keserű tréfa Villon modorában.* Vagy az *Örök Polyphémos* egyébként nyilvánvaló mondanivalójának ilyen értelmezése: *„Obszcén tréfába átmenő szatíra a hízelgőkre."* Nem való egy kritikai kiadás jegyzetébe olyan mit sem jelentő megjegyzés sem, mint az *Éji dal* szövegmagyarázata, mely a vers *„nyíltan kapitalizmus ellenes szerkezeté"*-ről szól.

A vulgarizálás itt is groteszk. Az irodalom elmélete nem ismer külön „kapitalista", „szocialista", „kapitalizmus ellenes szerkezetet", ha tudja is, hogy a vers eszmei mondanivalója kihat a szerkesztés művészi módszereire is.

A jegyzetek szövegmagyarázó részletei kétségtelenül a kiadás munkájának legkövetkezetlenebb részei. A fent már említett tényekhez csak annyit, hogy a jegyzetek stílusa is nem egyszer pongyola, nem magyaros, akadémiai kiadáshoz méltatlan. Csak egy példát ennek illusztrálására: Az első kötet 404. oldalán a „Sírdomb a hegycsúcson" magyarázó szövegében ezt olvassuk: *„A Horthy-fasizmus idején napirenden volt Ady megrágalmazása, forradalmasító hatásának meggátlása érdekében."* Az akadémiai kiadásnak meg kell követelnie a szép magyar írást.

3. *A technikai kivitelezés*

A kiadás technikai kivitelezése, beosztása, igen jó. Az időrendben elrendezett szöveget kitűnően használhatóvá teszi az időrendi, címszerinti és kezdősorok szerinti hármas tartalomjegyzék és a jegyzetek helyének pontos megjelölése. Sajtóhiba is kevés akad. Általában az anyag technikai elrendezése szempontjából az előbbi kritikai kiadásainkhoz viszonyítva is ez az egyik legjobban áttekinthető kiadás.

* * *

Egy mű kritikai kiadásának teljes bírálata igen alapos kutatómunkát követel meg. Jelen megjegyzések távolról sem lépnek fel a teljesség igényével. Céljuk csupán az volt, hogy még a III. kötet megjelenése előtt felvessenek néhány tisztázandó kérdést és segítséget nyujtsanak a megállapított hibák és hiányok kijavításához, illetőleg pótlásához.

A szerkesztők nagy munkája megérdemli, hogy a befejező kötettel kiegészített mű a legigényesebb követelmény mellett is a kutatás nélkülözhetetlen segédeszközévé váljon.

Fövény Lászlóné.

ARANY JÁNOS ÖSSZES MŰVEI

I—VI kötet. Budapest, 1951—1953. Akadámiai Kiadó.

Arany összes műveinek a Magyar Tudományos Akadémia irányításával készülő kritikai kiadása 1951-ben indult meg a Kisebb költemények kötetével. Ezt követte a sorozat hatodik kötete: Zsengék, Töredékek, Rögtönzések. A sorban megjelenő négy epikai kötettel (II. Az elveszett alkotmány, Toldi, Toldi estéje. III. Elbeszélő költemények, IV. Keveháza, Buda halála, Hun trilógia. V. Toldi szerelme, Daliás idők), lezárult az Összes költemények sorozata. A következő kötetek a prózai műveket és a levelezést fogják adni.

Voinovich Géza, a kiadás sajtó alá rendezője egész tudományos pályáján foglalkozott Arany műveinek gyűjtésével, rendezésével, a szövegek gondozásával, magyarázatával. Az ő alapos munkájának köszönhetjük, hogy bár az eredeti kéziratok nagyrésze megsemmisült a második világháborúban, a szövegváltozatok majdnem teljesen fennmaradtak. Voinovich Géza a kritikai kiadással — ha későn is — de teljesítette azt, amire őt az Arany-hagyaték kötelezte: átadta a magyar népnek a nagy költő teljes művészi örökségét. Amit a Magyar Tudományos Akadémia régi vezetőségei hetven éven át nem tudtak megvalósítani, azt új Akadémiánk egyik legelső feladatának tekintette, s néhány év alatt teljesíti is.

Voinovich Géza nem érhette meg a teljes sorozat megjelenését, de a munka az ő anyaggyűjtése és feljegyzései alapján folyik tovább. Két kötet kézirata már készen volt hagyatékában. A negyedik kötetet Keresztury Dezső, az ötödiket Bartha János ren-

dezte sajtó alá. Keresztury Dezső készíti elő a következő köteteket.

A sorra megjelenő kritikai kiadásokkal nemcsak a szerkesztők és lektorok adnak bizonyságot végzett munkájukról, hanem egész irodalomtörténetírásunk.

Az új, és jelenlegi ismereteink szerint teljes kiadás egyúttal bírálata a régebbi kiadásoknak. Melyek azok a művek, amelyeket azelőtt mellőztek, csonkítottak, torzítottak. A jegyzetek megmutatják, hogy hol van még megfejtetlen vonatkozás, hol kell megküzdenünk korábbi félremagyarázásokkal, ferdítésekkel. Számot ad az egész kritikai kiadás arról, hogy milyen fokra jutottunk el egy-egy nagy költőnk életművének helyes történelmi értékelésében. Maga a kiadás nem értékel, de jegyzeteinek tartalma többékevésbbé tükrözi az irodalomtörténeti kutatások jelenlegi eredményeit.

Gyakorlati kritikáját adják emellett az új kiadások annak a szabályzatnak, amelyet az Akadémia Magyar Irodalomtörténeti Állandó Bizottsága dolgozott ki a kritikai kiadásokról. Helyes eligazítást ad-e ez a szabályzat a kritikai kiadások szerkesztőinek számtalan konkrét kérdésnek megoldásához.

A kritikai kiadás akkor érte el célját, ha ösztönzést és forrásanyagot ad az új kutatásokhoz. A következő évek fogják megmutatni, hogy sikerül-e irodalomtörténetírásunknak lényeges új eredményeket elérni a megjelenő kritikai kiadások segítségével.

Mivel az egész kiadás szerkezetét, a művek elrendezését, s a szöveg gondozásának módszerét a kritikai kiadások szabályzata határozta meg, ennek vizsgálatával kell kezdenünk ismertetésünket.

A szabályzat első pontja megállapítja: „A klasszikusok műveinek teljes kiadása tartalmazza az író valamennyi fellelhető művészi alkotásán, töredékein, tervvázlatain, stb. kívül esetleges naplóit, egyéb feljegyzéseit, leveleit is."

Ezt a meghatározást az Arany-kiadás eddigi kötetei helyesnek és igen hasznosnak mutatják. Különösen a tervvázlatok közlése nagy nyeresége irodalmunknak. Az eddigi összes kiadások közöltek néhány vázlatot, így a Bolond Istók folytatásának tervét, A Hun trilógia töredékes terveit, és más olyan művekét, amelyek nem készültek el, vagy csonkán maradtak. Az új kiadásnak nagy pozitívuma, hogy a befejezéshez jutott művek tervvázlataival képet ad a költő munkamódszeréről, a költői alkotás folyamatának egyes állomásairól.

A *Széchenyi emlékezetéről* így nyilatkozott a költő Tompa Mihálynak: „Alkalmi poéma lett biz az, és nagyon meglátszik rajta a morális kényszerítés, melynek nyomása alatt világrajött." A „morális kényszerítés"-ből származó költői gondokat szemléletesen elénktárják a tervvázlat töredékes mondatai, melyeket Arany séta közben noteszébe jegyzett. A *Széchenyi emlékezete*, ez a botcsinálta remekmű szónokias mondatokból, odavetett idézetekből, egyes képekből született meg. De becsülettel elkészült: „Hanem legalább megtettem, amit rám parancsoltak."

A *Bolond Istók* első énekének megejtő hangulatú tájképe így hangzott először prózában: „Zöld legelők, fehér marhák, a Tisza, szélein marhák térdig. A Tisza tükre, a tulsó part árnyéka, (egy üres sajka), a nap, a Tiszán keresztül, a falu szélső ablaka a napfényben, — Vakondokok a lapályon emléket emelnek magoknak. Ürgék imádkoznak lyukaiknál. — Naplemente, esthajnal, — Pásztortüzek, száraz villámlások, csend. Vízi bika, stb. Csikós-ostor pattog, kolompzörgés, betyár lova dobog, füttye hallik. A cigányok tüzet raknak sátraik előtt, ezek leírása. Szabad életük, egy kis összevetés a civilisatióval." Olyan gazdag ez a kis vázlat, hogy sok motívuma már nem is jutott bele a versbe. A színek játékát gazdagította Arany — a hangokat elhagyta belőle. Az ürgék nem kerültek bele a versbe, a vakondokok dombjából kúnhalom lett — és így tovább. S ha még az Édua, Jóka ördöge és más versek alkonyati képével is összehasonlítjuk ezt a vázlatot, mennyi érdekes megfigyelést tehetünk Arany természetleíró művészetéről. A kritikai kiadásban közölt vázlatok számos ilyenfajta elemzésre ösztönzést adhatnak.

Még fontosabbak az epikus kompozíciók tervvázlatai, mert azt bizonyítják, hogy a komponálás elsősorban tartalmi problémája Aranynak.

A *Daliás idők* legelső terveiben Piroska Holubárhoz megy feleségül. Ezekhez a vázlatokhoz képest a *Toldi szerelme* végleges kompozíciója kevésbbé kerekded, a Piroska iránti szerelem és a csehországi kaland eltávolodik egymástól. De mennyivel élőbb, tartalmasabb lett így Piroska és Toldi szerelme.

Az Arany-művek szerkezetének vizsgálatához szintén számos új adatot és szempontot kaphatnak a kutatók a kritikai kiadásban most először közölt vázlataiból.

A teljesség követelménye feltétlenül helyes a szabályzatban — s nem csak a példaképpen említett tervvázlatok, hanem a levelek és életrajzi feljegyzések szempontjából is. Hasonlóan fontos az illusztrációk, facsimilék minél nagyobb számban való közlése is. A kötetek sok kézirat és ritka kiadás hasonmását, a költőnek sok arcképét közlik. S minél többet közölnek, annál jobb.

Nem tudjuk ilyen egyértelműen helyeselni az Arany kiadás szempontjából a szabályzat második-harmadik pontját:

„2. A szöveg sorrendjének főszempontja a művek keletkezésének (befejezésének) időrendje. Nagyobb epikus és drámai alkotásokat a kisebb művek közül kiemelve külön sorolunk. Próza és vers általában szétválasztandó. Esetenként kell eldönteni, hogy a műfordítások az eredeti műveket tartalmazó kötetbe kerüljenek-e. Levelek, naplók, feljegyzések, stb. külön csoportosítva közlendők. Függelékben közölhetők az író életére és műveire vonatkozó egyéb fontos dokumentumok is.

3. Az írótól ki nem adott, zsengének minősülő korai alkotásokat, valamint a töredékeket és a kétes szerzőségű műveket a többiek után elkülönítve tesszük közzé, kivéve, ha a költő valamely töredékét kiadta. A versek közlésében a költő által tervszerűen megkomponált ciklusok egységét lehetőleg meghagyjuk, kivéve, ha e ciklusokat későbbi kiadásokban maga a költő megbontotta. A kiadatlan, vagy a költő halála óta előkerült műveket időrendjüknek megfelelően osztjuk be, de úgy, hogy tekintettel vagyunk a fent említett szempontokra, zsengék, töredékek elkülönülésére. Az eredetileg levelekbe iktatott verseket csak akkor osztjuk be a versek gyűjteményébe is, ha a költő feltehetőleg nemcsak magánközleménynek szánta őket. Az írótól művéhez nem tartozónak tekintett, szűkkörű közönségnek szánt alkalmi megnyilatkozásokat, rögtönzéseket ugyancsak a művektől elkülönítve közöljük."

Ez a két pont számos olyan csoportosítási szempontot sorol fel, amelyek voltaképpen mind ellentétesek a történeti sorrenddel. A főszempont a művek keletkezésének időrendje — ezzel egyet kell értenünk, hiszen a költő fejlődése *egy folyamat*, amelyet akkor érthetünk meg, ha magunk előtt látjuk állásfoglalásának, formai művészetének történeti kibontakozását. De éppen ez a fejlődési vonal szakadozik szét, ha kisebb és nagyobb műveket, lírát, epikát, drámát, levelet, életrajzi feljegyzést, töredék-darabot, zsengét és érett művet, maradandó értékűt, és rögtönzést külön-külön csoportokra szakítva közöl a kiadás.

Nem lehetne-e ezeknek a csoportoknak a számát csökkenteni?

A sokféle elkülönítési szempont következetlenségekre, sőt súlyos szerkesztési ellentmondásokra vezet az Arany-kiadás köteteiben.

A legújabban megjelent ötödik kötetben a főszöveg a *Toldi szerelmét* közli előbb, azután a *Daliás Idők* töredékeit. A jegyzetben viszont nem tehet egyebet a szerkesztő, minthogy az első terv leírásától kíséri végig a *Toldi szerelme* kibontakozásának történetét. A kötet végén bonyolult számtáblázat próbálja eligazítani az olvasót ebben a szerkesztési zűrzavarban.

A hatodik kötet vers-csoportjai így következnek egymásután: A szalontai évekből. Tréfák a nagykőrösi évekből. Töredékek az 1850-es évekből. Elbeszélő költemények töredékei 1850—1860. Az 1860—1882-ből való apró versek, rögtönzések külön csoportokba osztva, szintén nem időrendben. Fordítástöredékek. Sorok görög és latin klasszikusokból. — Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ezt a széttört csoportosítást már a HM. kezdte meg, a kritikai kiadás csak átvette a szabályzatnak engedve. Voinovich Géza jegyzetes „Kisebb költemények" kiadása időrendben közli a verseket, s ezért áttekinthetőbb, mint a kritikai kiadás hatodik kötete.

Az irodalomtörténeti kutatások mai fejlettségi foka mellett túlzott követelmény lenne, hogy teljesen történeti rendű kiadást készítsünk, amely életrajzi keretbe foglalva közöl évről-évre, hónapról-hónapra mindent, amit a költő leírt. De feltétlenül el kell jutnunk idáig. Egy ilyen kiadásban lehetne valóban nyomon követni a költő műveinek tartalmi és formai kapcsolódását, korának kérdéseire adott válaszait, pályájának fejlődését és ellentmondásait.

Ma ilyen kiadásokat még nem tudunk készíteni. De közeledni már lehet ehhez, ha lemondunk a csoportosítási szempontok egynémelyikéről.

A nagyobb, egy-egy kötetet kitevő művek külön közlése magától értetődő technikai szükségszerűség. De már az olyan kisebb epikai művek, amelyek az Arany-kiadás III. kötetében jelentek meg, jobban helyükön volnának a keletkezés időrendjében a kisebb költemények között. A líra és epika különválasztása Aranynál egyébként sem reális, hiszen számtalan apró epikus műve van a kisebb költemények közt.

A próza és a vers külön közlése indokolható. De vajjon szükséges-e, hogy magán a prózán belül kicsit és nagyot, cikket, elbeszélést és levelet, töredéket és zsengét elválasszunk egymástól? Arany a Szépirodalmi Figyelőben és Koszorúban sokféle írást közölt: tanulmányt, cikket, bírálatot, szerkesztői üzenetet. Sokkal tisztábban állna előttünk szerkesztői munkája, ha mindezeket időrendben közölnénk, azokkal a levelekkel együtt, amelyekkel lusta munkatársait zaklatta, s szerkesztői bajairól beszámolt.

Súlyosan történetietlen követelmény, hogy a zsengéket, töredékeket, alkalmi darabokat elszakítsuk a kisebb költeményektől, s önálló időrendbe soroljuk. A klasszicitásnak Arany alkotásában nagy szerepe van. Ő *részben* ezért nem adta nyomtatásba sok kisebb-nagyobb versét. De ma, mikor már megjelennek ezek a versek, nem lényeges különbség, hogy külön kötetbe s a kötetnek melyik részébe kerülnek. Arany klasszikus művészetének értékét semmivel sem csorbítaná, ha a kisebb költemények kötete a „Tiszteletes tudós Dévai Bálint úrnak" írt

verssel, a „tízéves gyermek dadogásá"-val kezdődnék. Bárcsak fennmaradt volna mindaz a műve, amelyekről a *„Bolond Istók* második énekében megemlékezik. Mennyivel többet tudnánk arról, hogyan lett a köszöntőt író parasztgyerekből a Toldi költőjévé.

A töredékek és alkalmi darabok különválasztásának szabálya egy sereg gyakorlati probléma elé állította az Arany-kiadás sajtó alá rendezőjét, s ezeket nem mindig tudta helyesen megoldani.

A különválasztás sokféle szempontja nyilván megzavarta a szerkesztőt. Így került a *Falusi mulatság* című kitűnő vers a hatodik kötet „szégyenpadjára", noha se nem zsenge, se nem töredék, se nem alkalmi darab olyan értelemben, mint például a nagykőrösi disznótoros versek. A *Párviadal* című vers viszont méltó lett az első kötetre, pedig a költő csak kuriózumnak szánhatta.

A ballada-töredékek öt kötetnyi távolságba kerültek az elkészült verstől, például a *Szondi, A két apród,* — a *Szondi két apródjá*-tól. Ugyanígy messze estek azok a töredékek, amelyek egy kész verssel közös papíron maradtak fenn és sokszor tartalmilag is szorosan összefüggenek: *A madár ha nem dalolhat...* és a *Lejtőn. A Német dal* és az *Utolsó főpap.* Az *Óhajtanék én...* kezdetű vers és az *Érzékeny búcsú* — és így tovább.

Különösen Arany verseinek kiadásában fájdalmas az ilyen szétszabdalás, hiszen az ő rögtönzései, tréfái, sóhajai közt számtalan remekmű van.

Egyszóval: a kiadás első és hatodik kötetének anyagát szívesebben láttuk volna *együtt,* szoros időrendbe osztva. Így azt a jelentéktelen, de jellemző zavart is el lehetett kerülni, hogy az első kötet után a hatodik jelent meg, s két évbe tellett, míg a sorozat két szárnya egyesült.

Nem tartom elég körültekintőnek a szabályzatnak azt a meghatározását, hogy a költő által kötetbe osztott fordítások és töredékek megjelenési helyükön, a többiek hátravetve jelenjenek meg. Nagy költőinknél ugyanis a kötetben való kiadás nem mindig csak esztétikai ítéletet jelentett. Igen sokszor a reakciós államhatalom üldözése, cenzúrája miatt nem lehetett egy-egy verset kinyomatni, vagy kötetbe felvenni.

A hatodik kötet közöl néhány fontos verset az önkényuralom idejéből: *Makámát írni, 1861, Cynismus, Levelek Jókaihoz* I. Az 1858 és 62 közt írt versek közül éppen ezek mutatják legélesebben, hogy Arany szerint az 1860-as „kis kiegyezés" balsikere után ugyanúgy kell folytatnia az ellenállását a provizóriummal szemben, mint azelőtt Bachhal szemben. Az első kötetben közölt, ugyanebből az időszakból származó versek (Széchenyi emlékezete, Rendületlenül, Kies ősz, Magányban) nem adnak *teljes* képet a költő érzéseiről.

Legérdekesebb vers ebből az időből a *Görögből* című állítólagos fordítás:

Mirtusz lombja közé fonom be szablyám,
Úgy, mint Hármodiosz s Arisztogeitón,
Mikor a bitorlót megölék,
S egyenjogúvá Athenae lakosit tevék.

— — — — — — — — —

Ezt a verset először egy tanulmány keretébe illesztette be, mint szemléltető példát a *szkoliák* verselésére. (A kritikai kiadás jegyzete szerint a vers megjelent a Szépirodalmi Figyelő 1862. II. félév 11. számában. Ez elírás. Ebben a számban a *Némi párhuzam* című tanulmány jelent meg, amely a prózai írások kötetében az *Irányok* c. tanulmány II. részeként szerepel. Az említett vers viszont a tanulmány III. részének jegyzetében van, s úgy látszik ez a rész folyóiratban nem is jelent meg.)

A vers aláírása az ÖM-ben közölt tanulmányban: Kallisztratész, a HM első kötetében, a töredékek közt: Kallimachosz.

Kallimachosznak ilyen vagy hasonló verse nincs. A Kallimachosz és Kallisztratész név egyaránt azt jelenti: szépen küzdő. A név, mint „beszélő név" egyezik a vers tartalmával: a költő a művészet fegyverével akar harcolni a zsarnok ellen.

Ennek alapján feltehetjük, hogy a vers Arany eredeti műve, amelyet *szkolion*-nak s görög fordításnak álcázott. Van erre más példa is költészetéből: *A walesi bárdok* alcíme a *Koszorúban* ez volt: Ó-ángol ballada. A különleges műfaj próbálja rejteni poloskáról szóló *makáma* aktuális mondanivalóját is.

Mint fordítás is jelentős lenne, hiszen ez a vers megvilágítja azt a költői magatartást, amelyből a *Walesi bárdok, Szondi két apródja* és a többi zsarnok-„ölő" vers megszületett. De még becsesebb, ha ettől a tudatos misztifikációtól megszabadítva az eredeti versek közt tartjuk számon.

A szabályzat negyedik pontja meghatározza ugyan a *cenzúrázott* szövegek helyreállításának módját, de nem foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy a politikai elnyomás miatt töredékes, vagy valamilyen módon elrejtett verseket hogyan kell jelentőségüknek megfelelően kiemelni. Sőt éppen lehetőséget ad a szabályzat arra, hogy ezek a versek elsikkadjanak, a zsengék és alkalmi darabok közé szorítva.

Az ötödik pont megint nehéz kérdést dönt el, s szerintem nem helyesen: „A szövegeket az Akadémia érvényben lévő helyes-

írási szabályzata szerint közöljük." Ezen az utasításon keveset enyhít az a meghatározás: Fenntartandók az olyan helyesírási sajátságok, amelyek a költő nyelvének a mai köznyelvtől eltérő hangállapotát fejezik ki.

Amíg nem volt egységes magyar helyesírás, tehát legalábbis a 19. század elejéig, az írók helyesírása nyelvi műveltségüket, sokszor társadalmi helyzetüket és világnézetüket tükrözte. A régi magyar irodalom szövegközléseinél, de még a felvilágosodás korának íróinál is feltétlenül meg kellene tartani az eredeti helyesírást, összes jellegzetességeivel együtt. Ez nemcsak a nyelvtudósok igénye, hanem a nyelvi kérdésekkel foglalkozó irodalomtörténészeké is, s remélhetjük, hogy ilyenek egyre többen lesznek.

A szabályzat nem indokolja meg a mai helyesírás alkalmazását, de feltehetőleg azért szabja ezt meg, hogy a kritikai kiadások könnyebben olvashatók, a szélesebb olvasóközönség számára hozzáférhetők legyenek. Ez a szempont éppen a kritikai kiadásoknál nem állhat fenn. A válogatott és a jegyzetapparátus nélkül kiadott összes kiadások példányszáma és olcsó ára indokolttá teszi a mai helyesírást, mert ezek valóban az olvasók tízezrei és százezrei számára készülnek. De a 200—300 forintos, néhányezer példányban megjelent kritikai kiadás-sorozatokat szükségszerűen csak azok olvassák, akik alaposabban tanulmányozni akarják az írók műveit. A kutatókat pedig éppen munkájuk egyik lehetőségétől fosztja meg a modernizált helyesírás. A kritikai kiadás valóban az egész magyar nép kincse, de nem olyan értelemben, hogy mindenki azt olvassa. Aki nem hivatásszerűen foglalkozik az irodalommal, a kritikai kiadás alapján meghatározott, helyes szövegeket a népszerű kiadásokban olvashatja, mai helyesírással.

Arany János idejében már lezáródtak a nagy helyesírási viták. Legfeljebb olyan részletkérdésekről került szó, mint a *vajon* egy vagy két j-je. Ami Aranynál a *mai* helyesírástól tér el, azt könnyen mellőzhetjük (pl. a cz-t). De ami az *akkorit*ól tér el, az mind fontos tájnyelvi, illetve verselési jellegzetességre mutat. Ezek feltétlenül tiszteletben tartandók, s a kiadás így is kezeli őket.

De Arany kiadásában is marad még egy lényeges helyesírási kérdés: a központozás. Tudjuk, hogy az ő verseiben milyen fontos egy-egy helyen a vessző, pontosvessző, gondolatjel, három pont alkalmazása. A vers menetét, lejtését, az élőbeszédből vett nyelvi formák döccenőit jelzi az írásjelekkel, vagy az írásjel hiányával. *Csak úgy* helyes verseiben az írásjelek használata, ahogy ő az eredeti kéziratban legnagyobb pontossággal leírta.

A mai helyesírás követelménye e tekintetben ártott az Arany-versek közlésének. Voinovich az első kötet jegyzeteinek bevezetésében (395. l.) meg is írja: „Helyesírása egyben-másban egyéni: nem írt egybe jelzős szavakat oly sűrűn, mint újabban szokás, takarékosabban bánt a vesszőkkel, mellőzte ott, hol az élőbeszéd nem tart szünetet egyes rövid hasonlításoknál is, *mint* előtt, ha ez egy-két szóból áll és egy jelzőnek tekinthető; sokszor tett kettős pontot, amivel a szapora *hogy*-okat kerülte."

Voinovich pontosan eleget tesz a szabályzat követelményének: „A jegyzetekben tüntessük fel, miben tér el a kiadás a költő által használt helyesírástól." Több facsimilét is közöl kéziratokról. De mindez nem pótolhatja azt, hogy a versek közlésében nem Arany központozását kapjuk.

A VI. kötet 12. lapján olvashatjuk az *Arcom vonásit* ... kezdetű kis verset, s mellette mindjárt a facsimilét.

A nyomtatott szöveg:

Arcom vonásit ez ábrázolatban
Szemed, hiszem, hogy híven fölleli.
De úgy, ha amit a festő hibázott,
A költő azt utána képzeli.

A facsimile:

Arczom vonásit ez ábrázolatban
Szemed hiszem hogy hiven fölleli
De ugy ha a mit a festő hibázott
A költő azt utána képzeli

Egyetlen vessző sincs a négy sorban. Lehet, hogy egyéni vélemény, de nekem sokkal jobban tetszik így, folyamatosan, mint a mai helyesírás kívánta vesszőkkel. Az eredeti egészen más hanglejtést ír elő, mint ez a sokvesszős, fontoskodó központozás.

Számtalan más helyen lehetnek ilyen különbségek, de észre sem vehetjük, mert nincs ott a nyomtatott szöveg mellett a kézírás mása.

A szabályzatnak a jegyzetekkel foglalkozó 7. és 8. pontjával egyetérthetünk. Csak azt sajnálhatjuk, éppen az Arany-kiadás szempontjából, hogy a jegyzetek terjedelmét korlátozza. „Történeti, összehasonlító és egyéb megállapításokat, a mű egészére vagy egyes részleteire vonatkozó magyarázatokat is csak a legszükségesebb esetekben" tartalmazzanak. Voinovich Géza tömérdek kortörténeti, irodalmi, nyelvi jegyzetet gyűjtött össze több évtizedes munkával Arany János műveiről. Sajnáljuk, hogy a szabályzat merev szempontjai megakadályozták, hogy ezek teljes terjedelmükben kiadásra kerüljenek.

Különösen két szempontból tűnik szegényesnek a jegyzetanyag. A kortörténeti adalékok közlésében és a versek összefüggéseinek, a tartalmi és formai kapcsolatoknak megmutatásában.

Az *Eldorádó* című vershez például többek közt ezt jegyzi meg (I. 414.): „Az ingyen bor a korteskedésre vonatkozik, a földosztás a telepítés tervére. Ez ellen kelt ki Tompa szintén Puszta című költeményében, 1850. Tompa műveinek kiadásában Lévay azt írja, már „méregették is az alföldi homokos és nem homokos síkságot, melyekről a külföldi (kivált bécsi) lapok hosszú cikkeket is hoztak, azt gondolván, hogy itt gazdátlanul heverő roppant térségek vannak". — Ez a magyarázat helyes, de kevés. Meg kellett volna világítani a telepítési tervek politikai hátterét, s nem kellett volna sajnálni a helyet az erre vonatkozó hírlapi vita idézetekben való közlésétől.

A jelentős politikai versekhez általában elég tartalmas jegyzetet fűz a kiadás, de a történelmi vonatkozásokat, különösen a korabeli hírlapok alapján még erősíteni lehetett volna. *A rablelkek* című vershez nem elég ez a magyarázat: „A költő nem riadt vissza a forradalomtól." Ez az éles, gúnyos vers azokat támadja, akik megrettentek a nép hatalmának növekedésétől, s a szabadságharc kockázatától. A vers megjelenési dátuma *1848 augusztus 27*, néhány nappal az általános védkötelezettségről és a kétszázezer honvédről szóló törvényjavaslat heves vitája után, a délvidéki harcok fellángolása idején. Ezeket a vonatkozásokat feltétlenül meg kellene világítania a jegyzetnek, ha nem tudunk is olyan szöveget idézni, amely közvetlen forrásul szolgált a vershez.

A művek egymással való kapcsolatát Voinovich Géza gazdagabban meg tudta volna mutatni, ha a szabályzat nem köti. A versek tartalmi összefügésének jelzése különösen olyan verseknél fontos, amelyek időrendben távol vannak egymástól, tehát a kötet beosztása magában nem tünteti fel a gondolat rokonságát.

Az *Ohajtanék én...* kezdetű töredék (VI. kötet 32. l.) 1861-ben készült. Itt jelenik meg először a honvágy, az idilli, otthoni, falusi élet után. Az *Ártatlan dac* befejező strófája, a *Vásárban*, a *Hoc erat in votis* — mind ebből nőtt ki:

Ohajtanék én egy csöndes tanyát,
Derült egü völgy nyájas kebelén:
Hová e hánykodó világ zaját
Elvétve hozná a szél csak felém,
Mint messze tenger zúgó morajját,
Mely lassan elhal a puszták szelén...

A jegyzet semmit sem mond erről az erős kapcsolódásról.

De részletekbe menően fel kellene dolgozni, hogy a rokon kifejezések, képek, jellegzetes nyelvi formák hogy fonják össze egy egésszé a költő életművét. Akár a kritikai kiadásban, akár külön kiadványban, de *így is* fel kellene dolgozni nagy költőink munkáit.

Csak mutatóba említek meg néhány olyan motívumot *Az elveszett alkotmány*ból, amelyek későbbi versekben visszatérnek. *Az elveszett alkotmány*, (ez az „Ostoba Kauderwelsch", ahogy ő maga mondta,) csak úgy zsibong a képektől, nyelvi ötletektől, népi mondásoktól.

Itt lelhetjük meg először *Ágnes asszony* felkiáltását: Oh irgalom atyja... (IV. 323. l.) A *Tamburás öregúr* dalának *törvényfáját* (VI. 33.), *Bolond Istók* anyjának *pamlagját* (VII. 107.), s csőszének *hittel* való *doceálását* (VI. 335.). Itt alkalmazza először a Toldinak ezt a szójátékát: „De fölérni könnyű, könnyű, nem csak ésszel, Hanem ökölle is és megfogni kézzel" — ilyen formában:

„Bende azonban megmutatá nyomatékos [okokkal,
Mellyeket a hadnagy k é z z e l markolhata..."

S még egy példát *Az elveszett alkotmány*ból, amely megmutatja, hogy Arany nyelvészkedése sem a Nyelvőr idején kezdődött. *A jövő stilusa* című paródia sorozatosan kicsúfolja az igekötő helytelen (Arany szabályával ellenkező) használatát: „Azonban Iluskának gonosz mostohája rettenetesen *haragudott meg* és bosszus lőn afelett..." stb.

*Az elveszett alkotmány*ban:

„Mennyire döbbent meg, s bámult el [azonban..."
(VII. 5.)

Apróságok ezek, de feltétlenül hitelesek, hiszen a költő sajátmagától *„lop"*. Tanulságosak is, mert azt mutatják, hogy egy-egy kép, ötlet, sőt nyelvtani különlegesség éveken át foglalkoztatta Aranyt.

A helyesírásra vonatkozó határozat — úgy látszik — a „széleskörű közönségre" appellált. A jegyzetek korlátozása viszont mégis arra mutat, hogy a kiadás szakembereknek készül, akik nem igénylik a közismert nevek, adatok megmagyarázását. Az *Ariostoból* című fordítás jegyzete (VI. 234.) megátólértetődőnek veszi, hogy az *Orlando furioso*-ból fordított Arany, nem is említi a mű címét. *Az alkalmatosságra*

írott versek című rögtönzés jegyzete (VI. 220.) nem említi Csokonai hasonló című kötetét. Az utóbbi esetben az egyszerű tárgyi jegyzet egyúttal a verselési hagyomány kapcsolatát is megmutatta volna.

Az azonban helyes, hogy *Az elveszett alkotmány* mitológiai neveinél csak az ókori lexikonra utal a jegyzet. Ha tömegesen kerülnek elő mitológiai nevek, csak azokat kell megmagyarázni, amelyeknek alkalmazása azon a helyen szokatlan, különleges, tréfát vagy célzást rejt.

Néhány helyen nem helykímélésből maradt el a jegyzet, hanem azért, mert hiányzott az adat.

A *Ghazel* című vers első két sorát idézőjelbe tette Arany, de a jegyzet nem tud róla, hogy az idézet Csokonai *Tavasz* fordításából került ide:

„Kérdjétek a kalyibától,
Nem lappang-é ott egy bölcs,
Kit a nagyok pitvarától
Magához vont az erkölcs?"

(Harsányi és Gulyás kiadása I. 641. l.)

Nem kaptam magyarázatot — pedig régóta keresek — *Az elveszett alkotmány*nak erre az érdekes jegyzetére (II. kötet, 36. l.): „Töredelmes szívvel megvallom, hogy ez a szép hasonlat *plágium* e klasszikus sorból: *Hallgat az én muzsám, mint a Kösi malma [Szoboszlón."*

Kollégiumi diákversből vette ezt a hexametert, vagy valami vidéki poéta művéből — jó volna tudni.

Óda egy vendéghajhoz című 1870-es töredékének is hiányoljuk a megfejtését (talán Jókai új parókájáról?):

„Szép nap virradt a hármas dombra,
Ragyogjon a kettős-kereszt,
Ne háborodjék senki gyomra:
Im egy kopasz hajat ereszt.
Örvendj, hazám, fürtös fiadnak,
S ha még nem tettél, tégy nagyot.
Történni kell ma bármi vadnak,
Megünnepelni e napot

Egy ezredévi . . ."

A sokféle kisebb-nagyobb hiány mellett alig talál az olvasó felesleges jegyzetet. Ilyen az I. kötet 448. lapján a *Vágtat a ló* című vershez: „A vers a Pegazus-jelkép reális változata. (Hasonló magatartásból termett Ady-nál: Dalok tüzes szekerén)."

Ady megjegyzéseit lehetett volna idézni, Arany egyes műveivel kapcsolatban. Párhuzamos Ady-helyek említése már nem helyes, mert Ady későbbi költő. Itt nem is indokolt a párhuzam, mert Ady forrása a bibliai monda, Aranyé pedig egy valóságos kép.

A jegyzetek között szerepel az első kötetben (401.) az *Elegyes költői darabok előszava*. Helyes, hogy be van osztva a Kisebb költemények kötetébe, de a prózai kötetek szerkesztője kénytelen lesz még egyszer közölni, mert az esztétikai cikkek, tanulmányok sorából nem maradhat el. Ez is szerkesztési következetlenség.

Ezzel nagyjából befejeztem kritikai mondanivalómat. Végeredményben az a kép alakul ki a hat kötet alapján, hogy ez az értékes munka, amely irodalomtörténetünknek és tudományos könyvkiadásunknak is nagyszabású vállalkozása, jobban is sikerülhetett volna, ha az Akadémia szabályzata több pozitív segítséget ad a sajtó alá rendezőnek.

Arról szeretnék még röviden beszámolni, hogy a kötetek olvasása közben mit figyeltem meg a magam számára. A kritikai kiadás jegyzetanyagának tárgyi magyarázatai, szövegmagyarázatai sok olyan részletre figyelmessé teszik az olvasót, amit az egyszerű kiadásban nem találhatott meg, vagy valahogy nem vett észre. Mutatóba írok csak le egyet-mást, annak illusztrálására, hogy milyen becses, hasznos, elmemozdító a kritikai kiadás.

Az elveszett alkotmány forrásaihoz:

Hábor így szólítja meg Armidát:
„Büszke, dacos némber, nem jöttem kérni kegyelmet" (I. 168. l.)

Oberon Titániát: *„Üdvöz ne légy, gőgös Titánia"*.

A Szentiván-éji álom néhány jelenetét már eljátszották a szalontai műkedvelők, mikor *Az Elveszett Alkotmány*ba belefogott. A tündér-házaspár egész torzsalkodása onnan jöhetett.

Az ötödik énekben Armida repülő zenekara és Háboré:

Nagy-dobosok böfögő ebek és ama nádlaki bübos
Vízibikák voltak, kik időt jósolnak a pórnak,
És brekegő békák: tambourt pörögének ezekhez.
Tompa fagótosok a huhu baglyok; piccoli-sípot
Fújtanak a vércsék s szomorú styxparti sirályok.
— — — — — —
Aeol a karmester, villámpálcája kezében.
A dobosok pedig itt, a fagótos, az erdei rézkürt
És az öreg brúgó maga lőn a mennyei dörgés.

Ezek a hangszerek meg Csokonai: Békesség és hadi érdem-ének hexametereiből ismerősek.

A hatodik kötet két fiatalkori verssel kezdődik: *Elégia* és *Feléd, beléd...* Ez lehet az a Császár—Kunoss-féle költészet, amit a Bolond Istók II. éneke emleget (bár a két vers inkább Kölcseyre emlékeztet).

Most látszik a következő darabból,
Hogy már az ujabb nyelvben otthonos,
Mert r é n y a virtus, h u l l á m lett a [habból,
S a dal rövid, elől-hátul csinos.
(119. vsz.)

Nemcsak a szavak jellegzetesek ebben a két versben, — virány, célirány, dagály, feledség, lángzat, hanem a mondatszerkesztés is:

Elkapva a gyönyör hullámzajában
Oh usztam én, — szerencsés martalék...

Így ő soha többet nem írt.

*

Szinte túlzott óvatosságnak tetszik, ahogy még a kiegyezés idején is rejtegeti szabadságharcos verseit: Az összes költemények 1867-es kiadása így közli a *Nemzetőr-dalt:* Szabad hajdú dala. A XVII. sz.-ból (I. 416.)

De az ő óvatosságán is túltesz a Bach-pribékek idegbajos gyanakvása:

„A cenzúra fennakadt a második versszakon, melyhez ez a jegyzet volt kapcsolva: „Midőn fagyra hirtelen eső, arra ismét hirtelen fagy lesz azt mondják, a tuzok szárnya megmerevül s nem tud repülni. Nevezik az időjárás e kivételes állapotát ónos esőnek." A Kivételes állapotra való célzás miatt a számot újra kellett nyomni, e versszak és a jegyzet híjával. (Eh!... című vers jegyzete, I. 443.)

*

Hogyan fejleszti a verset javításokkal?

A *Tengerihántás* közbeszólásait drámaibbá tették a javítások:

1. Jön a hold is fel az égre
2. Teli a hold, buvik is már
3. Teli a hold, most buvik fel.

1. Soha ennyi csillaghullást
2. Soha, mennyi csillag hull ma

1. Vigye ördög azt a baglyot!
2. No, megint ott kuvikol már
3. Kuvikol már az ebanyja.

A képmutogató-ban tudatosan finomkodó, „előkelő" lett a hang:

1. Este keres vidám házat,
   Hol derült a társaság
2. Hol van élénk társaság.

1. Volt még néhol nagy divatban
2. Vala itt-ott még divatban

1. Csitt, ne szólj, a gróf bolond
2. Csitt, való, a gróf bolond.

Személycsere *A képmutogató*ban: a *szolgafiú* előbb *tisztes hajdu* volt. Így hihetőbb, hogy „könnyes szemmel odasug".

A *Buda halála* nyelvéhez igen fontos ez a jegyzet a kéziratból: „Sem a régit, sem a népit nem használtam affectatióból; hanem a tárgy kellő színezésére, ott és annyiban, hol és mennyiben céljaim kívánták. Ha producálni akartam volna magamat, mind régiesebben, mind népiesebben tudok vala irni. Itt-ott a nyelvész egy-egy grammatikai hibát is fog találni, de olyat nem, mi az élő kiejtésre nem támaszkodik. Ezekért a felelősség enyim: de az ellen óvást teszek, hogy egyenesen formáknak (pl. eztet, aztat) másnál, másnemü költeményben elharapóztáért és vonassam felelősségre. Mert (Kazinczy szerint is): „Nem botol az, ki helyén s tudva s akarva botol."

A *Csillag hulláskor* sorozat utolsó sóhaja:

Ha én egy jót alhatnám —
Száz keresztért nem adnám.

Voinovich említette szóban, hogy volt ennek gorombább változata is. Arany László is megjegyzi, hogy „Van egy pár bohó rím a saját testi gyarlóságairól (nem közölhetők)." (Arany János hátrahagyott iratai, I. köt. XXX. l.) Úgy tudom, ez a sóhaj eredetileg így hangzott:

Ha én egy jót f..ghatnám
Száz keresztért nem adnám.

A jegyzet nem ír róla.

A *Tengerihántás* juhásza: Tuba Ferkó, egyik kéziratban Csaba Ferkó. A *Csökmei sárkányhúzásban*, amelyet Arany is idéz a *Köszöntő vers* mottójában (VI. 18.), Csuba Ferke a hős. — Nincs valami közük egymáshoz?

A *Hajnali kürt*-tel kapcsolatban említi a jegyzet a költő geszti emlékeit (I. 451.). Barta János a *Buda Halála* VIII. énekében is ennek nyomát látja. Geszttel lehet kapcsolatba hozni talán a *Bolond Istók* tervezett negyedik énekének arisztokrata környezetét is. A *Bolond Istók* II. énekében már megírta életének egy szégyelt szakaszát.. Nem lappang-e a IV. ének tervvázlata mögött valami más kínzó élmény?

Hasonló feltevések, problémák egész sora fog felmerülni a kritikai kiadásban nyilvánosságra került szövegek tanulmányozása során. A feltevések igazolásával, problémák megoldásával jutunk majd el a kritikai kiadások tudományos kiaknázásáig.

Vargha Balázs.

MAGYAR KÖLTÉSZET BOCSKAYTÓL RÁKÓCZIIG.

(Sajtó alá rend. Esze Tamás, Kiss József, Klaniczay Tibor. Bevezette: Esze Tamás.) Bp. 1953. Szépirod. Kiadó, 512. l. *(Magyar Klasszikusok.)*

A magyar klasszikusok sorozatában a legutóbb megjelenő Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig c. kötet egy évszázad nagyobbrészt lírai költészetét adja jól válogatott szemelvényekben népünk kezébe. Erről a könyvről csak elismeréssel lehet megemlékezni. Nemzetünk XVII. századi nagyszerű harcai bontakoznak ki az olvasó előtt olyan versekben, amelyekből még mai irodalmunk is tanulhat. A XVII. század jobbára névtelen versszerzői tudták, hogy mi a költő feladata. Tollal és karddal együtt harcoltak népükkel a szabadságért és a haladásért.

A kapitalista fejlődés szétszakította az irodalmat. Kialakította és szembeállította egymással a nagyobbára íratlan és a kapitalista viszonyok között minden gyönyörű alkotása ellenére sorvadásra ítélt népköltészetet s a néptől idegen, csak az uralkodó osztályoknak szóló műköltészetet. Ezeket a válaszfalakat csak olyan nagy költők tudták időnként áttörni, mint Petőfi, Arany, Ady, vagy József Attila. XVII. századi költészetünk még nem ismeri ezt a kettőséget. A versszerzők többsége, még ha diák, tanító vagy prédikátor is, együtt él és érez az egész néppel. A nemességben ugyan megvan a tendencia egy külön irodalom kialakítására, ennek teljes kibontakozását azonban az idegen hódítók elleni közös harc kényszerűsége megakadályozza. Bocskay, Bethlen, Zrinyi vagy Rákóczi Ferenc a nép hőseivé lesznek. A török harcokban hősi halált halt Rákóczi László balladája évszázadokig él a jobbágyok között. A főúri lírikusok írásai mennyiségben és minőségben messze elmaradnak ettől a népi ihletésű költészettől. A kor kiemelkedő költői Rimay, Zrinyi, Beniczky ugyanúgy, mint az előző században Balassi, akinek hatása végigkísérhető az egész XVII. századi irodalmon, állandóan tanulnak ettől a népi költészettől, hogy azután képeiket, versformáikat újra ismeretlen szegénylegények énekeiben, vagy akár napjainkig élő népdalokban lássuk viszont. Hogy mennyire népi talajon nőtt e század irodalma és egysége milyen erős, azt éppen azoknak a költőknek példája mutatja, akik a nép ügyétől tudatosan el akarták különíteni magukat. Gyöngyösi témaválasztásával, az antik mitológiai motívumok halmozásával, kizárólag a reakciós közönség ízlését akarta szolgálni. De versformája közös a nép költészetével és pompás költői nyelve ugyanúgy, mint a magyar reakció vezéreinek, Pázmánynak prózai nyelve is, a nép nyelvének gazdag forrásából táplálkozik. Ebben a korban egyszerűen nem lehetett nem népiesen magyarul írni. Aki a stílusban is szakítani akart a néppel, az latinul, vagy valami korcs fél-latin makaróni nyelven írt. Ma a szocialista irodalom megteremtésének idején, ez a példa sok tanulsággal szolgál.

Az első, ami megragadja az olvasót, a versek szépsége és bősége. Ilyen terjedelmű és ilyen helyesen válogatott gyűjteménnyel e kor költészetéből eddig nem rendelkeztünk. A maguk korában a viszonyok mostohasága miatt ezek a költemények nyomtatásban nem jelenhettek meg. Kéziratos énekeskönyvek, elzárt levéltárak őrizték őket két-háromszáz éven keresztül. Felkutatásuk csak a mult század második felében kezdődött meg. Thaly Kálmán úttörő munkája, az uralkodó osztályok világnézete által meghatározott hamis szemlélete miatt, hibás irányba siklott. A Rákóczi-kor költészetét kiszakította a fejlődés egészéből, hamis beállításba helyezte, az eredeti költemények közé saját verseit csempészte, a XVII. század költészetének többi részét pedig elhanyagolta. Hogy az ő tévedése a további kutatásnak milyen károkat okozott, az, azt hiszem, közismert. (Lásd legújabban Esze Tamás cikkét, Csillag, augusztus.) A további gyűjteményes kiadások, az egy Erdélyi Pál kísérletétől eltekintve, általában az ő válogatását válogatták tovább. A később előkerülő anyag tudományos folyóiratok hasábjain jelent csak meg elszórva, úgyhogy áttekintése még a szakemberek számára sem volt könnyű feladat. E kor kéziratos költészetének feltárása érdekében a Horthy-korszakban már rendszeres kutatómunka is alig folyt. A német imperializmus szolgájává szegődött magyar uralkodó osztálynak nem volt szüksége multunk szabadságharcos hagyományaira.

A felszabadulás után ezen a téren a tudomány munkásai előtt két nagy feladat áll. Az egyik: feltárni a maga teljességében ezt az irodalmat; vagyis felkutatni a még mindig kéziratban rejtőző emlékeket, felülvizsgálni összes rájuk vonatkozó ismereteinket és megtalálni helyüket a magyar nép fejlődésének egész történetében. A másik, nem kevésbbé fontos feladat: visszaadni ezt az irodalmat annak, aki alkotta, a dolgozó népnek; jó és hozzáférhető kiadásokban,

megfelelő jegyzetekkel, magyarázatokkal ellátva eljuttatni a legszélesebb tömegekig. Ez a kötet nagy lépést jelent előre mindkét feladat megoldása terén. Szerkesztői: Esze Tamás, Kiss József és Klaniczay Tibor egy-két apró hibától eltekintve, jó munkát végeztek. Természetes, hogy egy teljes évszázad, sőt utórezgéseit tekintve, még annál is nagyobb idő egész gazdag költészetét egy kötetben nem lehet kiadni, de amit adtak, az jó és jellemző. A kor költészetének minden jelentős iránya képviselve van benne, kivéve Zrínyi és Gyöngyösi epikáját, amely számos kiadásban úgyis hozzáférhető és nagy terjedelme miatt úgy sem fért volna itt el. Vagy tíz eddig csak kéziratban vagy ritka régi kiadásokban meglévő verse a szakemberek számára is újdonság, ugyanezt mondhatjuk sok ismert vers itt először publikált szövegváltozatáról is. Azt kifogásolni, hogy ez vagy az a költemény kimaradt, értelmetlen volna. Az adott keretek között ennél a 178 versnél nem lehetett többet adni, viszont ez a kötet is felhívja a figyelmet arra, hogy milyen nagy szükség van XVII. századi költészetünk tudományos teljes kiadására.

Ami kérdéses lehet, az legfeljebb a versek elrendezése. A könyv első, Történeti Énekek című fele, ebből a szempontból is tökéletes. A történelem menete biztos vezérfonalat adott a versek elrendezői számára. Minden vers alapos elemzés után keletkezése ideje és írója osztályszemlélete szerint került arra a helyre, ahol áll. Nem ilyen jó a második rész. Címe azt mondja: „Szerelmi énekek, lakodalmas versek." A kötet szerkesztői maguk is bevallják: „A szerelmi és egyéb tárgyú versek különválasztása nem elvi okokból, hanem kényszerűségből történt... A kronológiailag túlnyomó részben nem rendszerezhető szerelmi versanyagot külön csoportként kellett kezelni." A baj az, hogy ezeket a verseket egyáltalán nem sikerült rendszerezni. Annak ellenére, hogy tudták, hogy a kronológiai elv itt nem érvényesíthető, a versek mégis legfeljebb a bizonytalan időrend fonalán követik egymást. Petrőczy Kata Szidónia „Sebes árvizeknek" kezdetű verse után, mely pesszimizmusával, pathetikus hangjával, ha íróját nem ismernénk, akkor is elárulná az uralkodó osztály világnézetét, két oldallal a

Megmondám tűzégette
Hogy meg ne házasodjál...

kezdetű remek, a dolgozó népnek minden nyomorúság között megőrzött optimizmusát tükröző vers következik, majd utána még két vidám lakodalmas ének, hogy azután újra egy agyonmitologizált nemesi verssel folytassa:

Oh hitető állnok szívű Diana,
Édesdeden beszélgető Helena,
Vidám szívet szomorító szép Nympha.

Nyilván kronológiailag nem is, de tárgykörök és különösen a bennük tükröződő osztályszemlélet szerint lehetett volna e verseket jobban is csoportosítani. Van egy-két olyan darab, mint például Beniczky Péter „Példabeszédei", amelyeknél egyáltalán nem érthető, hogy miért kerültek ebbe a fejezetbe. Ezek a társadalmi igazságtalanságokról elmélkedő versek sokkal inkább helyükön lennének az első részben.

Külön kell megemlékezni Esze Tamás bevezető tanulmányáról. Esze Tamás eddigi érdemeit nem kell itt méltatnom. Aki e korszak irodalmával foglalkozik, az mind tudja, hogy mit köszönhetünk neki, különösen a Rákóczi-kor irodalomtörténeti problémáinak tisztázása terén. Ebben a tanulmányban röviden összefoglalja mindazokat az eredményeket, amelyeket a XVII. század költészetének kutatásában eddig elértünk. Nem akarom részletezni a tanulmány anyagát, csak utalok legfőbb eredményeire. Meggyőzően bizonyítja e költészet szoros kapcsolatát a nép függetlenségi harcaival, különösen a Habsburg-ellenes küzdelmekkel. Élesen megvilágítja e költészet egyes irányainak osztályjellegét, megmutatva a különbséget a népi és nemesi költők világszemlélete és stílusa között. Ugyanakkor hangsúlyozza e kor irodalmának szoros egységét és a népi forma és szemlélet vezető szerepét. Részletesen foglalkozik azokkal az átmeneti rétegekkel, a deákokkal és prédikátorokkal, akik ennek az egységnek konkrét hordozói. Megvilágítja a versek terjedésének, módosulásának a költészet kéziratos jellegéből adódó bonyolult problémáit. Kitér a legfontosabb irodalmi hatások, a Biblia és az antik mitológia szerepére. Befejezésül a XVII. századi kéziratos költészet tudományos kutatásának eddigi történetét ismerteti, élesen állástfoglalva a mult rendszer tévedései és hamisításaival szemben. Minden megállapítása jól átgondolt, az anyag legteljesebb ismeretén alapuló és helyes, megfelel a valóságnak. A XVII. század költészetének ez a kitűnő összefoglalása a tudományban is nagy eredmény. A legfőbb elvi kérdéseknek ez a megvilágítása biztos kiinduló pont lehet a további kutatás számára.

A másik nagyon nagy érdeme, hogy állandóan szem előtt tartja azt, hogy ez a kiadvány a legszélesebb tömegek számára készült. Ennek megfelelően stílusa olyan, hogy azt mindenki megértheti. Nyoma sincs benne a tudományos tolvajnyelv idegenszerűségeinek, nyakatekertségének és homályának. Példája lehet annak, hogy hogyan kell a tudomány kérdéseiről az egész nép számára írni. Ez a példa méltó a követésre.

A „Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig" című kötet szerkesztői igen jó munkát végeztek. A Rákóczi-szabadságharc 250-ik évfordulóján a Bocskaytól Rákócziig terjedő kor szabadságharcos költészetének olyan gyűjteményét adták a magyar nép kezébe, amelyből a szakemberek és a legszélesebb tömegek egyaránt tanulhatnak.

Pirnát Antal

HEGEDÜS GÉZA: CSIKY GERGELY.

Budapest, 1953. Művelt Nép Könyvkiadó. 113. l. *(Nagy Magyar Írók.)*

A Nagy Magyar Írók sorozat célja, hogy népszerű formában ismertesse meg egyre szélesedő olvasóközönségünkkel, tehát nemcsak szakemberekkel, sőt főkép nem szakemberekkel, legkiválóbb magyar íróink alakját és munkásságát. E cél a kor legmagasabb színvonalán álló tudományos eredmények olyan formájú megtárgyalását kívánja, hogy azok széles körben válhassanak megismerhetővé és elfogadottá. Kizárja tehát a tudományos monográfiák részletességét, filológiai bizonyító apparátusát, tárgyalásának teljes alaposságát. Szigorúan megköveteli azonban, hogy a legszélesebb olvasóközönséghez eljutó eredmények a legteljesebb kutatás, a marxista-leninista irodalomtörténet és esztétika alapján álljanak. Épp ezért kívánja ezt meg, mert a legszélesebb olvasóközönséget kívánja befolyásolni. Természetesen az így megszabott követelmény nem könnyű feladat. Legkönnyebb azok munkája, akik előzetes marxista kutatás és elemzés alapján írhatják meg könyvüket. Így például Elekes Lajosnak az ugyancsak Művelt Nép Könyvkiadónál megjelent, Hunyadi Jánosról szóló könyve azzal párhuzamosan megjelent kiváló monográfiájára támaszkodik. Ritka eset ma még az, hogy ugyanarról a tárgyról két, mondanivalójában egyező, de módszerében, tárgyalásmódjában közönsége szerint különböző könyv jelenhessen meg. A legtöbb esetben tehát arra van szükség, hogy az általános közönségigényt kielégítő, népszerű könyvportrékhoz külön monográfia lehetősége nélkül kell előkészíteni az azt előkészítő és alátámasztó tudományos kutatást és elemzést. Ezt azonban a népszerűsítő könyv is megköveteli, hisz az olvasótömegek kezébe nem adhatunk alátámasztatlan, kiérleletlen következtetéseket. Utóbbi teljes előkészítés alapján készült közismert sikerrel Király Istvánnak, ugyancsak a Nagy Magyar Írók sorozatban megjelent Mikszáth-kötete.

Hegedüs Géza Csiky-könyve előkészítésekor nemcsak hogy nem támaszkodhatott Csiky korábbi marxista kutatására és elemzésére, de mint helyesen állapította meg, a polgári irodalomtörténetírás „még a pozitív kutató munkát sem végezte el". (8. old.) Ráháruit ez a feladat is. Hegedüs Géza azonban bár megállapította, hogy „szükség volna arra az alapos, minden egyes művet részletesen elemző monográfiára, amely meghatározná Csiky Gergely irodalomtörténeti helyét és jelentőségét haladó hagyományaink között", nem vállalta egy ilyen monográfia elkészítését, mert az „csakis sok esztendei elmélyült munka eredménye lehet, szerzőjének fel kellene kutatnia Csiky leveleit, felderítenie kapcsolatát kora egész irodalmi életével, színházi világával, nyomon kellene követnie dramaturgiai és színészpedagógiai munkásságát s minél többet kiderítenie Csiky életének egyes mozzanataiból..." (u. ott). Hegedüs tehát csupán az első lépést akarta megtenni Csiky Gergely ismertetése és méltó értékelése felé. Ahogy azonban célját megfogalmazza — és ahogy később levon bizonyos következtetéseket, általános eredményeket — az lényegileg mégsem kevesebb, mint amit egy monográfiának, vagy egy teljes és alapos kutatáson alapuló ismeretterjesztő kötetnek el kell érnie: „Mi lehetett a célom? Mindössze annyi, hogy bemutassam a magyar kritikai realista drámaírás legnagyobb alakját, elmondjam, ki volt ő, hogyan élte le élete negyvenkilenc esztendejét, miket írt és az adott keretek között ismertessem műveit". (Ugyanott.)

Természetesen mindezt nem volna érdemes felvetni, ha a kész mű, a megrajzolt Csiky-portré oly meggyőző erejű lenne, mind

általános képében, mind az egyes művekről adott elemzéseiben, hogy más összefoglalásra, más magyarázatra nem is gondolhatnánk. Azonban a megjelent tanulmány nemcsak a monográfiához szükséges feltáratlan területek kikutatásával marad adósunk, de nem adja az eddigi eredményeket és főkép magának Csikynek művei alapján megrajzolható képét. A Hegedüs Géza által adott kép sokban megfelel a művek tanúvallomásának, helyenként eltér tőle, és többször meglepő ellentétben áll azzal. Ennek eredményeképp Csiky irodalmi fejlődésünkben elfoglalt helyének megjelölése sem teljesen fogadható el.

Csiky Gergely Hegedüs Géza képe szerint a magyar kritikai realista drámairodalom megteremtője és mindvégig legnagyobb mestere (18. old.). Mit jelent ez tartalmilag? „A magyar kritikai realizmusnak... a tiszta polgárság nevében kellett felemelnie bíráló szavát az elmulni nem akaró nemesi világ még nagyon is eleven maradványai ellen. Az 1880-as években Magyarországon a haladást szolgálta, aki a polgárságot képviselte a nemesi-polgári félmegoldás ellenében." (48. oldal.) Ezt a feladatot töltötte be Csiky. „Csiky irodalmi tevékenységének igen nagy része a földesúri élet halálos ítélete." (101. old.) „Senki sem látta és senki sem mondotta az ő korában olyan nyomatékkal, hogy a magyar nemesi osztály fölött elmúlott az idő. Mikor Mikszáth odáig jutott, hogy ő is tudja, Csiky már halott volt. Megmutatta „a történelmi osztály" parazita voltát. Leleplezte és megbélyegezte a Tisza Kálmán-kor „jótársaság"-ának hazug életét. Bemutatta mind a nemesi, mind a polgári világ felszínességét. A nemesi-polgári világban egyértelműen kiállt a polgár mellé, de ugyanakkor nem szépítette a burzsoáziát és szeretetteljesen állott a rideg, hasznothajhászó társadalom elesettjei, kivetettjei mellé. A hejehujázó önelégültség idején mert ünneprontó lenni. Még az annyira „kényes kérdés"-ként kezelt osztrák-magyar viszony sem volt érintetlen a számára és legalább is a „tapintatlanság"-ig jutott el a probléma fel-felvetésével. Kitűnő típusalkotó volt, nem egy jellegzetes alak meglátásával és bemutatásával éles és gyilkos kritikát gyakorolt nagyon is közismert nemesi vagy polgári magatartások felett. És azt sem lehet tagadni, hogy egy-egy felvillanásban a kizsákmányolásról is elmondott egyetmást s még az elmondottaknál is többet sejtetett." (110—111. old.)

Az így megrajzolt kép több részében helyes és igaz. Elsősorban abban, amit típusalkotó voltáról egyes alakokon keresztül közismert nemesei, vagy polgári magatartásokkal szemben mondott bírálatáról, ünneprontó merészségéről, a társadalom elesettjei és kivetettjei mellé állásáról, a „jótársaság" hazug életéről, felszínességéről mond. E bírálat azonban vita tárgyává kívánja tenni Csiky bírálatának következetességét, teljességét, konkrétségét és élességét. Teljességét és következetességét főkép abban az értelemben, hogy az „*a*" magyar nemesi osztály, „*a*" földesúri élet bírálata, konkrétségét abban, hogy az az *adott* magyarországi polgári fejlődés szükségessége mellett áll ki, és élességét azzal szemben, amit valóban megbírál, a hazug és felszínes társadalmi életet. Természetesen ezek a vitatandó jegyek egymással szorosan összefüggenek, kölcsönösen erősítik, vagy gyengítik egymást. E bírálat kapcsán meg kell kísérelni, bár röviden és a meglévő hiányok tudatában, megmagyarázni Csiky bírálatának korlátait és ezzel Csiky helyesebbnek tartott alkotói képének felvázolását.

Hegedüs Géza az adott írói jellemzést Csiky valamennyi szépirodalmi munkájának hosszabb, vagy legtöbbnyire rövidebb jellemzésére alapítja. A főpillérek azonban legjobb művei a Proletárok, a Mukányi, a Cifra nyomorúság, a Szép leányok, a Buborékok. A nagyratermett, Az Atlasz-család és a Sisyphus munkája. Ezek azok, amelyeket teljes egészében kitűnőknek, töretleneknek, kiemelkedő értékűeknek tart. Ehhez járul néhány más művének egy-egy felvonása, epizódja, jelenete. Ezek a felvonások, jelenetek, valóban igazolják azt, Hegedüs Csiky jellemzéséből, ami a jellegzetes alakok és tegyük hozzá helyzetek bemutatását, az egyes magatartások feletti bírálatot illeti. Mindezekben a művekben (Spartacus, Bozóthy Márta, Petneházy, Vasember stb.) megnyilvánul azonban Csiky opportunizmusa, amelyről Hegedüs is tud s amelyet ezekre a művekre vonatkozóan el is ismer. (V. ö. 110. old.) Megnyilvánul azonban ez az opportunizmus, pontosabban meghatározva Csiky szemléletének korlátai a legkiválóbbnak tartott művekben is. A Proletárok két utolsó felvonásának törését, opportunista befejezését Hegedüs is elemzi. (54—56. old.) Hasonlóképpen rendkívül érdekes korlátokat ismer el a Cifra nyomorúság-ról: „elválik benne a cselekmény és a kritikai elem". (61. old.) „A téma szinte egészen elválik az eszmei mondanivalótól." (62. old.) „Témájától még lehetne egészen szabványos, polgári, családi bonyodalomdráma." (U. ott.) „A környezetrajz adja meg a *Cifra nyomorúság* sajátos jelentőségét." (U. ott.) S a kistisztviselők problémájának ismertetése után megállapítja: „mindez a színműben dramaturgiailag csak háttér, de a mondanivalóban ezen van a hangsúly." (62. old.) Később még nyilvánvalóbb az ellentét: „A téma érdekes, feszült, megnyugtatóan végződő polgári családi történet: az

eszmei mondanivaló kemény vád a nemesi-polgári társadalom ellen, amely kiszipolyozza leghűségesebb kiszolgálóit is. Ezért a kettősségért azután a mellékalakok fontosabbak a főszereplőknél. A nyomorúságtól agyonsujtott kistisztviselő, Csoma Bálint, jobban képviseli Csiky mondanivalóját, mint a családi történet főszereplői..." (U. ott.) Ennek az okoskodásnak végeredménye az, hogy „a leglényegesebb vádpontokat" képviselő két Zegernyei kisasszony — akikben az uzsorásokat bírálja Csiky — éppencsak két, illetve egy rövid jelenetben jelenik meg a színpadon. Azaz a dramaturgiát oly kiválóan ismerő Csiky elhitte volna azt, hogy az epizódalakokban tudja kifejteni mondanivalóját? Ne tudta volna azt, hogy a dráma mondanivalójának súlyát a főszereplők hordozzák? Ha ezen a nyomon logikusan továbbmegyünk, azt kell feltételeznünk, hogy a Hamlet mondanivalóját Hamlet nélkül is tudnák képviselni a sírások (a sírások és nem a sírásójelenet), hogy a Szentivánéji álom-ból csak a mesteremberek fontosak, vagy modernebb példát véve, Szimonov Idegen árnyékában az önmagán bakteriumkísérletet végrehajtó fiatal tudós története a leglényegesebb. Nyilvánvaló, hogy ez képtelenség. Hisz a Bánk bánban is, ha Tiborc sorsa nem lenne szorosan összekapcsolva a Bánkéval, ha Bánk elhatározását nem tudná befolyásolni, vagy ha éppen ellentmondana egymásnak a kettő, akkor nem lenne olyan kiváló alkotás, mint amilyen. Márpedig a Cifra nyomorúságban ellentmond egymásnak a két elem és ez esetben nincs más hátra, mint azt venni fontolóra, mit jelent az ily világosan jelentkező ellentmondás Csiky mondanivalóját, gondolatvilágát illetően. Annál inkább ezen az úton kell haladnunk, mert a Proletárokban mutatkozó megalkuvás egyben megtöri a legélesebben bírált jellemek fejlődését (ha ügyesen elő is készíti azt az első két felvonásban) a Cifra nyomorúságban, a Szép leányokban, de részben a Buborékokban, a Mukányiban és a Nagyratermettben ez a törés nem következik be, a jellemek egyenesen haladnak a befejezés felé.

Ilyen, a boldogító befejezés lehetőségét eleve magábanhordozó jellem — és nem társadalmi típus a Szép leányokban Jancsó Mátyás vendéglős, a Buborékokban Morosán Demeter. Másfokon jelentkezik ez a kérdés a Mukányiban és A nagyratermettben. Itt a problémafelvetés, az összkép mond mást, mint Hegedüs elemzése.

Mennyire általános tehát a nemesi osztály, a feudalizmus bírálata? Tartalmilag a Proletárokban a legmélyebb. Bírálatának főtárgya az élősdiség, és ebből folyó embertelenség. E jellemvonások kifejező, erőteljes életteli alakokban, éles, világos konfliktusokban jelennek meg. Érvényességük azonban közvetlenül csak a deklasszáltakra vonatkozik. Ők a főszereplők. A „birtokon belüli" nemesség, a valóban uralkodó osztály képviselői, mellékalakok. Bennük a léhaság, felületesség, léhűtőség képét rajzolja meg Csiky. Mégis ez a darab adja a legélesebb képet a nemességről, mert a legsúlyosabb bírálat a főalakokról szól, és azoktól sem társadalmilag, sem állásfoglalásuk ellentétével nincsenek elhatárolva a többiek. Így ezek is részesei a főalakok bűnének. Kiegészítik az így megadott képet a nem a nemességhez tartozó mellékalakok is. Így ad a Proletárok átfogó társadalombírálatot. (Sajnos csak az első két felvonásban.) A Proletárok nemesi mellékalakjaihoz csatlakoznak a Buborékok főszereplői. A darab bírálatának célpontja az esztelen költekezés, tunya könnyelműség, a hozományvadászat, vagy közös jellemvonásuknál összefogva: a nemesség emberi felelőtlensége önmagával, saját osztályával szemben. Ezért bírálja Csiky a Buborékokban Solmayt is. Ugyanerről az oldalról bírálja a nemességet — közelebbről a gentryt, Az Atlasz-családban, a Sisyphus munkájában, a Divatképben és A jó Fülöpben is. A Mukányi alakjai és cselekménye a nagyravágyást, hiú korlátoltságot bírálják. Közelálll ehhez A nagyratermett mondanivalója, melynek éle a hiúság, korlátoltság és hatalomvágy ellen irányul. Ehhez járul a Mukányiban jobban, a Buborékokban kevésbbé bizonyított hivatali korrupció. A bírálat tehát nem érinti a nemesség alapvető élősdiségét, alapvető osztálykonfliktusát, a parasztokon, dolgozókon való élősködést. (Sőt, még a parasztok szimpátiával rajzolt képe sem jelenik meg Csiky egész munkássága során.) Ennek az alapnak híjján a bírálat nem tudja elmélyíteni a nemesség rothadását annak teljes valóságáig, s ennek következtében marad ki az államapparátusnak nemcsak egyedi megvásárlási lehetősége, de annak osztályfüggősége. Beszél Csiky a parlament tehetetlenségéről (Buborékok), de nem alapvető hibájáról. A nemesség osztályélősdiségéből, kizsákmányolásából, embertelenségéből fakadó legsúlyosabb vádak hiányoznak és ha más súlyosakat vet föl, a nemesi előítéletekből fakadó embertelenséget, romlottságot, mely más osztályt, réteget is sújt (például a Stomfay-családban, A Zokoli uraság két leányában), akkor a cselekmény eleve a kiegyezés útján halad előre, oda fut be.

Természetesen az így adott bírálat sem kevés, és helyenként igen mélyen vágott bele az 1880-as évek hibáiba, bűneibe. Kiemelkedő eredmény ez a maga korában. Nem elég következetes azonban. Jelenségként tűnik fel és nem a nemesség szerves lénye-

geként. Vannak Csiky ábrázolásában evvel ellentmondó alakjai, személyei is a nemesi osztálynak. Hegedüs Géza azt mondja erre: kivételek, akiket Csiky is kivételeknek mutat be. Ezt az állítását azonban nem tudja alátámasztani, legfeljebb azzal, hogy ha ma elolvassuk a műveket, azt kell megállapítanunk egyik-másik ilyen alakról: lehet, hogy volt, de ez nem tipikus. Nagyon kérdéses azonban, hogy ez Csiky tudatában is így lett volna és még kérdésesebb, hogy nézői, olvasói is ilyen szemlélettel nézték volna a darabokat, olvasták volna a regényeket. Sokkal valószínűbb, hogy a dramaturgia eszközeivel támogatott alakok a típus igényével léptek fel és ennek megfelelő hatást értek el.

A nemesi osztálynak ezek a „kivételei" ugyanis épp azt ítélik el, amit a másik képvisel. A Mukányiban és A nagyratermettben Mukányi, ill. Philibert felesége, leánya, más közeli ismerősei és az utóbbi darabban, maga a királyné. A Szépleányokban a már említett kocsmáros oly annyira szembenáll a darab hősnőinek ellenfeleivel, hogy képes teljesen megfordítani sorsukat. A Buborékokban ezt a józanabb álláspontot képviseli — igaz, elég erélytelenül — Solmay kisebbik leánya, Rábay, a vő, és ebbe az irányba fordul a nagyobbik leány, Szerafin, és a fiú, Róbert. Végülis a családból a mama és a nagyobbik fiú képviseli a kárhoztatott hibákat. De van erre példa más darabokban is. A Stomfay-családban a hibát elkövető főszereplővel szemben épp annak nővére, a báróné képviseli a helyes álláspontot. Sőt képes az eseményeket a maga oldalára fordítani. Az Atlasz-családban Atlasz Sándor és Boglár Klára állanak szemben a megbírált jelenségekkel. (Hegedüs Géza az ő alakjukat gyökeresen máskép értékeli könyvében és erről még beszélni is kell.) Végül itt kell rámutatni arra, hogy A nagyratermett egész problémafelvetése eleve kizárja a teljes nemesség, az egész nemesi társadalom bírálatát, fejlődésképtelenségének szükségszerű elpusztulásának kimutatását, hisz a helyes álláspontot képviselő többsége nemes, főnemes, sőt a királyi ház tagja: Albert herceg, Philibert felesége, leánya, Santa-Rosa stb., és mint már említettük, a királyné. Maga az egész fordulat sem több, mint — erre Hegedüs Géza is rámutat — az abszolut monarchiának főnemességvezette alkotmányos monarchiával való felcserélése. És ha ezt látjuk, akkor nyilvánvaló, hogy a kancellár és a király karikaturisztikus jellemzése nem „a" feudális uralkodás bírálata.

Mond tehát Csiky bírálatot a nemesi osztályról, de az igen erősen korlátozott, feltételes, főkép önmagával szemben káros voltát mutatja be. Magyarázza ezt, az az álláspont, amelyről Csiky bírál. Hegedüs, mint láttuk, a polgárság szemszögéből bírálónak mondja őt. Álláspontjának főbizonyítéka az, hogy az általa megrajzolt, következetesen pozitív cselekvő alakok a magyar polgári fejlődés képviselői, sőt ott vannak azok a dramaturgiai funkciójukban végeredményben pozitív szereplők, és egyes megbíráltak között is. Ez kétségtelen. Csiky foglalkozott a magyar polgári fejlődés jelenségeivel, egyes alakokon keresztül nyilatkozott ezekben a kérdésekben. Bemutatja a kapitalizmus fokozódó jelentőségét olyan, a döntő, sorsátalakító erőt képviselő szereplőkön keresztül, mint Timót a Proletárokban, a kocsmáros a Szép leányokban, Morosán Demeter a Buborékokban és nem utolsósorban Bárdi Gábor, a vasember. Nem áll ki azonban Csiky egyértelműen mellettük, és főkép nem csak mellettük. Nemcsak azért nem áll mellettük teljes következetességgel, mert látja a kapitalista fejlődés szükségszerű káros következményeit. Ennek a véleményének ad kifejezést az uzsorások több színdarabban megjelenő alakjaiban, a kapitalizmus elembertelenítő hatását ábrázolja Bárdi Gáborban és más megfogalmazásban Páldi Klárában, a Sisyphus munkája hősnőjében is, elítéli ugyanakkor azokat a kapitalistákat, akik dörgölődznek. (Timót Pál, Góth Mátyás, a Jó Fülöpben, és majdnem a teljes Atlasz-család.) Korántsem ítéli el azonban a születő magyar kapitalizmus és a lényegileg még uralkodó nemesség valamennyi kapcsolatát, összefonódását így helyesli például Morosán Tamás házasságát Solmay leányával. Sőt azt is, hogy Morosán támogatja az egész Solmay családot életük további megalapozásában. Ugyancsak a családi összefonódást helyesli végsőfokon a Cecil házassága; mintegy ellenpróbaként a következetesen végigvitt nemes-polgári szembenállás eredményezi a Vasember tragédiáját.

S ha most azt keressük, milyen erkölcsi elvek alapján, milyen meggondolások alapján jut ehhez az állásfoglaláshoz Csiky, akkor át kell tekintenünk azoknak a személyeknek a sorát, akik mellett Csiky együttérzéssel, erkölcsi meggondolás alapján állástfoglalt. A már említett Csiky által pozitívan értékelt, polgárokon, kapitalistákon kívül egy rendkívül népes csoport kerül szemünk elé. Saját munkájukból élnek, vagy akarnak megélni, maguk tudnak, vagy akarnak csinálni önálló embert magukból és ehhez mérten rendezik be életüket, ehhez szabják erkölcsi elveiket. Ide tartozik a Szép leányok Terkája, szobafestője, Bálnai Gusztáv, Eszter és Csoma bácsi a Cifra nyomorúságból, Darvas Károly a Proletárokból, Rábay a Buborékokból, Keresztes Ágnes a Stomfay-családból, Janka a Sisyphus munkájából, és így tovább. S ha ezt a jellem-

vonást vesszük szemügyre· munkát végezni, hasznos tagja lenni a társadalomnak, aki okosan, okkal-móddal rendezi be az életét, akkor fel kel ismernünk, hogy épp ez az a vonás, amelyet kedvezően ítél meg a polgárság képviselőiben és azokban a nemesekben, akiket együttérzéssel, helyesléssel rajzol. Gondoljunk csak ismét Morosán Demeterre, a Szép leányok kocsmárosára. Ezt helyesli Bárdi Gáborban, ezt Páldy Klára, Atlasz Sándor magatartásában. És ezzel már a nemesek között vagyunk. Idetartozik a már említett Rábay és Boglár Klára is.

De hiszen Hegedüs egészen másként, más osztálynézetűnek rajzolja meg Atlasz Sándor és Boglár Klára alakját. Ezt mondja róluk: „Sándor az egyetlen a családból, aki nem az idejét mult feudális világhoz akar hasonulni. Okos gazdaember, aki tőkés befektetéssel akarja fejleszteni a vagyont." (100. old.) „... Sándor .. vágyai merőben különböznek családja vágyaitól, szembefordul rokonságával. Nemcsak szerelme miatt tud szakítani multjával, hanem éppen azért szerethetett meg plebejus-leányt, mert idegen tőle az az úri és uralmat majmoló szemlélet, melyet környezete rá akar kényszeríteni... Ő azonban képzett mezőgazdász, tehát ismeretei és életformája is különbözik amazokétól s nem terheli az a feudális örökség, ami az arisztokratákat. Ő jól tudja, hogy apja nem a földbirtokból szerezte a vagyonát, hanem vagyonából a földbirtokot. Sándor ezt a földbirtokot nem feudális, hanem kapitalista módon szeretné továbbfejleszteni, de rokonságának részben feudális elmaradottsága (a grófi ságor), részben arisztokratákért rajongó sznobsága (felszínes bátyja) elherdálja a vagyont, mielőtt alapja lehetne a további gazdagodásnak Sándor haladó polgár, tehát a nyolcvanas évek pozitív alakja. Akkor még a polgár is a saját dolgozó életében ismeri fel az értékes tevékenységet. Az örökölt rang, a címer mit sem jelent számára. Klára éppen hozzávaló élettárs. Klára apja kissé különc figura, de jellemzően kispolgári értelmiség. Ez a kör teljességében idegen az uraktól is, az úrhatnámoktól is." (101. old.). Hangsúlyozza Hegedüs Géza Boglár Klára és családja plebejus voltát másutt is. „... a család ... szégyenli a plebejus atyafiságot..." (100. old.)

Az így megrajzolt kép lényegében nem felel meg a valóságnak. Atlasz Sándor kapitalista igényű és irányú földbirtokfejlesztési terveiről mindössze annyi szó van a regényben, hogy az első oldalakon apja és anyja vagy gőzekével, vagy négyesfogattal akarják meglepni születésnapjára. „... amaz a szenvedélyes gazdának szerzett volna örömet; ez hízelgett volna fényűzési hajlamának, mely, mint igazi magyar földesúrhoz illik, eddig csupán lovakban, sallangos szerszámokban, parádéskocsisokban s több ilyfélében összpontosult..." (Csiky Gergely: Az Atlasz család. Budapest, 1904. 3. oldal.) Végül megveszik mind a kettőt. Gőzekéről többet szó sincs, gazdasági kérdésekről, hogy házassága után (a plebejus leánnyal) elhanyagolja a gazdálkodást. Szélesebb azonban jellemzése a négyesfogat vonalán. „— Sándor fiúnk a legjobb gazda a megyében és úgy tud lovagolni, vadászni és virtuskodni, hogy a született urak is megcsodálják" (u. ott, 8. oldal.) — mondja róla apja és Sándor egyáltalán nem cáfol rá erre a jellemzésre. Apja fél tőle, hogy megtudja, ő még mindig kiskereskedelmi üzletekkel foglalkozik. (12—13. oldal.) Együtt büszke szüleivel, a nagypréposttal és egy kanonokkal való kapcsolatára. Semmi kivetnivalót nem talál szülei úrmajmolásán, de még testvéreién sem, míg Boglár Klárával meg nem ismerkedik. Ekkor változtat csak addigi életideálján és módján. Mi volt ez? Így jellemzi Csiky: „Igazi ripők falusi gavallér volt, mint szomszédjai, kikkel gyermekkorától együtt nevelkedett, együtt önkényteskedett, együtt mulatott, együtt érzett és gondolkozott. Nem volt köztük semmi különbség, s legalább az ő példája azt bizonyította, hogy az ember fejlődése nem fajától, nem veleszületett faji tulajdonságaitól, hanem környezetétől függ." (U. ott 66—68. old.) Ezek a szomszédok nem valami plebejusok voltak, hiszen Sándor „egyévi önkénysége Debreczenben épen négyezer forintjába került az apjának". (U ott 66. old.) Modora „hetyke, betyáros", a nőkkel szemben „kurta gavalléros" (u. ott 55—56. oldal). Világos, hogy ez az akkori falusi gentry és nem az akkori polgár jellemképe. Vágyai családjával nem abban különböznek, hogy ő szembefordulna a család nemesekhez való idomulásával, legfeljebb annak parlagibb válfaját képviseli. Sőt az arisztokrata modortól sem zárkózik el, mikor azt felesége oltogatja belé. „Sándor elég vidáman vetette magát alá a második nevelésnek s néha maga nevetett legjobban saját ügyetlenségein." (U. ott 171. old.) Ellentéte családja többi tagjaival az, hogy azok gazdag feleséget akarnak szerezni számára, ő pedig szegény leányt, Boglár Kálmán leányát szereti. Kicsoda hát Boglár Klára? Miért plebejus a családja? Olvassuk el róluk azt a jellemzést, amelyet Atlasz Samu kap egyik megbízottjától: „Boglár Kálmán bizonyos főúri körökben meglehetősen ismert alak... Majd egyik, majd másik mágnás kastélyának vendége, hol különféle módokon teszi hasznossá magát. Lovakat trainiroz, vadászkutyákat dressiroz, hajtóvadászatokat rendez stb. Képeket fest, de csak templomok számára, mert a főpapságnak különös kegyeltje és a sok szent kép festése által szigorú egyházi néze-

teket öltött magára; azért a mágnások közül is csak a legkonzervatívebb és legvallásosabb családok kastélyaiban szokott élősködni. Azt beszélik, hogy törvénytelen fia a több évvel ezelőtt elhúnyt öreg Dengeleghy grófnak, a ki híres volt rendíthetetlen egyházi érzelméről és szigorú vallásosságáról. Az öreg gróf természetesen soha sem vallotta magáénak a gyermeket, ki élő czáfolata lett volna feddhetetlen hírnevének, hanem titokban gondoskodott neveléséről egy hű gazdatisztje, Boglár Kelemen által, ki a gyermeket, földesura iránt való tekintetből magáénak fogadta, saját nevét adta neki és a saját fiával, Mihállyal neveltette, mely utóbbi később a papi rendbe lépett, s jelenleg, mint tudom, lelkész a nagyságod uradalmában. ... A beavatott körökben nyilt titok Boglár Kálmán származása, s a rokon érzelmű mágnások és főpapok épen ezért az öreg Dengeleghy halála után sem ejtették el s mindenféle módon gondoskodtak existenciájáról. De nyugtalan vérű ember lévén s kiváló hajlammal bírván az uraskodásra, semmi hivatalban sem tudott megmaradni s végre is arra az életmódra jutott, melyet fölebb részleteztem. Meg is nősült, elvette egy másik főúrnak szintén törvénytelen leányát, ki azonban csakhamar meghalt, miután életet adott egy leánynak. Ezt a leányát Boglár Kálmán serdülő kora óta mindenhová magával hordozza kalandos életpályáján. Nem lehet tagadni, hogy mind apai, mind anyai ágon, ha nem is egyenes úton, de mégis mágnás vér folyik e leány ereiben, s a mint mondják, ez meg is látszik külsején, viseletén, gondolkodásmódján és szokásain." (U. ott 102—104. old.) És Boglár Klára tetteivel sem cáfol rá erre a jellemzésre. „Szegény leány nagyúri passiokkal..." (u. ott 65. old.) állapítja meg róla Atlasz Samu. Kitűnően lovagol, arisztokratikusan társalog Sándorral, és mint már szó volt róla, az előkelő társaság modorára tanítja férjét. (V. ö.: 56., 64., 65., 170—171. stb. old.) Nyilvánvaló tehát, hogy mind Atlasz Sándor, mind Boglár Klára a nemesség képviselői, akiket Csiky semmivel sem szakít el jobban ettől az osztálytól, mint az oly élesen megbírált Zátonyi Bencét, Bankó Bénit, stb. (Hegedüs Gézának ilyen átfestései több helyen előfordulnak. Csak két példa: A nagyratermettben megjelenik egy pap. „.... ez a pap egyébre sem gondol, mint hogy vajjon lesz-e püspök belőle..." írja Hegedüs Géza (i. m. 105. old.). A darabban a püspökség motívuma egyetlen egyszer fordul elő, amikor Philibert egy jó szolgálatért majdra felajánlja neki. Persze örömmel fogadja. Máskor sehol. „A század második felében, sőt talán egész Móricz Zsigmondig, alig van még egy magyar epikus vagy drámai irodalmi mű, amely annyira gyűlöletessé tudná tenni az ország akkori urait, mint a Buborékok." (U. ott 79. old.) Ki is válik gyűlöletessé ebben a darabban? Solmayné, nagyobbik fia és egyik epizódfigura. A főalakok többsége és több epizódszereplő elnyeri a közönség szimpátiáját legkésőbb a harmadik felvonásban. Vagy feladják előbbi hibás álláspontjukat, — mint erről már volt szó — vagy nem is képviselték soha. Igaz, ez áthangolások többsége az egész műben csak kis kérdésekre vonatkozik. A döntő eltérések a kép alapfelfogásában vannak.)

Ha most visszatérünk a Csikynek szimpatikus jellemek közös erkölcsi arculatához, akkor meg kell állapítanunk azt, hogy ebben az elvben erős a polgári vonás, a puritanizmus, a praktikusság, de közös ez a patriarchális nemesi gondolkodásmóddal is. Az a magatartás ez, amely Csiky korában főkép a vidéki emberek, nemesek és polgárok körében volt megtalálható. Ezért láthatjuk azt, hogy Timót, Morosán Demeter, Mádi Simon (Cifra nyomorúság), Páldy Klára, Atlasz Sándor vidékiek, és oda vonul vissza a Stomfay-család is a megtérés útján. Persze vidékre is elhat az úrhatnámság, a léhaság, nagyzolás (Mukányi, A jó Fülöp, stb.), de ennek forrása és gyökere a főváros, ahol ez már az alsóbb rétegekben is terjed. (Szép leányok, Proletárok). Darvas Károly is társadalomellenes kifakadásaiban elsősorban a fővárosról beszél, onnan akar eltávozni, attól undorodott meg. Ha még e polgárt és nemest összefogó képhez hozzávesszük, hogy az „általában" jónak, emberszeretőnek, igaz érzésűnek megrajzolt alakok között még gazdagabban vannak nemesek: Mukányi és Philibert kamarás családja, a „Stomfay-család" bárónéja, Szentgály Edit (Vasember), stb., akkor világos, hogy itt liberális erkölcsi általánosítással, liberális társadalmi állásfoglalással állunk szemben. Így mondja ezt el általánosságban Hegedüs Géza is (110. old.), azonban ennek egyes művenkénti ellemzését, megmutatását elmulasztja. Ezért igyekezett ez a bírálat elsősorban azokkal a művekkel foglalkozni, azokból kiemelni a liberális vonásokat, amelyeknél azt Hegedüs Géza elmulasztja, vagy jelentéktelennek tünteti fel. S ha most újból végigtekintünk Csiky munkáin, akkor azt kell mondanunk, hogy Csiky bírál, de abban minduntalan megalkuszik. Akár úgy, hogy a megbírálandó jelenséget a felületen választja ki, még ha többet is fog össze (Mukányi), még ha mégoly ötletes is (A nagyratermett); akár úgy, hogy a jellemfejlesztés megtörésével az indítással ellenkező kibontakozást szerkeszt. Akár úgy, hogy magát a bírálat tárgyát és érvényességi körét (az osztályon belül) csökkenti, akár úgy, hogy a bírálatot dramaturgiailag hát-

térben helyezi el és így a főalakok sorsával részben másról beszél, részben széles hátsó kaput hagy nyitva a vádolt társadalmi osztálynak, s a jelenséget elszakítja osztályalapjától.

Ehhez Csikynek határozott elmélete van. Így ír Dramaturgiájában: „A drámaírónak kora eszméit és alakját kell ugyan színre vinnie, de ezt ne mint az uralkodó ízlés rabszolgája, hanem mint vezetője és kormányzója tegye, és korának festésében ne maradjon a külső vonásoknál, melyek változnak, elmúlnak és érdekletenné válnak, hanem a korszak külső vonásai alatt igyekezzék feltüntetni a benső embert, az örök emberit, vagyis az emberi természetnek azon vonásait, melyek soha sem változnak." (i. m. I. rész. 53. old.) Ez első percben helyesnek, igényesnek tűnhető állásfoglalás velejében hamis vágányon van. Lényegében a kor vonásainak tanulmányozása, jelenségeinek mély megértése ellen szól. Az „örök emberi" vonások keresése a mult felé fordítja, hisz a polgárban is azokat a vonásokat keresi, amelyek a nemességben is megvoltak, vagy megvannak és nem azt az újat, amit az új társadalmi osztály kialakít, az új típus felszínrehoz. Mennyire összevág ezzel az állásfoglalással Csiky erkölcsi ideáljának osztályokfelettisége.

Csiky Dramaturgiája, elméleti munkássága más tekintetben is sok tanulságot rejt magában. Kulcsot találhatunk itt munkásságának nem egy vonásához, jobb megértéséhez. Hegedüs Géza komoly hibát követett el, amikor teljesen elhanyagolta a Dramaturgia tanulságainak felhasználását. Rámutatna arra, hogy Csiky korlátainak egy részét esztétikai nézeteiben is meg kell látnunk, amelyek lényegében liberális állásfoglalására vezethetők vissza, annak esztétikai kifejezői, de közvetlen összefüggésben vannak munkáival és közvetlenül hatottak azokra. Hatottak pozitív irányban is. Vígjátékelméletének az a része, amely a jellemvígjáték hősének kötelezővé teszi a hibáikban való kitartást, hozzásegítette, hogy a Mukányi és a Buborékok két főalakjának bírálata következetes maradjon. Tragédiaelmélete is segített a Vasember osztálykonfliktusának megtalálásában. — Ennek további kifejtése azonban már messze túlvezetne e bírálat keretein. Csak még egy kérdést. Csiky fontosnak tartotta a formát. Küzdött vele. Erre vall például a Sisyphus munkája, amelynek talán Csiky egész munkásságában legjobban megtalált konfliktusa, kifejtése, végső képe van, de amely formailag rendkívül egyenetlen, sok helyen csak riport, dokumentum. És ennek kapcsán fel kell vetnünk, mennyire volt előnyös Csiky fejlődésére a francia drámatechnika példájának követése? Hegedüs Géza ezt egyértelműen előnyösnek tartja. (40—49. old.) Pedig ő is látja, a „nagy jelenetről" írt rendkívül szellemes és gondolatébresztő fejtegetései során meg is fogalmazza, hogy „az új drámában nem a megoldás volt a fontos, hanem a problémafelvetés", „a kritika csak a nagyjelenetig tart, tíz perc szünet után kezdődik az opportunizmus". (Hegedüs Géza i. m. 45. old.) Vajjon az ilyen opportunista példa nem segítette-e elő Csiky drámáinak opportunizmusát? Csiky nem ismert jobb példát e korban, az orosz kritikai realista drámát bizonnyal nem. Dramaturgiájában semmit sem ír az orosz drámairodalomról. Az elkövetkezendő kutatás dolga megvilágítani az esztétikai nézetek szerepét Csiky pályafutásában.

E pályafutás irányának meghatározása, az egyes alkotások korlátainak valóbani számbavételével más, mint amit Hegedüs Géza ad. „Egészben véve... továbbfejlődést kell tudomásul vennünk. Ha a csúcsokat nézzük, azok egyre magasabbak lesznek, ha közben újabb völgyek és szakadékok következnek is." (I. m. 111. old.) Nem — mint erre már Mikszáth is rámutatott — a Proletárok volt Csiky legmélyebb alkotása. (Bevezetés az Atlasz család idézett kiadásához.) Valóban a Proletárokban is megalkuszik, de csak a végén. A Cifra nyomorúságban elszakítja a bírálatot a főcselekménytől, a Szép leányok és a Buborékok, újból és újból kiutat teremt a hibákból. A Mukányi a hibák kisebbjeit válogatja. A nagyratermett már eleve megalkuszik. Vannak Csiky művének kiváló részei, nagy fellobbanásai (Spartacus, Vasember részei stb.), de a Proletárok bírálatának mélységét és átfogó erejét nem éri el újból. És ezért nem csatlakozhatunk Hegedüs Gézának olyan megfogalmazásaihoz, amelyek Csikyt Jókai és Mikszáth mellé, sőt bizonyos értelemben Mikszáth elé kívánják helyezni. (V. ö. 92., 97., 99., 91., 79. old.) Kisebb náluk nemcsak írói tudásának, tehetségének mértékét nézve, de világszemléletének alaposságát, mélységét tekintve is.

Ami a magyar drámairodalomban elfoglalt helyét illeti, Hegedüs Géza itt azt a hiányt hagyja, hogy nem tisztázza a „társadalmi dráma" megjelölés tartalmát, azonosítja azt a kritikai realista drámával és így a kritikai realista drámát csak a nemesség 1867 utáni bírálatára, a kapitalizmus jelenségeivel kapcsolatos állásfoglalásra korlátozza. Holott nyilvánvaló kritikai realizmus volt korábban is, 1849 előtt is és ennek megvoltak a drámairodalomban a maga megjelenési formái. Vajjon a nemességnek, a feudalizmusnak csak a liberális erkölcs, az erkölcsi eszmény oldaláról mondott bírálata

lenne kritikai realista, és az, amely a nemesség 1848 előtti forrongásának hangján, néha a nép hangján vet fel kérdéseket, szükségképpen kívül kell maradnia ezen? Nem helyesebb lenne, ha mind Csiky korlátait, mind az 1848 előtti eredményeket jobban figyelembe véve, Csikyt csak — és ez nem kevés — a magyar kritikai realista dráma kiemelkedő alakjának nevezniök?

A bírálat élesen szólt hozzá Csiky értékelésének nyilt kérdéséhez. Még a kritikákban szokásos módon azt sem tette meg, hogy előrebocsássa a megdícsérendőket. Pedig ez van Hegedüs Géza könyvében nem is kis számmal. Sőt olyan gazdag fantáziájú részletelemzéssel, fejtegetéssel találkozunk, amelyek élvezetet okozóan jók, helyesek, találóak. Az erények azonban elsősorban abban állanak, hogy Hegedüs Géza első-ként nyúlt hozzá Csiky értékeléséhez, és komoly figyelmet tudott kelteni tárgya, kitűzött célja iránt. Ebből fakadnak további erényei, amelyek elsősorban a népszerű ismertetésé. Rendkívül szemléletes, láttató erejű bevezetésétől, világos összefoglalásáig érdekes, figyelmet megragadó, színes és mindvégig teljesen leköt. Szenvedélyesen foglal állást Csiky értékei mellett és az egyes művek ismertetései azok közeli, alapos megismerésére ösztönzik az olvasót. Kétségtelen, hogy ezek az ismertetések kiváló útmutatást adhatnak azoknak a dramaturgoknak, akik drámairodalmunk multját kutatják és azt mai színpadra kívánják átültetni. A rendezők, színészek sokat tanulhatnak, hogyan fogják meg, milyen irányban fejlesszék az egyes alakokat, szerepeket. Vigyázzunk azonban! A kereső gyakran úgy járhat, hogy a kézbevett, esetleg megnézett mű alatta marad a Hegedüs Géza adta csábító ismertetésnek. Az így keletkezett csalódás sokat árthat. Épp e ponton vetődik fel az, amiért a bírálat éles volt Ha nem a valóságot mutatjuk meg, bár a legmegragadóbb formában tesszük azt, ártunk vele.

A helyes kép kialakításához kívánt vitaálláspontjának kifejtésével hozzájárulni, ez a bírálat.

Debreczeni Ferenc

MAKKAI LÁSZLÓ: MAGYAR PURITÁNUSOK HARCA A FEUDALIZMUS ELLEN

Bp. 1952. Akadémiai Kiadó, 190. l.

Makkai László könyve megérdemli, hogy felfigyeljünk rá. XVI—XVII. századi történelmünkön végigvonulnak a polgári átalakulásért, helyesebben ennek előfeltételeinek megteremtéséért vívott harcok. Az általános európai fejlődésnek megfelelően ezek a mozgalmak szinte mind vallásos formában jelentkeznek. Megismerésük, társadalmuk feltárása igen bonyolult feladat. A fejlődés egyes szakaszain a legkülönbözőbb társadalmi osztályok játszhatnak szerepet bennük. Az antifeudális küzdelmek állandóan igen szoros kapcsolatban vannak a nemzeti függetlenségi harccal, mely ismét két fronton, a német és a török ellen folyik egyszerre. Ráadásul az egyes osztályok érdekei a kor ideológiájában, a vallasos forma igen bonyolult áttételein keresztül tükröződnek.

Makkai könyve először kiséreli meg irodalmunkban ennek a kornak egyik jelentős, vallásos, antifeudális mozgalmát marxista módon ábrázolni. Sok tekintetben úttörő munkájának eredményei és fogyatékosságai számos olyan problémát vetnek fel, amelyeknek megoldása egész XVI—XVII. századi történelmünk megértése szempontjából nélkülözhetetlen. Engels szerint: „Az európai polgárság harca a feudalizmus ellen három nagy döntő ütközetben csúcsosodott ki. Az első az volt, amit németországi reformációnak nevezünk... A polgárság második nagy felkelése a kálvinizmusban készen kapta a maga harci elméletét. Ez a felkelés Angliában játszódott le... A nagy francia forradalom a burzsoázia harmadik felkelése volt."[1]

A magyar antifeudális mozgalmak is részben ezzel a három nagy európai mozgalommal párhuzamosan bontakoztak ki, természetesen a hazai fejlődés különleges sajá-

[1] Engels: *A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig.* Bevezetés az angol kiadáshoz. Marx-Engels: *Válogatott Művek.* II. 98—102.

tosságaitól meghatározott formában. Mohácstól Rákócziig lényegében ugyanazok az ellenségek ellen, ugyanazoknak a feladatoknak a megoldásáért küzdött a magyar nép. A XVI. században sem a polgári átalakulást, a kor ideológiája nyelvén „a teljes reformációt", sem a nemzeti függetlenséget nem sikerült elérni. A XVII. században ugyanezek a kérdések állandóan napirenden voltak. Ezért természetes, hogy a magyar puritánusok célkitűzései, módszerei sok esetben azonosak az első reformátorokéval, ugyanúgy, mint ahogy Zrinyinél is megtaláljuk a XVI. századi humanisták gondolatait. Rákóczi Ferenccel új korszak kezdődött. Ennek problémái már mások, a polgári átalakulásért vívott európai harc harmadik szakasza felé mutatnak. Ez a függetlenségi és antifeudális harc már nem a reformáció vallásos jelszavaival indul. A XVIII. század végére teljesen kibontakozott a magyar polgári átalakulás világi ideológiája. A török veszedelem elmulásával a külpolitikai helyzet is gyökeresen megváltozott.

A magyar puritánus mozgalom helyes marxista értékelése csak mindezeknek az összefüggéseknek figyelembevételével lehetséges. Ha helyes képet akarunk kapni róla, ismernünk kell a kapcsolatát nemcsak saját kora magyar társadalmával és külföldi mozgalmaival, hanem a megelőző és utána következő fejlődéssel is.

A puritánus mozgalom marxista értékelésével, — mint említettem, Makkai úttörő munkát végzett. A polgári történészek (elsősorban felekezeti szempontok által irányított egyháztörténészek) nem tudtak és nem is akartak helyes képet adni erről a mozgalomról. A magyar társadalmi alap és a puritánus ideológia kapcsolatának megvilágítására kísérletet is alig tettek. A puritánus ideológia forradalmi elemeit szinte kivétel nélkül valamennyien igyekeztek eltussolni. Makkai a kérdést ismertetve, a polgári történetírás „eredményeit" a következőkben kénytelen összefoglalni:

„Akár támadták, akár védelmezték tehát a feudális és polgári történetírók a magyar puritánusokat, egyetértettek abban, hogy a magyar társadalmi viszonyoktól és feladatoktól idegen eszméket képviseltek. Az uralkodó osztályok ellenforradalmi érdekei megkövetelték, hogy a puritánus felépítményt elszakítsák a társadalmi alaptól, különben kiderült volna, hogy a magyar társadalomban forradalmi erők feszülnek, melyeknek az adott korszakban a puritánus ideológia volt a kifejezése. A puritánus mozgalom történeti jelentőségének lekicsinylése összefügg a magyar polgári történetírásnak azzal az általános, minden vonalon megnyilvánuló törekvésével, mellyel a magyar polgári fejlődést a valóságosnál elmaradottabbnak tüntette fel, hogy ezzel is akadályozza társadalmunk továbbfejlődését a szocializmus felé."[2]

Ez a bírálat helyes, de kiegészítésre szorul. A polgári tudománynak nemcsak értékelései hibásak, hanem anyaggyűjtése sem mindenütt kielégítő. Igen kevés olyan kutatónk volt a felszabadulás előtt, akit a multból a dolgozó tömegek sorsa érdekelt volna. A gazdasági viszonyoknak az eszmékkel szembeni elsőbbségét még kevesebben ismerték. Ennek megfelelően a tömegek életére és a gazdasági viszonyokra vonatkozó felkutatott forrásanyag még ma is igen hiányos. Az ideológiai megnyilvánulásokra vonatkozó adatokat, különösen, ha ezek az uralkodó osztályokhoz kapcsolódtak, általában feltárták. De itt is nagy hiányosságok és aránytalanságok vannak. A kozmopolitizmus hatására sokat foglalkoztak az „előkelő" nyugati népekkel, németekkel, angolokkal, franciákkal való kapcsolatokkal, de a környező népekkel való érintkezésünkre vonatkozó adatokat elhanyagolták, vagy meghamisították.

A metafizikus szemléletmód következtében az egyes ideológiai jelenségeket nemcsak a társadalmi alaptól, hanem egymástól is elszigetelve vizsgálták, vagy ha mégis keresték az összefüggéseket köztük, ezeket többnyire hamisan, bizonyos elszigetelt formális jegyek alapján igyekeztek megállapítani. A forradalomtól való félelem következtében létrejött idealista módszerek, a pozitívista elvtelenség és a szellemtörténeti irány kétes értékű konstrukciói, a gyakran együtt jelentkező sovinizmus és kozmopolitizmus, a még a XX. században is élő vallásos felekezeti előítéletek, nemcsak a jelenségek helyes értékelését akadályozták meg, hanem a teljes forrásanyag feltárását is. A helyes marxista értékelés a történelem és irodalomtörténet minden területén megköveteli mindezeknek a korlátoknak szétzúzását, a dolgok valamennyi dialektikus összefüggésének feltárását és nem utolsó sorban jelentős új, eddig ismeretlen, vagy elhanyagolt forrásanyag mozgósítását.

Ezek a követelmények. Feladatunk most megvizsgálni azt, hogy Makkai mennyire tudott megfelelni nekik. Hangsúlyozom, hogy műve igen magas színvonalon áll. Magában foglalja a kérdésre vonatkozó eddigi kutatás legfőbb eredményeit, jelentős új forrásanyagot is feldolgoz és becsületesen igyekszik a marxizmus-leninizmus eredményeit alkalmazni.

[2] Makkai, 21. l.

Így könyvének hibái is igen tanulságosak, mert felhívják a figyelmet a XVI—XVII. századi történelmünk sok, eddig még meg nem oldott elvi problémájára. Megmutatják eddigi kutatásaink fogyatékosságait.

Bevezetőben az angol polgári forradalom történetét ismerteti Makkai. A magyar puritánus mozgalmak leírását igen helyesen, a mozgalom színterének, a Felső-Tisza-vidéknek, a Partiumnak és Erdélynek társadalmi viszonyaival kezdi az 1630-as évek körül. Megállapítja, hogy a mozgalom megindulásakor a legforradalmibb társadalmi réteg a Felső-Tisza-vidék mezővárosainak paraszt-polgársága volt. A mezővárosi polgárok a falusi jobbágyoknál valamivel szabadabb kisárutermelők voltak. Félig jobbágyi, félig polgári osztályhelyzetüknek megfelelően a feudálizmus elleni harcban kétszeresen is érdekeltek. A Bethlen Gábor alatti viszonylag szabadabb fejlődés után a század 30-as éveiben osztályharcuk különösen kiéleződött. (Császár Péter felkelése.) Helyzetüket az ugyancsak fejlődésnek indult földesúri majorsági gazdálkodás, a feudális arisztokráciával szövetkezett katolikus Habsburg-elnyomás és a városaikba betelepedő nemesek veszélyeztették. A fejlett szőlőtermelő hegyaljai paraszt-polgárságnál valamivel kisebb erőt jelentettek a Tiszán-túli állattenyésztő mezővárosok és hajduvárosok lakói. A mezővárosok harcainak természetes szövetségese volt a falusi jobbágy. A szabad királyi városok jelentősége az antifeudális mozgalmak szempontjából jóval kisebb volt. Vezetésük a gazdag kereskedő patriciusok kezében volt, akik jól beépültek a feudalizmusba. A középkori privilégiumok, a céhrendszer megakadályozta ezekben a városokban a kapitalista fejlődést és ugyanakkor elszigetelte őket a parasztságtól. Ezeken az elemeken kívül még kiemelkedő szerepet tulajdonít Makkai a végvári katonáknak is a puritanizmussal kapcsolatos mozgalmakban.

Ezek után a prédikátorok helyzetét ismerteti. A református egyház ezen a vidéken ekkorra már teljesen alkalmazkodott a feudális rendszerhez. Az egyház központosított püspöki szervezete Erdélyben és a Tiszántúl, a fejedelmi centralizációt szolgálta. Amint ez a centralizált államhatalom a két Rákóczi György alatt egyre reakciósabbá vált, úgy lett egyre inkább a fejlődés akadálya ez az egyházi szervezet is. A falusi papság a földesúri patrónustól függött és a feudális kizsákmányolás haszonélvezője volt. A néptől általában távol áll. A papság leghaladóbb csoportja a mezővárosok papjai voltak. Nagy részük innen is származott, és közvetlenül nem a feudális földesúrnak, hanem a féljobbágy községnek voltak alkalmazottai. Származásuk és helyzetükből eredő antifeudális világnézetüket külföldi, mégpedig a 20-as évektől kezdve főleg hollandiai és angliai tanulmányaik csak erősítették. A papságnak ez a része adta később a puritánus mozgalom vezetőit. A magyar puritánus mozgalom kialakulásának okait a XVII. század 30 as éveiben a Felső-Tisza vidékén és a Tiszántúl röviden a következőkben foglalja össze: „Bethlen halálával a hét vármegye visszakerült a Habsburguralom alá, aminek rögtöni következménye az erőszakos ellenreformáció újabb lendülete s a császári zsoldos csapatok megjelenése volt. A prédikátorok pedig megérezhették a fejedelmi védelem kiesését, a földesuraknak az egyházi földek és jövedelmek kisajátítására törő újult erejű támadásaiban is. Ugyanakkor azonban Császár Péter felkelésének sorsa rávilágított arra, hogy a feudalista-ellenes törekvéseknek nem lehet bázisa a feudális erdélyi állam, sőt a feudalizmust korlátozó tevékenységre Rákóczinál kevésbbé lehet számítani, mint Bethlen esetében. Ettől kezdve a Felső-Tisza-vidéki jobbágy-polgárság a kellő mértékre leszállítva értékeli az erdélyi fejedelemség felszabadító szerepét, a mezővárosi prédikátorok tudatában pedig ennek a tanulságnak a levonása a puritánus eszmékhez való csatlakozásban jelentkezik."[3]

Az angol puritánus eszméknek hatása, mint általában minden eszmei hatás, abban leli magyarázatát, hogy célkitűzéseinek egy része megfelelt a magyar osztályharc követelményeinek, így meggyorsította a hazai osztályviszonyok tudatosodását, kialakult módszerei pedig kész példát nyujtottak az analóg magyar feladatok megoldására. A magyar református egyház-fejlődésnek az anglikán államegyházhoz hasonló feudális jellegében és a mezővárosi paraszt-polgárság különleges helyzetében látja Makkai annak magyarázatát, hogy az angol forradalomnak Európában a legnagyobb hatása az igen fejlett Hollandia mellett éppen az elmaradott Magyarországon volt.

Ezt a fejezetet azért ismertettem viszonylag részletesen, mert ez tartalmazza a legtöbb problémát. A puritánus mozgalom osztálybázisát látszólag sikerült Makkainak megállapítani. A puritánus mozgalom területének társadalmi viszonyairól alkotott kép is meggyőző az első pillantásra. Ha azonban a puritánus mozgalom fejlődését közelebbről megvizsgáljuk, egyszerre számos olyan je-

[3] 50., 51. l.

lenség kerül elő, amelyek a fent vázolt gazdasági és társadalmi helyzetből alig magyarázhatók.

A magyar puritánusok fokozatosan kibontakozó programmja a következő volt: A vallásos élet megtisztítása a katolikus formaságok maradványaitól, a hívek és prédikátorok erkölcsi életének megreformálása egy új polgári erkölcs szerint, az oktatás demokratizálása és új követelmények szerint való átalakítása, a nemzeti nyelv és a reális természet- és társadalomtudományi ismeretek nagyobb szerepének biztosításával, ezzel párhuzamosan a tudomány és teológia fejlesztése polgári igények szerint harcban a feudális formalista skolasztikával és végül az egyházi szervezet demokratikus presbiteri átalakítása. Politikai szempontból ez az utolsó volt a legfontosabb. „Kálvin egyház-alkotmánya teljesen demokratikus és köztársasági volt; ahol azonban az isten országa köztársasági alkotmányt kapott, maradhattak-e ott a földi világ országai a királyoknak, püspököknek és hűbéruraknak alattvalói?"[4] mondja Engels.

Valóban, ahol az osztályharc igazán éles volt, magyar kálvinistáink is feltűnő hamar eljutottak az egyházi szervezet demokratizálásához. Az ellenreformáció ellen védekezve Pápán már 1616-ban presbitérium alakult, melyet a XVII. század közepéig más dunántúli városok, végvárak és falvak is követtek. Erről a dunántúli presbitériumról Makkai is megemlékezik, de csak futólag, pedig fontossága igen nagy volt. Az 50-es években a Tisza-vidéken és Erdélyben megszervezett presbitériumoknak ez szolgáltatta a közvetlen mintát. A pápai presbitérium vegyes nemesi-paraszti fórum volt, mert a kisebb nemesség és parasztság együtt volt kénytelen védekezni a Habsburgok és a velük szövetkezett katolikus nagybirtokosok ellen. De miben különbözött tőle a legfejlettebb keletmagyarországi presbitérium, a váradi? Szalárdi János „democraticoaristocraticum regimen"-nek nevezi. „A jószágos és egyházhelyes nemesek közül négy értelmes és becsületes személy: az városi birák és polgárok közül is négy; az katonaság közül is négy személy választatott vala."[5] Hogy személy szerint kik voltak ezek a presbiterek, arról a források sajnos nem szólnak. A polgári és nemesi képviselők osztályhelyzete világos. A katonai képviselők a protestáns erdélyi fejedelemség várában valószínűleg a katonaság tisztjei közül valók. A tisztek többsége pedig a nemességhez tartozott. Így ebben a democraticoaristocraticus presbitériumban a nemesség körülbelül kétharmados többséggel is rendelkezhetett. Fejlődés a dunántúli presbitériumhoz képest csak annyiban mutatkozik, hogy a presbitérium az egyházközség anyagi ügyeire és a városi közigazgatás egyes kérdéseire is kiterjesztette hatáskörét, ezt azonban az 1658—59-es háborús években az állami szervek nagyfokú szétzüllése is elősegítette. A nemesi és nem-nemesi osztályok közötti ilyen jellegű megegyezés alapja pedig ugyanaz, mint a Dunántúl: az idegen hódítók elleni közös védekezés. A dunántúli presbitériumok példája még egy dologra felhívja a figyelmet. A vallásos és tudományos, valamint pedagógiai reformok nem kell, hogy feltétlenül megelőzzék a presbitériumi rendszer kialakulását. Ha az osztályharc és az idegen hódítók elleni védelem érdekei úgy kívánják, a puritánus jellegű reformok kezdődhetnek azonnal az egyházi szervezet demokratizálásával is.

A magyar puritánus-mozgalom azonban legnagyobb eredményét éppen a pedagógiai és tudományos reformok terén érte el s az egyházi szervezet demokratizálása volt az, ami csak egy rövid időre és akkor is csak részben sikerült. Mi az oka ennek? Ha a mezővárosi polgárság valóban olyan forradalmi osztály, mint ahogy azt Makkai ábrázolja, és a puritánus mozgalomban valóban annyira döntő szerepet játszott, akkor a magyar puritánizmus harcaiban a demokratikus egyházszervezet követelése nagyobb súllyal és korábban kellett volna, hogy jelentkezzen. Mezővárosi paraszt-polgáraink számára saját községük autonómiája és megszervezése biztos, hogy fontosabb volt, mint az, hogy Patakon Ramus vagy Keckermann alapján tanítják-e a logikát. Hogy a keletmagyarországi és erdélyi puritán-mozgalom vitathatatlanul legnagyobb és maradandóbb eredménye mégis Comenius sárospataki működésének biztosítása és Apáczai Csere János pedagógiai és tudományos tevékenysége, annak mélyebb okának kell lenni, mint a puritánus prédikátorok egyéni idealista doctriner beállítottsága. Ha a társadalmi helyzet szükségessé teszi, ezeket a korlátokat, a puritán prédikátorok hamarosan legyőzhették volna. A képesség, sőt a határozott törekvés bennük az ilyen irányú fejlődésre, mint azt Makkai valóban meggyőzően bizonyítja, megvolt.

Meg kell vizsgálnunk, melyek azok a társadalmi erők és ideológiai hatások, amelyeknek következtében a magyar puritánus mozgalom úgy alakult, hogy politikai kudarcai ellenére elérhette pompás tudományos

[4] Engels: i. m.
[5] Idézi Makkai, 176. l.

és pedagógiai eredményeit. Térjünk csak vissza a Makkai által adott társadalmi áttekintésre. A Felső-Tisza-vidéki mezővárosok fejlődését valóban gazdag anyag alapján igen jól ismerteti. Azonban nem csupán mezővárosok voltak ezen a vidéken. Itt vannak a legnagyobb kiterjedésű földesúri nagybirtokok is fejlődő majorsági gazdálkodásukkal, elsősorban a hatalmas Rákóczi-birtok. „I. Rákóczi György és felesége Lórántffy Zsuzsanna, a sárospataki uradalmat teljesen a piacra való termelés érdekében szervezik meg."[6] Ennek a fejlődésnek Makkai csak egyik oldalát mutatta be, a paraszti osztályharc kiélesedését. Pedig voltak más következményei is. Engels mutatott rá az európai fejlődésnek arra az általános törvényszerűségére, éppen az angol forradalommal kapcsolatban, hogy az arisztokraták hogyan alakulnak át „a nemzet első burzsoáivá". Ez a fejlődés Angliában is jóval a polgári forradalom előtt megindult és nem csak a nagybirtokosok termelési módjának megváltoztatását eredményezte, hanem természetesen megváltoztatta a nagybirtokosok gondolkodását is. A polgárosodó arisztokrácia a filozófiában jóval radikálisabb volt a burzsoáziánál is. Amikor az angol burzsoázia a puritanizmust hozta létre, az arisztokrácia megteremtette az angol materializmust. Természetesen, a magyar arisztokrácia ilyen teljesítményekre sohasem volt képes, az egész magyar társadalom elmaradottsága miatt, de éppen legjobb képviselői a XVII. században nem voltak érzéketlenek a tudományos fejlődés iránt. A hatalmas olvasottságú Rákóczi Zsigmond ennek a típusnak csíráját képviselte. Ez a helyzet magyarázza meg Lórántffy Zsuzsanna viszonyát a puritánus prédikátorokhoz is, amellyel Makkai nem tud mit kezdeni. Az özvegy fejedelemasszony tevékenységét a következőkkel próbálja magyarázni: „A puritánizmusban csak vallási mozgalmat látott s a reakcióval szemben nem utolsó sorban azért pártfogolta a radikálisabb puritánusokat is, mert ezáltal is bosszút állhatott családi sérelméért."[7] Egy ilyen magyarázat nem sokkal ér többet a protestáns egyháztörténészek legendáinál. Nem lehet véletlen az, hogy a kor legnagyobb magyar költője Zrínyi Miklós volt és Apáczai legjobb tanítványa Bethlen Miklós. Természetesen tudjuk azt, hogy ezek az emberek a magyar nagybirtokos osztályon belül ritka kivételek voltak, de a kor társadalmi viszonyai szükségszerűen hoztak létre éppen a leggazdagabb nagybirtokosok között néhány ilyen kivételes egyéniséget. A Rákócziaknak úgy is, mint Erdély fejedelmeinek és úgy is, mint Keletmagyarország legnagyobb földbirtokosainak szerepe nem elhanyagolható. A feudális abszolútizmus haladó szerepe a történelemben általában meglehetősen rövid ideig tart. A viszonylagos rend és nyugalom megteremtésével az abszolútizmus létrehozza a polgári fejlődés előfeltételeit. Amikor azonban a polgári elemek fejlődése miatt az osztályharc kiélesedik, a fejedelmi hatalom feltétlenül a reakció mellett foglal állást. Minél később, minél fejlettebb viszonyok között jön létre az abszolút hatalom, haladó szerepe annál rövidebb időre korlátozódik. A XVII. században az erdélyi fejedelmi abszolútizmus fejlődésének első haladó szakasza Bethlen halálával lezárul. A két Rákóczi György fejedelemsége Erdélyben már kizárólag a feudalizmus érdekeit kénytelen védelmezni. Ennek megfelelően a fejedelmi hatalom azonnal fellép a puritánus elemek ellen is, mihelyt azok megpróbálnak a polgári és paraszti tömegek osztályharcához csatlakozni, és kb. 1649-től kezdve a tisztán ideológiai és tudományos tevékenységet is veszedelmesnek érezte magára nézve. Bisterfeldet külpolitikai összeköttetései miatt haláláig megtűrte ugyan, de utóda 1651-ben Basirius lett. Az angol forradalmi példától való félelem ezt a fejlődést csak gyorsította. Magyarországon a Rákóczi-család érdekei mások voltak. Politikai téren természetesen ellensége és vetélytársa volt a Habsburgoknak. A Habsburghódítás jezsuita ideológusaival szemben, akiket Magyarország területén hatalmi szóval nem korlátozhatott, szüksége volt a kor legfejlettebb polgári ideológiájára, szüksége volt olyan oktatási rendszer kiépítésére is, amely a hivatalos hatalom által támogatott és jól szervezett jezsuita iskolákkal felvehette a versenyt. A Habsburgokkal szemben szüksége volt a minél szélesebb tömegek támogatására. Természetesen ebben nem mehetett el addig, mint Bethlen, mert ez már veszélyeztette volna feudális erdélyi politikájának sikerét, de bizonyos mérsékelt egyházpolitikai reformokat megengedhetett és támogathatott a mezővárosi polgárság körében, természetesen saját földesúri érdekeinek szemmeltartásával. Így jött létre az a különös helyzet, hogy Lórántffy Zsuzsanna „a puritánus reformokat a feudális patronátus keretei között akarta végrehajtani".[8] Ez az ellenzéki helyzet elősegítette azt, hogy az árutermelésre való fokozott áttéréssel is kapcsolatban a polgári gondol-

[6] Pach: *Az eredeti tőkefelhalmozódás Magyarországon*, 13. l.
[7] 166. l.
[8] Ugyanott.

kodás bizonyos kezdetei alakuljanak ki a Rákóczi-ház Magyarországon élő tagjainak és néhány nemesi hívüknek tudatában. 1616. és 48. között, amikor a hét vármegye politikailag is Rákóczi György uralma alá került, ez a haladó magyarországi politika természetesen háttérbe szorult, de 1650. körül fokozott mértékben bontakozott ki. A Rákóczi-ház politikájának II. György és anyja ellentétében megnyilvánuló kettősségének ez az alapja. Ez nagyarázza meg Tolnai Dali János átmeneti vereségeit és sikereit, valamint a pataki iskola és az ott folyó tudományos és pedagógiai munka nagy fontosságát.

A puritánus mozgalomnak a hét vármegye és a Partium mellett a másik fontos területe Erdély volt, különösen a két erdélyi magyar lakosságú szabad város, Kolozsvár és Marosvásárhely. Makkai a szabad városok fejlődését igen röviden ismerteti. Az erdélyi és magyarországi szabad városokról egyszerre állapítja meg, hogy kereskedő patrícius vezetőik és a paraszti osztályoktól elszigetelt helyzetük miatt a mozgalomban vezető szerepet nem tudtak szerezni. A további tárgyalás során azonban kiderült, hogy legalább is az említett két város igen fontos szerepet játszott. Hogy az általa vázolt kép nem kielégítő, azt Makkai maga is érzi. Egy lap-alji jegyzetben ugyanott ki is mondja, hogy „ez a kérdés is további kutatásra szorul".[9] A szabad városok gazdasági és társadalmi fejlődéséről a számos várostörténeti monográfia ellenére valóban még nem rendelkezünk elegendő adattal sem. Így az ideológiai megmozdulásokban játszott viszonylag ismertebb szerepükből kell társadalmi fejlődésükre visszakövetkeztetni. Az erdélyi falvak szerepe valóban nem nagy a puritánus mozgalomban, és az említett két város is látszólag igen későn kapcsolódik be, akkor azonban igen hevesen. Az első megmozdulás Kolozsvárott történik 1649-ben. A reakció által felfüggesztett két puritánus prédikátor Gidófalvy János és Csaholczi János érdekében a kolozsvári kispolgárok és plebejusok olyan tömegmozgalmat szerveznek, amelytől nem csak a reakció, de még maguk a mérsékeltebb puritánok, Medgyesi és reformista köre is megijed. „A magyar földön elsőízben megmozdult a puritánus tömeg is",[10] állapítja meg Makkai és ez a Kolozsvár fog majd a legnagyobb magyar puritán, Apáczai Csere János számára megfelelő működési területet biztosítani. Ennek a viszonylag késői, de igen heves megmozdulásnak, melyet az elkövetkező 10 évben állandó újabb fejlődés követett, az a magyarázata, hogy a kolozsvári polgárság XVII. századi antifeudális osztályharcának nem a puritánus mozgalom volt az első fejezete. A Bethlen Gábor alatt újra fejlődésnek indult erdélyi magyar polgárság nagyrészt unitárius volt. Így harcai is először az unitárius vallás formáiban bontakoztak ki. A század első harmadában a megalkuvó blandratista irány helyett radikális Dávid Ferenc-féle tanok kerültek újra előtérbe. Sőt a dávidi irányon is túlmentek és az unitárius felekezeten belül terjedt a szombatosság. A városi polgárságnak jelentős szövetségese volt a szombatos és unitárius székely parasztság. Ez ellen a mozgalom ellen már Bethlen megindította az akciót és I. Rákóczi György folytatta azt. Az országgyűlés már 1618-ban és 1622-ben határozatokat hozott ellenük, melyek alapján a szombatos székelyek üldözése már ekkor megkezdődött. 1638-ban I. Rákóczi György kegyetlenül leszámolt velük Kolozsváron is. A szombatosokat pártfogoló főurat, Pécsi Simont elítélték, életét csak teljes vagyona árán válthatta meg. Thoroczkai János ötvöst megkövezték, polgári és paraszt híveiket az inquizició bevált módszerei szerint kényszermunkával térítették az igaz kálvinista hitre. A megmaradt unitáriusokat kényszerítették, hogy térjenek vissza az 1579-es Blandrata-féle hitvalláshoz. Kolozsvár tanácsát ezután egynegyedében reformátusokból kellett választani s a kálvinisták templomot kaptak az unitárius városban. Mindez Tolnai Angliából való hazatérése, a Tisza-vidéki puritánus mozgalom megindításának évében történt. Geleji Katona Istvánnak a szentháromságtant védő műve, a „Titkok titka" pedig 1645-ben jelent meg, egy évvel a puritánokat elítélő szatmárnémeti zsinat előtt. Ezek után tudjuk csak igazán értékelni Kolozsvár szerepét. Erdély legfejlettebb városának polgársága a feudalizmus elleni harcban nem maradt el a mezővárosok mögött. A felekezeti különbségek miatt e harc unitárius szakaszának Erdélyen kívül visszhangja nem lehetett, de a kolozsvári polgárság gyors és helyes tájékozódóképességét, felekezetileg kevéssé korlátozott gondolkodását mutatja az, hogy a nagy vereség után a rája kényszerített új vallás on belül rövid tíz év alatt meg tudta találni a harc új lehetőségeit.

Ezek a tények Makkai könyvének legnagyobb hiányosságára hívják fel a figyelmet. Az eddigi egyháztörténeti irodalom a

[9] 32. l.
[10] 123. l.

vallásos formában jelentkező, antifeudális mozgalmakat formális dogmatikai különbségek alapján egymástól elszigetelve tárgyalja. Nem akarta észrevenni, hogy a lutheri, kálvini, unitárius vagy puritán jelszavakkal induló mozgalmak ugyanannak az osztályharcnak a megnyilvánulásai. Makkai a puritán mozgalom vizsgálatánál megmarad a protestáns egyháztörténeti irodalomban létrejött korlátok között. A puritánus hitelvek Angliából kerültek hozzánk. Az 1630-as évektől a 60-as évekig ezek szolgáltatják a magyar kálvinizmus megreformálására irányuló mozgalmak jelszavait. Ennyit látott a kérdésből a protestáns egyháztörténetírás. Egy kálvinista reform-mozgalomnak az ő felfogásuk szerint nyilván nem lehetett semmi köze mondjuk a zsidó valláshoz hasonló szombatistákhoz. Makkai csak annyiban megy tovább, hogy megállapítja, hogy a vallásos reformmozgalmat a magyar társadalom polgári átalakulásában érdekelt osztályok küzdelmei okozták. A mozgalom bonyolult osztályalapjából, amelyben a jobbágyság, a féljobbágy mezővárosi polgárság, a szabad városok polgársága, a végvári katonaság, sőt a nemesség egy bizonyos csoportja is szerepelt, kiemel egyet, kétségtelenül igen jelentőset, a mezővárosi polgárságot és azután ennek helyzetéből és az angol, esetleg holland ideológia hatásából próbál szinte mindent megmagyarázni. Ennek a szemléletmódnak a következtében a Várad környékén a földesúri patrónus beleegyezése nélkül presbitériumot alakító prédikátorok az independens angol forradalmárok mellé kerülnek jelentőségben s a könyv elolvasása után szinte úgy érezzük, hogy Comenius vagy Apáczai tudományos és pedagógiai munkája ezek mellett a tettek mellett egy kicsit másodrendű, hiszen nekik nem hogy egy mezővárosban, de még egy tanyán sem sikerül independens presbitériumot szervezni. Tudom, hogy most túlzott élességgel mutatok rá ezekre a hibákra. Makkai ennyire nem torzítja el a valóságot, ennél sokkal jobb és becsületesebb kutató. Az egyes részleteket általában sokoldalúan, gazdag anyag alapján és a valóságnak megfelelően mutatja be. De a könyv egészében kétségtelenül megvan a tendencia egy ilyen irányú vulgarizálásra. Nézzük csak a fő fejezetcímeket: I. A magyar puritánus mozgalom előkészítő szakasza (1630—1646). II. A magyar puritánus mozgalom presbitériánus szakasza (1646—1652). III. A magyar puritánus mozgalom independens szakasza (1652—1661). Mintha a magyar puritánus mozgalom az angolnak egyszerű tükörképe volna. Nem tudva megszabadulni a polgári egyháztörténészek metafizikus korlátolt szemléletétől, Makkai könyvében a XVII. századi magyar puritánus mozgalom hazai ideológiai összefüggései szinte teljesen elsikkadnak. Most nem azokra a XVII. század eleji puritánus jellegű kísérletekre gondolok, amelyeket Makkai is említ, hanem a XVI. századi reformációval való kapcsolatokra. A puritánusok nem véletlenül számították őseik közé a XVI. századi magyar reformátorokat. A feudális-katolikus egyház ellen küzdő reformátorok különösen a török területen, ahol még a lehetősége sem volt meg valamilyen patrónusi hatalomra való támaszkodásnak, természetesen eljutottak a puritánusokéhoz hasonló egyházi szervezethez. Ez az egyházi szervezet pontos mása a mezővárosok szervezetének. „Mert miképen a község között nem minden polgár parancsol és nem mindenik szed adót, hanem csak a főbíró az esküdtekkel egyetemben: azonképpen a keresztények között közönséggel nem minden ember prédikál, keresztel és nem osztogatja az Úrnak testamentomát, hanem csak a prédikátorok a papokkal egyetemben, kik az Úristentől és a keresztényektől aképpen választatnak a prédikátorságra és a papságra, miképen a bírák és esküdtek a bíróságra és esküdtségre",[11] írja Sztárai Mihály már 1550. körül. Nyilvánvaló, hogy a puritánusok independens presbiteriánus követelései ugyanezeket a gondolatokat ismételik magasabb fejlettségi fokon, az angol példák hatására tökéletesített szervezeti formákkal. S a puritánusok legfőbb jelszavát, a „teljes reformációt" hányszor hangoztatták a XVI. században a helvét irányzat képviselői a lutheránusokkal szemben s a helvét hitűekkel szemben az unitáriusok!

Ugyanilyen mostohán bánik Makkai a szomszéd népekkel való kapcsolatokkal. Nem véletlen az, hogy a magyar puritánusok az első indítékokat németektől, Alstedtől, Piscátortól, Bisterfeldtől kapták. Érdemes volna a 30 éves háborút közvetlenül megelőző német fejlődést is megvizsgálni ebből a szempontból. Comenius sárospataki szereplésével kapcsolatban pedig meg kellett volna vizsgálni azt a kérdést, hogy a csehmorva testvérek voltak-e hatással a magyar református egyházi fejlődésre.

Mint a kolozsvári példa mutatja, a felekezeti különbségek nem jelentettek áthághatatlan válaszfalat az azonos célú mozgalmak között. Az unitárius tömegek néhány évvel később már puritán jelszavakkal indulhattak harcba. A kor reakciós egyházi vezetői jól látták ezeket a kapcsolato-

[11] Sztárai: Igaz papságnak tükre. Actus primus.

kat. Nem csak üres fecsegés volt, amikor a puritánokat ismételten anabaptizmussal, sőt ariánizmussal vádolták. Abban a korban, amikor Dávid Ferenc tanítványaival még mindig folyt a harc, ezek a szavak nem valami távoli angol vagy holland szektákat jelentettek. Nem azt mondom, hogy a magyar puritánusok hitelveikben valóban azonosak voltak ezekkel a szektákkal, de a puritán mozgalom és ezeknek a felekezeteknek társadalmi bázisa nagy mértékben közös volt.

Ugyanígy megtaláljuk a mozgalom filozófiai tudományos tendenciájának csíráit is, e korábbi magyar fejlődésben. 1570. körül Szenczi Molnár Albert szerint „az ifjú János király ama hires filozófus Petrus Ramust Párisból Fejérvárra hivatni szándékozott."[12] A puritánus mozgalom filozófiájához hasonló irányban való tájékozódás tehát megvolt már Dávid Ferenc körében is. Szinte azt mondhatjuk, hogy az 1570. körül meghívott Ramus Apáczaival végre megérkezett Erdélybe. Ebből a néhány példából is látható, hogy a XVII. századi mozgalmak ideológiája milyen nagy mértékben elő volt már készítve a magyar és középeurópai fejlődésben. Természetesen nem akarom az angol forradalom hatását lebecsülni. Az angol puritánok példái és az angol külpolitika is segítette a magyar puritán mozgalom fejlődését. De hangsúlyozni kell, hogy amíg a puritán mozgalom kapcsolatait a korábbi hasonló jellegű magyar mozgalmakkal kellő mértékben nem értékeljük, addig megmaradunk a reakciós történetírás ideológiai import elméletén belül, amit pedig Makkai is elítél, igen helyesen.

Természetesen újabb kutatást kíván annak pontos megállapítása, hogy a XVI. századi reformáció követelményei miért kerülnek a XVII. század második harmadában újra napirendre, hogy a XVI. századi reformáció miben különbözik a puritán mozgalomtól, mennyivel magasabb fokon ismétlik a magyar puritánok XVI. századi elődeik követeléseit. Ezeknek a problémáknak megoldására szükség van a XVI. és XVII. század gazdasági és társadalmi viszonyainak az eddiginél alaposabb ismertetésére. Ezt még eddig nem írták meg. Az ellenforradalmi történetírásnak ezt a mulasztását még nem pótoltuk.

Viszonylag sokat foglalkoztam Makkai könyvének hiányosságaival. Ennek oka nem Makkai munkájának gyenge volta, hanem az, hogy hibái olyan tipikus hibák, amelyek egész kutatásunkra jellemzők és kiküszöbölésük egy hosszú és fontos korszak helyes ismeretét fogja lehetővé tenni. Makkai érdeme, hogy könyvével felhívta ezekre a kérdésekre a figyelmet. Ezenkívül pozitív eredményt is ért el, amikor a puritán mozgalom társadalmi bázisát igyekezett megkeresni, bár ezt a feladatot teljesen nem tudta megoldani. A további kutatás feladata lesz az, hogy a XVI. és XVII. század vallásos, antifeudális küzdelmeinek egész folyamatát és valamennyi összefüggését feltárja.

Pirnát Antal

[12] Idézi: Fogarasi: Filozófiai előadások és tanulmányok. 140 l.

NÉVMUTATÓ

Abafi Lajos 271.
Ábel Jenő 85.
Ábrányi Emil 318.
Ábrányi Kornél 200.
Ady Endre 250, 324—336, 339, 365, 367.
Ady Lajosné 330, 333.
Ágoston József 169, 186, 187.
Aigner Ferenc 179.
d'Aigremont, hadmérnök 40, 41.
Almási Márton 28.
Alstedius, Johannes Henricus 247, 248, 382.
Ambrus Zoltán 330.
Amesius, Wilhelmus 236, 248.
Andrássy József 293.
Andrássy, kuruc tábornok 68.
Andreas de Broda 82, 83.
Antal Mihály 167, 202.
Ányos Pál 213.
Apáczai Csere János 209—213, 236—238, 240, 379, 381—383.
Apáczai Tamás 211, 212.
Apáthi Ferenc 85, 88, 89, 91, 92, 94, 95.
Apponyi György 178.
Aranka György 126, 141, 276.
Arany János 103, 112, 210, 211, 216—218, 250, 287, 313, 328, 331, 349, 359—367.
Arany László 366.
Archipoeta 97—109.
Ardai Pál 243, 247.
Aretin, Johann Adam 101.
Aristoteles 303, 306.
Arnoldus de Bavaria 84, 85.
Árpád vezér 103, 104, 214, 227.
Arpetto (Tóth Árpád álneve) 341.
Árvay József 210.
Aszalay Ferenc 66.

Babits Mihály 111, 325, 328, 330—332.
Baggesen, Jens 101.
Bajza József 164, 166, 168, 183—185, 190, 191, 197.
Bakócz Tamás 87.
Baksay Sándor 322.
Balassi Bálint 126, 233, 235, 236, 253, 367.
H. Balázs Éva 136.
Bálint György 350.
Ballagi Géza 44, 139, 217.
Balogh Ádám 66.
Balogh Gáspár 67.
Balogh János 79, 200, 293.
Bán Imre 209—213.
Bangya János 200—202.
Bántsi Miklós 238.
Bányai Elemér 335.
Bányai Károly 33.
Barabás Miklós 166, 184.
Barbarossa Frigyes 97, 98.
Barcsay Ábrahám 126.
Barczafalvi Szabó Dávid 214, 215.
Bárczay László 270.
özv. Barkóczy Györgyné, Koháry Judit 14, 17, 20.
Barna Victor 317.
Báróczy Sándor 126.
Baróti Dezső 213—216, 228—230.
Baróti Lajos 166, 169, 171, 172, 204.
Baróti Szabó Dávid 214, 216.
Barta István, jobbágy (1703.) 14.
Barta István, történész 183, 186—189, 195.
Barta János 217, 229, 360, 366.
Bartal Antal 84.
Bártfai Szabó László 186.
Bartha Dénes 106, 107.
Bartha Miklós 314.
Basilius István 208.
Basire, Isaac 380.
Básthy József 211.
Báthori István 236.
Báthori Zsigmond 207.
Batsányi János 213—216, 218.
Batthyány Ádám 37.
Batthyány Kázmér 184, 185, 188.
Batthyány Lajos 188, 189, 200, 202.
de la Baume le Blanc család 40.
Bebek Ferenc 231—233.
Bebek György 232.
Bebek Kata 232.
Beck Károly 166.
Bede Jób 314.
Bedő Ananiás 212.
Bél Mátyás 62, 268—270, 272.
Belia György 324—338.
Benczédi Székely István 82, 227—228.
Benda Kálmán 77—80, 229, 272—285.
Beniczky Gáspár 38, 41.
Beniczky Péter 367, 368.
Beniei János 240, 242, 243, 247, 248.
Benkő József 212.
Berchet, Giovanni 102.
Bercsényi Miklós 10, 11, 36, 38, 43, 59, 62—70, 72, 74, 75.

Bérczy Károly 166, 196.
Berecz Károly 180.
Bernieri, Ferdinando 84.
Berthóti Ferenc 58, 63—66, 69, 72, 73.
Berzsenyi Dániel 213, 300, 302.
Besseler, Heinrich 84.
Bessenyei György 120, 126, 135, 152—153, 228—230, 275.
Besze János 176, 184, 190.
Bethinus de Comitibus 87.
Bethlen Gábor 44, 210, 211, 367, 378, 380, 381.
Bethlen Miklós 209—212, 380.
Bezerédj Imre 66.
Bezerédj István 79.
Bige György 20.
Bihary, cigányprímás 1848-ban 171, 195.
De Birac 41, 48.
Bírányi Ákos 197, 200.
Biró Lajos 326, 327.
Bisterfeld, Johann, Heinrich 236, 237, 247, 380, 382.
Bittó István 87.
Blandrata György 206, 208, 381.
Blaskovics Márton 66.
Bloch Móric 166.
Bock Mihály 350.
Bocskay István 12, 13, 236, 367, 369.
Bocsor István 304.
Bod Péter 212, 272.
Bodor Benedek 240, 243, 247.
Boeckler, Georg 42, 46.
Bogdánfy Ödön 138.
Bohus János 184.
Boie, H. Chr. 101, 102.
Bonac, francia követ 58.
Bonfini, Antonius 92, 208.
Bónis György 272.
Bonzagni, Giovanni Battista 87, 88.
Borbély István 208.
Bornemissza Váci Menyhért 236.
Bornemisza Péter 7.
Bossuet, Jacques Bénigne 180.
Bottyán János 30, 60, 65, 71, 74.
Böhme, Fr. M. 100, 101.
Bölöni György 333.
Böszörményi János 212.
Brahm, Otto 328.
Brankovics György 226.
Braxatoris (Bánóczy) János 268, 270.
Brenner Domokos 68, 69.
Bretschneider, Heinrich Gottfried 104—106.
Brinkmann, H. 99.
Bródy Sándor 329, 330.
Bucanus, Wilhelm 248.
Buchner, M. 99.
Budai Ézsaiás 111.
Budai Ferenc 232.
Budai Nagy Antal 82.
Buday István 24.
Buday Péter 108.
Buga Jakab 6.
Bugát Pál 166, 184.
Bulyovszky Gyula 196.
Butkai István 238, 240.
Bürger, Gottfried August 100, 101—106, 108, 129.

Calepinus, Ambrosius 216.
Callier Mme 322.
Campeggio, pápai követ 87.
Carducci, Giosué 329.
Cató 206, 207, 209.
Causse János 272.
Chernel Bálint 243.
Chernel György 243, 247.
Chichester, angol utazó Magyarországon 185.
Child, Francis James 223.
Cholnoky Viktor 325.
Cillei Borbála 93.
Comenius 236, 237, 379, 382.
Cornides Dániel 268.
Csaholczi János 381.
Csáky István 24.
Csanádi Demeter 126.
Csanády Ferenc 166, 169, 170, 195.
Csáni János 17.
Csapó Pál 166.
Csapy-család 233.
Császár Ferenc 166, 179, 297, 366.
Császár Péter 378.
Csengery Antal 184.
Csécsi János 67, 70, 271.
Cserei Mihály 211.
Csernátony Lajos 202.
Csernel, Georgius ld. Chernel György.
Csiky Gergely 369—376.
Csizmadia Sándor 326.
Csokonai József 132, 137, 143.
Csokonai Vitéz Mihály 102, 111—162, 211, 249—268, 287, 365.
Curtius, E. R. 99.
Czakó Zsigmond 184.
Czeizel János 213.
Czelder Orbán 30.
Cziráky János 179.
Czóbel Ernő 349—350.
Czuczor Gergely 127, 184.

Dante, Alighieri 93.
Darholcz Kristóf 237.
Darvas Ferenc 139—141, 143, 145.
Darvas József 350.
Dávid Ferenc 205, 206, 208, 209, 381, 383.
Deák Ferenc 80, 166, 168, 170, 176, 178, 185, 197, 293.
Debreczeni Ferenc 369—376.
Debreczeni Tamás 237, 241, 244, 245, 247.
Degré Alajos 180, 196.
Delbrück, Ferdinand 213.
Delbrück, Hans 30, 40.
Deregnyei (Kossuth álneve) 178, 192.
Des Alleurs márki 46.
Dessewffy Aurél 166.

Dessewffy Emil 167, 179.
Dessewffy Marcel 166.
Dévai Bálint 361.
Dezsényi Béla 61, 163—204.
Dézsi Lajos 236.
Diósady (Ady álneve) 332.
Diósi Márton 184, 200.
Diósy Ödön 333.
Diószegi Dániel 17, 22, 23.
Diószegi Mihály 132.
Ditrói Mór 314.
Docen, B. J. 101.
Dolhay György 19.
Domby Márton 111, 119, 125, 151.
Domik Péter 238.
Domokos Lajos 137.
Donatus, Aelius 209.
Dózsa György 87—89.
Döbrentei Gábor 275.
Dörnyei Sándor 143.
Drákula vajda 226.
Draskovics János 44.
Du Cange 83.
Dura Máté 315.
Dutka Ákos 333.
Dürer, Albert 102.

Ebeczky Sámuel 63, 68, 75.
Eckhardt Sándor 233—236, 294.
Édes Gergely 216.
Eggenberger Ferdinánd 179.
Egressy Benjámin 166, 183, 195.
Egressy Gábor 166, 184, 202.
Egri Lukács 208.
Ehrismann, G. 99.
Eickheff, Paul 89.
Elefánty Sándor 196.
Elek István 148—149.
Elekes Lajos 369.
Elsasser Ferenc 168.
Emich Gusztáv 179, 184.
Enders, C. 100.
Endrődy Sándor 297.
Engels Frigyes 138, 349, 376, 379.
fra Enrico 84.
Eötvös József 166, 167, 172, 175, 176, 184, 189, 192, 193, 197, 349.
Erasmus, Roterodamus 217.
Erdélyi Ilona 298—307.
Erdélyi János 80, 166, 172, 183, 184, 211, 212, 298—307.
Erdélyi Pál 367.
Erdőbényi János, ld. Beniei János.
Erdős Renée 329.
Erk, L. 100, 101.
Erkel Ferenc 166, 172, 184.
Ernst Dániel 70.
Estei Hippolit 86.
Esterházy Antal 32, 42, 47, 59, 60, 62—65, 67, 71—74.
Esterházy Dániel 60, 63, 74.
Esterházy Károly 137.
Esterházy Pál 198.
Esze Tamás, kuruc brigadéros 5—10, 14—16, 30
Esze Tamás, történész 5—28, 42, 57—75, 211, 367, 368.
Esztegár László 213.
Eytner br. husszti német várparancsnok 19.

Fábián István 14.
Fabó Bertalan 18.
Faludi Ferenc 126.
Fáncsy Lajos 166, 184.
Farádi Vörös Ignác 142.
Farkas Ambrus 238, 240.
Farkas György 79.
Farkas Lajos 106.
Fáy András 166, 173, 176, 184, 185, 192.
Fáy Béla 200.
Fáy János 137.
Fáy Szeréna 309.
Fay de Eden, Benedictus 238.
Fazekas Mihály 252, 255, 287.
Féja Géza 358.
Feja de Rakow, Hyeronymus 238.
Fejér György 304.
Fejtő Ferenc 358.
Fekete Béla 314.
Fekete Sándor 195, 196, 200.
Felsőbüki Nagy Pál 290, 293.
Fénelon, François 180.
Fényes Elek 166, 169, 170, 172, 173, 176, 181, 183—186, 188, 191, 195, 199, 202, 203.
Fenyő Miksa 328—330.
I. Ferenc király 288, 296.
Ferenczi Zoltán 111, 129, 132, 166, 169, 170, 182, 195, 197, 198, 200, 202, 255.
Ferenczy István 169.
Ferenczy Jakab 212.
Ferenczy Lajos 188.
Ferstl rendőrtanácsos 168.
Festetics Kristóf 136.
Fichte, Johann Gottlieb 302—304, 306.
Fiedler, Joseph 46.
Filangieri, Gaetano 274—275.
Finászy Ernő 275.
Finkei Pál 237.
Fischart, Johann 105.
Fogarasi Béla 383.
Fogarassy János 166.
Forbáth Sándor 344.
Forcellini, A. E. 83.
Forgách Simon 37, 47, 63, 74.
Földessy Gyula 250, 331, 332.
Földi János 116, 120—122, 143, 144, 252.
Földi Jánosné, ld. Weszprémi Juliska
Fövény Lászlóné 350—359.
Fövényesi István 238, 242, 243, 246.
Fraknói Vilmos 86, 205.
Frankenburg Adolf 166, 182, 184, 297.
Fráter István 137.
Fränkl dr. 185.
Freisingi Ottó 99.
Fribeisz István 184.

Friedrich, kuruc hadnagy 63.
II. Frigyes császár 84.
Frigyes Vilmos porosz herceg 39.
Funták György 202.
Füleki András 271.
Füst Milán 358.
Füsüs János 43—45.

Gaal József 166, 183.
Gaál Ferenc 309, 317, 318.
Gaál László 112.
Gabányi Árpád 310.
Gajzágó Salamon 201, 202.
Galeotto Marzio 226.
Gálos Rezső 214, 228—230, 268—272.
Garai Ferenc 238.
Garay János 127, 166, 172, 184, 193, 195.
Gárdonyi Géza 329.
Geibel, pesti könyvkereskedő 192.
Gelei Gáspár 249.
Gelei Katona István 244, 381.
Georgius Agricola 208.
Géresi Kálmán 61.
Gergely János 14.
Gerseni László 16.
Gidófalvy János 381.
Gindely, A. 86, 88.
Goethe, Johann Wolfgang 99, 101, 106, 306.
Gorove István 166.
Gortholt, diplomata 68.
Gorzó Gellért 268, 271, 272.
Gozsdu Elek 325.
Gönczi György 227.
Görgei Jób 238.
Gragger Róbert 105, 225.
Grimm, Jacob 97, 98, 100.
Grimmelshausen, Hans Jakob 105.
Grosz Frigyes dr. 200.
Gröber, G. 97.
Grün Anastasius 222.
Gudzij, N. K. 226.
Gulyás József 111, 113, 115, 147, 365.
Gulyás Pál 209.
Gustermann, Anton Wilhelm 293.
Gvadányi József 217, 218.
Gvevara Antal 44.
Gyalui Farkas 211, 212.
Gyárfás Miklós 285.
Gyöngyösi Abigél 270.
Gyöngyösi István 120, 126, 152, 216, 367, 368.
Gyöngyösi Pál 270—272.
Győry Sándor 304.
Gyulai Ágost 216.
Gyulai Pál 333.
Gyurmán Adolf 166—168.

Hadik András 192.
Hajmási László 218—219, 222—226, 232.
Hajnik Pál 184.
Hajnóczy József 229, 272—285.
Hajó Sándor 329.
Halanszkij 223, 225.
Hanskarl Erzsébet 59.
Haraszti Gyula 111, 252.
B. Hari Péter 130.
Harsányi István 111, 113, 115, 147, 365.
Hartlib Sámuel 236.
Hatvani Imre 202.
Hatvani István 268.
Hatvany Lajos 324—330, 334, 335, 338.
Hauptmann, Gerhard 328.
Hazucha Ferenc 179, 182, 184.
Heckenast Gusztáv, nyomdatulajdonos és kiadó 166, 184.
Heckenast Gusztáv, történész 30, 198.
Hegedüs Géza 369—376.
Hegedüs István 85.
Hegedüs Márton 232.
Hegel, Friedrich 298—307.
Heine, Heinrich 302, 303.
Heineccius, Johann Gottlieb 269.
Heister 67.
Hellebrant Árpád 60, 61, 68.
Helmeczy Mihály 213.
Heltai Gáspár 89, 92—95, 126, 205—209, 227, 349—350.
Helvetius, Claude Adrien 129, 141.
Henrik, német katona 19.
Henszlman Imre 166.
Hentzi, Henrik 203.
Herbart, Johann Friedrich 300.
Herbeville cs. tábornagy 74.
Herczeg Ferenc 323, 333.
Herczegszőllősi István 26.
Herder, Johann Gottfried 102.
Heredia, José Maria de 340.
Herepei János 211.
Herrmann Antal 218, 223.
Heténvi János 299—307.
Hevesi Gyula 346.
Hoffmann Lipót Alajos 217.
Holovich Boldizsár 173, 184, 185.
Homeros 133, 205, 207, 208.
Hont Erzsi 355.
Honterus János 207, 212, 218, 222, 223, 225.
Horányi Elek 217.
Horárik János 166, 201, 202.
Horatius 101, 125, 274, 284.
Horhi Juhász Péter, ld. Méliusz Juhász Péter.
Hormayr, Joseph 218.
Horvát István 227.
Horváth Antal 203.
Horváth Cyrill 85, 271, 304.
Horváth Elza 182.
Horváth Ferenc 71, 74.
Horváth Ilona 236.
Horváth János 5, 217, 218, 225—228, 232, 233, 298.
Horváth Márton 358.
Horváth Mihály 188, 192—193, 288—290, 295.
Horváth Richárd 86.
Höfler, C. 82, 88.

Hölty, Ludwig Christoph 102.
Hunfalvi János 191.
Hunfalvi Pál 166.
Hunyadi János 83, 226, 369.
Husz János 81, 82.

Ibsen, Henrik 328, 345.
Iczkovics Emma 210.
Ignotus Hugó 324, 326—332.
Ilgen miniszter 64, 71.
Illésházy István 13.
Illyés Gyula 331, 358.
Ilosvay Bálint 17, 23.
Ilosvay Imre 18, 19.
Illucz Oláh János 172, 179, 181, 197.
Imre Lajos 205, 206.
Incze Gábor 8.
Irányi Dániel 172, 199.
Irinyi János 166.
Irinyi József 166, 172, 184, 192, 196.
I. István király 214.
Istvánffy Miklós 70.
Ivánffy Jenő 309.
Izabella királynő 232.

Jablonsky Dániel Ernő 64, 70, 71, 74, 271, 272.
Jablonsky Pál Ernő 271.
Jacobi, Friedrich 304.
Jacobi, Johann Georg 106.
Jacobus de Marchia 81, 82.
Jakab Elek 208.
Jaksics István 223.
Jankovich Miklós 108, 206.
János Zsigmond fejedelem 208, 209.
Járy (Tretter) György 179.
Jenei Ferenc 205—209.
Jeszenák Pál 271.
Joachimus Camerarius 208.
Johannes de Grocheo 84.
Jókai Mór 184, 196, 198, 200, 297, 298, 311, 362, 365, 375.
Jósika Miklós 166.
II. József 104, 119, 122, 135, 139, 142, 145, 217, 273, 274, 276, 280, 285.
József nádor 78.
József Attila 350—359, 367.
József Jolán 353, 355, 358.
Juhász Géza 249—268.
Juhász Gyula 355.
Juhász László 92.
Justh Zsigmond 316, 318.
Justus Lipsius 44.
Juvenalis 278—279.

Kabai Márton 8.
Kabos Ede 326, 327.
Kachiandi, Michael, ld. Katsándi Mihály.
Kacskovics Ignác 169.
Kaffka Margit 325, 330.
Kajdi István 24, 26, 27.
Kállay Ferenc 179.
Kálvin János 211, 379.
Kant, Immanuel 300, 302, 306.
Karácsonyi Béla 87.
Karap Sándor 252, 254, 266.
Kardos László 350, 354.
Kardos Pál 338—344.
Kardos Tibor 80—95, 99, 106.
Kármán András 269, 270.
XII. Károly svéd király 64.
Károlyi, nyomdatulajdonos 196.
Károli Gáspár 227—228.
Károlyi György 79.
Károlyi Péter 248.
Károlyi Sándor 14—16, 24, 25, 31, 38, 43, 65—68, 71, 72, 74.
Károlyi-család 60, 61.
Kassák Lajos 346, 354.
Katona Lajos 227.
Katsándi Mihály 238, 240.
Kazinczy Ferenc 102, 103, 117, 121—123, 126, 139, 141, 143, 144, 174, 213—215, 228, 229, 271, 366.
Keats, John 340.
Keck J. G. 351.
Keckermann, Bartholomaeus 244, 248, 379.
Kecskeméthy Aurél 179.
Keczer de Lypoch, Franciscus 238.
Keczer Menyhért 25.
Kemény János 244.
Kemény József 85.
Kemény Simon 332.
Kempelen, absentium ablegatus 78.
Kerecsényi Dezső 44.
Kerényi Frigyes 196.
Keresszeghy István 243.
Keresztury Dezső 359—360.
Keviczky Miklós 21.
Kilián, könyvkereskedő 192.
Király István 369.
Királyi Pál 204.
Kis Albert 6, 8, 10, 15—21, 23—27.
Kis János 213.
Kisfaludy Károly 127, 174, 193.
Kisfaludy Sándor 191, 192, 213.
Kiss Bálint 227.
N. Kiss István 216.
R. Kiss István 15, 27.
Kiss József, költő 334.
Kiss József, irodalomtörténész 106, 367, 368.
Kiss Pál 250.
Kisserjény-család 233.
Klaniczay Tibor 232, 367, 368.
Klauzál Gábor 189, 195, 196.
Kléh István 197.
Kliegl József 201.
Klobusicki András 241, 247.
Klopstock, Friedrich Gottlieb 213.
Kodály Zoltán 108, 216, 217.
Komját Aladár 344—348.
Komlós Aladár 285—287.
Komlóssy Arthur 252, 254, 266.
Kont Ignác 61.
Kónyi Manó 170, 189.

Kopp, L. A. 100, 101.
Korbuly József 308, 309, 314.
Koré Zsigmond 252.
Korompay Bertalan 218—226.
Kos Mihály 59.
Kósa Gergely 20—21.
Kosáry Domokos 163, 165, 170, 175, 176, 178, 183.
Kosciuszko Tádé 78.
Kossuth Lajos 80, 163, 165, 167, 168, 170, 175—178, 180—192, 194, 195, 197—200, 202, 294, 295.
Kosztolányi Dezső 330, 331, 356.
Kotzebue, August Friedrich 249, 251—254, 260, 266.
Kovács Dezső 307—328.
Kovács Ferenc 202.
Kovács József 114, 119, 123—125, 151, 152, 250.
Kovács József, „pátkai" 160.
Kovács Pál 298.
Kozmai Péter 238.
Kozocsa Sándor 213.
Kölcsey Ferenc 77, 164, 167, 289, 290, 293, 295, 366.
Köpe Sándor 308, 309, 311—314, 316, 319, 322.
Köpe Zoltán, ld. Thury Zoltán.
Köpff, pesti könyvkereskedő 105.
Körmöczi, kanonok 197.
Köteles Sámuel 300, 302.
Krecsányi Ignác 320.
Kremmer Dezső 210.
Kresznerics Ferenc 106.
Kronperger Antal 166, 179, 181.
Kropf Lajos 93.
Krug, Wilhelm 300, 302, 307.
Kukuljević, Iván 222, 224.
Kunoss Endre 366.
Kuthy Lajos 166, 184.
Kuzelja, Zenon 219, 223, 225, 226.

Laborfalvi Róza 172.
Laczkovics, pestmegyei szolgabíró 202.
Laczkovics János 139.
Ládonyi Sára 236.
I. Lajos, magyar király 93, 214.
XIV. Lajos, francia király 43, 46.
XVI. Lajos, francia király 119.
Lakos Béla 208.
De Lamont 41, 48.
Landerer Lajos 166, 184.
Langland, William 93.
Langosch, K. 99.
Laskai János 44, 45.
Laskai Ozsvát 86.
I. László király 83, 95, 214.
Laudon Gedeon 121, 141—142, 250, 274, 275.
Lauka Gusztáv 166, 200.
La Vallière , François 40—42, 46—48.
Lázár Béla 271.
Léda (Brüll Adél) 333.
Lehoczky Tivadar 24.
Lendvay Márton 165, 166.
Lendvayné 183.
Lengyel József 253.
Lépes György 92.
Lessing, Gotthold Ephraim 304.
Lévay József 364.
Leyser, Pol. 101.
Linger, K. Fr. 105.
I. Lipót 42.
II. Lipót 139, 140, 217, 273.
Lippai János 126.
Lipthay Sándor 177—182.
Lisznyai Kálmán 196, 200.
Lisznyai Pál 126.
Liszt Ferenc 185.
Lonovics József 179.
Lónyai Gábor 184.
Lónyay Menyhért 189.
Loránt Jenő 344.
Lorántffy Zsuzsanna 244, 380.
Lossius, Lucas 248.
Lovassy László 79, 165, 168, 196.
Lovik Károly 325—326.
Lubomersky, szepesi helytartó 71.
Luka Sándor 178, 179.
Lukács György 346.
Lukács Móric 166, 170, 192, 194.
Lukcsics Pál 236.
Luther Márton 212.
Lüttichi Jakab 84.
Lydius, Johannes 86.

Madách Imre 349.
Madarász József 179, 180, 200, 202.
Madarász László 198—202.
Madarász Márton 69.
Madas Istvánné 132.
Madzsar Imre 142.
Magassy Antal 106, 108.
Mager, Johannes 248.
Magyar Gábor 84, 85.
Magyar Mór 329.
Mailáth Antal 178.
Majos János 17, 22.
Makai Emil 339.
Makkai László 236—249, 376—383.
Malonyai Dezső 310, 311, 317, 319.
Mályusz Elemér 139, 273, 275.
Manitius, M. 99.
Mányoki Ádám 271.
Mányoki Márton 271.
Mányoki Sámuel 271.
Mapes, Walter 97, 100, 102—106.
Marat, Jean Paul 188.
Marczali Henrik 60, 62, 63, 140, 217.
Mária királynő 93, 94.
Mária Terézia 228, 274—276, 284.
Márki Sándor 27, 39, 43, 46, 58, 59, 70, 222.
Markó Árpád 30—32, 34, 42, 47, 61, 62, 67, 74.
Martinovics Ignác 104, 139, 229, 252, 285, 288.
Marx Károly 349.

Máté Deák 17.
Máté Károly 72.
Matkó István 217.
I. Mátyás király 30, 49, 82—85, 93, 95, 210, 214, 219—222, 224—226.
Mátyási József 216.
Mayeul-Chaudon, L. 40.
Mazarin 40.
Medgyesi Pál 237, 238, 244, 381.
Megyery Károly 165, 166, 302.
Meissner, O. 99.
Mejlah, B. Sz. 102.
Melanchton, Philippus 248.
Melith-család 233.
Melius Juhász Péter 126, 208.
Mendelssohn, Mozes 304.
Mérei Ágost 201, 202.
Mérei Mór 200.
Merker Ilona 217.
Mester Sándor 330.
Mészáros Károly 179, 180, 184, 200.
Mészáros Lázár 198.
Meszczimszky Pál 64.
Meszlényi Rudolf 166.
Mészöly Gedeon 77.
Metastasio, Pietro Antonio 129, 250.
Metternich, Clement 165.
Meyer-Beufey, H. 99.
Michailovich Ödön 316, 318.
Mihály Deák 7.
Mikes Lajos 333.
Miklósy, színigazgató 309.
Mikszáth Kálmán 204, 370, 375.
Miller, Johannes Martin 102.
Milton, John 236.
Mircse János 87.
Miske György 199.
Miskolczi István 237—247.
Miskolczy Sz. János 271.
Missovitz Mihály 268.
Mód Aladár 163, 175, 196, 202.
Móga János 201.
Mohátsi István 238, 240, 241.
Moldovai Mihály 232.
Molnár Gergely 207, 209, 248.
Molnár János 212.
Molnár Pál 287.
Montesquieu 275, 285.
Moore, Thomas 193.
Móricz Zsigmond 135, 324—326, 328, 330, 335—338, 374.
Mráz Mihály 179.
Munkácsi Dávid 26.
Munkácsy Mihály, hajdú hadnagy 18, 20.
Müller, I. J. 86, 88.
Münzer, Thomas 109.

Nádai Ferenc 310.
Nadányi János 7.
Nádaskai Lajos 200.
Nagy Géza 228.
Nagy Ignác 166, 216.
Nagy Imre 309.
Nagy Iván 232, 273.
Nagy József 166.
Nagy Károly 191.
Nagy Sámuel 161.
Nagyraskai Ferenc 238.
Nagyszegi Gábor 68.
Náprági Demeter 207, 208.
Neefe, Chr. Gottlob 100.
Négyesy László 268.
Neményi Imre 210, 212.
Nemes Pál 169.
Németh Andor 357, 358.
Németh László 358.
Némethy Géza 206, 207.
Newton, Isaac 274—275.
Ney Ferenc 166, 184.
Nicolai, Friedrich 104, 105.
Nigrelli, kassai főkapitány 16.
Nyári Pál (XVII. sz.) 236.
Nyáry Albert 196, 198.
Nyáry Pál 175, 183, 184, 195, 197, 198.
Nyiri Józsa 202.
Nyuzó Mihály 7.

Obernyik Károly 193.
Ocskay László 66.
Okolicsányi Mihály 69.
Olmütz Ágoston 86.
Orbán Mihály 14.
Ordódy György 68.
Orosz János 22.
Orosz Pál 71.
Ortutay Gyula 219, 224.
Osszián 101, 102, 213, 215, 216.
Osvát Ernő 325—332, 334.
Otrokócsi Nagy Gábor 287.
Óváry Lipót 86.
Ovidius 103, 104, 119, 249—251, 255, 265.
Öttevényi 201.

Pach Zsigmond Pál 31, 380.
Paikoss Endre 270.
Pákh Albert 196.
Pálffy Albert 196, 200, 204, 296—298.
Pálffy János 67, 68.
Pálffy Sámuel 216.
Palma Ferenc 213.
Palocsay György 42.
Pálóczi Horváth Ádám 100, 106, 108, 109, 126, 150.
Palóczy László 79.
Panzer, Fr. 99.
Pap Dávid 329.
Pap Ferenc 213.
Pap János 8, 16.
Pap Mihály 17, 18, 20—23, 132.
Pareus 248.
Paris, G. 97.
Paskó Kristóf 126.
Pásztóczy Tari Lőrinc, ld. Tar Lőrinc.
Pásztói Rátholdi Lőrinc, ld. Tar Lőrinc.
Paulay Ede 309.
Pauler Gyula 7, 9.

Pauler Tivadar 275.
Pável Ágoston 226.
Pázmány Péter 236, 367.
Pécsi Simon 381.
Péczeli József 126.
Pekry Lőrinc 32, 38, 74.
Perczel Miklós 79.
Perczel Móric 166, 168, 191, 198, 199, 202.
Perczel Vince 202.
Perényi Farkas 17.
Perényi Ferenc 232.
Perényi Gáborné 15.
ifj. Perényi Imre 71, 72.
Perényi Istvánné 15.
Perényi Jánosné 15, 21.
Perényi Miklós 15, 17, 23.
Perényi Miklósné 15.
Perényi Zsigmond 197.
Perényi-család 15—17, 20, 22, 23.
Pestalozzi, Johann Heinrich 184.
Petelei István 314, 325.
I. Péter cár 47.
Petőfi Sándor 102, 164, 166, 169, 170, 181—184, 186, 190—193, 195—202, 296—298, 313, 324, 331, 332, 367.
Petrichevich Horváth Lázár 179, 182, 184, 186.
Petrőczy Kata Szidónia 368.
Petrus de Mladenovic 81, 82.
Pétzeli Imre 248.
Pietro Quirino 87—88.
Pintér Jenő 72.
Pirnát Antal 367—369, 376—383.
Piscator, Ludovicus 247, 382.
Plato 306.
Poe, Allan Edgar 313.
Polányi Károly 344.
Pope, Alexander 253.
Pósfalvai Tullok Mihály 108.
Pönögei Kis Pál (Petőfi álneve) 297.
Pray György 86.
Prém József 222.
Prónay Gábor 273—284.
Pukánszky Béla 217.
Pulszky Ferenc 166, 189, 191, 197.
Purgstaller József 304.

Rabutin de Bussy, cs. tábornagy 11, 65.
Rachewin, Freisingi Ottó nótáriusa 99.
Ráday Eszter 271.
Ráday Gáspár 268.
Ráday Gedeon (1713—1792.) 103—106, 108, 120, 139, 268—272.
Ráday Gedeon (1806—1873.) 166, 167, 173, 183, 185, 203.
Ráday Pál 35, 58, 64, 65, 70, 73, 74, 268—271.
ifj. Ráday Pál 271.
Ráday Pálné 271.
Radnóti Miklós 354, 355.
II. Rákóczi Ferenc 5, 6, 8—48, 53, 57—67, 70—74, 77—80, 203, 268, 271, 289, 367, 369, 377.
I. Rákóczi György 36, 210, 237—239, 241, 242, 244—246, 378, 380, 381.
II. Rákóczi György 210, 213, 378, 380, 381.
Rákóczi László 367.
Rákóczi Zsigmond 380.
Ramocsaházy György 15.
Ramus, Petrus 248, 249, 379, 383.
Ranschburg, könyvkiadó 329.
Rápolti Nagy Pál 33.
Ráth Mátyás 216.
Ráth Mór 300.
Reese, Gustave 84.
Reinald von Dassel 97.
Reinitz Béla 333.
Rejtő István 307—323.
Rémusat, Charles 182.
Renn, Ludwig 348.
Reök István 166, 167, 173, 203, 204.
Révai József 163—165, 168, 194, 197, 346.
Révai Miklós 275.
Révész Béla 326 328, 333.
Révész Imre 108, 208, 209, 227—228.
Révész Kálmán 270.
Reviczky Gyula 339.
Reviczky Imre 15—18.
Reviczky József 273.
Revol, J. 40.
Rhédey Lajosné 125, 252, 253.
Richelieu 40.
Rimay János 233, 367.
Robespierre, Maximilien de 188, 198—199.
Rosty Zsigmond 200.
Rottenbiller Lipót 166, 199.
Rousseau, Jean Jacques 101, 129, 130, 135, 137—138, 141, 146, 147.
Royer-Collard, Pierre Paul 182.
Rozgonyi Pál 137.
Rózsavölgyi Márk 170, 171, 183, 185
Rökk Szilárd 166.
Rubinyi Mózes 276.
Rudas László 344.
II. Rudolf 21.
Rumy Károly György 36.

Sachs, Hans 102.
Sághi Mihály 137.
Saint-Simon hg. 45.
Salimbene de Adam 84.
Sámbár Mátyás 217.
Sander, Heinrich 161, 162.
Sándor Anna 324—338.
S. Sándor Pál 289.
Sántha Lajos 126.
Sanudo, Marino 88.
Sardou, Victorien 310.
Sárváry József 287.
Sauer, nagyváradi prépost 228—229.
Savoyai Eugén 42.
Schcarpius 248.
Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph 300—304, 306, 307.
Schlumbrecht 317, 320.
Schmeidler, B. 99.

Schodelné 172.
Schöpflin Aladár 324—338.
özv. Schöpflin Aladárné 332, 338.
Schreiber, I. 99.
Schreiber Sándor 216—218.
Schumann, A. 99.
Schwab, G. 101.
Schwandtner, J. 92.
Scitovszky János 179.
Scott, Walter 102.
Sebestyén Gyula 227, 228.
Sedlnitzky József 165.
Semsey Miklós 69.
Senki Pál 216.
Sennyei István 14, 15, 19, 20.
Shakespeare, William 101, 306.
Shiplev, J. T. 97.
Simándi János 240, 243, 247.
Simon Florent 166.
Smiglesky 71.
Sokrates 306.
Sommerfeld, Jules (Komját Aladár álneve) 346.
Somosi Mihály 252, 253, 255.
Spethe András 248.
Spinoza, Benedictus de 301, 304, 306.
Sréter János 36.
Stammler, W. 99.
Stankovics Szilárd 330.
Stapel, W. 99.
Steinen, W. von 98, 99.
Stojanovich Jenő 318.
Stolberg, Fr. L. 101, 102.
Stoll Béla 231—233.
Strekelj Károly 222.
Strindberg, August 345.
Strombergh „svéciai Commendans-General" 58, 64.
Stuller Ferenc 166, 184, 204.
Sujánszky Antal 179.
Sulyok Imre 208.
Suta János 238.
Sükei Károly 196, 200.

Szabó Benedek, pataki 242.
Szabó Boldizsár 238.
Szabó István 63.
Szabó Károly 34, 35, 205—207, 209, 210.
Szabó Lőrinc 338, 339.
Szabó Margit 105.
Szabó Samu 224.
Szabó T. Attila 106.
Szabolcsi Bence 84, 89, 100.
Szabolcsi Miklós 350—359.
Szabolcska Mihály 333.
Szádeczky Kardos Lajos 211.
Szakács 309.
Szalárdi János 379.
Szalay László 60, 192, 198.
Szalkai László 87.
Szalontai György 7.
Szántó Imre 135—136.
Szántó Judit 352, 358.
Szatmári Rozália 359.
Széchen Antal 179.
Széchenyi István 79, 80, 163, 165, 167, 178, 186, 188, 193, 197, 360.
Szegedy Rezső 218, 222—225.
Székely Ferenc 238.
Szekfü Gyula 178.
Széles András 27.
Széll Farkas 216.
Szemenyei Sándor 216.
Szemere Bertalan 189, 191, 192, 197.
Szenczi Molnár Albert 126, 158, 383.
Szendi Zsigmond 21.
Szendrői Névtelen 218, 224—226.
Szentgyörgyi István 314.
Szentiványi János 32, 42.
Szentiványi Márton 72.
Szentjóbi Szabó László 106, 214, 218, 229.
Szent-Királyi Margit 105.
Szentkirályi Móric 80, 197.
Szentpétery Zsigmond 165, 166.
Szenvey József 179.
Szigetvári Iván 297, 298.
Szigligeti Ede 166, 184.
Szilády Áron 92, 93.
Szilágyi Benjamin István 237, 238, 246—249.
Szilágyi Gábor 253.
Szilágyi István 207.
Szilágyi Mihály 218—219, 222—226, 232.
Szilágyi Mihály, Mátyás király nagybátyja 226.
Szilágyi Sándor 86, 237.
Szilasy János 304.
Szily Kálmán 217.
Szimonidesz Lajos 60, 61.
Szimonov, Konsztantin 371.
Szinnyei József 187, 197, 214, 217, 270, 314.
Szintay István 10.
Szlávy György 229.
Szoboszlai Papp István 149.
Szoboszlai Papp Zsigmond 126, 127.
Szoboszlay Erzsike 343.
Szokolay István 166.
Szokoly Miklósné, Telegdy Kata 233.
Szontagh Gusztáv 202, 298—307.
Szontágh Pál 166.
Sztárai Mihály 382.
Szücs István 135.
Szvacsek-Váry Rezső 297.

Takáts Mária 175.
Takáts Sándor 77—80, 165—170, 185, 232.
Talmayr, német prófuntmester 9.
Táncsics Mihály 187, 200, 202.
Tar Lőrincz 93—95, 225.
Tarczy Lajos 304.
Tárkányi György 322.
Tarnai Andor 213—216, 218.
Tasnádi H. István 26, 27.
Tassi, Basilius 238.
Tasso, Torquato 117, 138.
Tavaszy Lajos 184.

Técsi József 126, 128.
Teichengräber (Tavaszi) Sándor 184.
Telegdy János 233.
Telegdy Kata, ld. Szokoly Miklósné.
Telegdy Pál 233.
Telegdy-család 233.
Teleki László 166, 167, 173—176, 183, 185, 186, 191, 193, 197—199, 271.
Teleki Mihály 10.
Temesvári István 126.
Temesvári Pelbárt 86.
Térey 300, 302, 304.
Thalberg, Sigismund 183.
Thales 306.
Thallóczy Lajos 196.
Thaly Kálmán 20, 24, 32—38, 42, 47, 60—73, 75, 367.
Theocritos 250.
Thern Károly 179.
Tholnai Péter 247.
Thomas Linacrus 207.
Thoroczkai János 381.
Thököly Imre 6, 8, 16, 17, 25, 30, 31.
Thuróczi János 92.
Thury Etele 7, 27.
Thury Zoltán 307—323.
Tinódi Lantos Sebestyén 89, 92, 94, 126.
Tirnavius 240
Tisza István 332, 334.
Tisza Lajos 179.
Tiszabecsi Tamás 26.
Tokaji Ferenc 6.
Toldi Miklós 225.
Toldy Ferenc 111—113, 115—117, 119, 122, 164, 184, 214, 216, 218, 255.
Tolnai Dali János 236—249, 381.
Tolnai Gábor 209, 325.
Tolnai István 237—244, 247, 248.
Tolnai Mihály 8, 37.
Tompa Mihály 196, 360, 364.
Torday Ferenc 14.
Torma András 240.
Tóth András, Tóth Árpád apja 339.
Tóth Árpád 338—344.
Tóth Gáspár 184, 187, 199.
Tóth István 18.
Tóth Lőrinc 79, 166, 184.
Török Gyula 325.
Török János 169, 172, 188.
Trattner, nyomdatulajdonos 196, 215.
Trefort Ágoston 166, 184.
Trelcatius, Lucas 248.
Trnovec, M. 222.
Trócsányi Zsolt 217.
Tsétsi János, ld. Csécsi János
Turi Sámuel 26.
Turóczi-Trostler József 97—109, 194, 298.
Tusai Jakab 238.

Ugoccione da Lodi 93.
Uitz Béla 346.
Uiházi László 309.
Ujhelyi István 18, 26.
II. Ulászló, magyar király 86, 210.
Ulrici, Hermann 306.
Urbick Péter 70.
Ursinus Polanus 248.
Ürményi József 179, 186.

Vachott Sándor 166.
Váczy János 103, 228—230, 268.
Vadnay Károly 296—298.
Vágó Márta 354.
Vahot Imre 166, 170—172, 184, 195, 197
Vajda Péter 193.
Valerius Dávid 240, 243, 246, 248, 249.
Valkai András 126.
Vállas Antal 172, 184.
Váradi Antal 318.
Várady Ferenc 315.
Várday Kata 236.
Várday-család 233.
Vargha Balázs 111—162, 359—366.
Vargyas Lajos 233.
Varjas Béláné 355.
Varsányi Dániel 243.
Vas Gereben 295.
Vas István 13, 31.
Vas Margit 103, 268, 271.
Vásárhelyi László 238.
Vásárhelyi Pál 166.
Vass János 106.
Vassquez, Jean Baptiste d'Estienne 41.
Vasvári Pál 196, 198—202.
Vay Mihály 15, 18.
Vécsey József 300.
Vékás János 9.
Vendelinus 248.
Verbőczy István 278—279.
Vergilius 104, 119, 124—126, 133, 138, 151.
Verlaine, Paul 339.
Verseghy Ferenc 214.
Veteráni tábornok 16.
Vetési László 39, 46, 57.
Vida Károly 179.
Vincze György 59.
Virág Benedek 216.
Visi István 18.
Viszota Gyula 79, 80, 178, 180, 183, 188.
Voinovich Géza 217, 297, 359, 361, 363, 364, 366.
Volebius 248.
Voltaire 129, 141.
Voss, Johann Heinrich 101, 102.
Vörös Antal 166.
Vörös Károly 288—296.
Vörösmarty Mihály 58, 127, 152, 164, 166, 168, 170—172, 175, 176, 183—186, 189—191, 193, 195, 197—201, 313.
Vraz Stanko 222.
Vukovich Sebő 165.

Wagner Bálint 212.
Waldapfel József 164, 175, 185, 190, 200, 218, 350—359.
Walter von der Vogelweide 98.

Washington, George 274—275.
Wattenbach, L. 99.
Weingand, pesti könyvkereskedő 105
Wellmann Imre 39.
Wenzel Gusztáv 88.
Wesselényi Ferenc 9.
Wesselényi Miklós 79, 80, 165, 190.
Wesselényi Pál 37.
Weszprémi István 121, 143.
Weszprémi Juliska 143, 252.
Whitman, Walt 354.
V. Windisch Éva 29—56.
Wirth, J. U. 306.
Wright, L. Th. 97.

Yonge, Jacobus 93.

Zalka László 205.
Zekesfeyerwari András 207, 208.
Zerffy Gusztáv 179, 182, 200, 201.
Zichy Géza 318.
Zichy-család 233, 236.
Zofcsák József 166.
Zolnai Béla 27.
Zoványi Jenő 208, 237.
Zrínyi Miklós, a szigetvári hős 222, 224, 225, 367.
Zrínyi Miklós, a költő 8, 30, 37, 47, 103, 126, 367, 368, 377, 380.
Zrínyi Péter 9.
Zuboly, ld.: Bányai Elemér.

Zsigmond király 89, 92—95.
Zsódos András 14.
Zsukovszkij, Vaszilij Andrejevics 102.

PÁLYÁZATI FELHÍVÁS

tudományos ösztöndíjakra és kutatási prémiumokra

A Magyar Tudományos Akadémia pályázatot hirdet tudományos ösztöndíjakra és kutatási prémiumokra.